КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ӨКМӨТҮНӨ КАРАШТУУ КУРЧАП
ТУРГАН ЧӨЙРӨНҮ КОРГОО ЖАНА ТОКОЙ ЧАРБАСЫ БОЮНЧА
МАМЛЕКЕТТИК АГЕНТТИГИ

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫНЫН
БИОЛОГИЯ-ТОПУРАКТААНУУ ИНСТИТУТУ**

КЫРГЫЗСТАНДЫН "АЛЕЙНЕ" ЭКОЛОГИЯЛЫК КЫЙМЫЛЫ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
КЫЗЫЛ КИТЕБИ

ЭКИНЧИ БАСЫЛЫШЫ

БИШКЕК 2006

УДК 502/504
ББК 20.1
К97

Редакциялык кеңеш

Төрага:

А.А. Давлеткельдиев, Кыргыз Республикасынын өкмөтүнө караштуу курчап турган чөйрөнү коргоо жана токой чарбасы боюнча Мамлекеттик агенттигинин директору

Төраганын орун басары:

Э.Дж. Шукуров, география илимдеринин доктору, Кыргыз Республикасынын илимине эмгек сиңирген ишмери, профессор, Кыргызстандын «Алейне» экологиялык кыймылынын төрагасы (башкы редактор);

А.Т. Чынгожоев, Кыргыз Республикасынын өкмөтүнө караштуу курчап турган чөйрөнү коргоо жана токой чарбасы боюнча Мамлекеттик агенттигинин стат-катчысы;

А.М. Бурханов, Кыргыз Республикасынын өкмөтүнө караштуу курчап турган чөйрөнү коргоо жана токой чарбасы боюнча Мамлекеттик агенттигинин директорунун орун басары;

С.М. Маматов, Кыргыз Республикасынын өкмөтүнө караштуу курчап турган чөйрөнү коргоо жана токой чарбасы боюнча Мамлекеттик агенттигинин директорунун орун басары;

Редакциялык коллегиянын мүчөлөрү:

Т.С. Мусуралиев, биология илимдеринин кандидаты;

Ш.М. Асылбаева, илимий кызматкер;

Р.Н. Ионов, биология илимдеринин доктору;

Э.Ш. Касыбеков, биология илимдеринин доктору;

И.С. Содомбеков, биология илимдеринин доктору, профессор;

В.М. Сураппаева, биология илимдеринин кандидаты (жооптуу катчы);

Э.Т. Турдукулов, биология илимдеринин доктору, профессор.

Чыгарылышка жооптуу:

У.А. Мамбеталиев NFPF FAO координатору

К97 **Кыргыз Республикасынын Кызыл китеби**/Кыргыз Республикасынын өкмөтүнө караштуу курчап турган чөйрөнү коргоо жана токой чарбасы боюнча мамлекеттик агенттиги, Улуттук Илимдер Академиясынын Биология-топурактаануу институту, Кыргызстандын "Алейне" экологиялык кыймылы. – 2-чи бас. – Бишкек: 2006. – 544 б.– Текст кырг., орус, англ. тил. – ISBN 9967-23-367-2

Кыргызстандын Кызыл китебинин экинчи чыгарылышы биринчисинен 20 жылдан кийин чыгып отурат. 2005 ж. кайрадан такталган жаңы тизмеге сейрек жана жоголуп кетүү коркунучунун алдында турган козукарындардын 4 түрү, өсүмдүктөрдүн 83 түрү, жөргөмүштүн 1 түрү, курт-кумурскалардын 17 түрү, балыктардын 7 түрү, жерде-сууда жашоочулардын 2 түрү, сойлоп жүрүүчүлөрдүн 8 түрү, канаттуулардын 57 түрү, сүт эмүүчүлөрдүн 23 түрүнүн макалалары берилди.

Басылма, биринчи иретте, Кыргызстандын жаратылышынын сакталуусуна жооптуу мамлекеттик мекемелердин кызматчыларына, ошондой эле, экологдорго жана биологиялык ресурстарды колдонуучуларга арналган.

FAO NFPFтин каржылоосу менен басмадан чыгарылган.

К 1502010000-06 **УДК 502/504**
ISBN 9967-23-367-2 **ББК 20.1**

© Кыргыз Республикасынын өкмөтүнө караштуу курчап турган чөйрөнү коргоо жана токой чарбасы боюнча мамлекеттик агенттиги

© Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Биология-топурактаануу институту

© Кыргызстандын "Алейне" экологиялык кыймылы

ГОСУДАРСТВЕННОЕ АГЕНТСТВО ПО ОХРАНЕ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ И ЛЕСНОМУ ХОЗЯЙСТВУ ПРИ ПРАВИТЕЛЬСТВЕ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

БИОЛОГО-ПОЧВЕННЫЙ ИНСТИТУТ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ КЫРГЫЗСТАНА “АЛЕЙНЕ”

КРАСНАЯ КНИГА
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

ВТОРОЕ ИЗДАНИЕ

БИШКЕК 2006

УДК 502/504
ББК 20.1

К97

Редакционный совет

Председатель:

А. А. Давлеткельдиев, Директор Государственного агентства по охране окружающей среды и лесному хозяйству при Правительстве Кыргызской Республики

Заместители председателя:

Э. Дж. Шукуров, доктор географических наук, заслуженный деятель науки Кыргызской Республики, профессор, председатель экологического движения Кыргызстана «Алейне» (главный редактор)

А.Т. Чынгожоев, Статс-секретарь Государственного агентства по охране окружающей среды и лесному хозяйству при Правительстве Кыргызской Республики

А. М. Бурханов, Заместитель директора Государственного агентства по охране окружающей среды и лесному хозяйству при Правительстве Кыргызской Республики

С.М. Маматов, Заместитель директора Государственного агентства по охране окружающей среды и лесному хозяйству при Правительстве Кыргызской Республики

Члены редакционной коллегии:

Т. С. Мусуралиев, кандидат биологических наук;
Ш. М. Асылбаева, научный сотрудник;
Р. Н. Ионов, доктор биологических наук;
Э.Ш. Касыбеков, доктор биологических наук;
И.С. Содомбеков, доктор биологических наук, профессор;
В. М. Сураппаева, кандидат биологических наук (ответственный секретарь);
Э.Т. Турдукулов, доктор биологических наук, профессор.

Ответственный за выпуск:
У.А.Мамбеталиев координатор NFPF FAO

К97 **Красная книга Кыргызской Республики/** Государственное агентство по охране окружающей среды и лесному хозяйству при Правительстве Кыргызской Республики, Биолого-почвенный институт Национальной академии наук Кыргызской Республики,. Экологическое движение Кыргызстана “Алейне”. – 2-е изд. – Бишкек: 2006. – 544 стр. – Текст на кырг., русс., англ. яз. – ISBN 9967-23-367-2

Второе издание Красной книги Кыргызстана выходит 20 лет спустя после первого. Приведены очерки обновленного в 2005 г. списка редких и находящихся под угрозой исчезновения видов, включая 4 вида грибов, 83 – растений, 1 вид паукообразных, 17 видов насекомых, 7 видов рыб, 2 – земноводных, 8 – пресмыкающихся, 57 – птиц и 23 вида млекопитающих.

Издание ориентировано, в первую очередь, на работников государственных учреждений, ответственных за сохранение живой природы Кыргызстана, а также на экологов и пользователей биологическими ресурсами.

Издано при финансовой поддержке FAO NFPF

К 1502010000-06
ISBN 9967-23-367-2

УДК 502/504
ББК 20.1

© Государственное агентство по охране окружающей среды и лесному хозяйству при Правительстве Кыргызской Республики
© Биолого-почвенный Институт Национальной академии наук Кыргызской Республики
© Экологическое движение Кыргызстана “АЛЕЙНЕ”

STATE AGENCY ON ENVIRONMET PROTECTION AND FORESTRY UNDER
THE GOVERNMENT OF KYRGYZ REPUBLIC

INSTITUTE FOR BIOLOGY AND PEDOLOGY OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF
KYRGYZ REPUBLIC

ECOLOGICAL MOVEMENT “ALEINE” OF KYRGYZSTAN

KYRGYZ REPUBLIC
RED DATA BOOK

SECOND EDITION

BISHKEK 2006

УДК 502/504
ББК 20.1
К97

Editorial board

Editor-in-cheif:

Arstanbek A. Davletkeldiev, Director of State agency on environment protection and forestry under the Government of Kyrgyz Republic.

Deputies of editor-in-cheif:

Emil Dj. Shukurov, Prof., Dr. Sc., Chairman of "Aleine" ecological movement of Kyrgyzstan (head editor).

Abdymital T. Chynkojoev, State Secretary of State agency on environment protection and forestry under the Government of Kyrgyz Republic.

Aitkul M. Burhanov, Deputy Director of State agency on environment protection and forestry under the Government of Kyrgyz Republic.

Samagan M. Mamatov, Deputy Director of State agency on environment protection and forestry under the Government of Kyrgyz Republic.

Members of editorial board:

Cand. Sc. Turatbek S. Musuraliev;
M.Sci. Shaigul M. Asylbaeva;
Dr. Sci. Rostislav N. Ionov;
Dr. Sci. Erkin Sh. Kasybekov;
Dr. Sci. Ishenbai S. Soodanbekov;
Executive secretary Cand. Sc. Venera M. Surappaeva;
Dr. Sci., Prof. Eshaly T. Turdukulov.

In charge of publication:

Urmat A. Mambetaliev FAO NFPF Coordinator

К97 **Red Data Book of Kyrgyz Republic/** State agency on environment protection and forestry under the Government of Kyrgyz Republic. Institute for Biology and Pedology of National Academy of Sciences of Kyrgyz Republic. Ecological Movement "Aleine" of Kyrgyzstan. – 2 ed. – Bishkek: 2006. – 544 p. – Text in kyrg., russ., engl. lang.

Second edition of Red Data Book of Kyrgyz Republic includes 4 fungi species, 83 – plants, 1 species of spiders, 17 species of insects, 7 fish species, 2 – amphibians, 8 – reptiles, 57 species of birds and 23 species of mammals.

In the first, the present issue is offered to employers of state institutions, who are responsible for nature conservation in Kyrgyzstan. The book is also useful for ecologists and users of natural biological resources.

Published under financial support of FAO NFPF.

К 1502010000-06 **УДК 502/504**
ISBN 9967-23-367-2 **ББК 20.1**

© State agency on environment protection and forestry under the Government of Kyrgyz Republic
© Institute for Biology and Pedology of National academy of sciences of Kyrgyz Republic
© Ecological Movement "Aleine" of Kyrgyzstan

Мазмуну

Сөз башы 8
Киришүү 11

Биринчи бөлүм. Козукарындар жана татаал түзүлүштүү өсүмдүктөр 29
Козукарындар 31
Татаал түзүлүштүү өсүмдүктөр 47

Экинчи бөлүм. Жаныбарлар 229
Муунак буттуулар 231
Балыктар 295
Жерде-суудa жашоочулар жана сойлоп жүрүүчүлөр 315
Канаттуулар 347
Сүт эмүүчүлөр 473

Көрсөткүчтөр 529

Содержание

Предисловие **8**
Введение **11**

Часть первая. Грибы и высшие растения **29**
Грибы **31**
Высшие растения **47**

Часть вторая. Животные **229**
Членистоногие **231**
Рыбы **295**
Амфибии и рептилии **315**
Птицы **347**
Млекопитающие **473**

Указатели **529**

Contents

The foreword **8**
Introduction **11**

First part. Fungi and Plants **29**
Fungi **31**
Plants **47**

Second part. A nimals **229**
Arthropods **231**
Fishes **295**
Amphibians and Reptiles **315**
Birds **347**
Mammals **473**

Indices **529**

Сөз башы

Биздин азыркы убакта Жердин тарыхында адамбаласы тарабынан жаратылыш чөйрөсүнүн (дээрлик таптакыр кыйроого чейин) аябай кескин өзгөрүшүнүн убагы экендигин түшүнүү кантип кападар кылбасын. Азыркы учурда Адам тукумунун таасиринин натыйжасында планетабызда өсүмдүктөр менен жаныбарлардын миңдеген түрлөрү жок болуп кетиши мүмкүн. Бул процессти токтотуу абзел, себеби биологиялык ар түрдүүлүктүн мындан ары азайышы экосистемалардын туруктуулугунун бузулушуна алып келет.

Акыркы эки он жылдыкта биз сейрек жана жоголуп бара жаткан түрлөр, биологиялык ар түрдүүлүк, өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүн коргоо, мониторинг, кадастр, «Кызыл китеп» жана башка ушул сыяктуу түшүнүктөрдү колдоно баштадык. Биологиялык ар түрдүүлүктү коргоо формаларынын бири болуп «Кызыл китеп» саналат. Бул китептер жоголуу коркунучунда турган жаныбарлар жана өсүмдүктөрдүн түрлөрү жана алардын санын турукташтыруу же калыбына келтирүү боюнча практикалык сунуштар жөнүндөгү маалыматтарды камтыйт.

«Кызыл китептин» улуттук биринчи чыгарылышынан бери (Кыргыз ССРинин Кызыл китеби, 1985) 20 жыл өттү. Бул жылдар ичинде көптөгөн жапайы жаныбарлардын жана өсүмдүктөрдүн саны боюнча байкаларлык өзгөрүүлөр болду. КР УИА Биология-топурактаануу институтунун окумуштуулары тарабынан акыркы 20 жылда сейректеп жана жоголуп бара жаткан жаныбарлар менен өсүмдүктөргө анализ жасалып, алардын таралышын тактоо боюнча Кыргызстандын бүткүл территориясында илимий экспедициялар жүргүзүлдү. Сейректеп жана жоголуп бараткан жаныбарлар менен өсүмдүктөрдүн тизмеси такталып, Борбордук Азиянын деңгээлинде талкууланган, Россия, Украина, Саха Республикасы, Грузия, Финляндиядан келген адистер тарабынан расмий такталган жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан бекитилген.

1985-жылы чыгарылган «Кыргыз Республикасынын Кызыл китебине» салыштырмалуу жаңы китептин көлөмү кеңейтилди. Бирок, бул жаныбарлардын санынын төмөндөшү менен жердеген жерлеринин начарлашынан улам эмес, негизги себеп, өсүмдүктөр менен жаныбарлар азыркы кезде бир топ мыкты изилденгендигинде.

«Кызыл китептин» чыгарылышы – абдан маанилүү окуя. Бул китепке киргизилген сейрек жана жоголуп бара жаткан өсүмдүктөр менен жаныбарлардын түрлөрү биологиялык ар түрдүүлүктү коргоонун ийгиликтүү стратегиясына өтө муктаж. Мындай стратегия биздин табигый улуу мурасыбызды коргоону гана камсыз кылбастан, биологиялык ресурстарды пайдалануу принциптерин да өзгөртөт, ага толугураак мүнөздөмө берет.

Бул басылма Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик токой кызматы, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Биология-топурактаануу институту жана Кыргызстандын «Алейне» экологиялык кыймылы бейөкмөт уюму араларындагы тыгыз кызматташтыктын натыйжасында чыгарууга мүмкүндүк болду.

Бул китепти даярдоодо жигердүү иштешкен окумуштууларга, Кыргызстандын токой секторунун кызматчыларына, китепти басып чыгарууга көмөк көрсөтүшкөн ФАОнун Токой департаментине, Евросоюздун «JUMP» долбооруна жана Түркиянын Эларалык кызматташтык администрациясына терең ыраазычылыгымды билдиремин.

А.Бурханов

Кыргыз Республикасынын өкмөтүнө караштуу курчап турган чөйрөнү коргоо жана токой чарбасы боюнча Мамлекеттик агенттигинин директорунун орун басары

Предисловие

Как ни печально осознавать, но наше время стало в истории Земли временем наиболее резкого изменения (почти до грани разрушения) человечеством природной среды обитания. В настоящее время, в результате антропогенного воздействия, на планете могут исчезнуть тысячи видов растений и животных. Этот процесс необходимо останавливать, потому что дальнейшее сокращение биоразнообразия может привести к дестабилизации экосистем.

В последние два десятилетия мы начали использовать такие понятия, как редкие и исчезающие виды, биоразнообразие, охрана растительного и животного мира, мониторинг, кадастр, Красная книга и другие. Одной из форм сохранения биологического разнообразия являются Красные книги. Они содержат информацию о наиболее уязвимых видах животных и растений и практические рекомендации по стабилизации или восстановлению их численности.

Со времени первого издания национальной Красной книги (Красная книга Кыргызской ССР, 1985) прошло 20 лет. За эти годы произошли заметные изменения в численности многих видов диких животных и растений. Учеными Биолого-почвенного института НАН КР сделан анализ материалов редких и исчезающих видов животных и растений за последние 20 лет, проведены научные экспедиции по всей территории Кыргызстана по уточнению их ареала распространения. Полученный список редких и исчезающих видов животных и растений обсужден на Центрально-азиатском уровне и получил официальные подтверждения специалистов из России, Украины, Республики Саха, Грузии, Финляндии и утвержден правительством Кыргызской Республики.

По сравнению с “Красной книгой Киргизской ССР”, выпущенной в 1985 году, объем новой книги увеличился. Но это не из-за снижения численности и ухудшения мест обитания животных, а главная причина в том, что многие растения и животные теперь значительно лучше изучены.

Выход «Красной книги» - очень значимое и важное событие. Редкие и исчезающие виды растений и животных, включенные в нее, остро нуждаются в успешной стратегии охраны биологического разнообразия. Такая стратегия способна не только обеспечить спасение нашего величайшего природного наследия, но и изменить принципы использования биологических ресурсов, придав им неистощительный характер.

Настоящее издание стало возможным благодаря тесному сотрудничеству между Государственной лесной службой КР, Биолого-почвенным институтом НАН КР и неправительственной организацией Экологическое движение Кыргызстана «Алейне».

Выражаю благодарность ученым, работникам лесного сектора Кыргызстана, проделавшим колоссальную работу и подготовившим эту книгу, Лесному Департаменту ФАО, проекту Евросоюза «JUMP» и Турецкой международной администрации по сотрудничеству, оказавшим поддержку в подготовке и издании книги.

А. Бурханов
Заместитель директора Государственного агентства по охране окружающей среды и лесному хозяйству при Правительстве Кыргызской Республики

The Foreword

However sad to realize, our time have become the one of the sharpest changes of environment (almost edging full demolition) caused by the mankind in the history of the Earth. At the moment, as a result of anthropogenic impact, thousands species of plants and animals are endangered. This process must be arrested as further biodiversity reduction can lead to destabilization of ecological systems.

For last two decades we frequently use such concepts as rare and endangered species, the biodiversity, protection of flora and fauna, monitoring, cadastre, the Red Book etc. Red Book is one way of preservation of biodiversity. They contain data on the most vulnerable animal and plant species and practical recommendations on stabilization or restoration of their stocks.

20 years have passed since the first publication of the national Red Book (Red Book of the Kyrgyz Soviet Socialist Republic, 1985). Within this time the stocks of many species of wild animals and plants have substantially changed. Within last 20 years the scientists of Biology and Soil Institute of National Science Academy of the Kyrgyz Republic have analyzed data on rare and endangered species of animals and plants and scientific expeditions across the whole Kyrgyzstan have been carried out to specify their distribution areas. The found list of rare and endangered species of animals and plants was discussed at the Central Asia countries level and officially acknowledged by experts from Russian Federation, Ukraine, Republic of Saha, Georgia and Finland and adopted by the Government of the Kyrgyz Republic.

Contents of the new book is extended compared to “Red Book of the Kyrgyz SSR” released in 1985. But this is not because of reduction of stocks or deterioration of animal habitats, but for most plants and animals are now much better explored.

Release of the Red Book is very significant and important event, and rare and endangered species of plants and animals included are in desperate need of a successful strategy for protection of biodiversity. Such strategy would be capable not only to ensure saving our greatest natural heritage, but to change principles of use of biological resources shaping them into inexhaustible ones as well.

The present edition became feasible thank to close cooperation between State Forestry Service of the Kyrgyz Republic, Biology and Soil Institute of National Science Academy of the Kyrgyz Republic and Ecological Movement of Kyrgyzstan “Aleine” (NGO).

We acknowledge Kyrgyz scientists and forestry specialists who worked enormously hard to prepare this book, as well as the Forestry Department of FAO, “JUMP” project (European Union), and Turkish International Cooperation Administration for support in preparation and publication of the book.

A. Burhanov

Deputy Director of State agency on environment protection and forestry under the Government of Kyrgyz Republic

Киришүү

Айрым биологиялык түрлөрдү сактап калуу жөнүндө ой байыркы замандарда эле келип чыккан. Коомдун өнүгүүсүнүн алгачкы баскычтарында ар кайсы уруулар өзүнүн келип чыгышын жаныбарлар жана канаттуулар менен байланыштырышкан да, аларды тотем катары эсептеп, коргошкон. Бул түшүнүктүн издери биздин күнгө чейин уруулардын аттарында, фольклордо, салт жана үрп-адатта сакталып келет.

Көчмөн жана аңчылык кылган элдерде жапайы жаратылыш менен миңдеген жылдар бою жашоо-тиричиликти камсыз кылуучу, салыштырмалуу туруктуу тең-салмактуу карым-катнаш түзүлгөн. Жер иштетүү маданиятына өтүү менен азыркы учурда да уланып жаткан табигый экосистемаларды эгин талааларына айландыруу башталды. Кургактыктын жарымынан көбүрөөк мейкининдеги жапайы жаратылыш салыштырмалуу сак турган кезинде биосферага жана биологиялык ар түрдүүлүккө болгон коркунуч жергиликтүү гана мүнөзгө ээ болгон. Түрдүн жок болуусуна түздөн-түз адам тарабынан кырылуусу себепкер болгон. XX кылымдын ортосунан тартып бул абал олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болду, бузулган экосистемалар жана антропогендик ландшафт континенттердин жарымынан көбүн ээледи. Бул учурдан тартып түрдүн тукум курут болуусу негизинен табигый экосистемалардын деградациясы жана антропогендик экосистемаларга алмаштырылышы менен байланышкан массалык мүнөзгө ээ болду.

Айрым түрлөр гана эмес, бүтүн биологиялык топтор, өзгөчө, эволюциянын жана биологиялык ар түрдүүлүктүн планетардык борбору болгон жана глобалдык тиричилик камсыз кылуунун эң маанилүү бөлүгү болуп эсептелген тропикалык жаанчыл токой зоналарында жок болууда. Ачууга жана сүрөттөп жазууга биз али жетишпеген миңдеген түрлөр жыл сайын каттоосуз жок болууда. Бул илим үчүн гана жоготуу болбостон, адам коому үчүн катастрофанын жакындашы болуп эсептелет.

Биологиялык ар түрдүүлүктү экосистемалардын туруктуу иш-аракетинин шарты деп кароого болот. Экосистемалардын туруктуу иштөөсү учурдагы тиричилик формаларына, анын ичинен адам баласына жагымдуу планетардык климаттын түзүлүшүнүн шарты болуп эсептелет. Биологиялык ар түрдүүлүксүз адамдын тиричилигинин мүмкүн эместиги анык.

Биологиялык ар түрдүүлүктүн азаюусу жана табигый экосистемалардын жоголуусу планетардык масштабда жүрүүдө. Ошондуктан, маселени бардык өлкөлөрдүн аракеттерин бириктирүүдө гана чечүүгө мүмкүн. Бул маселени чечүү үчүн жасалган аракеттердин биринчилеринен болуп 1934-жылы Брюсселде Жаратылышты коргоонун эларалык бюросун түзүү саналат. Бул демилге ЮНЕСКО тарабынан колдоого алынган жана 1948-жылы Жаратылышты коргоо боюнча Эларалык биримдик түзүлгөн (ЖКЭБ). ЖКЭБдин демилгеси менен 1966-жылдан баштап *Фактылардын Кызыл китеби* басылып чыгарылат. Анда жок болуу коркунучунда турган жаныбарлардын жана өсүмдүктөрдүн тизмеси келтирилет.

1974-жылы СССРдин Кызыл китеби түзүлгөн. 1978-жылы сүт эмүүчүлөрдүн 62 түрү жана түрчөсү, канаттуулардын 63 түрү жана түрчөсү, жерде-сууда жашоочулардын 8 түрү, сойлоп жүрүүчүлөрдүн 21 түрү, өсүмдүктөрдүн 444 түрү киргизилген СССРдин Кызыл китебинин биринчи чыгарылышы жарык көргөн. Алардын ичинде Кыргызстандын территориясында да кездешкен түрлөр болгон.

1981-жылы Кыргыз ССРнин Өкмөтү тарабынан улуттук Кызыл китепке киргизилүүчү түрлөрдүн тизмеси бекитилген. 1984-жылы кошумча тизме ырасталган. Жалпысынан алганда Кыргыз ССРинин Кызыл китебине сүт эмүүчүлөрдүн 13 түрү жана түрчөсү, канаттуулардын 31 түрү жана түрчөсү, сойлоп жүрүүчүлөрдүн 3 түрү, балыктардын 1 түрү, курт-кумурскалардын 16 түрү жана жогорку өсүмдүктөрдүн 65 түрү кирүүгө тийиштүү эле.

Тилекке каршы, 1985-жылы чыккан Кыргыз ССРнин Кызыл китебине биринчи тизмедеги эле түрлөр кирген: сүт эмүүчүлөрдүн 13 түрү жана түрчөсү, канаттуулардын 20 түрү жана түрчөсү, сойлоп жүрүүчүлөрдүн 3 түрү, балыктардын 2 түрү, курт-кумурскалардын 5 түрү жана жогорку

өсүмдүктөрдүн 65 түрү. Ошондон бери бүгүнкү күнгө чейин тизмелер кайра каралган эмес жана Кызыл китеп кайра чыгарылган эмес.

2005-жылы май айында Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн Токтому менен козукарындардын 4 түрү, жогорку өсүмдүктөрдүн 83 түрү, муунак буттуулардын 18 түрү, балыктардын 7 түрү, жерде-сууда жашоочулардын 2 түрү, сойлоп жүрүүчүлөрдүн 8 түрү, канаттуулардын 57 түрү, сүт эмүүчүлөрдүн 23 түрү киргизилген жаңы тизме бекитилген.

Алдын ала талкуулоо мурунку тизмектеги түрлөрдүн бир бөлүгү жетишерлик эмес негизде киргизилгендигин, ал эми башка бөлүгүнүн статусун аныктоо үчүн маалыматтын жетишсиздигин көрсөттү. Башка жагынан алып караганда, түрлөрдүн катары атайын коргоо иш-аракеттерине муктаж жана Кызыл китепке киргизилиши зарыл. Мамлекеттик Кызыл китептин биринчи чыгарылышынан бери көптөгөн түрлөрдүн абалы өзгөрдү, ошондой эле жаңы маалыматтар да чогулду. Эларалык тажрыйба жана Кызыл китептер жөнүндөгү жоболор китепке киргизилген түрлөрдүн абалын мезгил-мезгили менен кайра карап чыгуунун зарылдыгын белгилейт. Жаңы чыгарылышта түрдүн санынын көбөйүшү абалдын начарлап кетишинин жана чындыгында жок болуп кетүү коркунучунун алдында турган түрлөрдүн санынын көбөйүшүн көрсөтпөйт. Жаңыдан киргизилген түрлөр үчүн алардын абалын тагыраак түшүнгөндүгүбүздү, мурда салыштырмалуу жакшы абалда деп эсептелген түрлөрдү толугураак изилдей келгенде, алардын коркунуч абалында калгандыгы белгилүү болгондугун билдирет. Тизмеге кирген түрлөрдүн башка бир бөлүгүнүн абалы, мүмкүн, Кызыл китептин биринчи чыгарылышынан берки убакытта начарлаган. Мындан тышкары, Кыргызстанда салыштырмалуу жакшы абалдагы түр глобалдык масштабда алып караганда коркунуч алдында болушу мүмкүн жана өзгөчө ЖКЭБдин Кызыл китебине кирген түр болсо, аны тийиштүү түрдө коргоо зарыл.

Жаңы тизме түрлөргө белгилүү бир статусту берүү жана Кызыл китепке киргизүү үчүн ЖКЭБ тарабынан сунуш кылынган баалоо принциптерин да эске алат. 2001-жылы кабыл алынган 3.1 версиясы түрдүн (түрчөнүн, жергиликтүү популяциянын) жок болуп кетүү ыктымалдуулугун баалоонун негизинде түзүлгөн. Ар түрдүү категориялардын өз ара катышы схемада көрсөтүлгөн:

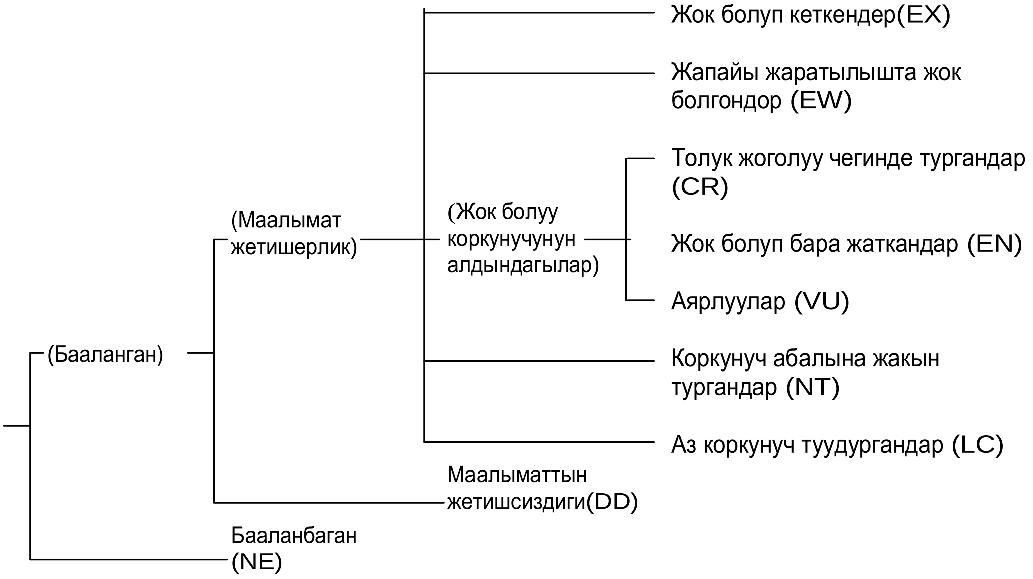

1-сүрөт. Категориялардын түзүлүшү

1-сүрөттөгү категориялар түрдүн тукум курут болуу ыктымалдуулугун баалоо боюнча орун алышкан.

Мындай баа берүү түрдүн абалынан гана көзкаранды болбостон, ал түр жөнүндө биздин билимибизден да көзкаранды. Маалымат жетишерлик болгондо гана белгилүү бир түр үчүн коркунучтун деңгээли жөнүндө толук ой жүгүртө алабыз.

Ошондуктан, баа берилбеген жана маалыматы жетишсиз болгон түрлөрдү ишенимдүү түрдө тигил же бул категорияга тиешелүү деп кароого болбойт.

Тамгалык белгилөөлөр англис тилиндеги терминдерге туура келет:

EX – Extinct - “Жок болуп кеткендер”

EW - Extinct in the Wild - “Жапайы жаратылышта жок болгондор”,

CR - Critically Endangered - “Толук жоголуу чегинде тургандар”,

EN - Endangered - “Жок болуп бара жаткандар”,

VU - Vulnerable - “Аярлуулар”,

NT - Near Threatened - “Коркунуч абалына жакын тургандар”,

LC - Least Concern - “Аз коркунуч туудургандар”

DD - Data Deficient - “Маалыматтын жетишсиздиги”,

NE - Not Evaluated - “Баа берилген эмес”.

Белгилүү бир категорияга кирүү үчүн түр туура келген критерийлерге жооп бериши керек. Негизги критерийлер 1-таблицада берилген. Түрдү тигил же бул категорияга киргизүүдө бул таблицаны колдонууга болот. Эгер түр критерийлердин биреөнө да туура келбесе, ал Кызыл китепке киргизилбейт.

1-таблица. Кызыл китепке киргизүүгө тийиштүү түрлөр үчүн ЖКЭБдин категориялары жана критерийлери

ЖКЭ Бнин жаңы категориялары Критерийлер:	Толук жоголуу чегинде тургандар	Жок болуп бара жаткандар	Аярлуулар
А. Баалоо мезгилиндеги дүйнөлүк популяциянын кыскарышы	10 жылда же үч муунда 80%	10 жылда же үч муунда 50%	10 жылда же үч муунда 20%
1. Сандын байкалган, бааланган же мурда божомолдонгон кыскаруусу же 2. Төмөнкү маалыматтар боюнча сандын келечекте белгиленген же божомолдонгон кыскаруусу: a. түздөн-түз байкоо жүргүзүү b. таксондун өзгөчөлүктөрүнө туура келген көптүк (молдук) индекси c. таралуу жана жашоо аймагынын кыскаруусу жана / же жашоо чөйрөсүнүн сапатынын начарлоосу d. иш жүзүндөгү жана потенциалдык эксплуатациянын деңгээли e. башка түрлөрдүн, аргындашуунун, патогендердин, булгоочулардын, конкуренттердин же мителердин таасири			
В. Таралуу аймагынын чектелүүсү, азаюуусу же өзгөрүүсү	Төмөнкү үч белгинин экөөсүнүн негизинде:	100-1000 кв.км ден азыраак	500-5000 кв.км ден азыраак
1. күчтүү фрагментация: (жоготкон ареалын кайра калыбына келтирүү ыктымалдуулугу азайган обочолонгон популяциялар) же бир гана локалитетте жашоочу таксон. 2. төмөнкү көрсөткүчтөр боюнча азаюу же начарлоо: a. таралуу аймагы b. жашоо аймагы с жашоо чөйрөсүнүн аянты, узактыгы жана / же сапаты d. жашоо участогу же популяциянын саны e. чоң особдордун саны	= 1	5 тен аз	10 дон аз

3. төмөнкү параметрлердин кырдаалдуу өзгөрүүсү: a. таралуу аймагы b. жашоо аймагы c жашоо участогунун (локалитеттин) же популяциянын саны d. чоң особдордун саны	> 1	> 1	> 1
C Санынын чектелиши жана азаюуусу чоң особдордун саны төмөнкү экөөнүн бири: 1. азаюуунун тездиги 2. уланып жаткан азаюуу, ошондой эле a. күчтүү фрагментацияланган ареал же b. бардык индивидуумдар жалгыз гана локалитетте	250 особдон аз 3жылда же 1 муунда 25% бүт популяция 50дөн аз	2500 особдон аз 5жылда же 2 муунда 20% бүт популяция 250 дөн аз	10000 особдон аз 10жылда же 3 муунда 10% бүт популяция 1000ден аз
D. Саны өтө аз же чектелген 1.чоң особдордун саны же 2. опуляция сезгич	50ден кем колдонууга мүмкүн эмес	250ден кем колдонууга мүмкүн эмес	1000ден кем Жашоо аянты 100 кв.км ден же 5 локалитеттен аз
E. Сандык анализ Жаратылышта жок болуп кетүүсүнүн ыктымалдуулугу жок дегенде:	10 жылда же 3 муунда 50%	10 жылда же 5 муунда 20%	100 жылда 10%

1-таблицада келтирилген критерийлер түрдүн дүйнөлүк популяциясын баалоо үчүн иштелип чыккандыгын эске алуу керек. Эреже катары, ар бир өлкөдө абалы өлкөдө болуу мүнөзүнө, ареалынын бөлүгүнө көзкаранды болгон дүйнөлүк популяциянын бөлүгү гана жашайт. Ар бир популяциянын саны табигый түрдө өзгөрүп турат, бирок ареалдын чет жактарында бул өзгөрүүлөр маанилүүрөөк келет да, түрдүн жалпысынан жакшы абалда тургандыгына карабастан, белгилүү бир жерлерде убактылуу жок болуп кетиши байкалат. Түр бир өлкөдө сейрек кездешүүчү болсо, башка бир өлкөдө көп санда болушу мүмкүн. Кээбир түрлөр белгилүү бир территорияларда убактылуу, көбөйүү мезгилинен тышкары же кокусунан болушат. Ошондуктан, баа берүү ар бир өлкө үчүн айкын жагдай боюнча, бирок түрдүн дүйнөлүк абалын эске алуу менен жүргүзүлүшү керек.

Улуттук жана регионалдык Кызыл китептин түрлөрү үчүн критерийлер өлкөнүн өзгөчөлүгүн эске алуусу керек да, ЖКЭБ тарабынан сунуш кылынган ыкмалардын биримдигин сактоо керек.

Түрлөрдүн айрым группаларынын жоктугу чөйрөнүн параметрлеринин өзгөрүүсүнө экосистеманын туура жооп бере албастыгын билдирет.

Категорияларды аныктоонун негизинде түрдүн негизги тиричилик параметрлери (көрсөткүчтөрү) (санынын, ареалынын, жашоо чөйрөсүнүн ж.б. абалы) боюнча илимий маалыматтарды анализдөө жатат. Чындыгында, ушундай көрсөткүчтөрдүн түрдүн тиричиликте калуусунун критикалык деңгээлине жакындашы анын жок болуп кетүү коркунучун аныктоосу керек (1-сүр.). Бирок мындай көрсөткүчтөр бардык түрлөр үчүн белгилүү эмес же аларды белгилөө кыйын болушу мүмкүн, ошондуктан, категорияларды аныктоо критерийлердин формалдык системасы аркылуу ишке ашырылат.

Түрлөрдүн (түрчөлөрдүн) жапайы жаратылышта жок болуп кетүү коркунучу боюнча баалоонун улуттук системасы төмөнкү категорияларды камтыйт:

Жок болуп кеткен (0) түрлөр «Өлкөдө жок болуп кеткендер» «Regionally Extinct» (EX) же «Өлкөнүн жапайы жаратылышында жоголуп кеткендер» «Regionally Extinct in the World» катары аныкталуусу мүмкүн. Түрдүн акыркы особу кандайдыр-бир шарттардын негизинде өлсө же жок болуп кетсе, ал түр өлкөдө жок болуп кеткен деп эсептелинет. Мындай түрлөрдүн бир бөлүгү ошондой эле дүйнөдө жок болуп кетиши мүмкүн «Globally Extinct» (EX). Эгер түр маданиятта гана, өстүрүүчү жайда гана же мурунку ареалынан тышкары жасалма популяция катары сакталып калса, ал түр өлкөнүн жапайы жаратылышында жоголуп кеткен болуп саналат.

Мындай түрлөрдүн бир бөлүгү ошондой эле дүйнөнүн жапайы жаратылышында жок болуп кетиши мүмкүн «Globally Extinct in the Wild» (EW).

Коркунуч туудурган түрлөр (1) «Толук жоголуу чегинде тургандар» - «Critically Endangered» (CR) же «Жок болуп бара жаткандар» -«Endangered» (EN) катары бааланышы мүмкүн. Түрдүн тиричилик көрсөткүчтөрү критикалык деңгээлге жетсе (же жакынкы арада жетүү ыктымалдуулугу чоң болсо) толук жоголуу чегинде турат деп эсептелинет. Ошондуктан, ал жапайы жаратылышта толук жок болуп кетүүнүн өтө жогорку деңгээлдеги коркунучунун алдында турат. Түрдүн тиричилик көрсөткүчтөрү критикалык деңгээлге жакын турса (же жакынкы келечекте ага жакындоо ыктымалдуулугу жогору болсо), ал жок болуп бара жаткан түр катары саналат. Ошондуктан, ал жапайы жаратылышта толук жок болуп кетүүнүн жогорку деңгээлиндеги коркунучунун алдында турат (3-тиркеме).

Аярлуу түрдүн тиричилик параметрлери критикалык деңгээлден алыс эмес (же келечекте алыс эмес болуп калуу ыктымалдуулугу орточо), ошондуктан, түр жапайы жаратылышта толук жок болуп кетүүнүн орто деңгээлиндеги коркунучунун алдында турат (3-тиркеме). Эгер түрдүн тиричилик параметрлери кескин кыскарып бара жатса же олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болсо, ал аярлуу түр «Кыскарып жаткан» - «Vulnerable: Declining»-(VU:D=VU, ЖКЭБдин D критерийин санабаганда) катары, эгер анын тиричилик параметрлери чектелген болсо, «Табигый сейрек»-«Vulnerable: Naturally rare» – (VU:R=VU, ЖКЭБнин D, E критерийлери) катары бааланышы мүмкүн.

Түрдүн жок болуп кетүү коркунучунун потенциалдык абалы «Коркунуч абалына жакын тургандар» (3) – «Near Threatened» - (NT) категориясы менен аныкталат. Түрдүн тиричилик параметрлери түрдүн тиричиликте калуусунун критикалык деңгээлинен салыштырмалуу алыс турса, бирок келечекте ага жетүү ыктымалдуулугу бар болсо, ал түр коркунуч абалына жакын турган түр катары саналат. Ошондуктан, ал жапайы жаратылышта жок болуп кетүүнүн потенциалдык коркунучунун алдында турат.

Бул категориянын түрлөрү аярлууларга жакын жана иш жүзүндө коргоо статусу бирдей. Бул категорияга, айрыкча, мурда жок болуп кетүү коркунучунун алдында турган, бирок ареалын калыбына келтирген жана санын стабилдүү абалга жеткирген түрлөр, ошондой эле, жаратылышты коргоо иш-аракеттерине киргизилген жана абалы коргоо чараларынан көзкаранды болгон түрлөр тиешелүү.

«Маалыматтын жетишсиздиги» (4) - Data Deficient – (DD) категориясы статусу аныкталган эмес (белгисиз) түрлөрдү камтыйт жана жок болуп кетүү коркунучунун категориясы болуп саналбайт. Түрдү бул категорияга киргизүү менен көбүрөөк маалымат керектиги көрсөтүлөт жана келечектеги изилдөөлөрдүн бул түрдүн жок болуп кетүү коркунуч категорияларынын биринин катарына киргизүүгө мүмкүнчүлүк бере тургандыгы билдирилет. Түрдүн тиричилик параметрлери боюнча колдо бар маалымат жок болуп кетүү коркунучун түз же кыйыр баалоого ылайыксыз болсо, түр статусу боюнча аныкталган эмес болуп эсептелет.

Түрлөрдү категориялаштырууда төмөнкү жалпы эрежелерди сактоо керек:

- критерийлердин шкаласы боюнча улуттук (регионалдык) деңгээлде баалоого жапайы жаратылыштын түрлөрү тиешелүү: а) табигый ареалынын ичинде туруктуу же убактылуу тараган, б) 10 жыл бою жапайы жаратылыш шартында көбөйүп келе жаткан көчүп кирген, адаптациялашкан түрлөр; мындай баалоого тиешелүү эмес: а) адаптациялашпаган көчүп кирген түр, б) кокусунан кирген мигранттар (көчүү учурлар да кирет), байкоо жүргүзүүнүн узак мөөнөтү ичинде бирин-серин жана регулярдуу эмес катталган, миграциялык жолу нормада өлкөнүн территориясынан өтпөгөн (ошондуктан, анын табигый ареалы болуп эсептелбейт);
- эндемик жана обочолонгон популяция катары жашоочу түрлөр критерийлер боюнча статусунун коррекциясыз бааланат;
- эгер түрдүн өлкөдөгү популяциясы андан чоң улут аралык обочолонгон популяциянын бөлүгү болсо, түргө ушул улут аралык популяциянын категориясы берилет;
- түрдүн көбөйүүчү жана миграциялоочу особдорунун топтору айрым бааланышы мүмкүн;
- түрлөр бардык категориялар боюнча бааланат да, эң жогору ылайыктуу категорияга киргизилет;

- ❖ эгер түздөн-түз байкоо жүргүзүүнүн маалыматтарын колдонууга мүмкүнчүлүк болбосо, эксперттик баалоо, жыйынтык чыгаруу, божомолдоо методдорун колдонууга болот;
- ❖ эгер түр категорияларга туура келбесе, бирок «Аярлууларга» жакын болсо, ал «Коркунуч абалына жакын тургандар» категориясына кирет;
- ❖ эгер түрдү баалоо ылайыктуу маалыматтардын жоктугуна байланыштуу кыйынчылыкка дуушар болсо жана Кызыл китептин категориялары эмес, каттоонун техникалык категориялары болсо:
- ❖ «Аз коркунуч туудургандар» - Least Concern – LC – критерийлер боюнча бааланган, бирок аларга жооп бербеген же «Коркунуч абалына жакын тургандар» эмес;
- ❖ «Бааланбоочулар» - Not Applicable (NA) – улуттук деңгээлде баалоого тийиштүү эмес;
- ❖ «Баа берилген эмес (Бааланбаган)» - Not Evaluated – NE – критерийлер боюнча баалана элек.

(Ошондой эле, Өзбекстан Республикасынын Кызыл китебин караңыз, 2003)

Критерийлер боюнча критерийлерди баалоо түрдүн абалы жөнүндөгү белгилүү көлөмдөгү так маалыматты талап кылуучу татаал процесс. Адатта мындай баалоо атайын өткөрүлгөн изилдөөлөрдүн негизинде адистердин колунан келет. Тилекке каршы, мындай изилдөөлөр каражаттын жана тийиштүү адистердин жоктугуна байланыштуу дайыма жана бардык өлкөлөрдө жүргүзө берилбейт. Айрым учурларда баалоо жетишсиз же туура эмес маалыматтын негизинде жасалат. Ошондуктан, кээде түрдүн статусун өзгөртүүнү баалоону тактоо деп кароого, аны реалдык абалга жакындаштырууга мүмкүн. Келтирилген маалыматтар (2-3-табл.) дүйнөдөгү Кызыл китепке кирген түрлөр жөнүндө түшүнүк алууга мүмкүндүк берет.

2-таблица: Систематикалык категориялар боюнча (1996-2004) жоголуп кетүү коркунучунун алдында турган (ж.к.к.а.) түрлөрдүн саны

	Сүрөт-төлүп жазылган түрлөрдүн саны	2004-жылы бааланган түрлөр-дүн саны	1996-98 жж ж.к.к.а. түрлөр-дүн саны	2000-ж ж.к.к.а. түрлөр-дүн саны	2002-ж ж.к.к.а түрлөр-дүн саны	2003-ж ж.к.к.а. түрлөр-дүн саны	2004-ж ж.к.к.а. түрлөр-дүн саны	Сүрөттөлгөн жазылган түрлөрдүн санына карата 2004-ж ж.к.к.а. түрлөрдүн саны, %	Бааланган түрлөрдүн санына карата 2004-ж ж.к.к.а. түрлөрдүн саны, %
Омурткалуулар									
Сүт эмүүчүлөр	5,416	4,853	1,096	1,130	1,137	1,130	1,101	20%	23%
Канаттуулар	9,917	9,917	1,107	1,183	1,192	1,194	1,213	12%	12%
Сойлоп жүрүүчүлөр	8,163	499	253	296	293	293	304	4%	61%
Жерде-сууда жашоочулар	5,743	5,743	124	146	157	157	1,770	31%	31%
Балыктар	28,500	1,721	734	752	742	750	800	3%	46%
Бардыгы:	57,739	22,733	3,314	3,507	3,521	3,524	5,188	9%	23%
Омурткасыздар									
Курт-кумурскалар	950,000	771	537	555	557	553	559	0,06%	73%
Моллюскалар	70,000	2,163	920	938	939	967	974	1%	45%
Рак сымалдуулар	40,000	498	407	408	409	409	429	1%	86%
Башкалар	130,200	55	27	27	27	30	30	0,02%	55%
Бардыгы:	1.190.200	3,487	1,891	1,928	1,932	1,959	1,992	0,17%	57%
өсүмдүктөр									
Мохтор	15,000	93	-	80	80	80	80	0,50%	86%
Папоротниктер	13,025	210	-	-	-	111	140	1%	67%
Жылаңач уруктуулар	980	907	142	141	142	304	305	31%	34%

Эки үлүштүүлөр	199,350	9,473	4,929	5,099	5,202	5,768	7,025	4%	74%
Бир үлүштүүлөр	59,300	1,141	257	291	290	511	771	1%	68%
Бардыгы:	287,655	11,824	5,328	5,611	5,714	6,774	8,321	2,89%	70%
				Башкалар					
Эңгилчектер	10,000	2	-	-	-	2	2	0,02%	100%
Бардыгы:	10,000	2	-	-	-	2	2	0,02%	100%
Жалпы:	1.545.594	38,046	10,533	11,046	11,167	12,259	15,503	1%	41%

Түрлөрдүн группаларынын көпчүлүгүндө коркунучтагы категорияларга тийиштүү түрлөрдүн бөлүгүнүн көбөйүү тенденциясы байкалат. Бул тенденция Кызыл китептеги түрлөрдү сактоо боюнча дүйнөдөгү жана ар кайсы өлкөлөрдөгү иш-аракеттер мындай абалды өзгөртүү үчүн жетишсиз экендигин далилдеп турат. Тилекке каршы, мындай тенденция биздин өлкөбүздө да байкалып келет. Жогоруда көрсөтүлгөндөй, улуттук Кызыл китептеги түрлөрдүн саны 1985-жылга караганда өстү.

3-таблица: 1996-жылдан 2004-жылга чейин CR – «Критикалык абалда тургандар», EN – «Коркунуч абалында тургандар» VU - «Аярлуулар» категорияларында турган түрлөрдүн санынын өзгөрүүсү

	CR				EN					VU				
Таксон	1996-/ 98	2000	2003	2004	1996-/ 98	2000	2002	2003	2004	1996-/ 98	2000	2002	2003	2004
Сүт эмүүчүлөр	169	180	184	162	315	340	339	337	352	612	610	617	609	587
Канаттуулар	168	182	182	179	235	321	326	331	345	704	680	684	681	688
Сойлоп жүрүүчүлөр	41	56	57	64	59	74	79	78	79	153	161	159	158	161
Жерде-сууда жашоочулар	18	25	30	413	31	38	37	37	729	75	83	90	90	628
Балыктар	157	156	162	171	134	144	143	144	160	443	452	442	444	470
Курт-кумурскалар	44	45	46	47	116	118	118	118	120	377	392	393	389	392
Моллюскалар	257	222	250	265	212	237	236	243	221	451	479	481	474	488
өсүмдүктөр	909	1,014	1,276	1,490	1,197	1,266	1,291	1,634	2,239	3,222	3,331	3,377	3,864	4,592

Түрлөр обочолонуп жашашпайт. Алар биосферанын бөлүгү болушат жана эволюциясы белгилүү бир географиялык чөйрө менен байланыштуу болгон биологиялык топтун составына кирет. Жашоо чөйрөнүн бузулушу көпчүлүк түр үчүн коркунуч туудурат. Ошону менен бирге, тийиштүү түрлөрдү санынын кыскарышынын натыйжасында биологиялык топтун жакырданышы туруктуу калыбына келүү жөндөмдүүлүгүнүн төмөндөшүнө алып келет. Табигый экосистемалар жашоого ыңгайлуу чөйрөнү жаратуу жана контролдоо, экологиялык туруктуулукту калыбына келтирүү жөндөмдүүлүгүн жоготууда. Натыйжада, климаттын начарлашынын ыктымалдуулугу жогорулайт, адамдын жашоосуна коркунуч туулат. Кызыл китептин түрлөрү адам жана жаратылыштын ортосундагы карым-катнаштын начардыгы жөнүндө, планетада жашоо шарттарын камсыз кылуучу биосфералык механизмдердин бузулушунун улануусу жөнүндө билдирип турушат. Ошондуктан, негизги маселе болуп, Кызыл китептин түрлөрүн табигый жаратылыштын бөлүгү катары, биологиялык көп түрдүүлүктү табигый экосистемалардын негизи катары, табигый экосистемаларды экологиялык катастрофаларды болтурбоонун гарантиясы жана жашоону камсыз кылуунун негизи катары сактап калуу эсептелет.

4-таблица Кыргызстандын Кызыл китебине кирген түрлөрдүн экосистемалар боюнча орун алуусу

Экосистеманын типтери	Түрлөрдүн саны						
	өсүмдүктөр жана козу карындар	Муунак буттулар	Балыктар	Жерде-сууда жашоочулар жана сойлоп жүрүүчүлөр	Канаттуулар	Сүт эмичүүлөр	Жалпы
Токойлуу	20	10	-	-	9	3	42
Бадалдуу	14	-	-	2	2	4	22
Шалбаалуу	14	4	-	1	6	5	30
Талаалуу	13	10	-	7	14	7	51
Саваноиддик	22	-	-	-	2	5	29
Чөлдүү	30	6	-	8	6	5	55
Суулуу-сууга жакын	-	2	6	1	23	2	34

Эскертүү: кээ бир түрлөр бирден ашык экосистемаларда жашашы мүмкүн, ошондуктан, тилкенин суммасы группадагы түрлөрдүн жалпы санына дал келбеши мүмкүн.

4-таблица коркунучтагы түрлөрдүн эң көп саны Кыргызстандын өзгөчө, тоо этектеринде жана тоонун төмөнкү бөлүгүндө көпчүлүк учурда маданий жерге айландыруу, жайыт дигрессиясы, браконьердик менен байланышкан, эң эле бузуучу антропогендик таасирге дуушар болуучу чөл жана талаа экосистемаларында кездешерин көрсөтөт. Чөптүү экосистемаларда (шалбалуу, талаалуу, саванноиддик жана чөлдүү) Кызыл китептин 233 түрү жашайт, ошол эле учурда токойлуу жана бадалдуу экосистемаларда 64 түрү, ал эми суу-саз экосистемаларында 34 түрү жашайт. Башка жагынан, аянтына жараша Кызыл китептин түрлөрүнүн концентрациясы бардык экосистемаларда жогору. Бул жалпы абалдын начардыгы жана калыбына келтирүүнүн зарылдыгы жөнүндө айтып турат.

Бул чыгарылышта түрлөр боюнча маалымат кыргыз, орус жана англис тилинде берилген. Ар бир түр жашаган жери көрсөтүлгөн карта-схема менен коштолгон. Түрлөр систематикалык тартип боюнча орун алган. Түрлөрдүн систематикалык группасынын ар бирин кыскача кириш сөз баштайт. Кыргыз, орус, латын жана англис тилиндеги алфавиттик көрсөткүчтөр керектүү түрдү табууну жеңилдетет.

Бул чыгарылыш Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик токой кызматынын, Улуттук илимдер академиясынын Биология жана топурактаануу институтунун кызматкерлеринин, Кыргызстандын Экологиялык кыймылы «Алейне», «Биом» өкмөттүк эмес уюмдардын, Каунтепарт Консорциумдун жана ФАОнун колдоосунун, Түркиянын эларалык кызматташтык администрациясынын жана башкалардын кызматташтыгынын натыйжасында ишке ашты. Кызыл китептин экинчи чыгарылышын даярдоого катышкандардын бардыгына редакциялык кеңеш терең ыраазычылыгын билдирет.

проф.Э.Дж.Шукуров
Башкы редактор

Введение

Идея сохранения отдельных биологических видов восходит к глубокой древности. На первых ступенях развития общества различные роды и племена вели свое происхождение от зверей, птиц, которых считали тотемами и оберегали. Следы этих представлений сохранились до наших дней в родовых названиях, фольклоре, обычаях и обрядах.

У кочевых и охотничьих народов сложились отношения относительно устойчивого равновесия с дикой природой, обеспечивающие сосуществование на протяжении многих тысячелетий. С переходом к земледельческим цивилизациям началось широкое замещение естественных экосистем культурными землями, продолжающееся в настоящее время.

До тех пор, пока дикая природа оставалась относительно сохранной более чем на половине пространства суши, угрозы биосфере и биологическому разнообразию носили локальный характер. Вымирание видов было вызвано преимущественно прямым истреблением человеком. Ситуация существенно изменилась с середины XX века, когда разрушенные экосистемы и антропогенный ландшафт заняли более половины континентов. С этого момента вымирание видов стало носить массовый характер, в основном, в связи с деградацией и замещением естественных экосистем антропогенными.

Исчезают не только отдельные виды, но целые биологические сообщества, особенно в зоне тропических дождевых лесов, являющихся важнейшей частью глобального жизнеобеспечения и планетарным центром эволюции и биоразнообразия. Многие тысячи видов исчезают ежегодно без учета, поскольку их не успевают открыть и описать. И это не просто потеря для науки, но приближение катастрофы для человечества.

Биологическое разнообразие является условием устойчивого функционирования экосистем. Устойчивое функционирование экосистем является незаменимым условием формирования планетарного климата, благоприятного для современной формы жизни, к одному из проявлений которой относится человек. Можно утверждать, что без биологического разнообразия само существование человека будет невозможно.

Сокращение биологического разнообразия и потеря естественных экосистем происходят в планетарном масштабе, поэтому решить проблему возможно лишь при объединении усилий всех стран. Одной из первых попыток решения этой задачи стало создание в 1934 г. в Брюсселе Международного бюро охраны природы. Эта инициатива была поддержана ЮНЕСКО, и в 1948 г. был создан Международный Союз охраны природы (МСОП). По инициативе МСОП с 1966 г. издается "Красная книга фактов", в которой приводится список видов животных и растений, которым угрожает вымирание.

В 1974 г. была учреждена "Красная книга СССР". В 1978 г. вышло первое издание Красной книги СССР , в которую были включены: 62 вида и подвида млекопитающих, 63 вида и подвида птиц, 8 видов амфибий, 21 вид пресмыкающихся, 444 вида сосудистых растений. Среди них были также и виды, находящиеся на территории Кыргызстана.

В 1981 г. Правительством Киргизской ССР был утвержден список видов, подлежащих включению в национальную Красную книгу. В 1984 г. был утвержден дополнительный список. В общей сложности, в Красную книгу Киргизской ССР должно было быть включено 13 видов и подвидов млекопитающих, 31 вид и подвид птиц, 3 вида пресмыкающихся, 1 вид рыб, 16 видов насекомых и 65 видов высших растений. К сожалению, в первое издание Красной книги Киргизской ССР, вышедшее в 1985 г., вошли лишь виды первого списка: 13 видов и подвидов млекопитающих, 20 видов и подвидов птиц, 3 вида пресмыкающихся, 2 вида рыб, 5 видов насекомых и 65 видов высших растений. После этого, вплоть до настоящего времени, списки не пересматривались и Красная книга не переиздавалась.

В мае 2005 г. Постановлением Правительства Кыргызской Республики был утвержден новый список, включающий 4 вида грибов, 83 вида высших растений, 18 видов членистоногих, 7 видов рыб, 2 вида амфибий, 8 видов рептилий, 57 вида птиц, 23 вида млекопитающих.

Предварительное обсуждение показало, что часть видов прежнего списка включены в него без достаточных оснований, для другой части не хватает информации для определения их статуса.С другой

стороны, целый ряд видов нуждаются в особых мерах охраны и должны быть включены в Красную книгу. За время, прошедшее после выпуска первого издания национальной Красной книги, произошли некоторые изменения в состоянии многих видов, накопилось также определенное количество новых данных. Не случайно международная практика и положения о национальных Красных книгах предусматривают необходимость периодического пересмотра состояния включенных в них видов. Увеличение числа видов в новом издании не обязательно означает ухудшение ситуации и действительного увеличения числа видов, которым грозит вымирание. Для многих вновь включенных видов это означает лучшее представление об их состоянии, и ранее считавшийся относительно благополучным вид при более полном изучении оказывается в числе угрожаемых. Для другой части вновь включенных может быть признано существенное ухудшение их состояния за период, прошедший после предшествующего издания. Кроме того, вид, относительно благополучный в Кыргызстане, может оказаться угрожаемым в глобальном масштабе и тоже должен быть обеспечен надлежащей защитой, особенно, если он включен в Красную книгу МСОП.

Новый список учитывает также принципы оценки, предложенные МСОП для внесения в Красную книгу и присвоения видам определенной категории. Версия 3.1, принятая в 2001 г., построена на основе оценки вероятности исчезновения вида (подвида, локальной популяции). Соотношение различных категорий можно представить на схеме (рис. 1).

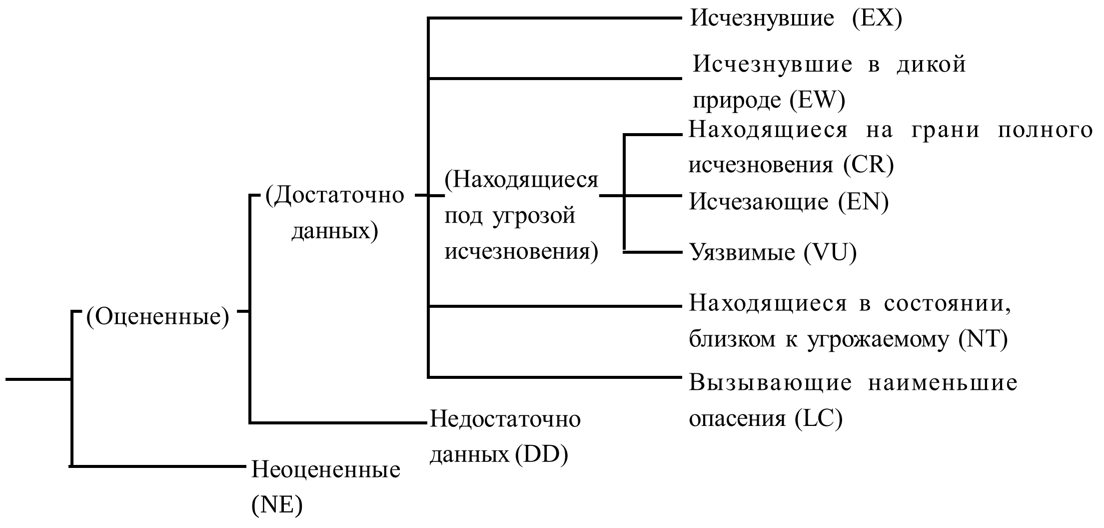

Рисунок 1. Структура категорий

На рис.1 расположение категорий отвечает вероятности оценки вымирания вида. Эта оценка зависит не только от состояния вида, но и от состояния наших знаний о нем. Наиболее полно мы можем судить о степени угрозы для конкретного вида, имея достаточную информацию. Поэтому неоцененные виды и виды, по которым недостаточно данных, не могут быть с уверенностью отнесены к конкретной категории, оценивающей вероятность вымирания.

Буквенные обозначения соответствуют звучанию терминов на английском языке:

EX – Extinct - “Исчезнувшие”,
EW - Extinct in the Wild - “Исчезнувшие в дикой природе”,
CR - Critically Endangered - “Находящиеся на грани полного исчезновения”,
EN - Endangered - “Исчезающие”,
VU - Vulnerable - “Уязвимые”,
NT - Near Threatened - “Находящиеся в состоянии близком к угрожаемому”,
LC - Least Concern - “Вызывающие наименьшие опасения”,
NA - Not Applicable - “Не оцениваемые”
NE - Not Evaluated - “Не оцененные”.

Для отнесения к определенной категории вид должен соответствовать соответствующим критериям.

Основные критерии приведены в таблице 1, которой можно пользоваться для отнесения вида к той или иной категории. Если вид не отвечает ни одному из критериев, он не может быть включен в Красную книгу.

Таблица 1. Категория и критерии МСОП для видов, подлежащих включению в Красную книгу

Новые категории МСОП Критерии	Находящиеся на грани полного исчезновения	Исчезающие	Уязвимые
A. Сокращение мировой популяции в оцениваемый период	80% за 10 лет или за три поколения	50% за 10 лет или за три поколения	20% за 10 лет или за три поколения
1. Сокращение численности наблюдаемое, оцененочное, или предполагаемое в прошлом или 2. Снижение численности, прогнозируемое или предполагаемое в будущем, по данным: a. прямого наблюдения b. индекса изобилия, соответствующем особенностям таксона c. сокращения области распространения, снижения области обитания и/или качества среды обитания d. фактического или потенциального уровня эксплуатации e. влияния чужеродных видов, скрещивания, патогенов, загрязнителей, конкурентов или паразитов			
B. Ограничение области распространения и ее снижение или колебание. На основе любых 2 признаков из следующих 3:	Менее 100-1000 кв.км	Менее 500-5000 кв.км	Менее 2000-20000 кв.км
1. сильная фрагментация: (изолированные популяции с уменьшенной вероятностью восстановления утерянного ареала) или таксон известен как существующий в 1 локалитете. 2. продолжающееся снижение в следующем: a. область распространения b. область обитания с площади, протяженности и/или качества среды обитания d. число участков обитания или популяций e. число взрослых особей	= 1	Менее 5	Менее 10
3. экстремальное колебание следующих параметров: a. область распространения b. область обитания с число участков обитания (локалитетов) или популяций d. число взрослых особей	> 1	> 1	> 1
C. Ограниченная численность и снижение Число взрослых особей и 1 из следующих 2: 1. быстрый темп снижения 2. продолжающееся снижение, а также a. сильно фрагментированный ареал или b. все индивидуумы в единственном локалитете	Менее 250 особей 25% за 3 года, или за 1 поколение вся п опуляция менее 50	Менее 2500 особей 20% за 5 лет, или за 2 поколения вся популяция менее 250	Менее 10000 особей 10% за 10 лет, или за 3 поколения вся популяция менее 1000
D. Очень маленькая или ограниченная численность 1. число взрослых особей или 2. популяция чувствительна	 Менее 50 Не применимо	 Менее 250 Не применимо	Менее 1000 Площадь обитания менее 100 кв.км или менее 5 локалитетов
E. Количественный анализ Вероятность исчезновения в природе может быть по крайней мере	50% за 10 лет или за три поколения	20% за 10 лет или за 5 поколений	10% за 100 лет

Необходимо принимать во внимание, что приведенные в табл.1 критерии разработаны для оценки мировой популяции вида. Как правило, в каждой отдельной стране находится лишь часть мировой популяции, состояние и поведение которой существенно зависит от того, какая часть ареала или какой характер пребывания вида наблюдается в данной стране. Каждая популяция в норме имеет естественные колебания численности, однако на краю ареала они бывают наиболее значительными, вплоть до временного исчезновения из определенных мест, несмотря на то, что в целом вид находится в благополучном состоянии. Вид может быть редким в одной стране и достаточно многочислен в другой. Отдельные виды находятся на определенной территории только временно, вне периода размножения, нерегулярно или случайно. Поэтому оценка должна проводиться для каждой страны по конкретной ситуации, но с учетом мирового состояния вида. Критерии для видов национальных и региональных красных книг должны учитывать страновую специфику, сохраняя единство подходов, предложенных МСОП.

Отсутствие отдельных групп видов означает невозможность для экосистемы адекватно реагировать на изменение параметров среды.

В основе определения категорий лежит анализ научных данных по основным жизненным параметрам вида (состояние численности, ареала, среды обитания и т.п.). В идеале именно близость таких параметров к критическому уровню выживания вида должна определять риск его исчезновения (рис. 1). Однако, далеко не для всех видов такие величины известны, или могут быть достаточно просто получены, поэтому определение категорий осуществляется через формализованную систему критериев.

Национальная система оценки видов (подвидов) по угрозе их исчезновения в дикой природе включает следующие категории.

Исчезнувшие (0) виды могут быть определены **как "Исчезнувшие в стране" -** "Regionally instinct" (EX) или **"Исчезнувшие в дикой природе страны" -** "Regionally Extinct in the World". Вид считается исчезнувшим в стране, когда его последняя особь погибла или исчезла по каким-либо другим обстоятельствам. Часть таких видов могут быть также исчезнувшими в мире - "Globally Extinct" (EX). Вид считается исчезнувшим в дикой природе страны, если он сохранился только в культуре, в условиях неволи, или в качестве натурализованной популяции вне прежнего ареала. Часть таких видов могут быть также исчезнувшими в дикой природе мира - "Globally Extinct in the Wild" (EW).

Виды, **Находящиеся в опасном состоянии (1),** могут быть оценены как **"Находящиеся на грани полного исчезновения" -** "Critically Endangered" - (CR), или **"Исчезающие" -** "Endangered" - (EN). Вид считается находящимся на грани полного исчезновения, когда его жизненные параметры уже достигли критического уровня (или могут достичь их в ближайшем будущем с наибольшей вероятностью), и поэтому он стоит перед чрезвычайно высоким риском исчезновения в дикой природе. Вид считается исчезающим, когда его жизненные параметры близки к критическому уровню (или могут стать близкими к ним в обозримом будущем с большой степенью вероятности) и поэтому он стоит перед высоким риском исчезновения в дикой природе (прилож. 3).

Вид считается **Уязвимым (2),** когда его жизненные параметры не очень далеки от критического уровня (или могут стать не очень далекими от них в неопределённом будущем со средней степенью вероятности), и поэтому он стоит перед средним риском исчезновения в дикой природе (прилож. 3). Уязвимые виды могут быть оценены как **"Сокращающиеся"** - "Vulnerable: Declining " - (VU:D = VU, исключая критерий D МСОП), если их жизненные параметры резко сокращаются или подвержены сильным колебаниям, а также как "**Естественно редкие" -** "Vulnerable: Naturally rare" - (VU:R =VU, критерии D, E МСОП), если их жизненные параметры ограничены.

Состояние потенциальной угрозы исчезновения видов определяется категорией **"Находящиеся в состоянии, близком к угрожаемому" (3) -** Near Threatened - (NT). Вид считается находящимся в состоянии, близком к угрожаемому, когда его жизненные параметры сравнительно далеко от критического для выживания вида уровня, но могут достичь его в неопределённом будущем с некоторой вероятностью, и поэтому он стоит перед потенциальном риском исчезновения в дикой природе.

Виды этой категории близки к “Уязвимым” и их практический охранный статус приравнивается к ним. К этой категории, в частности, относятся виды, ранее находившиеся под угрозой исчезновения, но восстановившие свой ареал и численность до стабильного состояния, а также виды, уже включённые в сферу природоохранных действий и состояние которых зависит от охраны.

Категория “Недостаток данных” (4) - “Data Deficient” - (DD) включает виды, неопределённые по статусу и не является категорией угрозы исчезновения. Включение вида в эту категорию показывает, что требуется больше информации и признается, что будущие исследования могут сделать возможным его отнесение к одной из категорий угрозы исчезновения. Вид считается неопределённым по статусу, когда имеющаяся информация по его жизненным параметрам неадекватна для прямой или косвенной оценки риска исчезновения.

При категоризации видов следует придерживаться следующих общих правил:

- на национальном (региональном) уровне оценке по шкале критериев подлежат виды дикой природы: а) постоянно или временно распространённые внутри их естественного ареала, б) адаптированные вселенцы, размножающиеся в условиях дикой природы не менее любых 10 лет; такой оценке не подлежат: а) неадаптированные вселенцы, б) случайные транзитные мигранты (включая случаи кочёвок), единично и нерегулярно регистрируемые в течение длительного периода наблюдений, чей миграционный путь в норме не проходит через территорию страны (и поэтому она не является их естественным ареалом);
- виды, эндемичные для страны, или существующие здесь в качестве строго изолированных популяций, оцениваются по критериям без каких-либо коррекций статуса;
- если популяция вида в стране является частью более крупной межнациональной изолированной популяции, то виду придается категория этой межнациональной популяции;
- размножающиеся и мигрирующие группы особей вида могут оцениваться раздельно;
- виды оцениваются по всем критериям и вносятся в самую высокую заслуживаемую категорию;
- когда данные прямых наблюдений недоступны, вполне приемлемы методы экспертных оценок, заключений, предположений и прогнозов;
- если виды, оцененные по критериям, не удовлетворяют им, но близки к “Уязвимым”, то они вносятся в категорию “Находящиеся в состоянии, близком к угрожаемому”;
- если оценка видов затруднена из-за отсутствия адекватных данных и они оказывающим техническим категориям учёта, не являющимися категориями Красной книги:
- “Вызывающие наименьшие опасения” – Least Concern (LC) – виды, оцененные по критериям, но не удовлетворяющие им или не “Находящиеся в состоянии близком к угрожаемому”;
- “Не оцениваемые” - Not Applicable (NA) – виды, не подлежащие оценке на национальном уровне;
- “Не оцененные” - Not Evaluated (NE) – виды, еще не оцененные по критериям.

(См. также Красная книга Республики Узбекистан, 2003)

Оценка видов по критериям достаточно сложный процесс, требующий определенного объема достоверной информации о состоянии вида. Обычно такая оценка доступна профессионалам на основании специально проведенных исследований. К сожалению, проводить такие исследования возможно не всегда и не во всех странах из-за отсутствия средств и соответствующих специалистов. В отдельных случаях оценка делается на основе недостаточной или недостоверной информации. Поэтому отчасти изменение в статусе некоторых видов можно отнести к уточнению оценки, приближению ее к реальной ситуации. Приведенные данные (табл. 2 и 3) позволяют получить представление об общей картине с видами Красной книги в мире.

Таблица 2: Число видов, находящихся под угрозой исчезновения (н.у.и.), по систематическим категориям (1996–2004).

	Число описан-ных видов	Число видов, оценен-ных в 2004г.	Число видов, ну.и.1996/98 гг	Число видов, ну.и. 2000гг	Число видов, ну.и. 2002 гг	Число видов, ну.и. 2003 гг	Число видов, ну.и. 2004 гг	Число видов, ну.и. в 2004 г.к числу описанных видов%	Число видов, ну.и. в 2004 г. отнешению к числу оцененных видов%
Позвоночные									
Млекопитающие	5,416	4,853	1,096	1,130	1,137	1,130	1,101	20%	23%
Птицы	9,917	9,917	1,107	1,183	1,192	1,194	1,213	12%	12%
Рептилии	8,163	499	253	296	293	293	304	4%	61%
Амфибии	5,743	5,743	124	146	157	157	1,770	31%	31%
Рыбы	28,500	1,721	734	752	742	750	800	3%	46%
Итого:	57,739	22,733	3,314	3,507	3,521	3,524	5,188	9%	23%
Безпозвоночные									
Насекомые	950,000	771	537	555	557	553	559	0,06%	73%
Моллюски	70,000	2,163	920	938	939	967	974	1%	45%
Ракообразные	40,000	498	407	408	409	409	429	1%	86%
Другие	130,200	55	27	27	27	30	30	0,02%	55%
Итого:	1.190.200	3,487	1,891	1,928	1,932	1,959	1,992	0,17%	57%
Растения									
Мхи	15,000	93	-	80	80	80	80	0,50%	86%
Папоротники	13,025	210	-	-	-	111	140	1%	67%
Голосеменные	980	907	142	141	142	304	305	31%	34%
Двудольные	199,350	9,473	4,929	5,099	5,202	5,768	7,025	4%	74%
Однодольные	59,300	1,141	257	291	290	511	771	1%	68%
Итого:	287,655	11,824	5,328	5,611	5,714	6,774	8,321	2,89%	70%
Другие									
Лишайники	10,000	2	-	-	-	2	2	0,02%	100%
Итого:	10,000	2	-	-	-	2	2	0,02%	100%
Всего:	1.545.594	38,046	10,533	11,046	11,167	12,259	15,503	1%	41%

Наблюдается общая тенденция увеличения доли видов, отнесенных к наиболее угрожаемым категориям в большинстве групп видов. Такая тенденция свидетельствует о том, что усилия, прилагаемые в мире и в различных странах к сохранению видов Красной книги, недостаточны для того, чтобы переломить ситуацию. К сожалению, такая же тенденция наблюдается и в нашей стране. Как было показано выше, число видов в национальной Красной книге заметно возросло по сравнению с 1985 г.

Таблица 3: Изменения числа видов в категориях CR - «Находящиеся в критическом состоянии», EN - «Находящиеся в угрожаемом состоянии», VU - «Уязвимые» с 1996 по 2004 гг.

Таксон	CR				EN					VU				
	1996-/98	2000	2003	2004	1996-/98	2000	2002	2003	2004	1996-/98	2000	2002	2003	2004
Млекопитающие	169	180	184	162	315	340	339	337	352	612	610	617	609	587
Птицы	168	182	182	179	235	321	326	331	345	704	680	684	681	688
Рептилии	41	56	57	64	59	74	79	78	79	153	161	159	158	161
Амфибии	18	25	30	413	31	38	37	37	729	75	83	90	90	628
Рыбы	157	156	162	171	134	144	143	144	160	443	452	442	444	470
Насекомые	44	45	46	47	116	118	118	118	120	377	392	393	389	392
Моллюски	257	222	250	265	212	237	236	243	221	451	479	481	474	488
Растения	909	1,014	1,276	1,490	1,197	1,266	1,291	1,634	2,239	3,222	3,331	3,377	3,864	4,592

Виды не существуют изолированно. Они являются частью биосферы и входят в состав биологических сообществ, эволюция которых связана с определенной географической средой. Разрушение среды обитания создает угрозу существования для многих видов. Одновременно обеднение сообществ в результате сокращения числа свойственных им видов приводит к снижению их способности к устойчивому воспроизводству. Естественные экосистемы теряют способность создавать и контролировать благоприятную для жизни среду, восстанавливать экологическую стабильность. В итоге возрастает вероятность неблагоприятного изменения климата, появляется угроза благополучию и самому существованию людей. Виды Красной книги сигнализируют о неблагополучии во взаимоотношениях между человеком и живой природой, о продолжающемся разрушении биосферных механизмов обеспечения условий существования жизни на планете. Именно поэтому основной задачей является сохранение видов Красной книги как неотъемлемых составных частей естественной природы, сохранение биоразнообразия как основы существования естественных экосистем, сохранение естественных экосистем как незаменимой основы жизнеобеспечения и гарантии предотвращения экологической катастрофы.

Таблица 4. Распределение видов Красной книги Кыргызстана по экосистемам

Тип экосистемы	Число видов						
	Растения и грибы	Членистоногие	Рыбы	Амфибии и рептилии	Птицы	Млекопитающие	Всего
Лесной	20	10	-	-	9	3	42
Кустарниковый	14	-	-	2	2	4	22
Луговой	14	4	-	1	6	5	30
Степной	13	10	-	7	14	7	51
Саванноидный	22	-	-	-	2	5	29
Пустынный	30	6	-	8	6	5	55
Водно-околоводный	-	2	6	1	23	2	34

Примечание: некоторые виды обитают более чем в одной экосистеме и поэтому суммы по столбцам могут не совпадать с общим числом видов в группе.

Таблица 4 показывает, что наибольшее количество угрожаемых видов встречается в пустынных и степных экосистемах Кыргызстана, подверженных наиболее разрушительному антропогенному воздействию, связанному, преимущественно, с замещением культурными землями, пастбищной дигрессией, браконьерством, особенно в предгорной зоне и нижних поясах гор. Пастбищные травяные экосистемы (луговые, степные, саванноидные и пустынные) населяют 233 вида Красной книги, в то время как лесные и кустарниковые в общей сложности 64, а водно-болотные – 34. С другой стороны, по отношению к площади концентрация видов Красной книги высока во всех экосистемах, что говорит об общем их неблагополучии и необходимости их восстановления.

В настоящем издании очерки видов представлены на кыргызском, русском и английском языках. Каждый очерк сопровождается изображениями и картой, на которой указаны точки нахождения вида. Виды расположены в систематическом порядке. Каждую систематическую группу видов предваряет краткая вводная статья. Алфавитные указатели на кыргызском, русском, латинском и английском языках могут облегчить нахождение очерка нужного вида.

Настоящее издание стало возможным в результате сотрудничества Государственной лесной службы Кыргызской Республики, сотрудников Биолого-почвенного Института Национальной академии наук, неправительственных организаций Экологическое Движение Кыргызстана «Алейне», «Биом», Каунтепарт Консорциум и поддержки ФАО, Турецкой международной администрации по сотрудничеству (TICA) и других. Всем, принявшим участие в подготовке второго издания Красной Книги, редакционный совет приносит глубокую благодарность.

проф. Э.Дж.Шукуров
Главный редактор

Шарттуу кыскартуулар жана белгилер
Условные сокращения и обозначения
Conventional abbreviations and marks

Кыргызча текстеги:

БТИ (КР ИУА) – Биология жана топурак таануу институту (Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясы)

ж. б. – жана башкалар

МУЖП – Мамлекеттик улуттук жаратылыш паркы

АКШ – Америка Кошмо Штаты

CITES – Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Flora and Fauna – Жоголуп кетүү коркунучунда турган фауна жана флоралардын түрлөрүнүн эларалык соодасы боюнча Вашингтон Конвенциясы (1973)

IUCN RLTS – Red List of Threatened Species by International Union for Conservation of Nature – Эларалык жаратылышты коргоо союзунун (МСОПтун) кызыл тизмесине кирген жок болуп кетүү коркунучунда турган түрлөр

SSC / IUCN – the IUCN Species Survival Commission – МСОПтун түрлөрдү тирүү сактап калуу боюнча комиссиясы

В русском тексте:

БПИ НАН КР – Биолого-почвенный институт Национальной Академии наук Кыргызской Республики

г. – город

ГПНП – Государственный природный национальный парк

КК – Красная книга

КР – Кыргызская Республика

м. н. у. м – метров над уровнем моря

оз. – озеро

р. – река

с. – село

сем. – семейство

ущ. – ущелье

хр. – хребет

экз./га – экземпляров на гектар

CITES – Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Flora and Fauna – Вашингтонская Конвенция (1973) о международной торговле видами дикой фауны и флоры, находящимися под угрозой исчезновения

IUCN RLTS – Red List of Threatened Species by International Union for Conservation of Nature – Красный список видов, находящихся под угрозой исчезновения МСОП (Международного союза охраны природы)

SSC/IUCN – the IUCN Species Survival Commission – Комиссия по выживанию видов МСОП

ssp. – subspecies – подвид

s. str. – sensu stricto – в узком понимании

Карта-схемада
На картах-схемах
At schematic maps

● Табылган жери — Места находок — Discovering sites

◉ Табылган жери так же күмөн — Места находок, требующие подтверждения (сомнительные) — Discovering sites (doubtful) need to be confirmed

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫ. Физикалык карта
КЫРГЫЗСКАЯ РЕСПУБЛИКА. Физическая карта
KYRGYZ REPUBLIC. Physical geographic map

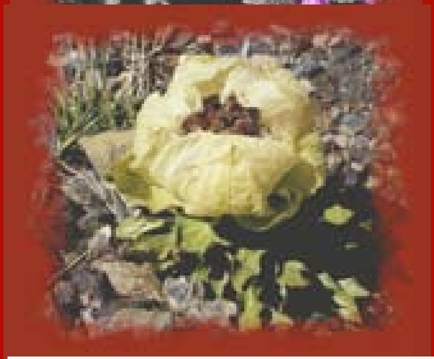

Биринчи бөлүм

КОЗУКАРЫНДАР ЖАНА ТАТААЛ ТҮЗҮЛҮШТҮҮ ӨСҮМДҮКТӨР

Часть первая

ГРИБЫ И ВЫСШИЕ РАСТЕНИЯ

First part

FUNGI AND PLANTS

Илимий редактор
Научный редактор
Scientific editor

Приходько С. Л.

Түзүүчүлөр
Составители
Compilers

Бавланкулова К. Д.

Dictyophora duplicata, Mutinus caninus

Мосолова С. Л.

Dictyocephalus attenuatus, Scutiger tianschanicus

Козукарындар

Грибы

Fungi

Түрлөрдүн тизмеси
Список видов
List of Species

Тулостомалардан – Tulostomataceae – Тулостомовые

1. Тартылган торбашчан – *Dictyocephalus attenuatus* – Сетчатоголовник оттянутый –Tapered Net-cap

Фаллюстардан – Phalaceae - Веселковые (фаллюсовые)

2. Ачаланган диктиофора – *Dictyophora duplicata* – Сетконоска (диктиофора) сдвоенная – Doubled Netted Stinkhorn

3. Ит мутинусу – *Mutinus caninus* – Мутинус собачий – Dog Stinkhorn

Скутигерлерден – Scutigeraceae - Скутигеровые

4. Тяньшань скутигери – *Scutiger tianschanicus* – Скутигер тяньшанский – Tien Shan Scutiger

Кириш сөз

Кыргызстанда азыркы учурда козукарындардын 2100дөн ашуун түрлөрү белгилүү. Шарттуу түрдө алар микромицеттер жана макромицеттер деп бөлүнөт. Макромицеттер – татаал түзүлүштөгү, ар түрдүү формадагы, ири энелик денелүү козукарындардын тобу. Алардын 286 түрү таралган. Калпакчалуу козукарындарды изилдөө боюнча биринчи иштер өткөн кылымдын 1935 -1939-жылдары П.С.Панфилова жана Н.Г.Запрометова, кийинчерээк жаңгак токойлору үчүн М.Д.Прутенская, Тескей Алатоо тизмегинде А.А.Домашовалар аркылуу башталган. Максаттуу жана пландуу түрдө Түндүк Кыргызстандын макромицеттерин изилдөөлөр 1960-жылдары А.А.Элчибаев тарабынан жүргүзүлгөн. Козукарындардын бардык топторунун ар түрдүүлүгү начар изилденген аймактар Борбордук Тяньшань жана Памир-Алай болуп саналат.

Татаал түзүлүштүү козукарындардын ичинен негизгиси болуп катарлар Aphyllophorales (афиллофоралар) – 69 түр, Agaricales (агариктер) – 162, катарлар тобу Gasteromycetes (гастеромицеттер) –43 түр саналат. Афиллофоралар дарактарда өсүп, сөңгөк чирүүсүн козгойт. Калпакчалуу козукарындардын микобиотасынан симбиотрофтук макромицеттерге же микориза жаратуучуларга 58 түр таандык. Алардын ичинде желүүчү: подберезовиктер, рыжиктер, мындан тышкары желбөөчү, уулуу – паутинниктер, волоконниктер ж.б. козукарындар кездешет.

Кеңири топту сапротрофтук макромицеттер (астыга салынган нерселерде өсүүчү ж.б. сапротрофтор, карботрофтор, капротрофтор, биотрофтор) – 225 түр түзөт. Алар тирүү эмес органикалык заттардын эсебинен тиричиликтин бардык процесстерине катышышат. Козукарындар калк тарабынан баалуу тамак-аш азыгы катары колдонулат.

Республикада желүүчү козукарындардын 98 түрү аныкталган. Козукарындардын баалуулугу жергиликтүү адат-салт менен аныкталат. Республикабыздын жергиликтүү калкында жогору бааланган козукарындардын ичине ак подгруздок (груздь), маслёнок, подберезовик, боздоң «ак» козукарыны, көгүлтүр бутчалуу козукарын, шампиньон тукумунун түрлөрү, деликатестүү рыжик ж.б. кирет. Табигый уулуу козукарындар анча деле көп эмес: уулуу шампиньон, волоконницалар тукумунун түрлөрү, жалган дождевиктер, жалган бозомук-сары опёнок, козукарын-чатырча күрөң-кызыл, кубакай поганка.

Экологиялык абалдын начарлашы, рекреациялык басымдардын токойлорго болгон күчөшү, абанын жана атмосферадагы абанын булганышы макромицеттердин санынын азайышына жана мөмөлөөсүнүн начарлашына алып келди. Эң сезгичтүүлөрдөн болуп микоризалуу козукарындар эсептелет. Козукарындардын ар түрдүүлүгүнө алардын өскөн жерлерин жоготуу таасир этет. Калк тарабынан көп керектелип, желүүчү козукарындар көп санда чогултулат жана базарларда сатылат. Козукарындарды ашыкча, кээде мыкаачылык жолу менен чогултуу, мисалы морчеллаларды (сморчокторду), жакынкы аралыктын ичинде козукарындардын жаратылыштагы болгон сан өлчөмүнүн кескин кыскарышына алып келет. Территорияларды чарбачылыкка өздөштүрүү, антропогендик таасирлер, токой-чарбалык аракеттер, климаттык шарттардын көп жылдык орточо маалыматтарынын кескин өзгөрүшү козукарындардын санын азайышына жана жоголуп кетүүсүнө алып келүүсү ыктымал.

Козукарындардын тамак-аш катары баалуулугу жок башка топтору, өзүлөрүнүн өзгөчөлүктөрү менен айырмаланышат. Алар негизинен декоративдүү формага ээ болуп, ири өлчөмдө же ачык түстүү келет. Сырткы көрүнүшүнүн өзүнө тартуусу аркылуу жоготууга учурайт. Мындай түрлөр сейрек кездешүүчү түрлөргө таандык болот.

Козукарындарды коргоонун актуалдуулугун мурдагы СССРдин кээбир өлкөлөрүндөгү фактылар күбө болот (Белорус, Литва, Латвия, Тажикстан, Түркмөнстан, Карелия, Казакстан). Аларда козукарындар республиканын Кызыл китептерине киргизилген. СССРдин Кызыл китебинин экинчи чыгарылышына (1984) козукарындардын 19 түрү киргизилген. Кыргыз Республикасынын Кызыл китебинин экинчи чыгарылышына козу карындардын төрт түрү киргизилген (1-табл.).

1-таблица. Таксондордун көрсөтүлүшү боюнча сандык мүнөздөмө

	Кыргызстандын флорасында, жалпысынан	КК 1985 ж. кирген	КК 2005 ж. кирген
Уруулар	-	-	4
Тукумдар	399	жок	4
Түрлөр	2100	жок	4

2-таблица. Областтар боюнча КК 2005 ж. түрлөрдүн бөлүнүүсү

Область	Түрлөрдүн саны
Ысыккөл	2
Чүй	2

3-таблица. Экосистемалардын типтери боюнча КК 2005-ж. түрлөрдүн бөлүнүүсү

Экосистемалар тиби	Түрлөрдүн саны
Токойлуу	1
Жасалма отургузулган бактуу	2
Чөлдүү	1

С.Л. Приходько

Вводный очерк

В Кыргызстане в настоящее время известно около 2100 видов грибов. Условно они разделяются на микромицеты и макромицеты. Макромицеты - группа высших грибов, имеющие крупные плодовые тела различной формы, представлены 286 видами.

Первые работы по изучению шляпочных грибов выполнены в 1935-1939 гг. прошлого столетия П.С. Панфиловой и Н.Г. Запрометовым, позднее М.Д. Прутенской для орехово-плодовых лесов, А.А. Домашовой для хребта Терскей Ала-Тоо. В 60-х годах А.А. Эльчибаевым проведены планомерные, целенаправленные исследования макромицетов Северного Кыргызстана. К малоисследованным районам по разнообразию всех групп грибов относится Центральный Тянь-Шань и Памиро-Алай.

Ведущими среди высших грибов являются пор. Aphyllophorales (афиллофоровые) – 69 видов, Agaricales (агариковые) -162, группа порядков Gasteromycetes (гастеромицеты) -43. Афиллофоровые грибы развиваются на деревьях и вызывают стволовые гнили. Симбиотрофные макромицеты или микоризообразователи в микобиоте шляпочных грибов составляют 58 видов. Среди них встречаются съедобные: подберезовик, рыжики, а также несъедобные, ядовитые - паутинники, волоконницы и другие.

Обширную группу составляют сапротрофные макромицеты (подстилочные и другие сапротрофы, карботрофы, капротрофы, бриотрофы) – 225 видов. Они осуществляют все процессы жизнедеятельности за счет мертвого органического вещества.

Грибы используются населением как ценный пищевой продукт. В республике отмечено 98 видов съедобных грибов. Ценность грибов определяется местными традициями. Среди населения нашей республики высокий спрос на подгруздок белый (груздь), маслёнок, подберёзовик, степной «белый» гриб, синюю ножку, виды рода шампиньон, рыжик деликатесный и другие. Ядовитых по своей природе грибов не много: шампиньон ядовитый, виды рода волоконницы, ложнодождевики, ложноопёнок серо-желтый, гриб-зонтик коричнево-красный, бледная поганка.

Ухудшение экологической обстановки, все увеличивающиеся рекреационные нагрузки на леса в сочетании с загрязнением почвы и атмосферы вызывают обеднение видового состава и снижение плодоношения макромицетов. Наиболее чувствительными оказались микоризные грибы. На разнообразие грибов влияет уничтожение их мест обитания.

Съедобные грибы, пользующиеся спросом у населения, собирают в больших количествах и реализуют на рынках. Неумеренный, иногда варварский сбор грибов, таких как сморчки, может привести в ближайшем будущем к резкому сокращению их природных запасов. Грибы могут исчезнуть или сократить свою численность также из-за хозяйственного освоения территории, антропогенного воздействия, лесохозяйственных мероприятий, резких, отличных от среднемноголетних погодных условий.

Другая группа грибов, не имеющая пищевой ценности, отличается своей необычностью. Как правило, они имеют декоративную форму, большие размеры или яркую окраску. Благодаря своим привлекательным внешним качествам они подвергаются легкомысленному уничтожению. Такие виды относятся к редким.

Об актуальности охраны грибов свидетельствует тот факт, что в некоторых странах бывшего СССР (Белоруссия, Литва, Латвия, Таджикистан, Туркменистан, Карелия, Казахстан) грибы вошли в республиканские Красные книги: во второе издание Красной книги СССР (1984) включено 19 видов грибов. Во второе издание красной книги Кыргызской Республики внесено четыре вида грибов, табл. 1.

Таблица 1. Количественная характеристика представленности таксонов

	Всего во флоре Кыргызстана	Представлены в КК 1985 г.	Представлены в КК 2005 г.
Семейтсва	-	-	4
Роды	399	нет	4
Виды	2100	нет	4

Таблица 2. Распределение видов КК 2005 г. по областям

Область	Число видов
Исыккульская	2
Чуйская	2

Таблица 3. Распределение видов КК 2005 г по типам экосистем

Тип экосистемы	Число видов
Лесной	1
Искусственные насаждения	2
Пустынный	1

С.Л. Приходько

Маалымат булактары
Источники информации
Information sources

1. Горленко М. В., Бондарцева М. Н., Сидорова Л. В. и др. Грибы СССР. – М.: Мысль, 1980.
2. Домашова А. А. Микофлора хребта Терскей Ала-Тоо Киргизской ССР. – Фрунзе, 1960.
3. Жизнь растений. Т. 2. Грибы. / Под ред. А. Л. Тахтаджана. – М.: Просвещение, 1976.
4. Зерова. М. Я. Атлас грибов Украины. – Киев: Наукова думка, 1974.
5. Красная книга: Дикорастущие виды флоры СССР, нуждающиеся в охране / Под ред. А. Л. Тахтаджана. – Л., 1975. – 205 с.
6. Красная книга Киргизской ССР. Редкие и находящиеся под угрозой исчезновения виды животных и растений. – Ф.: Кыргызстан, 1985. – 136 с.
7. Приходько С. Л., Мосолова С. Н. Съедобные и ядовитые грибы Кыргызстана. – Бишкек, 2000.
8. Флора споровых растений Казахстана. Т. VI. Гастеромицеты. – А.-Ата, 1970.
9. Шварцман С. Р., Филимонова Н. М. Флора споровых растений Казахстана. Т. 4. – А.-Ата: ИАН Каз. ССР, 1964.
10. Шварцман С. Р., Филимонова Н. М. Флора споровых растений Казахстана. Т. 6. – А.-Ата: ИАН Каз. ССР, 1970.
11. Эльчибаев А. А. Макромицеты севера Киргизии и их хозяйственное значение. – Фрунзе, 1968.
12. Atkinson G.F. Mushrooms. – New York: Hafner publishing company, 1961.
13. Derdek P., Lison. Maly atlas hub. – Bratislava: Slosvenske pedagigicke nakladatelstvo, 1980. – pp. 27-28.
14. Pilat A., Uљrk O. Mushrooms and other fungy. – London: Peter Nevill, 1961.

Тартылган торбашчан

Dictyocephalus attenuatus (Peck) Long et Plunkett.

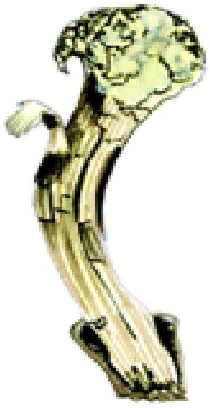

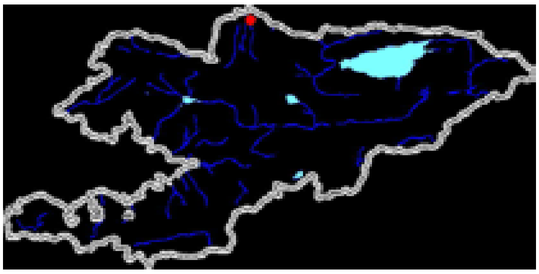

Тулостомалардан – Tulostomataceae – Тулостомовые

Статусу: VU. Палеогендин, өтө сейрек кездешкен реликти. Торбашчандар тукумунун дүйнөдөгү жападан жалгыз түрү.

Мүнөздөмө. Мөмөлүк денесинин бийиктиги 27 см ге чейин жетет. Жогорку бөлүгү кеңейип торчолуу башчаны (ушундан тукумдун аты коюлган) түзөт, узун этчелүү жана кийинчерээк катуу жыгач сымал, терең бороздуу бутчалуу. Бутчасынын теги экзоперидиясынын (сырткы катмар) калдыктары чөйчөкчө сымал кучактуу (вольва). Сырткы катмары калың, текши эмес, анда кемирчек кабырчыктуу же пирамида сыяктуу өсүндүлөрдөн турат. Жаш козукарын агыш-сары, бышып жетилгенде мөмөлүк денеси саргыч-күрөң түстө. Козукарынга селедкадай (триметиламинден) күчтүү жыт мүнөздүү келет. Жегенге болбойт.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Изилденбеген. Июль-августта мөмөлөйт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Казакстан, Россиянын Европа бөлүгү, Александрия, Түндүк-Батыш Марокко, Түштүк Родезия, Түндүк Америка (Колорадо штаты); Түндүк Кыргызстан.

Өсүү шарттары. Чополуу жана кумдуу чөлдөрдөгү өрөөндөрдүн жана тоо этектеринин алкактары. Юр доорунун тектеринин чыгындары.

Саны. Өтө сейрек.

Чектөөчү факторлор. Маалымат жок.

Өстүрүү. Өстүрүүгө мүмкүн эмес.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Казак ССРинин Кызыл китебине (1981) киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Кездешкен жерлерди корукка алуу. Калкты козукарындарды чогултуунун жана коргоонун эрежелери менен дайыма кулактандыруу.

Сетчатоголовник оттянутый

***Dictyocephalus attenuatus* (Peck) Long et Plunkett**

Статус: *VU*. Очень редкий палеогеновый реликт. Единственный в мире вид рода сетчатоголовых.

Описание. Плодовое тело до 27см высоты. Верхняя часть расширена в сетчатую головку (отсюда и название рода), переходящую в длинную сначала мясистую, затем твердую, деревянистую, глубоко-бороздчатую ножку. У основания ножки остатки экзоперидия (наружный слой) образуют влагалище наподобие чаши (вольва). Наружный слой толстый, неровный, на нем развиваются хрящеватые чешуйки или пирамидальные наросты. Молодой гриб беловато-желтый. Окраска зрелого плодового тела желтовато-коричневая. Гриб имеет очень характерный, сильный запах селедки (от триметиламина). Несъедобен.

Особенности биологии. Не изучены. Плодоносит в VII-VIII.

Распространение общее и в стране. Казахстан, европейская часть России, Александрия, северо-запад Марокко, Южная Родезия, Северная Америка (штат Колорадо); Северный Кыргызстан.

Места произрастания. В глинистых и песчаных пустынях в поясе долин и предгорий. На выходах юрских отложений.

Численность. Очень редок.

Лимитирующие факторы. Нет сведений.

Культивирование. Не подлежит культивированию.

Меры охраны существующие. Внесен в Красную книгу Казахской ССР (1981).

Меры охраны рекомендуемые. Сохранение мест обитания. Постоянная информированность населения об охране и правилах сбора грибов.

Источники. 1, 3, 5, 10, 11.

Tapered Net-cap

***Dictyocephalus attenuatus* (Peck) Long et Plunkett**

Status: VU. It is very rare representative of monotypic relic genus, large remarkable inedible terrestrial fungus, with sharp herring smell of trimethylamin. It populates clayey and sandy deserts in Northern Kyrgyzstan and is also known from other regions of temperate Holarctic (disjunctive area). Biology and limiting factors are unstudied. Mycothalluses occurs from July to September. Preservation of habitats and the explanatory work for people are offered to protect this species.

Ачаланган диктиофора

Dictyophora duplicata (Bosc.) E. Fisch

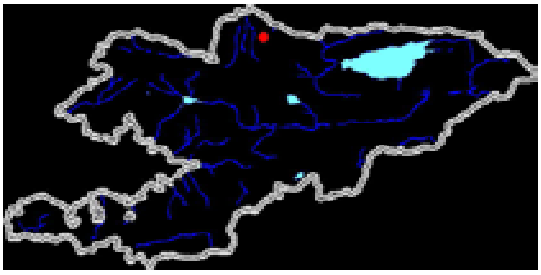

Фаллюстардан – Phalaceae - Веселковые (Фаллюсовые)

Статусу: EN. Сейрек кездешкен түр. КМШнын территориясындагы Dictyophora тукумунун жападан жалгыз өкүлү. Элдик дарыгерчиликте колдонулат.

Мүнөздөмө. Жаш мөмөлүк денеси негизинен шар сымал, жумурткадай, кээде цилиндрдей, диаметри 4-5 см, жылмакай, башында ак, кийин агыш-саргыч жана ачык күрөң, теги мицелийлүү жипчелүү. Рецептакулу цилиндрдей, узундугу 15-20 см, калыңдыгы 2,5-4,5 см, түбүнө ичкерген, көңдөй, ак же ачык күрөң вольвалуу теги менен. Калпак сымал глебасы конустай, узундугу 3-5 см жана ушундай эле калыңдыкта. Анын сырткы жагы бутактанган жана бири-бири менен бекилген кабырчалардан торчолонгондой көрүнөт; калпакчасы жетилгенде саргыч-жашыл, былжырлуу. Глебасы менен рецептакуласынын өйдөкү учуна ак же агыш-бозомук, агыш-саргыч, салаңдаган токулган юбкага окшогон, рецептакуласынын ортосуна же аягына жеткен торчодой индузий бекиген. Жетилген козукарын начар жагымсыз жыт чыгарат. Базидиялары 6-8 споралуу. Споралары эллипстей, 3,5-4,4 х 1,2-1,8 мкм, жылмакай.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Гумуста сапротроф. Споралары чымындар аркылуу таралат.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Батыш жана Чыгыш Европа, Кытай, Түндүк Америка, Казакстан, Кыргызстан: Бишкек ш.

Өсүү шарттары. Гумуска жана органикалык калдыктарга бай топурактарда, дайыма нымдуу жерлерде, токойлордо жана эс алуу бактарда учурайт.

Саны. Бирин-серин экземплярдан кездешет.

Чектөөчү факторлор. Изилденбеген.

Өстүрүү. Өстүрүүгө мүмкүн эмес.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Атайын коргоо аракеттери иштелип чыккан эмес. СССРдин Кызыл китебине (1984) киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Жаңы өскөн аймактарды аныктоо.

Сетконоска (диктиофора) сдвоенная

Dictyophora duplicata (Bosc.) E. Fisch

Статус: *EN*. Редкий вид. Единственный представитель рода Dictyophora на территории СНГ. Используется в народной медицине.

Описание. Молодое плодовое тело почти шаровидное, яйцевидное, реже цилиндрическое, диаметром 4 - 5 см, гладкое, сначала белое, затем желтовато-белое и светло-коричневое, у основания с белым мицелиальным тяжем. Рецептакул цилиндрический, длиной 15 - 20, толщиной 2,5 - 4,5 см, к низу суживающийся, полый, с белой или светло-коричневой вольвой у основания. Шляпковидная глеба коническая, длиной 3 - 5 см и такой же шириной. На её внешней стороне сетчатый рельеф из разветвленных и сросшихся ребер; в зрелости шляпка оливково-зеленая, слизистая. Между глебой и верхним концом рецептакула прикреплен белый или буровато-белый, желтовато-белый сетчатый индузий, свисающий наподобие кружевной юбки до половины или до конца рецептакула. Зрелый гриб имеет сильный неприятный запах. Базидии 6 - 8 споровые. Споры эллипсоидальные, 3,5 - 4,4 X 1,2 - 1,8 мкм, гладкие.

Особенности биологии. Сапротроф на гумусе. Споры распространяются мухами.

Распространение общее и в стране. Западная и Восточная Европа, Китай, Северная Америка, Казахстан, Кыргызстан: г. Бишкек.

Места произрастания. На почве богатой гумусом и органическими остатками, всегда во влажных местах, в лесах и парках.

Численность. Единичные экземпляры.

Лимитирующие факторы. Не изучены

Культивирование. Не культивируется.

Меры охраны существующие. Специальные меры охраны не разработаны. Внесена в Красную книгу СССР (1984).

Меры охраны рекомендуемые. Выявление новых мест произрастания.

Источники. 1, 3, 4, 6, 8.

Doubled Netted Stinkhorn

Dictyophora duplicata (Bosc.) E. Fisch

Status: EN. This rare species is disjunctively distributed in Holarctic. This is a large fungus with sharp obnoxious smell of traditional value in medicine. The species was registered in Bishkek. The species is saprotrophic and occurs, by single specimens, at dump humus in forest or parks; spores are propagated by flies. Limiting factors are unstudied. Search of additional populations is offered as option to protect this species.

Ит мутинусу

Mutinus caninus (Huds. ex Pers.) Fr.

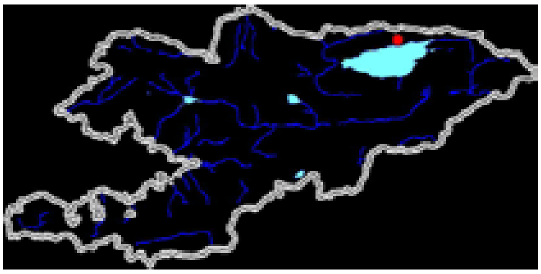

Фаллюстардан – Phalaceae - Веселковые (фаллюсовые)

Статусу: EN. Декоративдүү түр. Элдик дарыгерчиликте колдонулат.

Мүнөздөмө. Жаш мөмөлүк денеси жумуру же жумурткадай, кээде узунча, ак, диаметри 2-3 см. Перидийи бышканда учунан 2-3 канатчага ажырайт жана мөмөлүк денесинин тегинде сакталат. Рецептакулу цилиндрдей, көңдөй, эриндүү, кызгылт-сары же мала-кызгылтым-саргыч, бийиктиги 5,5-12 см, калыңдыгы 0,4-1 см, учу учтугуй жана башчасына өтүп кетет. Башчасы ичке, рецептакуласынын тегинен калың эмес, саргыч-жашыл, былжырлуу, кескин жагымсыз жыттуу глеба менен жабылган. Споралары түссүз, жазы эллипстей, 3,5 - 5,5 x 1,5 - 2,5 мкм.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Изилденген эмес. Сентябрь айында учурайт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Россия, Батыш Европа, Түндүк Америка, Кыргызстан: Ыссыккөл ойдуңу, Чоңөрүктү айылы.

Өсүү шарттары. Ийне жалбырактуу токойлор, бадалдар арасы, ачык жерлердеги чөптөр, эс алуу бактары. Гумуска жана органикалык калдыктарга бай топурактарда, кээде аябай чириген жыгачтарда, дайыма нымдуу жерлерде өсөт.

Саны. Өтө сейрек кездешет. 3-6 экземплярлуу топтон турат.

Чектөөчү факторлор. Токойлордун кыскарышы, анын себебинен түрдүн табыгый өсүү шарттарынын азайышы.

Өстүрүү. Россиянын илимдер академиясынын Комаров атындагы Ботаникалык институтунун коллекциясында сакталат.

Уюштурулган коргоо аракеттери. СССРдин Кызыл китебине (1984), Россия Федерациясынын Кызыл китебине (1988) киргизилген. Атайын коргоо аракеттери иштелип чыккан эмес.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Жаңы өскөн аймактарды, ареалын аныктоо.

Мутинус собачий

Mutinus caninus (Huds. ex Pers.) Fr.

Статус: EN. Декоративный вид, используется в народной медицине.

Описание. Молодое плодовое тело овальное или яйцевидное, иногда удлиненное, белое 2 - 3см в диаметре. Перидий при созревании разрывается на вершине на 2 - 3 лопасти и сохраняется у основания плодового тела. Рецептакул цилиндрический, полый, губчатый, оранжево-желтоватый или бледно-красновато-оранжевый высотой 5,5 - 12 см и толщиной 0,4-1 см, в верхней части заострен и переходит в головку. Головка тонкая не толще основания рецептакула покрыта оливково-зеленой слизистой глебой с резким неприятным запахом. Споры почти бесцветные широкоэллипсоидальные, 3,5 - 5,5 Х 1,5 - 2,5 мкм.

Особенности биологии. Не изучены. Встречается в сентябре.

Распространение общее и в стране. Россия, Западная Европа, Северная Америка, Кыргызстан: котловина озера Иссык-Куль, село Чон-Урюкты.

Места произрастания. Хвойные леса, кустарниковые заросли, в траве на полянах, в парках. На почве богатой гумусом и органическими остатками, иногда на сильно разрушенной древесине. Всегда во влажных местах.

Численность. Очень редкий. Образует группы по 3 - 6 экземпляров.

Лимитирующие факторы. Сокращение лесов, следовательно естественных мест обитании вида.

Культивирование. Поддерживается в коллекции Ботанического института им. Комарова РАН.

Меры охраны существующие. Внесен в Красную книгу СССР (1984), Красную книгу России (1988). Специальные меры охраны не разработаны.

Меры охраны рекомендуемые. Сохранение среды обитания, уточнение ареала.

Источники: 1, 3, 6, 12, 13, 14.

Dog Stinkhorn

Mutinus caninus (Huds. ex Pers.) Fr.

Status: EN. This is very rare decorative fungus with disjunctive distribution in Holarctic. It has traditional values in medicine and occurs as groups with 3–6 specimens, at dump humus soils in fir-wood, bushes and parks, sometimes at musty timber; it was registered in Kungei Ala-Too Mountain Range in September. Limiting factor is reducing of virgin habitats area; the species included into Red Book of Russian Federation and is cultivated in Russia. Preservation of habitats and study of the distribution are offered as protecting option for this species.

Тяньшань скутигери

Scutiger tianschanicus **A. Bond.**

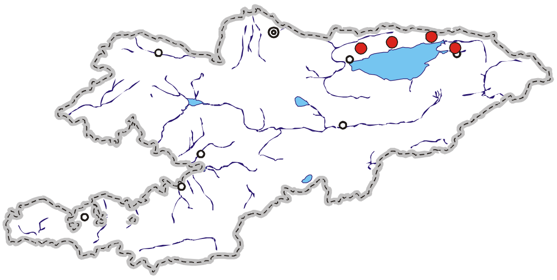

Скутигерлерден – Scutigeraceae - Скутигеровые

Статусу: CR. Өтө сейрек кездешүүчү эндем түр.

Мүнөздөмө. Мөмөлүк денеси көпчүлүк учурда жалгыздан, кээбирде тегинен экиден биригип турат. Калпакчасы аздыр-көптүр эттүү, жаңы чыкканда серпилмелүү, тез аранын ичинде кургоочу, орто чени басырыңкы, диаметри 1,5-5 см, ортосунун калыңдыгы 0,5 мм, учунуку 1 мм. Сырты кубарган күңүрт түстө, кийинчерээк киргилт-сары, анткени өтө жыш жана майда кабыкчалардан ала-була көрүнөт. Кыры ичке, көпчүлүк учурда айчыктуу. Тканы агыш, тыкыс эттүү, кургаган мезгилде катуу, борпоң, түтүкчөлөрүнүн чеги ичке сызыктуу. Бутчасы аздыр-көптүр орто ченинде жайгашып, узундугу 1,5-3 см, калыңдыгы 0,4-1 см, теги бир аз кеңейип же ичкерип, түксүз, түзсүз, кургаганда бырыштуу. Желбейт.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Изилденбеген. Сентябрдын аягында мөмөлөйт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Казакстан (Заилийск Алатоосу: Ысык, Кичи Алматы жана Чоң Алматы капчыгайлары), Түндүк Кыргызстан (Ысыккөл ойдуңу).

Өсүү шарттары. Тоолордун ортоңку алкактары. Карагайлуу токойлордун (Picea schrenkiana) топурагында, маданий өсүмдүктөрдүн, Шренк карагайынын кыйындыларында, эски дүмүрлөрдө кичине мөмөлүү дене байлайт.

Саны. Анча көп эмес жана сейрек кездешет.

Чектөөчү факторлор. Антропогендик. Карагайлуу токойлордун аянтынын кыскарышы. Өзгөчөлөнгөн формасынан жеңил ойлуулук менен жоготулат.

Өстүрүү. Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Казак ССРинин Кызыл китебине (1981) киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Жергиликтүү калк арасында скутигерди чогултууга тыюу салуу боюнча түшүндүрүү иштерин жүргүзүү. Түр кездешкен жерлерди корукка алуу.

Скутигер тяньшанский

Scutiger tianschanicus A. Bond.

Статус: *CR*. Очень редкий, почти эндемичный вид.

Описание. Плодовые тела почти одиночные, реже соединенные у основания по два. Шляпки более или менее мясистые, в свежем состоянии эластичные, сильно ссыхающиеся, в середине вдавленные, 1,5 - 5см в диаметре до 0,5 мм толщины в центральной части и до 1 мм у края. Поверхность бледно-окрашенная, позднее грязно - желтая, плотно- мясистая от мелких, густорасположенных чешуек. Край тонкий, часто лопастной. Ткань беловатая, плотно-мясистая, при высыхании твердая, ломкая, на границе трубочек часто с тонкой линией. Ножка более или менее центральная 1,5 - 3 см длины,0,4 - 1см толщины, у основания слегка вздутая или утонченная, гладкая, почти бесцветная, при высыхании морщинистая. Несъедобен.

Особенности биологии. Не изучена. Плодоносит в конце сентября.

Распространение общее и в стране. Казахстан (Заилийский Алатау: Иссыкское, Малое Алматинское, Большое Алматинское ущелья), Северный Кыргызстан (котловина озера Иссык-Куль).

Места произрастания. Пояс средних гор. На почве в еловом лесу (Picea schrenkiana), в культурных ценозах на вырубках ели Шренка, на старых пнях образует мелкие плодовые тела.

Численность. Немногочислен и редко встречается.

Лимитирующие факторы. Антропогенные. Сокращение площади еловых лесов. Из-за своеобразной форме подвергается легкомысленному уничтожению.

Культивирование. Сведений нет.

Меры охраны существующие. Внесен в Красную книгу Казахской ССР (1981).

Меры охраны рекомендуемые. Проводить разъяснительную работу среди населения по запрещению сбора скутигера. Обеспечить сохранение мест обитания**.**

Источники. 2, 5, 9, 7, 11.

Tien Shan Scutiger

Scutiger tianschanicus A. Bond.

Status: CR. This very rare species is endemic for North Tien Shan and known in Terskey Ala-Too Mountain Range (Dzhelandy locality) in Kyrgyzstan, also in several localities in Zailiysky Mountain Range in adjacent Kazakhstan. It populates fir-wood and anthropogenic landscapes at clearings (after *Picea schrenkiana*) in mid-mountain zone. It is inedible terrestrial fungus; biology is unstudied. Limiting factors: reduction of fir-wood areas. Mycothalluses are registered in September. Preservation of habitats and explanatory work for people are offered as protection option.

Илимий редакторлор
Научные редакторы
Scientific editors

Р.Н. Ионов, Г.А. Лазьков

Түзүүчүлөр
Составители
Compilers

Ботбаева М. М.

Fritillaria eduardii, Pulsatilla kostyczewii

Ионов Р. Н.

Allium dodecadontum, Allium semenowii, Eminium regelii, Eremurus zenaidae, Eremurus zoae, Lepidolopha komarowii, Primula eugeniae, Primula macrocalyx, Saussurea involucrate, Sclerotiaria pentaceros, Stemmacantha aulieatensis, Tulipa affinism, Tulipa anadroma, Tulipa greigii, Tulipa kaufmanniana, Tulipa kolpakowskiana, Tulipa korolkowii, Tulipa ostrowskiana, Tulipa platystemon, Tulipa rosea, Tulipa tetraphylla, Tulipa zenaidae

Кенжебаева Н. В.

Bupleurum rosulare, Centaurea alaica, Cnidiocarpa alaica, Crataegus knorringiana, Hyalolaena intermedia, Kaufmannia semenovii, Pyrethrum leontopodium, Seseli eryngioides

Коблицкая Т. М.

Abies semenovii, Amygdalus petunnikowii, Lonicera paradoxa, Sibiraea tianschanica, Sorbaria olgae, Spiraeanthus schrenkianus, Pyrus korshinskyi, Pyrus asiae-mediae, Malus niedzwetzkyana, Sorbus persica

Лазьков Г. А.

Allochrusa gypsophiloides, Kosopoljanskia hebecarpa, Seseli korshinskyi, Silene sussamyrica, Thesium minkwitzianum

Лебедева Л. П.

Allium dodecadontum, Allium semenowii, Eminium regelii, Eremurus zenaidae, Eremurus zoae, Lepidolopha komarowii, Primula eugeniae, Primula macrocalyx, Saussurea involucrate, Sclerotiaria pentaceros, Stemmacantha aulieatensis, Tulipa affinis, Tulipa anadroma, Tulipa greigii, Tulipa kaufmanniana, Tulipa kolpakowskiana, Tulipa korolkowii, Tulipa ostrowskiana, Tulipa platystemon, Tulipa rosea, Tulipa tetraphylla, Tulipa zenaidae

Милько Д. А.

Fritillaria eduardii, Fumariola turkestanica, Malus sieversii

Мосолова С. Л.

Corydalis pseudoaduna, Delphinium knorringianum, Otostegia schennikovii, Rhodiola litwinowii, Salvia korolkowii, Salvia vvedenskyi, Scutellaria andrachnoides, Scutellaria nepetoides

Попова И. В.

Juno orchioides

Приходько С. Л.

Alajja anomala, Campanula eugeniae, Diktyocephalos attenuatus, Iskandera alaica, Iridodictyum kolpakowskianum, Scutiger tianschanica, Tianschaniella umbellulifera, Trichanthemis aulieatensis, Trichanthemis aurea

Султанова Б. А.

Ammopiptanthus nanus, Chesneya villosa, Colutea brachyptera, Dorema microcarpum, Incarvillea olgae, Hedysarum chaitocarpum, Kosopoljanskia turkestanica, Lamyropappus schakaptaricus, Sophora korolkovii

Шалпыков К. С.

Allium pskemense, Acontholimon compactum, Anemone obtusiloba, Berberis kaschgarica, Malus sieversii, Nathaliella alaica, Pastinacopsis glacialis, Physochlaina alaica, Vitis usunachmatica, Zygophyllum kaschgaricum

Татаал түзүлүштүү өсүмдүктөр

Высшие растения

Plants

Түрлөрдүн тизмеси
Список видов
List of Species

ЖЫЛАҢАЧ УРУКТУУЛАР – **PINOPHYTA** – **ГОЛОСЕМЕННЫЕ** – **GYMNOSPERMS**

Карагайлардан – **Pinaceae Lindl.** – **Сосновые**

1. Ак карагай – *Abies semenovii* – пихта Семенова – Semenov's, or Tien Shan, Fir-tree

ЖАБЫК УРУКТУУЛАР – **MAGNOLIOPHYTA** – **ПОКРЫТОСЕМЕННЫЕ** – **ANGIOSPERMS**

БИР ҮЛҮШТҮҮЛӨР – **MONOCOTYLEDONES** – **ОДНОДОЛЬНЫЕ**

Ароиддерден – **Araceae Juss.** – Ароидные

2. Регель тамыр кучаласы – *Eminium regelii* – Эминиум Регеля – Regel's Eminium

Чыраштардан – **Asphodelaceae Juss.** – Эремурусовые

3. Зинаида чырашы – *Eremurus zenaidae* – эремурус Зинаиды – Zenaida's Foxtail Lily
4. Зоя чырашы – *E. zoae* – эремурус Зои – Zoya's Yellow Desert Candle

Пияздардан - Alliaceae J.Agardh. (Liliaceae Juss.) – **Луковые**

5. Он эки тишчелүү пияз – *Allium dodecadontum* – лук двенадцатизубый – Twelve-dentate Onion
6. Пскем пиязы – *A. pskemense* – лук пскемский – Pskem Onion
7. Семенов пиязы – *A. semenovii* – лук Семенова – Semenov's Onion

Лилиялардан – **Liliaceae Juss.** – **Лилейные**

8. Айгүл, Эдуард чаар гүлү – *Fritillaria eduardii* (*Petilium eduardii*) – Рябчик Эдуарда – Eduard's Imperial Crown
9. Окшош мандалак – *Tulipa affinis* – тюльпан родственный – Similar Tulip
10. Жогору умтулган мандалак – *T. anadroma* – т. вверхстремящийся – Chatkal Yellow Tulip
11. Грейг мандалагы, чаар мандалак – *T. greigii* – т. Грейга (т. пестролистный) – Greig's Tulip
12. Кауфман мандалагы – *T. kaufmanniana* – т. Кауфмана – Kaufmann's Tulip
13. Колпаковский мандалагы – *T. kolpakowskiana* – т. Колпаковского – Kolpakovski's Tulip
14. Корольков мандалагы, жалтырак мандалак – *T. korolkowii* (*T. nitida*) – т. Королькова (т. блестящий) – Korolkov's Tulip
15. Островский мандалагы – *T. ostrowskiana* – т. Островского – Ostrovski's Tulip
16. Жазы аталыктуу мандалак – *T. platystemon* – т. широкотычиночный – Broad-stamened Tulip
17. Мала кызыл мандалак – *T. rosea* – т. розовый – Pink Tulip
18. Төрт жалбырактуу мандалак – *T. tetraphylla* – т. четырёхлистный – Quadrifolious Tulip
19. Зинаида мандалагы – *T. zenaidae* – т. Зинаиды – Zenaida's Tulip

Чекилдектерден – **Iridaceae** – **Ирисовые**

20. Араладай юнона – *Juno orchioides* – юнона орхидная – Orchid-like Juno
21. Колпаковский чекилдеги – *Iridodictyum kolpakowskianum* (*Iris kolpakowskiana*) – иридодиктиум Колпаковского – Kolpakovski's Blueflag

ЭКИ ҮЛҮШТҮҮЛӨР – **DICOTYLEDONES** – **ДВУДОЛЬНЫЕ**

Санталдардан – **Santalaceae R. Br.** – **Санталовые**

22. Минквиц тезиуму – *Thesium minkwitzianum* – ленец Минквица – Minkwitz's Bastard Toad-Flax

Чеге гүлдүүлөрдөн – **Caryophyllaceae Juss.** – **Гвоздичные**

23. Суусамыр чайыр гүлү – *Silene sussamyrica* – смолевка суусамырская – Susamyr Catchfly
24. Качымдай кой тикен – *Allochrusa gypsophiloides* (*Acanthophyllum gypsophiloides*) – колючелистник качимовидный – Gypsophila-like Allochrusa

Байчечекейлерден – **Ramunculaceae Juss.** – **Лютиковые**

25. Кнорринг бүтөөсү – *Delphinium knorringianum* – живокость Кнорринг – Knorring's Larkspur
26. Учсуз анемона – *Anemone obtusiloba* – ветреница туполопастная – Obtusilobous Windflower
27. Костычев кундуз гүлү – *Pulsatilla kostyczewii* – прострел Костычева – Kostychev's Pascueflower

Бөрү карагаттардан – **Berberidaceae Juss.** – **Барбарисовые**

28. Кашкар бөрү карагаты – *Berberis kaschgarica* – барбарис кашгарский – Kashgarian Barberry

Фумариялардан – **Fumariaceae DC.** – Дымянковые

29. Өрмө кара, бурма кара – *Corydalis pseudoadunca* – хохлатка ложносогнутая – False Hooked Fumitory
30. Түркстан фумариоласы – *Fumariola turkestanica* – дымяночка туркестанская – Microfumitory

Кайчы гүлдүүлөрдөн - Brassicaceae Burnett - **Крестоцветные**

31. Алай искандерасы - *Iskandera alaica* - искандера алайская - Alai Iskandera

Чегендирлерден – **Crassulaceae DC.** – **Тостянковые**

32. Литвинов чегендири – *Rhodiola litwinowii* – родиола Литвинова – Litvinov's Rosewort

Роза гүлдүүлөрдөн – **Rosaceae Juss.** – **Розоцветные**

33. Тяньшань сибирчиси – *Sibiraea tianschanica* – сибирка тяньшанская – Tien Shan Sibiraea
34. Ольга четиндиги – *Sorbaria olgae* – рябинник Ольги – Olga's Sorbaria
35. Шренк табылгы гүлү – *Spiraeanthus schrenkianus* – таволгоцвет Шренка – Spiraeanthus, or Schrenk's False Spirea
36. Орто азия алмуруту – *Pyrus asiae-mediae* – груша Средней Азии – Middle Asian Pear
37. Коржинский алмуруту – *P. korshinskyi* – г. Коржинского – Korzhinski's Pear
38. Кызыл жалбырактуу алма – *Malus niedzwetzkyana* – яблоня Недзвецского – Niedzvetzki's Apple-tree
39. Кызыл алма – *M. sieversii* – я. Сиверса – Sievers's Apple-tree
40. Кнорринг долоносу – *Crataegus knorringiana* – боярышник Кнорринг – Knorring's Haw-tree
41. Персия алма-четини – *Sorbus persica* – рябина персидская – Persian Rowan
42. Петунников бадамы – *Amygdalus petunnikowii* – миндаль Петунникова – Petunnikov's Almond

Чанактуулардан – **Fabaceae Lindl** – Бобовые

43. Боз кемпир – *Styphnolobium korolkowii* (*Sophora griffithii korolkowii*) – софора Королькова – Korolkov's Pagoda-tree
44. Байбиче чекей – *Ammopiptanthus nanus* – аммопиптант карликовый – Dwarf Ammopiptanth
45. Кыска канаттуу ак барсылдак – *Colutea brachyptera* – пузырник короткокрылый – Short-winged Bladder-senna
46. Түктүү тыйынчык – *Chesneya villosa* (*Chesniella villosa, Kostyczewia villosa*) – чезнея мохнатая (чесниэлля волосистая) – Kostyczewia, Pilose Chesneya
47. Мөмөсү түктүү тыйынчанак – *Hedysarum chaitocarpum* – копеечник щетиноплодный – Chaeto-fruited Sweet Broom

Жуп жалбыракчандардан – **Zygophyllaceae R. Br.** – Парнолистниковые

48. Кашкар жуп жалбыракчаны – *Zygophyllum kaschgaricum* – парнолистник кашгарский – Kashgarian Bean Caper

Жүзүмдөрдөн – **Vitaceae Juss.** – Виноградовые

49. Узунакмат жүзүмү – *Vitis usunachmatica* – виноград Узунахматский – Uzun-Akhmat Grape

Чатырдуулардан – **Apiaceae Lindl** – Зонтичные

50. Беш мүйүздүү склеротиария – *Sclerotiaria pentaceros* – жестковенечник пятирогий – Sclerotiaria
51. Түктүү мөмөлүү козополянския – *Kosopoljanskia hebecarpa* – козополянския пушистоплодная – Wolly-fruited Kosopoljanskia
52. Түркстан козополянскиясы – *K. turkestanica* – к. туркестанская – Turkestan Kosopoljanskia
53. Сабаксыз буплеурум – *Bupleurum rosulare* – володушка розеточная – Rosetted Thorough-wax
54. Орто бойлуу гиалолена – *Hyalolaena intermedia* – гиалолена промежуточная – Intermediate Hyalolaena

55. **Көк башчалуу сесели** – *Seseli eryngioides* – жабрица синеголовниковая – Seaholly-like Meadow Saxifrage
56. **Коржинский сеселиси** – *S. korshinskyi* – ж. Коржинского – Korshinsky's Meadow Saxifrage
57. **Алай книдиокарпасы** – *Cnidiocarpa alaica* – книдиокарпа алайская – Cnidiocarpa
58. **Майда мөмөлүү дорема** – *Dorema microcarpum* – дорема мелкоплодная – Microcarpous Dorema
59. **Мөңгү пастинакопсиси** – *Pastinacopsis glacialis* – пастернаковник ледниковый – Pastinacopsis

Примула гүлдүүлөрдөн - **Primulaceae Vent** - Первоцветные

60. **Евгения примуласы** – *Primula eugeniae* – первоцвет Евгении – Eugenia's Primrose
61. **Ири чөйчөкчөлүү примула** – *P. macrocalyx* – п. крупночашечный – Large-calyxed Primrose
62. **Семенов кауфманиясы** – *Kaufmannia semenovii* (*Kaufmannia brachyanthera*) – кауфмания Семенова – Semenov's Kaufmannia

Кермектерден – **Limoniaceae Juss** – Кермековые

63. **Нык төө таман** – *Acantholimon compactum* – акантолимон плотный – Dense Prickly-thrift

Эрин гүлдүүлөрдөн – **Lamiaceae Lindl** – Губоцветные

64. **Андрахнадай скутеллярия** – *Scutellaria andrachnoides* – шлемник андрахновидный –Andrachne-like Scullcup
65. **Непетадай скутеллярия** – *S. nepetoides* – шлемник котовниковидный – Catmint-like Scullcup
66. **Кыйшык корум гүл** – *Alajja anomala* (*Erianthera anomala*) – алайя (эриантера) уклоняющаяся – Anomalous Alajja
67. **Шенников отостегиясы** – *Otostegia schennikovii* – отостегия Шенникова – Schennikov's Otostegia
68. **Корольков шалфейи, Корольков көк башы** – *Salvia korolkowii* – шалфей Королькова – Korolkov's Sage
69. **Введенский шалфейи, Введенский көк башы**–*S. vvedenskyi* – ш. Введенского – Vvedensky's Sage

Паслендордон – **Solanaceae Juss** – Пасленовые

70. **Алай физохлайнасы** – *Physochlaina alaica* – пузырница алайская – Alai Physochlaina

Эндиктерден – **Boraginaceae Juss** – Бурачниковые

71. **Чатырчалуу тяньшанчек** – *Tianschaniella umbellulifera* – тяньшаночка зонтиконосная – Tianschaniella

Норичниктерден – **Scrophulariaceae** – Норичниковые

72. **Алай наталиелласы** – *Nathaliella alaica* – наталиелла алайская – Nathaliella

Бигнониялардан – **Bignoniaceae Juss.** – Бигнониевые

73. **Ольга инкарвиллеясы** – *Incarvillea olgae* – инкарвиллея Ольги – Olga's Chinese Trumpet-creeper

Шилбилерден – **Caprifoliaceae Juss** – **Жимолостные**

74. **Укмуштуу шилби** – *Lonicera paradoxa* – жимолость странная (парадоксальная) – Paradoxical Honeysuckle

Коңгуроо гүлдүүлөрдөн – **Campanulaceae Juss** – **Колокольчиковые**

75. **Евгения коңгуроо гүлү** – *Campanula eugeniae* – колокольчик Евгении – Eugenia's Bell-flower

Татаал гүлдүүлөрдөн – **Asteraceae Dumort** – **Сложноцветные**

76. **Шакаптар ламиропаппусу** – *Lamyropappus schakaptaricus* – Ламиропаппус шакафтарский – Lamyropappus
77. **Оролгон соссюрея** – *Saussurea involucrata* – соссюрея обёрнутая – Wrapped Alpine Saw-wort
78. **Олуяата рапонтикуму** – *Stemmacantha aulieatensis* (*Rhaponticum aulieatense*) – большеголовник аулиеатинский – Aulie-Ata Stemmacantha Centaury
79. **Алай көп башы, тармал чөбү** – *Centaurea alaica* – василёк алайский – Alai Centaury
80. **Олуяата трихантемиси** – *Trichanthemis aulieatensis* (*Pseudoglossanthis aulieatensis*) – волосистоцветочник аулиеатинский – Aulie-Ata Pseudoglossanthis Centaury
81. **Сары трихантемис** – *T. aurea* – волосистоцветочник золотистый –Golden Trichanthemis Centaury
82. **Ак маңдайдай пиретрум** – *Pyrethrum leontopodium* – поповник (ромашник) эдельвейсовидный – Edelweiss-like Pyrethrum
83. **Комаров лепидолофасы** – *Lepidolopha komarowii* – лепидолофа Комарова – Komarov's Lepidolopha

Кириш сөз

Кыргызстандын территориясынын өсүмдүктөр дүйнөсүнүн ар түрдүүлүгүн, баалуулугун кошуна мамлекеттер жана жалпы жер шарындагы көрсөткүчтөргө салыштырмалуу карап элестетсе болот. Салыштырмалуу чоң эмес территорияда (199,9 миң км кв.), мурдагы бардык Орто Азия республикаларынын аянтынын 5 %тин түзгөнү менен Кыргызстанда бүткүл Орто Азияда өскөн татаал түзүлүштүү өсүмдүктөрдүн жарымынан көбү, анын ичинен тукумдардын 70 %ти жана уруулардын 90 %ти кездешет. Негизинен флоралык ар түрдүүлүгүнүн жыйындысынын көрсөткүчтөрү аябагандай айкын боло алат. Мисалы, биздин түндүктөгү кошунабыз – Казакстан Республикасында 2713,3 миң км кв. аянтта 4754 татаал түзүлүштүү өсүмдүктөрдүн түрү өсүп, ушуга жараша флорасынын ар түрдүүлүгү боюнча көрсөткүч Казакстанда 17, 52 түр 10000 км кв. аянтка, ал эми Кыргызстанда болсо, бир нече эсе жогору – 205,1. Республиканын флорасында жалпысынан 4100дөн ашуун татаал түзүлүштүү өсүмдүктөр өсүп, алар 875 тукумга жана 140 урууга таандык. Эгерде дүйнө жүзүндө татаал түзүлүштүү өсүмдүктөрдүн жалпы саны 500000 десек, анда Кыргызстандын чегинде 1 %ке жакын түрлөр өсөт.

Бул флора бир кыйла ар түрдүү келет. Анын курамында: мамык чөптөр (Bryophyta), кырк муун сымалдар (Equisetophyta), плаун сымалдар (Lycopodiophyta), папоротник сымалдар (Pteridophyta), жылаңач уруктуулар (Pinophyta) жана жабык уруктуулар (Magnoliophyta) бөлүмдөрүнүн өкүлдөрү кездешет. Кыргызстандын мамык чөптөрү азыркы мезгилде начар изилденген жана так саны белгисиз. Орто Азиянын башка аймактарындай эле Кыргызстанда папоротниктердин, кырк муундардын, плаундардын жана жылаңач уруктуулардын түрдүк курамы аз. Флоранын негизин жана басымдуулук бөлүгүн жабык уруктуулар түзүп, алардын арасынан эки үлүштүүлөр классы түрлөрдүн саны боюнча бир үлүштүүлөрдөн 5 эсе көптүк кылат.

Түрлөргө эң бай урууларга: татаал гүлдүүлөр (Asteraceae) – 583 түр, чанактуулар (Fabaceae) – 400 түр, дан гүлдүүлөр (Poaceae) – 293, кайчы гүлдүүлөр (Brassicaceae) – 198, эрин гүлдүүлөр (Lamiaceae) – 182, лилия гүлдүүлөр (Liliaceae) – 141, роза гүлдүүлөр (Rosaceae) – 138, байчечекей гүлдүүлөр (Ranunculaceae) – 114, коңур гүлдүүлөр (норичниктер) (Scrophulariaceae) – 101 түр кирет. Түрлөрүнүн саны боюнча эң ири урууларга – тatal гүлдүүлөр, чанактуулар жана дан гүлдүүлөр, аларга 1300 түр же республиканын флорасынын 1/3 таандык.

Флоранын тукумдук курамында голарктикалык, палеарктикалык жана байыркы жер ортолук деңиз тукумдарынын таралуусу үстөмдүк кылат. Бирок орто азиялык тукумдар да көп (Камелин, 2002). Флоранын курамында тукумдардын басымдуулук кылган түрлөрү бар: астрагал (Astragalus), кекек (Oxytropis), тыйынчанак (Hedysarum), пияз (Allium), чыраш (Eremurus), мандалак (Tulipa), чайыр (Ferula), чайыр гүл (Silene), скутеллярия (Scutellaria), шимүүр (Phlomoides), шыбак (Artemisia), кокуй тикен (Cousinia) – Орто Азиянын бардык өлкөлөрүнүн флорасына мүнөздүү.

Эндемдердин курамы зор жана көрсөткүчтүү. Кыргызстандын флорасында эндем уруу жок, бирок монотиптүү эндем жана субэндем тукумдар бар: фумариола (Fumariola) фумариалар уруусунан, наталиелла (Nathaliella) коңур гүлдүүлөр уруусунан, склеротиярия (Sclerotiaria), моголтавия (Mogoltavia), фергания (Fergania) чатырдуулар уруусунан. Түрдүк рангдагы эндемдердин саны 10 %ке жетет.

Региондун жаратылышынын, географиялык шарттарынын ар түрдүүлүгү өсүмдүктөрдүн жашоо формаларынын (экобиоморфаларынын) көп түрдүүлүгүн жараткан. Кыргызстандын флорасында чөп өсүмдүктөрү басымдуулук кылат – 3175 түр, анын ичинде көп жылдыктарга 2270 түр таандык, флоранын түрлөрүнүн курамынын 50 %тен ашууну. Бир жана эки жылдык өсүмдүктөрдүн 896 түрү, дарак жана бадалдардын 260 түрү, жарым бадалдардын 119 түрү, «жаздыкчалардын» 26 түрү, башка экобиоморфалардын 35 түрү белгилүү. Негизги өсүмдүктөр дүйнөсүнүн эдификаторлору-доминанттары болуп 200дөн ашуун гүлдүү өсүмдүктөрдүн түрлөрү эсептелет. Алар бардык өсүмдүктөрдүн типтеринин фитомассасынын басымдуу бөлүгүн түзөт.

Кызыл китептин экинчи чыгарылышына киргизилген татаал түзүлүштүү өсүмдүктөрдүн саны 71ден 83кө чейин көбөйдү (1 табл.).

1-таблица. Таксондордун көрсөтүлүшү боюнча сандык мүнөздөмө

	Кыргызстандын флорасында, жалпысынан	КК 1985 ж. кирген	КК 2005 ж. кирген
Уруулар	140	30	27
Тукумдар	875	54	60
Түрлөр	4100	71	83

Баарынан көп «кызылкитептик» түрлөр Жалалабад областында өсөт, 2 табл.

2-таблица. Областтар боюнча КК 2005 ж. түрлөрдүн бөлүнүүсү

Область	Түрлөрдүн саны
Баткен	6
Джалалабат	46
Ысыккөл	6
Нарын	14
Ош	14
Талас	11
Чүй	13

Эскертүү: Бир эле түр бир нече областтардын территорияларында өскөндүктөн, республикада кездешкен түрлөрдүн жалпы саны, Кызыл китепке киргизилген түрлөрдүн санынан ашык.

Баарынан көп «кызылкитептик» түрлөр чөлдүү 29 жана боздоңдуу – 22 экосистемалар тибинде өсөт (3 табл.).

3-таблица. Экосистемалардын типтери боюнча КК 2005 ж. түрлөрдүн бөлүнүүсү

Экосистемалар тиби	Түрлөрдүн саны
Токойлуу	18
Бадалдуу	12
Шалбалуу	14
Боздоңдуу	13
Саванноиддүү	22
Чөлдүү	29

Эскертүү: Бир эле түр бир нече экосистемалардын компоненти болгондуктан, республикада кездешкен түрлөрдүн жалпы саны, Кызыл китепке киргизилген түрлөрдүн санынан ашык.

Кызыл китепке биринчи чыгарылышындай эле сейрек кездешкен, эндем жана өсүмдүктөрдүн өтө белгилүү, жоголуп кетүү коркунучунун алдында турган түрлөрү киргизилди. Бирок, алардын курамы кайрадан сындалып каралып, бир топ өзгөрүүлөргө дуушар болду. Коргоого алынган түрлөрдүн курамынан биринчилерден болуп республиканын территориясында реалдуу түрдө өспөгөн жана Кызыл китептин биринчи чыгарылышына жаңылыштуу киргизилген түрлөр алынып салынды.

Кийинки өткөн мезгилдерде кээбир өсүмдүктөрдүн аттары кеңири таралган түрлөрдүн жана көп учураган таксондордун синонимдеринин катарына таандык экендиги аныкталган. Ушуга байланыштуу алардын жаратылыштагы корголуучу статусу басаңдады (өзгөрдү) жана аларды Кызыл китепте калтыруунун кажети жок болуп калды.

Жүргүзүлгөн экспедициялардын натыйжасында кээбир эндем, бирок көп кездешкен түрлөрдүн абалы күнөм саналбагандыктан, алар өздөрүнүн Кызыл китептеги ордун башка, реалдуу түрдө жоголуп кетүү коркунучунда турган түрлөргө берилди. Кызыл китептин биринчи чыгарылышы кээбир кеңири таралган, көпчүлүк ареалдарында саны азайып бара жаткан түрлөрдү камтыган. Бирок Кыргызстанда бул түрлөр кеңири таралган, коргоого муктаж эмес, кээде отоо чөп болуп эсептелет. Ошондуктан биз аларды Кыргыз Республикасынын Кызыл китебинин экинчи чыгарылышына киргизбөөнү туура деп таптык.

Акыры, коргоого муктаж тизмеден түр ичиндеги формалары жана табигый гибриддери, алардын мезгил-мезгили менен пайда болуп, кайрадан жоголуусу, адамдын иш-аракетинен көзкаранды эмес болгондуктан, ошондой эле жапайы болуп кеткен түрлөр да алынып салынды.

Коргоого алынган өсүмдүктөрдүн курамы сейрек кездешүүчү түрлөр, анын ичинен жакында аныкталган түрлөр менен толуктанды.

Кошумча түрлөрдү тандоодо артыкчылык Республикада эндем (б.а., башка жакта таптакыр өспөгөн) түрлөргө берилди, себеби алардан ажыроо жалпысынан биологиялык ар түрдүүлүктү калыбына келтирбестен, жоготуу болуп саналат. Улуттук Кызыл китеп биринчилерден болуп так ушундай түрлөрдү коргош керек деп эсептейбиз.

Кызыл китептин жаңы чыгарылышына сунушталган түрлөр ЖКЭБтин төмөнкү категорияларына таандык:

Толук жоголуу чегинде тургандар **Critically Endangered (CR)**

Жок болуп бара жаткандар **Endangered (EN)**

Аярлуулар **Vulnerable (VU)**

Аз коркунуч туудургандар **Least Concern (LC)**

Албетте, Кыргыз Республикасында өскөн өсүмдүктүрдүн түрлөрүнүн ичинде дагы да болсо көңүл буруууга, коргоого алынуучу түрлөрдүн тизмесине кирүүгө татыктуу көптөгөн түрлөр бар. Кээбир авторлордун маалыматтары боюнча (Султанова ж.б., 1998) Кыргызстандын Кызыл китебине 300дөн ашуун татаал түзүлүштүү өсүмдүктөр киргизилиши керек эле. Ошондо гана алардын саны, флорасы жакын болгон орто азиялык республикалардын кызыл китептерине киргизилген түрлөрдүн санына теңдеш болмок. Балким, муну кийинки Кызыл китептин чыгарылышында ишке ашырууга мүмкүн болор.

Р.Н. Ионов, Г.А. Лазьков

Вводный очерк

Представление о ценности территории Кыргызстана, с точки зрения разнообразия растений, можно судить из сопоставления с соседними государствами и показателями в целом по планете. На сравнительно небольшой территории (199,9 тыс. кв. км), составляющей всего 5% от площади всех бывших среднеазиатских республик, в Кыргызстане произрастает больше половины видов высших растений всей Средней Азии, в том числе около 70% родов и почти 90% семейств. Особенно выразительны показатели концентрации флористического разнообразия. Например, у нашего северного соседа – в Казахской республике на площади 2713,3 тысяч кв. км, произрастает 4754 вида высших растений соответственно. В Казахстане показатели разнообразия флоры составляют 17,52 вида на 10000 кв. км, в то время как в Кыргызстане они на порядок выше – 205,1. Всего во флоре республики произрастает свыше 4100 видов сосудистых растений из примерно 875 родов и 140 семейств. Если принять общее количество высших растений на земном шаре за 500000, то на территории Кыргызстана произрастает около 1 % видов.

Флора эта достаточно разнообразна. В ее составе встречаются представители отделов моховидных (Bryophyta), хвощевых (Equisetophyta), плауновидных (Lycopodiophyta), папоротниковидных (Pteridophyta), голосеменных (Pinophyta) и покрытосеменных (Magnoliophyta) растений. Мхи в Кыргызстане в настоящее время слабо изучены и их точное количество не известно. Подобно другим районам Средней Азии в Кыргызстане беден видовой состав папоротников, хвощей, плаунов и голосеменных. Господствуют и составляют основу флоры покрытосеменные, среди которых представители класса двудольных по числу видов почти в 5 раз превосходят класс однодольных.

Наиболее богаты видами семейства: сложноцветные (Asteraceae)-583 вида, бобовые (Fabaceae)-400 видов, злаки (Poaceae) -293, крестоцветные (Brassicaceae)-198, губоцветные (Lamiaceae)-182, лилейные (Liliaceae)-141, розоцветные (Rosaceae)-138, гвоздичные (Caryopyllaceae)-126, лютиковые (Ranunculaceae)-114, норичниковые (Scrophulariaceae)-101. Самые крупные по числу видов семейства – сложноцветные, бобовые и злаки, охватывают 1300 видов, или около 1/3 флоры республики.

В родовом составе флоры преобладают роды с голарктическим, палеарктическим и древнесредиземноморским распространением. Однако многочисленны и среднеазиатские роды (Камелин, 2002).

Обилие в составе флоры видов родов: астрагал (Astragalus), остролодочник (Oxytropis), копеечник (Hedysarum), лук (Allium), эремурус (Eremurus), тюльпан (Tulipa), ферула (Ferula), смолевка (Silene), шлемник (Scutellaria), зопник (Phlomoides), полынь (Artemisia), кузиния (Cousinia)- характерные черты флоры всех стран Средней Азии.

Значителен и показателен состав эндемиков. Эндемичные семейства во флоре Кыргызстана отсутствуют, но есть монотипные эндемичные и субэндемичные роды: дымяночка (Fumariola) семейство дымянковые, наталиелла (Nathaliella) семейство норичниковые; жестковенечник (Sclerotiaria), моголтавия (Mogoltavia), фергания (Fergania) семейство зонтичные. Количество эндемиков видового ранга достигает примерно 10 %.

Богатство и пестрота природно-географических условий региона обусловили разнообразие жизненных форм растений (экобиоморф). Во флоре Кыргызстана преобладают травянистые растения - 3175 видов, в том числе травянистые многолетники составляют-2270 видов, более 50 % состава флоры. Одно-двулетние растения представлены 896 видами, деревья и кустарники - 260 видами, полукустарнички - 119 видами растений, «подушек» - 26 видов, других экобиоморф - 35 видов. Эдификаторами-доминантами основных растительных сообществ являются более 200 видов цветковых растений. Они образуют основную фитомассу во всех типах растительности.

Количество видов высших растений, внесенных во второе издание «Красной книги» увеличилось с 71 до 83, табл 1.

Таблица 1. Количественная характеристика представленности таксонов

	Всего во флоре Кыргызстана	Представлены в КК 1985г.	Представлены в КК 2005 г.
Семейтсва	140	30	27
Роды	875	54	60
Виды	4100	71	83

Более всего «краснокнижных» видов произрастает в Джалалабатской области, табл. 2.

Таблица 2. Распределение видов КК 2005 г. по областям

Область	Число видов
Баткенская	6
Джалалабатская	46
Исыккульская	6
Нарынская	14
Ошская	14
Таласская	11
Чуйская	13

Примечание: В связи с тем, что один и тот же вид произрастает на территории нескольких областей, общее количество их в целом по Республике превышает количество видов занесенных в Красную книгу.

Более всего «краснокнижных» видов произрастает в пустынном типе экосистем 29 и степном - 22, табл 3.

Таблица 3. Распределение видов КК 2005 г по типам экосистем

Тип экосистемы	Число видов
Лесной	18
Кустарниковый	12
Луговой	14
Степной	13
Саванноидный	22
Пустынный	29

Примечание: В связи с тем, что один и тот же вид является компонентом нескольких экосистем, общее количество их в целом по Республике превышает количество видов занесенных в «Красную книгу».

Как и в первом издании, в КК (2005г.) включены редкие, эндемичные и особо популярные виды растений, находящиеся под угрозой уничтожения. Однако, их состав был критически пересмотрен и претерпел определенные изменения. Из состава видов, подлежащих охране, исключены, прежде всего, те, которые в реальности не произрастают на территории республики и внесены в первое издание КК по ошибке.

За прошедшее время названия некоторых других видов были отнесены к числу синонимов, широко распространенных и достаточно часто встречающихся таксонов. Соответственно их природоохранный статус понизился и отпала необходимость оставлять их в КК.

В результате проведенных экспедиций оказалось, что состояние ряда эндемичных, но достаточно часто встречающихся видов, не вызывает опасения и они могут безболезненно уступить свое место в КК другим, которым угрожает реальная опасность. Первое издание КК содержало некоторые широко распространенные виды с сокращающейся во многих частях ареала численностью. Однако, в Кыргызстане, данные виды широко распространены, не нуждаются в охране, а иногда и являются сорняками. Поэтому мы не сочли необходимым включать их во второе издание «Красной книги» Кыргызской Республики.

Наконец, выведены из списков нуждающихся в охране внутривидовые формы и естественные гибриды, появление и исчезновение которых спонтанно и не зависит от деятельности человека, а также одичавшие виды.

Состав охраняемых растений пополнился рядом редких растений, в том числе и относительно недавно описанных.

При отборе дополнительных видов предпочтение отдавалось эндемичным для республики (т.е. нигде более не произрастающим) видам, потеря которых означает непоправимую утрату для биоразнообразия в целом. Считаем, что национальная КК, прежде всего, должна охранять именно такие виды.

Виды, рекомендуемые для нового издания КК отнесены к следующим категориям МСОП:

Подверженный критической опасности **Critically Endangered (CR)**

Подверженный опасности **Endangered (EN)**

Уязвимый **Vulnerable (VU)**

Вызывающий меньшие опасения **Least Concern (LC)**

Несомненно, что среди произрастающих в Кыргызской Республике видов растений есть еще много видов, заслуживающих внесения в списки нуждающихся в охране. Так, по данным отдельных авторов (Султанова и др., 1998), в Красную книгу Кыргызстана должны быть занесены более 300 видов высших растений. Лишь тогда их количество сравняется с числом видов, включенных в красные книги других среднеазиатских республик с примерно равной флорой. Возможно, это удастся сделать в последующем издании КК.

Р.Н. Ионов, Г.А. Лазьков

Маалымат булактары
Источники информации
Information sources

1. Авдеева Е. Лунный цветок, рожденный легендой // Вечерний Бишкек.– № 79 (8506), 04.05.2004. – 7 с.
2. Артамонов В. И. Редкие и исчезающие растения: По страницам Красной книги СССР. Книга 1. – М.: Агропромиздат, 1989. – 383 с.
3. Ассорина И. А. Горные цветы Киргизии. – Фрунзе: Илим, 1977.
4. Байтенов М. С. В мире редких растений. – Алма-Ата: Кайнар, 1986.
5. Белоусова Л. С., Денисова Л. В., Никитина С. В. Редкие растения СССР. – М.: Лесная пром-сть, 1979.
6. Бикиров Ш. Пихта Семенова // Сельское хозяйство Киргизии, 1979.
7. Бочанцева З. П. Тюльпаны. – Ташкент: ИАН Узб. ССР, 1962.
8. Винтерголлер Б. А. Редкие растения Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1976.
9. Винтерголлер Б. А. Реликты вокруг нас. – Алма-Ата: Кайнар, 1984. – 88 с.
10. Габриэлян Э. Ц., Денисова Л. В., Камелин Р. В. и др. Редкие и исчезающие виды флоры, нуждающиеся в охране. – Л., 1981.
11. Голоскоков В. П. Родовой эндемизм во флоре Казахстана // История флоры и растительности Евразии. – Л., 1972. – С. 145-155.
12. Горленко М. В., Бондарцева М. Н., Сидорова Л. В. и др. Грибы СССР. – М.: Мысль, 1980.
13. Декоративные травянистые растения для открытого грунта СССР / Под ред. Н. А. Аврорина. – Т. 1. – Л.: Наука, 1977.
14. Дендрология Узбекистана. – Ташкент: Наука, 1965.
15. Деревья и кустарники СССР. – М.-Л., 1954.
16. Домашова А. А. Микофлора хребта Терскей Ала-Тоо Киргизской ССР. – Фрунзе, 1960.
17. Жизнь растений. Т. 2. Грибы. / Под ред. А. Л. Тахтаджана. – М.: Просвещение, 1976.
18. Заповедники СССР. Заповедники Средней Азии и Казахстана. / Под ред. В. Е. Соколова и Е. Е. Сыроечковского). – М.: Мысль, 1990. – 399 с.
19. Зерова. М. Я. Атлас грибов Украины. – Киев: Наукова думка, 1974.
20. Исаков К. Растительность бассейна реки Чон-Кемин. – Ф.: ИАН Кирг. ССР, 1959. – 270 с.
21. Колов О. В., Мусуралиев Т. С., Бикиров Ш. Б., Замошников В. Д., Коблицкая Т. М. Лес и лесопользование в горах // Горы Кыргызстана. / Под ред. А. А. Айдаралиева. – Б.: Технология, 2001. – С. 103-120.
22. Красная книга: Дикорастущие виды флоры СССР, нуждающиеся в охране / Под ред. А. Л. Тахтаджяна. – Л., 1975. – 205 с
23. Красная книга Казахской ССР: Редкие и находящиеся под угрозой исчезновения виды животных и растений. Ч. 2. Растения. / Под ред. Б. А. Быкова. – А.-Ата: Наука, 1981. – 262 с.
24. Красная книга Киргизской ССР. Редкие и находящиеся под угрозой исчезновения виды животных и растений. – Ф.: Кыргызстан, 1985. – 136 с.
25. Красная книга СССР: Редкие и находящиеся под угрозой исчезновения виды животных и растений (изд. 2-е, дополненное и переработанное, под ред. А. М. Бородина). Т. 2. – М.: Лесная промышленность, 1984. – 480 с.
26. Красная книга Таджикской ССР: Редкие и находящиеся под угрозой исчезновения виды животных и растений / Под ред. И. А. Абдусалямова и др. – Душанбе: Дониш, 1988. – 336 с.
27. Красная книга Узбекской ССР: Редкие и находящиеся под угрозой исчезновения виды животных и растений. Т. II: Растения. / Ред. А. С. Садыков и др. – Ташкент: Фан, 1984. – 151 с.
28. Кудряшов С. Н. Фрагменты к монографии рода *Otostegia* Benth. – Ташкент, 1939.

29. Лазьков Г. А. Новый вид рода *Silene* (Caryophyllaceae)и другие новинки флоры Кыргызстана // Изв. АН Кыргызстана. Сер. хим.-технол. и биол. науки. – 1991. – № 4.
30. Лазьков Г. А., Кенжебаева Н. В. Новые таксоны и флористические находки в Киргизии // Бот. журнал – 2000. – Т. 85. – № 8.
31. Лазьков Г. А., Кенжебаева Н. В. О новых и редких видах для флоры Киргизии // Новости сист. высш. раст. – 2002. – Т. 34.
32. Левичев И. Г., Красовская Флора Чаткальского заповедника. – Ташкент, 1986.
33. Махмедов А. М. Шалфеи Средней Азии и Казахстана. – Ташкент: 1984
34. Милько Д. А. Петилиум Эдуарда *Petilium eduardii* (Liliaceae) в Киргизии // Turczaninowia. – 2005. – Т. 8. – Вып. 2. – С. 31-35.
35. Милько Д. А., оригинальные данные.
36. Новости систематики высших растений. Вып. 1. – Л.: Наука, 1964.
37. Определитель растений Средней Азии. Критический конспект флоры. Т. II. / Под ред. С. С. Ковалевской. – Ташкент: Фан, 1971. – 363 с.
38. Определитель растений Средней Азии. Критический конспект флоры. Т. III. / Под ред. О. Н. Бондаренко и М. М. Набиева. – Ташкент: Фан, 1972. – 268 с.
39. Определитель растений Средней Азии. Критический конспект флоры. Т. IV. / Под ред. М. Г. Пахомовой. – Ташкент: Фан, 1974. – 274 с.
40. Определитель растений Средней Азии. Критический конспект флоры. Т. V. / Под ред. М. Г. Пахомовой. – Ташкент: Фан, 1976. – 276 с.
41. Определитель растений Средней Азии. Критический конспект флоры. Т. VI. / Под ред. Р. В. Камелина, С. А. Ковалевской, М. М. Набиева. – Ташкент: Фан, 1981. – 396 с.
42. Определитель растений Средней Азии. Критический конспект флоры. Т. VII. / Под ред. Т. А. Адылова. – Ташкент: Фан, 1983. – 416 с.
43. Определитель растений Средней Азии. Критический конспект флоры. Т. VIII. / Под ред. М. М. Набиева. – Ташкент: Фан, 1986. – 192 с.
44. Определитель растений Средней Азии. Критический конспект флоры. Т. IX. / Под ред. Т. А. Адылова. – Ташкент: Фан, 1987. – 400 с.
45. Определитель растений Средней Азии. Критический конспект флоры. Т. X. / Под ред. Т. А. Адылова и Т. И. Цукерник. – Ташкент: Фан, 1993. – 692 с.
46. Пименов М. Г., Клюйков Е. В. Зонтичные Киргизии. – М., 2002. – 197 с.
47. Попов М. Г. Два новых рода из сем. Бурачниковых Средней Азии / Ботанические материалы гербария БИН АН СССР. Т. 14. – М., 1951.
48. Постановление Совета Министров Киргизской ССР «О дальнейшем развитии сети особо охраняемых природных территорий и мерах по обеспечению охраны и воспроизводства видов животных и растений, занесённых в Красную книгу Киргизской ССР» № 505 от 05.10.1984.
49. Постановление Совета Министров Киргизской ССР «Об утверждении списков редких и находящихся под угрозой исчезновения видов животных и растений, подлежащих включению в „Красную книгу Киргизской ССР“» № 181 от 13.10.1981.
50. Постановление Правительства Киргизской Республики «Об утверждении списков редких и находящихся под угрозой исчезновения видов животных и растений для занесения в Красную книгу Кыргызской Республики» № 170 от 28.04.2005.
51. Приходько С. Л., Мосолова С. Н. Съедобные и ядовитые грибы Кыргызстана. – Бишкек, 2000.
52. Редкие и исчезающие виды природной флоры СССР, культивируемые в Ботанических садах и других интродукционных центрах страны. – М.: Наука, 1983.
53. Султанова Б. А., Исакова Т. В. Еще раз о лекарственных растениях // Токой, 2004.
54. Султанова Б. А., Лазьков Г. А., Ионов Р. Н., Лебедева Л. П. Предварительный список высших растений для охраны и включения в Красную книгу Кыргызстана // Наука и новые технологии. – 1998. – № 2.

55. Ткаченко В. И. Деревья и кустарники дендрария заповедника Ботанического сада АН Киргизской ССР. – Ф.: Илим, 1976. – 347 с.
56. Ткаченко В. И.,. Ассорина И. А. Редкие и исчезающие виды растений природной флоры Киргизии – Ф.: Илим, 1978.
57. Флора Казахстана. Т. 4. – А.-Ата: ИАН Каз. ССР, 1961.
58. Флора Казахстана. Т. 9. – А.-Ата: ИАН Каз ССР,1966.
59. Флора Киргизской ССР. Определитель растений Киргизской ССР. – Т. III.– Ф.: Изд-во Киргиз ФАН СССР, 1951.
60. Флора Киргизской ССР: Определитель растений Киргизской ССР. – Т. VI. – Ф.: ИАН Кирг. ССР, 1955. – 297 с.
61. Флора Киргизской ССР: Определитель растений Киргизской ССР. – Т. VII. – Ф.: ИАН Кирг. ССР, 1957. – 643 с.
62. Флора Киргизской ССР. Определитель растений Киргизской ССР. – Т. VIII. – Ф.: ИАН Кирг. ССР, 1959.
63. Флора Киргизской ССР. Определитель растений Киргизской ССР. – Т. IX. – Ф.: ИАН Кирг. ССР, 1960.
64. Флора Киргизской ССР. Определитель растений Киргизской ССР. – Т. X. – Ф.: ИАН Кирг. ССР,.1962.
65. Флора Киргизской ССР. Определитель растений Киргизской ССР. – Т. XI. – Ф.: Илим, 1965.
66. Флора. Киргизской ССР. Дополнение. Вып. 1. – Ф.: Илим, 1967.
67. Флора споровых растений Казахстана. Т. VI. Гастеромицеты. – А.-Ата, 1970.
68. Флора СССР. Т. IV. – М.-Л.: ИАН СССР, 1935.
69. Флора СССР. Т. V. – М.-Л.: ИАН СССР, 1939.
70. Флора СССР. Т. VII. – М.-Л.: ИАН СССР, 1937.
71. Флора СССР. Т. IX. – М.-Л.: ИАН СССР, 1939.
72. Флора СССР. Т. XI. – М.-Л.: ИАН СССР, 1945.
73. Флора СССР. Т. XIII. – М.-Л.: ИАН СССР, 1949.
74. Флора СССР. Т. XX. – М.-Л.: ИАН СССР, 1954.
75. Флора СССР. Т. XXI. – М.-Л.: ИАН СССР, 1954.
76. Флора СССР. Т. XXIII. – М.-Л.: ИАН СССР, 1958.
77. Флора СССР. Т. XXIV. – М.-Л.: ИАН СССР, 1957.
78. Флора СССР. Т. XXVI. – М.-Л.: ИАН СССР, 1961.
79. Флора СССР. Т. XXVII. – М-:Л.: ИАН СССР, 1962.
80. Флора СССР. Т. XXVIII. – М-:Л.: ИАН СССР, 1963.
81. Флора Таджикской ССР. Т. IV. – Л.: Наука, 1975. – 576 с.
82. Черепанов С. К. Сосудистые растения России и сопредельных государств. – С.-Пб., 1995.
83. Шарашова В. С. Два новых вида рода *Otostegia* Benth. / Тр. инс-та ботаники АН Кирг. ССР. – Вып. 3. Ф., 1958– с. 74.
84. Шварцман С. Р., Филимонова Н. М. Флора споровых растений Казахстана. Т. 4. – А.-Ата: ИАН Каз. ССР, 1964.
85. Шварцман С. Р., Филимонова Н. М. Флора споровых растений Казахстана. Т. 6. – А.-Ата: ИАН Каз. ССР, 1970.
86. Эльчибаев А. А. Макромицеты севера Киргизии и их хозяйственное значение. – Ф., 1968.
87. 2004 IUCN Red List of Threatened Species. – IUCN, 2004. <www.redlist.org>. Downloaded on 02.10.2005.
88. Atkinson G.F. Mushrooms. – New York: Hafner publishing company, 1961.
89. Derdek P., Lison. Maly atlas hub. – Bratislava: Slosvenske pedagigicke nakladatelstvo, 1980. – pp. 27-28.
90. Peters W. S., Pirl M., Gottsberger G. & Peters D. S. Pollination of the Crown Imperial *Fritillaria imperialis* by Great Tits *Parus major* // Journ. f. Ornith. – 1985. – Vol. 136. – № 2. – pp. 207-212.
91. Pilat A., Uљгk O. Mushrooms and other fungy. – London: Peter Nevill, 1961.

Ак карагай

Abies semenovii **B. Fedtsch.**

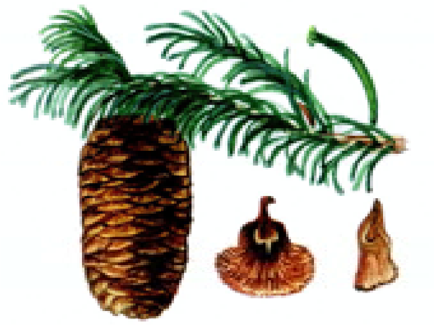

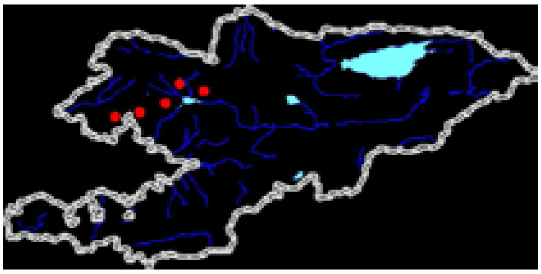

Карагайлардан - Pinaceae Lindl. - Сосновые

Статусу: VU. Батыш Тяньшандын реликт жана эндем түрү. Декоративдүү.

Мүнөздөмө. Дайыма жашыл, бийиктиги 30 м, туурасы адамдын көкүрөгү ченде 1 м ге чейин жеткен, 300-350 жылдарга чейин жашаган дарак. Дарак турпаты ичке пирамидадай, колонна сызыктуу, жаа бутасындай же чатырча сымал. Ийне жалбырагынын узундугу 4 см ге чейин, жалгыздан, жалпак, сызгычтай, билинер-билинбес кош учтуу, теги бир аз буралган, үстүнөн күңүрт -жашыл, асты жагынан ачык-көк түстүү үт сымал сызыктуу, вегетативдүү өркүндөрүндө түз же бир аз ийилген, генеративдик – ийилген, жазы жана катуу, ийне жалбырактары 15 жылга чейин жашайт. Тобурчактары жумуру-цилиндрдей, узундугу 8-10 см, туурасы – 3-4 см. Түрпүлөрү аздыр көптүр жазы шынаа сыяктуу, учунан четтери имерилген. Уругу кыска канаттуу, алардан 1,5 эсе кыска.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Көлөкөгө чыдамдуу, мезофит. Уругу жана жетелеме бутагы аркылуу көбөйөт. Уругу Тяньшань карагайлары менен аралаш отургузулса өсүүсү канааттандырарлык, ал эми жаңгак жана түнт ийне жалбырактуу токойлорунда начар өсөт. Нукура ак карагайлар отургузулган учурда өнүүсү начар. Баштапкы отургузулган жылдары жай өсөт, уруктануусу 50-60 жылдан кийин башталат.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Батыш Тяньшань: Атойнок, Узунакмат жана Чаткал тоо кыркаларынын тизмеги, аз аймактарда Талас тоосунун Бешташ дарыясынын капчыгайында жана Суусамыр Алатоосунун Кызылкөл, Чычкан капчыгайларынын чыгыш тарабында кездешет.

Өсүү шарттары. Деңиз деңгээлинен 1300-2800 м ге чейинки бийиктиктердеги түнт, ийне жалбырактуу токойлор алкагы. Негизинен түндүк, түндүк-чыгыш беттерде Тяньшань карагайы менен чогуу, ошондой эле жаңгак жана түнт ийне жалбырактуу токойлордун төмөнкү чегинде жана суу өрөөндөрүндөгү бадал, дарактар менен аралаш өсөт. Ак карагай токойлорунун өсүп-өнүүгө өтө ылайыктуу деп ортонку тоо алкактарынын 2000 ден 2500 м ге чейинки бийиктиктер эсептелет.

Саны. Кыргыз Республикасында ак карагай токойлору 3,7 миң га аянтта сакталып калган. Кийинки 10 жылдын ичинде отургузулган дарактар 0,5 миң гектарга көбөйгөн. Бирок жалаң ак карагайлар кездешкен аянттар сейрек учурайт.

Чектөөчү факторлор. Өткөн мезгилдерде ченемсиз кыйуулар. Токойлордун өрттөлүшү, мал жаюу, козукарын дарттары - ценангиялык рак оорусу.

Өстүрүү. Көптөгөн ботаникалык бактарда өстүрүлөт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргыз ССРинин Министирлер Советинин токтомунун негизинде 1975-жылдан бери республиканын аймагында корукка алынган. СССРдин Кызыл китебине (1984), Кыргыз ССРинин Кызыл китебине (1985) киргизилген. Бул түр Сарычелек биосфералык коругунда коргоого алынган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Түр кеңири таралган аймактарда ботаникалык заказниктерди уюштуруу зарыл.

Пихта Семенова

Abies semenovii **B. Fedtsch.**

Статус: *VU*. Реликтовый эндемик Западного Тянь-Шаня. Декоративен.

Описание. Вечнозеленое дерево первой величины: до 30 м высоты и до 1 м в диаметре на высоте груди, продолжительность жизни до 300–350 лет. Крона узкопирамидальная, колонновидная, стреловидная или зонтикообразная. Хвоя длиной до 4 см одиночная, плоская, линейная, слабо двухвершинная, основания слегка скрученные, сверху темно-зеленая, снизу с двумя широкими светло-голубого цвета устьичными полосками, на вегетативных ветвях прямая или едва изогнутая, на генеративных – изогнутая, более широкая и твердая, хвоя живет до 15 лет. Шишки овально-цилиндрические, 8 - 10 см длиной и 3-4 см шириной. Чешуи более или менее ширококлиновидные с полого закрученным верхним краем. Семена с коротким крылом, не превышающим их в 1,5 раза.

Особенности биологии. Мезофит, теневынослива. Размножение семенами и отводками. Семенное возобновление в смешанных с елью насаждениях удовлетворительное, в орехово-темнохвойных слабое. В чистых пихтарниках возобновление крайне редко. В первые годы растет медленно, начинает плодоносить в 50 - 60 лет.

Распространение общее и в стране. Западный Тянь-Шань, склоны Ат-Ойнокского, Узун-Акматского и Чаткальского хребтов, а также на небольшой площади в Таласском (ущелье р. Беш-Таш) и Суусамырском Ала-Тоо, самые восточные ущелья Кызыл-Коль, Чичкан.

Места произрастания. Пояс темнохвойных лесов на высоте 1300-2800 м над ур. м; преимущественно на склонах северной и северо-восточной экспозиции, вместе с елью Шренка. На нижней границе распространения в орехово-темнохвойных лесах, также по долинам горных рек в сочетании с рядом деревьев и кустарников. Область оптимального развития пихтарников, среднегорье, в пределах абсолютных высот 2000-2500 м.

Численность. В Кыргызской Республике сохранились пихтовые леса на площади 3,7 тыс. га, за последние 10 лет площадь насаждений увеличилась на 0,5 тыс. га, однако чистые ее насаждения крайне редки.

Лимитирующие факторы. Бессистемные рубки в прошлом. Лесные пожары, перевыпас. микозное заболевание - ценангиевый рак.

Культивирование. Культивируется во многих Ботанических садах.

Меры охраны существующие. Охраняется на территории республики с 1975 года в соответствии с постановлением Совета Министров Кыргызской ССР. Занесен в Красную книгу СССР (1984), Красную книгу Киргизской ССР (1985). Вид охраняется в Сары-Челекском биосферном заповеднике.

Меры охраны рекомендуемые. Организовать ботанические заказники в местах наибольшей концентрации вида.

Источники: 6, 23, 24.

Semenov’s, or Tien Shan, Fir-tree

Abies semenovii **B. Fedtsch.**

Status: VU. It is narrow-spreaded relic species endemic for West Tien Shan. Spread at slopes of At-Oinok, Uzun-Akhmat, Chatkal, Talas (Besh-Tash River gorge) and Suusamyr (only in western part) Mountain Ranges, at the altitude of 1,300–2,800 m above the sea level. Usually occurs in mixed communities, area of the forest with predominance in Kyrgyzstan is 3,700–4,200 ha, with great water-control and anti-erosion value of forests. Reproduction is generative and by layers, age of fruiting is 50–60 years. Propagation is satisfactory in *Picea-Abies* communities, weak in *Juglans-Abies* communities and is absent in pure *Abies*-plantations. It is ornamental tree and cultivated in many botanical gardens. Limiting factors: uncontrolled felling in past, conflagrations, excessive pasturage, viral infections and mycosis (by fir sooty-bark *Cenangium abietis* (Pers.) Rehm. (Discomycetes)). It is necessary to annex areas adjacent to Sary-Chelek Nature Reserve with most valuable *Abies*-plantations and to create forest reservations in Koro-Karagai, Bugu-Ter and Kan-Djailoo localities in Toktogul district.

Регел тамыр кучаласы

Eminium regelii Vved.

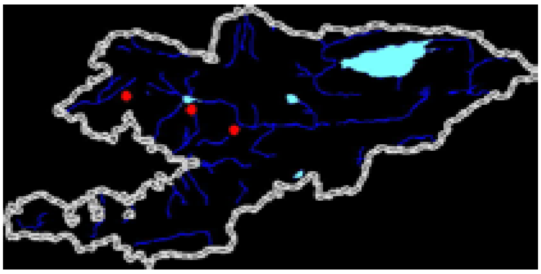

Ароиддерден - Araceae Juss. - Ароидные

Статусу: VU. Батыш Тяньшандын сейрек кездешкен эндем түрү.

Мүнөздөмө. Бийиктиги 20-40 см ге чейин жеткен, көп жылдык, түймөктүү өсүмдүк. Түймөгү жалпайган шар сымал келип, жоондугу 3 см ге чейин. Жан тамыр жалбырактары ачык жашыл, узунча ланцеттүү же узунча, жалбырак саптуу. Гүл сабы жер бетине жакын жайгашып, бийиктиги 10-30 см. Гүлдөрү бир жыныстуу, сото топ гүлүнө чогулган, гүл коргонсуз, сотонун төмөнкүлөрү – энелик, жогору жагындагысы – аталык гүлдөр. Аталык гүлдөрдүн эң жогорку жагында сотодо кээде шибеге-жиптей гүлдөрдүн рудименти болот. Сотосу чокмор сымал узундугу 5-9 см келген көмөкчүсү менен аяктайт. Жабуусу сотосунан 2 эсе узун – 8-18 см, ички жагы баркыттай кара-кызгылт көк, төмөн жагы түтүкчөгө өтүп кетет да, сотонун ылдыйкы бөлүгүн камтыйт.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Апрель-май айларында гүлдөйт, мөмөлөөсү боюнча маалымат жок. Уругу аркылуу көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Батыш Тяньшань (Фергана, Чаткал жана Атойнок тоо кыркаларынын төмөнкү жана ортоңку алкактары) жана Түндүк Памир-Алай.

Өсүү шарттары. Лесс сымал, сейрегирээк майда топурактуу жана шагыл топурактуу тоолордун төмөнкү жана ортоңку алкактарында кездешет.

Саны. Жаратылышта өтө чектелген. Түр жоголуп кетүү коркунуч алдында турат. Ареалынын чегинде бирин-серин учурайт.

Чектөөчү факторлор. Жайыттарды эрте жазда чексиз колдонуп, тоо этектериндеги жерлерди интенсивдүү түрдө иштетип, кайракта өсүүчү өсүмдүктөрдү өстүрүү залал келтирет.

Өстүрүү. Эч кандай маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргыз ССРинин Кызыл китебине (1985) киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Түр жайгашкан жерлерин коргоп, популяциясынын абалына иликтөө жүргүзүп, ботаникалык бактарга интродукциялоо керек.

Эминиум Регеля

Eminium regelii Vved.

Статус: *VU*. Редкий эндемичный вид Западного Тянь-Шаня.

Описание. Многолетнее растение с клубнем до 20 - 40 см высоты. Клубень сплюснуто-шаровидный до 3 см толщины. Листья прикорневые светло-зеленые, продолговато-ланцетные или продолговатые, с черешком. Цветонос, почти погруженный в землю, до 10 - 30 см высоты. Цветки однополые, собраны в початковидные соцветия, без околоцветника, нижние в початке пестичные, верхние - тычиночные. Выше тычиночных иногда имеются шиловидно-нитевидные рудименты цветков. Початок заканчивается булавовидным придатком 5 - 9 см длины. Покрывало вдвое длиннее початка 8 - 18 см длины, изнутри - бархатисто-черно фиолетовое, внизу переходит в трубку, охватывающую нижнюю часть початка.

Особенности биологии. Цветет в IV-V, плодоносит - нет данных. Размножается семенами.

Распространение общее и в стране. Западный Тянь-Шань (предгорья и нижний пояс Ферганского, Чаткальского и Ат-Ойнокского хребтов) и Северный Памиро-Алай.

Места произрастания. На лессовых, реже мелкоземистых и щебнистых почвах в предгорьях и нижнем поясе гор.

Численность. В природе крайне ограничена. Вид находится под угрозой исчезновения. В границах ареала встречается единично.

Лимитирующие факторы. Интенсивное освоение предгорий под богарные культуры, чрезмерное использование пастбищ в ранневесенний период.

Культивирование. Сведений нет.

Меры охраны существующие. Включен в Красную книгу Киргизской ССР (1985).

Меры охраны рекомендуемые. Охранять местообитания вида, организовать мониторинг за состоянием популяций, интродуцировать в ботаническом саду.

Источники: 23, 37, 59.

Regel's Eminium

***Eminium regelii* Vved.**

Status: EN. This is rare endangered species sporadically spread in Western Tien Shan and Northern Alai-Pamirs. The species occurs as single individuals at loess soils in metal and silty-soil lands in piedmonts and low-montane zones of Chatkal, At-Oinok and Fergana Mountain Ranges. Period of flowering is April – May, reproduction is generative (by seeds) only, no data about cultivation. Limiting factors: intensive development of piedmonts for dry-farming land agriculture, excessive pasturage in early spring. Conservation options for this species: full protection of areas of occupancy, monitoring of populations in nature, the introduction in Bishkek Botanical garden.

Зинаида чырашы

Eremurus zenaidae Vved. ex (E. Nikit.)

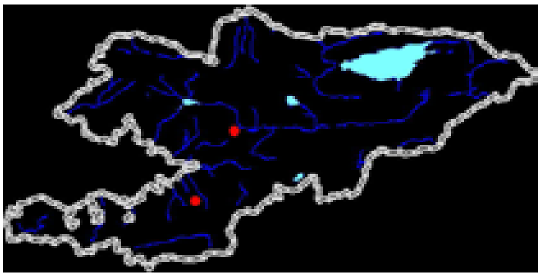

Чыраштардан - Asphodelaceae Juss. - Эремурусовые

Статусу: VU. Фергана жана Алай кырка тоолорунун төмөнкү жана ортоңку тоо беттеринде кездешкен эндем.

Мүнөздөмө. Чачы тамыр-сабактуу, кыска вегетациялуу өсүмдүк, геофит, ксеромезофит. Тамыры ийиктей-жоон, калыңдыгы 6-7 мм. Сабагы түксүз, бийиктиги 50-80 см. Жалбырактары тамыр моюнчасында, жазы сызгычтай, четкилеринин туурасы 6-30 мм, жазы шынаадай, түксүз, бозомук. Гүл жан жалбырагы ичке үч бурчтай, салыштырмалуу созулуңку-имерилген, сапсайган-тишчелүү. Гүл сабынын узундугу 10-12 мм, мөмөлүктүү, ийилген. Гүл коргонун желекчелеринин узундугу 10 мм, жонунан сыя-күрөң, кырлары ачык-кызгылтым, агыш сымал, гүлдөгөндөн кийин ичин карай ийилген. Кутучасы шар сымал, жылмакай, туурасы 7-8 мм.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Июнда гүлдөп, июлда мөмөлөйт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Фергана жана Алай тоо кыркалары.

Өсүү шарттары. Майда топурактуу, шагылдуу төмөнкү жана ортоңку тоо беттери.

Саны. Маалымат жок.

Чектөөчү факторлор. Түр өскөн аймактарда адамдын чарбачылык иш аракеттери, жазында мал жаюу, гүлүн үзүп, тамыр-сабактарын казып алуу.

Өстүрүү. Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Иштелип чыкпаган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Популяциясына иликтөө жүргүзүп, түр кеңири таралган жерлерде ботаникалык заказниктерди уюштуруу.

Эремурус Зинаиды

Eremurus zenaidae Vved. ex (E. Nikit.)

Статус: VU. Эндемик нижнего и среднего поясов гор Ферганского и Алайского хребтов.

Описание. Травянистое корневищно-кистекорневое коротковегетирующее растение, геофит, ксеромезофит. Корни веретеновидно-утолщенные 6-7 мм толщины. Стебель голый, 50 - 80 см высоты. Листья в розетке, широколинейные, наружные 6 - 30 мм ширины, килеватые, широкожелобчатые, голые, сизоватые. Прицветники узкотреугольные, сравнительно длинно – отогнутые, мохнато – реснитчатые. Цветоножки 10-12 мм длины, плодущие дуговидноизогнутые. Листочки околоцветника 10 мм длины, по спинке фиолетово – коричневые, по краю очень бледно – розовые, почти белые, после цветения внутрь загнутые. Коробочка шаровидная, гладкая, 7-8 мм ширины.

Особенности биологии. Цветет в VI; плодоносит в VII.

Распространение общее и в стране. Ферганский и Алайский хребты.

Места произрастания. Мелкоземистые и щебнистые склоны в нижнем и среднем поясах гор.

Численность. Нет данных.

Лимитирующие факторы. Хозяйственная деятельность в местах обитания: весенний выпас скота, сбор цветов, выкапывание корневищ.

Культивирование. Нет данных.

Меры охраны существующие. Не разработаны.

Меры охраны рекомендуемые. Организация ботанических заказников в местах наибольшей концентрации вида, мониторинг за состоянием популяции.

Источники: 37, 59.

Zenaida's Foxtail Lily

Eremurus zenaidae Vved. ex (E. Nikit.)

Status: VU. This rare species is endemic for Kyrgyzstan; ornamental plant spread in Fergana and Alai Mountain Ranges. Disseminated on metal and silty soil slopes in low- and mid-montane belts of mountains. Limiting factors: economic development of lands, pasture in spring, mass collection of flowers and rizometubers. Flowers in June, fruits in July. Number (stock in the nature) is unknown. At present it is out of any protection. The creation of special wildlife areas on sites with maximal number, the prohibition of cattle pasture and prohibition of collection of flowers and rizometubers, as well monitoring, are offered to protect the species.

Зоя чырашы

Eremurus zoae Vved.

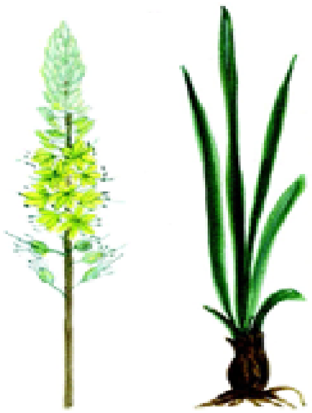

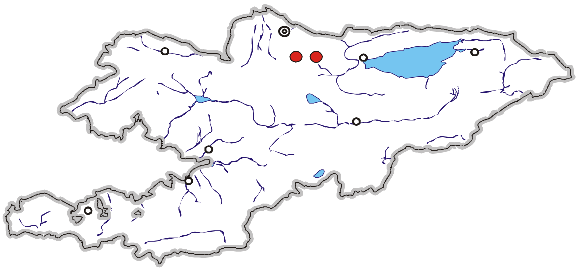

Чыраштардан - Asphodelaceae Juss. - Эремурусовые

Статусу: VU. Кыргыз тоо кыркасынын сейрек, чукул кездешкен эндем түрү.

Мүнөздөмө. Чачы тамыр-сабактуу, кыска вегетациялуу чөп өсүмдүк, геофит, ксеромезофит. Сабагы, түксүз, бийиктиги 25-40 см. Жалбырактары сызгычтай, шуштугуй, туурасы 5-6 мм. Гүл тобу көп гүлдүү, цилиндрдей. Гүл жан жалбырактарынын түбү жазы үч бурчтуу, жогору жагы учтугуй, гүл сабынан узун, узундугу 1,5-2 см. Коңгуроодой гүл коргонунун желекчелери сары, көрүнгөн тарамыштуу, узундугу 15-16 мм. Кутучасы жылмакай, шар сымал.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Апрель-майда гүлдөп, майда мөмөлөйт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Кыргыз тоо кыркасынын түндүк капталынын Ысыката жана Кегети капчыгайларынын аралыгында учурайт.

Өсүү шарттары. Гипстелген топурактуу тоо беттеринин төмөнкү алкактарында өсөт.

Саны. Маалымат жок.

Чектөөчү факторлор. Түр өскөн аймактарда адамдын чарбачылык иш аракеттери, жазында мал жаюу, гүлүн үзүп, тамыр-сабактарын казып алуу.

Өстүрүү. Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Иштелип чыкпаган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Популяциясына иликтөө жүргүзүп, түр кеңири таралган жерлерде ботаникалык заказниктерди уюштуруу.

Эремурус Зои
Eremurus zoae Vved.

Статус: *VU*. Узкоэндемичный вид Киргизского хребта.

Описание. Травянистое корневищно-кистекорневое, коротковегетирующее растение, геофит, ксеромезофит. Стебель голый, 25-40 см высоты. Листья линейные, заостренные, 5–6 мм ширины. Соцветие многоцветковое, цилиндрическое. Прицветники у основания широкотреугольные, кверху заостренные длиннее цветоножек, 1,5–2 см длины. Листочки колокольчатого околоцветника жёлтые с выступающими жилками, 15–16 мм длины, Коробочка гладкая, шарообразная.

Особенности биологии. Цветет в IV – V; плодоносит в V.

Распространение общее и в стране. Северный склон Киргизского хребта между ущельями Иссык-Ата и Кегеты.

Места произрастания. Склоны с загипсованными почвами в нижнем поясе гор.

Численность. Нет данных.

Лимитирующие факторы. Хозяйственная деятельность в местах обитания: весенний выпас скота, сбор цветов, выкапывание корневищ.

Культивирование. Нет данных.

Меры охраны существующие. Не разработаны.

Меры охраны рекомендуемые. Организация ботанических заказников в местах наибольшей концентрации вида, мониторинг за состоянием популяций.

Источники: 37, 59.

Zoya's Yellow Desert Candle
Eremurus zoae Vved.

Status: VU. This is rare ornamental plant endemic for Northern Tien Shan, known from Issyk-Ata and Boom Ravines in Alexander Mountain Range. It populates stony slopes in piedmonts, flowers in April – May, fruits in May. Data on the number (stock in the nature) and cultivating are unknown. Limiting factors: economic development of lands, pasture in spring period, mass collection of flowers and rizometubers. At present it is out of any protection. The creation of special wildlife areas on sites with maximal number, prohibition of cattle pasture and prohibition of collection of flowers and rizometubers, as well monitoring, are offered to protect the species.

Он эки тишчелүү пияз

Allium dodecadontum **Vved.**

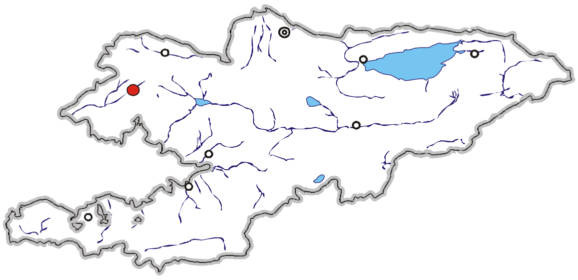

Пияздардан - Alliaceae J. Agardh. - Луковые

Статусу: VU. Чаткал тоо кыркасынын эндем түрү.

Мүнөздөмө. Көп жылдык пияз түптүү чөп өсүмдүк, геофит, ксеромезофит. Пияз түптөрү бирден, тоголок, жылмакай, диаметри 8-10 (12) мм, күрөң кагаз сымал кабыктуу. Сабагынын бийиктиги 60-80 см, диаметри 1,5-5 мм, кырдуу, теги жалбырак кучагы менен оролгон. Жалбырактары 2-ден, жалпак, эни 2,5-6 мм, четтери бодуракай. Гүл тобу жарым шар сымал же тоголок, жыш, көп гүлдүү. Гүл сабы 1,5-2 см, тегинен жылаңач. Жылдызчадай гүл коргонунун жалбыракчалары көгүлтүр-кызгылт, билинер-билинбес ортоңку боочолору менен, ичке үч бурчтуу ланцеттей, гүлдөгөндөн кийин чырмалышкан жана имерилген. Аталыгынын жипчелери гүл коргонунан 1,5 эсе кыска 2 тишчелүү, тегинен кирпикчелүү. Мөмөлүгү узун бутчалуу, жылмакай эмес.

Биологиялык өзгөчөлүгү. Май – июнда гүлдөп жана уруктанат.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Чаткал тоо кыркасы.

Өсүү шарттары. Бадалдардын арасы, тоолордун ортоңку алкагы, токой четтери.

Саны. Маалымат жок.

Чектөөчү факторлор. Адамдын чарбачылык ишкердүүлүгү: жазында мал жайып, гүлдөрүн чогултуп, пияз түптөрүн казып алуу.

Өстүрүү. Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Сарычелек коругунда коргоого алынган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Түр жыш кездешкен жерлерде ботаникалык заказниктерди уюштуруп, популяциясынын абалына иликтөө жүргүзүү. Гүлүн үзүп, пияз түбүн казып алууга тыюу салуу.

Лук двенадцатизубый

Allium dodecadontum Vved.

Статус: VU. Узкоэндемичный вид Чаткальского хребта.

Описание. Многолетнее травянистое луковичное растение, геофит, ксеромезофит. Луковицы единичные, круглые 8-10 (12) мм в диаметре, с серыми бумажными оболочками. Луковички единичные, гладкие. Стебли 60 - 80 см высоты, 1,5 - 5 мм в диаметре, ребристые, в основании одеты листовыми влагалищами. Листьев 2, плоские 2,5 - 6 мм ширины, по краю шероховатые. Соцветие полушаровидное или почти округлое, густое, многоцветковое. Цветоножки 1,5 - 2 см, в основании голые. Листочки звездчатого околоцветника розово-фиолетовые, со слабо выделяющейся средней жилкой, узко-треугольно-ланцетные, после цветения скрученные и отогнутые. Тычиночные нити в 1,5 раза короче околоцветника, двузубчатые, в основании реснитчатые. Завязь длинно-ножковая, шероховатая.

Особенности биологии. Цветет и плодоносит в V - VI.

Распространение общее и в стране. Чаткальский хребет.

Места произрастания. Заросли кустарников и опушки леса в среднем поясе гор.

Численность. Нет данных.

Лимитирующие факторы. Хозяйственная деятельность человека: весенний выпас скота, сбор цветов, выкапывание луковиц.

Культивирование. Нет данных.

Меры охраны существующие. Охраняется в Сары-Челекском заповеднике.

Меры охраны рекомендуемые. Организация ботанических заказников в местах наибольшей концентрации вида, мониторинг за состоянием популяций. Запретить выкапывание луковиц, выпас скота.

Источники: 37, 59.

Twelve-dentate Onion

Allium dodecadontum Vved.

Status: VU. It is narrowly spread species endemic for Chatkal Mountain Range, inhabiting bushes and forest edges in mid-mountain belt. Flowering and fruiting plants are observed from May to June. Data on number of population and abundance are absent. Limiting factors: human economic activity – cattle pasture in spring time, collection of flowers and bulbs. The species is under protection in Sary-Chelek Nature Reserve. The creation of special wildlife areas on sites, prohibition of pasture in spring time and prohibition of flower and bulb collection, as well monitoring, are offered for preservation in the species.

Пскем пиязы

Allium pskemense **B. Fedtsch.**

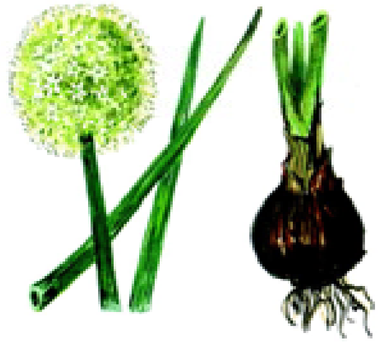

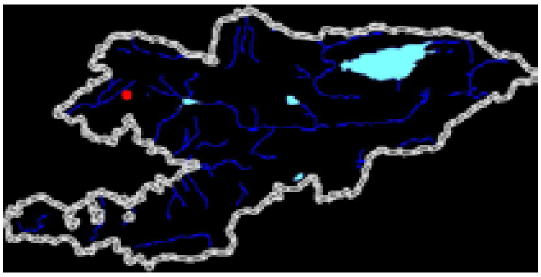

Пияздардан - Alliaceae J.Agardh. (Liliaceae Juss.) - Луковые

Статусу: EN. Өтө сейрек кездешкен, саны азайып бара жаткан Батыш Тяньшандын эндем түрү.

Мүнөздөмө. Бийиктиги 40-80 см ге чейин жеткен көп жылдык өсүмдүк. Бир нече пияз түбү кыска, жоондугу 4-5 см жана сырткынан кара-күрөң, ичинен кызгылт-күрөң түстөгү кабыгы менен капталган сабак-тамырда жайгашкан. Сабагында көпкөлөң тарткан томпогу бар. Жалбырактарынын ичи көңдөй, түтүк сыяктуу узун, 3 санда, сабагынан кыска келет. Чатыр гүлү шар сымал, кабы чатыр гүлүнө теңдеш. Гүлдөрү 6 мм ге жакын, ак түстө. Аталык жипчеси гүл коргонунан узунураак, тегинен бири-бири менен биригип, учунан өз ара шакекче сымал бекиген. Тектеш түр Ошанин пиязынан айырмасы - гүл коргонунун жалбыракчалары жана аталык жипчеси чоңураак жана тегинен шакекче сымал биригип турат.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Июнь айында гүлдөп, июлда уруктайт. Уругу аркылуу көбөйөт. Уругунун өнүмдүүлүгү начар - 1-3 %.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Батыш Тяньшань (Өзбекстан, Түштүк Казакстан, Кыргызстан). Кыргызстанда – Чаткал тоо кыркасы.

Өсүү шарттары. Аска-зоолордун жаракалары, орто тоо алкактарындагы таштак беттерде өсөт.

Саны. Чектелген.

Чектөөчү факторлор. Жергиликтүү калк тамак-аш катары колдонот. Чарбачылыкка жерлерди өздөштүрүүдөн өсүү шарттары начарлап кеткен.

Өстүрүү. КР УИАнын Ботаникалык багынын шарттарында пияз түбүнөн бир нече түп өстүрүлгөн. Өсүп-өнүүсү жакшы.

Уюштурулган коргоо аракеттери. СССРдин (1975), Казак ССРинин (1981), Өзбек ССРинин (1984), Кыргыз ССРинин (1985) кызыл китептеринде катталган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Атайын коргоо аракеттери иштелип чыккан эмес. Пияз түбүн казып алууга тыюу салып, маданий өсүмдүк катары өстүрүү зарыл.

Лук пскемский

Allium pskemense B. Fedtsch.

Статус: EN. Очень редкий с сокращающимся ареалом вид Западного Тянь-Шаня.

Описание. Многолетнее до 40 - 80 см высоты растение. Луковицы по несколько штук сидят на коротком корневище, 4 - 5 см толщины, снаружи покрыты черно-бурым и под ними красно-бурыми оболочками. Стебель с вздутием. Листья дудчатые, цилиндрические в числе 3, короче стебля. Зонтик шаровидный, чехол почти равен зонтику. Цветки белые, около 6 мм длины. Нити тычинок длиннее околоцветника, при основании с ним сросшиеся, выше - спаяны между собой в кольцо. От близкого вида, лука Ошанина, отличается более крупными листочками околоцветника и нитями тычинок, спаянными в нижней части в кольцо.

Особенности биологии. Цветет в VI. Плодоносит в VII. Размножается семенами. Всхожесть семян очень низкая (1-3%).

Распространение общее и в стране. Западный Тянь-Шань (Узбекистан, Южный Казахстан, Кыргызстан). В Кыргызстане – Чаткальский хребет.

Места произрастания. Трещины скал, каменистые склоны в среднем поясе гор.

Численность. Ограничена.

Лимитирующие факторы. Местное население употребляет в пищу. Ухудшение условий произрастания в связи с хозяйственным освоением территории.

Культивирование. В условиях ботанического сада НАН КР выращено несколько растений из луковиц. Растут и развиваются нормально.

Меры охраны существующие. Занесен в красные книги СССР (1975), Казахской ССР (1981), Узбекской ССР (1984), Киргизской ССР (1985).

Меры охраны рекомендуемые. Специальные меры охраны не разработаны. Запретить выкапывать луковицы и ввести в культуру.

Источники: 23, 37, 59.

Pskem Onion

Allium pskemense B. Fedtsch.

Status: EN. It is rare species endemic for West Tien Shan, distributed in Chatkal, Kurama, Pskem, Ugam, Talas and Kumbel Mountain Ranges of Uzbekistan, Kazakhstan an Kyrgyzstan. It populates stony slopes and rocky clefts in the mid-mountain zones. Number in nature is limited. Flowers in June, fruits in July, reproduction is generative (by seeds), germinating capacity is 1–3 % only. Limiting factors: using by local people as food-plant, destruction of habitats. The species is introduced into culture in Bishkek Botanical garden. It was listed in Red Books of USSR (1975), Uzbekistan (1984), Kazakhstan (1981), Kyrgyzstan (1985), but special methods of preservation are still not elaborated, so it is necessary for conservation of this onion species to prohibit bulb collection and introduce it into a culture.

Семенов пиязы

Allium semenovii Regel

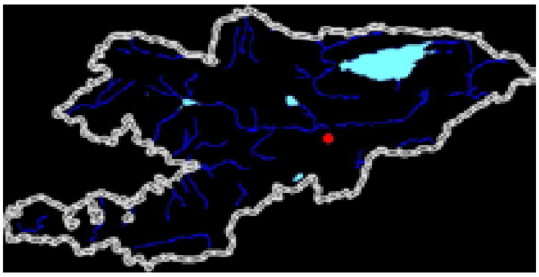

Пияздардан - Alliaceae J. Agardh - Луковые

Статусу: VU. Ички Тяньшандын эндем түрү.

Мүнөздөмө. Көп жылдык пияз түптүү чөп өсүмдүк, геофит, ксеромезофит. Тамыр сабагында 1 же бир нече пияз түптөр жайгашып, цилиндр сымал, жоондугу 1 см ге чейин, анча байкалбаган торчодой, күрөң кабык менен капталган. Сабагынын бийиктиги 10-40 см, жарымына чукул жылмакай жалбырак кучагы менен оролгон. Жалбырактары 2-3-төн, жазы сызгычтай, туурасы 5-15 мм, көпкөлөң эмес, жылмакай. Кабы кыска учтуу, чатырчасына тушташ, боёлгон. Чатырчасы башчалуу, шар же жумуртка сымал. Сырткы гүл саптары кыска, гүл коргонунан бир кыйла кыска, ичкилери болсо, бир аз узун же, тең, тегинде гүл жан жалбыраксыз. Коңгуроодой гүл коргонунун жалбыракчалары алтындай сары, кийинчерээк кызарган, узундугу 10-15 мм, тең эмес, ланцеттүү же узунча-ланцеттүү, имерилген, учтуу. Гүл коргонунун сырткы жалбыракчалары ичкилеринен 1,5 эсе узун, учтуу, 6 мм, тишчелүү. Аталыгынын жипчелери гүл коргонунун сырткы жалбыракчаларынан 3-4 эсе кыска, тегинен аны менен 1/2 же 3/4 өз ара биригип турат. Гүл коргонунун ички жалбыракчалары 2 эсе эндүү, 2 тишчелүү. Мамычасы үч чаң алгычтуу, гүл коргонунан чыкпайт. Кутучасы гүл коргонунан 3 эсе кыска.

Биологиялык өзгөчөлүгү. Июнь-июлда гүлдөп, август айында уруктайт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Борбордук жана ички Тяньшань.

Өсүү шарттары. Бийик тоо алкагынын альпы шалбаалары, батыш жана түндүк дүңгөлүү тоо беттери, жондору.

Саны. Маалымат жок.

Чектөөчү факторлор. Адамдын чарбачылык ишкердүүлүгү: жазында мал жайып, гүлдөрүн чогултуп, пияз түптөрүн казып алуу.

Өстүрүү. Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Иштелип чыккан эмес.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Түр жыш кездешкен жерлерде ботаникалык заказниктерди уюштуруп, популяциясынын абалына иликтөө жүргүзүү. Гүлүн үзүп, пияз түбүн казып алууга тыюу салуу.

Лук Семенова

Allium semenovii Regel

Статус: *VU*. Эндем Внутреннего Тянь-Шаня.

Описание. Многолетнее травянистое луковичное растение, геофит, ксеромезофит. Луковицы по 1 или несколько сидят на корневище, цилиндрические, до 1 см толщины, слабо выраженные с почти сетчатыми буроватыми оболочками. Стебель 10 - 40 см высоты, одетый гладкими влагалищами почти до половины. Листья в числе 2 - 3 широколинейные 5 - 15 мм ширины, не дудчатые, желобчатые, гладкие. Чехол коротко-заострённый, примерно равен зонтику, окрашенный. Зонтик головчатый, шаровидно-яйцевидный. Цветоножки наружные неравные, значительно короче околоцветника, внутренние - немного длиннее или равны ему, без прицветников при основании. Листочки колокольчатого околоцветника золотисто-желтые, позднее краснеющие, 10 - 15 мм длины, неравные, ланцетные или продолговато-ланцетные, оттянутые, острые. Наружные листочки околоцветника в 1,5 раза длиннее - внутренних, острые, более менее зазубренные. Нити тычинок короче наружных листочков околоцветника в 3 - 4 раза, при основании с ним на 1/2, между собой на 3/4 сросшиеся. Внутренние листочки околоцветника в 2 раза шире, с двумя зубцами. Столбик с тремя рыльцами, не выдается из околоцветника. Коробочка короче околоцветника почти в 3 раза.

Особенности биологии. Цветет в VI-VII; плодоносит в VIII.

Распространение общее и в стране. Внутренний и Центральный Тянь-Шань.

Места произрастания. Альпийские луга в поясе высокогорий, седловины и задернованные склоны западной и северной экспозиций.

Численность. Нет данных.

Лимитирующие факторы. Хозяйственная деятельность человека: весенний выпас скота, сбор цветов, выкапывание луковиц.

Культивирование. Нет данных.

Меры охраны существующие. Не разработаны.

Меры охраны рекомендуемые. Организация ботанических заказников в местах наибольшей концентрации вида, мониторинг за состоянием популяций. Запретить выкапывание луковиц, выпас скота.

Источники: 37, 59.

Semenov's Onion

Allium semenovii Regel

Status: VU. It is endemic species spreaded in Inner Tien Shan. It populates subalpine and alpine meadows in highlands, saddles and soddy slopes of northern and western expositions. Flowering in June – July, fruiting in August, reproduction and number (stock in the nature) are unknown. Limiting factors: human economic activity – cattle pasture in spring period, collection of flowers and bulbs. The creation of special wildlife areas in sites with maximal number, the prohibition of pasturage in spring period and the prohibition of flower and bulb collection, as well monitoring, are offered for preservation in the species.

Айгүл, Эдуард чаар гүлү

Fritillaria eduardii **Regel (*Petilium eduardii* (A. Regel ex Lozinsk.) Vved.)**

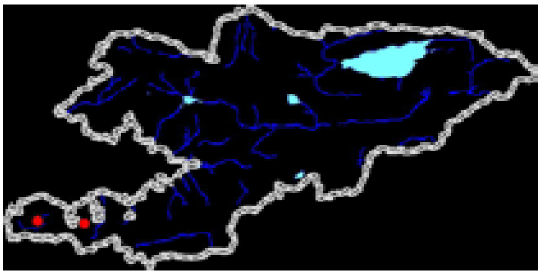

Лилиялардан - Liliaceae Juss. - Лилейные

Статусу: EN *B1ab(i,ii,iv,v)*. Кыргызстанда үч обочолонгон жерде таралган тукумдун түндүк чегиндеги, негизги ареалынан ажыраган жалгыз түр. Жогору декоративдүү, антропогендик факторлордун кесепетинен ареалы жана саны кыскарып бара жаткан, регионалдык бир нече Кызыл китептерге киргизилген [25, 27].

Мүнөздөмө. Пияз түбү жумуру-шар сымал, 4–9 см калыңдыкта (өстүрүүдө салмагы 1 кг га чейин жетет). Сабагы тик, бороздуу, түксүз, бийиктиги 37–95 (150 ге чейин) см, сабактагы жалбырактары ачык-жашыл, созулуңку-ланцеттей, сабагынын жарымын курчаган, учтугуй, төмөнкү жалбырактарынын узундугу 10–15 см (22,5 см ге чейин), туурасы 5–12 см. Гүл тобунда 15-ке чейин (көбүнчө 4–5) гүл болот [34]. Гүл коргону ачык-кызыл (кара-кочкул-кызыл тарамышчалуу), жазы коңгуроодой, узундугу 4,5–6,5 см. Мөмөсү – кургак кутуча, узундугу 6–7 см, уругу майда, күрөң сымал.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Марттын башынан майдын аягына чейин гүлдөп; гүлдөрүнүн жыты анча айкын эмес, нектарынын курамында канттын саны өтө аз; гүлдөрүндө курт-кумурскалардын 13 түрү аныкталган [34]; чаңдашууда сур чымчык дагы катышат [90, 34]. Мөмөлөөсү май – июнь, жер үстүндөгү бөлүгү жайдын ортосунда куурап калат. Топтошуп, кээде кылк аянтты ээлеп, жалгыздан да өсөт. Жаратылышта уругу аркылуу кана көбөйөт (орун алмашчу пияз түптөрү энелик пияз түптүн ичинде пайда болот), уругунун өнүмдүүлүгү 60%тен кем [2], эгилгенден кийин 7–9 жыл өткөндө гүлдөйт [25, 37].

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Тажикстан, Өзбекстан, Түндүк Ооганстан, Кашмир [25, 37], Кыргызстан [34]. Кыргызстанда эки жер тизмегинде – Түркстан тоо кыркасында: Айгүлташ тоосунун түндүк капталынан (Силамташ), Козуланташ жана Птоо (Баткен шаарынан 17 км түштүк-чыгышы, Исфара суусунун бассейни), жана Лайлимазар суусунун сол жээгиндеги капчыгайда (Баул кыштагына жакын, Лейлек суусунун бассейни) кездешет [34, 35]. Жергиликтүү калктын башка дагы обочолонгон жерлерде бар экендиги [34] аныктоону талап кылат.

Өсүү шарттары. Борпоң, карбонат топурактуу, ири, ным корумдуу, акиташтуу, шагылдуу түнт токой алкагында, гипстердин калдыктары чыккан капталдардагы бадалдардын арасында, дарактардын алдында, кээде ачык эңкейинки дүңгөлүү аянттарда, аска-зоолордун алдына (негизинен батыш жагында), ортоңку тоо беттеринде деңиз деңгээлинен 700–2500 м бийиктиктерде (Кыргызстанда – 1550–2000, тик ылдый түндүк беттеринде) өсөт [34].

Саны. Жалпысынан ареалында аз жана кыскарып жатат; Кыргызстанда обочолонгон жерлерде 10x10 м келген эсептеги аянттарда 100 даана учурайт [34].

Чектөөчү факторлор. Стенойкия, интенсивдүү антропогендик фактордун натыйжасында өсүү шарттары бузулушу (мал жаюуу, бадалдарды кыюуу, рекреация [34]) мүмкүн, регионалдык климаттык өзгөрүүлөрдүн (негизинен жаан-чачын режиминин), түздөн-түз жоготуу (пияз түбүн казып жана негизинен гүлүн үзүп чогултуу). Табигый зыянкечтердин таасири анча көп эмес [34].

Өстүрүү. Дүйнөнүн көпчүлүк ботаникалык бактарында жетиштүү өстүрүлөт, кеминде, 150 жыл мурдатан бери [2, 34]. КР УИАнын Ботаника багынын коллекциясында (Бишкек ш.) жок, декоративдик максат менен Баткен районунун жергиликтүү калкы өстүрөт [1, 34].

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргызстанда популяциялары корукка алынган территориялардан тышкары жайгашкан, бирок өскөн аймактарында жергиликтүү калктын демилгеси менен мал жаюу жана гүлүн үзүп чогултуулары жөнгө салынган [1, 34]. Түр Өзбекстандын Кызыл китебине 1984 жылы киргизилген [27], Тажикстанда Рамит жана Даштиджум коруктарында корголот [18].

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Жергиликтүү калктын демилгесин колдоп, түр өскөн аймактарга «Улуттук парк» деген статус берип, түрдү коргоо боюнча кеңири пропагандалоо. Пияз түбүн казып алууга жана мал жаюууга тыюу салып, ботаникалык бактарда өстүрүү зарыл [34].

Рябчик Эдуарда

Fritillaria eduardii Regel (*Petilium eduardii* (A. Regel ex Lozinsk.) Vved.)

Статус: EN *B1ab(i,ii,iv,v)*. В Кыргызстане – единственный из трёх очень локально распространённых видов рода, на северном пределе распространения, оторванном от основного ареала. Как высокодекоративный вид с сокращающимися ареалом и численностью вследствие антропогенных факторов, внесён в ряд региональных красных книг [25, 27].

Описание. Луковичный поликарпик. Луковица с четырьмя чешуями, без запаха, овально-шаровидная, 4–9 см в поперечнике (в культуре до 1 кг массы). Стебель прямой, бороздчатый, голый, 37–95 (до 150) см высоты, стеблевые листья ярко-зелёные, продолговато-ланцетные, полустеблеобъемлющие, остроконечные, нижние 10–15 (до 22,5) см в длины и 5–12 см ширины. В соцветии до 15 цветков (чаще 4–5); цветки на отклонённых недлинных цветоножках, к концу цветения поникающие [34]. Околоцветник ярко-красный (с пурпурно-коричневатыми жилками), ширококолокольчатый, 4,5–6,5 см длины. Плод – сухая коробочка 6–7 см длины, семена мелкие, коричневатые.

Особенности биологии. Эфемероид, всходы появляются вскоре после схода снега; при излишнем увлажнении не зацветает. Цветёт с начала III до конца V, в зависимости от конкретных условий произрастания, продолжительность цветения особи до 15 дней; аромат цветов невыраженный, концентрация сахаров в нектаре низкая, но на цветах отмечены насекомые 13 видов [34]; в опылении принимают участие также синицы [90, 34]. Плодоношение в V–VI, надземные части к середине лета отмирают. Растёт группами, иногда почти сплошными полянами, реже одиночно. В природе возобновление почти исключительно семенное (замещающие луковицы образуются внутри материнских, на глубине 15–30 см), всхожесть семян менее 60 % [2], сеянцы зацветают на 7–9 году жизни [25, 37].

Распространение общее и в стране. Таджикистан, Узбекистан, Северный Афганистан, Кашмир [25, 37], Кыргызстан [34]. В среднеазиатской части ареала спорадично на хребтах Гиссарском (южный макросклон), Каратегинском, Вахшском, Дарвазском (запад), Петра Первого (запад), Газимайлик, Бабатаг, Буритау, Санглок, Алайском (северо-западные отроги, [27, 25, 37: «бассейн р. Сох»]), а также Хозратишо и Туркестанском (северо-восток) [34]. В Кыргызстане – два локалитета в Туркестанском хр.: на северных склонах гор Айгуль-Таш (Силам-Таш), Козулан-Таш и Птоо (Пытаву) (юго-восточнее г. Баткен, бассейн р. Исфара), и по левому борту ущ. р. Лайли-Мазар (около кишлака Баул, бассейн р. Ляйляк) [34, 35]. Сообщения о других местонахождениях [34] требуют проверки.

Места произрастания. На дренированных карбонатных почвах, по сырым крупнообломочным известняковым осыпям в поясе чернолесья, на склонах с выходами гипсовых пород среди кустарников, реже по открытым наклонным задернованным поверхностям, под скалами (обычно с западной стороны), в среднем поясе гор, на высотах 700–2500 м н. у. м (в Кыргызстане – 1550–2000 м н. у. м, на крутых склонах северной экспозиции) [34].

Численность. В целом по ареалу низкая и продолжает уменьшаться; в Кыргызстане плотность в локальных агрегациях достигает 100 экз. (генетические особи составляют около половины) на учётных площадках 10х10 м [1, 34].

Лимитирующие факторы. Стенойкия, низкий уровень реальной репродукции, деградация среды обитания вследствие интенсивной антропогенной нагрузки (выпас скота, вырубка кустарников, рекреация [34]) и, возможно, региональных климатических изменений (особенно режима осадков), прямое изъятие (сбор луковиц и особенно цветов на букеты). Влияние естественных вредителей незначительное [34], в Кыргызстане фармацевтического значения не имеет.

Культивирование. Успешно осуществляется в ряде ботанических садов мира, вероятно, на протяжении более 150 лет [34, 2]. В коллекции Ботанического сада НАН КР (в г. Бишкек) отсутствует, с декоративными целями культивируется местными жителями Баткенского района [1, 34].

Меры охраны существующие. Популяции в Кыргызстане находятся вне заповедных территорий, но в местах обитания по инициативе местных жителей регулируется выпас скота и сбор цветов на букеты [1, 34]. Вид внесён в Красную книгу Узбекистана [27], в Таджикистане охраняется в заповедниках Рамит и Дашти-Джум [18].

Меры охраны рекомендуемые. Поддержка инициатив местного населения, придание местам произрастания вида статуса Национального парка, пропаганда охраны вида. Запретить сбор луковиц и выпас, ввести в культуру в ботанических садах. Предлагается также создать условия для естественного обеспечения снегозадержания и затенения [34].

Eduard's Imperial Crown

Fritillaria eduardii Regel (*Petilium eduardii* (A. Regel ex Lozinsk.) Vved.)

Status: Endangered (EN B1ab(i,ii,iv,v)), sporadically spreaded Hissar – Hindu Kush species in the northern limit of disjunctive area, highly decorative plant with reducing area and number. In the Republic it is known in two localities at northern macro-slope of eastern part of Turkestan Mountain Range, at 1,550–2,000 m above sea level. The species occurs between shrubs at dump carbonized soils, reproducing mainly by seeds. Limiting factors: pasture, collection of flowers and bulbs, small reproductive ability, climatic changes. Period of flowering: 2 weeks in a period from beginning of April up to beginning of May, depending on the elevation, fruiting in May – June. This noticeable early blossoming plant is widely known in a culture as ornamental species for a long time. At present it is protected in the Republic by some initiatives of local people only. The creation of special wildlife areas with limitation of any disturbance is need for conservation of the species.

Окшош мандалак

Tulipa affinis **Z. Botsch.**

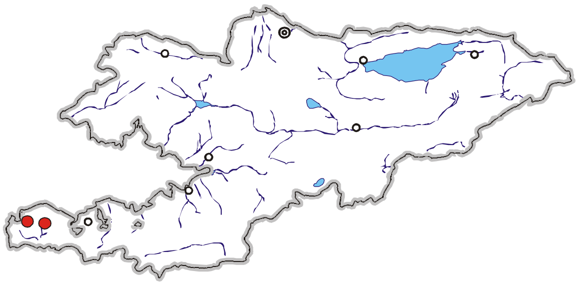

Лилиялардан - **Liliaceae Juss. - Лилейные**

Статусу. VU. Түндүк Памир-Алайдын эндем түрү. Бул түр таптакыр жоголуп кетүү коркунуч алдында турат.

Мүнөздөмө. Пияз түбү ири, диаметри 4 см, жумуртка сымал формада. Сырткы кабыгы күңүрт-күрөң, калың, кээде узун, ичинен сейрек, узун, алтын сымал сары түктүү. Сабагы 30 см ге чейин жетет, жогору жагы үлпүлдөк түктүү. Жалбырактары 3-4 санда, узундугу 25 см, жазы ланцеттүү, көгүлтүр-жашыл, бири-бирине жабышпайт, учу түкчөлүү, чет капталдары кирпикчелүү ак кемирчектүү. Гүлү бир, бир кыйла ири. Башка мандалактардан формасы менен айырмаланат. Гүл коргонунун сырткы желекчелери сүйрү, учтуу жана түкчөлүү, ичинен кызыл, гүлүнүн түбүнүн ортосу күрөң-кызыл кара тактары менен; ачык саргыч кууш жээкчелүү. Ички желекчелеринин учтары үлпүлдөк түктүү, бир аз ийилген, сырткы желекчелеринин төмөн жагы сары-жашыл, бозомук-кызгылт-көк тактуу, ичи - күрөң-кызыл. Аталыгы гүл коргонунан үч эсе кыска, аталык жипчелери кара, жалпак үч бурчтуу, чаңдыгы кара-кызгылт көк. Мөмөлүгү кара кочкул, узун, жогору бөлүгү ачык сары кызгылт-жашыл. Чаң алгычы ачык-сары кызгылт. Кутучасынын учу учтуу, бир аз имерилген.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Уругу аркылуу көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Нуратоо жана Түркстан тоо кыркасынын түштүк бети (Өзбекстан, Тажикстан, Кыргызстан). Кыргызстанда – Түркстан тоо кыркасындагы Аксуу дарыясынын бассейни (Төөжайлоо капчыгайы) жана Сүлүктүнүн чыгышындагы тоолор.

Өсүү шарттары. Арча токойлорунун арасында, майда жана таштак топурактуу жерлерде өсөт.

Саны. Эсеби алынган эмес.

Чектөөчү факторлор. Адамдын чарбачылык иш-аракеттери жана гүлдөрүн үзүп, пияз түбүн казып алуу.

Өстүрүү. Бишкек шаарынын шарттарында анча изилденген эмес. Отургузулган түптөрү тез эле солуп калат.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Өзбек ССРинин (1984) жана Кыргыз ССРинин (1985) кызыл китептерине киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Түр кеңири учураган жерлерде ботаникалык заказниктерди уюштуруу. Ареалынын ар кайсы аймактарында популяцияларынын абалына көзөмөлдөө жүргүзүү.Гүлдөрүн чогултуп, пияз түбүн казып, сатууга тыюу салуу.

Тюльпан родственный
Tulipa affinis Z. Botsch.

Статус: VU. Эндемичный вид северного Памиро-Алая. Вид подвергается опасности полного исчезновения.

Описание. Луковица довольно крупная, до 4 см в диаметре; яйцевидная. Наружная чешуя темно-коричневая, кожистая, часто продолженная, изнутри покрыта редкими, длинными золотистыми волосками. Стебель до 30 см высоты, в верхней части пушистый. Листья 3-4 до 25 см длины, широколанцетные, сизо-зеленые, расставленные, сверху опушенные, по краю белохрящеватые, реснитчатые. Цветок одиночный, довольно крупный. Оригинальной формы отличается от других тюльпанов. Наружные листочки околоцветника продолговатые, с острым опушенным кончиком, изнутри красные, в центре темно-малиновые, с черным пятном при основании; ярко узко желтым окаймлением. Внутренние листочки на верхушке оттянуты в пушистый кончик, снаружи при основании с дымчато-фиолетовым пятном на желто-зеленом фоне, изнутри малиново-красные с черным пятном при основании, с узким ярко-желтым окаймлением. Тычинки втрое короче околоцветника, нити тычиночные черные, узко-плоскотреугольные; пыльники черно-фиолетовые. Завязь пурпурная, длинная, в верхней части кремово-зеленая. Рыльце кремовое. Коробочка вверху длиннооттянутая.

Особенности биологии. Размножается семенами.

Распространение общее и в стране. Хребет Нуратау и северный макросклон Туркестанского хребта (Узбекистан, Таджикистан, Кыргызстан). В Кыргызстане – Туркестанский хребет в бассейне реки Ак-Суу (урочище Туе-Джайлоо), горы к востоку от Сулюкты.

Места произрастания. На каменисто мелкоземистых почвах среди арчевников.

Численность. Учеты не проводились.

Лимитирующие факторы. Хозяйственная деятельность человека, а также сбор цветов, выкапывание луковиц.

Культивирование. В культуре в г. Бишкек недостаточно изучен, из посадок быстро выпадает.

Меры охраны существующие. Внесен в красные книги Узбекской ССР (1984) и Киргизской ССР (1985).

Меры охраны рекомендуемые. Организовать ботанические заказники в местах наибольшей концентрации вида. В разных местах ареала установить контроль за состоянием популяций. Запретить сбор, продажу цветов и выкапывание луковиц.

Источники: 7, 23, 37, 59, 68.

Similar Tulip
Tulipa affinis Z. Botsch.

Status: VU. This critically endangered species is endemic for North Alai-Pamirs; populations occur in Nuratau (Uzbekistan) and Turkestan Mountain Ranges (Tue-Djailoo locality in Ak-Suu River basin and northern spur near Sulyukta). It populates metal and stony soils in juniper forest. Period of flowering: April – May, reproduction is generative (by seeds). This species is insufficiently studied in culture (in Bishkek cultivation is difficult). Limiting factors: economic development of virgin lands (overgrazing) and massive collecting of flowers and bulbs by people. Complete prohibition of flower and bulb collection/trade, monitoring and creation of special protected areas in the localities with concentrated population are urgently necessary to stave off the danger of species extinction.

Жогору умтулган мандалак

***Tulipa anadroma* Z. Botsch.**

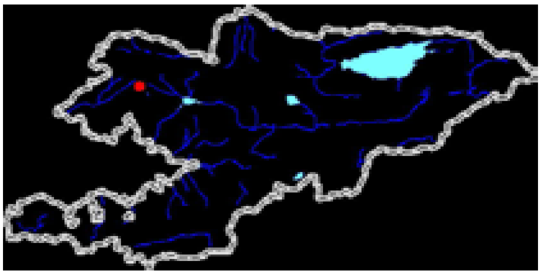

Лилиялардан - **Liliaceae Juss. - Лилейные**

Статусу: VU. Саны азайып бара жаткан Чаткал тоо кыркасынын эндем түрү. Кыргызстанда өскөн сары гүлдүү мандалактардын ичинен эң коозу. Маданиятташтырууга өтө ылайыктуу түр.

Мүнөздөмө. Журмуртка сымал пияз түбүнүн диаметри 3,5 см ге чейин жетет. Сырткы кабыгы бозомук-күрөң, жука, жогору жагынан ичинен кысылган түкчөлүү. Түз сабактуу, жогорку бөлүгү үлпүлдөк түктүү келип, 30 см бийиктикке чейин жетет. Жалбырактары (3-4 санда) кыска ланцеттей, учтуу, жогору умтулган, көгүш сымал, сейрек түктүү, сабагына ыкташып өсүп, айкын тарамыштуу, жаа сымал, эң алдыңкы жалбырагынын узундугу 30 см ге чейин жетет. Бир гүлдүү, лилия формасында, бир кыйла ири, ачык-сары түстө, төмөн жагында күңүрт-сары тактары бар. Гүл коргонунун желекчелеринин сырткы жагынын жону жазы, киргилт-күрөң кызыл, ичкилери өтө кыска ланцеттүү-ромбдой келип, эки тарабы учтуу ачык-сары түстө. Аталыгы гүл коргонунан эки эсе кыска, бирок мөмөлүгүнөн узунураак. Чаңдыгы сары. Кутучасынын узундугу 5 см ге жетип, ачык сары, кыска, үч кырдуу конустай.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Май айынын башталышында гүлдөйт (Бишкек шаарында гүлдөөсү апрель айынын орто ченинен баштап 2-3 жумага чейин созулат). Мөмөлөөсү боюнча маалымат жок. Уругу аркылуу көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Чаткал тоо кыркасы (Кыргызстан, Өзбекстан).

Өсүү шарттары. Орто тоолуу жана шагылдуу беттердеги жаңгак токойлорунун алкактары.

Саны. Маалымат жок. Чачыранды кездешет.

Чектөөчү факторлор. Токойлорду чарба катарында колдонуу. Корукка алынган аймактарда пияз түптөрүн жапайы айбанаттар тоют катары пайдаланат, жергиликтүү калк гүлдөрүн массалык түрдө чогултат.

Өстүрүү. Маданий өстүрүүдө 2 гүлдүү жана 8 желекчелүү гүл коргон байлайт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргыз ССРинин Кызыл китебине (1985) киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Ареалынын ар кайсы жерлеринде популяциясынын санына иликтөө жүргүзүү зарыл. Сарычелек коругундагы табыгый өскөн аймактарын толугу менен корукка алып, пияз түбүн жана гүлүн чогултууга тыюу салуу.

Тюльпан вверхстремящийся

Tulipa anadroma Z. Botsch.

Статус: *VU*. Эндемичный вид Чаткальского хребта с сокращающейся численностью. Самый красивый из желтоцветковых тюльпанов Кыргызстана. Перспективен для введения в культуру.

Описание. Луковица яйцевидная до 3,5 см в диаметре. Наружные оболочки серо-коричневые, тонкокожистые в верхней части, изнутри прижатоволосистые. Стебель прямой, в верхней части пушистый, до 30 см высоты. Листья (3 - 4), узколанцетные, острые, вверхнаправленные, сизоватые, слабоопушенные, прижатые к стеблю, с выраженной жилкой, килеватые, нижний лист до 30 см длины. Цветок одиночный, лилейной формы, довольно крупный, светло-желтый, при основании с темно-желтым пятном. Листочки околоцветника на внешней стороне по спинке – широко грязновато-малиновые. Внутренние очень узколанцетно-ромбические, острые с обеих сторон светло-желтые. Тычинки вдвое короче околоцветника, но длиннее завязи. Пыльники желтые. Коробочка до 5 см длины, соломенно-желтая, узко - трехграннококоническая.

Особенности биологии. Цветет в начале V, (в г. Бишкек - в середине IV) , в течение 2-3 недель. Плодоношение: нет данных. Размножается семенами.

Распространение общее и в стране. Чаткальский хребет (Кыргызстан, Узбекистан).

Места произрастания. Мелкоземистые и лессово-щебнистые склоны в ореховых лесах.

Численность. Сведений нет. Встречается рассеянно.

Лимитирующие факторы. Хозяйственное использование лесных угодий. На заповедных территориях: в весенний период поедание луковиц дикими животными, массовый сбор цветов.

Культивирование. В культуре развиваются двух - цветковые растения с 8 листочками околоцветника.

Меры охраны существующие. Внесен в Красную книгу Киргизской ССР (1985).

Меры охраны рекомендуемые. Организация мониторинга за состоянием популяций в разных точках ареала. В Сары-Челекском заповеднике обеспечить полную охрану природных местообитаний, запретить сбор цветов, выкапывание луковиц.

Источники: 7, 23, 37.

Chatkal Yellow Tulip

Tulipa anadroma Z. Botsch.

Status: VU. This species is narrowly spread endemic of Chatkal Mountain Range (Kyrgyzstan, Uzbekistan). It is reproducing by seeds and scarcely distributed in walnut forest at metal and loess slopes, in mid-montane belt. Period of flowering: 2–3 weeks in mid-April (in Bishkek); in culture biflorous plants with 8-petale perianth occur. Limiting factors: economic development of lands, eating of bulbs by wild animals in spring period, massive collecting of flowers owing to high value of the yellow-flowering tulip as ornamental plant. At present it is under the protection in Sary-Chelek Nature Reservation, but the limitation of land economic development, prohibition of flower collection as well monitoring in habitats, are urgently necessary in the whole area.

Грейг мандалагы, чаар мандалак

***Tulipa greigii* Regel**

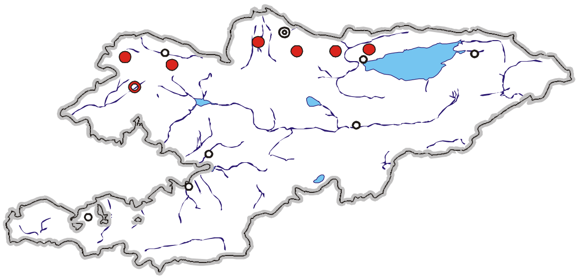

Лилиялардан - **Liliaceae Juss. - Лилейные**

Статусу: EN. Ареалы жана саны кыскарып бара жаткан түр. Борбордук Азия эндеми. Жогору декоративдүү өсүмдүк, жашылдандырууда, гүлчүлүктө жана мандалактардын жаңы сортторун чыгарууда аябагандай баалуу болуп эсептелет.

Мүнөздөмө. Жумуртка сымал ири пияз түбүнүн диаметри 4 см, кабыктары жука жана ички жагы жыш түктүү, кызгылт-күрөң түстө. Жер кыртышында 5-10дон 50-60 см чейинки тереңдикте жайгашат. Сабагы жоон, бийиктиги 10-50 см, жогору бөлүгү түктүү. Жалбырактары 3-5 санда, ири, узундугу 20 см, имерилген, узунча, же жазы эллипс сымал, көгүлтүр кызгылт-көк чаар түстөгү темгилдүү, жалбырак пластинкаларынын чет жактары толкун сымал, ийрирээк. Гүлдөрү бирден, ири, бокал сымал формада, кооз жана ар түрдүү түстө. Төмөн жагында сары жана каралжын тактары бар. Көпчүлүк учурда гүлдөрү кызгылтым сары, кээде кызгылт саргыч же сары. Гүл коргонунун желекчелери 10-12 см узундукта, кыска учтуу. Мамычасы анча өрчүгөн эмес. Кутучасы ачык сары, күрөң тактуу, үч бурчтуу, узундугу 11 см, диаметри – 4-3 см. Уругу ачык күрөң, ийилген жумурткадай.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Көп жылдык, пияз түптүү чөп өсүмдүк. Апрель айынын аягында, май айынын башталышында гүлдөйт. Бишкек шаарында – апрельдин18-24нөн баштап, 10-14 күнгө созулат. Майдын аягы – июнда уруктанат.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Түндүк жана Батыш Тяньшань (Казакстан, Өзбекстан, Кыргызстан). Кыргызстанда – Талас, Кыргыз тоо кыркалары**,** Чоң Кемин жана Кичи Кемин сууларынын бассейни.

Өсүү шарттары. Бөксө жана орточо бийиктиктеги тоо этектериндеги шагылдуу, аскалуу аймактарда кездешет.

Саны. Чачыранды учурайт.

Чектөөчү факторлор. Гүлдөгөн маалында мал жаюуу, гүлүн үзүп, пияз түбүн казып алуу.

Өстүрүү. 19 кылымдын акырынан бери өстүрүлүп келет. Себилгенден кийин 3-4 жылдан кийин гүлдөй баштайт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Казак ССРинин (1981), СССРдин (1984), Өзбек ССРинин (1984) жана Кыргыз ССРинин (1985) кызыл китептерине киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Ареалында түрдүн кеңири учураган жерлеринде популяциясынын санына иликтөө жүргүзүү. Гүлдөгөн мезгилинде мал жаюуга тыюу салып, гүлдөрүн чогултуп, пияз түбүн казып алууга тыйуу салыш керек.

Тюльпан Грейга, тюльпан пестролистный

Tulipa greigii Regel

Статус: *EN*. Вид со снижением численности и сокращением ареала. Среднеазиатский эндем. Растение высокой декоративности, представляет исключительную ценность для зеленого строительства, цветоводства, выведения новых сортов культурных тюльпанов.

Описание. Луковица яйцевидная, крупная до 4 см в диаметре, с тонкокожистыми красновато-бурыми оболочками, густоволосистыми изнутри. Располагается она на глубине: от 5 - 10 до 50 - 60 см. Стебель толстый, 10 - 50 см высоты, в верхней части опушенный. Листья в количестве 3 - 5, крупные, до 20 см длины, отогнутые, по краю волнистые, от продолговатых до широкоэллиптических, сизые с лилово-фиолетовыми штрихами по всей пластинке. Цветок одиночный, крупный, красивой бокаловидной формы разных оттенков. Преобладает оранжево-красная окраска, реже - оранжевая, желтая. Листочки околоцветника до 10 - 12 см длины, коротко - заостренные. Столбик слабо выражен. Коробочка соломенно-желтая с коричневым оттенком, трехгранная до 11 см длины, 3 - 4 см в диаметре. Семена светло-коричневые, косовато-яйцевидные.

Особенности биологии. Многолетнее травянистое луковичное растение. Цветет в конце IV – в начале V, в г. Бишкек – с 18–24.IV, в течение 10–14 дней; плодоносит в конце V – VI.

Распространение общее и в стране. Западный и Северный Тянь-Шань (Казахстан, Кыргызстан, Узбекистан). В Кыргызстане – Киргизский, Таласский хребты, бассейны рек Чон- и Кичи-Кемин).

Места произрастания. Мелкоземистые, щебнистые, скалистые склоны предгорий и среднего пояса гор.

Численность. Встречается рассеянно.

Лимитирующие факторы. Выпас скота в период цветения вида, сбор цветов и выкапывание луковиц.

Культивирование. Введен в культуру с конца XIX в. Сеянцы зацветают на 3–4-й год жизни.

Меры охраны существующие. Внесен в Красные книги Казахской ССР (1981), СССР (1984), Узбекской ССР (1984) и Киргизской ССР (1985).

Меры охраны рекомендуемые. Организация мониторинга за состоянием популяций в разных точках ареала, заказников на участках с большей численностью вида. Запретить выпас скота в период цветения, сбор цветов и выкапывание луковиц.

Источники: 7, 23, 24, 37, 59, 62.

Greig's Tulip

Tulipa greigii Regel

Status: EN. It is species endemic for North and West Tien Shan, the ornamental plant of highest importance for selection (it is introduces into the culture in the end of XIX century). It is reproducing by seeds (seedlings began to blossom after 3rd–4th year) and populates silty-soil and metal slopes with steppe vegetation in piedmonts and mid-montane belt, in Alexander, Talas, Chatkal Mountain Ranges and Chu-Ili Mountains. Flowering period: end of April – beginning of May, fruiting in end of May – June. Limiting factors: pasturage in blossoming period and collecting of flowers and bulbs. There are necessary for conservation of the species: the prohibition of pasturage in blossoming period, the prohibition of flower and bulb collecting.

Кауфман мандалагы

Tulipa kaufmanniana Regel

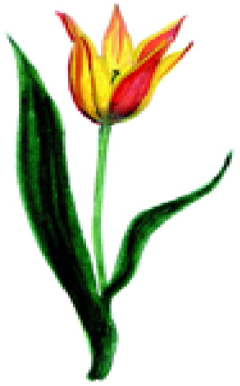

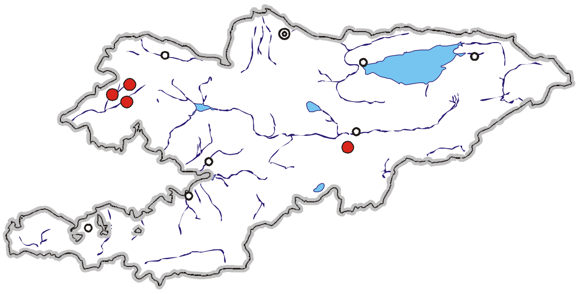

Лилиялардан - Liliaceae Juss. - Лилейные

Статусу: VU. Батыш Тяньшандын эндем түрү. Кыргызстандагы жогору декоративдүү: эң кооз, эрте гүлдөгөн мандалак. Түр ичинде көптөгөн өзгөргүчтүк мүнөздүү. Селекцияда кеңири колдонулат.

Мүнөздөмө. Көп жылдык пияз түптүү өсүмдүк. Жумуртка сымал пияз түбүнүн диаметри 1,5-4,0 см, калың, кара-күрөң кабыгы ичинен түктүү жана пияз түбүнө жабышып турат. Өсүмдүктүн бийиктиги 10-40 см. Сабагы сейрек түктүү, көпчүлүк учурда кызгылт-көк түстө. Жалбырактары 2ден 5ке чейин, жыш жалбырактанган, көгүлтүр, жылмакай. Гүлү бирден, ири, узундугу 8 см ге чейин, кызгылт-ачык-сары же ак, бирок сары гүлдүү өсүмдүктөрү да кездешип, саргыч, оттой ачык-кызыл, кыштай-киргил жана кочкул-кызыл гүлдүүлөрү да бар. Гүл коргонунун сырткы желекчелери ланцеттей, кээде эллипстей; төмөн бөлүгү сары темгилдүү. Гүл коргонунун ички желекчелери ачык сары кызгылт, төмөн жагы ак-сары темгилдүү, ичкилеринен бир аз узунураак келет. Полиморфизм өтө мүнөздүү. Кутучасынын диаметри 2 см ге жетип, узундугу 3-6 см. Уругу ачык-күрөң, ири (1,3-0,8 см), үч бурчтуу тегерек сымал.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Март айынын аягынан баштап, апрелде толугу менен гүлдөйт. Өсүү шартына жараша майдын аягынан августка чейин уруктанат. Уругу жана вегетативдүү жол аркылуу (жаралган майда пияз түптөрү) көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Батыш Тяньшань: Чаткал тоо кыркасы.

Өсүү шарттары. Таштак тоо этегинен ортоңку алкактарга чейин өсөт.

Саны. Өтө чектелген аянттарда кездешет, тез аранын ичинде жоголуп кетиши мүмкүн. Өсүмдүктөр коомдоштугундагы түптөрүнүн саны 1 м аянтта 10дон ашпайт.

Чектөөчү факторлор. Гүлдөрүн массалык түрдө чогултуп, аянттарды чарбачылык жактан өздөштүрүп, мал жаюу.

Өстүрүү. Маданиятташтырууга өтө ылайыктуу. XX кылымдын аягынан тартып КМШ өлкөлөрүнүн көпчүлүк ботаника бактарына интродукцияланган.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Казак ССРинин (1981), СССРдин (1984), Өзбек ССРинин (1984) жана Кыргыз ССРинин (1985) кызыл китептерине киргизилген. Бешарал коругунда коргоого алынган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Коргоо режимин күчөтүү, популяциясынын абалына иликтөө жүргүзүү, гүлдөрүн үзүп, чогултуп сатууга, пияз түптөрүн казууга тыюу салып, түр кеңири учураган полиморфтуу аймактарда ботаникалык заказниктерди уюштуруу керек.

Тюльпан Кауфмана

Tulipa kaufmanniana Regel

Статус: *VU.* Эндемичный вид Западного Тянь-Шаня. Высоко декоративный: самый красивый, раннецветущий тюльпан Кыргызстана. Характеризуется большой внутривидовой изменчивостью. Широко используется в селекции.

Описание. Многолетнее травянистое луковичное растение. Луковица яйцевидная 1,5 - 4,0 см толщины, с кожистыми темно-бурыми оболочками, с прижато-волосистым опушением изнутри. Высота растения 10 - 40 см. Стебель с легким опушением, нередко с фиолетовым оттенком. Листья в числе 2 - 5, часто расставленные, сизые, голые. Цветок одиночный, крупный, до 8 см дл., кремовый или белый, однако встречаются растения с желтыми, оранжевыми, огненными, светло-красными, кирпично-красными и почти бордовыми цветами. Внешние листочки околоцветника ланцетные, иногда эллиптические; при основании с желтым пятном. Внутренние листочки околоцветника по спинке широко грязно–фиолетовые, немного длиннее внутренних. Обладает широким полиморфизмом. Коробочка до 2 см в диаметре, 3-6 см дл. Семена светло-коричневые, крупные (1,3-0,8 см) округло-треугольные.

Особенности биологии. Цветет с конца III–VI, плодоносит в V–VIII, в зависимости от условий произрастания. Размножается семенами и вегетативно (образование луковиц-деток).

Распространение общее и в стране. Западный Тянь-Шань: Чаткальский хребет.

Места произрастания. Каменистые склоны предгорий до среднего пояса гор.

Численность. Встречается на ограниченных площадях, может быстро исчезнуть. Численность особей в сообществах - до 10 особей на 1 $м^2$.

Лимитирующие факторы. Массовый сбор цветов, нерегулируемый выпас скота.

Культивирование. Не прихотлив в культуре. С конца XIX в. интродуцирован в ботанических садах стран СНГ.

Меры охраны существующие. Внесен в красные книги Казахской ССР (1981), СССР (1984), Узбекской ССР (1984) и Киргизской ССР (1985). Находится под охраной в Беш-Аральском заповеднике.

Меры охраны рекомендуемые. Усилить режим охраны, организовать мониторинг за состоянием популяций в разных точках ареала. Запретить сбор и продажу цветов, выкапывание луковиц. Организовать заказники на участках высокого скопления и полиморфизма вида.

Источники: 7, 23, 24, 37, 59, 68.

Kaufmann's Tulip

Tulipa kaufmanniana Regel

Status: VU. It is West Tien Shan rare endemic species, distributed in small areas in Chatkal River valley. This ornamental plant of high value for selection is easily introducing into culture and has wide intraspecific variability. It populates stony slopes in piedmonts and mid-montane belt. Number is 10 generative counted individuals per m^2. Period of flowering: end of April – beginning of June; fruiting in May – August, depending on the elevation; reproduction is both vegetative (with daughter bulbs) and generative (by seeds). Limiting factors: excessive pasturage and collecting of flowers. There are necessary for conservation of the species: prohibition of development of virgin lands, prohibition of collection/trade of flowers and bulbs, limitation of pasturage in vegetation period, as well as creation of small protected territories and monitoring in different sites and habitats.

Колпаковский мандалагы

Tulipa kolpakowskiana Regel

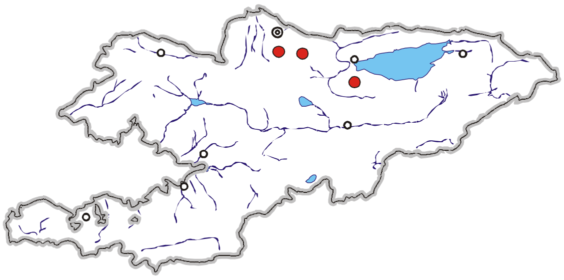

Лилиялардан - Liliaceae Juss. - Лилейные

Статусу: VU. Түндүк Тяньшандын саны азайып бара жаткан эндеми. Эрте гүлдөгөн мандалак, гүлүнүн кооздугу менен айырмаланат.

Мүнөздөмө. Пияз түбү жумуртка сымал формада, диаметри 2 см, сыртынан катуу кара-күрөң кабыктар менен оролуп, ички жагы жабышкан жыш чач сымал түктүү. Анча бийик эмес 10-20, кээде 35 см бийиктикте, сабагы жана гүл сабы түксүз, жылмакай. Гүлдөрү бир, көркөмдүү, гүл коргонунда ийилип, 4 см узундукта. Гүл коргонунун желекчелери сары, учтуу; сырткылары - созулма-ромбик сымал, каптал жактары жашыл-көгүлтүр түстүү. Аталыгы сары, гүл коргонунан кыска, аталык жипчеси жыланач, түксүз, жогору жагы ичкерип кетет. Сабагында 3 көгүлтүр, четтери толкун сымал жалбырагы бар, туурасы-1,5 см.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Апрель-майда гүлдөйт. Уругу аркылуу көбөйөт. Өсүү шарттарын анча талап кылбайт. Башка өсүмдүктөргө жараксыз таштак кыртыштарда жакшы өсүп-өнөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Түндүк Тяньшань (Казакстан, Кыргызстан), Батыш Кытай. Кыргызстанда – Кыргыз тоо кыркасы, Ысыккөлдүн айланасы.

Өсүү шарттары. Тоо этектериндеги түздүктөрдө жана өтө бийик эмес тоо алкактарындагы майда шагыл-таш топурактуу жерлерде өсөт.

Саны. Ареалы кыскарып, жаратылышта азайып бара жатат.

Чектөөчү факторлор. Дың жерлерди өздөштүрүп, айдоо. Эл жашаган кыштактарда гүлүн чогултуу.

Өстүрүү. Орто Азиянын жана Казакстандын ботаника бактарында интродукцияланган. Селекция иштери үчүн баалуу өсүмдүк. Жаратылышта Островский мандалагы менен оңой эле аргындашат. Эң кызыктуу, декоративдүү формаларды жаратат.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргыз ССРинин Кызыл китебине (1985) киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Түрдүн эң жыш өскөн аймактарында ботаникалык заказниктерди уюштуруп, гүлүн чогултуп, пияз түбүн казып алууга, урук байлагыча мал жаюуга тыюу салуу керек.

Тюльпан Колпаковского

Tulipa kolpakowskiana Regel

Статус: *VU*. Эндемик Северного Тянь-Шаня с сокращающейся численностью. Рано цветущий тюльпан, отличается красотой цветка.

Описание. Луковица яйцевидной формы до 2 см в диаметре, покрыта жесткими черно-коричневыми оболочками, в верхней части изнутри с прижато-густоволосистыми оболочками. Растение невысокое от 10 - 20 до 35 см высоты, стебель и цветоножка голые. Цветок одиночный, изящный, в бутоне поникающий, высотой до 4 см. Листочки околоцветника желтые, заостренные; наружные – продолговато-ромбические, по спинке с зеленовато-фиолетовым оттенком. Тычинки желтые, короче околоцветника, нити - голые, постепенно суженные кверху. На стебле 3 сизых листа с волнистыми краями до 1,5 см ширины.

Особенности биологии. Цветет в IV–V. Размножается семенами. В культуре неприхотлив. Хорошо развивается на каменистых грунтах, непригодных для других растений.

Распространение общее и в стране. Северный Тянь-Шань (Казахстан, Кыргызстан), Западный Китай. В Кыргызстане – Киргизский хребет, Прииссыккулье.

Места произрастания. Пояс подгорных равнин и предгорий на мелкоземистых и щебнистых почвах.

Численность. В природе заметно сокращается, ареал сужается.

Лимитирующие факторы. Распашка, окультуривание больших площадей. Массовый сбор цветов, особенно вблизи населенных пунктов.

Культивирование. Интродуцирован в ботанических садах Центральной Азии и Казахстана. Представляет ценный селекционный материал. В природе легко гибридизирует с тюльпаном Островского. Образует интересные декоративные формы.

Меры охраны существующие. Внесен в Красную книгу Киргизской ССР (1985).

Меры охраны рекомендуемые. Организация ботанических заказников в местах наибольшей концентрации вида, запретить сбор, продажу цветов и луковиц, выпас скота до обсеменения.

Источники: 7, 23, 24, 37, 59, 68.

Kolpakovski's Tulip

Tulipa kolpakowskiana Regel

Status: VU. It is North Tien Shan endemic species (Kazakhstan and Kyrgyzstan), in Kyrgyzstan it is distributed in Alexander Mountain Range, Chui Valley and Issyk-Kul Hollow. This plant is valuable for a selection (introduced in botanical gardens in Middle Asia and Kazakhstan), early-flowering (March – April) plant with nice blossoms. It makes interesting hybrids with Ostrovski's Tulip in the nature. It grows at silty-soil and metal soils (where another plants weakly growing) in piedmonts and low-lands. Limiting factors: ploughing-up, excessive pasturage and mass collection of flowers, especially in surrounding of settlements. Creation of botanical wildlife areas in areas with concentrated populations, the prohibition of flower and bulb collection, the prohibition of pasturage in the period up to forming of seeds, are necessary for preservation of the species.

Корольков мандалагы, жалтырак мандалак

Tulipa korolkowii Regel (T. nitida Th. Hoog)

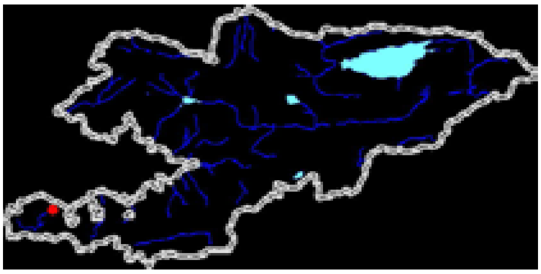

Лилиялардан - Liliaceae Juss. - Лилейные

Статусу: VU. Орто Азиянын эндеми, негизги ареалдары Өзбекстан жана Тажикстан (Батыш Тяньшань, Памир-Алай). Сейрек кездешкен, жогору декоративдүү, кооз өсүмдүк.

Мүнөздөмө. Пияз түбү жумуртка сымал, диаметри 1,5-2,5 см, кара, калың кабыктуу, кабыгынын жогору жагынын ичи кийиз-чачтай түктүү. Сабагынын бийиктиги 10-20 (30) см, түксүз. Жалбырактары 3, ажыратылган, боз, кырлары өтө тармал, учуна шуштугуй. Гүлү бир, сары, гүл коргону кыйшык (имерилген), бийиктиги 6 см ге чейин, ачык-кызыл, ичинен жалтырак, түбүндө кичинекей кара тагы бар. Гүл коргонунун желекчелери негизинен томолок, сырткылары – жазы, сүйрү ромб сымал, тармал, ичкилери – тескери-үчбурчтуу-жумуртка сымал, учунда ичке оюкчалуу. Аталыгы гүл коргонунан кыска: аталык жипчеси кара же кызгылтым; чаңдыгы – сары. Энелиги кыска мамычалуу, кызгылтым. Кутучасы кыска өсүндүлүү, узундугу 3 см ге, диаметри 1,5 см ге чейин жетет.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Март-апрелде гүлдөйт, июнь-июлда мөмөлөйт. Уругу аркылуу көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Түштүк-батыш Тяньшань, Памир-Алай (Өзбекстан, Тажикстан, Казакстан). Кыргызстанда Түркстан тоо кыркасында (түндүк беттери) кездешет.

Өсүү шарттары. Кумдуу, шагылдуу жана таштуу тоо этектеринин беттери.

Саны. Жаратылышта саны боюнча маалымат жок.

Чектөөчү факторлор. Жогору декоративдүү түр болгондуктан, жергиликтүү калк тарабынан ченемсиз чогултулат. Адамдын чарбачылык иш аракеттери: үнөмсүз мал жаюу, жерлерди өздөштүрүү.

Өстүрүү. Ташкент (1956-жылдан бери) жана Дүйшөмбү шаарларынын (1967 жылдан бери) Ботаникалык бактарында өстүрүлөт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Казак ССРинин (1981), Кыргыз ССРинин (1985) жана Тажик ССРинин (1988) Кызыл китептерине киргизилген. Атайын коргоо чаралары иштелип чыкпаган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Популяциясынын ареалынын ар башка жерлеринде иликтөө жүргүзүп, түр кеңири таралган аймактарда ботаникалык заказниктерди уюштуруу. Уруктанганга чейин гүлүн үзүп, пияз түбүн чогултуп, мал жаюуга тыюу салуу абзел.

Тюльпан Королькова, блестящий

Tulipa korolkowii Regel (T. nitida Th. Hoog)

Статус: *VU*. Эндем Средней Азии, с основным ареалом в Узбекистане и Таджикистане (Западный Тянь-Шань, Памиро-Алай). Редкое высокодекоративное растение.

Описание. Луковица яйцевидная 1,5 - 2,5см в диаметре, покрыта кожистыми, черными оболочками, в верхней части изнутри волосисто-шерстистыми. Стебель 10 - 20 (30) см высоты, голый. Листьев 3, они расставленные, сизые, сильно курчавые по краю, суживающиеся в верхней части. Цветок одиночный, в бутоне поникающий, до 6 см высоты, ярко-красный, с внутренней стороны блестящий, при основании с небольшим черным пятном. Листочки околоцветника обычно тупые, наружные - широко-продолговато-ромбические, волнистые; внутренние - обратно-треугольно-яйцевидные, на вершине с узкой выемкой. Тычинки короче околоцветника: нити черные или розовые; пыльники – желтые. Пестик с коротким столбиком, розовый. Коробочка с коротким носиком, до 3 см длиной, 1,5 см в диаметре.

Особенности биологии. Цветет в III–IV; плодоносит в VI–VII, размножается семенами.

Распространение общее и в стране. Юго-Западный Тянь-Шань, Памиро-Алай (Узбекистан, Таджикистан, Казахстан). В Кыргызстане встречается в Туркестанском хребте (северный макросклон).

Места произрастания. Песчаные, щебнистые и каменистые склоны в предгорьях.

Численность. Сведений о численности в природе нет.

Лимитирующие факторы. Высокодекоративный вид массово истребляется населением на букеты. Хозяйственная деятельность человека: распашка, неумеренный выпас скота.

Культивирование. Выращивается в ботанических садах в г. Ташкент (с 1956 г.) и в г. Душанбе (с 1967 г.).

Меры охраны существующие. Внесён в Красные книги Казахской ССР (1981), Киргизской ССР (1985), Таджикской ССР (1988). Специальные меры охраны не разработаны.

Меры охраны рекомендуемые. Организация мониторинга за состоянием популяций в разных точках ареала; ботанических заказников на участках с наибольшей его концентрацией. Запретить сбор цветов и луковиц, выпас скота до обсеменения вида.

Источники: 7, 24, 37, 59, 68.

Korolkov's Tulip

Tulipa korolkowii Regel (T. nitida Th. Hoog)

Status: VU. The species is endemic for West Tien Shan and Alai-Pamirs (with the main area in Uzbekistan and Tadjikistan) and little-known plant with generative reproduction (by seeds). In Kyrgyzstan it is distributed at northern macroslope of Turkestan Mountain Range and populates metal, sandy and stony slopes in piedmont zone. Period of flowering: 2–3 weeks in April. Limiting factors: ploughing-up and excessive pasturage. The creation of protected areas in localities with concentrated populations, the prohibition of flower and bulb collection, the prohibition of pasturage in the period up to forming of seeds, as well as monitoring in different parts of the area are offered for preservation of the species.

Островский мандалагы

***Tulipa ostrowskiana* Regel**

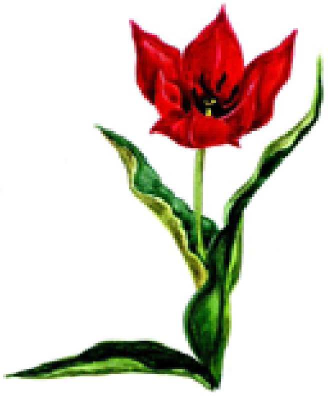

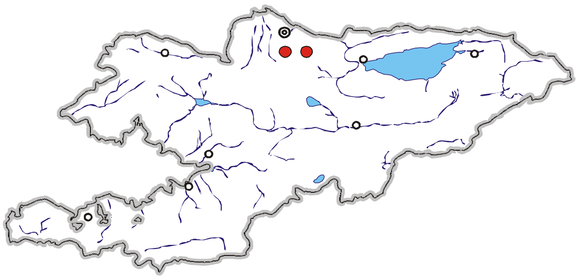

Лилиялардан - **Liliaceae Juss. - *Лилейные***

Статусу: VU. Кыргыз жана Заилийск тоо кыркаларынын сейрек кездешкен чукул (кууш) эндем түрү. Жогору декоративдүү жана селекциялык материал карата көңүл бурууга татыктуу.

Мүнөздөмө. Көп жылдык пияз түптүү чөп өсүмдүк. Пияз түбү жумуртка сымал, диаметри 1,5-3 см ге жетип, сыртынан калың, жогору жагы ич жагынан жабышып жыш түктүү, каралжын күңүрт түстөгү кабык менен капталган. Өсүмдүктүн сабагы ичке, жылмакай келип, бийиктиги 20-30 см. Жалбырактары 2-3төн, жерде төшөлгөн, көгүлтүр, жылмакай, чет жактары бир аз тармал, учу ичке, сызгыч-ланцеттей формада. Гүлү бирден, сары, түбүнүн орто чени кара, бирок сары түс менен өзүнчө бөлүнүп курчалган. Гүл коргонунун желекчелери учтуу; сырткылары - ромбик сымал узунунан созулган, ичкилери - тескери сүйрү. Кутучасы 3 см узундукта, туурасы 1,1 см, ичке, узунунан созулган, жээктери паралелль сымал, тегерек же төрт бурч формада. Кутучасы узунунан карпофорасынын паралелль капталдарындагы ичке жылчыкча аркылуу жарылат. Уругу майда (0,5х4 см), ачык-күрөң, каймасы (курчоосу) жокко эсе.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Апрель-майда гүлдөп, май-июнда мөмөлөйт. Бишкек шаарынын шартында апрель айынын орто ченинде 10-12 күн аралыгында гүлдөйт. Жаратылышта жана маданий өстүрүүдө Колпаковский мандалагы менен жеңил аргындашып, гибриддерди пайда кылат. Уругу аркылуу көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Заилийск жана Кыргыз тоо кыркаларынын түндүк беттери (Казакстан, Кыргызстан). Кыргызстанда – Кыргыз тоо кыркасы.

Өсүү шарттары. Бөксө жана шагылдуу тоолордун ортоңку алкактарында кездешет.

Саны. Улам барган сайын азаюуда.

Чектөөчү факторлор. Түр өскөн аймактарда адамдын чарбачылык аракеттери: жерлерди өздөштүрүп айдоо, гүлдөгөн маалында мал жаюу. Мандалак өтө декоративдүү кооз болгондуктан, жергиликтүү калк массалык түрдө гүлүн чогултат.

Өстүрүү. Чет өлкөдө жана КМШ мамлекеттеринин ботаникалык бактарында пияз түбүнөн буга чейин жетиштүү түрдө өстүрүлүп келет. Кыргызстанда болсо мындай иштер анча изилдене элек.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Казак ССРинин Кызыл китебине (1981), СССРдин Кызыл китебине (1984), Кыргыз ССРинин Кызыл китебине (1985) киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Түрдүн эң жыш өскөн аймактарында ботаникалык заказниктердин аянтын кеңейтүү. Жаратылыштагы популяцияларына атайын иликтөө жүргүзүү, гүлүн үзүп, пияз түбүн чогултууга тыюу салуу. Маданиятташтыруу иштерин жүргүзүү зарыл.

Тюльпан Островского

Tulipa ostrowskiana Regel

Статус: *VU*. Узкоэндемичный вид Киргизского и Заилийского хребтов. Заслуживает внимания, как высокодекоративное растение и как материал для селекции.

Описание. Многолетнее травянистое луковичное растение. Луковица яйцевидная 1,5-3 см в диаметре, покрытая темными кожистыми оболочками, в верхней части изнутри густоприжатоволосистая. Растения с голым тонким стеблем 20-30 см высоты. Листья в числе 2 – 3, почти простертые по земле, сизые, голые, по краю слегка курчавые, вверху суживающиеся, линейно-ланцетные. Цветок одиночный, изящный, красный или оранжево-красный, оранжевый, желтый, с черным желтоокаймленным центром. Листочки околоцветника острые: наружные - продолговато-ромбические, внутренние - обратнопродолговатые. Коробочка 3 см. длины, 1,1 см ширины, узкая продолговатая с почти параллельными краями, округло прямоугольной формы. Коробочка растрескивается по всей длине до карпофора узкой щелью с почти параллельными краями. Семена мелкие (0,5 x 0,4 см), светло-коричневые, почти без каймы.

Особенности биологии. Цветет в IV–V; плодоносит V–VI. В г. Бишкек цветет в середине IV, 10-12 дней. В естественных условиях и в культуре легко гибридизирует с тюльпаном Колпаковского. Размножается семенами.

Распространение общее и в стране. Северные склоны Заилийского и Киргизского хребтов (Казахстан, Кыргызстан). В Кыргызстане – Киргизский хребет.

Места произрастания. Мелкоземистые и защебненные склоны средней части пояса предгорий.

Численность. Тенденция к заметному сокращению.

Лимитирующие факторы. Хозяйственная деятельность человека в местах обитания вида: распашка, интенсивный выпас скота в период цветения вида. Тюльпан высокодекоративен. В большом количестве собирается населением на букеты.

Культивирование. Успешно выращивается из луковиц в ботанических садах стран СНГ и за рубежом. В Кыргызстане в культуре недостаточно изучен

Меры охраны существующие. Внесен в Красную книгу Казахской ССР (1981), Красную книгу СССР (1984), Красную книгу Киргизской ССР (1985).

Меры охраны рекомендуемые. Расширить сеть заказников в местах высокой концентрации вида. Организовать мониторинг за состоянием природных популяций, запретить сбор цветов, выкапывание луковиц. Ввести в культуру.

Источники: 7, 24, 25, 35, 37, 59.

Ostrovski's Tulip

Tulipa ostrowskiana Regel

Status: VU. It is North Tien Shan endemic species narrowly spreaded in Alexander and Trans-Ili Mountain Ranges (Northern Kyrgyzstan and Southern Kazakhstan). The species is scarcely distributed in mid-montane belt at metal and silty-soil slopes. This popular ornamental plant is flowering in April – May, fruiting in May – June, propagating is generative (by seeds). This species often makes hybrids with *T. kolpakowskiana* both in nature and in culture. Limiting factors: excessive pasturage, mass collecting of flowers for bouquets by people. The species is cultivated in foreign botanical gardens but still is insufficiently studied in the culture in Kyrgyzstan. Prohibition of flower collection and pasturage in vegetation period, as well creation of small protected territories in places of concentrated populations and wide introduction in the culture, are necessary for conservation of the species.

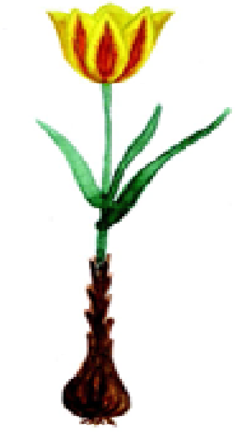

Жазы аталыктуу мандалак

Tulipa platystemon Vved.

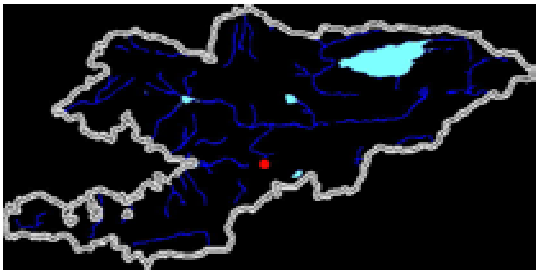

Лилиялардан - Liliaceae Juss. - Лилейные

Статусу: VU. Алай тоо кыркасынын чукул эндеми.

Мүнөздөмө. Пияз түптүү, көп жылдык, кыска вегетациялуу, чөп өсүмдүк, геофит, ксеромезофит. Пияз түбү жумуртка сымал, диаметри 2 см ге чейин жетет, кызгылтым-күрөң ички кабыктуу, учунда жана түбүндө нык жапырылган түктүү. Сабагынын гүл сабы менен кошо бийиктиги 17 см, түксүз. Жалбырактары 4 даана, түксүз, бириккен эмес, төмөнкүлөрү имерилген; эң төмөнкүсү сызгычтай-ланцеттүү, туурасы 2 см. Гүлү 2, гүл коргонунун желекчелери сары, узуну 4 см, учу томолок, сырткыларынын жону сыя темгилдүү, сүйрү ромбдой, ичкилери тескери карай сүйрү. Аталыгы гүл коргонунан 2,5 эсе кыска; аталык жипчеси түксүз, ортосунан жогорураак кеңейген, эки учуна ичкерээк, чаңдыгы сары, жипчесинен бир аз узун. Энелиги аталыгынан 2 эсе кыска, отурган чаңалгычтуу.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Июнда гүлдөп, мөмөлөөсү боюнча маалымат жок.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Алай тоо кыркасы (Сарыбий ашуусу).

Өсүү шарттары. Маалымат жок.

Саны. Маалымат жок.

Чектөөчү факторлор. Түр өскөн аймактарда адамдын чарбачылык иш аракеттери, жазында мал жаюу, гүлүн үзүп, пияз түптөрүн казып алуу.

Өстүрүү. Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Иштелип чыкпаган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Популяциясына иликтөө жүргүзүп, түр кеңири таралган жерлерде ботаникалык заказниктерди уюштуруу. Гүлүн үзүп, пияз түбүн чогултуп, мал жаюуга тыюу салуу.

Тюльпан широкотычиночный

***Tulipa platystemon* Vved.**

Статус: *VU*. Узкий эндемик Алайского хребта.

Описание. Многолетнее травянистое коротковегетирующее луковичное растение, геофит, ксеромезофит. Луковица яйцевидная до 2 см в диаметре, с кожистыми красновато-коричневыми с внутренней стороны, у верхушки и у основания прижатоволосистыми оболочками. Стебель 17 см высотой вместе с цветоножкой, голый. Листья в количестве 4, расставленные, голые, нижние отогнутые; самый нижний линейно-ланцетный, 2 см ширины. Цветков 2; листочки околоцветника желтые, 4 см длины, туповатые, наружные с внешней стороны с фиолетовым оттенком, продолговато-ромбические, внутренние обратнопродолговатые. Тычинки короче околоцветника в 2,5 раза; нити голые, выше середины расширенные, к обоим концам постепенно суженные, пыльники желтые, немного длиннее нитей. Пестик почти в 2 раза короче тычинок, с сидячим рыльцем.

Особенности биологии. Цветет в VI; плодоносит - нет данных.

Распространение общее и в стране. Алайский хр. (пер. Сары-бия).

Места произрастания. Нет данных.

Численность. Нет данных.

Лимитирующие факторы. Хозяйственная деятельность человека: весенний выпас скота, сбор цветов, выкапывание луковиц.

Культивирование. Нет данных.

Меры охраны существующие. Не разработаны.

Меры охраны рекомендуемые. Организация ботанических заказников в местах наибольшей концентрации вида, мониторинг за состоянием популяций. Запретить сбор цветов, выкапывание луковиц, выпас скота.

Источники: 7, 37, 59, 68.

Broad-stamened Tulip

***Tulipa platystemon* Vved.**

Status: VU. It is critically endangered species, narrowly spreaded endem of Alai Mountains (Sary-Biya Pass). Period of vegetation is short, flowers are yellow, flowering period in June; data about habitats, number and cultivation are absent. Limiting factors: economic development of lands (pasturage in spring period), massive collection of flowers and bulbs. There are necessary for the species conservation: the creation of special botanical wildlife areas in sites with concentrated populations, the organising of the monitoring, the prohibition of flower and bulb collection, the prohibition of pasturage.

Мала кызыл мандалак

Tulipa rosea **Vved.**

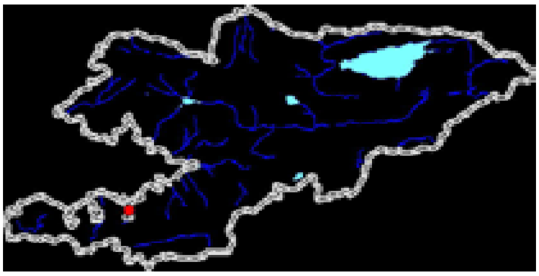

Лилиялардан - Liliaceae Juss. - Лилейные

Статусу: EN. Түркстан тоо кыркасынын тоо этегиндеги саны кескин азайып бара жаткан кууш эндем түр. Тез аранын ичинде натыйжалуу чараларды көрбөсө, бул түр таптакыр жоголуп кетүү коркунучуна дуушар болуп турат.

Мүнөздөмө. Пияз түбү анча ири эмес, диаметри 2 см, сыртынан кара, жогорку бөлүгү ичинен топурак кыртышынын үстүнө чейин жеткен чач, жүн сымал түктүү, калың кабык менен капталган. Анча бийик эмес (7-20 см) өсүмдүк. Сабагы 3, көгүлтүр, бири-бирине кезектешип жайгашкан, тармалдуу жана учуна ичкерген, жылаңач жалбырактуу. Төмөнкү жалбырагы сызгычтай-ланцеттүү, бийиктиги гүлүнөн узунураак. Жалгыз гүлүнүн бийиктиги 4,5 см. Гүл коргонун желекчелери мала кызыл, сыртынан көгүлтүр кызыл, ички түбү кичирээк кара тактуу. Сырткы желекчелери эллипс-ромб формада, ичкилери тескери жумурткадай. Аталык жипчелери жылаңач, кара, жогорусунан күрөңүрөөк, чаңдыгы менен тең. Чаңдыгы сары. Энелиги бозомук-күлгүн, жапыз мамычалуу, аталыгынан кыска. Жетиле элек кутучасынын диаметри 1 см, узундугу 1,5 см, кыска мурунчалуу.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Март-апрелде гүлдөп, май-июнда уруктанат. Пияз түбү жана уругу аркылуу көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Түркстан тоо кыркасынын чыгыш тоо этектери.(Тажикстан, Кыргызстан,Өзбекстан). Кыргызстанда – Сүлүктү шаарынын ариддик тоо капталдарынын ар түстүү тектери.

Өсүү шарттары. Майда топурактуу жана сейрек чөл өсүмдүктүү төмөнкү тоо алкактарында деңиз деңгээлинен 600 –1200 м бийиктиктеринде кездешет.

Саны. Бул түр жоголуп кетүү коркунуч алдында турат.

Чектөөчү факторлор. Түр учураган жерлерди өздөштүрүп, калктын массалык түрдө гүлүн чогултуусу.

Өстүрүү. Кыргызстанда бул түрдү өстүрүү тажрыйбалары оң натыйжа берген эмес. Күзүндө отургузулган пияз түптөрү кийинки жылы жалпысынан гүлдөбөйт, кийинчерээк пияз түбү таптакыр солуп калат.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргыз ССРинин Кызыл китебине 1985-жылы, ал эми Тажик ССРинин Кызыл китебине – 1979-жылы киргизилген. Кыргызстанда популяцияларынын бир аз бөлүгү «Сүлүктү» ботаникалык заказнигинде жайгашкан.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Өтө сейрек учуроочу декоративдүү түр, таралуу аймагы чектелген. Жаратылыштагы популяцияларын изилдөө керек. Түр кездешкен аймактарды корукка алуу. Эң жыш өскөн аймактарында урук байлагыча мал жаюуга тыюу салып, ботаникалык заказниктерди уюштуруу.

Тюльпан розовый

Tulipa rosea Vved.

Статус: *EN*. Узкоэндемичный вид предгорий Туркестанского хребта, резко сокращающий численность. Вид находится на грани вымирания; дальнейшее его существование невозможно без осуществления срочных мер охраны.

Описание. Луковица небольшая до 2 см в диаметре, покрыта черными кожистыми оболочками, у верхушки изнутри волосисто-шерстистыми, простирающимися зачастую до поверхности почвы. Невысокое растение 7–20 см. Стебель голый с тремя сизыми курчавыми, расставленными, кверху суживающимися желобчатыми, голыми листьями. Нижний лист линейно-ланцетный по высоте превышает цветок. Цветок одиночный до 4,5 см высоты. Листочки околоцветника розовые, снаружи сизо-малиново-окрашенные, изнутри при основании с небольшим черным пятном. Наружные листочки околоцветника эллиптическо-ромбической формы, внутренние – обратнояйцевидные. Тычиночные нити голые, черные, в верхней части пурпурные, равны пыльникам. Пыльники желтые. Пестик бледно - розовый, с коротким столбиком, короче тычинок. Коробочка незрелая до 1 см в диаметре, 1,5 см. длины с коротким носиком.

Особенности биологии. Цветет в III–IV, плодоносит в V–VI. Размножается луковицами и семенами.

Распространение общее и в стране. Восточная часть предгорий Туркестанского хребта (Таджикистан, Кыргызстан, Узбекистан). В Кыргызстане – по выходам песроцветных толщ в аридных горах в районе г. Сулюкта.

Места произрастания. Пестроцветы с изреженной пустынной растительностью в нижнем поясе гор, на высотах 600–1200 м н. у. м.

Численность. Вид находится под угрозой исчезновения.

Лимитирующие факторы. Освоение территорий- местообитаний вида, массовый сбор цветов.

Культивирование. Опыт введения в культуру в условиях Кыргызстана не дал положительных результатов. Луковицы, посаженные осенью на следующий год частично цветут, позднее почти все погибают.

Меры охраны существующие. Занесён в 1985 году в Красную книгу Киргизской ССР, а в 1979 году – в Красную книгу Таджикской ССР. В Кыргызстане небольшая часть популяций находится в ботаническом заказнике «Сулюкта».

Меры охраны рекомендуемые. Редкое декоративное растение, имеет ограниченное распространение. Необходимо изучение популяций в природе. Обеспечить охрану среды обитания. Запретить выпас скота в местах концентрации вида до обсеменения. Организовать ботанические заказники.

Источники: 7, 24, 37, 59, 68.

Pink Tulip

Tulipa rosea Vved.

Status: EN. This critically endangered species is rare endem of northern piedmonts of Turkestan Mountain Range (Tadjikistan, Kyrgyzstan, Uzbekistan), ornamental plant with narrow area and sharply declining fund. It populates low-montane particolored bedrocks with sparse vegetation. Period of flowering: March – April, fruiting in June – July. Reproduction is both by seeds and daughter-bulbs, introduction into a culture in Kyrgyzstan was still unsuccessful. Limiting factors: economic development of lands and mass collection of flowers. The species was included into Red Book of Tajikistan in 1979 and in Red Book of Kyrgyzstan in 1985, however only small population is under a formal protection in Kyrgyzstan in «Sulyukta» botanical wildlife area. There are necessary for the species conservation: complete prohibition of flower collection and pasturage in vegetation period, the creation of additional botanical wildlife areas and also studying of natural populations.

Төрт жалбырактуу мандалак

***Tulipa tetraphylla* Regel**

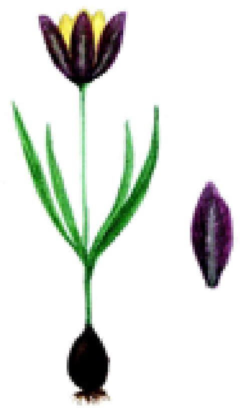

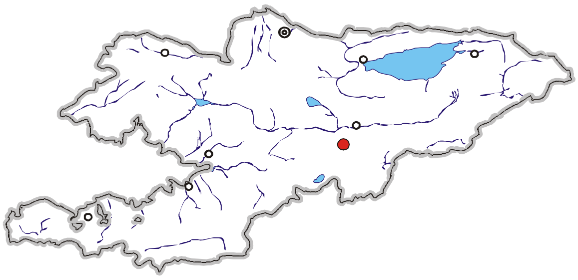

Лилиялардан - **Liliaceae Juss. - Лилейные**

Статусу: VU. Ички Тяньшандын эндеми.

Мүнөздөмө. Пияз түптүү эфемероид. Пияз түбү жазы жумуртка сымал, диаметри 1,5-3 см, кара-күрөң, катуу, калың кабыктуу. Сабагынын бийиктиги 3-25 см, түксүз. Жалбырактары (3-7), орок сымал, быржыктуу, көпчүлүк учурда ийри-буйру, кур сымал, боз, түксүз, ак кырдуу. Гүлү 1-4, сары, гүл коргону кыйшык (имерилген). Гүл коргонунун сырткы желекчелери (узуну 2-6 см, туурасы 0,7-2,9 см) жазы ланцеттүү же сүйрү ромбдой, сыртынан капталы узун көрүнгөн саргыч-жашыл тактуу, учундагы кыры сары, ички капталы сапсары. Ички желекчелери ичке, тескери сүйрү жумуртка сымал, узундугу 1,3-5,8 см, туурасы 0,8-3,5 см; сырты сары, борбордук тарамышы жашыл, эки жагынан тең штрихтей, жазы, учтугуй, жашыл тактуу, ички капталы нак сары. Аталыгы гүл коргонунан үч эсе кыска, бирок мөмөлүгүнөн бир жарым эсе бийик. Кутучасынын узундугу 3,7 см, туурасы 1,7 см, жазы созулуңку, учуна жана түбүнө кескин ичкерген, тегинде карпофоралуу (бийиктиги 0,5 см ге, туурасы 0,4 см ге жеткен); жогору бөлүгү кыска мамычага ичкерген (узундугу 0,4 см ге чейин).

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Май айында гүлдөйт, мөмөлөөсү боюнча маалымат жок.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Ички Тяньшань.

Өсүү шарттары. Таштуу беттер.

Саны. Маалыматтар жок.

Чектөөчү факторлор. Адамдын чарбачылык иш аракеттери: жазында мал жаюу, гүлүн үзүп, пияз түптөрүн казып алуу.

Өстүрүү. Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Иштелип чыкпаган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Популяциясына иликтөө жүргүзүп, түр кеңири таралган жерлерде ботаникалык заказниктерди уюштуруу. Гүлүн үзүп, пияз түбүн чогултуп, мал жаюуга тыюу салуу.

Тюльпан четырёхлистный

Tulipa tetraphylla Regel

Статус: *VU*. Эндем Внутреннего Тянь-Шаня.

Описание. Луковичный эфемероид. Луковица широкояйцевидная 1,5 - 3 см в диаметре., с коричневато-черными, жесткими, кожистыми покровными чешуями. Стебель 3 - 25 см высоты, голый. Листья (3 – 7), серповидные, желобчатые, часто курчавые, ремневидные, сизые, голые, по краю белоокаймленные. Цветков 1 - 4; желтые, в бутоне поникающие. Внешние листочки околоцветника (2 -6 см длины, 0,7 - 2,9 см ширины) широколанцетные или продолговаторомбические, снаружи по спинке желто-зеленые в виде длинного пятна, по верхнему краю листочки желтые, с внутренней поверхности - чисто желтые. Внутренние листочки околоцветника узко-обратно-продолговато-яйцевидные 1,3 - 5,8 см длины, 0,8 - 3,5 см ширины; снаружи желтые; центральная жилка зеленая, с обеих сторон ее расположено штриховое, большое, островершинное, зеленое пятно. С внутренней стороны листочки чистожелтые. Тычинки в три раза короче околоцветника, но в полтора раза выше завязи. Коробочка 3,7 см длины и 1,7 см ширины широко продолговатая, б. м. внезапно суженная к основанию и вершине, имеет при основании карпофор (до 0,5 см высоты, 0,4 см ширины); вверху сужена в короткий столбик, до 0,4 см длины.

Особенности биологии. Цветет в. V., плодоносит – нет данных.

Распространение общее и в стране. Внутренний Тянь-Шань.

Места произрастания. Каменистые склоны.

Численность. Нет данных.

Лимитирующие факторы. Хозяйственная деятельность человека: весенний выпас скота, сбор цветов, выкапывание луковиц.

Культивирование. Нет данных.

Меры охраны существующие. Не разработаны.

Меры охраны рекомендуемые. Организация ботанических заказников в местах наибольшей концентрации вида, мониторинг за состоянием популяций. Запретить сбор цветов, выкапывание луковиц, выпас скота.

Источники: 7, 37, 59, 68.

Quadrifolious Tulip

Tulipa tetraphylla Regel

Status: VU. This Inner Tien Shan endemic species is spread at stony slopes, it is ornamental plant with large yellow greenish-striped blossoms. Number in nature is unknown; flowering in May. Limiting factors: collection of flowers and bulbs by people, pasture of cattle in spring period. At present it is out of any protection and there are no data about cultivation. Creation of botanical wildlife areas in sites with abundant population, the monitoring and the prohibition of pasturage, the prohibition of flower and bulb collection, are necessary for protection of the species.

Зинаида мандалагы

Tulipa zenaidae Vved.

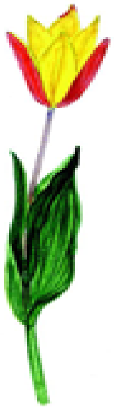

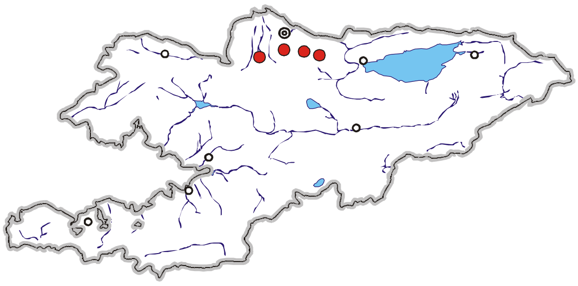

Лилиялардан - Liliaceae Juss. - Лилейные

Статусу: VU. Кыргыз тоо кыркасында чектелген аймактарды ээлегендиктен жоголуп кетүү коркунучунун алдында турган, сейрек кездешүүчү чукул (кууш) эндем түр.

Мүнөздөмө. Пияз түбүнүн диаметри 3 см, кабыктары калың, кара, кара-күрөң, ичи жогору жана төмөн бөлүгүнөн жабышкан чачтай түктүү. Жалбырактарынын алдыңкы жагы топуракка көмүлүп, гүлүнүн сабагы жокко эсе болгондуктан, гүлү топурак кыртышында жайгашкандай көрүнөт. Сабагы кызгылт көк сымал, узундугу 10-15 см, жарык аз тийген көлөкө жерлерде 40 см ге чейин жетиши мүмкүн. Жалбырагы 3, ири, сүйрү, көгүлтүр–күңүрт жашыл, тарамыштары жылаңач жана ачык көрүнүп турат. Гүлү бир, сары, сырткы жагы кызыл, узундугу 5 см. Кыска сабагы өсүмдүктүн баалуулугун төмөндөтөт. Гүл коргонунун сырткы желекчелери сүйрү же кыска ромбик сымал; ичкилери – тескерисинен сүйрү. Гүлүнүн борбору кара жылдызча сымал. Аталык жипчеси сары же кара. Чаңдыгы сары.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Апрель-майда гүлдөйт. Жаратылышта жана маданий өстүрүүдө уругу менен көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралуусу. Кыргыз тоо кыркасы (Кыргызстан, Түштүк Казакстан).

Өсүү шарттары. Бөксө жана шагылдуу тоолордун этек жактарындагы ар кыл чөп-бетегелүү талаалардын жана бадалдардын арасында кездешет.

Саны. Жаратылыштагы саны чектелген.

Чектөөчү факторлор. Адамдын чарбачылык аракеттери: жаз айларында мал жаюу, гүлдөрүн үзүү, пияз түптөрүн казып алуу.

Өстүрүү. Интродукциялоого начар ыңгайлашкан, көчөттөрү тез эле солуп калат. Бишкек шаарынын шарттарында апрель айынын орто ченинде гүлдөп, гүлдөөсү 8-10 күнгө созулат. Урук байлоосу жокко эсе.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргыз ССРинин Кызыл китебине (1985) киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Түрдүн эң жыш өскөн аймактарында ботаникалык заказниктерди уюштуруп, популяциясынын абалына иликтөө жүргүзүү. Мал жайып, массалык түрдө гүлүн чогултуп, пияз түбүн казып алууга тыюу салуу керек.

Тюльпан Зинаиды

Tulipa zenaidae Vved.

Статус: VU. Узкоэндемичный вид Киргизского хребта, подвергающийся опасности быстро исчезнуть в связи с ограниченностью площади обитания.

Описание. Луковица до 3 см в диаметре, в кожистых, черных и черно-бурых оболочках, изнутри вверху и при основании прижатоволосистоопушенная. Растение с погруженным в почву основанием листьев и сидячим почти бесстебельным цветком. Стебель с фиолетовым оттенком, 10–15 см высоты, в слабоосвещенных местах до 40 см. Листьев 3, крупные, продолговатые, сизо-бледно-зеленые с яркими жилками, голые. Цветок одиночный, желтый с внешней стороны красный, до 5 см длины. Ценность растения снижает короткий стебель. Наружные листочки околоцветника продолговатые или узкоромбические; внутренние – обратно-продолговатые. Центр цветка в виде черной звездочки. Нити тычинок желтые или черные. Пыльники желтые.

Особенности биологии. Цветет в IV–V. В природе и в культуре размножается семенами.

Распространение общее и в стране. Киргизский хребет (Кыргызстан, Южный Казахстан).

Места произрастания. Мелкоземистые и щебнистые склоны в нижнем поясе гор среди разнотравно-типчаковых степей и зарослей кустарников.

Численность. Запасы в природе ограничены.

Лимитирующие факторы. Хозяйственная деятельность, нерегулируемый весенний выпас, массовый сбор цветов, выкапывание луковиц.

Культивирование. Трудно поддается интродукции, быстро выпадает из посадок. Цветет в г. Бишкек в середине IV, в течение 8-10 дней. Семян почти не образует.

Меры охраны существующие. Внесен в Красную книгу Киргизской ССР (1985).

Меры охраны рекомендуемые. Организация ботанических заказников в местах наибольшей концентрации вида, мониторинг за состоянием популяций. Запретить массовый сбор цветов, выкапывание луковиц, выпас скота.

Источники: 7, 24, 37, 59, 68.

Zenaida's Tulip

Tulipa zenaidae Vved.

Status: VU. It is vulnerable narrow-spreaded species, endem of Alexander Mountain Range (Northern Kyrgyzstan and Southern Kazakhstan), little-known plant. Small groups of plants are scarcely distributed in low mountains at metal and silty-soil slopes with forb grass and sheep's fescue steppes and scrubby vegetation. Flowering period: 8–10 days in April – May. Propagation is generative (by seeds) both in nature and in culture; it is plant of difficult cultivation (low seed production). Limiting factors: pasturage in spring period, collection of flowers and bulbs. This species is included in Red Book of the country since 1985. Creation of botanical wildlife areas in territories with concentrated populations, the monitoring, the prohibition of flower collection and pasturage are necessary for conservation of the species.

Араладай юнона

Juno orchioides (Carr.) Vved.

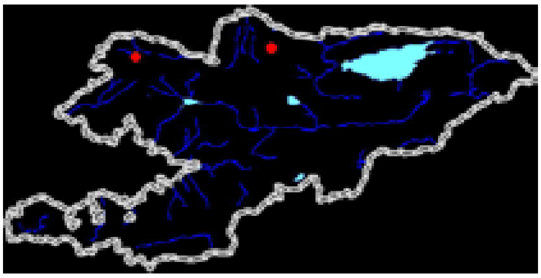

Чекилдектерден - Iridaceae - **Ирисовые**

Статусу: VU. Батыш жана Түндүк Тяньшандын эндеми.

Мүнөздөмө. Көп жылдык жазгы өсүмдүк. Пияз түбүнүн жоондугу 2 см, тыкыс, бозомук кабыкчалар менен капталган; тамыры ичке жиптей, эттүү, өсүмдүктүн үстүңкү бөлүгү куурагандан кийин дагы сакталат. Сабагынын бийиктиги 10-30 см, түз, гүлдөө мезгилинде муун аралыктары жакшы билинет, (1) 3-5-гүлдүү. Жалбырактары ачык-жашыл, орок сымал, ак кырдуу, учуна бир кылка ичкерген, төмөнкүлөрүнүн түбүнүн туурасы 2-3 (5) см. Гүлдөрүнүн узундугу 4,4-6,0 см, ар түрдүү боёлгон: бозомук-сарыдан ачык-сарыга чейин, гүл коргонунун үстүңкү бөлүгүндө кара темгили болот. Кабы бозомук, катуу, учтугуй. Гүл коргонунун сырткы бөлүктөрү тилкелүү канаттай жана эллипстей желекчелүү учтуу, негизинен оюктуу. Ички бөлүктөрүнүн узундугу 10-15 мм, учтугуй үч айчыктуу желекчелери менен. Жону астынан бүтүн, тишчелүү, артынан – тилкелүү. Мамычасынын калакчалары бүтүн кырдуу, учу тегерек. Чаңалгычы тескери-бөйрөкчө сымал.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Араладай юнона жаратылышта жана атайын өстүрүүдө жакшы гүлдөп, мөмөлөйт. Марттын экинчи жарымында өсө баштайт, апрелдин ортосунан гүлдөөсү башталып, ал 1-2 жумага созулат. Уругу бышкандан кийин өсүмдүктүн жерден үстүңкү бөлүгү куурап калат. Вегетативдүү жол менен ар башка жаштагы көптөгөн пияз түптөрдү пайда кылып, уругунан да жакшы көбөйөт. Уругунан 4-5-жылда гүлдөйт. Араладай юнона КР УИАнын Ботаникалык багынын коллекциясында өстүрүлөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Кыргыз жана Талас тоо кыркалары.

Өсүү шарттары. Майда топурактуу, чополуу-таштуу, шагылдуу тоо этектеринде жана ортоңку тоо алкактарынын беттеринде кездешет.

Саны. Аныкталган эмес.

Чектөөчү факторлор. Малдын ченемсиз тепсөөсүнөн, элдер гүлүн үзүп, пияз түптөрүн казып алуусунан жабыркайт.

Өстүрүү. КР УИАнын Ботаника багында 40 жылдан ашык натыйжалуу өстүрүлүп келет.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргыз ССРинин Совет Министрлигинин Токтомуна ылайык 1975-жылдан бери коргоого алынган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Жайыттарды рационалдуу пайдалануу. Гүлүн үзүп, пияз түптөрүн казып алууга тыюу салып, түр кеңири таралган аймактарда ботаникалык заказник уюштуруу зарыл.

Юнона орхидная

Juno orchioides (Carr.) Vved.

Статус: *VU* .Эндем Западного и Северного Тянь-Шаня.

Описание. Многолетнее весеннее растение. Луковица около 2 см толщиной, покрыта кожистыми плотными бурыми оболочками; корни шнуровидные, мясистые, сохраняются после засыхания надземной части растения. Стебель хорошо выражен, с заметными к периоду цветения междоузлиями, 10 - 30 см высоты, (1)-3 - 5-цветковый. Листья светло-зеленые серповидные, по краю с белым окаймлением, к верхушке постепенно суженные ,нижние у основания 2 - 3(5) см ширины. Цветки 4,4 - 6,0 см длины, разной окраски: от бледно-желтой до ярко-желтой с более темным пятном на наружных долях околоцветника. Чехол бледный, жесткий, острый. Наружные доли околоцветника с сильно крылатыми ноготками и эллиптической пластинкой, на верхушке, обычно, выемчатой. Внутренние доли 10 - 15 мм длины, с острой трехлопастной пластинкой. Гребень в передней части цельный, зазубренный, в задней - рассеченный. Лопасти столбика цельнокрайние, туповатые. Рыльце обратно-почковидное.

Особенности биологии. Юнона орхидная в природе и в культуре обильно цветет и плодоносит. Отрастает во второй половине III, цветет с середины IV в течение 1-2 недель. Семена созревают и растение засыхает в VI. Хорошо размножается вегетативно, образуя гнезда из нескольких разновозрастных луковиц, и семенами. Из семян засцветает на 4-5 –й год.

Распространение общее и в стране. Кыргызский и Таласский хребты.

Места произрастания. Встречается по мелкоземистым, глинистым каменистым, щебнистым склонам от предгорий до среднего пояса гор.

Численность. Не установлена.

Лимитирующие факторы. Страдает из-за усиленного сбора цветов на букеты и выкапывания луковиц населением, а также от вытаптывания скотом.

Культивирование. В Ботаническом саду НАН КР успешно культивируется более 40 лет.

Меры охраны существующие. Охраняется с 1975 года в соответствии с Постановлением Совета Министров Киргизской ССР.

Меры охраны рекомендуемые.Рациональное использование пастбищ. Запрет сбора цветов, семян и выкапывание луковиц. Организовать ботанический заказник на площади с наибольшей концентрацией вида.

Источники: 3, 13, 37, 52, 59.

Orchid-like Juno

Juno orchioides (Carr.) Vved.

Status: VU. It is species endemic for Western and Northern Tien Shan and populates silty-soil, clayey and stony slopes, from piedmonts up to mid-montane belt, in Alexander and Talas Mountain Ranges. Number in nature is unknown; flowering 1–2 weeks from middle of April, propagation both vegetative and generative (seedlings flowers in 4th–5th year). The species is cultivated in Bishkek Botanical garden during a period over 40 years. Limiting factors: massive collection of bulbs and flowers (for bouquets by people), destruction by cattle trampling-down. The species is under a protection in the country since 1975. To optimise the protection there are offered: rational usage of pasturable lands, creation of botanical wildlife area in locality with abundant population, prohibition of flower and bulb collection.

Колпаковский чекилдеги

Iridodictyum kolpakowskianum (Regel) Rodionenko
(*Iris kolpakowskiana* Regel)

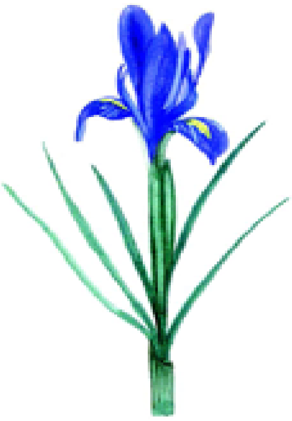

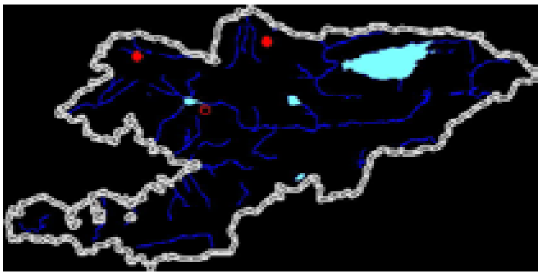

Чекилдектерден - Iridaceae - Ирисовые

Статусу: VU. Ареалы жана саны кыскарып жаткан түр. Эрте гүлдөөчү, гүлзарларда жана дем алуучу бактарда отургузууга ылайыктуу, сугатты талап кылбагандыктан көңүл буруууга татыктуу түр.

Мүнөздөмө. Эрте жаздагы көп жылдык өсүмдүк. Пияз түбү жумуртка сымал, калыңдыгы 1-1,5 см, торчодой-булаланган ачык-күрөң кабыкчалуу. Сабагынын бийиктиги 8-20 см, бир гүлдүү, жалбыраксыз. Сабак түбүндөгү жалбырактары үчтөн турат, тегинен жалпы чел кабыктай жалбырак кучагы менен курчалган. Гүлү сыя, узундугу 4-6 см. Гүл коргонунун сырткы жалбыракчалары ачык-сыя, ийрилген, ак темгилдүү, ичкилери болсо тескери ланцеттей. Гүл таажысы сары. Мөмөсү – көп уруктуу, үч уялуу, кырдуу кутуча, үч бөлүктүү болуп ачылат.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Март-апрелде гүлдөйт. Май-июнда урук байлайт. Уругунан көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Түндүк жана Батыш Тяньшань (Чыгыш Өзбекстан, Түштүк Казакстан, Түндүк Кыргызстан). Кыргызстанда – Талас жана Кыргыз тоо кыркаларынын этеги; Фергана тоо кыркасында кездешери тактоону талап кылат.

Өсүү шарттары. Тоо этектеринин жана төмөнкү алкактардын лесс шагыл-таштуу беттериндеги майда топурактуу жерлер. Ксеромезоморфтуу эфемероид.

Саны. Чектелген. Айыл-кыштактарда жана эс алуу жайлардын тегерегиндеги аймактарда өсүү аянттары өтө кыскарган.

Чектөөчү факторлор. Массалык түрдө калк гүлүн үзүп, пияз түбүн казып алып жоготууда.

Өстүрүү. Өстүрүүгө өтө ылайыктуу. Бишкекте апрелдин биринчи жарымында гүлдөйт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Казак ССРинин Кызыл китебине (1981), Кыргыз ССРинин Кызыл китебине (1985) киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Сан өлчөмүн аныктоо. Жайыттарды туура пайдалануу, түр кеңири тараган жерлерде ботаникалык заказниктерди уюштуруу керек. Гүлүн жыйноого жана сатууга таптакыр тыюу салуу.

Иридодиктиум Колпаковского

Iridodictyum kolpakowskianum (Regel) Rodionenko
(*Iris kolpakowskiana* Regel)

Статус: *VU.* Вид с сокращающимся ареалом и численностью. Заслуживает внимания как раноцветущее растение для скверов и парков, не требующее полива.

Описание. Многолетнее ранневесеннее растение. Луковица яйцевидная 1 - 1,5 см толщины со светло - бурыми сетчатоволокнистыми оболочками. Стебли 8 – 20 см высоты, одноцветковые, безлистные. Прикорневые листья в числе трех, при основании одетые одним общим перепончатым влагалищем. Цветок фиолетовый 4-6 см длины. Наружные листочки околоцветника со светло-фиолетовым отгибом и белым пятном, внутренние обратноланцетовидные. Гребень желтый. Плод - многосеменная, трехгнездная, ребристая коробочка, раскрывающаяся тремя створками.

Особенности биологии. Цветет в III-IV; плодоносит в V-VI. Размножение семенное.

Распространение общее и в стране. Западный и Северный Тянь-Шань (Восточный Узбекистан, Южный Казахстан, Северный Кыргызстан). В Кыргызстане – предгорья Таласского и Киргизского хребтов; указание на нахождение в Ферганском хребте нуждается в проверке.

Места произрастания. Лессовые мелкоземистые каменистые склоны предгорий и нижнего пояса гор. Ксеромезофильный эфемероид.

Численность. Ограничена. Значительно сокращены места произрастания в окрестностях населенных пунктов и зонах отдыха.

Лимитирующие факторы. Массово истребляется населением на букеты, выкапываются клубнелуковицы.

Культивирование. Хорошо растет в культуре. В г. Бишкек цветет в первой половине апреля.

Меры охраны существующие. Внесен в Красную книгу Казахской ССР (1981), Красную книгу Киргизской ССР (1985).

Меры охраны рекомендуемые. Уточнить запасы. Рационально использовать пастбища, организовать ботанический заказник в районе с наибольшей концентрацией вида. Необходим полный запрет сбора и продажи цветов.

Источники: 23, 37, 56, 59.

Kolpakovski's Blueflag

Iridodictyum kolpakowskianum (Regel) Rodionenko
(*Iris kolpakowskiana* Regel)

Status: VU. It is a species with reducing area, ornamental early-flowering plant, xerophilous ephemeroid. It is spreaded in piedmonts in Western and Northern Tien Shan and populates silty-soil, loess and stony slopes. Number in nature is limitedand decreasing. Flowering period: March – April; fruiting in May – June; propagation is generative (by seeds), well grows in culture. The species is included into Red Book of adjacent Kazakhstan in 1981. Limiting factors: massive collection of flowers (with bulbs) for bouquets by people, especially near settlements. There are offered for protection of the species: to estimate stock in the nature, to optimise the usage of pasturable lands, to create botanical wildlife area in locality with abundant population, to prohibit the flower collection/trade.

Минквиц тезиуму

Thesium minkwitzianum B. Fedtsch.

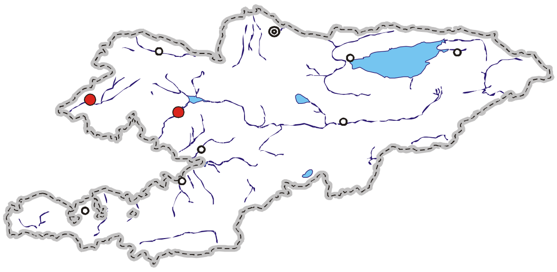

Санталдардан - Santalaceae R. Br. - Санталовые

Статусу: CR. Субэндем. Жоголуп кетүү коркунучунун алдында турган, өтө эле аз кездешкен реликт, илимге мааниси зор өсүмдүк. Кыргызстанда өскөн төрт түрдүн бири.

Мүнөздөмө. Жоон тамырдуу, көп жылдык өсүмдүк. Көп сабактуу, түксүз, кырдуу, узундугу 40 см ге чейин жеткен, жыш жалбырактуу. Жалбырактары күңүрт-бозомук, шуудурак, жазы ланцеттей, жээги агыш. Топ гүлү – көп майда гүлдүү чачы топ гүлгө чогулган. Гүлдөрү жазы ланцеттей 3 гүл жандагычтуу. Гүл коргонунун узундугу 11-15 мм, мык сымал, саргыч, кайрылган бөлүгү 5 тилкелүү. Мөмөлөрү – кырдуу, майда чуңкурлуу, сырты эллипстей, торчо тарамыштуу жаңгакча.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Май айында гүлдөп, мөмө байлайт. Уругу аркылуу көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Кыргызстандын аймагында Кумбел тоо кыркасынан гана белгилүү (Чаткал тоо тизмегинде). Кыргызстандан тышкары Өзбекстанда (Чаткал коругунда) да өсөт.

Өсүү шарттары. Таштуу беттер.

Саны. 7ге жакын өсүмдүгү Чаткал коругунан, 20-30дан ашууну Бешарал коругунан табылган.

Чектөөчү факторлор. Территорияларды адамдын чарбачылык аракетинен өздөштүрүлүшү (курулуш, кен казып алуу иштери).

Өстүрүү. Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Казак ССРинин Кызыл китебине (1981),СССРдин Кызыл китебине (1984), Өзбек ССРинин Кызыл китебине (1984) киргизилген. Чаткал (Өзбекстан), Бешарал (Кыргызстан) коруктарында коргоого алынган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Бул түрдү Бешарал коругундагы эң негизги корголуучу түр катары карап, бардык популяциясын санынын эсебин алуу боюнча атайын изилдөөлөрдү жүргүзүү керек.

Ленец Минквица

Thesium minkwitzianum B. Fedtsch.

Статус: *CR*. Субэндемик. Чрезвычайно редкое реликтовое, находящееся под угрозой исчезновения растение, имеет большое значение для науки. Один из четырех видов, произрастающих в Кыргызстане.

Описание. Многолетнее растение с толстым многоглавым корнем. Стебли многочисленные, голые, ребристые до 40 см длины, густо облиственные. Листья темно-сизые, кожистые, широколанцетные, по краю беловато окаймленные. Соцветие многоцветковое, кистевидное. Цветки с 3 широколанцетными прицветниками. Околоцветник 12 - 15 мм длины, гвоздевидный, желтоватый с пятилопастным отгибом. Плоды ребристые и ячеистые эллиптические орешки с развитой сетью жилок.

Особенности биологии. Цветет и плодоносит в V. Размножение семенное.

Распространение общее и в стране. В пределах Кыргызстана извесен только с хребта Кумбель (система Чаткальского хребта). За его пределами - в Узбекистане (Чаткальский заповедник).

Места произрастания. Каменистые склоны.

Численность. Около 7 растений было обнаружено в Чаткальском заповеднике и 20 - 30- в Беш-Аральском.

Лимитирующие факторы. Хозяйственное освоение территории человеком (строительство, разработка полезных ископаемых).

Культивирование. Сведения отсутствуют.

Меры охраны существующие. Занесен в Красную книгу Казахской ССР (1981), Красную книгу СССР (1984), Красную книгу Узбекской ССР (1984). Охраняется в Чаткальском заповеднике (Узбекистан) и Беш-Аральском (Кыргызстан).

Меры охрана рекомендуемые. Желательно сделать этот вид одним из главных объектов охраны в Беш-Аральском заповеднике и провести исследования для обнаружения и учета численности его популяций.

Источники: 23, 25, 27, 31, 32.

Minkwitz's Bastard Toad-Flax

Thesium minkwitzianum B. Fedtsch.

Status: CR. This rare relic species is under extinction threat and has great scientific importance. It is registered in Kumbel Mountain Range (Kyrgyzstan) and in adjacent Uzbekistan (Chatkal Nature Reservation). Plants occur at stony slopes. Number in nature is very small (approximately 7 plants in Uzbekistan and 20–30 ones in Kyrgyzstan). Data over biology and cultivation are absent. Limiting factors: economic development of habitats. The species is included into USSR Red Book and into Red Book of Uzbekistan. The species is also included into Red Book of Kazakhstan but there are no registrations last years. This plant should be one of main objects of protection in Besh-Aral Nature Reservation. Additional study of distribution and number should be also continued.

Суусамыр чайыр гүлү

Silene sussamyrica Lazkov

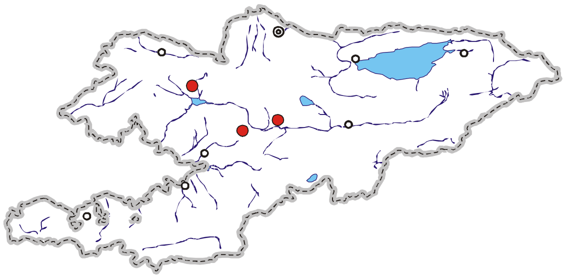

Чеге гүлдүүлөрдөн - Caryophyllaceae Juss. - Гвоздичные

Статусу: EN. Антропогендик таасирлердин натыйжасында тез эле жок болуп кетүү коркунучунда турган, сейрек учураган, чакан аймактан белгилүү, аз сандагы эндем түр.

Мүнөздөмө. Нык дүңгө каудекстүү, тамыр моюнчасында былтыркы жалбырак сабынын калдыгы сакталып калган көп жылдык өсүмдүк. Тамыр моюнчасындагы жалбырактары ланцеттей, сызгычтай-ланцеттүү, түксүз. Сабагынын бийиктиги 40 см ге жетет, тик өсөт. Гүлү – чачык топ гүлгө чогулган, төмөн ийилип турат. Чөйчөкчөсүнүн узундугу 10-12 мм, түтүктөй, кыска, учсуз, жээги кийиздей тытышкан түктүү тишчелүү. Желекчелери жашылыраак, түбүнө чейин сызгычтай бөлүк тилкелүү. Мөмөлөрү (карпофорасы) – түктүү.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Июнь-июлда гүлдөп, июль-августта уруктанат. Уругу аркылуу көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Суусамыр тоо кыркасынын түштүк беттери, Кабактоо, Молдотоо жана Көкийрим тоо кыркалары.

Өсүү шарттары. Тоо беттериндеги жарлардын, аска-зоолордун жаракалары.

Саны. Өскөн жерлеринде анча чоң эмес сандагы популяциялары кездешет.

Чектөөчү факторлор. Аныкталган эмес.

Өстүрүү. Өстүрүү аракети жасалган эмес.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Коргоого алынган эмес.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Суусамыр тоо кыркасынын түштүк бетинде сейрек кездешүүчү түрлөр үчүн ботаникалык заказник уюштуруу керек.

Смолёвка суусамырская

Silene sussamyrica Lazkov

Статус: *EN.* Редкий вид, встречающийся в небольшом количестве и на ограниченной территории, который легко может исчезнуть под воздействием антропогенных факторов.

Описание. Многолетник с плотнодерновинным каудексом, покрытым сохраняющимися остатками листовых черешков. Прикорневые листья ланцетные или линейно-ланцетные, голые. Стебли до 40 см высоты, прямостоячие. Цветки в кистевидном соцветии, поникающие. Чашечка 10-12 мм длины, трубчатая, с короткими туповатыми, по краю войлочно-опушенными зубцами. Лепестки зеленоватые, с пластинкой до основания разделённой на линейные доли. Карпофор опушённый.

Особенности биологии. Цветет в VI-VII; плодоносит в VII-VIII. Размножается семенами.

Распространение общее и в стране. Южный склон Суусамырского хребта, хребты Кавак-Тоо, Молдо-Тоо и Кокийрим.

Места произрастания. Трещины скал, каменистые склоны.

Численность. В пределах местообитаний встречается небольшими популяциями.

Лимитирующие факторы. Не установлены.

Культивирование. Не проводится.

Меры охраны существующие. Не охраняется.

Меры охраны рекомендуемые. Создать на южном склоне Суусамырского хребта ботанический заказник для охраны комплекса редких видов.

Источники: 29, 30.

Susamyr Catchfly

Silene sussamyrica Lazkov

Status: EN. It is rare species with limited area and can easily extinct under possible anthropogenic influence. The species is endemic for Susamyr (southern macroslope), Kavak-Too, Kokerim and Moldo-Too Mountain Ranges and inhabits rocky clefts and stony sloped. Number is small: all populations are not numerous. Data over biology and cultivation are absent, limiting factors are undetermined. At present time it is out of any protection. It is offered to create botanical wildlife area at in southern slope of Susamyr Mountain Range, for the conservation of this species and appropriate habitats.

Качымдай кой тикен

***Allochrusa gypsophiloides* (Regel) Schischk.**
(*Acanthophyllum gypsophiloides* Regel)

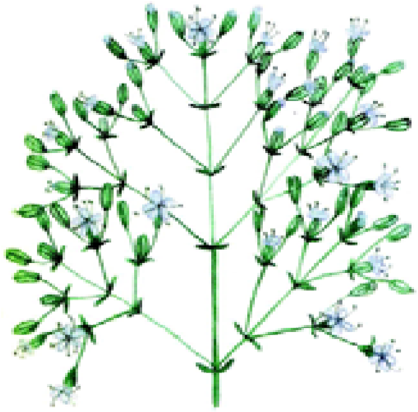

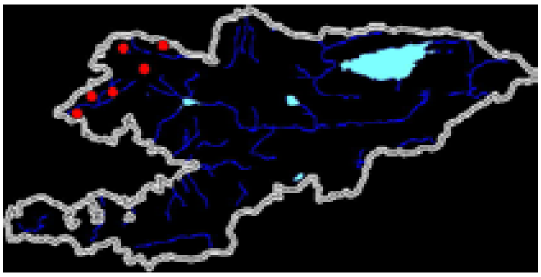

Чеге гүлдүүлөрдөн - **Caryophyllaceae Juss. - Гвоздичные**

Статусу: VU. Ареалы тез кыскарып бараткан түр. Бул түрдүн тамырынын курамында 30%ке чейин стероиддик кошулмалар – сапониндер бар. Алар парфюмерияда, текстиль, тамак-аш өнөр жайында, курулуш материалдарын чыгарууда колдонулат.

Мүнөздөмө. Көп жылдык, тамыры жоон жана тик ылдый өскөн өсүмдүк. Гүлдүү сабагынын бийиктиги 70 см ге жетет, түп жагынан бутактанат, алар каптал жагына жайылган, көп учурда томолок шар сымал «камгактай» форманы түзөт. Жалбырактары сызгычтуу-шибегедей, түксүз же бодуракай, узундугу 1-3 см, туурасы 0,5-2 мм. Көп сандаган гүлдөрү биригип шыпыргыдай топ гүлдү түзүшөт. Чөйчөкчөсүнүн узундугу 4-6 мм, ичке коңгуроодой, түксүз. Желекчелери ак же кызыл-күлгүн, учу бүтүн.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Июнь-августта гүлдөп, август-сентябрда уруктанат. Уругу аркылуу көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Казакстанда, Өзбекстанда жана Тажикстанда таралган. Кыргызстандын аймагында Чаткал, Талас жана Пскем тоо кыркаларында кездешет.

Өсүү шарттары. Саваноиддер.

Саны. Кыскарып бара жатат.

Чектөөчү факторлор. Территорияларды чарбачылыкка өздөштүрүү. Эсепсиз тамырын чогултуу.

Өстүрүү. Өстүрүү иштери жүргүзүлбөгөн.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Казак ССРинин Кызыл китебине (1981),СССРдин Кызыл китебине (1984), Өзбек ССРинин Кызыл китебине (1984) киргизилген. Чаткал (Өзбекстан), Бешарал (Кыргызстан) коруктарында коргоого алынган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Бешарал коругунда бул түрдү негизги корголуучу түр катары караса болоор эле, анткени ал жерде анын саны азырынча жетишерлик. Түрдү атайлап өстүрүү зарыл.

Колючелистник качимовидный

Allochrusa gypsophiloides (Regel) Schischk.

(*Acanthophyllum gypsophiloides* Regel)

Статус: *VU.* Вид с быстро сокращающимся ареалом. Корни этого вида содержат до 30% стероидных соединений- сапонинов, использующихся в парфюмерии, текстильной, пищевой промышленности, при производстве строительных материалов.

Описание. Многолетнее растение с толстым вертикальным корнем. Цветоносные стебли до 70 см высоты, от оснований ветвистые, с сильно отклоненными ветвями, часто образующими почти шаровидные куртины типа «перекати-поле». Листья линейно-шиловидные, голые или шероховатые, 1 - 3 см длины, 0,5 – 2 мм ширины. Соцветие метельчатое, многоцветковое. Чашечка 4 – 6 мм длины, узкоколокольчатая, голая. Лепестки белые или розоватые, на верхушке цельные.

Особенности биологии. Цветет в VI-VIII. Плодоносит в VIII-IX. Размножение семенное.

Распространение общее и в стране. Распространен в Казахстане, Узбекистане и Таджикистане. В пределах Кыргызстана вид встречается на Чаткальском, Таласском и Пскемском хребтах.

Места произрастания. Саванноиды.

Численность. Сокращающаяся.

Лимитирующие факторы. Хозяйственное освоение территории и сбор корней.

Культивирование. Не проводится.

Меры охраны существующие. Занесен Красную книгу Казахской ССР (1981), в Красную книгу СССР (1984), Красную книгу Узбекской ССР (1984). Охраняется в Чаткальском заповеднике (Узбекистан) и Беш-Аральском (Кыргызстан).

Меры охраны рекомендуемые. Желательно сделать этот вид одним из главных объектов охраны в Беш-Аральском заповеднике, где его численность еще остается высокой, ввести вид в культуру.

Источники: 24, 25.

Gypsophila-like Allochrusa

Allochrusa gypsophiloides (Regel) Schischk.

(*Acanthophyllum gypsophiloides* Regel)

Status: VU. It is perennial plant with reducing areas of occupancy. This plant has an economic importance (roots contains up to 30 % of saponines). Area of distribution: Kazakhstan, Uzbekistan, Tajikistan, Kyrgyzstan (Pskem, Talas and Chatkal Mountain Ranges); habitats: savannas. Number in nature has tendency to quick reducing. Limiting factors: mass collection of roots, economic development of habitats. The species is included into Red Books of adjacent Kazakhstan and Kazakhstan and also into USSR Red Book, it is under protection in Besh-Aral and Chatkal (Uzbekistan) Nature Reservations. This plant should be one of main objects of protection in Besh-Aral Nature Reservation, where it is still numerous. It is offered to introduce this species into culture.

Кнорринг бүтөөсү

***Delphinium knorringianum* B. Fedtsch.**

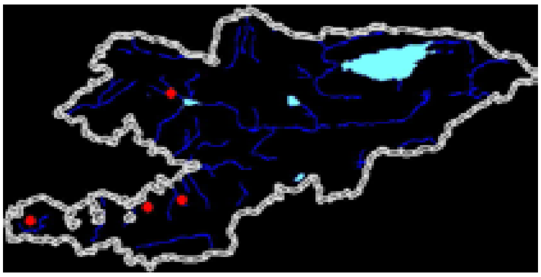

Байчечекейлерден - Ranunculaceae Juss. - Лютиковые

Статусу: VU. Сейрек кездешкен, реликт, үзгүлтүктүү ареалдуу, Кыргызстандын декративдүү эндем түрү.

Мүнөздөмө. Сабагынын бийиктиги 35-45 см келип, түбү оркойгон буралуу. Жалбырактары негизинен түбүнө жакын жайгашып, узун, аздыр-көптүр түктүү жалбырак саптуу. Жалбырак пластинкасы манжадай 5 тескери жумурткадай бөлүктүү, бөлүктөрүнүн учтары 3 айчыктан турат. Сабагы жогору жагынан бир-эки айрыдай бутактанган, 2-4 гүл сабы бар. Гүл жалбырактары сызгычтай, гүл сабынан бир нече эсе кыска, учу тегерек, түктүү. Гүл коргонун желекчелери жазы эллипс-жумуртка сымал, сыртынан бир аз түктүү. Текөөрчөсү ичке, узун, цилиндрдей, аздыр-көптүр буралуу, учу ачаланган. Нектарниктери жана стаминодиялары сыя-көк.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Июнда гүлдөйт. Уругу аркылуу көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Атойнок тоо кыркасынын түндүк беттери, Түркстан тоо кыркасынын түндүк чокулары, Алай тоо кыркасынын түндүк беттери.

Өсүү шарттары. Төмөнкү жана ортоңку алкактардын таштуу жана аскалуу тоо беттери.

Саны. Өтө аз санда учурайт.

Чектөөчү факторлор. Жайыттарда мал жайып, ченемсиз оорчулук келтирүү.

Өстүрүү. Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Иштелип чыккан эмес.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Ареалынын чегинде популяциясынын абалын тактоо зарыл.

Живокость Кнорринг

Delphinium knorringianum B. Fedtsch.

Статус: *VU*. Редкий декоративный реликтовый вид с дизъюнктивным ареалом, эндемик Кыргызстана.

Описание. Стебли 35 - 45 см высоты, внизу оттопырено-волосистые. Листья с длинными, более или менее волосистыми черешками, сосредоточенные в нижней части стебля. Пластинка листа пальчаторассеченная на 5 обратнояйцевидных долей, которые на конце надрезаны на 3 лопасти. Стебель наверху одно-дважды вильчаторазветвленный, несет 2-4 цветка на очень длинных цветоножках. Прицветники линейные, во много раз короче цветоножек. Прицветнички линейные, тупые, волосистые. Листочки околоцветника широко эллиптическияйцевидные, снаружи слабоопушенные. Шпорец тонкий, длинный, цилиндрический, более или менее опушенный, на конце раздвоенный. Нектарники и стаминодии светло - фиолетовые.

Особенности биологии. Цветет в VI. Размножение семенное.

Распространение общее и в стране. Северный склон Атойнокского хребта, северные отроги Туркестанского хребта, северный макросклон Алайского хребта.

Места произрастания. По горным склонам и скалам в нижнем и среднем поясах гор.

Численность. Встречается очень редко.

Лимитирующие факторы. Бессистемный выпас с чрезмерной нагрузкой на пастбища.

Культивирование. Сведений нет.

Меры охраны существующие. Не разработаны.

Меры охраны рекомендуемые. Необходимо выяснения состояния популяции в границах ареала.

Источники: 31, 38, 60, 70.

Knorring's Larkspur

Delphinium knorringianum B. Fedtsch.

Status: VU. This rare ornamental plant is relic species with disjunctive area, endemic of Kyrgyzstan, where it was found at northern macroslope of Atoinok Mountain Range and in northern spurs of Turkestan and Alai Mountains. The species populates rocks and steep slopes in low- and mid-montane belt. Number in nature is limited, smallest populations are observed. Flowering period is June; propagation is generative (by seeds); data about cultivation are absent. Limiting factors: disorderly excessive pasturage in habitats. There are no elaborated methods for the species protection but it is offered to continue additional search and study of natural populations.

Учсуз анемона

Anemone obtusiloba **D. Don.**

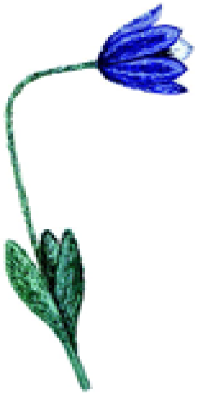

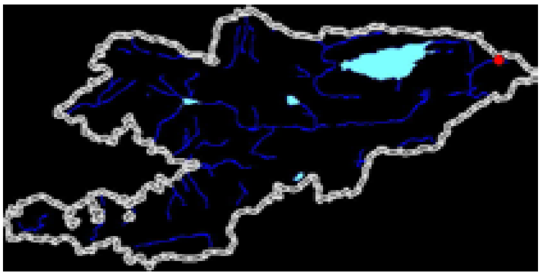

Байчечекейлерден - Ramunculaceae Juss. - Лютиковые

Статусу: VU. Эң четки батыш ареалы Кыргызстандын Борбордук Тяньшанында жайгашкан.

Мүнөздөмө. Бийиктиги 15 см ге чейин жеткен, көп жылдык, түкчөлүү өсүмдүк. Тамыр сабагынын үстүңкү бөлүгүн жалбырак сабынын түктүү калдыктары жаап турат. Жан тамыр жалбырактары түрпөчөдөй келбетте келип, тыкыс, түп жагына чейин үч ирет тилкелүү, жазы тескери-жумурткадай сегменттүү жана бүтүн кырдуу же 3 ири бодуракай жалбырак тишчелүү. Гүлдөрүнүн диаметри 1,5 см ге чейин жетет, ичинен агыш, сыртынан киргилт-сыя-көк, мөмөчөсү түксүз өсүндүлүү.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Июль айында гүлдөйт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Орто Азия, Кытай, Индия. Кыргызстанда Борбодук Тяньшань, Тескей Алатоо, Сарыжаз дарыясынын бассейни.

Өсүү шарттары. Таштуу, аска-зоолуу бийик тоолордун беттеринде кездешет.

Саны. Жаратылыштагы саны аныкталган эмес.

Чектөөчү факторлор. Адамдын чарбачылык иш-аракеттери, чексиз мал жаюу.

Өстүрүү. Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргыз ССРинин Кызыл китебинде (1985) катталган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Ареалын жана жаратылыштагы сан өлчөмүн аныктап, түр кеңири тараган аймактарда ботаникалык заказник уюштуруу. Ботаникалык бактарда атайлап өстүрүү аракеттерин жасоо зарыл.

Ветреница туполопастная

Anemone obtusiloba D. Don.

Статус: *VU*. Самая западная граница ареала в Кыргызстане находится в Центральном Тянь-Шане.

Описание. Многолетнее, волосистое растение, достигающее до 15 см высоты. Корневище в верхней части с волокнистыми остатками черешков. Прикорневые листья в очертании сердцевидные, плотные, до основания трехрассеченные широко-обратнояйцевидными сегментами с цельнокрайными или с 3 крупными городковатыми зубцами. Цветки до 1,5 см в диаметре, внутри беловатые, снаружи грязно-фиолетово-синие, плодики с голым носиком.

Особенности биологии. Цветет в VII.

Распространение общее и в стране. Средняя Азия, Китай, Индия, Япония. В Кыргызстане Центральный Тянь-Шань, Терскей Ала-Тоо, бассейн реки Сары-Джаз.

Места произрастания. Каменистые склоны, среди скал в верхнем поясе гор.

Численность. Запасы в природе не известны.

Лимитирующие факторы. Хозяйственная деятельность человека, нерегулируемый выпас скота.

Культивирование. Сведений нет.

Меры охраны существующие. Вид занесен в Красную книгу Киргизской ССР (1985).

Меры охраны рекомендуемые. Уточнение ареала и запасов, создание ботанического заказника в местах наибольшей численности. Испытание в условиях ботанического сада возможности введения в культуру.

Источники: 24, 38.

Obtusilobous Windflower

Anemone obtusiloba D. Don.

Status: VU. It is the most rare species from 4 Kyrgyz congeners, distributed in Terskey Ala-Too Mountain Range and Sary-Dzhaz River basin. It occurs by at stony slopes in highlands. Period of flowering: July, reproduction is generative (by seeds). Data over cultivation and number (stock in nature) are absent. Limiting factors: human economic activity, excessive cattle pasturage. are unstudied. At present it is out of any protection despite of including into Red Book of the country in 1985. Studies of area, number in nature and possibilities for the introduction in Botanical garden should be continued, also creation of botanical wildlife area in the habitats is necessary for preservation of the species.

Костычев кундуз гүлү

Pulsatilla kostyczewii (Korsh.) Juz.

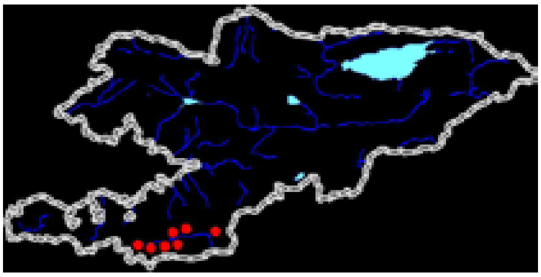

Байчечекейлерден - Ramunculaceae Juss. - Лютиковые

Статусу: VU. Сейрек кездешкен, өтө кооз, атайлап өстүрүүгө көңүл бурууга татыктуу чукул (кууш) эндем түр.

Мүнөздөмө. Көп жылдык өсүмдүк. Тамыр сабагы кубаттуу, үстүнөн жалбырактардын булалуу калдыктары менен капталган. Өсүмдүктүн бийиктиги 12-26 см, бардык бөлүктөрү жыш, жумшак жана ак түк менен капталган. Тамыр моюнчасындагы жалбырактары ичке сызгычтай үлүштөргө ажыраган, туурасы 0,5-1 мм, жапкыч жалбырактары беш манжа сымал, өтө ичке, бүтүн кырдуу же экиден кесилген үлүштөргө бөлүнгөн. Гүлдөрү ири, ачык, диаметри 6,5 см, тик. Гүл коргонунун желекчелеринин узундугу 3,2 см ге чейин жана туурасы 2 см ге чейин жетип, ичкилери тегерек, сырткылары учтугуй, кызгылтым, сырты сапсагай түктүү. Аталыктары гүл коргондон үч эсе кыска, аталыктардын жипчелери кара кочкул, чаңдыктары кызгылт-көк. Мөмөлөрүнүн узундугу 4-6 см, ийилчек кылкандуу.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Июнь-июль айларында гүлдөйт, июль-августта мөмө байлайт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Памир (Балээлүүкийик капчыгайы) жана Памир-Алай тоо кыркалары: Алай (түштүк беттери), Тышкы Алай, Петр Биринчи жана Дарваз. Кыргызстанда – Алай өрөөнү.

Өсүү шарттары. Таштуу, аска-зоолуу ортоңку жана бийик тоо беттеринде кездешет.

Саны. Аныкталган жок.

Чектөөчү факторлор. Маалымат жок.

Өстүрүү. Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Атайын коргоо чаралары иштелип чыккан эмес.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Алай өрөөнүндө ботаникалык заказниктерди уюштуруу, маданий өстүрүү боюнча стационар уюштуруу.

Прострел Костычева

Pulsatilla kostyczewii (Korsh.) Juz.

Статус: *VU*. Узкоэндемичное очень красивое растение, заслуживающее внимания для введения в культуру.

Описание. Многолетнее растение. Корневище мощное, одетое наверху волокнистыми остатками отмерших листьев. Растение 12–26 см высоты, все покрыто густыми, мягкими, белыми волосками. Прикорневые листья рассечены на узкие, линейные доли 0,5–1,0 мм ширины, листья покрывала пальчато-многораздельные на очень узкие цельнокрайние или двухнадрезанные дольки, цветки крупные, открытые, до 6,5 см в диаметре прямостоящие. Листочки околоцветника до 3,2 см длины и до 2 см ширины, внутренние с округленной, наружные с островатой верхушкой, розовые, снаружи мохнатые. Тычинки втрое короче листочков околоцветника, нити тычинок пурпурные, пыльники фиолетовые. Плодики 4 - 6 см длиной с гибкой перистой остью.

Особенности биологии. Цветет в VI -VII, плодоносит в VII-VIII.

Распространение общее и в стране. Памир (ущелье Баляндкиик) и хребты Памиро-Алая: Алайский (южный склон), Заалайский, Петра Первого и Дарвазский. В Кыргызстана – Алайская долина.

Места произрастания. На каменистых склонах, в скалах среднего и верхнего пояса гор.

Численность. Не выяснена.

Лимитирующие факторы. Сведений нет.

Культивирование. Сведений нет.

Меры охраны существующие. Специальных мер охраны нет.

Меры охраны рекомендуемые. Организовать ботанический заказник в Алайской долине – стационар по введению в культуру.

Источники: 24, 38, 70.

Kostychev's Pascueflower

Pulsatilla kostyczewii (Korsh.) Juz.

Status: VU. This species is endemic for Alai-Pamirs, relic ornamental plant with reducing area. It is spreaded at stony soils with low-herb steppe vegetation in mid- and high-montane belts in Alai Valley and Alai, Trans-Alai, Peter Great, Darvaz and Balyandkiik Mountain Ranges, above 2,900 m above sea level. Number in nature is limited. Flowering period: June – July; fruiting in July – August; propagation is generative (by seeds). Limiting factors and data about cultivation are unknown. Sary-Mogol botanical wildlife area (in Alai Valley) was specially created for preservation of this species. There are offered to create additional protected area covering territory with abundant populations, and a station for the experimental cultivation of Kostychev’s Pascueflower.

Кашкар бөрү карагаты

Berberis kaschgarica Rupr.

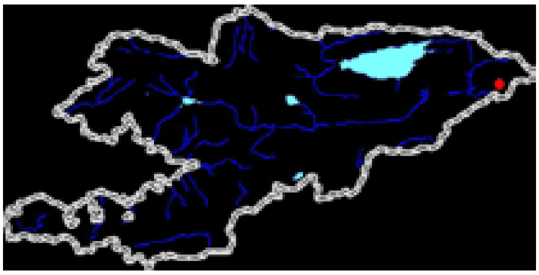

Бөрү карагаттардан - Berberidaceae Juss. - Барбарисовые

Статусу: VU. Сейрек кездешүүчү түр.

Мүнөздөмө. Бийиктиги 0,5 см ден 1 м ге чейин жеткен, жыш бутактанган, муун аралыктары кыска бадал. Бутактары күрөң сымал, тикенектүү үч бөлүктүү, узундугу 15 мм, жалбырактарынан ашып турат. Жалбырактары майда, узундугу 15 мм, туурасы 6 мм, кыска жалбырак саптуу, сүйрү жумуртка сымал, терилүү, бүтүн кырдуу же капталында жылгыз учтуу тишчелүү. Гүлдөрү жалгыздан же 2-3 даанадан жалбырак колтугунда жайгашкан. Чөйчөкчө жалбыракчалары учсуз, жумуртка сымал. Желекчесинин учу кесилген-оюкчалуу, аталыгынан эки эсе узун. Мөмөсү - жазы жумуру, жемиши кара, узундугу 8 мм ге чейин.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Май-июнда гүлдөп, августта мөмөлөйт. Уругу аркылуу көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Тибет, Кашкар (Батыш Кытай), Чыгыш Памир (Тажикстан), Борбордук Тяньшань (Кыргызстан, Сарыжаз дарыясынын бассейни).

Өсүү шарттары. Таштуу адырлар, эски мореналар, сырттар. Деңиз деңгээлинен 4300 м ге чейинки бийиктиктерде учурайт.

Саны. Аз санда, жалгыздап кездешет.

Чектөөчү факторлор. Түрдүн популяциялары кездешкен аймактарды чарбачылыкка өздөштүрүү.

Өстүрүү. Атайлап өстүрүү боюнча маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргыз ССРинин Кызыл китебинде катталган (1985).

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Түрдүн санын, биологиясын изилдеп, ал кеңири таралган жерлерде ботаникалык заказник уюштуруу керек.

Барбарис кашгарский

Berberis kaschgarica Rupr.

Статус: *VU*. Редкий вид.

Описание. Сильноветвистый кустарник от 0,5 до 1 м высоты с короткими междоузлиями. Ветви буроватые, шипы трехраздельные, 15 мм длины, превышающие листья. Листья мелкие до 15 мм длиной и до 6 мм ширины, продолговатояйцевидные, кожистые, цельнокрайние или с одним боковым острым зубом на коротком черешке. Цветки одиночные или по 2–3 в пазухах листьев. Чашелистики яйцевидные тупые. Лепестки на верхушке надрезанно-выемчатые, вдвое длиннее тычинок. Плоды – широкоовальные чёрные ягоды до 8 мм длины.

Особенности биологии. Цветет в V–VI, плодоносит в VIII. Размножение семенное.

Распространение общее и в стране. Тибет, Кашгария (Западный Китай), Восточный Памир (Таджикистан). В Кыргызстане Центральный Тянь-Шань (бассейн реки Сары-Джаз).

Места произрастания. Каменистые склоны и старые морены, сырты. Поднимается до 4300 м над ур. м.

Численность. Незначительная, встречается обычно одиночно.

Лимитирующие факторы. Хозяйственное освоение территории произрастания популяций вида.

Культивирование. В культуре не известен.

Меры охраны существующие. Внесен в Красную книгу Киргизской ССР (1985).

Меры охраны рекомендуемые. Изучить численность, биологию вида и организовать заказник в месте наибольшей его концентрации.

Источники: 24, 61, 70.

Kashgarian Barberry

Berberis kaschgarica Rupr.

Status: VU. It is rare little-known species, one of five Kyrgyz congeners, scarcely distributed in Sary-Dzhaz River basin up to 4,300 m above sea level, at stony slopes and moraines. It has value as soil-fixing and food plant. Period of flowering: June – August, fruiting in end of August – September, number is limited. This plant is unstudied in the culture and has generative reproduction. Limiting factors: economic development of habitats. At present time the species is out of any protection despite of including into Red Book of the country in 1985. There are offered for species conservation: to study the biology and abundance and to create protected territories in places with concentrated populations.

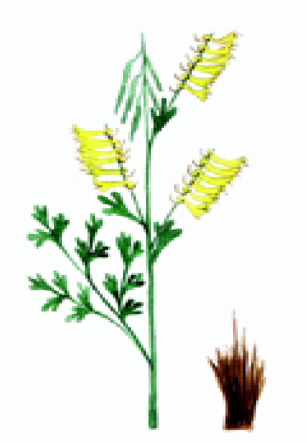

Өрмө кара, бурма кара

Corydalis pseudoadunca **M. Pop.**

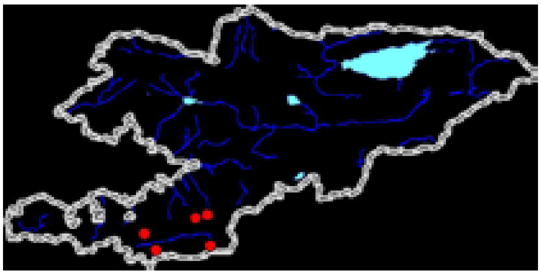

Фумариялардан - Fumariaceae DC. - Дымянковые

Статусу. VU. Өтө сейрек кездешкен Памир-Алайдын эндем түрү.

Мүнөздөмө. Көп жылдык өсүмдүк. Сабагынын бийиктиги 20-40 см, бир топ жоон, катуу. Жалбырактары үч ирет канаттай тилкелүү, анча чоң эмес бөлүкчөлүү, жалбырак пластинкасы жазы, сабында сегменттери бар, бөлүктөрү отурган. Чачы топ гүлүнүн түп жагы бутактанган же жөнөкөй, бир топ узун, гүлдөрү жыш жайгашкан. Гүл жан жалбыракчалары сызгычтай-ланцеттүү, чел кабыктай, кыска. Гүл сабынын узундугу 5 мм, ичке, мөмөсүндө өтө имерилген. Чөйчөкчө жалбыракчалары майда, узундугу 1 мм, чел кабыктай. Гүл коргонунун узундугу 15 мм, сырткы желекчелери учтугуй эмес, шпорасы кыска, түз жана учу тегерек. Кутучалары салаңдаган, узун, ичке келет.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Гүлдөөсү жана мөмөлөөсү июнь-августтарга туура келет. Уругу аркылуу көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Памир-Алай, Алай тоо кыркасы, Талдысуу жана Сопукоргон сууларынын өзөнү, Сопукоргон менен Акбосогонун ортосундагы Ольганын шалбаасында, Талдык ашуусу; Тышкы Алай тоо кыркасы, Кызылсуу дарыясынын башатында.

Өсүү шарттары. Таштуу жана шагылдуу жарларда, агын суулардын өзөндөрү ортоңку жана бийик тоо алкактарындагы тоо беттери.

Саны. Маалымат жок.

Чектөөчү факторлор. Маалымат жок.

Өстүрүү. Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Атайын коргоо боюнча чаралар иштелип чыккан эмес.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Түрдүн санын, биологиясын изилдеп, ал максималдуу учураган аймактарда ботаникалык заказник уюштуруу абзел.

Хохлатка ложносогнутая

Corydalis pseudoadunca M. Pop.

Статус: *VU*. Эндемичный вид Памиро-Алая.

Описание. Многолетнее растение. Стебли 20 - 40 см высоты, довольно толстые, крепкие. Листья почти трижды перисторассеченные с небольшими продолговатыми дольками; пластинки широкие, сегменты на черешочках, доли сидячие. Кисти у основания ветвистые или простые, довольно длинные и густые, цветки расположены часто. Прицветники линейно-ланцетные, пленчатые, короткие. Цветоножки 5 мм длины, тонкие, при плодах сильно отклоненные. Чашелистики мелкие, 1 мм длины, пленчатые. Венчик около 15 мм длины, наружные лепестки без остроконечия, шпора короткая, прямая, тупая. Коробочки почти повислые, длинные, узкие.

Особенности биологии. Цветет и плодоносит в VI-VIII. Размножение семенное.

Распространение общее и в стране. Памиро-Алай. Алайский хребет, в долине р. Талды-Суу, Суфи-Курган, Ольгин луг, между Суфи-Курганом и Ак-Босогой, перевал Талдык; Заалайский хребет, у истоков Кызыл-Суу.

Места произрастания. На каменистых склонах щебнистых обрывах, по берегам рек от среднего до верхнего пояса гор.

Численность. Сведений нет.

Лимитирующие факторы. Сведений нет.

Культивирование. Сведений нет.

Меры охраны существующие. Специальные меры охраны не разработаны.

Меры охраны рекомендуемые. Изучить численность, биологию вида, организовать ботанический заказник вместах максимальной концентрации вида.

Источники: 60, 70.

False Hooked Fumitory

Corydalis pseudoadunca M. Pop.

Status: VU. This rare perennial species is endemic for Alai-Pamirs. It is known from Alai Mountains (northern macroslope: basin of Gultcha River, Taldyk Pass) and Trans-Alai Mountain Range (Kyzyl-Suu and Altyn-Dara Ravines), and populates stony and metal precipitates with scanty vegetation at river banks, from mid-montane belt up to river heads. This plant is blossoming and fruiting in June – August; propagation is generative (by seeds). Data over the number in nature, limiting factors and cultivation are absent. These data are necessary for the elaboration of effective methods of species' preservation.

Түркстан фумариоласы

Fumariola turkestanica Korsh.

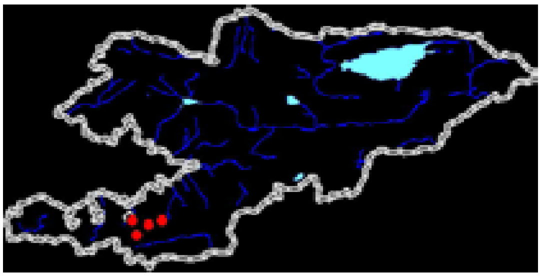

Фумариялардан – Fumariaceae DC. – Дымянковые

Статусу: *Категориясы EN B1ab(iii,iv).* Кыскарып кетүү коркунучунда турган монотиптик тукумдун өкүлү болгон өтө сейрек кездешкен түр [60, 25].

Мүнөздөмө. Бийиктиги 6–10 см келген өсүмдүк. Жалбырактары узун, жип сымал жалбырак саптуу, эки ирет учтуу жалбырактуу; сегменттери узун саптуу, бөлүкчөлөрү сапсыз, бүтүн кырдуу, 2–3 айчыктуу же бөлүктүү. Гүл тобу (2–10 гүлдөр) жалбыракка тушташ жайгашкан, гүл саптары жалбырактан бир аз кыска, чачы топ гүл, кыскарган же чатырчадай. Гүл жанжалбыракчалары өтө кичинекей, түрпүчөдөй; гүл коргону сары, сырткы желекчелери жазы, жалпак сымал, төмөнкүсү тескери жумуртка сымал, жогоркусу ичке, тескери жумурткадай, түбүндө кап сымал уркуйган жери бар, бирок текөөрчөсүз; желекчелери ичке жана кыска. Мөмөсү – бир уруктуу жаңгакча, узундугу 3 мм дей, туурасы 1 мм ге чейин, бышып жетилгенде карайган [60].

Биологиялык өзгөчөлүгү. Жетишеерлик изилденбеген. Май – июндун аягында гүлдөп [60, 35], июль – августта мөмөлөйт [27, 35], жарымына жакын уругу бышпайт; вегетативдик көбөйүүсү жок [25].

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Шахимардан жана Исфайрамсай сууларынын бассейни, суу аралыктырындагы тоо этектери (Арпалык тоолору, Лянгар, Янгисай жана Аушир капчыгайлары, Курбанкөл көлүнүн тегереги) жана Алай тоо кыркасынын батыш бөлүгүнүн түндүк капталы (Кыргызстан жана Өзбекстандын анклавы) [25, 27, 35]; Тажикстанда бар экендиги [25] жаңылыштуу.

Өсүү шарттары. Капысынан тик ылдый аска-зоолордун жаракаларын, салаңдаган акиташ аскаларын, көпчүлүк учурларда түндүк-чыгыш бетин, аз санда аскалардын алдында деңиз деңгээлинен 1050–1500 м бийиктиктерден учуратса болот [35].

Саны. Оптималдуу өсүү шарттарында түрдүн жыштыгы аянты 10х10 м келген обочолонгон тоо беттеринде 15 даана кездешээрине карабастан, жалпы саны өтө аз [35].

Чектөөчү факторлор. Стенойкия, түрдүн конкуренттүүлүгүнүн төмөн деңгээли. Аз сандагы жана чектелген мейкиндикти ээлеген популяциялары кандайдыр бир тоокен иштетүү иштеринин, жол куруунун жана башкалардын кесепетинен биотоптор деградация болгон учурда жеңил эле жок болуп кетиши мүмкүн [35].

Өстүрүү. Өстүрүлгөн эмес. Фармацевтикалык касиеттери изилденбеген.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Иштелип чыкпаган. Түр СССРдин [25], Өзбекстандын [27] жана Кыргызстандын [48] кызыл китептерине киргизилген, бирок бир дагы коруктардын территориясында түр учураган аймактар кирген эмес.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Үзгүлтүксүз негативдик факторлордун интенсивдүүлүгүнө жана түрдүн санына текшерүү жасап, жаңы популяцияларын издеп, Ботаника багына (жаратылыштан алынган уругунан) интродукциялоо жана жакын жердеги коргоого алынган территориялардан (Чыраншаш, Абширсай) маданий өстүрүү зарыл.

Дымяночка туркестанская

Fumariola turkestanica Korsh.

Статус: *Категория EN B1ab(iii,iv)*. Представитель монотипного [60, 25] рода (уникальный элемент генофонда), находящийся под угрозой исчезновения вследствие узкого эндемизма на территории с возрастающей антропогенной нагрузкой.

Описание. Однолетние растение 6–10 см высоты. Листья на длинных нитевидных черешках, дважды тройчатые; сегменты на длинных черешочках, доли сидячие, цельные, 2–3-лопастные или рассеченные. Соцветия (2–10 цветков) супротивные листу, цветоносы немного короче листьев, кистевидные, укороченные, почти зонтиковидные. Прицветники очень маленькие, чешуевидные; венчик жёлтый, наружные лепестки широкие, плосковатые, нижний обратнояйцевидный, верхний узкообратнояйцевидный, у основания с мешковидным выступом, но без шпорца; внутренние лепестки узкие и короткие. Плод – односеменной орешек около 3 мм в длину и до 1 мм в ширину, при созревании чернеющий [60].

Особенности биологии. Недостаточно изучены. Цветёт в конце V – VII [60, 35], плодоносит в VII – VIII [27, 35], около половины семян не вызревают; вегетативное размножение отсутствует [25].

Распространение общее и в стране. Предгорные части бассейнов и междуречья рек Шахимардан и Исфайрамсай (горы Арпалык, урочища Лянгар, Янги-Сай и Аушир, район оз. Курбан-Коль) в западной части северного макросклона Алайского хр. (Кыргызстан и анклав Узбекистана) [25, 27, 35]; указание на нахождение в Таджикистане [25] ошибочно.

Места произрастания. Трещины круто-наклонных и отвесных известковых скал, преимущественно северо-восточных экспозиций, реже встречается у подножия скал; на высотах 1050–1500 м н. у. м [35].

Численность. 20–25 лет назад были известны небольшие популяции в 5 достоверных местонахождениях [25], в настоящее время по крайней мере в трёх из них вид сохранился. Общая численность очень низкая, несмотря на то, что локальная плотность в местах произрастания с оптимальными условиями достигает 15 экз. на участке склона размером 10x10 м [35].

Лимитирующие факторы. Стенойкия, низкий уровень конкурентоспособности вида. Малочисленные и занимающие ограниченное пространство популяции легко могут быть уничтожены при деградации биотопа, вызванной какими-либо горнодобывающими работами, дорожным строительством и т.д. [35].

Культивирование. Не проводилось. Фармацевтические свойства не изучены.

Меры охраны существующие. Не разработаны. Вид занесён в красные книги СССР [25], Узбекистана [27] и Кыргызстана [48], но на территориях существующих заказников ни одно из местонахождений вида не расположено.

Меры охраны рекомендуемые. Организовать регулярный контроль за численностью и интенсивностью негативных факторов, провести поиск новых популяций, интродуцировать (из семян, взятых в природе) в Ботаническом саду и близлежащих охраняемых территориях (Чырандаш, Абширсай), информировать местное население и пропагандировать сохранение мест произрастания в первозданном виде.

Microfumitory

Fumariola turkestanica Korsh.

Status: Endangered (EN B1ab (iii, iv)), narrow-distributed species, endemic for north-western part of Alai Mountains, representative of the monotypic genus. This small annual plant is known from five sites only, in basins of Shakhimardan and Isfairamsai Rivers and in area between them (Kyrgyzstan and Uzbekistan), and populates cleft on steep and precipitous limy rocks, at 1,050–1,500 m above sea level. Flowering plants are observed from end of May and June, fruiting in July; vegetative propagation is absent. Limiting factors: small territory of occupancy and distribution, stenoky; small populations can be lost by any possible biotop disturbance (road construction etc.). The species is unknown in a culture and in territories of existing protected areas, despite of it is listed in Red Books of Kyrgyzstan, Uzbekistan and USSR. For the species' conservation there are offered search for new populations, monitoring for a Microfumitory's number and an intensity of negative influence, introduction into Botanical garden and in neighbouring wildlife areas, and the explanatory work for people about necessity to preserve species' area of occupancy.

Алай искандерасы

***Iskandera alaica* (Korsh.) Botsch. et Vved.**
(*Matthiola albicaulis* Boiss. var. alaica Korsh.)

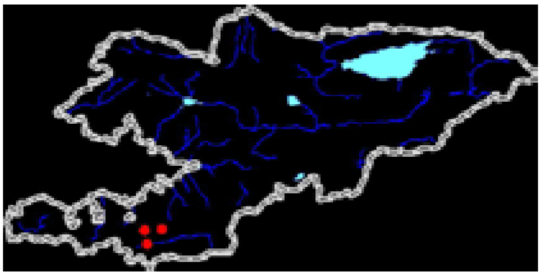

Кайчы гүлдүүлөрдөн - Brassicaceae Burnett - **Крестоцветные**

Статусу: VU. Өтө сейрек кездешүүчү кууш эндем түр. Республикада тукумдун жападан жалгыз түрү.

Мүнөздөмө. Көп жылдык, жыгачтанган бутактуу, көп башчалуу каудекстүү, эски жалбырактардын калдыктары менен капталган, жалбыраксыз, түксүз сабагынын бийиктиги 20 (50) см ге чейин жеткен өсүмдүк. Жыш, майда жабышкак түктүү жана чачыранды чоң тоголок башчалуу безчелер өсүмдүктүн бүткүл турпатын бозомук көрсөтөт. Жемиштүү өркүнү калыңыраак, түксүз, бийиктиги 8-11 см. Жалбырактары тамырына жакын жайгашып, бозомук-жашыл, бүтүн кырдуу, узунча-тескери жумуртка сымал. Гүл коргону сыяга боёлгондой. Желекчелеринин узундугу 20-25 мм, сыя. Саадакчалары жазы сызыктуу, узундугу 6 см ге чейин, туурасы 5-8 мм, жалпайган, учунда эттүү тумшуктуу. Саадакчаларынын бут-таякчаларынын түктүү булалары жок.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Июнда гүлдөп, июлда уруктайт. Уругу аркылуу көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Кыргызстан: Алай өрөөнү, Кызылэшме беттери, Кашкасуу суусунун өзөнү.

Өсүү шарттары. Ортоңку жана бийик тоо алкактарынын акиташтуу, чополуу тектери.

Саны. Өтө эле аз.

Чектөөчү факторлор. Жайыттарды малга үнөмсүз пайдалануунун негизинде, аларга күч келип, өсүмдүктөрдүн кайрадан калыптануусуна тоскоолдук кылат.

Өстүрүү. Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргыз ССРинин Кызыл китебине (1985) киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Түрдүн популяциясы көп учураган Кашка-Суу суусунун бассейнинде ботаникалык заказник уюштуруу зарыл.

Искандера алайская

***Iskandera alaica* (Korsh.) Botsch. et Vved.**

(*Matthiola albicaulis* Boiss. var. alaica Korsh.)

Статус: *VU*. Редчайший узкоэндемичный вид. В республике один вид этого рода.

Описание. Многолетнее растение с одревесневшими ветвистыми многоголовыми каудексами, покрытыми остатками старых листьев, с безлистными, голыми стеблями до 20(50) см высоты. Все растение сероватое от густого покрова из мелких прижатых ветвистых волосков и рассеянных крупных головчатых железок. Плодущие стебли толстоватые, голые, 8 – 11 см высоты. Листья прикорневые серо-зеленые, цельнокрайние, продолговато-обратнояйцевидные. Околоцветник фиолетовоокрашенный. Лепестки 20 – 25 мм длины, фиолетовые. Стручки широколинейные до 6 см длины, 5-8 мм ширины, сплюснутые, на верхушке с мясистым рыльцем. На ножках стручков отсутствует шерстяное опушение.

Особенности биологии. Цветет в VI; плодоносит в VII. Размножение семенное.

Распространение общее и в стране. Кыргызстан: Алайская долина, склоны Кызыл-Эшме, бассейн р. Кашка-Суу.

Места произрастания. Глинисто-известняковые отложения в среднем и верхнем поясе гор.

Численность. Очень незначительна.

Лимитирующие факторы. Бессистемный выпас скота и чрезмерная нагрузка на пастбища препятствует возобновлению растений.

Культивирование. Сведений нет.

Меры охраны существующие. Внесена в Красную книгу Киргизской ССР (1985).

Меры охраны рекомендуемые. Организовать ботанический заказник в бассейне р. Кашка-Суу, в районе наибольшей концентрации популяций вида.

Источники: 24, 39, 60, 70.

Alai Iskandera

***Iskandera alaica* (Korsch.) Botsch. et Vved.**

(*Matthiola albicaulis* Boiss. var. alaica Korsh.)

Status: VU. This rarest relic endem of Alai Valley is still known from 2–3 sites at southern slope of Alai Mountains (Kyzyl-Eshme, Kashka-Suu Ravines) and from basin of Altyn-Dara River (northern slope of Trans-Alai Mountain Range), and is only one representative of the genus in the country. Single plants are found at clayey and lime steep slopes with scanty vegetation, in mid- and high-montane belts. It flowering in June, fruiting in July; propagation is generative (by seeds). Data about cultivation are unknown. Limiting factors: unordered cattle pasturage which put obstacle in reproduction in natural populations of the Iskandera. The species is included into Red Book of the Republic in 1985. The creation of botanical wildlife area (i. g. in Kashka-Suu River basin) is offered for protection of the species.

Литвинов чегендири

Rhodiola litwinowii Boriss.

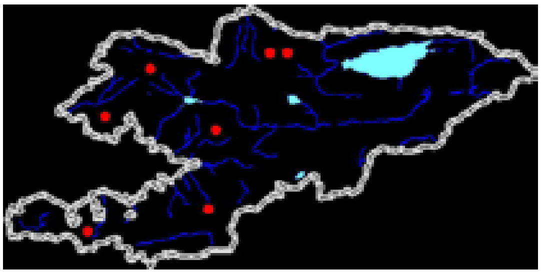

Чегендирлерден - Crassulaceae DC. - Тостянковые

Статусу: LC. Чарбачылыкта кеңири колдонулган, чачыранды таралган түр.

Мүнөздөмө. Көп жылдык чөп өсүмдүк. Тамыры жоон, жогору жагынын жоондугу 2 см ге жетет. Тамыр сабагы көп муунактуу, кубаттуу, үстү көп эмес сандагы эски сабактары жана чел кабыктай, үч бурчтуу-жумурткадай жалбырактары менен жабылган. Көп сандаган сабактарынын бийиктиги 10-17 см, тик өйдө өсөт, жалбырактары жыш. Жалбырактары кезектешип жайгашкан, жалпак, узундугу 1-1,5 см, туурасы 0,3-0,5 см, эллипстей, учу тегерек, түбү үч бурчтуктай, жогор жагы теңдеш эмес тишчелүү, төмөн жагы тегиз жээктүү. Топ гүлү жыш жана көп гүлдүү. Гүлдөрү 4-5 санда, эки үйлүү. Гүл саптары гүлүнө тең же андан кыска. Чөйчөкчөлөрү ланцеттей, учу тегерек. Желекчелери ланцеттей, аталыгы желекчелеринен узун, сары томолок келген чаңдагычтуу. Мөмөсүнүн учу узун учтуу.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Июнь-июль айларында гүлдөп, июль-августта мөмө байлайт. Уругу аркылуу көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдөгү таралуусу. Монголия, Жунгар, Кашгар; Тяньшанда: Кыргыз, Талас, Чаткал, Фергана тоо кыркалары; Памир-Алай: Алай жана Түркстан тоо кыркалары.

Өсүү шарттары. Таш-шагылдуу топурактар, эшилме шагылдар, мөңгүлөрдүн жээктери, бийик тоо алкактарындагы ашуу жерлер.

Саны. Азайып бара жатат.

Чектөөчү факторлор. Чарбачылык иш-аракеттер.

Атайын өстүрүү. Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Атайын коргоо чаралар иштелип чыккан эмес.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Түрдүн популяциясынын абалын аныктап, тийиштүү коргоо чараларын уюштуруу.

Родиола Литвинова

Rhodiola litwinowii Boriss.

Статус: *LC.* Мозаично распространённый вид, интенсивно использующийся в хозяйстве.

Описание. Многолетнее травянистое растение. Корень толстый до 2 см ширины в верху, корневище многоглавое, мощное, с небольшим числом старых стеблей, покрытое в верхней части перепончатыми, треугольно-яйцевидными листьями. Стебли многочисленные 10-17 см высоты, прямые, довольно густо лиственные. Листья очередные, плоские, 1-1,5 см длины, 0,3-0,5 см ширины, эллиптические, туповатые с клиновидным основанием, с тупыми глубокими, неравными зубцами, к основанию цельнокрайние. Соцветие многоцветковое, плотное, олиственное. Цветки 5-4 членные, двудомные; цветоножки равны или короче цветков; чашелистики ланцетные, тупые; лепестки ланцетные; тычинки превышают лепестки с округлыми желтыми пыльниками. Плодики с нитевидным длинным носиком.

Особенности биологии. Цветет в VI-VII, плодоносит в VII-VIII. Размножение семенное.

Распространение общее и в стране. Монголия, Джунгария, Кашгария. Тянь-Шань: хребты Киргизский, Таласский, Чаткальский, Ферганский; Памиро-Алай: Алайский, Туркестанский.

Места произрастания. На каменисто-щебнистых почвах и россыпях, у ледников, на перевалах в верхнем поясе гор.

Численность. Сокращается.

Лимитирующие факторы. Хозяйственная деятельность.

Культивирование. Сведений нет.

Меры охраны существующие. Специальные меры охраны не разрабатывались.

Меры охраны рекомендуемые. Выяснение состояния популяции и организация общих мер охраны.

Источники: 39, 57, 70.

Litvinov's Rosewort

Rhodiola litwinowii Boriss.

Status: LC. It is rare species mosaic-distributed in Alai-Pamirs, Tien Shan, Kashgaria, Dzhungaria and Mongolia. This plant has economic importance. In Kyrgyzstan it sporadically occurs in Talas, Alexander, Chatkal, Fergana, Turkestan and Alai Mountain Ranges, on stony and metal slopes and screes in upper montane belt, nearby glaciers and at passes. Number in nature is decreasing. Flowering period: June – July, fruiting in July – August; propagation is generative (by seeds). Data about cultivation are absent. Limiting factor is human economic activity. There are no elaborated methods for the species' protection but there are offered common protection routines and study of specific status in different populations.

Тяньшань сибирчиси

Sibiraea tianschanica Pojark.

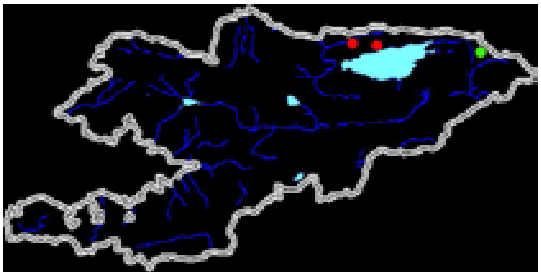

Роза гүлдүүлөрдөн - Rosaceae Juss. - Розоцветные

Статусу: CR. Түндүк Тяньшандын декоративдүү, сейрек кездешкен эндем өсүмдүгү.

Мүнөздөмө. Жапыз өскөн, бийиктиги 0,5 м ге жеткен, кара-күрөң, жоон бутактуу бадал. Жалбырактары ичке ланцеттей, жалбырак сапсыз, узундугу – 2-6 см, туурасы 4-8 см келип, учу учтугуй, теги жыланач, кээде кирпик сымал кырдуу. Гүлдөрүнүн диаметри 5 мм, узундугу 2,5 см келген чачы топ гүлгө чогулуп, ичке өзөктө тыгыз жайгашкан, ал эми чачы топ гүлдөрү, шыпыргыдай топ гүлгө топтолгон, төмөнкү топ гүлдөрүнүн гүл сабынын узундугу 0,5-3 мм. Гүл топторунун гүл саптары жана гипантии жыш, узун түктүү. Желекчелери жыланач, 4 мм узундукта, туурасы 2 мм.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Июнь айында гүлдөп, августта мөмөлөйт. Вегетативдик жана уругу аркылуу көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Түндүк Тяньшань (Кетмен, Заилийск, Күнгөй жана Тескей Алатоо кыркалары). Кыргызстанда – Көкжар дарыясынын башатында (Тескей Ала-Тоо) жана Сүттүү-Булак суусунун башатында (Күңгөй Ала-Тоо) өсөт.

Өсүү шарттары. Бийик тоо алкактарында: бадалдуу жана жапалак арчалуу, сейрек өскөн карагайлуу токойлор, криофиттик (субальпы) шалбаалар жана жапыз чөптүү (альпы) шалбаасы. Жалгыздан же көп эмес топто учурайт.

Саны. Маалымат жок.

Чектөөчү факторлор. Жайыттарга мал жаюунун кесепетинен жабыркайт. Жаш өсүндүлөрү, көчөттөрү жокко эсе.

Өстүрүү. КР УИАнын Ботаникалык багынын дендрарий-коругунда бир рече жолу эгилген. Уругун күзүндө сепкенде көчөттөрү апрелде чыгат. Температуранын жогорулашынын жана абанын кургактыгынын кесепетинен кийинчерээк солуп калат.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Казак ССРинин (1981) жана Кыргыз ССРинин (1985) Кызыл китептерине киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Көкжар дарыясынын башатында ботаникалык заказник уюштуруу. Калган жерлерде түрдүн популяцияларына туруктуу көзөмөл салуу керек.

Сибирка тяньшанская

Sibiraea tianschanica Pojark.

Статус: *CR.* Эндемичное, декоративное и редкое северотяньшанское растение.

Описание. Низкий кустарник до 0,5 м высоты, с толстыми темно-бурыми стеблями. Листья узколанцетные сидячие 2 - 6 см длины и 4 - 8 см ширины, с острой верхушкой, оканчивающейся коротким острием, к основанию голые, иногда с реснитчатыми краями. Цветки 5 мм в диаметре собраны в кисти 2,5 см длиной, плотно сидят на тонкой оси, а кисти собранные в метёлку, нижние на цветоножках 0,5 - 3 мм длины. Оси соцветий цветоножки и гипантии с густым и длинным опушением. Листовки голые, до 4 мм длины и 2 мм ширины.

Особенности биологии. Размножение семенное и вегетативное. Цветет в VI и плодоносит в VIII.

Распространение общее и в стране. Северный Тянь-Шань (хребты Кетмень, Заилийский, Кюнгей и Терскей Алатау). В Кыргызстане – верховья рек Кёк-Джар (Терскей Ала-Too) и Сюттю-Булак (Кюнгей Ала-Too).

Места произрастания. Верхний пояс гор: заросли кустарников и стланикового можжевельника, полянки в разреженных ельниках, криофитные среднетравные (субальпийские) и низкотравные (альпийские) луга. Встречается одиночно и небольшими группами.

Численность. Сведения отсутствуют.

Лимитирующие факторы. Страдает от чрезмерной нагрузки на пастбищах при выпасе скота. Всходы и подрост почти отсутствуют.

Культивирование. Неоднократно испытывалась в дендрарии-заповеднике Ботанического сада АН Киргизской ССР. При осеннем посеве всходы появляются в апреле. С наступлением высокой температуры и сухости воздуха они погибают.

Меры охраны существующие. Внесена в Красную книгу Казахской ССР (1981), Красную книгу Киргизской ССР (1985).

Меры охраны рекомендуемые. Организовать ботанический заказник в верховье р. Кёк-Джар. На остальных участках взять популяции вида под контроль.

Источники информации: 23, 24, 57, 61, 71.

Tien Shan Sibiraea

Sibiraea tianschanica (Krassn.) Pojark.

Status: CR. It is very rare low shrub species with disjunctive area is endem of Northern Tien Shan, in Kyrgyzstan is known in Terskey Ala-Too (eastern part – Kok-Dzhar River gorge) and Kungei Ala-Too (Syuttu-Bulak River gorge) Mountain Ranges only, another locality is Dzhiya River riverhead (Zailiysky Mountain Range, Kazakhstan). The species scarcely (by single specimens and small groups) populates upper margin of forest and subalpine meadows in upper parts of gorges. Young plants were grown in Bishkek Botanical garden died because of warm and dry climate. Period of flowering: June, reproduction is generative (by seeds) and vegetative, but shoots are absent in nature on account of excessive pasturage (main limiting factor). This rare species is listed in Red Book of Kazakhstan (1981) and Kyrgyzstan (1985), but any special method for preservation at present are absent. There are offered to create the botanical wildlife area in Kok-Dzhar riverhead and to organise the observation in other habitats.

Ольга четиндиги

Sorbaria olgae Zinserl

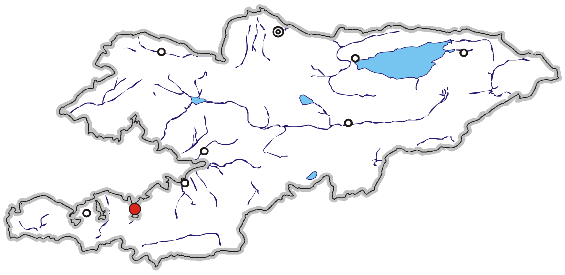

Роза гүлдүүлөрдөн - Rosaceae Juss. - Розоцветные

Статусу: CR *B2ab(iii)*. Алай тоо кыркасынын чектелген аянтта учураган, чамасы жоголуп бара жаткан өтө сейрек кездешкен эндем. Декоративдүү.

Мүнөздөмө. Жайкысын жашыл, бутактары жылаңач, жалбырактары түгөйсүз канаттуу, узундугу – 10-20 см, учтуу сызгычтай 15-19 жалбыракчалардан турган жан жалбырактуу бадал. Жалбыракчалары жумуртка сымал ланцеттей, узундугу 2,3-5 см, туурасы 0,8-2,3 см, кош тишчелүү, кырдуу, теги тегерек же бир аз ичке, учу учтуу же бир аз имерилген, үстү жагы жылаңач, асты жагындагы тарамыштары сейрек, жөнөкөй түкчөлүү. Топ гүлдөрүнүн узундугу 15-25 см, туурасы 8-15 см, түксүз. Желекчелери түксүз, узундугу 2-3 см, имерилген.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Изилденбеген. Май айында гүлдөп, июлда мөмөлөйт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Алай тоо кыркасынын Шахимардан айлына жакын түндүк тоо беттери.

Өсүү шарттары. Капчыгайдын тоо беттери.

Саны. Түр биринчи жолу 1871-жылы табылып, ошондон бери көптөгөн изилдөөлөр натыйжалуу жыйынтык бере элек.

Чектөөчү факторлор. Маалымат жок.

Өстүрүү. Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргыз ССРинин Министрлер Советинин токтомунун негизинде 1975-жылдан бери корукка алынган. Кыргыз ССРинин Кызыл китебинде (1985) катталган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Түрдүн азыркы кездеги абалын изилдөө зарыл. Мурунку түр кездешкен аймактарды кылдаттык менен изилдеп, эгер ал түр табылса, ошол жерге ботаникалык заказник уюштуруу.

Рябинник Ольги
Sorbaria olgae Zinserl

Статус: CR B2ab(iii). Редчайший узкоэндемичный вид Алайского хребта. Декоративен.

Описание. Летнезеленый кустарник с голыми ветвями, непарноперистыми листьями 10 - 20 см длины с острыми линейными прилистниками, состоящих из 15 - 19 листочков. Листочки яйцевидно-ланцетные 2,3 - 5 см длины, 0,8 - 2,3 см ширины, с дважды зубчатым краем при основании округлые или слегка суженные, наверху острые или слегка оттянутые, сверху голые, снизу по жилкам с единичными простыми волосками. Соцветие 15 - 25 см длинны и 8 -15 см ширины, голое. Листовки голые 2 - 3 см длины отклоненные.

Особенности биологии. Не изучены. Цветет в V, плодоносит в VII.

Распространение общее и в стране. Северный склон Алайского хребта, близ села Шахимардан.

Места произрастания. Склоны ущелья.

Численность. Вид был впервые найден в 1871 г., с тех пор при многократных обследованиях его найти не удается.

Лимитирующие факторы. Сведений нет.

Культивирование. Сведений нет.

Меры охраны существующие. Принят под государственную охрану в соответствии с постановлением Совета Министров Киргизской ССР в 1975 году. Внесен в Красную книгу Киргизской ССР (1985).

Меры охраны рекомендуемые. Выяснить современное состояние вида. Тщательно обследовать район прежнего обитания, при обнаружении вида организовать заказник.

Источники: 22, 25, 56.

Olga's Sorbaria
Sorbaria olgae Zinserl

Status: Critically endangered (CR B2ab (iii)). It is narrow-spreaded shrub species endemic for Alai Mountain Range, is known by unique found only in 1871 in Shakhimardan vicinity at altitude near 1,000 m above sea level. The habitat is mixed forest (Juniper and deciduous trees), period of flowering: May; data about ecology, propagation, number in nature and cultivation are absent. Excessive pasturage is presumably limiting factor. This plant is included in the list of endangered and protected species in 1975 by special Governmental Decree of Kyrgyz SSR. At present it is necessary to continue attempts to re-discover this species, to study the current state of population and create protected territory if it still consist there.

Шренк табылгы гүлү

Spiraeanthus schrenkianus (Fisch. et Mey.) Maxim

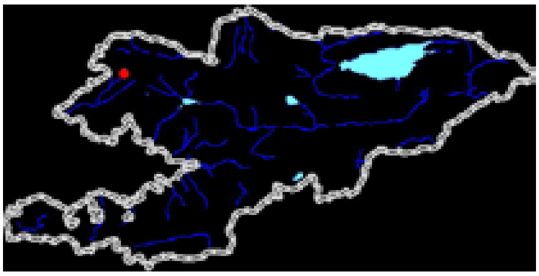

Роза гүлдүүлөрдөн - Rosaceae Juss. - **Розоцветные**

Статусу. CR *B2ab(iii)*. Декоративдүү, эндем, сейрек кездешкен, саны азайып бара жаткан реликт тукумдун өкүлү.

Мүнөздөмө. Декоративдүү өсүмдүк, жыгачы кол өнөрчүлүккө керектелүүчү аябай кооз, көркөмдүү. Көпчүлүк учурда жыш шыпыргыдай шактуу, өтө чоң эмес, бийиктиги 3 м ге чейин жеткен бадал. Жаш өркүндөрү ичке түктүү, бозомук-сары, узунунан жаракалуу жана түлөгөн кабыктуу. Жалбырактары түгөйсүз канаттай, узундугу 2-13 см, туурасы 1,5-10 мм, ичке сызгычтай, 20-30 жуп, майда жумуру, калың сымал, түктүү, узундугу 3 мм ге чейин жеткен жалбыракчалардан турат. Гүлдөрү шыпыргыдай топ гүлгө чогулган, узундугу – 9-20 см, бир жылдык өркүндөрдүн учунан өсүп чыгат. Гүлдөрү агыш-мала кызыл, жыпар жыттуу, үстүнкүлөрү гүл сапсыз, жазы коңгуроодой гипантийи сейрек түктүү жана саргыч безчелүү. Желекчелери бозомук-түктүү, узундугу – 5 мм.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Вегетациясы узакка созулган өсүмдүк. Табигый шарттарда вегетациясы апрелде башталып, июнда гүлдөйт. Гүлдөө 15-20 күнгө созулат. Мөмөлөрү июлдун аягы – сентябрда бышып жетилет. Жерге түшкөн уруктары 18 күндөн кийин өнүп чыгат. Бир түбү 2,5 миң мөмө байлайт, бирок табигый көбөйүп өсүүсү начар.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Казакстан: Бетпакдала чөлүнүн борбордук жана батыш бөлүгү, Боролдой, Сырдарыя Каратоолору; Кыргызстан: Фергана тоо кыркасынын кырлары (Майлуусуу суусунун бассейни).

Өсүү шарттары. Жапыз тоолордун таштуу жондорунда өтө көп эмес топ болуп өсөт.

Саны. Маалымат жок.

Чектөөчү факторлор. Чексиз мал жаюудан жана отун катары пайдалануудан жабыркайт. Жаш өсүндүлөрү жана көчөттөрү жок.

Өстүрүү. Алматы, Ташкент, Дүйшөмбү шаарларынын ботаникалык бактарында. 1955-жылдан 1958-жылга чейин КР УИАнын Ботаникалык багынын дендрарий коругунда өстүрүлгөн. Өсүмдүк мөмө байлоо фазасына жеткен, бирок түктүү коңорчоктүн конкуренциясына туруштук бербей, солуп калган.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргыз ССРинин Министрлер Советинин токтомунун негизинде Кыргызстанда 1975-жылдан бери мамлекеттик коргоого алынган түрлөрдүн тизмесине кирген. СССРдин Кызыл китебине (1984), Кыргыз ССРинин Кызыл китебине (1985) киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Өсүмдүктүн сан өлчөмүн тактап, ботаникалык заказник уюштуруу. Ботаника багында эксперименталдык себүү жүргүзүп, табигый учураган аймактарга кайрадан реинтродукция иштерин жүргүзүү зарыл.

Таволгоцвет Шренка

Spiraeanthus schrenkianus (Fisch. et Mey.) Maxim

Статус: *CR* B2ab(iii). Эндемичное, декоративное и редкое с сокращающейся численностью растение. Представитель реликтового рода.

Описание. Декоративное растение, имеет очень красивую, идущую на художественные поделки древесину. Небольшой кустарник до 3 м высотой с густой чаще метловидной кроной, с тонко опушёнными молодыми побегами, покрытыми серовато-желтой, продольно-трескающейся и шелушащейся корой. Листья парноперистые, 2 - 13 см длины, и 1,5 - 10 мм шир., узколинейные из 20 - 30 пар мелких овальных, толстоватых, опушённых листочков до 3 мм длины. Цветки в метельчатых соцветиях 9 - 20 см длины, развиваются на концах годичных побегов. Цветки беловато-розовые душистые, верхние почти сидячие с ширококольчатым гипантием с редким пушком и желтоватыми желёзками. Листовки серо-волосистые 5 мм длины.

Особенности биологии. Растение с длительным периодом вегетации. В естественных условиях начинает вегетировать в IV, цветет в VI. Цветение продолжается 15-20 дней. Плоды созревают в конце VII-IX. Опавшие семена прорастают через 18 дней. На одной особе образуется 2,5 тыс. плодов, но естественное возобновление не велико.

Распространение общее и в стране. Казахстан: центральная и западная часть пустыни Бетпак-Дала, Сырдарьинский Каратау, Боралдайтау; Кыргызстан - отроги Ферганского хр. (бассейн р. Майлы-Суу).

Места произрастания. Растет небольшими группами по каменистым склонам низкогорий.

Численность. Сведения отсутствуют.

Лимитирующие факторы. Страдает от бессистемного выпаса скота и порубки растений на дрова. Всходы и подрост отсутствуют.

Культивирование. В ботанических садах Алматы, Ташкента, Душанбе. Культивируется в дендрарии-заповеднике Ботанического сада НАН Кыргызской Республики с 1955 по 1958 г. Растения вступили в фазу плодоношения, но вследствие слабой конкурентоспособности с чингилем серебристым выпали из насаждения.

Меры охраны существующие. Включён в список видов, охраняемых государством, утвержденный Советом Министров Кыргызской ССР в 1975 г. Внесен в Красную книгу СССР (1984), Красную книгу Киргизской ССР (1985).

Меры охраны рекомендуемые. Уточнить запасы растений, организовать ботанический заказник. Провести повторные экспериментальные посевы в Ботаническом саду с последующей реинтродукцией в места естественного произрастания.

Источники: 23, 24, 57, 61.

Spireanthus, or Schrenk's False Spirea

Spiraeanthus schrenkianus (Fisch. et Mey.) Maxim

Status: Critically Endangered (CR B2ab (iii)). It is Middle Asian endemic representative of small relic genus, rare plant species known in Kyrgyzstan by the sample from Maimak vicinity only (north-westernmost Kyrgyzstan at the Kazakh border). These plants occur in nature by small groups at stony low-montane slopes, flowering during 15–20 days in June, propagating by seeds, but juveniles not occur and number in nature are unknown. A timber of this ornamental shrub is very nice and is valued by cabinet-masters. Cultivation in Bishkek Botanical garden (1955–1958) was unsuccessful because of weak competitiveness with another shrubs. Limiting factors: cattle-pasturage and felling (firewood-cutting by people). There are necessary to elucidate the number of plants and create botanical wildlife area near Maimak Ry Station, also to make the plantation in culture for the subsequent re-introduction.

Орто Азия алмуруту

***Pyrus asiae-mediae* (M. Pop.). Maleev**

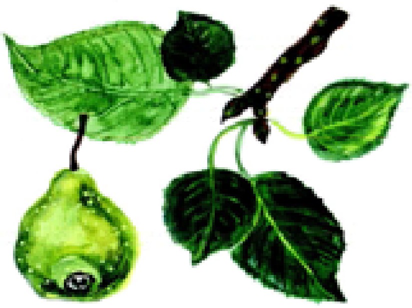

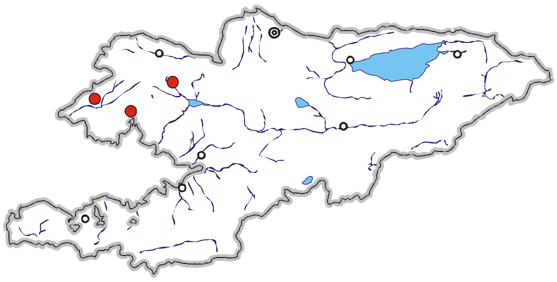

Роза гүлдүүлөрдөн – Rosaceae Juss. Роцветные

Статусу: EN. Көп белгисиз түр. Батыш Тяньшандын сейрек учуроочу эндеми. Түрдүн систематикалык орду талаш. Селекция үчүн жана алмуруттардын мол түшүмдүү козукарын илдеттерине жана шайтан көпөлөктөргө туруктуу түштүк сортторун чыгарууда өтө маанилүү.

Мүнөздөмө. Шактары жайылган, бийиктиги 12-16 м ге жеткен дарак. Бутактары жоон, тикенексиз. Жалбырактары жумуру, жээктери ири араа сымал, жалбырак сабы узун жана жылаңач, жемиши – алмурут, мөмө учу кесилген тоголок сымал, саргыч-жашыл. Жемиш эти катуу, ширелүү.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Алмуруттун чыгышазиялык топторуна же алардын гибриддерине таандык. Алар үчүн мезофиттүү, тыным мезгили кыска, суукка чыдамсыз, козукарын илдеттерине туруктуулук мүнөздүү. Уругу менен жана тамыр көчөттөрү менен көбөйөт. Апрель-май айларында гүлдөп, сентябрь-октябрь айларында мөмөлөйт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Чаткал, Пскем жана Узунакмат кырка тоолорундагы эски журттарда жалгыздап, сейрек кездешет.

Өсүү шарттары. Алма-жаңгак токой алкактарында деңиз деңгээлинен 1200 м бийиктиктеги суу өрөөндөрүнүн боюндагы аллювиалдык топурактарда өсөт.

Саны. Бирин-серин кездешет.

Чектөөчү факторлор. Мөмөлөгөн өсүмдүктөрдүн кыйылышы. Уругунан өсүүнүн жойулушу.

Өстүрүү. Чаткалда жана Узунакмат кыркы тоолорундагы айылдарда (Тегене капчыгайында) бирин-серин дарактары өстүрүлөт. Тегене капчыгайынан алынып келинип, КР УИАнын Ботаникалык багында өстүрүлгөн. Кышкы сууктан жабыркабайт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргыз ССРинин Министрлер Советинин токтомунун негизинде республикада 1975-жылдан бери корукта. СССРдин (1975), Өзбек ССРинин (1984) жана Кыргыз ССРинин (1985) Кызыл китептеринде катталган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Түрдүн абалын жана санын көзөмөлдөп, сакталышын толук эсепке алуу. Өсүмдүк өскөн аймактарда заказник уюштуруу керек.

Груша Средней Азии

Pyrus asiae-mediae (M. Pop). Maleev

Статус: EN. Вид малоизвестен. Узколокальный эндемик Западного Тянь-Шаня. Систематическое положение вида дискуссионно. Имеет большое значение для селекции и выведения устойчивых к грибным заболеваниям и повреждаемости плодожоркой южных высокоурожайных сортов груш.

Описание. Дерево до 12-16 м высоты с раскидистой кроной. Ветви толстые без колючек. Листья овальные, по краю крупнопильчатые, на длинных голых черешках, плоды грушевидные на верхушке усечённо-закругленные, зеленовато-желтые. Мякоть твердая сочная.

Особенности биологии. Относится к группе восточноазиатских груш или к их гибридам, для которых характерны мезофитность, короткий период покоя, слабая зимостойкость, высокая устойчивость к грибным заболеваниям. Размножается семенами и корневой порослью. Цветет в IV-V, плодоносит в IX – X.

Распространение общее и в стране. Встречается единично на Чаткальском, Пскемском и Узун-Ахматском хребтах, около бывших старых поселений.

Места произрастания. Растёт на аллювиальных почвах по долинам рек в поясе яблонево-ореховых лесов, на абсолютных высотах до 1200 м.

Численность. Встречается единично.

Лимитирующие факторы. Рубка плодоносящих растений. Отсутствие семенного возобновления.

Культивирование. В поселках на Чаткальском и Узун-Ахматском (ур. Тегене) хребтах культивируются единичные экземпляры. В Ботанический сад НАН КР ввезена из урочища Тегене. Зимует без повреждений.

Меры охраны существующие. На территории республики охраняется с 1975 г. в соответствии с постановлением Совета Министров Киргизской ССР. Внесена в Красные книги СССР (1975), Узбекской ССР (1984) и Киргизской ССР (1985).

Меры охраны рекомендуемые. Установить строгий контроль за численностью и состоянием вида. Создать заказник в месте его обитания.

Источники: 24, 25, 27, 56.

Middle Asian Pear

Pyrus asiae-mediae (M. Pop). Maleev

Status: EN. It is narrow-spreaded little-known species of debatable taxonomic rank, West Tien Shan endem. Single individuals were reported in Chatkal, Pskem and Uzun-Akhmat Mountain Ranges nearby old settlements, in zone of apple-walnut forest, in flood-lands on alluvial soils, up to 1,200 m above sea level. Period of flowering: April – May, fruiting in September – October; reproduction is both generative (by seeds) and vegetative (by root-layers). This is valuable element of genetic fund for the selection of pear cultivars; it is cultivating in several villages and in Bishkek Botanical garden. Only one population of vague origin in Pskem River valley is known for certain. Limiting factors: felling of trees, absence of generative reproduction. There are necessary the estimation of the number and the area, organizing of monitoring in the population, and creation of botanical wildlife area in the habitat.

Коржинский алмуруту

Pyrus korshinskyi Litv

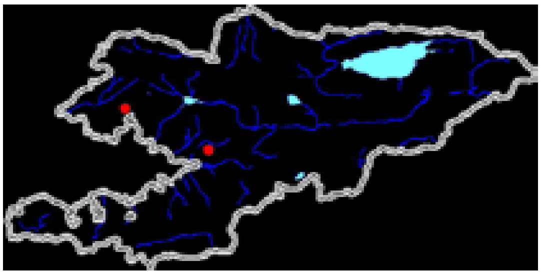

Роза гүлдүүлөрдөн - Rosaceae Juss. - Розоцветные

Статусу: VU. Кыргыз Республикасынын аймагында өскөн үч түрдүн бири. Көп белгисиз таксон. Батыш Тяньшанда сейрек кездешкен эндем. Селекцияда түштүктөгү кургакчылыкка чыдамдуу, мол түшүмдүү алмурут сортторун чыгарууда өтө баалуу генофонд.

Мүнөздөмө. Жайылган шар сымал же шагы созулган, бийиктиги 10-12 м ге чейин жеткен дарак. Бутагы күңүрт-күрөң, жаш бутакчасы вегетациянын биринчи жарымында түктүү, кийинчерээк начар түктүү же түксүз. Жалбырактары ланцеттей, узунча-ланцеттей же тилкелүү, узундугу – 5-10 см, тегинен эң кеңири жазы, жээктери араа сымал тишчелүү. Гүлдөрүнүн диаметри 2-2,5 см, ак, желекчелери узунча-жумуру, кыска тырмактуу. Мөмөсү – жазы алмурут, жашылгыч-сары, ширелүү, даамы бир аз тилди куруштурат.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Алмуруттун чыгышазиялык топторуна же алардын гибриддерине таандык, аларга кыска тыныгуу мезгили, кышкы суукка чыдамсыз, козукарын илдеттерине, кургакчылыкка туруктуулугу мүнөздүү. Уругу аркылуу жана тамыр көчөттөрү менен көбөйөт. Жалбырактары апрелдин экинчи жана үчүнчү жарымында ачылат. Табигый шарттарда май айында гүлдөп, август-сентябрда мөмөлөйт. Жалбырак түшүүсү сентябрдын аягынан башталып, кыш түшкөнгө чейин бүтпөйт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Батыш Тяньшань, Памир-Алай (Тажикстан, Өзбекстан). Кыргызстанда – Чаткал жана Фергана кырка тоолорунда.

Өсүү шарттары. Кургак шагыл-таштуу жана майда топурактуу беттерде, кургак сайлардын жээгинде, төмөнкү жана ортоңку тоо алкактарында, деңиз деңгээлинен 1200-1700 м бийиктик аралыгында өсөт.

Саны. Көп эмес, бирин-серин кездешет.

Чектөөчү факторлор. Мөмөлөгөн дарактардын кыйылышы. Уругу аркылуу көбөйүүнүн жоктугу.

Өстүрүү. КР УИАнын ботаникалык багынын дендрарий коругунда 1954-жылы Фергана кырка тоосундагы Чарвак айылынын четинен жыйналган уруктан өстүрүлгөн. Жетилген дарактары кышка чыдамдуулугу канааттандыраарлык.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргыз ССРинин Министрлер Советинин токтомунун негизинде республикада 1975-жылдан бери корукка алынган. Кыргыз ССРинин Кызыл китебинде (1985) катталган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Түрдүн абалын жана санын көзөмөлдөп, бардык учураган даанасын корукка алуу зарыл.

Груша Коржинского

Pyrus korshinskyi Litv

Статус: *VU*. Один из трех видов произрастающих на территории Кыргызской Республики. Таксон малоизвестен. Узколокальный эндемик Западного Тянь-Шаня. Ценный генофонд для селекции засухоустойчивых южных высокоурожайных сортов груш.

Описание. Дерево с шаровидно-раскидистой или вытянутой кроной до 10 - 12 м высоты. Побеги темно-коричневые, молодые, в первой половине вегетации опушённые, затем почти голые или голые. Листья ланцетные, удлиненно-ланцетные или языковидные, 5-10 см длины, с наибольшей шириной в нижней части, по краю городчато-пильчатые. Цветки 2-2,5 см в диаметре, белые, лепестки удлиненно-овальные с коротким ноготком. Плоды широко-грушевидные, зеленовато-желтые, сочные, слегка вяжущие на вкус.

Особенности биологии. Относится к группе восточноазиатских груш или к их гибридам, для которых характерны короткий период покоя, слабая зимостойкость, высокая устойчивость к грибным заболеваниям и засухоустойчивость. Размножается семенами и корневой порослью. Листья разворачиваются во второй и третьей декаде IV. В естественных условиях цветет в V, плодоносит в конце VIII - IX. Листопад начинается с конца IX и не заканчивается до наступления зимы.

Распространение общее и в стране. Западный Тянь-Шань, Памиро-Алай (Таджикистан, Узбекистан). В Кыргызстане – Чаткальский и Ферганский хребты.

Места произрастания. Сухие щебнистые, щебнисто-каменистые и мелкоземистые склоны, по берегам саев, в нижнем и среднем поясе гор в пределах 1200–1700 м н.у.м.

Численность. Незначительная. Встречается единично.

Лимитирующие факторы. Рубка плодоносящих деревьев. Отсутствие семенного возобновления.

Культивирование. В дендрарии – заповеднике Ботанического сада НАН КР выращивается из семян, собранных в окрестностях с. Чарвак, на Ферганском хребте в 1954 г. Взрослые экземпляры переносят зиму удовлетворительно.

Меры охраны существующие. На территории республики охраняется с 1975 г. в соответствии с постановлением Совета Министров Киргизской ССР. Внесена в Красную книгу Киргизской ССР (1985).

Меры охраны рекомендуемые. Установить строгий контроль за численностью и состоянием вида. Все экземпляры взять под охрану.

Источники: 24, 55, 56.

Korzhinski's Pear

Pyrus korshinskyi Litv

Status: VU. It is narrow-spreaded little-known species endemic for West Tien Shan and Northern Alai-Pamirs, one of three Kyrgyz congeners. Single individuals occur in Chatkal and Fergana Mountain Ranges at dry metal, silty-soil and stony slopes, in bottom of dry gorges in low- and mid-montane belts, at 1,200–1,700 m above sea level. It is valuable species for genetic fund and for the selection of pear drought-resisting cultivars. Period of flowering: May, fruiting is in August – September, reproduction is by seeds and root-layers. Number in nature is insignificant. Limiting factors: felling of trees, absence of generative reproduction. *P. korshinskyi* is cultivating in Bishkek Botanical garden and is included in the list of endangered and protected species in 1975 by special Governmental Decree of Kyrgyz SSR. It is necessary to estimate a number and area, to organise the monitoring for population and habitats, and to protect all trees found.

Кызыл жалбырактуу алма

***Malus niedzwetzkyana* Dieck**

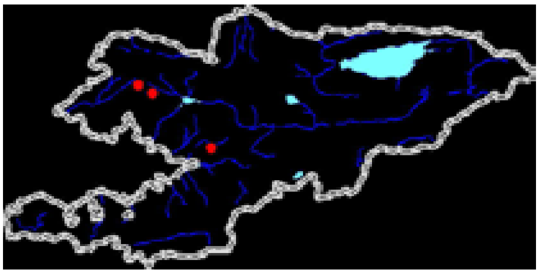

Роза гүлдүүлөрдөн - Rosaceae Juss. - **Розоцветные**

Статусу: VU. Өтө сейрек кездешкен, жоголуп жана саны азайып бара жаткан эндем түр. Селекция үчүн баалуу түр.

Мүнөздөмө. Жаратылышта бийиктиги 4-7 м ге чейин жеткен дарак. Көп жылдык сабагынын кабыгы кызыл-күрөң, бир жылдыктары – чымкый күрөң-кызыл. Жалбырактары калың, тыгыз, күңүрт-жашыл, узундугу – 7-10 см, кызгылт темгилдүү. Гүлдөрү ачык-кызгылтым, диаметри – 3-5 см. Мөмөсү анча чоң эмес, шар сымал, көгүлтүр кызыл. Жемиши – чымкый кызыл. Уругу күңүрт-күрөң, күрөң-кызыл темгилдүү. Чаткал кырка тоосунда өскөн дарактарынын мөмөсүнүн кабыгы катуу, жыгачтанган сымал.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Уругу менен жана тамыр көчөттөрү аркылуу көбөйөт. Марттын үчүнчү декадасында жалбырактары ачылып, апрелдин аягында, майдын башында гүлдөйт, август-сентябрда мөмөлөйт. Вегетациясы октябрдын биринчи декадасында бүтөт. Кышкы суукка чыдамдуу.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Батыш Тяньшань (Казакстан, Өзбекстан, Кыргызстан), Батыш Кытай (Синдзяң). Машат тоосунан аныкталган (Сырдарыя Каратоо кыркасы). Кыргызстанда – Чаткал, Узун-Акмат жана Фергана (түштүк чыгыш бөлүгү) тоо кыркалары.

Өсүү шарттары. Жаңгак-жемиш токой алкагындагы капчыгайлардын суу боюнда жана тоо этектеринин беттери.

Саны. Бирин-серин кездешет.

Чектөөчү факторлор. Чарбалык иштердин күчөшү. Жайыттарды ченемсиз пайдалануунун натыйжасында топурак-кыртыштын тапталуусунан өсүмдүк жабыркайт. Мөмөсүн жаныбарлар колдонгондуктан, уругу менен көбөйүүсү жокко эсе. Кыргыз жана Сиверс алмасы менен чогуу өссө, анын гүлдөрү аралаш чаңдашып, нукура уруктуу өсүмдүктөрдүн саны азайууда.

Өстүрүү. Казакстанда бул алма «Кулджинка» деген ат менен кеңири өстүрүлөт. Ташкент, Алматы, Дүйшөмбү, Москва шаарларынын ботаникалык бактарында жапайы өсүмдүктөр өстүрүлөт. Кыргыз республикасынын УИАнын ботаникалык багынын шартында 22 жылдык өсүмдүк 7 м бийиктикке жеткен.

Уюштурулган коргоо аракеттери. 1985 жылы Кыргыз ССРинин Кызыл китебинде катталган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Афлатун жана Кара-Суу сууларынын капчыгайында, Ак-Терек-Гава капчыгайында, Кара-Алма суусунун капчыгайында өскөн өсүмдүктөрдү корукка алуу керек. Түр табигый кездешкен жерлерден алынган уругунан генетикалык жактан баалуу көчөттөрдү өстүрүү үчүн питомник уюштуруу зарыл.

Яблоня Недзвецкого

Malus niedzwetzkyana Dieck

Статус: VU. Очень редкий, эндемичный, исчезающий вид, с незначительной численностью. Ценный вид для селекции.

Описание. В природе деревья до 4 - 7 м высоты. Кора многолетних ветвей красно-бурая, однолетних – тёмно-пурпуровая. Листья плотные, тёмно-зелёные, 7 - 10 см длины с красноватым оттенком. Цветки ярко-пурпурные 3 - 5 см в диаметре. Плоды некрупные, шаровидные, фиолетово-красные мякоть розовато-пурпуровая. Семена темно-коричневые с малиновым оттенком. У растений с Чаткалского хребта кожица плодов частично опробковевшая.

Особенности биологии. Размножается семенами и корневой порослью. Листья разворачиваются в третьей декаде III. Цветёт в конце IV – начале V, плодоносит в VIII – IX. Вегетацию заканчивает в первой декаде X. Весьма зимостойка.

Распространение общее и в стране. Западный Тянь-Шань (Казахстан, Узбекистан, Кыргызстан), Западный Китай (Синьдзянь). Описан с горы Машат (хребет Сырдарьинский Каратау). В Кыргызстане – Чаткальский, Узун-Ахматский и Ферганский (юго-восточная часть) хребты.

Места произрастания. В поясе ореховоплодовых лесов по днищам ущелий и в нижних частях склонов.

Численность. Встречается единично.

Лимитирующие факторы. Усиленная хозяйственная деятельность. Растения плохо переносят уплотнение почвы при выпасе скота. Плоды поедают животные, прекращая семенное возобновление. При совместном произрастании с яблоней киргизов и Сиверса цветки её переопыляются и снижается численность семенных растений.

Культивирование. Широко культивируется в Казахстане под названием «Кульджинка». Дикорастущие растения культивируются в ботанических садах Ташкента, Алма - Аты, Душанбе, Москвы. В ботаническом саду НАН КР в 22-летнем возрасте достигла 7 м высоты.

Меры охраны существующие. Внесена в Красную книгу Киргизской ССР (1985г.).

Меры охраны рекомендуемые. Растения, произрастающие в ущельях рек Афлатун и Кара-Суу, в урочище Ак-Терек-Гава, ущелье р. Кара-Алма, взять на учет. Организовать питомник для выращивания генетического посадочного материала из семян, собранных в дикорастущих насаждениях вида.

Источники: 8, 14, 22, 25, 56, 61.

Niedzvetzki's Apple-tree

Malus niedzwetzkyana Dieck

Status: VU. This relic species is endemic for Tien Shan, one of three Kyrgyz congeners. It was described from Mashat Mountain (Syrdar Karatau Mountain Range), and is known in Western Tien-Shan and Xinjiang; in Kyrgyzstan it is spreaded in Chatkal, Uzun-Akhmat Mountain Ranges and in south-eastern part of Fergana Mountain Range. Single individuals sparsely occur in walnut and fruit forest zone. Period of flowering: end of April – beginning of May, fruiting in August – September; reproduction is both generative (by seeds) and vegetative (by root-layers). It is valuable species for genetic fund and for the selection and breeding of apple cultivars; the species is widely spreaded in a culture. Limiting factors: economic activity in habitats (plants are weakly resistant for soil compression caused by pasturage), absence of generative reproduction caused by the fruits' eating by animals, the degeneration owing to the cross-pollination when the species sprouting amongst Sievers' apple-trees. The species is included into Red Data Book of the Republic in 1985. Trees in Aflatun, Kara-Suu and Kara-Alma Ravines and in Ak-Terek-Gava localities should be especially protected. The organisation of special arboretum is need for plants received from natural seeds pure in genetics.

Кызыл алма

Malus sieversii (Ledeb.) M. Roem. (_hissarica_ S. Kudr., _kirghisorum_ Al. Theod. et Fed., _jusepczuki_ Vass.)

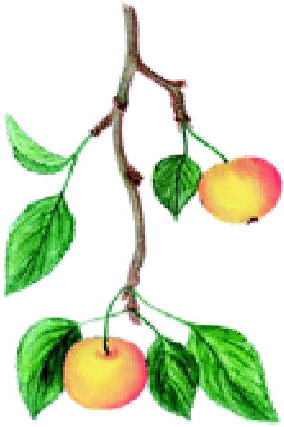

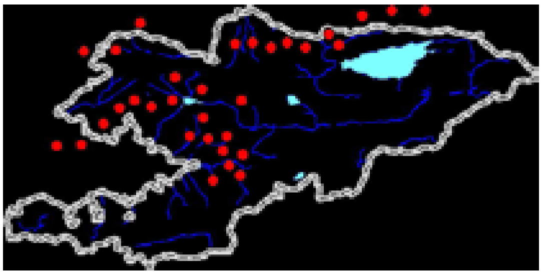

Роза гүлдүүлөрдөн - Rosaceae Juss. - Розоцветные

Статусу: *Категориясы LC.* [61, 21 ж.б.]. Кыргызстандын флорасынан Эл аралык Кызыл китепке киргизилген жападан жалгыз түр (IUCN RLTS, категориясы VU B1+2c) [87].

Мүнөздөмө. Бийиктиги 3-5 м ге чейин жеткен, чакан мажаралуу дарак. Бутагынын кабыгы кызыл-күрөң, же боз, катмарланган. Жалбырактары калың же ичке, тыгыз, узундугу 10 см ге чейин. Гүлдөрү 2-5 сандагы топ гүлдө, ачык-кызгылтым, диаметри 5,5-6,0 см. Мөмөсү (алмасы) 2-3-төн, шар сымал же жалпайган шар сымал, диаметри 3-7 см, жашыл же саргыч, көпчүлүк учурда кочкул кызыл капталдуу, кычкылыраак-таттуу, кургагыраак даамдуу.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Апрелдин аягынан майдын башына чейин гүлдөйт, июль-сентябрда мөмөлөйт. Уругу жана тамыр көчөттөрү аркылуу көбөйөт [61, 55 ж.б.].

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Ортоазия тоолору (Кыргызстан, Түштүк Казакстан, Өзбекстан, Тажикстан), Түндүк Ооганстан, Синдзяң жана Тарбагатай тоо кыркасы [61, 81, 23, 35, 20, 18]. Кыргызстанда - Кыргыз (түндүк беттери), Талас (батыш бөлүгү) [35], Суусамыртоо (түштүк беттери), Кабактоо [61], Чаткал, Узунакмат, Атойнок, Фергана тоо кыркалары, Чаткал, Кичи жана Чоңкемин сууларынын бассейни [20]; Алайдын түндүк-чыгыш жагындагы Турук капчыгайы [61].

Өсүү шарттары. Түнт токойлор алкагында, капчыгайлардын ойдуңунда жана беттеринде, деңиз деңгээлинен 1200-дөн 2400 м ге чейинки бийиктиктерде [61, 81, 23, 18].

Саны. Дарактары жалгыздан жана анча көп эмес топ-топ болуп, Кыргызстандын бардык территорияларындагы ареалында өсөт. Республиканын токой чарбачылыгынын карамагындагы алма токойлорунун негизги дарагы Кызыл алма болуп саналып, 2000 жылы алар 16,7 миң га аянтты ээлеген [21].

Чектөөчү факторлор. Адамдын чарбалык аракеттери жана жайыттарды ченемсиз пайдаланып мал жайюуу. Кээбир өскөн жерлерде дарактары отунга кыйылып, мезгил-мезгили менен зыянкеч курт-кумурскалардан жабыркайт [35].

Өстүрүү. Орто Азияда жана мурдагы СССРдин өлкөлөрүндө кеңири өстүрүлөт (түндүктө Москва жана Калининградка чейин [35]), Кыргызстанда кээде жергиликтүү калк өзүнүн чакан үй алдындагы аянттарда өстүрөт. Кыргыз Республикасынын УИАнын Ботаникалык багында 1953 жылдан бери өстүрүлөт [55].

Уюштурулган коргоо аракеттери. 1994 жылы IUCN RLTS-га киргизилген [87], 1981 жылы Казакстандын Кызыл китебине киргизилген [23]. Бир нече аймактар Батыш Тяншандын коргоого алынган территорияларына таандык келет [18, 35] (Кыргызстанда – Падыша-Ата, Сары-Челек жана Беш-Арал коруктарында жана Дашман, Узунакмат, Ийрисуу ж.б. заказниктеринде).

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Негизги кездешкен ареалында иликтөө жүргүзүп, дарактарын кыйып-жоготсо, ЖКЭБтин коругу алдындагы түр катары штрафтын өлчөмүн көбөйтүү керек.

Яблоня Сиверса

Malus sieversii (Ledeb.) M. Roem. (*hissarica* S. Kudr., *kirghisorum* Al. Theod. et Fed., *jusepczuki* Vass.)

Статус: *Категория LC*. Горно-среднеазиатский полиморфный вид, ценный элемент генофонда, одна из второстепенных лесообразующих и плодовых пород [61, 21 и др.]. Единственный из видов флоры Кыргызстана, который включён в Международную Красную книгу (IUCN RLTS, категория VU B1+2c) [87].

Описание. Деревья до 3–5 м высоты, с компактной кроной. Ветви с красновато-бурой корой, или с серой, отслаивающейся. Побеги светлее, чем у *M. niedzwetzkyana*. Листья от плотных до тонких, длиной до 10 см. Цветки по 2–5 в соцветии, бледнорозовые, 5,5–6,0 см в диаметре. Яблоки по 2–3, сплюснуто-шаровидные, диаметром 3–7 см, зелёные или желтоватые, часто с пурпурным румянцем. сладковато-кислые, суховатые.

Особенности биологии. Цветёт в конце IV – начале V, плодоносит в VII–IX. Размножается семенами и корневой порослью. Вид обычно слабороcлый, но зимостоек и сравнительно неприхотлив [61, 55 и др.].

Распространение общее и в стране. Горы Средней Азии (Кыргызстан, Южный Казахстан, Узбекистан, Таджикистан), Северный Афганистан, Синьцзян и хребет Тарбагатай [61, 81, 23, 35, 20, 18]. В Кыргызстане – хребты Киргизский (северный склон), Таласский (запад) [35], Суусамыр-Тоо (южный склон), Кавак-Тоо [61], Чаткальский, Узун-Ахматский, Атойнокский, Ферганский, бассейны рек Чаткал, Кичи- и Чон-Кемин [20]; на Алайском, кроме урочища Турук [61], и Туркестанском хребтах отсутствует.

Места произрастания. В поясе чернолесья, по днищам и склонам ущелий, на высотах от 900 (в Кыргызстане обычно от 1200) до 2400 м н. у. м. [61, 81, 23, 18].

Численность. Деревья встречается как отдельно, так и сравнительно большими группами в лесных массивах, почти на всем ареале вида на территории Кыргызстана. Находящиеся в ведении органов лесного хозяйства Республики массивы яблоневых лесов, в которых основной породой является яблоня Сиверса, по оценкам на 2000 год имеют площадь около 16,7 тыс. га [21].

Лимитирующие факторы. Хозяйственная деятельность, чрезмерный выпас скота. В ряде мест произрастания деревья вырубаются на топливо, периодически сильно поражается вредными насекомыми [35].

Культивирование. Широко культивируется в Средней Азии и в странах бывшего СССР (на север до Москвы и Калининграда [35]), в Кыргызстане иногда выращивается местными жителями на приусадебных участках. В Ботаническом саду НАН КР культивируется с 1953 года из семян, плодоносить начали в 8 лет [55].

Меры охраны существующие. Вид занесён в IUCN RLTS в 1994 году [87], как уязвимый в глобальном масштабе, а также в Красную книгу Казахстана в 1981 году как сокращающийся в численности [23]. Ряд мест произрастания находится на охраняемых территориях в Западном Тянь-Шане [18, 35] (в Кыргызстане – в заповедниках Падыша-Атинском, Сары-Челекском и Беш-Аральском, а также в заказниках Дашманском, Узун-Ахматском, Ийрисуйском и др.).

Меры охраны рекомендуемые. Взять под контроль маргинальные популяции (на хребтах Суусамыр-Тоо, Кавак-Тоо, Алайском), увеличить размер штрафов за уничтожение деревьев, как объектов, находящихся под охраной МСОП.

Sievers's Apple-tree

Malus sieversii (Ledeb.) M. Roem. (*hissarica* S. Kudr., *kirghisorum* Al. Theod. et Fed., *jusepczuki* Vass.)

Status: LC. This species is polymorph and spreaded mainly in Middle Asia mountains, valuable food-plant for apple selection. It is only one species from the flora of Kyrgyzstan which is listed in IUCN RLTS (category VU B1+2c). Area of the species in the country includes Alexander (western part of northern macroslope), Talas (western part), Suusamyr-Too (southern slope), Uzun-Akhmat, Chatkal, Atoinok, Fergana and Alai (north-eastern part) Mountain Ranges, and basins of Chatkal, Kichi-Kemin and Chon-Kemin Rivers. Trees occur individually and by groups in forest belt at 1,200–2,400 m above sea level. Period of flowering: end of April – beginning of May, fruiting in July – September, propagation is both generative and vegetative. Apple forests in Kyrgyzstan (*M. sieversii* is the main component) are under a managing of forest governmental authorities and occupy about 16,700 ha. Limiting factors: economic activity in inhabits, felling (firewood-cutting), fruit collecting by people and eating by animals, excessive pasturage; hybridization factor for genetic pureness is unstudied. However at present this species is not endangered in the country. The species is widely cultivated in world arboretums, in Bishkek Botanical garden – since 1953. Special monitoring for some small isolated marginal natural populations is offered to protect this species, as well monitoring and explanatory work for people and fines for illegal felling.

Кнорринг долоносу

Crataegus knorringiana Pojark

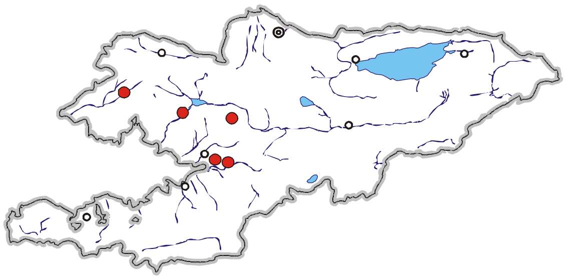

Роза гүлдүүлөрдөн - Rosaceae Juss. - Розоцветные

Статусу: VU. Чектелген кууш эндем түр.

Мүнөздөмө. Бийиктиги 5-6 м ге жеткен дарак. Жалбырактары ичке эллипстей, жумуртка же калакча сымал. Мөмөсү сары, майда, данекчелери беш терең чуңкурлуу. Бул өсүмдүктүн курамында тритерпендер аныкталган.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Табигый шартта апрелдин аягы – майдын башында гүлдөйт. Мөмөсү сентябрда бышып жетилип, октябрда вегетациясы аяктайт. Уругунан көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Кыргызстан: Чычкан дарыясынын өзөнү, Чаткал, Фергана, Алай тоо кыркалары.

Өсүү шарттары. Дарак-бадалдардын арасында, суулардын өзөнүндө, таштуу жана майда топурактуу төмөнкү жана ортоңку алкактардагы тоо беттеринде кездешет.

Саны. Анча көп эмес. Бирин-серин өсөт.

Чектөөчү факторлор. Өсүмдүк өскөн территорияларды чарбачылык жактан өздөштүрүү. Жергиликтүү калк отун катары пайдаланат. Калыптанып өсүшү өтө начар.

Өстүрүү. Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. 1985-жылдан бери Кыргыз ССРинин Кызыл китебинде катталган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Тоскоолата жана Каралма токой чарбаларында сакталып калган өсүмдүктөрдүн эсебин алып, аларды кыйуудан, жаш көчөттөрүн мал оттотуудан сактоо зарыл.

Боярышник Кнорринг

Crataegus knorringiana Pojark

Статус: *VU*. Узкоэндемичный вид.

Описание. Дерево до 5 - 6 м высоты. Листья узкоэллептические или яйцевидные, слаболопастные. Плоды жёлтые, мелкие, с пятью сильно ямчатыми косточками. В растении выявлены тритерпены.

Особенности биологии. Цветет в конце IV- начале V. Плоды созревают в IX. Вегетацию заканчивает в X. Размножение семенное.

Распространение общее и в стране. Кыргызстан: долина р. Чичкан, Чаткальский, Ферганский, Алайский хребты.

Места произрастания. Среди древесно-кустарниковой растительности в долинах рек, на каменистых и мелкоземистых склонах в нижнем и среднем поясах гор.

Численность. Незначительна. Растет единичными экземплярами.

Лимитирующие факторы. Хозяйственное освоение территории произрастания. Используется населением на топливо. Очень слабо возобновляется.

Культивирование. Сведений нет

Меры охраны существующие. Внесен в Красную книгу Киргизской ССР (1985).

Меры охраны рекомендуемые. В Тоскоул-Атинском и Кара-Алминском лесхозах все оставшиеся растения охранять от порубок и потрав молодых растений скотом.

Источники: 15, 24, 55.

Knorring's Haw-tree

Crataegus knorringiana Pojark

Status: VU. This narrow-spreaded insufficiently studied species is endemic for Kyrgyzstan and is known in Chychkan Ravine, Chatkal, Fergana and Alai Mountains. It occurs by single individuals (trees up to 5–6 m of height) on stony and silty-soil slopes and in river valleys with trees and shrubs, in low- and mid-montane belts; number is insignificant. Period of flowering: end of April – beginning of May, fruiting in September, propagation is generative but reproduction is observed very seldom. Limiting factors: weak propagation, economic activity in inhabits, felling (firewood-cutting by local people). This species has a food value, there are also triterpenes revealed in plants; it is cultivating in Bishkek Botanical garden since 1958, but propagation by seeds is not registered. The species is included into Red Book of the country in 1985. It is necessary to check all individuals and to organise full protection for the species in Toskaul-Ata and Kara-Alma Forestries.

Персия алма-четини

Sorbus persica Hedl

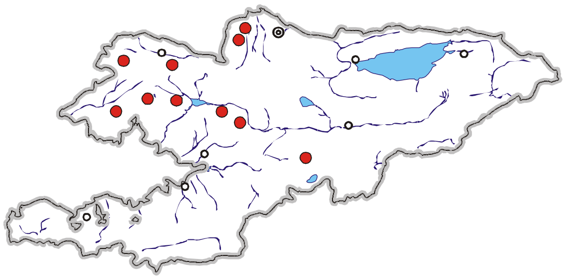

Роза гүлдүүлөрдөн - Rosaceae Juss. - Розоцветные

Статусу: VU. Декоративдүү эндем түр.

Мүнөздөмө. Бийиктиги 5 м ге чейин жеткен дарак. Бир жылдык өркүндөрү кызгылтым-бозомук, түксүз же сейрек түктүү. Жалбырактары жөнөкөй эллипстей же узунча-ланцеттүү, узундугу – 5-8 см, туурасы – 4-6 см, анча терең эмес айчыктуу, калың, үстү жагы жылаңач, асты ак кийиздей түктүү, гүл тобу аз гүлдүү. Гүл сабы гүлдөгөн маалда ак кийиздей түктүү (булалуу), кийинчерээк жылаңачтанат. Желекчелери ак, түп жагына карай кууш. Мөмөсү шар сымал же сүйрү, саргыч-кызыл көгүлтүр мом катмарлуу.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Изилденбеген.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Түндүк Иран, Түркмөнстан (Борбордук Копетдаг), Памир-Алай жана Батыш Тяньшань (Казакстан, Өзбекстан, Кыргызстан жана Тажикстан). Кыргызстанда: Талас, Кыргыз, Узун-Акмат, Фергана, Көкийримтоо жана Чыгыш Акшыйрак тоо кыркаларында кездешет. Кээбир жерлерде анын жакын аралыктарда өскөнүн гербарий чогултуудан божомолдосо болот.

Өсүү шарттары. Капчыгайлардын ичинде учурайт.

Саны. Өтө чектелген, жалгыздан учурайт.

Чектөөчү факторлор. Элдик кол өнөрчүлүккө массалык түрдө кыюу. Начар калыбына келүүсү.

Өстүрүү. 1967-жылдан бери Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер академиясынын Ботаникалык багында өстүрүлүп келет. Өсүмдүктүн өсүшү өтө начар. Гүл байлабайт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргыз ССРинин Министрлер Советинин токтомунун негизинде 1975-жылдан бери мамлекеттик коргоого алынган. Кыргыз ССРинин Кызыл китебинде (1985) катталган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Түрдүн азыркы кездеги абалын аныктоо.Сакталып калган экземплярларын каттоого алып, Көкарт суусунун агымынын ортоңку нугунда (Тогузторoо району) ботаникалык заказник уюштурса, персия алма-четининен башка дагы сейрек кездешүүчү түрлөр коргоого алынат.

Рябина персидская

Sorbus persica Hedl

Статус: VU. Эндемичный, декоративный вид.

Описание. Дерево до 5 м высоты. Однолетние побеги красновато-бурые, голые или слабоопушенные. Листья простые эллиптические или продолговато-эллиптические, 5-8 см длины, 4 - 6 см ширины неглубоколопастные, кожистые, сверху голые, снизу беловойлочные, соцветия малоцветковые. Цветоножки во время цветения беловойлочные, позже оголяющиеся. Лепестки белые, суженные к основанию. Плоды шаровидные или продолговатые, оранжево-красные с сизоватым налетом.

Особенности биологии. Не изучены.

Распространение общее и в стране. Северный Иран, Туркмения (Центральный Копет-Даг), Памиро-Алай и Западный Тянь-Шань (Казахстан, Узбекистан, Кыргызстан и Таджикистан). В Кыргызстане: хребты Таласский, Киргизский, Узун-Ахматский, Ферганский, Кокийирим и Ак-Шийрак-Западный. В ряде мест произрастания в недавнее время можно судить только по гербариям.

Места произрастания. По ущельям.

Численность. Ограниченная, встречается единичными экземплярами.

Лимитирующие факторы. Массовая порубка на поделки народного промысла. Слабое возобновление.

Культивирование. В Ботаническом саду НАН Кыргызской Республики культивируется с 1967 года. Растения весьма угнетены в росте, не цветут.

Меры охраны существующие. Вид принята под государственную охрану в соответствии с постановлением Совета Министров Киргизской ССР в 1975 г. Внесена в Красную книгу Киргизской ССР (1985).

Меры охраны рекомендуемые. Выяснить современное состояние вида.Взять на учет и повсеместно охранять сохранившиеся экземпляры. В среднем течении р. Кёгарт Тогуз-Тороузского района организовать ботанический заказник, где наряду с рябиной персидской получат защиту и другие редкие виды.

Источники: 56.

Persian Rowan

Sorbus persica Hedl

Status: VU. It is narrow-spreaded endemic species with reducing area and number. Single individuals occur in ravines in Fergana, Uzun-Akhmat, Talas, Alexander, Kokerim-Too and Ak-Shyirak-Western Mountain Ranges. At present it is known from many localities by herbarium samples only. Period of flowering: May, fruiting in September; propagation is generative but reproduction is very limited. This ornamental tree is cultivating in Bishkek Botanical garden since 1967 but no flowering. Limiting factors: weak propagation and mass felling (for hand-made articles of decorative art). The species is included into Red Book of the country in 1985. It is necessary to check the current state of populations this species, to protect all registered specimens and to create special botanical wildlife area in middle part of Kugart River gorge (Toguz-Toroo District).

Петунников бадамы

Amygdalus petunnikowii Litv.

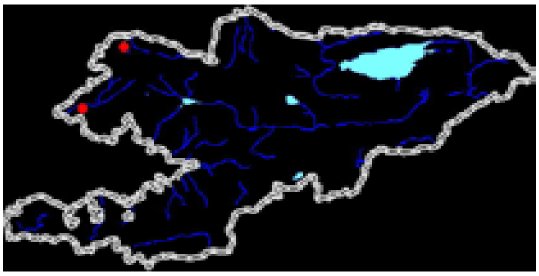

Роза гүлдүүлөрдөн - Rosaceae Juss. - Розоцветные

Статусу: VU. Жер Ортолук деңизинен Азиянын борборуна чейин өскөн тукумдун 40 түрүнүн бири. Реликт, аз санда кездешкен эндем түр.

Мүнөздөмө. Бийиктиги 1 м ге чейин жеткен бадал. Бутактары түксүз, тикенеги жок. Жалбырактарынын узундугу 2-3 см, туурасы 3-5 (10) мм, ичке ланцеттей, теги учтуу шынаадай, кыска жалбырак саптуу. Гүлдөрү мала кызыл, кыска гүл саптуу. Мөмөсү тегиз эмес капталдуу, теги кыйшык имерилген, жыш түктүү сары мөмө коргондуу, данегинин сырты тор-тилкелүү.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Апрелдин орто ченинде гүлдөйт. Мөмөлөрү сентябрда бышат. Вегетациясы сентябрдын аягы – октябрдын башында аяктайт. Уругу аркылуу көбөйөт. Табигый шартта өзүнөн-өзү өсүп чыгуусу жокко эсе.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Батыш Тяньшань (Казакстан, Өзбекстан). Кыргызстанда – Чаткал тоо кыркасы (Чаткал дарыясынын бассейни) жана Талас тоо кыркасы (батыш бөлүгү).

Өсүү шарттары. Дарактуу жана бадалдуу өсүмдүктүүлүк алкактардын түндүк шагылдуу капталдары.

Саны. Маалымат жок.

Чектөөчү факторлор. Түр өскөн аймактарда малды чексиз жаюу.

Өстүрүү. 1965-жылдан бери Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер академиясынын Ботаникалык багында өстүрүлүп келет. Вегетациясы апрелдин биринчи жарымында башталат. Апрелдин орто ченинде гүлдөп, мөмөсү сентябрдын аягында бышып жетилет. Кыштан негизинен жабыркоосуз чыгат, бирок өтө ызгаардуу температуралуу кыштарда кээбир экземплярлары солуп калат.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргыз ССР Министрлер Советинин токтомунун негизинде 1975-жылдан бери мамлекеттик коргоого алынган түрлөрүнүн тизмесине киргизилген. Кыргыз ССРинин Кызыл китебинде (1985) катталган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Түр максималдуу учураган аянттарда: Чаткал тоо кыркасынын Чаткал дарыясынын боюнда, Талас тоо кыркасынын батыш бөлүгүндө ботаникалык заказниктерди уюштуруу; ботаника багына интродукциялоо зарыл.

Миндаль Петунникова

Amygdalus petunnikowii Litv.

Статус: *VU.* Один из 40 видов произрастающих от Средиземноморья до центра Азии. Реликтовый узкоэндемичный вид.

Описание. Кустарник до 1 м высоты. Ветви голые, лишённые колючек листья. 2 - 3 см длины и 3 - 5 (10) мм ширины, узколанцетные с остроклиновидным основанием, короткочерешковые. Цветки розовые на коротких цветоножках. Плоды неравнобокие, при основании косооттянутые, с густоопушённым, рыжеватым околоплодником, косточка на поверхности седчато-бороздчатая.

Особенности биологии. Цветет в середине IV. Плоды созревают в IX. Вегетацию заканчивает в конце IX - начале X. Размножение семенное. В естественных условиях самосев почти отсутствует.

Распространение общее и в стране. Западный Тянь-Шань (Казахстан, Узбекистан). В Кыргызстане – Чаткальский (бассейн р. Чаткал) и Таласский (западная часть) хребты.

Места произрастания. Северные щебнистые склоны в поясе древесной и кустарниковой растительности.

Численность. Сведения отсутствуют.

Лимитирующие факторы. Чрезмерная пастьба скота в местах произрастания вида.

Культивирование. В Ботаническом саду НАН Киргизской Республики культивируется с 1965 г. Начинает вегетировать в первой половине IV. Цветет в середине IV, плоды созревают в конце IX. Зимует обычно без повреждений, в годы с резкими перепадами зимних температур часть растений гибнет.

Меры охраны существующие. Включён в список видов, охраняемых государством, утвержденный Советом Министров Кыргызской ССР в 1975 г. Внесен в Красную книгу Киргизской ССР (1985).

Меры охраны рекомендуемые. Организация ботанических заказников в местах с большей концентрацией вида: в Чаткальском хребте, в бассейне р. Чаткал и в западной части Таласского хребта; интродукция в ботаническом саду.

Источники: 55, 56.

Petunnikov's Almond

Amygdalus petunnikowii Litv

Status: VU. This narrow-spreaded relic shrub is endemic for West Tien Shan, in Kyrgyzstan it is known in western part of Talas Mountain Range and in the basin of Chatkal River (northern slope of Chatkal Mountain Range). Small groups occur at metal slopes of northern exposition, in zone of the arboreal vegetation and between shrubs. Period of flowering: middle of April, fruiting in September, propagation is generative but reproduction is almost absent in nature. Number is unknown. Limiting factors: weak propagation and excessive cattle-pasturage in inhabits. It is cultivating in Bishkek Botanical garden since 1965 as well in another botanical gardens. This plant is included in the list of endangered and protected species in 1975 by special Governmental Decree of Kyrgyz SSR. There is offered to study the current state of populations, and to create botanical wildlife area in a habitat, for the preservation of the species.

Боз кемпир

Styphnolobium korolkowii **(Kochne) Jakovl.**
(*Sophora griffithii* Stoks ssp. *korolkowii* Kochne)

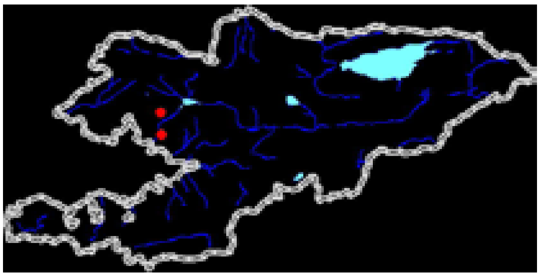

Чанактуулардан - Fabaceae Lindl - Бобовые

Статусу: CR. Кыргызстандагы кездешкен тукумдан жалгыз түр.

Мүнөздөмө. Жаш бутактары күмүштөй ак, көп жылдык бутактары боз кабыктуу бадал. Жалбырактары жупсуз канаттай, үстү жагы жашыл, асты ак түктүү, күмүштөй, жумуру жалбырактуу. Гүлдөрү сары, чачы топ гүлгө чогулган. Чанактары төрт кырдуу, алар ичке тегиз эмес канатчалуу.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Май айында гүлдөп, июль-августта уруктайт. Уругу аркылуу көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Негизги экземплярлары Разансай капчыгайында, Нарын суусунун боюнда (Батыш Тяньшань) өсөт. Эчкилүү тоонун батыш беттеринде, Карасуу суусунун төмөнкү нугунда, Чаактоо капчыгайында, ошондой эле Нарын суусунун оң жээгинен тартып Күрпсай капчыгайына чейинки жерлерде бирин серин жолугат. Бул түрдүн табигый таралган жерлеринин эң түндүк чеги болуп эсептелет.

Өсүү шарттары. Жапыз тоолордогу таштактуу, аскалуу, эшилме, шагыл жерлер.

Саны. Саны эсепке алынган эмес.

Чектөөчү факторлор. Түрдүн өсүмдүктөрүнүн көпчүлүгү Бишкек-Ош жолун, Күрпсай суу сактагычын курууда, Разансай кыштагын уюштурууда, Эчкилүүтоо кыркасынын батыш жагына авто жолун салуудан жок болуп кеткен.

Өстүрүү. КР УИАнын Ботаникалык багында уругун эккенде жаш көчөттөрү тез эле куурап калат. Топурак менен кошо көчүрүлгөн көчөттөрдөн бирөө өсүп жетилип, гүлдөө мезгилине жетип, мөмө байлаган. Калкаласа кыштайт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Атайын коргоо чаралары иштелип чыккан эмес. Кыргыз ССРинин Кызыл китебинде (1985) катталган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Сакталып калган өсүмдүктөрүн тийиштүү токой чарбалары көзөмөлгө алыш керек. Эң ири популяциясы кездешкен Разансайда боз кемпирге ботаникалык заказник уюштуруу зарыл.

Софора Королькова

Styphnolobium korolkowii (Kochne)Jakovl.

(Sophora griffithii Stoks ssp Korolkowii Kochne)

Статус: *CR.* Единственный вид рода, который встречается в Кыргызстане.

Описание. Кустарник с серебристо- белыми молодыми ветвями и серой корой на старых побегах. Листья непарноперистые, сверху с зелеными, снизу беловойлочными, серебристыми, овальными листочками. Цветки желтые, собраны в кистевидные соцветия. Бобы четырехгранные, по ребрам узкокрылатые с перетяжками.

Особенности биологии. Цветет V, плодоносит VI-VIII. Размножается семенами, вегетативно.

Распространение общее и в стране. Основная часть экземпляров растет в ущелье Разан-Сай и вдоль реки Нарын (Западный Тянь-Шань). Единичные экземпляры встречаются по шлейфу западного склона Эчкили- Тоо у низовья р. Кара-Суу, в ущелье Чаак-Тоо, а также по правому берегу р. Нарын до ущелья Курп-Сай. Это самая северная точка его естественного распространения.

Места произрастания. На пестроцветных склонах низкогорий.

Численность. Учет не проведен.

Лимитирующие факторы. Значительная часть растений уничтожена при сооружении автомагистрали Бишкек-Ош, водохранилища Курп-Сай, создании поселка в Разан-Сае и строительстве автодороги по шлейфу западного склона хребта Эчкили- Тоо.

Культивирование. При посеве семян в Ботаническом саду НАН КР всходы быстро выпадают. Из пересаженных с комом земли растений сохранился один экземпляр, который вступил в фазу цветения. Плоды завязывает. Зимуют при укрытии.

Меры охраны существующие. Специальные меры охраны не разработаны. Занесен в Красную книгу Киргизской ССР (1985).

Меры охраны рекомендуемые. Оставшиеся растения взять под охрану соответствующими лесхозами. В Разан-Сае, где имеется самая большая популяция, организовать ботанический заказник с софорой.

Источники: 41, 56.

Korolkov's Pagoda-tree

Styphnolobium korolkowii (Kochne)Jakovl.

(Sophora griffithii Stoks ssp Korolkowii Kochne)

Status: CR. It is narrow-spreaded endemic species with reducing area and number; the northernmost and only one representative of this ornamental shrub genus in Kyrgyzstan. Area of the species is limited by the middle part of Naryn River basin (Kurpsai, Ryazan-Sai, Tchaak-Too and Kara-Suu localities). These plants populates metal slopes at particoloured and mottled clayey soils in piedmont zone. Period of flowering: May, fruiting in June – August; propagation is both generative and vegetative. Cultivation is problematic: in Bishkek Botanical garden all seedlings were lost, only one specimen from shrubs re-placed together with soil clod was saved and even began a flowering, it hibernates in a shelter. Limiting factors: transformation and destruction of habitats caused by construction of roads, excessive pasturage of a cattle (especially goats). Any special measures for the conservation are absent despite of the species was included into Red Book of the Republic. There are offered to take all survived specimens under a protection by corresponding Forestries and to create special protected area with complex routine of nature conservation in Ryazan-Sai Ravine.

Байбиче чекей

Ammopiptanthus nanus (D. Don) Cheng

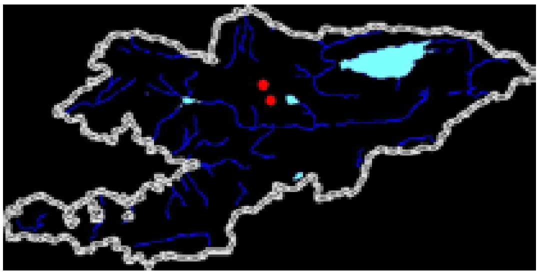

Чанактуулардан - Fabaceae Lindl - Бобовые

Статусу: EN. Сейрек кездешкен ареалы үзүк (дизъюнктивдүү) түр. Белгилүү реликт тукумдун эки түрүнүн бири, Кыргызстанда ал тукумдун жалгыз өкүлү.

Мүнөздөмө. Бийиктиги 1,5 м ге жеткен дайыма жашыл бадал. Бутактары салыштырмалуу жоон, ийри-буйру, кабыгы саргыч, жаш өркүндөрү боз түктүү. Жалбырактары жазы эллипстей, кыска саптуу, агыш жыш түктүү. Гүлдөрү сары, жаш бутактардын учунда өөрчүп, жыш чачыктай топ гүлдү түзүшөт. Чанагы сүйрү, түксүз же сейрек түктүү, кабыгынын жиги ичке түктүү.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Июнь-июлда гүлдөп, июль-августта мөмөлөйт. Уругу жана вегетативдүү жол менен көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Кашкарда (Кытай) жана Кыргызстанда белгилүү (Кабактоо жана Жумгалтоо тоолору, Көкөмерен суусунун бассейни).

Өсүү шарттары. Аска-таштуу, ар башка түстөгү топурактуу тоо беттери.

Саны. Жалгыздан өсөт. 1979-жылдагы эсеп боюнча 15000 даана түбү бар.

Чектөөчү факторлор. Коноздугу жана дарылык касиети элди чогултууга кызыктырып, сел жүрүүнүн, чарбалык иштердин натыйжасында анын саны кескин кыскарып кетип жатат.

Өстүрүү. КР УИАнын Ботаникалык багында бир нече жолу атайлап өстүрүлгөн; уругу күзүндө себилгенде өсүндүсү апрелде пайда болуп, начар өскөн. Кышка өсүмдүктөрү жыгачтанбастан, жазында соолуп калат. Дүңгөлүү топуракта өспөйт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. СССРдин (1975) жана Кыргыз ССРинин кызыл (1985) китептерине киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Миңкуш суусунун өзөнүндө башка эндем жана сейрек кездешүүчү түрлөр менен бирге ботаникалык заказник уюштуруу зарыл.

Аммопиптант карликовый

Ammopiptanthus nanus (D. Don) Cheng

Статус: EN. Редкий вид с дизъюнктивным ареалом. Один из двух известных представителей реликтового рода, в Кыргызстане единственный представитель рода.

Описание. Вечнозелёный кустарник до 1,5 м высоты. Ветви сравнительно толстоватые, извилистые с желтоватой корой, молодые сероопушенные. Листья широкоэллиптические, серебристо-опушенные на коротких черешках. Цветки желтые, собранные на концах веток в густые кисти. Бобы продолговатые, почти голые или редко волосистые, швы тонко опушенные.

Особенности биологии. Цветет в VI-VII, плодоносит в VII-VIII. Размножается семенами и вегетативно.

Распространение общее и в стране. Известен из Кашгарии (Китай) и Кыргызстана (горы Кавак-Тоо и Джумгал-Тоо бассейне реки Кокомерен).

Места произрастания. По склонам пестроцветных толщ.

Численность. Растет одиночно. По данным подсчета 1979 года 15000 экземпляров.

Лимитирующие факторы. Декоративность и лекарственные свойства привлекают сборщиков, частно смывается селевыми потоками, хозяйственная деятельность также сокращает численность.

Культивирование. В Ботаническом саду НАН Кыргызской Республики неоднократно испытывался в культуре; при осеннем посеве всходы появились в IV, росли слабо. В зиму растения уходят неодревесневшими, к весне погибают. Не переносят задернения почвы.

Меры охраны существующие. Включен в красные книги СССР (1975) и Киргизской ССР (1985).

Меры охраны рекомендуемые. Организовать заказник на реке Минкуш для охраны в комплексе с другими редкими и эндемичными видами.

Источники: 22, 24, 56, 61.

Dwarf Ammopiptanth

Ammopiptanthus nanus (D. Don) Cheng

Status: EN. This ornamental evergreen shrub plant is rare species with disjunctive area and only one representative of the genus in Kyrgyzstan, has a value as medicinal plant and the important element of the genetic fund. It is known from Kashgaria (China) and the area limited by Kokomeren River basin (Kavak-Too and Dzhumgal Mountain Ranges). Plants occur on slopes with sod-less soil on particolored bedrocks, in the mid-montane zone. Period of flowering: June – July, fruiting in July – August; propagation is both generative and vegetative. Cultivation is problematic: in Bishkek Botanical garden all seedlings were lost next winter. Number was about 15,000 individuals in 1979; present data are not quantitative. Limiting factors: anthropogenic influence (including collection), and erosion of slopes. This plant is included into Red Books of USSR and Kyrgyzstan and protected in Min-Kush botanical wildlife area. There are offered to expand the territory covered by preservation routine.

Кыска канаттуу ак барсылдак

Colutea brachyptera Sumn

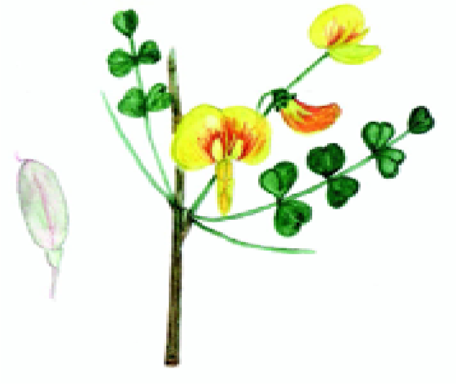

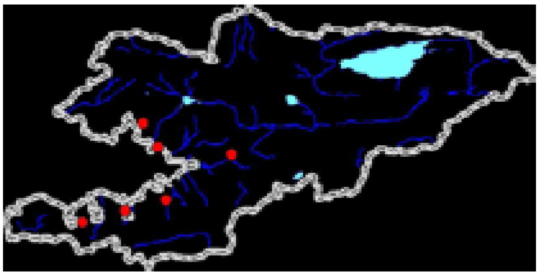

Чанактуулардан - Fabaceae Lindl - Бобовые

Статусу: VU. Сейрек кездешкен, Кыргызстанда өскөн тукумдун үч түрүнүн бири.

Мүнөздөмө. Бийиктиги 1 м ге жеткен жалбырагы күбүлүүчү бадал, көп жылдык бутактарынын кабыгы боз, бир жылдык өркүндөрү ак кабыктуу. Кыска саптуу жалбырактарынын узундугу 5-8 см, 3-4 жуп жалбыракчалуу, алар сейрек, жапырылма түктүү. Гүл сабы жалбырагынан кыска. 4-8 сары гүлдөрү биригип, ийилген чачык топ гүлдү түзүшөт. Гүл саптары, чөйчөкчөсү кара түктүү. Чанактарынын узундугу 5 см, туурасы 2,5 см, эллипстей, жаргактуу, чачыранды жапырылган ак түктүү. Уругу кара-күрөң, узундугу 5 мм ге жетет, тегерек, капталынан сырты оюк чекиттүү.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Май-июнда гүлдөп, июнь-июлда мөмөлөйт. Уругу аркылуу, сейрек вегетативдик жол менен көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Фергана жана Алай тоо кыркалары (Кыргызстан, Өзбекстан).

Өсүү шарттары. Кумдуу кызыл чополуу, шагыл-таштуу жапыз жана бөксө тоолордун капталдары, конгломераттар.

Саны. Маалымат жок.

Чектөөчү факторлор. Ар түрдүү чарбачылык иштердин, антропогендик фактордун кесепети жана кооз гүлүн үзүп чогултуу.

Өстүрүү. Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргыз ССРинин Кызыл китебине (1985) киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Жаратылышта санын тактап, түр кеңири учураган аймактарда ботаникалык заказник уюштуруу.

Пузырник короткокрылый

Colutea brachyptera Sumn

Статус: *VU*. Один из трех очень редко встречающихся вид данного рода в Кыргызстане.

Описание. Листопадный кустарник до 1 м высоты, кора у старых ветвей серая, однолетние побеги белокорые. Листья короткочерешковые 5-8 см длины, с 3-4 парами округлых рассеянно коротко-прижатоволосистых листочков. Цветоносы с цветочной кистью короче листьев. Цветки желтые, собраны в 4-8-цветковые поникшие кисти. Цветоносы и чашечки черноволосистые. Бобы до 5 см длины, 2,5 см ширины, эллиптические, перепончатые, опушены белыми рассеянными прижатыми волосками. Семена коричнево-бурые, около 5 мм длины, округлые, сбоку выемчатые с вдавленно-точечной поверхностью.

Особенности биологии. Цветет V-VI, плодоносит VI-VII. Размножается семенами, очень редко вегетативно.

Распространение общее и в стране. Ферганский и Алайский хребты (Кыргызстан, Узбекистан).

Места произрастания. На продуктах распада красных меловых песчаников и конгломератов, по каменисто-щебнистым и скалистым склонам ущелий в предгорьях и нижнем поясе гор.

Численность. Сведений нет.

Лимитирующие факторы. Антропогенные воздействия-проведения хозяйственных работ и массовый сбор цветущих растений.

Культивирование. Сведений нет.

Меры охраны существующие. Включен в Красную книгу Киргизской ССР (1985).

Меры охраны рекомендуемые. Учет численности в природе, организовать ботанический заказник, в местах где имеются наибольшие концентрации популяций.

Источники: 24, 62, 72.

Short-winged Bladder-*senna*

Colutea brachyptera Sumn

Status: VU. This rare deciduous shrub species is endemic for Fergana and Alai Mountain Ranges, one of three congeners in the country, ornamental plant. It populates motley sandy and clayey soils at red speckled sandstones and conglomerates, in piedmont zone. Period of flowering: May – June, fruiting in June – July; propagation is generative and very seldom vegetative. There is no information about number and cultivation. Area of occupancy is declining by economic development of lands (main limiting factor), mass collection (damaging) of flowering plants. This plant is included into Red Book of the country in 1985 but majority of populations are out of any protected territories, thus there is offered to check current abundance and area and create botanical wildlife area at territory with concentrated population.

Түктүү тыйынчык

Chesneya villosa (Boriss.) R. Kam. et R. Vinogradova *(Chesniella villosa* (Boriss.), *Kostyczewia villosa* Korsh. (Boriss.))

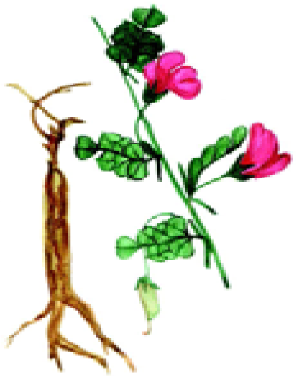

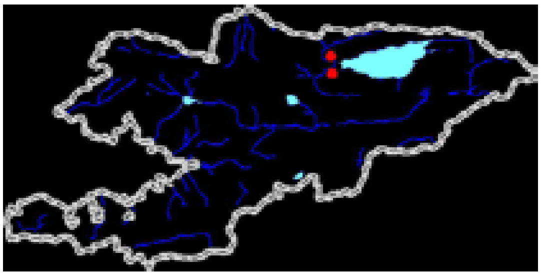

Чанактуулардан - Fabaceae Lindl - Бобовые

Статусу: EN. Кыргызстанда кездешкен тукумдун үч түрүнүн ичинен эң сейрек учураган түрү.

Мүнөздөмө. Жыш узун сапсайган-түктүү көп жылдык чөп өсүмдүк. Өзөк тамырлуу, жалпы тамыры жоон, сабактары жерге төшөлүп өсөт. Жан жалбырактуу, жалбырактары үчтөн жуп, түгөйсүз канаттуу, тескери жумурткадай же жазы үч бурчтуктай. Гүлү жалгыздан, саптуу. Желекчеси кызыл. Чанагы сүйрү.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Июлда гүлдөп, августта мөмөлөйт. Уругу менен көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Ысыккөл өрөөнүнүн батыш жагы.

Өсүү шарттары. Таштак чөл жана жарым чөлдөрдүн тоо этектери.

Саны. Өтө аз, жоголуп кетүү коркунучунда турат. Өзүнүн ареалында жалгыздан сейрек кездешет.

Чектөөчү факторлор. Антропогендик таасирлер. Эрте жаздагы майда малдын оттоосу. Кургакчылыктан уругунун көпчүлүгү куурап калат.

Өстүрүү. Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргыз ССРинин Кызыл китебине (1985) катталган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Популяциясынын эсебин алуу, Кыргыз Республикасынын УИАнын Ботаникалык багында атайлап өстүрүү.

Чезнея мохнатая

Chesneya villosa **(Boriss.) R. Kam. et R. Vinogradova (*Chesniella villosa* (Boriss.), *Kostyczewia villosa* Korsh. (Boriss.))**

Статус: *EN*. Один из трех очень редко встречающийся вид данного рода в Кыргызстане.

Описание. Многолетнее травянистое волосисто-мохнатое растение. Корни стержневые, мощные, стебли стелющиеся. Листья с прилистниками. Листочки непарноперистые, трехпарные, обратнояйцевидные или широко треугольные. Цветоносы одноцветковые. Венчик красный. Бобы продолговатые.

Особенности биологии. Цветет VII, плодоносит VIII. Размножается семенами. Распространение общее и в стране. Западная часть Иссык-Кульской котловины.

Места произрастания. Пустынная и полупустынная, каменистая подгорная равнина.

Численность. Крайне ограничена, вид находится под угрозой исчезновения. В своем ареале встречается единично.

Лимитирующие факторы. Антропогенное воздействие. Пастьба в весенний период. При засухе многие семена погибают.

Культивирование. Сведений нет.

Меры охраны существующее. Включен в Красную книгу Киргизской ССР (1985 г).

Меры охраны рекомендуемые. Учет численности популяции, введение в культуру в Ботаническом саду НАН КР.

Источники: 24, 36.

Kostyczewia, Pilose Chesneya

Chesneya villosa **(Boriss.) R. Kam. et R. Vinogradova (*Chesniella villosa* (Boriss.), *Kostyczewia villosa* Korsh. (Boriss.))**

Status: EN. It is narrowly spreaded species, rarest one amongst four congeners, endemic for Kyrgyzstan. These perennial herbaceous plants occur by single specimens in desert and semi-desert stony piedmont plains in western part of Issyk-Kul Hollow only. It flowering in July and fruiting in August; propagation is generative (by seeds). Number is critically insignificant. Information about cultivation is absent. Limiting factors: anthropogenic influence (the cattle pasturage in spring period), and weak reproduction (loss of seedlings in cases of drought). This plant is included into Red Book of the Republic but areas of occupancy are still out of territories of any protected areas. There are offered monitoring of populations and introduction into a culture in Bishkek Botanical garden.

Мөмөсү түктүү тыйынчанак

Hedysarum chaitocarpum Regel et Schmalh

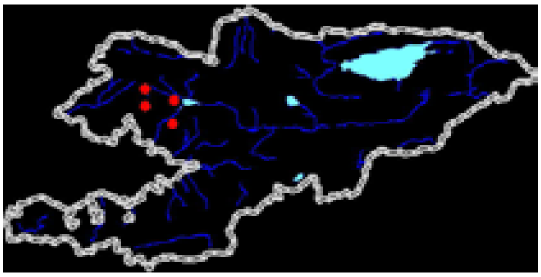

Чанактуулардан - Fabaceae Lindl - Бобовые

Статусу: EN. Жаңгак-мөмө токойлорунда кездешкен эндем, реликт түр.

Мүнөздөмө. Сабагы түксүз, жан жалбырактары биригип өскөн, бийиктиги 60 см ге чейин жеткен көп жылдык чөп өсүмдүк. Жалбыракчалары 3-8 жуп, сүйрү же эллипстей, узундугу 45 мм ге, туурасы 22 мм ге чейин жетет. Топ гүлү жыш чачыктай, ар тараптуу жайгашкан 20-30 гүлдөн турат. Чөйчөкчөсү желекчесинен бир топ кыска, желекчесинин узундугу 22 мм ге жетет, күлгүн-кызыл, чанагы 3-5 бөлүктөн турат. Мөмөсүнүн сырты туурасынан майда кырдуу, алар ичке катуу түктүү. Кээде мөмөсүндө түктөрү жетилбегендери кездешет.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Июнда гүлдөп, июль-августта мөмөлөйт. Уругу аркылуу көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Чаткал, Узунакмат, Фергана жана Алай тоо кыркалары (Ачы, Гава токой чарбалары, Сарычелек коругу, Карашоро суусунун бассейни, Арсланбап шаркыратмасынын жаны).

Өсүү шарттары. Жаңгак жана башка жазы жалбырактуу токойлордун, бадалдардын арасы, бийик чөптүү жана субальпы алкагына чейинки шалбаалар.

Саны. Чанда жалгыздан, кээде топтошуп учурайт. Мурунку убактарда кеңири таралган.

Чектөөчү факторлор. Токойлорго жалпысынан антропогендик таасирлердин кесепети, чөп чабуу.

Өстүрүү. Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Атайын коргоо чаралары иштелип чыккан эмес. Кыргыз ССРинин Кызыл китебине (1985) киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Санын тактап, ареалын аныктап, түр кеңири кездешкен жерлерде ботаникалык заказник уюштуруу. Атайлап өстүрүү боюнча иштерди жүргүзүү зарыл.

Копеечник щетиноплодный

Hedysarum chaitocarpum Regel et Schmalh

Статус: *EN.* Реликтовый эндемичный вид, встречающиеся в орехово-плодовых лесах.

Описание. Многолетнее, до 60 см высоты, травянистое растение с голыми стеблями и сросшимися прилистниками. Листочки 3–8 парные, продолговатые или эллиптические, до 45 мм длины, до 22 мм ширины. Соцветие – густая 20–30-цветковая неоднобокая кисть. Чашечка намного короче венчика, венчик до 22 мм длины, розово-лиловый, боб из 3–5 члеников. Поверхность плодов поперечно-ребристая, усаженная недлинными тонкими щетинками. Встречаются особи, у которых щетинки на плодах не развиты.

Особенности биологии. Цветет VI, плодоносит VII-VIII. Размножается семенами.

Распространение общее и в стране. Чаткальский, Узун-Ахматский, Ферганский и Алайский хребты (Ачинский, Гавинский лесхозы, Сары-Челекский заповедник, бассейн реки Кара-Шоро, возле водопада в Арсланбабе).

Условия произрастания. Ореховые и другие широколиственные леса, кустарники, высокотравные луга, заходит в субальпийский пояс.

Численность. Встречается очень редко группами, в большинстве случаев – одиночно. Некогда был распространен широко.

Лимитирующие факторы. Антропогенное воздействие в целом на лесные массивы, сенокошение.

Культивирование. Сведений нет.

Меры охраны существующие. Специальные меры охраны неразработаны включен Красной книгу Киргизской ССР.

Меры охраны рекомендуемые. Учет численности, уточнить ареал, организовать ботанические заказники в местах наибольшей концентрации популяции. Введение в культуру.

Источники: 24, 61, 73.

Chaeto-fruited Sweet Broom

Hedysarum chaitocarpum Regel et Schmalh

Status: EN. It is relic species, mosaic-distributed in Chatkal and Fergana Mountain Ranges, endem of Kyrgyzstan, ornamental plant. At present time the sharp reduction of specific area of distribution is recorded. These plants occur by single specimens and sometimes in small groups, in walnut and fruit forest, between shrubs, in tall-herb meadows and in lower zone of subalpine belt. Period of flowering: June, fruiting in July – August; propagation is generative (by seeds). Data about cultivation are absent, number in nature is limited. Limiting factors: general anthropogenic influence and haying. This plant is included into Red Book of the country, there are protected habitats in Sary-Chelek Nature Reserve of Biosphere. There are offered to invent populations and area, to create additional botanical wildlife areas and to introduce into a culture.

Кашкар жуп жалбыракчаны

Zygophyllum kaschgaricum Boriss

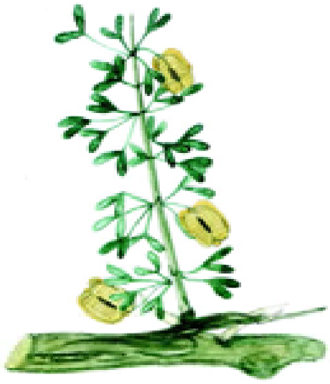

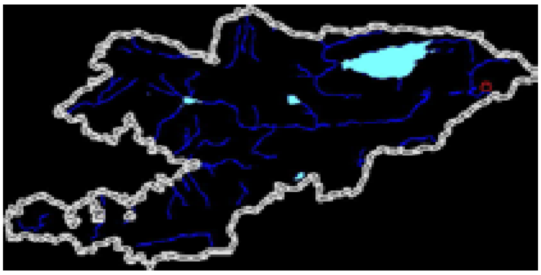

Жуп жалбыракчандардан - Zygophyllaceae R. Br. - Парнолистниковые

Статусу: VU. Сейрек кездешкен, аз изилденген эндем түр.

Мүнөздөмө. Имерилген жыш тикенектүү, бутактуу, көгүлтүр-боз жана тилкелүү кабыктуу, жыгачы сары бадал. Жан жалбырактары өтө кичине жана жаргактуу. Жалбырактары сызгычтай, эттүү, учсуз жуп жалбырактуу, узундугу 6-10 мм болгон жалбырак сабында тушташ жалбырактар жайгашкан. Гүлдөрү 1-2ден жалбырак колтугунда, кыска (6-10 мм узундуктагы) гүл сабында жайгашкан. Кутучасы жумуру, тегинен учтугуй, учу томпок, ичке тор сымал тарамышчалуу. Уругу 1-2ден, саргыч, сырткы бети бүдүрлүү.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Июнь-июлда гүлдөп, августта мөмөлөйт. Уругу аркылуу көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Кашкар, Борбордук Тяньшань (Сарыжаз).

Өсүү шарттары. Таштак чөлдөрдө, сазга айланып бара жаткан тоо этектериндеги топурактар.

Саны. Өтө аз санда учурагандыктан, таптакыр жоголуп кетүүсү мүмкүн.

Чектөөчү факторлор. Өтө сейрек кездешкендиктен, жерлерди иштетүүнүн натыйжасында жоголуп кетиши мүмкүн түр.

Өстүрүү. Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. СССРдин (1975) жана Кыргыз ССРинин Кызыл китептерине (1985) киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Ареалын, сан өлчөмүн тактап, түр кеңири кездешкен аймактарда ботаникалык заказник уюштуруу керек.

Парнолистник кашгарский

Zygophyllum kaschgaricum Boriss

Статус: *VU.* Редкий, малоизученный эндемичный вид.

Описание. Кустарник с извилистыми колючими ветвями с сизо-серой бороздчатой корой, древесина желтая. Прилистники очень мелкие, перепончатые. Листья линейные, мясистые, тупые с двумя листочками на черешках 6 - 10 мм длины, супротивные. Цветки в пазухах листьев по 1 - 2 на коротких цветоножках 6 - 10 мм длины. Коробочки овальные, к основанию заостренные, на верхушке туповатые, с тонким сетчатым жилкованием, трехкрылые. Семена по 1 - 2 в гнезде, желтоватые, на поверхности пузырчато-ноздреватые.

Особенности биологии. Цветет в VI-VII, плодоносит в VIII. Размножается семенами.

Распространение общее и в стране. Кашгария, Центральный Тянь-Шань (Сары-Джаз).

Места произрастания. Произрастает в каменистой пустыни.

Численность. Незначительна, возможно полное исчезновение.

Лимитирующие факторы. Вид очень редкий и может быть уничтожен при хозяйственном освоении территории.

Культивирование. Сведений нет.

Меры охраны существующие. Включен в красные книги СССР (1975) и Киргизской ССР (1985).

Меры охраны рекомендуемые. Уточнить ареалы, запасы и организовать ботанический заказник в месте наибольшей концентрации вида.

Источники: 24, 61.

Kashgarian Bean Caper

Zygophyllum kaschgaricum Boriss

Status: VU. It is endangered rare little-studied species endemic for Central Tien Shan, one of eight Kyrgyz congeners, scarcely distributed in the lowest part of Sary-Dzhaz River basin. It populates plots with swamped soils amongst stony desert, in low-montane zone. Period of flowering: June – July, fruiting in August; propagation is generative (by seeds), data about cultivation are absent. Number is insignificant, extinction is possible. Limiting factors: probably any economic activity (this species is very rare and can easily extinct). At present time there are absent any devised special methods for the preservation despite of including into Red Book of the country in 1985, thus studies of area and number should be continued and the creation of botanical wildlife area in the habitat is need.

Узунакмат жүзүмү

Vitis usunachmatica Vass.

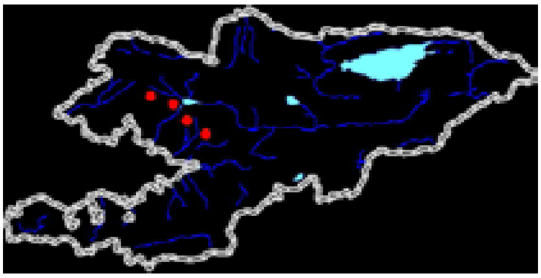

Жүзүмдөрдөн - Vitaceae Juss. - Виноградовые

Статусу: VU. Батыш Тяньшандын эндем түрү.

Мүнөздөмө. Узундугу 25–30 м ге жеткен лиана. Жалбырактары негизинен тегерек сымал, 3–5 айчыктуу же бөлүктүү, түксүз же асты жагы түктүү. Гүлдөрү эки жыныстуу, чачы топ гүлгө чогулган. Мөмөсү 5–10 мм диаметрде, кара-кызгылт-көк, мала кызыл, жашыл-мала-кызыл, жашыл, ширелүү эттүү, таттуу же кычкылтым-таттуу, кээде жеңил тиш кууручу даамдуу. Уругу тескери алмурут сымал.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Табигый шарттарда май айында гүлдөп, августтун аягы – сентябрда мөмөсү бышып жетилет. Уругу аркылуу көбөйөт. Чыбыгы менен табигый шартта көбөйүүсү байкалган эмес. Чыбыгы тамыр байлайт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Узунакмат тоо кыркасында өсөт. Чаактоо, Фергана жана Чаткал тоо кыркаларында чектелген аянттарда учурайт.

Өсүү шарттары. Тоо кыркалардын, капчыгайлардын сайларында, ойдуң жерлеринде өсөт.

Саны. Чектелген, аз санда.

Чектөөчү факторлор. Территорияларды интенсивдүү өздөштүрүүдөн жана мөмөлөрүн чексиз үзүп чогултуудан жабыркайт.

Өстүрүү. 1956-жылдан бери Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер академиясынын Ботаникалык багында өстүрүлүп келет. Вегетациясы апрелдин аягы, майдын башында башталат. Май айынын орто ченинде гүлдөп, мөмөлөрү сентябрда бышат. Кээбир экземплярлары көмүүсүз (жабуусуз) эле кыштайт. Ташкөмүр шаарында, Каракөл кыштагында менчик чакан аянттарда өстүрүлөт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргыз ССРинин Кызыл китебинде катталган (1985). Разансай капчыгайында ботаникалык заказник уюштурулган, анда өскөн Узунакмат жүзүмү менен кошо башка сейрек учуроочу түрлөр коргоого алынган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Разансай капчыгайында түрдүн азыркы кездеги популяциясынын абалын аныктоо зарыл.

Виноград Узунахматский

Vitis usunachmatica Vass.

Статус: *VU*. Эндемичный вид Западного Тянь-Шаня.

Описание. Лиана достигает 25–30 м длины. Листья в очертании округлые, 3–5-лопастные или рассеченные, голые или снизу волосистые. Цветки обоеполые, в кистевидных соцветиях. Плоды 5-10 мм в диаметре, черно-фиолетовые, розовые, зеленовато-розовые, зеленые с сочной мякотью, сладкие или кисловато-сладкие, иногда с легкой терпкостью. Семена обратно-грушевидные.

Особенности биологии. В природных условиях цветет в V, плодоносит в конце VIII-IX. Возобновлении семенное. Укоренения лозы в естественных условиях не наблюдалось. Черенки укореняются.

Распространение общее и в стране. Произрастает по Узун-Ахматскому хребту. Ограниченные участки на хребтах Чаак-Тоо, Ферганском и Чаткальском.

Места произрастания. По склонам и днищам ущелий.

Численность. Незначительная.

Лимитирующие факторы. Интенсивное хозяйственное освоение территорий и хищнический сбор плодов с ломкой побегов.

Культивирование. В Ботаническом саду НАН Кыргызской Республики культивируется с 1956 года. Вегетация начинается в конце IV- первых числах V. Цветет в середине V плоды созревают в IX. Отдельные экземпляры зимуют без укрытия. В г. Ташкумыр и поселке Каракуль выращивается на приусадебных участках.

Меры охраны существующие. Внесен в Красную книгу Киргизской ССР (1985 г.). Создан ботанический заказник Рязан-Сай, где наряду с виноградом узунахматским будут охраняться и другие редкие виды.

Меры охраны рекомендуемые. Выяснить современное состояние популяций вида в ущелье Рязан-Сай.

Источники: 55, 56.

Uzun-Akhmat Grape

Vitis usunachmatica Vass.

Status: VU. This species of large liana is endemic for Western Tien Shan and spreaded in Uzun-Akhmat, Chatkal, Atoinok, Tchaak-Too and Fergana Mountain Ranges. The species has value as food-plant and for grape selection. It populates bottomlands in ravines and sometimes slopes, number is insignificant. Period of flowering: May, fruiting in end of August and September; propagation is generative (by seeds) in nature, while in culture propagation is possible by grape-stalks (vegetative). It is cultivated in Bishkek Botanical garden (since 1956) and in private gardens in Tash-Kumyr and Kara-Kul; some specimens hibernates without shelters. Limiting factors: intensive economic development of lands and damaging of plants by grapes collectors. This plant is included into Red Book of the countryand protected in Ryazan-Sai botanical wildlife area. Monitoring for the number is offered for conservation of the species.

Беш мүйүздүү склеротиария

Sclerotiaria pentaceros (Korov.) Korov

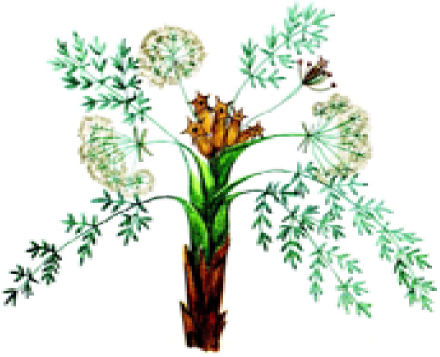

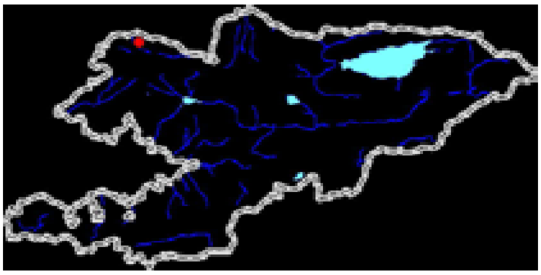

Чатырдуулардан - Apiaceae Lindl - Зонтичные

Статусу: CR *B2ab(iii)*. Монотиптүү тукумдун эндеми.

Мүнөздөмө. Бийиктиги 30 см ге чейин жеткен, поликарптык, ийиктей жоон тамырлуу өсүмдүк. Жалбырактары көп санда, кыска саптуу, сабаксыз. Жалбырактары үч ирет канаттай тилкелүү, узундугу 8 см; акыркы бөлүктөрүнүн узундугу 2,5 мм ден ашпайт. Чатыры узундугу бирдей нурлуу, борбордогусу 10 нурдуу, сабаксыз, мөмөлөйт, каптал чатырчалары көпчүлүк учурда мөмөлөбөйт. Чатырчасы 5-7 гүлдүү, гүлдөрү ар жыныстуу, чөйчөкчөсү 5 ланцеттүү-шибегедей, уругу бышып жетилгенде жыгачтанган тишчелүү; желекчелери сары, сүйрү. Мөмөлөрүнүн узундугу 6 мм ге чейин, жарым мөмөлүгү томолок-кырдуу.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Июлда гүлдөп, августта мөмөлөйт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Түр Кыргыз тоо кыркасынын батыш бөлүгүнөн чогултулган бир гана типтин үлгүсүнөн белгилүү. Кийинки чогултулгандары, балким, *Schrenkia* же *Schtschurowskia* тукумдарына таандык деген күмөнү бар.

Өсүү шарттары. Үлгүсү таштуу-шагылдуу тоо беттеринин деңиз деңгээлинен 1700-1900 м бийиктиктеринен чогултулган.

Саны. Кийинки издөөлөрдөн табылган эмес.

Чектөөчү факторлор. Балким, чексиз мал жаюу.

Өстүрүү. Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Казак ССРинин Кызыл китебине киргизилген (1981), себеби Аксу-Жабаглы коругунда тиешелүү биотоптору бар, ошондуктан түр жөнүндө такталбаган маалыматтар берилген. СССРдин Кызыл китебине киргизилген (1984). Кыргызстанда Кызыл китепке 1985-жылы киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Жаратылыштан түрдү издөө иштерин улантып, ботаникалык заказник уюштуруу.

Жестковенечник пятирогий

Sclerotiaria pentaceros (Korov.) Korov.

Статус: *CR* B2ab(iii). Эндемик из монотипного рода.

Описание. Растение поликарпическое до 30 см высоты, с мощным веретеновидным корнем. Листья многочисленные, короткочерешковые, собраны в розетку. Пластинки листьев трижды перисто – рассеченные, до 8 см длины; конечные дольки линейные, до 2,5 мм длины. Зонтик с разными по длине лучами; осевой зонтик 10 – лучевой, сидячий, плодоносящий; боковые зонтики чаще бесплодные. Зонтички 5-7-цветковые; цветки разнополые, чашечка имеет 5 ланцетовидно - шиловидных к созреванию плодов древеснеющих зубцов; лепестки белые, продолговатые. Плоды до 6 мм длины, полуплодики закругленно - ребристые.

Особенности биологии. Цветет в VII, плодоносит в VIII.

Распространение общее и в стране. Вид известен по единственному типовому образцу из западной оконечности Киргизского хребта. Все остальные сборы этого вида сомнительные и относятся, видимо, к родам Schrenkia или Schtschurowskia.

Места произрастания. Образец был собран на каменистом склоне с щебнистой осыпью, на высоте между 1700 и 1900 м н. у. м.

Численность. При последующих поисках не обнаружен.

Лимитирующие факторы. Вероятно, интенсивный выпас скота.

Культивирование. Нет данных.

Меры охраны существующие. Внесен в Красную книгу Казахской ССР (1981), т. к. в заповеднике Аксу-Жабаглы есть подходящие биотопы, и были недостоверные сведения о нахождении вида. Внесен в Красную книгу СССР (1984). В Кыргызстане занесен в Красную книгу в 1985 году.

Меры охраны рекомендуемые. Продолжить поиски вида в природе и организовать ботанический заказник.

Источники: 4, 46, 48.

Sclerotiaria

Sclerotiaria pentaceros (Korov.) Korov.

Status: Critically endangered (CR B2ab (iii)). This medium-sized perennial plant is representative of monotypic genus (unique element of the world genetic fund) and still is known only by type-specimen despite of special search. The species was found in western part of Alexander Mountain Range on metal slope with scree, between 1,700 and 1,900 m above sea level. All another records were unauthentic and are belongs to another genera. Period of flowering: July, fruiting in August, propagation is presumably generative (by seeds) only. Unordered excessive pasturage is one of possible limiting factors for the species. The species is included in USSR Red Book. It is necessary to re-discover this plant and organise special protection for the species, as well introduce into a culture (from seeds collected).

Түктүү мөмөлүү козополянския

Kosopoljanskia hebecarpa M. Pimen. et R. Kam

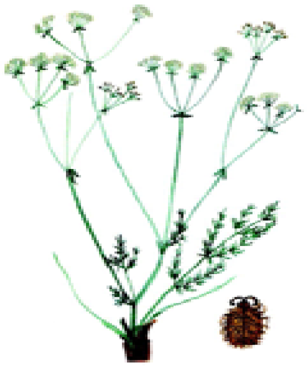

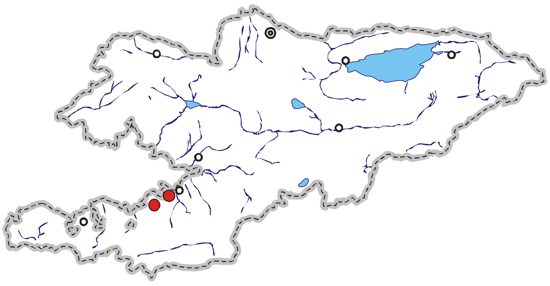

Чатырдуулардан - Apiaceae Lindl - Зонтичные

Статусу: VU. Эндем. Кыргызстанда өскөн субэндем тукумдун эки түрүнүн бири. Сейрек учураган, антропогендик фактордун таасиринен тез эле жок болуп кетүүсү мүмкүн, чакан аймакты ээлеген түр.

Мүнөздөмө. Көп жылдык поликарп өсүмдүк. Каудекси былтыркы жалбырактардын кууραган саптарынын калдыктары менен капталган. Сабагынын саны 1-4төн, тоголок, түп жагынан тартып бутактанган, борбордук чатырчасынан узун. Жалбырактары көбүнчө тамыр моюнчасынан өсөт, кыска саптуу келет. Жалбырактарынын узундугу 7-10 см, эки ирет канаттай тилкелүү, жалпы формасы сызгычтай же ичке уштугуй. Акыркы сегменттери түбүнө чейин 2-3 ланцеттей тилкелүү. Чатырчасынын диаметри 15 см, 4-8 тең эмес нурлуу, узундугу 3,5-8 см. Орооч жалбыракчалары жок. Чатырчасы 7-10 гүлдүү, тең эмес, узундугу 6-10 мм келген гүл саптуу. Ороочторунун жалбыракчаларынын саны 5-6, шынаа сымал, чөптөй. Мөмөсүнүн узундугу 5 мм, жазы, жумуру, кырсыз, имерилген, чел кабык сымал бутактанган түктүү.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Белгисиз.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Алай тоо кыркасы.

Өсүү шарттары. Бадал өсүмдүктөрүнүн арасындагы таштуу-шагылдуу тоо беттери, шагыл таштар.

Саны. Белгисиз. Эки жолку чогултуудан белгилүү түр.

Чектөөчү факторлор. Аныкталган эмес.

Өстүрүү. Өстүрүлгөн эмес.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Коргоо иштери жүргүзүлгөн эмес.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Ареалын жана популяциясынын санын изилдеп, Алай тоо кыркасынын этектеринде башка сейрек түрлөр менен катар коргоого алып, ботаникалык заказник уюштуруу керек.

Козополянския пушистоплодная

Kosopoljanskia hebecarpa M. Pimen. et R. Kam

Статус: *EN*. Эндемик. Один из двух видов субэндемичного для Кыргызстана рода. Редкий вид, встречающийся в небольшом количестве и на ограниченной территории, легко может исчезнуть под воздействием антропогенных факторов.

Описание. Многолетнее, поликарпическое растение. Каудекс густо покрытый остатками листовых черешков. Стебли в числе 1–4, округлые, от основания разветвленные, с боковыми ветвями, превышающими центральный зонтик. Листья преимущественно прикорневые, собранные в розетку, на коротких черешках. Листовая пластинка 7–10 см длины, в очертании линейная или линейно-ланцетная; дважды перисторасеченная. Конечные сегменты почти до основания рассечены на 2–3 ланцетные доли. Зонтики до 15 см в диаметре, с 4–8 неравными лучами, 3,5–8,0 см длины. Листочки обертки отсутствуют. Зонтички 7–10-цветковые, с неравными цветоножками до 6–10 мм длины. Листочки оберточки в числе 5–6, шиловидные, травянистые. Плоды до 5 мм длины, широкоовальные, без ребер, покрыты изогнутыми, пленчатыми, иногда булавовидными и разветвленными волосками.

Особенности биологии. Не известны.

Распространение общее и в стране. Алайский хребет.

Места произрастания. Щебнисто-каменистые склоны, осыпи среди кустарниковых зарослей.

Численность. Не установлена. Вид известен только по двум сборам.

Лимитирующие факторы. Не установлены.

Культивирование. Не проводится.

Меры охраны существующие. Охрана не ведется.

Меры охраны рекомендуемые. Произвести исследования для изучения ареала и численности популяций. Создать ботанический заказник в низкогорьях Алайского хребта для охраны комплекса редких видов.

Источник: 46.

Wolly-fruited Kosopoljanskia

Kosopoljanskia hebecarpa M. Pimen. et R. Kam

Status: EN. This perennial plant is one of two representatives of the genus which genus is sub-endemic for Kyrgyzstan. It is endangered species because of it is still known by two samples from Alai Mountains only and is under real risk of extinction caused by anthropogenic factors. Plants were collected on stony and metal slope with scree, between bushes. Data about biology, abundance and limiting factors are absent. This species in unknown in a culture and at present time is out of any protection. There are necessary to conserve the species: search for populations, study of specific territory of occupancy and number, the creation of botanical wildlife areas in sites where this species survives in natural habitat in a complex with another rare species.

Түркстан козополянскиясы

Kosopoljanskia turkestanica Korovin

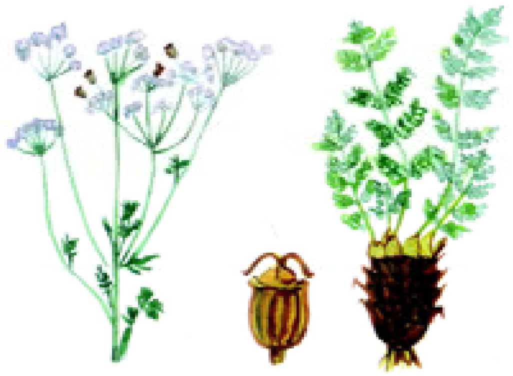

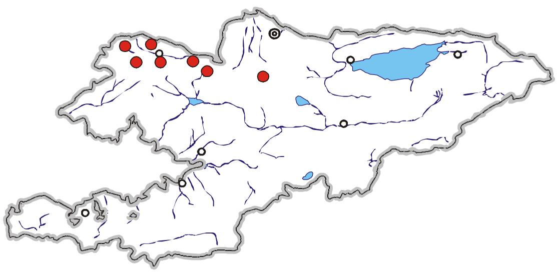

Чатырдуулардан - Apiaceae Lindl - Зонтичные

Статусу: VU. Кыргызстанда өскөн эндем тукумдун эки түрүнүн бири.

Мүнөздөмө. Көп жылдык, цилиндрдей өзөк тамырдуу, тамыр моюнчасы былтыркы жылкы жалбырактарынын бозомук калдыктары менен жабылган. Сабагы бир, же 2-3 санда, түбүнөн баштап бутактанган, түксүз, көгүш, бийиктиги 40-60 см. Жалбырактары негизинен тамыр моюнчалуу, кыска саптуу, пластинкасынын жалпы көрүнүшү сүйрү, эки ирет канаттай бөлүктүү, биринчи бөлүкчөлөрү сызгычтай, бөлүкчөлөрү айчыктуу, сабак жалбырактары кичине, жалбырак кучактуу. Чатыры 10-18 гүлдүү, чатырчасы 15 гүлдүү, ороочтуу же ороочсуз. Каптал чатырчаларынын гүлдөрү көпчүлүк учурда мөмөлөбөйт. Мөмөсү жумуртка сымал, сегиз кырдуу, бышып-жетилгенде 2 жарым урукка ажырайт, түксүз.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Июнда гүлдөп, июлда мөмөлөйт. Уругу аркылуу көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Кыргызстанда Талас суусунун башатындагы Орток, Үчбулак тоолорунда, Алай тоо кыркасында (Акбуура суусунун өзөнү) жана Ички Тяньшанда (Жумгал суусунун Көкөмеренге кушулган куймасына жакын жерде) табылган.

Өсүү шарттары. Сланецтердин кургак калдыктарында, таштуу, майда топурактуу жана конгломераттуу беттерде, туздуу, чополуу жерлерде өсөт.

Саны. Маалымат жок.

Чектөөчү факторлор. Балким бышып-жетилген уруктары жаандын суусу менен жуулуп жагымсыз шарттарга – ысык тоо этектери жана өрөөндөргө түшөт.

Өстүрүү. Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. СССРдин (1978), Казак ССРинин (1981), Кыргыз ССРинин (1985) Кызыл китептерине катталган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Популяциясы кеңири таралган капчыгайларда ботаникалык заказниктерди уюштуруу. Жаңы таралган жерлерди издөө.

Козополянския туркестанская
Kosopoljanskia turkestanica Korovin

Статус: *VU*. Один из двух эндемичных видов этого рода, произрастающий в Кыргызстане.

Описание. Многолетнее растение, корень стержневой, цилиндрический, шейка окутана бурыми чешуями, остатками отмерших прикорневых листьев. Стебли одиночные, или в числе 2–3, ветвящиеся от самого основания, голые, сизые, 40 - 60 см высоты. Листья в основном прикорневые, короткочерешковые, пластинки их в очертании продолговатые, дважды перисторассеченные, первичные доли линейные, дольки лопатчатые, стеблевые листья с уменьшенной пластинкой, с влагалищами. Зонтики 10 - 18 - цветковые, зонтички 15-цветковые, с оберткой и оберточкой. Цветки боковых зонтиков часто бесплодные. Плоды яйцевидные, восьмигранные, к созреванию распадаются на 2 полуплодика, голые.

Особенности биологии. Цветет VI, плодоносит VII. Размножение семенное.

Распространение общее и в стране. В Кыргызстане найден в верховьях реки Талас, в горах Ортока-Тоо, Уч-Булак, на Алайском хребте (долина реки Ак-Буура) и во Внутреннем Тянь-Шане (долина реки Джумгал близ слияния с рекой Кокомерен).

Места произрастания. По сухим сланцевым осыпям, каменисто-мелкоземистым и конгломератовым склонам, на пестроцветных соленосных глинах.

Численность. Нет сведений.

Лимитирующие факторы. Возможно, что зрелые плоды смываются дождевой водой и попадают в неблагоприятные условия - в жаркие предгорья и долины.

Культивирование. Сведений нет.

Меры охраны существующие. Занесена в Красную книгу СССР (1978); Красную книгу Казахской ССР (1981); Красную книгу Киргизской ССР (1985).

Меры охраны рекомендуемые. Создание ботанических заказников в ущельях, с наибольшей концентрацией популяции. Поиск новых местонахождений.

Источники: 22, 23, 24, 46.

Turkestan Kosopoljanskia
Kosopoljanskia turkestanica Korovin

Status: VU. This mosaic-distributed species is one of two representatives of the genus which genus is sub-endemic for Kyrgyzstan. These perennial plants in Kyrgyzstan were recorded in upper part of Talas River basin, in Ortok-Too and Utch-Bulak, in Alai Mountains (Ak-Buura Ravine) and in Inner Tien Shan (near junction Kokomeren and Jumgal Rivers), where were found at dry schistose screes, stony and silty-soil and conglomerate slopes and salted mottled clay. Period of flowering: June, fruiting in July; propagation is generative (by seeds) only. Data about number in nature and cultivation are absent. Possible limiting factor is the washing away by rain waters, from specific habitat to the piedmount zone with unsuitable torrid conditions. This species in listed in Red Books of USSR, Kazakhstan and Kyrgyzstan. Search for new populations and creation of botanical wildlife areas in sites with abundant populations are necessary to conserve the species.

Сабаксыз буплеурум

Bupleurum rosulare **Korovin ex Pimenov & Sdobn**

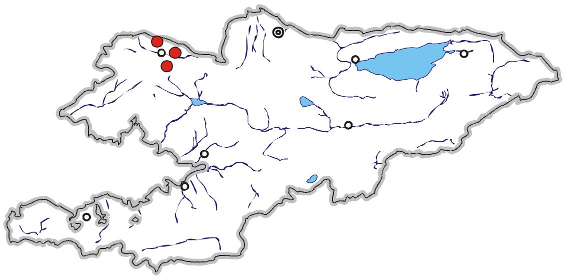

Чатырдуулардан - Apiaceae Lindl - Зонтичные

Статусу: VU. Сейрек кездешкен түр. Кыргызстанда учураган тукумдун алты түрүнүн бири.

Мүнөздөмө. Көп жылдык өсүмдүк. Өзөк тамырлуу. Негизги сабагы жоон, түбүнөн бутактанган, көптөгөн сандагы, ичке, негизги сабагынан узун келген каптал бутактуу. Тамыр моюнчасынан өскөн жалбырактары тескери күрөктөй, чокусу тегерек, ичке, кыска учтуу. Сабактан өскөн жалбырактары тескери айчыктуу, учтугуй; сабактагы жалбырактары майдараак. Чатыры 6-8 нурдуу, 2-4 узундугу бирдей эмес ланцеттүү-сызгычтай же сызгычтай, чөп сымал жалбыракчадан турган ороочтуу; чатырчалары 7-14 гүлдүү, ороочтору 5 ланцеттей учтугуй жалбырактан турат. Желекчелери күңүрт-сары, кыска, теңинен бүгүлүп турат. Мөмөсүнүн узундугу 2,5-3 мм жумурткадай, ланцеттей.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Июль-августта гүлдөп, август-сентябрда мөмөлөйт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Талас (Талас суусунун башкы нугу, Ортокошой суусунун өрөөнү), Кыргыз тоо кыркасынын түштүк беттери, Чуңкур жана Баркөл сууларынын бассейни, Чокор суусунун башкы нугу.

Өсүү шарттары. Аскалардын жаракалары, шагыл таштар.

Саны. Популяциялары өтө аз.

Чектөөчү факторлор. Себептери белгисиз.

Өстүрүү. Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Коргоого алынган эмес.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Сан-өлчөмүн тактап, түр өскөн аймактарды корукка алуу.

Володушка розеточная

Bupleurum rosulare Korovin ex Pimenov & Sdobn

Статус: *VU*. Редкий вид. Один из шести видов рода, которые встречаются в Кыргызстане.

Описание. Многолетнее растение. Корень стержневой. Главный стебель утолщенный, ветвящийся в самом основании, с многочисленными боковыми тонкими ветвями, значительно превышающими главный стебель. Прикорневые листья обратнолопатчатые, на верхушке закругленные с коротким остроконечием; стеблевые листья более мелкие. Зонтики 6–8 лучевые с оберткой из 2–4 неравных ланцетно-линейных или линейных травянистых листочков; зонтички 7–14-цветковые с оберточкой из 5 обратноланцетных травянистых острых листочков. Лепестки темно-желтые, пополам свернутые, короткие. Плоды до 2,5–3,0 мм длиной, яйцевидно-ланцетные.

Особенности биологии. Цветет в VII-VIII, плодоносит в VIII-IX.

Распространение общее и в стране. Талас (верховья реки Талас, долина реки Орто-Кошой), южный склон Киргизского хребта, бассейн рек Чунгур и Барколь, верховья реки Чокор.

Места произрастания. Щебнистые осыпи, трещины скал.

Численность. Незначительные популяции.

Лимитирующие факторы. Причины не выяснены.

Культивирование. Сведений нет.

Меры охраны существующие. Не охраняется.

Меры охраны рекомендуемые. Сохранение местообитаний, уточнение запасов.

Источник: 46.

Rosetted Thorough-wax

Bupleurum rosulare Korovin ex Pimenov & Sdobn

Status: VU. This rare small-sized perennial plant is one of six congeners in the flora of Kyrgyzstan. In Kyrgyzstan this species was found in upper parts Talas and Orto-Koshoi River valleys, at southern slope of Alexander Mountain Range, in Tchungur, Barkol and Tchokor Rivers. It populates metal slopes and rocky clefts. Period of flowering: July – August, fruiting in August – September. Number is limited, populations are small. Limiting factors are not revealed, data about propagation and cultivation are absent. At present time it is out of any protection, thus the inventory of number and creation of protected areas in habitats are necessary for the species' conservation.

Орто бойлуу гиалолена

Hyalolaena intermedia M. Pimenov et Kljuykov

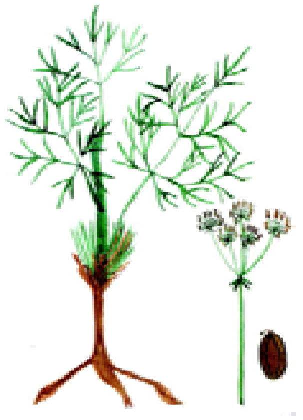

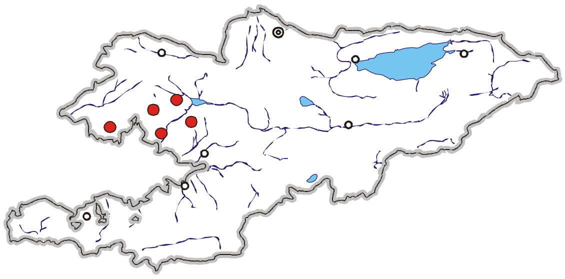

Чатырдуулардан - Apiaceae Lindl - Зонтичные

Статусу: VU. Эндем. Кыргызстанда өскөн үч түрдүн бири.

Мүнөздөмө. Монокарптуу көп жылдык өсүмдүк. Тамыры анча жоон эмес, бутактуу, жип сымал. Сабагы жалгыздан, бир нече ирет бутактанган. Тамыр моюнчасынан өскөн жалбырактары ланцеттей, узундугу 4-6 см, ланцеттей акыркы бөлүктөрү менен; сабактын ортосунан өскөндөрү ичкерээк, узун, акыркы бөлүкчөлүү, жогоркулары - учтугуй, ланцеттей жалбырак кучактуу. Чатыры 6-11 нурдуу, ороочтуу, 5-8 ланцеттей, жээги ак, күдүрөкөй жалбыракчадан турат; чатырчасы 11-18-гүлдүү, 7-10 жалбыракчадан турган ороочтуу. Мөмөсү кара-күрөң, жумуру, жумуру-узунча.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Май-июнда гүлдөп, июнь-июлда мөмөлөйт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Чаткал, Фергана тоо кыркалары; Нарын дарыясынын бассейни, Бекечал суусунун өрөөнү.

Өсүү шарттары. Гипстелген акиташтуу топурактар.

Саны. Популяциялары бирин-серин кездешет.

Чектөөчү факторлор. Аныкталган эмес.

Өстүрүү. Маалыматтар жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Бешарал коругунун чегинде учурайт.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Түр өскөн жерлерин корукка алуу.

Гиалолена промежуточная

Hyalolaena intermedia M. Pimenov et Kljuykov

Статус: *VU*. Эндемик. Один из трех видов, растущих в Кыргызстане.

Описание. Многолетнее монокарпическое растение. Корни слабо утолщенные, шнуровидные, ветвящиеся. Стебель одиночный, многократно ветвящийся. Прикорневые листья в очертании ланцетные до 4-6 см дл., с ланцетными, острыми конечными долями; средние стеблевые листья с более узкими и длинными конечными долями; верхние- в виде ланцетных острых влагалищ. Зонтики 6-11 лучевые с оберткой из 5-8 ланцетных, по краю белоокаймленных короткошероховатых листочков; зонтички 11-18 цветковые с оберточкой из 7-10 листочков. Лепестки белые. Плоды темно-коричневые, овальные или овально-продолговатые.

Особенности биологии. Цветет в V –VI, плодоносит в VI-VII.

Распространение общее и в стране. Хребты: Чаткальский, Ферганский; бассейн реки Нарын, долина реки Бекечал.

Места произрастания. Гипсированные известняки.

Численность. Встречается одиночными популяциями.

Лимитирующие факторы. Не выяснены.

Культивирование. Сведений нет.

Меры охраны существующие. Встречается в пределах Беш-Аральского заповедника.

Меры охраны рекомендуемые. Сохранение местообитаний вида.

Источники: 42, 46.

Intermediate Hyalolaena

Hyalolaena intermedia M. Pimenov et Kljuykov

Status: VU. It is rare species endemic for Kyrgyzstan, one of three congeners distributed in the Republic. This perennial monocarpous plant is gypsophilous and populates limestone denudations in Chatkal and Fergana Mountain Ranges and in valleys of Naryn and Bekechal Rivers, by small separated groups. Period of flowering: May – June, fruiting in June – July. propagation is presumably generative (by seeds) only. Number is insignificant, limiting factors are not revealed, data over the cultivation are absent. Several populations are protected by common routine in Bash-Aral Nature Reserve. The arrangement of habitat conservation for other populations is offered to conserve the species.

Көк башчалуу сесели

Seseli eryngioides (Korovin) M. Pimen. et V. N. Tikhom

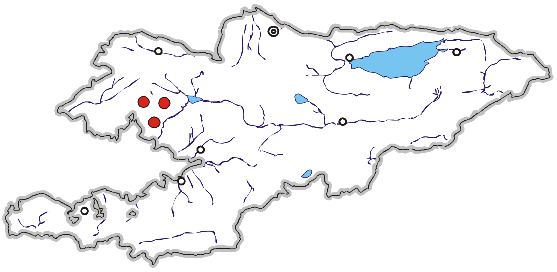

Чатырдуулардан - Apiaceae Lindl - Зонтичные

Статусу: VU. Эндем. Кыргызстанда өскөн 16 түрдүн бири.

Мүнөздөмө. Монокарптык көп жылдык, бүтүн өзөк тамырлуу өсүмдүк. Сабагы жалгыздан, түп жагы былтыркы жалбырактын калдыгы менен жабылган, түп жагынан баштап бутактанат. Тамыр моюнчасынан өскөн жалбырактары көп санда, канаттай тилкелүү, жалпы көрүнүшү жумурткадай; сабактан өскөн жалбырактары майдараак, кыска саптуу жалбырак кучактуу, жогорку жалбырактары сызгычтай тегиз жээктүү, же майда тишчелүү. Чатыры 50-60 гүлдүү, 15-18 ичке сызгычтай тегиз жээктүү жалбыракчадан турган ороочтуу. Чатырчалары ороочтуу, 15-17 жумуртка же ланцет сымал жалбыракчадан турат. Желекчелери ак, бир аз оюктуу. Мөмөсү капталынан бир аз басырылгандай, тескери ланцеттей.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Июлда гүлдөп, август-сентябрда мөмө байлайт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Чаткал тоо кыркасы: Бозботоо тоолору, Итагар суусунун өзөнү, Аксай, Курайрык капчыгайлары.

Өсүү шарттары. Акиташтуу аскалардын жаракалары.

Саны. Популяцияларында бирин-серин кездешет.

Чектөөчү факторлор. Себептери белгисиз.

Өстүрүү. Маалыматтар жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Бешарал коругунда өсөт.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Сан-өлчөмүнүн эсебин алып, түр өскөн аймактарды коргоо зарыл.

Жабрица синеголовниковая

Seseli eryngioides (Korovin) M. Pimen. et V. N. Tikhom

Статус: *VU*. Эндемик. Один из 16 видов, произрастающих в Кыргызстане.

Описание. Многолетнее монокарпическое растение с цельным стеблекорнем и стержневым корнем. Стебель одиночный, в основании густо покрыт остатками отмерших листьев, почти от основания щетковидно ветвящийся. Листья прикорневые, многочисленные, собранные в розетку, в очертании яйцевидные, перисторассеченные; стеблевые листья постепенно упрощенные, на коротких треугольных влагалищах; верхние в виде цельных или зубчатых линейных пластинок. Зонтики 50–60-цветковые из 15–18 узколинейных цельных травянистых листочков; зонтички 50–60-цветковые с оберточкой из 15–17 яйцевидно-ланцетных листочков. Лепестки белые, слегка выемчатые. Плоды слегка сжатые с боков, обратно-ланцетные.

Особенности биологии. Цветет в VII, плодоносит в VIII–IX.

Распространение общее и в стране. Чаткальский хребет: горы Бозбу-Тоо, долина реки Итагар, урочище Ак-Сай, урочище Кур-Айрык.

Места произрастания. Трещины известняковых скал.

Численность. Единичные популяции.

Лимитирующие факторы. Причины не ясны.

Культивирование. Сведения отсутствуют.

Меры охраны существующие. Произрастает в Беш-Аральском заповеднике.

Меры охраны рекомендуемые. Необходимо уточнить запасы, обеспечить охрану местообитаний.

Источник: 46.

Seaholly-like Meadow Saxifrage

Seseli eryngioides (Korovin) M. Pimen. et V. N. Tikhom

Status: VU. The species is local endem of Kyrgyzstan, one of sixteen congeners in the flora of the country. It is known in several sites in Chatkal Mountain Range (Bozbu-Too Mountains, Itagar Ravine, Ak-Sai and Kur-Aryk localities). Plants populates clefts in lime rocks, populations are not numerous. Period of flowering: July, fruiting in August – September. Limited factors are unstudied, information about cultivation is absent. Part of known population inhabit protected areas in Besh-Aral Nature Reserve. There are offered monitoring and study of the abundance of this species, as well as protection for other areas of occupancy.

Коржинский сеселиси

Seseli korshinskyi (Schischk.) M. Pimen

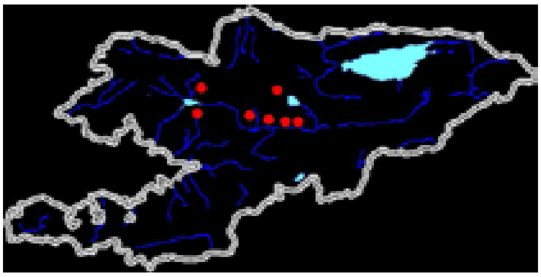

Чатырдуулардан - Apiaceae Lindl - Зонтичные

Статусу: EN. Сейрек жана чакан аймактарда аз санда кездешкен эндем түр. Түрдүн илимге мааниси өтө чоң.

Мүнөздөмө. Бийиктиги 30-70 см болгон поликарптык, көп жылдык, тамыры тик ылдый өскөн, кочкул-жашыл өсүмдүк. Каудекси сөңгөктөнөт, былтыркы жалбырактардын куураган саптарынын калдыктары менен капталган. Сабагы жумуру, түп жагынан же ортосунан тартып бутактанат. Тамыр моюнчасынан өскөн жалбырактарынын сабынын узундугу 3-10 см. Жалбырактарынын узундугу 12 см ге чейин жетет, көрүнүшү ланцеттей, канаттай тилкелүү, тилке сегменттеринин узундугу 7-15 мм, жумурткадай же ромбдой, кыска саптуу, жээги бир аз оюктуу, арсак тишчелүү, асты түктүү, үстү түксүз. Сабактан өскөн жалбырактары кичирээк, эң жогоркулары жетилбестен жалбырак кучагына айланган. Чатыр топ гүлүнүн диаметри 4-6 см, түрдүү узундуктагы 4-15 майда чатырчалуу, алар ажырап уруктанган, ичинен түктүү нурдуу. Ороочторунун жалбыракчалары 4-5 санда, сызгычшибегедей, түктүү. Чатырчалары 15-20 гүлдүү, тендеш эмес, ажыратылган гүл саптуу. Орооч жалбыракчалары 8-9 санда. Желекчелери ак, төбөсү бир аз оюктуу, сырты түктүү. Мөмөсүнүн узундугу 3,5 мм, жумурткадай, капталынан жалпайган, кыска жана жыш түктүү.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Июль-августта гүлдөп, август-сентябрда мөмөлөйт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Кетментөбө өрөөнүн курчаган тоолордо кездешет.

Өсүү шарттары. Таштуу-шагылдуу тоо беттери, шагыл таштар, акиташтуу топурактарда өсөт.

Саны. Аныкталган эмес. Кездешкен жерлеринде бирин-серин учурайт.

Чектөөчү факторлор. Белгисиз.

Өстүрүү. Өстүрүлгөн эмес.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Корукка алынган эмес.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Түр кеңири кездешкен жерлерде ботаникалык

Жабрица Коржинского

Seseli korshinskyi (Schischk.) M. Pimen

заказник уюштуруу.

Статус: *EN*. Редкий эндемичный вид, встречающийся в небольшом количестве и на ограниченной территории. Вид имеет большое научное значение.

Описание. Многолетнее, поликарпическое, темно-зелёное растение 30–70 см высотой, со стержневым корнем. Каудекс одревесневающий, густо покрытый остатками листовых черешков. Стебли округлые, от основания или середины разветвленные. Прикорневые листья в розетке, на черешках 3–10 см длины. Листовая пластинка до 12 см длины, в очертании ланцетная, перисто-рассечённая; сегменты 7–15 мм длины, яйцевидные или ромбические, на коротких черешочках, неглубоко лопастные, неравнозубчатые, снизу опушенные, сверху голые. Стеблевые листья уменьшенные, самые верхние редуцированные до влагалищ. Зонтики 4–6 см в диаметре, с 4–15 неравными, при плодах расставленными, изнутри опушенными лучами. Листочки обертки в числе 4–5, линейно-шиловидные, опушенные. Зонтички 15–20-цветковые, с неравными, при плодах расставленными цветоножками. Листочки обёрточки в числе 8–9, сходные с листочками обертки. Лепестки белые, слегка выемчатые, снаружи опушенные. Плоды до 3,5 мм длины, сжатые с боков, коротко густоопушенные.

Особенности биологии. Цветет в VII–VIII, плодоносит в VIII–IX.

Распространение общее и в стране. Горы, окружающие Кетмень-Тюбинскую котловину.

Места произрастания. Каменисто-щебнистые склоны, осыпи, известняки.

Численность. Не установлена. В местах обитания встречается единичными экземплярами.

Лимитирующие факторы. Не известны.

Культивирование. Не проводится.

Меры охраны существующие. Не охраняется.

Меры охраны рекомендуемые. Создать ботанический заказник в местах наибольшей концентрации растений.

Источники: 42, 46.

Korshinsky's Meadow Saxifrage

Seseli korshinskyi (Schischk.) M. Pimen

Status: EN. This rare tall plant is narrowly spreaded endem of Kyrgyzstan and distributed in Ketmen-Tyube Valley only. The species has scientific importance. It populates stony and metal slopes, screes and limestone denudations. Period of flowering: July – August, fruiting in August – September. Any information about general number in nature (single plants occur in specific habitats), limiting factors and existing protection for the species is absent. It is unknown in culture. The creation of wildlife area in site of abundant population and

Алай книдиокарпасы

***Cnidiocarpa alaica* M. Pimen**

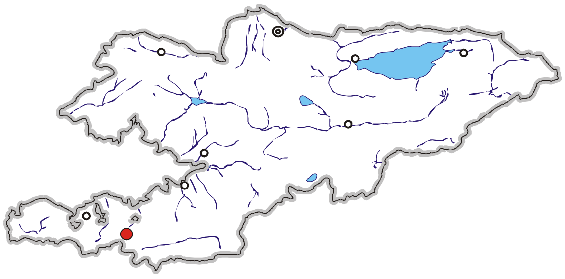

Чатырдуулардан - Apiaceae Lindl - Зонтичные

Статусу: VU. Монотиптик тукумдун сейрек кездешкен өкүлү.

Мүнөздөмө. Поликарптуу көп жылдык өсүмдүк. Тамыр сабагы жерге туурасынан төшөлүп өсөт. Тамыр моюнчасындагы жалбырактары кыска ланцеттей, кырлары ак кыюусу менен, жалбырак кучактуу, сыртынан үч бурчтуу, биринчи жана экинчи сегменттери көңдөй, кыска жалбырак саптуу, арткы бөлүктөрү ланцеттей же жумуртка сымал ланцеттей, кырлары кичинекей айчыктуу же тегиз эмес тишчелүү. Сабактагы жалбырактары кыска саптуу же сапсыз, сабакты толугу менен курчаган жалбырак кучактуу. Сабагы бирөө же бир нече болот. Тамыр моюнчасынан өскөн жалбырактары ланцеттей же созулуңку жумурткадай, жээги майда айчыктуу же майда тишчелүү. Сабактагы жалбырактары кыска саптуу же сапсыз, колтуктуу. Чатырча топ гүлү 15-40 нурдуу, алар шибегедей учтуу ороочтуу же ороочсуз; чатырчалары 20-30 гүлдүү, алар туурасы 2-4 мм келген ороочтуу.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Июлда гүлдөп, августта мөмөлөйт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Алай кырка тоосунун түштүк беттери, Тажикстан менен чектешкен жердеги Карамык айылынын тегереги.

Өсүү шарттары. Агын суулардын жээктериндеги саздуу аймактар.

Саны. Топ-топ болуп аз санда кездешет.

Чектөөчү факторлор. Белгисиз.

Өстүрүү. Маалыматтар жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Коргоого алынган эмес.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Сан- өлчөмүн тактап, түр өскөн жерлерди корукка алууну камсыз кылуу.

Книдиокарпа алайская

Cnidiocarpa alaica M. Pimen

Статус: *VU*. Редкий представитель монотипного рода.

Описание. Многолетнее поликарпическое растение. Корневище горизонтальное. Стебли одиночные или немногочисленные. Прикорневые листья с короткими ланцетными, по краю белоокаймленными влагалищами, в очертании треугольные, первичные и вторичные сегменты на коротких полых черешочках, конечные доли ланцетные или яйцевидно-ланцетные, по краю мелколопастные или редко неравнозубчатые; стеблевые листья на коротких черешках или почти сидячие с стеблеобъемлющими влагалищами. Зонтики 15-40 лучевые с оберткой из немногочисленных шиловидных листочков или отсутствует; зонтички 20-30-цветковые с оберточкой из 2-4 мм шириной.

Особенности биологии. Цветет в VII, плодоносит в VIII.

Распространение общее и в стране. Южный склон Алайского хребта, приграничная территория с Таджикистаном в окрестностях пос. Карамык.

Места произрастания. По берегам рек, на заболоченных участках.

Численность. Встречается одиночными группировками.

Лимитирующие факторы. Не известны.

Культивирование. Сведений нет.

Меры охраны существующие. Не охраняется.

Меры охраны рекомендуемые. Уточнить запасы, обеспечить охрану местообитаний вида.

Источник: 46.

Cnidiocarpa

Cnidiocarpa alaica M. Pimen

Status: VU. It is rare little-known representative of the monotypic genus (unique element of the world genetic fund) and still is known in southern slope of Alai Mountain Range (near Karamyk village not far from Tajikistan border), where these perennial plants populate swamped places in bottomlands of river gorges. Number is insignificant, plants occur in small groups. Period of flowering: July, fruiting in August. There is no information on reproduction, cultivation and existing protection for the species. It is necessary to organise the protection of habitats and continue the study of area and biology of this species.

Майда мөмөлүү дорема

Dorema microcarpum Korov

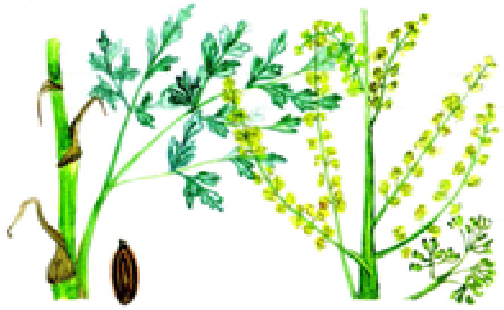

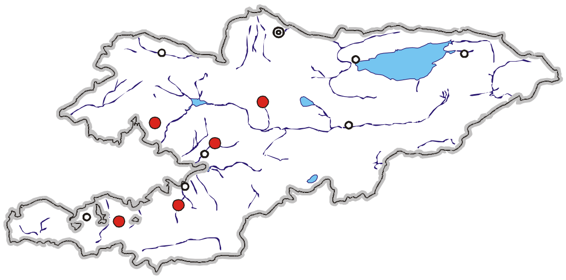

Чатырдуулардан - Apiaceae Lindl - Зонтичные

Статусу: VU. Сейрек кездешкен эндем түр.

Мүнөздөмө. Бийиктиги 1-1,5 м ге чейин жеткен, өзөк тамырлуу, монокарптуу, жалгыз сабактуу көп жылдык чөп өсүмдүк. Тамыр моюнчасындагы жалбырактарынын жалпы көрүнүшү жазы үч бурчтуктай, узундугу 15-30 см, үч, төрт ирет үчүлүк тилкелүү, жумуртка сымал же созулуңку-ланцеттей. Сабактагы жалбырактары өтө кичине. Чатырчалары кыска, узундугу 3-10 мм келген түксүз саптуу, ороочтору жок же өтө майда 2-3 жалбыракчалуу. Желекчелери сары. Мөмөлүгү түксүз, чөйчөкчө сымал, четине кеңейген мамычалуу. Мөмөсү түксүз, узундугу 4-7 мм, туурасы 3-4 мм, көрүнүшү жумуру же созулуңку, капталынан өтө жапырылган, ичке канат сымал кырдуу.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Май-июнда гүлдөп, июнь-июлда мөмөлөйт. Уругу аркылуу көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Чаткал, Фергана жана Алай тоо кыркаларынын Фергана өрөөнүнө караган беттери.

Өсүү шарттары. Ачылган гипстүү жана чополуу жерлер, шагыл-таштуу жана таштуу беттер, конгломераттар, агын суулардын кургак, тик ылдый беттери, шифердей сланецтердеги эмефоиддүү жана ар түрдүү чөптүү, гипсти сүйүүчү өсүмдүктөрдүн жана ксерофит бадалдардын арасында деңиз деңгээлинен 700-1800 м бийиктиктерде өсөт.

Саны. Өтө аз санда, жалгыз түптөн учурайт. Түр жоголуу коркунучунун алдында турат.

Чектөөчү факторлор. Антропогендик таасирлер.

Өстүрүү. Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Маалымат жок.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Санын тактап, атайлап өстүрүү зарыл.

Дорема мелкоплодная
Dorema microcarpum Korov

Статус: *VU*. Редкий эндемичный вид.

Описание. Корень стержневой. Многолетное травянистое растение до 1 - 1,5 м высоты, монокарпик, стебель одиночный. Прикорневые листья в очертании широкотреугольные 15 - 30 см длины, трижды- -четырежды тройчаторассеченные, яйцевидные или продолговато-ланцетные. Стеблевые листья сильно редуцированы. Зонтички на коротких до 3 - 10 мм длины голых ножках, без оберточек или с очень короткими листочками в числе 2 - 3. Лепестки желтые. Завязи голые, с чашевидным, по краю расширенным подстолбием. Плоды голые, 4 - 7 мм длины, 3 - 4 мм ширины, в очертании овальные или продолговатые, сильно сжатые со спинки, узкокрыловидными краевыми ребрами.

Особенности биологии. Цветение в V - VI; плодоношение в VI - VII. Размножение семенное.

Распространение общее и в стране. Склоны Чаткальского, Ферганского и Алайского хребтов, обращенных к Ферганской долине.

Места произрастания. Пестроцветные, гипсоносные и глинистые обнажения, щебнисто - каменистые и каменистые склоны, конгломераты, по крутым склонам сухих водотоков шиферные сланцы в составе эфемероидно – разнотравной гипсофильной растительности и ксерофильных кустарников. 700 – 1800 м над ур. моря.

Численность. Встречается очень ограниченно, единичными экземплярами. Вид находится под угрозой исчезновения.

Лимитирующие факторы. Антропогенные воздействия.

Культивирование. Сведений нет.

Меры существующие. Сведений нет.

Меры охраны рекомендуемые. Учет численности, введение в культуру.

Источник: 46.

Microcarpous Dorema
Dorema microcarpum Korov

Status: VU. This rare large perennial plant is endemic for mountains surrounding Fergana Valley. In Kyrgyzstan this threatened species populates particolored bedrocks, clayey, steep metal and stony slopes in dry gorges, with scanty ephemerois and motley-grass gypsophilous vegetation, at 700–1800 m above sea level. Period of flowering: May – June, fruiting in July – August, propagation is generative (by seeds). Number is insignificant, single specimens occur. Limiting factors are anthropogenic. There are no data over cultivation and existing protection for this plant. It is necessary to introduce this species into a culture and to invent natural populations.

Мөңгү пастинакопсиси

Pastinacopsis glacialis Golosk

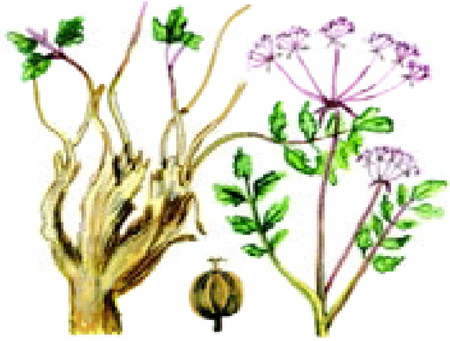

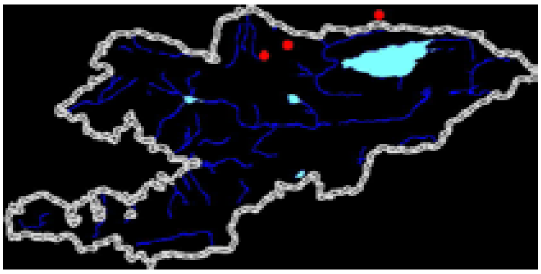

Чатырдуулардан - Apiaceae Lindl - Зонтичные

Статусу: EN. Түндүк Тяньшандын монотиптүү тукумунун сейрек кездешкен эндем түрү.

Мүнөздөмө. Көп жылдык поликарптык өсүмдүк. Көп сандаган сабактарынын түбүнүн диаметри 2-3 мм, көпчүлүк учурда ийилген, жерге жапырылган, көтөрүңкү, ичке-бороздуу, оркойгон ак булалуу, сыя-көк, түбүнөн ачаланган. Жалбырактары негизинен тамыр моюнчалуу, түктүү, пластинкасы түгөйсүз канаттай тилкелүү, узундугу 2-5 см, туурасы 1,5-2,0 см, жалпы көрүнүшү жумуртка сымал. Бөлүкчөлөрүнүн саны 3-6, 8-16 мм, туурасы 6-12 мм, тегерек-жумуртка сымал же жүрөк сымал, кээде түп жагы шынаадай, кырлары тишчелүү, учу томолок. Чатырынын диаметри 2-3 см келген узун саптуу, 4-7 бири-бирине тең оркойгон булалуу нурдуу. Нурларынын узундугу 1,5 см ге жетет, ороочтору жок же 3-4 кыска, үч бурчтуу же сызгычтай түктүү жалбыракчалуу. Чатырча топ гүлү 4-8-гүлдүү. Ороочтору жана ороочолору бар. Желекчелери кызгылтым-сыя, жонунан ак булалуу, учу шуштугуй, ичин карай ийилген. Чаңдыгы сары. Мөмөсү жалпак, тегерек, узуну жана туурасы 5-6 мм, түктүү, жиптей ичке жана канатчадай кырдуу. Мезокарпийи жакшы өрчүгөн, жыгачтанган, булаланган клеткалардан турат.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Уругу аркылуу гана көбөйөт, уруктары ар жылы эле быша бербейт. Июнь-августта гүлдөп, август-сентябрда мөмөлөйт. Мезофит.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Орто Азия, Батыш Кытай (Синдзяц). Түндүк Тяньшань, Заилийск Алатоосу жана Кыргыз Алатоосу (Шамшы жана Чоңкурчак капчыгайлары).

Өсүү шарттары. Альпы жана нивалдык тоо алкактарынын деңиз деңгээлинен 3000-3500 м бийиктиктери, мөңгүлөрдүн чети, эшилме майда таштуу шагылдар, таштуу түштүк беттер.

Саны. Өтө аз, таптакыр жоголуп кетүүсү мүмкүн.

Чектөөчү факторлор. Аз санда жана чектелген ареалда өскөндүктөн, жок болуп кетиши ыктымал.

Өстүрүү. Өстүрүлбөйт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Казак ССРинин Кызыл китебине (1981), СССРдин Кызыл китебине (1984) киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Корук режимин сактоо. Кыргыз тоо кыркасындагы Шамшы суусунун башатында обочолонгон түрдүн ареалында заказник уюштуруу керек, анткени ал жерде табигый токой жана бийик тоолуу өсүмдүктөр жакшы сакталып калган.

Пастернаковник ледниковый

Pastinacopsis glacialis Golosk

Статус: EN. Редкий эндемичный вид монотипного рода Северного Тянь-Шаня.

Описание. Многолетнее поликарпическое растение. Стебли многочисленные, при основании 2–3 мм в диам., часто изогнутые, прижатые к земле, приподнимающиеся, тонко-бороздчатые, опушенные белыми оттопыренными волосками, нередко фиолетовыми, от основания ветвистые. Листья преимущественно прикорневые, опушенные, пластинки непарноперисторассеченные, 2–5 см длины, 1,5–2,0 см ширины, в очертании яйцевидные. Доли пластинки в числе 3–6, 8–16 мм длины, 6–12 мм ширины, округло-яйцевидные или сердцевидные, реже с клиновидным основанием, по краю зубчатые, на верхушке притупленные. Зонтики на длинных ножках, 2–3 см в диаметре, с 4–7 примерно равными между собой оттопыренно-опушенными лучами, до 1,5 см длины, без обертки или с оберткой из 3–4 коротких треугольных или линейных опушенных листочков. Зонтички 4–8-цветковые. Есть обертка и оберточки. Лепестки красновато-фиолетовые, со спинки белоопушенные, на верхушке заостренные и загнутые внутрь. Пыльники желтые. Плоды плоские, округлые, длиной и шириной 5–6 мм, опушенные, нитевидными спинными ребрами и крылатыми краевыми. Мезокарпий с хорошо развитым слоем одревесневших волокнистых клеток.

Особенности биологии. Размножение только семенное, семена вызревают далеко не каждый год. Цветет в VII-VIII, плодоносит в VIII-IX. Мезофит.

Распространение общее и в стране. Средняя Азия, Западный Китай (Синьцзян). Северный Тянь-Шань, хр. Заилийский Алатау и Киргизский Ала-Тоо (урочища Чон-Курчак и Шамси).

Места произрастания. Альпийский и нивальный пояса гор на высоте 3000-3500 м н. у. м., ледниковые цирки, подвижные мелкощебнистые осыпи, каменистые южные склоны.

Численность. Незначительная, возможно полное исчезновение.

Лимитирующие факторы. Может исчезнуть в связи с малой численностью и небольшим ареалом.

Культивирование. Не культивируется.

Меры охраны существующие. Включен в Красную книгу Казаской ССР (1981) и Красную книгу СССР (1984).

Меры охраны рекомендуемые. Соблюдать заповедный режим. Создать заказник на Киргизском хребте в верховьях реки Шамси, где находится изолированная точка ареала вида и где хорошо сохранилась естественная лесная и высокогорная растительность.

Источники: 11, 46.

Pastinacopsis

Pastinacopsis glacialis Golosk

Status: EN. It is representative of monotypic genus (unique element of the world genetic fund), perennial mesophytic altimountainous plant with the disjunctive area. It is distributed in Transiliense Mountains (South-Eastern Kazakhstan), Alexander Mountain Range (Kyrgyzstan; two sites) and Xinjiang (Western China). The species populates metal and stony slopes of southern exposition, as well as glacial cars, in alpine and sub-glacial belts, at 3,000–3,500 m above sea level. Period of flowering: July– August, fruiting in August – September, propagation is generative (by seeds) only and seeds are ripened not every year. The species is unstudied in a culture; number in nature is insignificant, global extinction is possible. Limiting factors: small number and area of occupancy. This species is included into Red Books of Kazakhstan and Kyrgyzstan (in 1984) but any preservation measures are not elaborated. It is offered to create botanical wildlife area in Shamsi riverhead, where there are populations of this species and highland undisturbed vegetation.

Евгения примуласы

Primula eugeniae Fed.

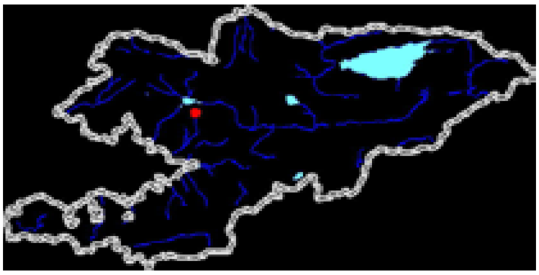

Примула гүлдүүлөрдөн - Primulaceae Vent - Первоцветные

Статусу: VU. Жогору декоративдүү, сейрек кездешкен чукул эндем түр. Аз санда, чектелген аянттарда Фергана тоо кыркасында кездешет, тез эле жок болуп кетиши мүмкүн.

Мүнөздөмө. Үстү жагында көптөгөн куурап калган жалбырак калдыктары менен курчалган, чым түптүү, тамыр сабактуу жана көп башчалуу көп жылдык өсүмдүк. Жалбырактары бөйрөк сымал, тишчелүү, үстү жагы жылаңач, асты жагы тарамыштарында – жумшак түктүү, ичке канаттай узун жалбырак саптуу. Топ гүлү чатырча сымал. Чөйчөкчөсү коңгуроодой, жылаңач. Таажычасы ачык-сары, ийилиши менен диам. 20 см. Гүлдөрүнүн узундугу 15-20 см. Таажычасы чөйчөкчөсүнөн 3 эсе узун. Мөмөлүгү тегерек: мамычасы жип сымал, чаң алгычы башчалуу, жылаңач. Уругу күрөң.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Август айында мөмөлөйт. Уругу аркылуу көбөйөт. Кайрадан калыбына келүүсү жаратылышта изилденбеген.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Фергана тоо кыркасынын батыш бөлүгү (Бабашата тоосу).

Өсүү шарттары. Альпы алкагында жарлардын жаракалары.

Саны. Жаратылышта өтө аз кездешет.

Чектөөчү факторлор. Адамдын чарбачылыктагы интенсивдүү ишкердүүлүгү.

Өстүрүү. Сейрек учуроочу, өтө декоративдүү өсүмдүк. Маданиятташтырууга татыктуу түр.

Уюштурулган коргоо аракеттери. СССРдин Кызыл китебине (1984) жана Кыргыз ССРинин Кызыл китебине (1985) киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Түр жыш өскөн жерлерде ботаникалык заказниктерди уюштуруу. Жогору декоративдүү түр жана чукул эндем катарында ботаникалык бактарга интродукциялоого татыктуу.

Первоцвет Евгении

Primula eugeniae **Fed.**

Статус: *VU*. Узкоэндемичный редкий, высокодекоративный вид. Встречается в небольшом количестве, на ограниченной площади в Ферганском хребте, может быстро исчезнуть.

Описание. Многолетнее корневищное растение. Листья широкоэллиптические, зубчатые, сверху голые, снизу по жилкам - мягкоопушенные, на длинных узкокрылатых черешках. Соцветие зонтиковидное. Чашечка колокольчатая, голая. Венчик светло-желтый, отгиб до 20 см в диаметре. Цветки 15 - 20 см длины. Венчик в 3 раза длиннее чашечки. Завязь круглая: столбик нитевидный, с головчатым рыльцем, голый. Семена бурые.

Особенности биологии. Плодоносит в VIII. Размножается семенами. Возобновление в природе не изучено.

Распространение общее и в стране. Западная часть Ферганского хребта (горы Баубаш-Ата).

Места произрастания. Трещины скал в альпийском и нивальном поясах.

Численность. В природе очень незначительна.

Лимитирующие факторы. Интенсивная хозяйственная деятельность человека.

Культивирование. Очень декоративное, редкое растение. Заслуживает введения в культуру.

Меры охраны существующие. Внесен в Красную книгу СССР (1984) и в Красную книгу Кирг. ССР (1985).

Меры охраны рекомендуемые. Организовать ботанический заказник в местах с наибольшей численностью вида. Ввести в культуру, как высокодекоративное растение.

Источники: 24, 25, 43, 62, 80.

Eugenia's Primrose

Primula eugeniae **Fed**

Status: VU. This is critically endangered very rare narrow-spreaded ornamental plant species, known only from western part of Fergana Mountain Range (Baubash-Ata Mountain spur). It populates clefts in rocks in alpic zone, reproduction is generative (by seeds), renewal in nature is not studied (plant is fruiting in August, flowering is probably in June). Number is insignificant. Limiting factors: intensive economic activity. Creation of botanical wildlife area in the habitat is necessary. This plant of high ornamental value is need to be introduced into a culture in the botanical gardens.

Ири чөйчөкчөлүү примула

***Primula macrocalyx* Bunge**

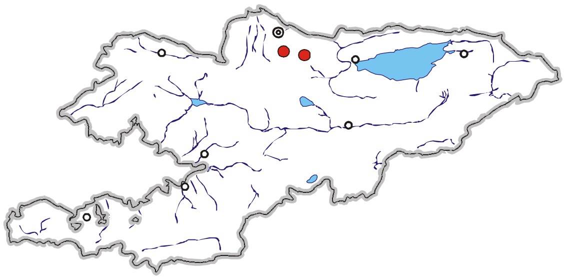

Примула гүлдүүлөрдөн - Primulaceae Vent - Первоцветные

Статусу: VU.Кыргызстанда өтө сейрек таралган, витаминдүү жана декоративдүү өсүмдүк. Чектелген аянттарда кездешкен, тез аранын ичинде жоголуп кетүүсү мүмкүн.

Мүнөздөмө. Көптөгөн агыш же күрөң боо сымал тамырлуу, тамыр сабактуу көп жылдык өсүмдүк. Жалбырактары учсуз, узундугу 13-20 см, туурасы – 2,2–5,6 (7) см келген, канатчадай жалбырак саптуу. Гүл тобунун сабы узундугу боюнча жалбырактарынан бийик. Топ гүлү чатырча сымал, гүлдөгөн маалында бир жакты көздөй бир аз имерилген. Чөйчөкчөсү кеңири коңгуроодой, көпкөн сымал, 10-18 мм узундукта. Таажычасы сары, ийилишинин диаметри 1,0–1,5 см. Кутучасы жумуру, чөйчөкчөсүнөн 2 эсе кыска.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Май айында гүлдөп, июнда мөмө байлайт. Уругу аркылуу көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Кыргыз тоо кыркасынын түндүк капталы. Кегети, Шамшы жана Талдыбулак дарыяларынын аралыгы.

Өсүү шарттары. Бийик чөптүү шалбаа жана токой алкактарындагы токойлуу аянттарда, шалбаалуу тоо беттеринде өсөт.

Саны. Өтө аз.

Чектөөчү факторлор. Дары чөп катары массалык түрдө гүлүн жана өсүмдүктүн өзүн чогултуу.

Өстүрүү. Кыргызстанда өстүрүлбөйт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргыз ССРинин Кызыл китебине (1985) катталган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Түрдүн популяциясынын абалын аныктап, ботаникалык заказник уюштуруп, декоративдүү жана дары-дармек чөп катары КР УИАнын Ботаника багына интродукциялоо керек.

Первоцвет крупночашечный

Primula macrocalyx Bunge

Статус: *VU*. В Кыргызстане очень узкораспространенное, редкое, декоративное и витаминоносное растение. Встречается на ограниченной площади, может в скором времени исчезнуть.

Описание. Многолетнее растение с розеткой прикорневых листьев. Корневище косое с множеством буроватых или беловатых шнуровидных корней. Листья тупые, с крылатыми черешками 13 - 20 см длины, 2,2 - 5,6 (7) см ширины. Стрелка соцветия (12) 16 - 30 см высоты, превышает по длине листья. Соцветие зонтиковидное, из 3- 15 (18) цветков во время цветения, слегка склоненное на одну сторону. Чашечка короткопушистая, ширококолокольчатая, во время цветения вздутая 10 - 18 см длины. Венчик желтый, с оранжевыми пятнами внутри основания долей отгиба; отгиб вогнутый 1,0–1,5 см в диаметре. Коробочка овальная, вдвое короче чашечки.

Особенности биологии. Цветет в V; плодоносит в VI. Размножается семенами.

Распространение общее и в стране. Европейская часть России, Кавказ, Западная и Восточная Сибирь. В Кыргызстане встречается на северном макросклоне Киргизского хребта, междуречье р. Кегеты, Талды-Булак и Шамси.

Места произрастания. Лесолуговой пояс: лесные поляны и высокотравные луга.

Численность. Незначительна.

Лимитирующие факторы. Массовый сбор цветов и заготовка растений, как лекарственного сырья.

Культивирование. В Кыргызстане не культивируется.

Меры охраны существующие. Внесен в Красную книгу Киргизской ССР (1985).

Меры охраны рекомендуемые. Выяснить состояние популяций, организовать ботанический заказник, интродуцировать как декоративное и лекарственное растение в Ботаническом саду НАН КР.

Источники: 24, 43, 62, 80.

Large-calyxed Primrose

Primula macrocalyx Bunge

Status: VU. This sporadically distributed widespread species is rare very narrow-spreaded plant in Kyrgyzstan. The specific area is mosaic and includes Eastern Europe, Caucasus, Iran, Northern Tien Shan, Western and Eastern Siberia. In the Republic it is distributed in Alexander Mountain Range (country between rivers Kegety and Taldy-Bulak) and occurs at glades and meadow slopes in forest zone and in tall-herb meadows. Period of flowering: May, reproduction is generative (by seeds), species is unstudied in the culture in Kyrgyzstan. Number in nature is insignificant. Limiting factors: mass collection of flowers and the purveyance as medicine and vitaminous plant. It is necessary for the renewal of number and the conservation of area: to organise a special guard of habitats, and to introduce in the botanical gardens as plant of ornamental and medicine value.

Семенов кауфманиясы

Kaufmannia semenovii (Herd.) Regel (*Kaufmannia brachyanthera* Losinsk)

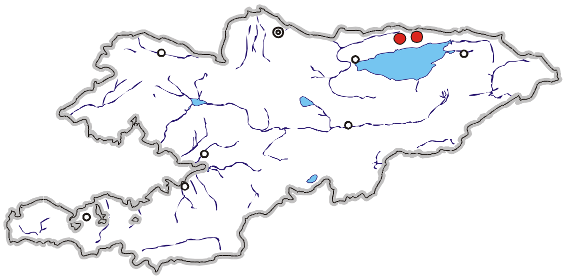

Примула гүлдүүлөрдөн - Primulaceae Vent - Первоцветные

Статусу: VU. Сейрек кездешкен, эндем түр.

Мүнөздөмө. Бийиктиги 15(20) – 30 (40) см ге жеткен көп жылдык чөп өсүмдүк. Жалбырактары тамыр моюнчасында, узун жалбырак саптуу; Жалбырактары тегерек-бөйрөк сымал, айчыктуу тишчелүү, эки жагынын тарамышы булалуу, гүл сабагы кыйшык түктүү, жалбырагынан ашып турат. Гүлдөрү тутамдай чатырча гүл тобуна чогулган, ороочторунун жалбыракчалары узунча-тескери жумуртка-шынаа сымал, үстүнөн кесилгендей тишчелүү; Гүл сабы безчедей булалуу; чөйчөкчөсү бездей-түктүү, беш бөлүктүү, ланцеттей бөлүктөрү менен, түтүкчөсүнөн кыска. Гүл коргону бозомук-сары, түтүкчө-воронкадай; чаңчасы жана мамычасы гүл коргонунан чыгып турат. Мөмөсү – жумурткадай кутуча.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Май-июлда гүлдөп, июль-августта мөмөлөйт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Түндүк Тяньшань (Кетмен, Заилийск, Күнгөй тоо кыркалары). Кыргызстанда – Күңгөй Алатоо кыркасынын түштүк беттериндеги Чоңаксуу суусунун бассейниндеги Ортобайсорон капчыгайында.

Өсүү шарттары. Карагайлуу тоо алкагынын таштардын жана аскалардын жаракаларында.

Саны. Аз сандагы популяциялары.

Чектөөчү факторлор. Чектелбеген рекреациялык оордук: гүлүн массалык түрдө үзүп-чогултуу.

Өстүрүү. Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. СССРдин Кызыл китебине (1978), СССРдин Кызыл китебине (1984), Казак ССРинин Кызыл китебине (1981) киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Түрдүн популяциясынын абалын катуу текшерип, өскөн аймактарды коргоп, атайлап өстүрүү зарыл.

Кауфмания Семенова

***Kaufmannia semenovii* (Herd.) Regel (*Kaufmannia brachyanthera* Losinsk)**

Статус: *VU*. Эндемичный, редкий вид.

Описание. Многолетнее до 15 (20) - 30 (40) см высотой травянистое растение. Листья прикорневые, длинночерешковые; пластинки листьев округло-почковидные, лопастно-зубчатые, по жилкам с обеих сторон волосистые; стрелки отклоненно волосистые, превышают листья. Соцветие - пучковидный зонтик, листочки обертки дланевидно обратнояйцевидно-клиновидные, сверху надрезанно зубчатые; цветоножки железисто-опушенные; чашечка железисто-опушенная, пятираздельная, с ланцетными долями, короче трубки. Венчик бледно-желтый, трубчато-воронковидный; пыльники и столбик выставляются из венчика. Плод – яйцевидная коробочка.

Особенности биологии. Цветет в V-VI (VII), плодоносит в VII-VIII.

Распространение общее и в стране. Северный Тянь-Шань (хребты Кетмень, Заилийский, Кунгей). В Кыргызстане – ущ. Орто-Байсорон, в бассейне реки Чонаксуу на южном макросклоне хребта Кунгей Алатоо.

Места произрастания. В трещинах скал, по камням в поясе елового леса.

Численность. Малочисленные популяции.

Лимитирующие факторы. Чрезмерная рекреационная нагрузка: массовый сбор на букеты.

Культивирование. Сведений нет.

Меры охраны существующие. Внесен в Красную книгу СССР (1978), Красную книгу СССР (1984), Красную книгу Казахской ССР (1981).

Меры охраны рекомендуемые. Установить строгий контроль за популяцией вида, сохранение местообитаний, ввести в культуру.

Источники: 23, 25, 30.

Semenov's Kaufmannia

***Kaufmannia semenovii* (Herd.) Regel (*Kaufmannia brachyanthera* Losinsk)**

Status: VU. This rare species is endemic for Northern Tien Shan (Transiliense and Ketmen Mountains in Kazakhstan and Kungei Ala-Too in Kyrgyzstan), and occurs in small number in the belt of spruce forest, where it populates rocky clefts. Only one population in the countryis known, in Orto-Baisoorun locality in Tchon-Aksu River basin. Period of flowering: May – June (sometimes July, depending on the elevation), fruiting in July – August. There are no exact information about reproduction and number in nature as well about cultivation. Limiting factors: excessive recreational influence to habitats, mass flower collection. The species is listed in USSR Red Book (1978, 1984) and in Red Book of Kazakhstan (1981). There is necessary for conservation of this species: monitoring for the population, protection of habitats, introducing into a culture.

Нык төө таман

Acantholimon compactum Korov

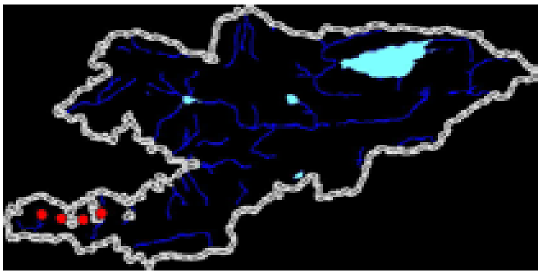

Кермектерден - Limoniaceae Juss - Кермековые

Статусу: *VU*. Өтө сейрек кездешкен чукул эндем түр.

Мүнөздөмө. Жаздыкча сымал жарым бадалча. Жаздыкчасы өтө нык, бийик, жарым шар сымал, диаметри 5-15 см. Жалбырагы көгүлтүр, жалпак, кыска ланцеттей, сызгычтай, катуу, узундугу - 0,5-1,5 (2,5) см, туурасы - 1-1,5 мм, жээктери кирпикче – бодуракай. Гүл сабы жалбырагынан бир топ ашык, узундугу – 15-20 см ге чейин жетет, жөнөкөй жыш жана кыска түктүү. Гүлдөрүнүн сейрек машакчалары 5-8 топ гүл машакка чогулган. Машагынын узундугу 15 мм, 2-3 гүлдүү. Машактын гүл жан жалбырагы бүтүндөй түктүү, сырткысы ичкисинен 1,5 эсе кыска. Чөйчөкчөсүнүн узундугу 10-12 мм, куйгуч сымал, тарамыштар арасы анча түктүү эмес. Желекчелери кызгылтым.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Уругу аркылуу көбөйөт. Июль-август айларында гүлдөйт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Түркстан жана Алай тоо кыркаларынын этектеринин тескейлериндеги Лейлек жана Шахимардан дарыяларынын аралыгы.

Өсүү шарттары. Шыбактуу, эфемер-шыбактуу, бадалдуу фитоценоздордогу майда кум-таштуу тоо этектеринде деңиз деңгээлинен 1000–2000 м бийиктиктерде кездешет.

Саны. Өтө чектелген.

Чектөөчү факторлор. Эрте жазда жана күз мезгилинде жайыттарды системасыз пайдалануунун натыйжасында, жерлерди мелиорациялоонун жана кайра өздөштүрүүнүн кесепетинен табигый өсүү ареалы кыскарып кеткен.

Өстүрүү. Маалыматтар жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргыз ССРинин Кызыл китебинде (1985) катталган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Жаратылыштагы болгон сан-өлчөмүн аныктап, түр жыш өскөн аймакта ботаникалык заказник уюштуруу зарыл.

Акантолимон плотный

Acantholimon compactum Korov

Статус: *VU*. Очень редко встречающийся узкоэндемичный вид.

Описание. Подушковидный полукустарничек. Подушки очень плотные, высокие, полушаровидные, 5 - 15 см в диаметре. Листья сизые, плоские, узколанцетные, линейные, жесткие 0,5 - 1,5 (2,5) см длины, 1 - 1,5 мм ширины, голые по краю мелко реснитчато-шероховатые. Цветоносы значительно превышают листья, до 15 - 20 см высоты, простые густо- и короткоопушенные. Цветки собраны в редких 5 - 8 колосковых колосьях. Колоски длиной около 15 мм, 2 - 3 цветковые. Прицветники колоска все опушенные, наружный в 1,5 раза короче внутренних. Чашечка 10 - 12 мм длины, воронковидная, между жилок негустоопушенная. Лепестки розоватые.

Особенности биологии. Размножение семенное. Цветет в VII-VIII.

Распространение общее и в стране. Предгорная часть северных макросклонов Туркестанского и Алайского хребтов между реками Ляйляк и Шахимардан.

Места произрастания. Мелкоземистые-каменистые предгорные склоны на высоте 1000–2000 м н. у. м., обычно в полынных, эфемеро-полынных с кустарниками фитоценозах.

Численность. Очень ограничена.

Лимитирующие факторы. Выбивается скотом при бессистемном выпасе ранневесенних и осенне-зимних пастбищах, сокращается ареалы вида при проведении мелиоративных работ и освоении земель под пашню.

Культивирование. Сведения отсутствуют.

Меры охраны существующие. Занесен в Красную книгу Киргизской ССР (1985).

Меры охраны рекомендуемые. Уточнить запасы в природе, в местах максимальной концентрации вида организовать ботанический заказник.

Источники: 24, 45, 62, 79.

Dense Prickly-thrift

Acantholimon compactum Korov

Status: VU. It is rare mosaic-distributed endemic species, one of 25 Kyrgyz congeners, spreaded in the country between rivers Lyailyak and Shakhimardan. It populates silty-soil and stony piedmonts, usually in ephemers-absinthe communities, at the altitude 1,000–2,000 m above sea level. Period of flowering: June – August, reproduction is generative (by seeds). Any data about cultivation are absent, number in nature is small. Limiting factors: uncontrollable pasturage in early-spring and autumn-winter periods, decreasing and destruction of habitats owing to the development of lands (melioration and ploughing-up). Any special methods for the preservation are not elaborated, despite of including into Red Book of the countryin 1985, thus there is necessary to estimate number in nature and to create botanical wildlife areas in habitats with concentrated populations.

Андрахнадай скутеллярия

Scutellaria andrachnoides Vved.

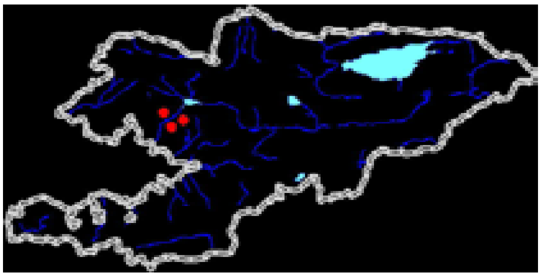

Эрин гүлдүүлөрдөн - Lamiaceae Lindl - Губоцветные

Статусу: VU. Нарын ойдуңунун бир аз бөлүгүнө тиешелүү, өтө сейрек кездешкен, аскада өскөн, кууш эндем түр. Декоративдүү өсүмдүк.

Мүнөздөмө. Көп сандаган, узундугу 4–12 см, түз, тик, ичке, жөнөкөй сабактуу, жыш жана кичинекей түкчөлөрүнөн көгүлтүр көрүнгөн жарым бадалча. Жалбырактары сабагында эки жуп санда, бийиктиги 0,5–1,5 см, туурасы 0,3–1,3 см, жазы жумурткадай, жүрөк сымал же тоголок тектүү, учсуз, бүтүн кырдуу, жыш жана кичинекей түкчөлөрүнөн көгүлтүр-жашыл көрүнгөн, тыкыс, кабыктуу. Гүл астындагы жалбырактарынын узундугу 0,5–1,0 см, туурасы 2,5–6,0 мм, жазы жана ичке жумуртка сымал, жаргактуу. Учундагы гүл топторунун узундугу 2 см ге чейин, жумурткадай узунча, тыкыс, каптал гүл топтору жогорку жалбырактарынын колтугунда жайгашып, бир топ кыска – 1 см. Чөйчөкчөсү кыска түкчөлүү жана безчелүү, узундугу 2 мм, өтө жука, мөмөлүгүндө бир аз чоңойгон. Гүл коргону чакан, узундугу 1 см.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Сентябрга чейин гүлдөйт. Уругу аркылуу көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Фергана өрөөнүнүн Кыргызстан бөлүгүндөгү тоо этектери жана Нарын дарыясынын нугунда өсөт.

Өсүү шарттары. Тоо этектериндеги алкактарындагы аскалар.

Саны. Өтө эле аз.

Чектөөчү факторлор. Ар түрлүү чарбачылык иштер жана гүлдөрүн жыйнап терүү өсүмдүктүн жыйынын жана кайрадан өсүп өнүүсүн басаңдатат.

Өстүрүү. Маалыматтар жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. СССРдин Кызыл китебине (1984),Кыргыз ССРинин Кызыл китебине (1985) киргизилген. Атайын коргоо чаралары иштелип чыккан эмес.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Популяциясынын абалын тактап жана түр максималдуу кездешкен аймактарды аныктап, коргоого алынуучу жерлерди тактоо зарыл.

Шлемник андрахновидный

Scutellaria andrachnoides Vved.

Статус: *VU*. Редчайший скальный вид, узкоэндемичный для небольшого отрезка каньона Нарына. Декоративное растение.

Описание. Полукустарничек с большим количеством восходящих или прямостоящих, тонких, простых стеблей 4–12 см высоты, сизых от густого опушения из мельчайших волосков. Листья стеблевые в числе двух пар, 0,5–1,5 см длины и 0,3–1,3 см ширины, широко яйцевидные, с сердцевидным или округлым основанием, тупые, цельнокрайние, сизо-зеленые от густого опушения из мельчайших волосков, плотные, кожистые. Прицветные листья 0,5–1 см длины, 2,5–6 мм ширины, широко- или узкояйцевидные, почти перепончатые. Верхушечные соцветия до 2 см длины, яйцевидно-продолговатые, плотные; боковые, расположенные в пазухах верхних листьев, – более короткие, 1 см. Чашечка коротко волосистая и железистая, 2 мм длины, тонкой консистенции, при плодах мало увеличивается. Венчик небольшой около 1 см длины.

Особенности биологии. Цветет до IX. Размножение семенное.

Распространение общее и в стране. Произрастает вдоль реки Нарын в предгорьях Киргизской части Ферганской долины.

Места произрастания. Скалы в нижнем поясе гор.

Численность. Очень незначительная.

Лимитирующие факторы. Различные хозяйственные работы и сбор цветов снижает возобновление и запасы.

Культивирование. Сведения отсутствуют.

Меры охраны существующие. Занесен в Красную книгу СССР (1984), Красную книгу Киргизской ССР (1985). Специальные меры не разработаны.

Меры охраны рекомендуемые. Необходимо выяснение состояния популяций и выделение заповедных участков в местах наибольшей концентрации.

Источники: 24, 25, 44, 63, 74.

Andrachne-like Scullcup

Scutellaria andrachnoides Vved.

Status: VU. This dwarf semi-shrub petrophyte plant is rare narrowly spreaded endem of Southern Kyrgyzstan. It populates rocky clefts in canyon of Naryn River in an area between Karakul town and junction of Karasu River (right tributary of Naryn). Period of flowering: July – September, propagation is generative (by seeds). Number in nature is insignificant, data over the cultivation are absent. Limiting factors: stenoky of the species and destruction of habitats by any disturbing human influence. The species is listed in USSR Red Book and in Red Book of Kyrgyzstan. It is necessary to create botanical wildlife areas in sites of abundant populations.

Непетадай скутеллярия

Scutellaria nepetoides M. Pop. ex fuz

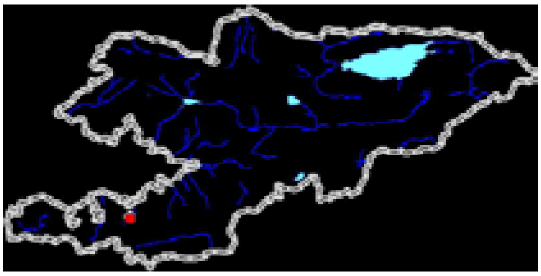

Эрин гүлдүүлөрдөн - Lamiaceae Lindl. - Губоцветные

Статусу: VU. Өтө сейрек (кууш), чакан кездешкен эндем түр. Декоративдүү өсүмдүк.

Мүнөздөмө. Көп жылдык өсүмдүк. Тамыр сабы ичке, тармактуу. Сабагынын бийиктиги 5-15 см, ичке жана начар, чаржайыт таралган, бир аз көтөрүңкү, оркойгон жыш түктүү болгондуктан, бопбоз көрүнөт. Жалбырактары кичине, узундугу жана туурасы 5-10 мм, тескери жумуртка сымал, түбү жүрөк сымал, ири кыры текши эмес, узун сапсайган жыш түктөрүнөн улам боз көрүнөт, Гүл тобу башында кыска, узундугу 5 см. Гүл астындагы жалбырактары созулуңку-ланцеттей, узундугу 7 мм ге чейин, туурасы 3 мм, кайыкча сымал, учтугуй, түшүп калуучу жалбырактуу. Гүл сабы тик, чөйчөкчөсү менен тең, кыска булалуу (түктүү). Гүл коргону кызгылтым-сары, узундугу 1,2-1,5 см, астыңкы эрининин астында сары темгилдери жана кара тактары бар, сырты түктүү.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Май-августта гүлдөп жана мөмөлөйт. Уругу аркылуу көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Алай кырка тоосу, Шахимардан суусунун бассейни.

Өсүү шарттары. Шагыл-таштуу тоо беттеринин ортоңку алкактарында өсөт.

Саны. Көп эмес.

Чектөөчү факторлор. Жайыттарды мал үнөмсүз тебелеп, гүлдөрүн үзүп-чогултуу.

Өстүрүү. Маалыматтар жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргыз ССРинин Кызыл китебине (1985) киргизилген. Атайын коргоо чаралары иштелип чыккан эмес.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Өсүмдүктү текши корукка алып, гүлдөрүн чогултууга тыюу салып, популяциясы кеңири тараган жерлерде ботаникалык заказниктерди уюштуруу. Жайыттарды үнөмдүү пайдалануу.

Шлемник котовниковидный

Scutellaria nepetoides M. Pop. ex fuz

Статус: *VU*. Редчайший узкоэндемичный вид. Декоративное растение.

Описание. Многолетник. Корневище тонкое, ветвистое. Стебли 5-15 см высоты, тонкие и слабые, распростертые, приподнимающиеся, серые от густого опушения из оттопыренных волосков. Листья небольшие, 5 - 10 мм длины и ширины, широкояйцевидные, при основании сердцевидные, по краю крупногородчатые, серые от мохнатого войлочного опушения из длинных волосков. Соцветие вначале короткое, при плодах 5 см длины. Прицветные листья до 7 мм длины, 3 мм ширины, продолговато-ланцетные, лодочковидные, острые, опадающие. Цветоножки прямостоячие, равные по длине чашечке, вместе с нею короткопушистые. Венчик 1,2 - 1,5 см длины, красно-желтый, на нижней губе с желтым пятном с темными точками, снаружи пушистые.

Особенности биологии. Цветение и плодоношение с V -VIII. Размножение семенное.

Распространение общее и в стране. Алайский хребет в бассейне р. Шахимардан.

Места произрастания. На каменисто-щебнистых склонах, осыпях в среднем поясе гор.

Численность. Незначительна.

Лимитирующие факторы. Сбор цветов и чрезмерная нагрузка на пастбища.

Культивирование. Сведения отсутствуют.

Меры охраны существующие. Внесен в Красную книгу Киргизской ССР (1985). Специальные меры охраны не разработаны.

Меры охраны рекомендуемые. Полная охрана растений, запрет сбора цветов и организация ботанического заказника в месте наибольшей концентрации популяций. Рациональное использование пастбищ.

Источники: 24, 44, 63, 74.

Catmint-like Scullcup

Scutellaria nepetoides M. Pop. ex fuz

Status: VU. This small perennial plant is rare narrowly spreaded endem of Southern Kyrgyzstan. It populates stony and metal slopes and screes in mid-montane belt in basin of Shakhimardan River. Period of flowering: April – September, fruiting in May – September; propagation is generative (by seeds). Number in nature is insignificant, data over the cultivation are absent. Limiting factors: excessive cattle pasturage and flower collection. The species is out of any protection despite of including in Red Book of the country. The creation of botanical wildlife area for the most abundant populations, control for pasturage and the prohibition of flower collection are offered to conserve this species.

Кыйшык корум гүл

Alajja anomala (Juz.) Jkonn. (*Erianthera anomala* Juz.)

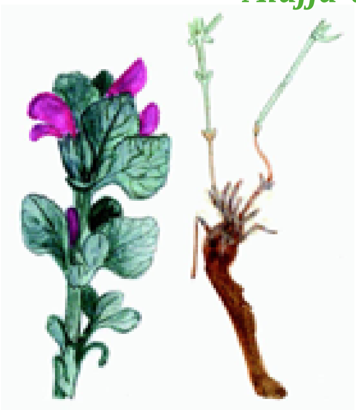

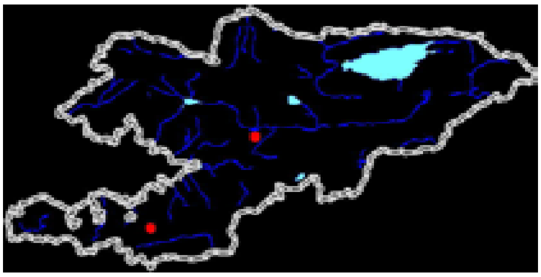

Эрин гүлдүүлөрдөн - Lamiaceae Lindl - Губоцветные

Статусу: VU. Тоолуу Борбордук Азиянын эндеми. Сейрек учуроочу түр, бийик тоолордо гана кездешет.

Мүнөздөмө. Көп жылдык, тамыр-сабактуу, жыш баркыт кийиздей түктүү буласынан ак буурул көрүнгөн өсүмдүк. Жалбырактары бүтүн кырдуу же бир аз тишчелүү, сабактын тегиндегилери – кичине, жалбырак саптуу. Гүлүнө жакын жалбырактары ири, жалбырак сапсыз, кичирээктери бүтүн кырдуу, жалбырак саптуу. Жалбырак тишчелери билинер-билинбес. Гүл жан жалбырактары ири, гүл отургучу кыска. Гүлдөрү 2-4 жалган мутовкада. Гүл коргону ири, узундугу 3-4 мм, кызгылтым-сыя, сырты жумшак түктүү, узундугу 1,5-2 см, туурасы 3-4 мм жана эки эриндүү бүгүлгөн түтүкчөлүү. Үстүңкү эрини бошомук сымал, айчыктуу, төмөнкүсү – имерилген, үч калакчалуу, ири тилинген ортоңку калакчалуу, эки четкилери болсо кичирээк, бүтүн.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Июль-августта гүлдөйт. Уругу аркылуу жана вегетативдик жол менен көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Кыргызстан: Ички Тяньшань (Тогузторо, Актеке тоосу) жана Алай кырка тоолору.

Өсүү шарттары. Альпы жана субнивалдык алкактардын тик, таштактуу түштүк беттери. Шагылдар.

Саны. Анча көп эмес.

Чектөөчү факторлор. Аныкталбаган.

Өстүрүү. Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Атайын коргоо чаралары иштелип чыккан эмес. Кыргыз ССРинин Кызыл китебине (1985) киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Жалпы эле бийик тоолордун жаратылышын коргоого байланыштуу түрдүн өскөн аймактарын корукка алуу.

Алайя (эриантера) уклоняющаяся

Alajja anomala (Juz.) Jkonn. (*Erianthera anomala* Juz.)

Статус: *VU*. Эндем горной Центральной Азии. Редкий вид, встречается исключительно в высокогорье.

Описание. Многолетнее, корневищное, седое от сильного бархатисто-войлочного опушения растение. Листья цельнокрайние или слабогородчатые, в нижней части стебля – мелкие черешковые. Прицветные листья крупные, стеблевые, более мелкие цельные, чересчатые. Зубцы листьев слабо развиты. Прицветники крупные, почти сидячие. Цветки по 2 - 4 в ложных мутовках. Венчик крупный 3 - 4 см длины, фиолетово-розовый, снаружи мягко опушенный с трубкой 1,5 - 2см длины, до 3 - 4мм ширины и двугубым отгибом. Верхняя губа сводообразная, выемчатая; нижняя - отклоненная, трехлопастная с крупной надрезанной средней лопастью и более мелкими цельными боковыми.

Особенности биологии. Цветет в VII - VIII. Размножение вегетативное и семенное.

Распространение общее и в стране. Горы Средней Азии. В Кыргызстане – Внутренний Тянь-Шань (Тогуз-Торо, гора Ак-Теке), Алайский хребет.

Места произрастания. Каменистые крутые южные склоны гор альпийского и субнивального поясов. Осыпи.

Численность. Небольшая.

Лимитирующие факторы. Не выявлены.

Культивирование. Сведений нет.

Меры охраны существующие. Специальные меры охраны не разработаны. Внесен в Красную книгу Киргизской ССР (1985).

Меры охраны рекомендуемые. Общие, связанные с охраной природы высокогорий и сохранением мест произрастания вида.

Источники: 24, 63, 75.

Anomalous Alajja

Alajja anomala (Juz.) Jkonn. (*Erianthera anomala* Juz)

Status: VU. This rare species is Middle-Asian endem mosaic-distributed in highlands only. It is spreaded in Inner Tien Shan (Toguz-Toroo District, Ak-Teke Mountains) and in Alai Mountains. This low very densely downy perennial plant sporadically populates screes and stony steep slopes of southern exposition, in alpine and sub-glacial zone, and occur in small number. Period of flowering: July – August, propagation is both vegetative and generative (by seeds). This species is unknown in a culture. Limiting factors are still not revealed. The species is included into Red Book of the country but ant special preservation measures are non-elaborated. General routine of highland nature conservation is need.

Шенников отостегиясы

Otostegia schennikovii V. Scharaschova

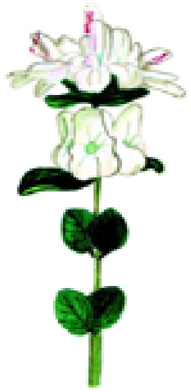

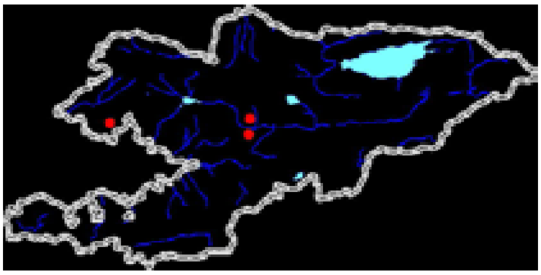

Эрин гүлдүүлөрдөн - Lamiaceae Lindl - Губоцветные

Статусу: VU. Өтө сейрек кездешкен эндем түр, Кыргызстан үчүн үзгүлтүктүү (дизъюктивдүү) таралган.

Мүнөздөмө. Муунактанган жана төмөнкү бутактары ийри муйру бозомук, муун аралыгы кыска, жылдык өркүндөрү булаланган (түктүү), узундугу 6-10 см келип, бир кылка жайгашкан. Жалбырактарынын узундугу 2-4 см, туурасы 0,8-1,6 см, тушташ жайгашкан, калың, жумурткадай, учсуз, кыска түктүү, кыска жалбырак саптуу же жалбырак сапсыз. Гүлү көп санда бир жылдык өркүнүнүн учунда бир кылка жайгашкан. Гүл жан жалбыракчалары үч, шибегедей-ланцеттүү, булалуу. Чөйчөкчөсү гүл коргонунан узунураак, коңгуроодой 10 тарамыштуу, жука түкчөлүү түтүктүү жана ири, жазы, эки эриндүү бүгүлгөн; жогорку эрининин чөйчөкчөсү жазы, жумуру келип, көрүнүктүү ортоңку жана эки четки тарамыштары бар; төмөнкү эрини 4-5 тарамыштуу. Гүл коргону күңүрт сары-кызгылт, жогорку эрини бүтүн кырдуу, сыртынан жыш булалуу, төмөнкүсү – үч айчыктуу.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Июнь-июлда гүлдөп, июль-августта мөмөлөйт. Уругу аркылуу көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Кыргызстанда: Акшыйрак кырка тоосунун түштүк бети (Карагат сайы); Молдотоо кырка тоосунун түштүк-батыш бөлүгү, Чаткал кырка тоосу (Шакаптар кыштагынын чет жакалары).

Өсүү шарттары. Тоолордун түштүк беттериндеги ала түстүү топурак катмарлар.

Саны. Өтө аз.

Чектөөчү факторлор. Жайыттарды малга үнөмсүз пайдаланып, оордук келтирүү.

Өстүрүү. Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргыз ССРинин Кызыл китебине (1985) киргизилген. Атайын коргоо чаралары иштелип чыккан эмес.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Ботаникалык заказник уюштуруп, Кыргыз Республикасынын УИАнын Ботаникалык багында атайлап өстүрүп, сынап көрүү керек.

Отостегия Шенникова

Otostegia schennikovii V. Scharaschova

Статус: *VU*. Редчайший эндемичный вид, эндемик Кыргызстана с дизъюнктивным распространением.

Описание. Приземистый полукустарник с серыми узловатыми и изогнутыми нижними ветвями со сближенными междоузлиями и опушенными молодыми ежегодными побегами 6–10 см длины, которые заканчиваются одинокой мутовкой цветков. Листья 2–4 см длины, 0,8–1,6 см ширины, супротивные, мясистые, яйцевидные, тупые, коротко опушенные, сидячие или на коротких черешках. Цветки собраны в многоцветковые мутовки на конце годичного побега. Прицветники в числе трёх, шиловидно-ланцетные, опушённые. Чашечка длиннее венчика, с колокольчатой с 10 жилками, тонко опушенной трубкой и крупным, широким двугубым отгибом; верхняя губа чашечки широкоовальная с резко выраженной средней жилкой и двумя боковыми; нижняя губа с 4–5 жилками. Венчик бледно-кремовый, верхняя губа его цельнокрайняя, снаружи густо опушенная, нижняя – трехлопастная.

Особенности биологии. Цветет в VI- VII; плодоносит в VII – VIII. Размножение семенное.

Распространение общее и в стране. В Кыргызстане: южный склон хребта Ак-Шийрак-Западный (сай Карагаты); юго-западная часть хребта Молдо-Тоо, Чаткальский хребет (окрестности поселка Шекафтар).

Места произрастания. Южные склоны гор на выходах пестроцветных пород.

Численность. Очень мала.

Лимитирующие факторы. Выпас скота с чрезмерной нагрузкой на пастбища.

Культивирование. Сведений нет.

Меры охраны существующие. Внесена в Красную книгу Киргизской ССР (1985). Специальные меры охраны не разработаны.

Меры охраны рекомендуемые. Организовать ботанический заказник, испытать в культуре в Ботаническом саду НАН КР.

Источники: 24, 28, 44, 63, 83.

Schennikov's Otostegia

Otostegia schennikovii V. Scharaschova

Status: VU. This stocky semi-shrub plant is rarest little-studied endem of Western Tien Shan with disjunctive area. The species is still known from three sites only: at southern slope of Chatkal (near Shekaftar village), in Moldo-Too (Karagatty gorge) and Ak-Shyirak-Western Mountain Ranges. Plants occurs on slopes with particolored bedrocks of southern exposition, flower in July; propagation is generative (by seeds). Number in nature is very small, information over the cultivation is absent. Major limiting factor is excessive cattle pasturage. The species is out of any protection despite of including in Red Book of the country. It is offered for conservation of this species to create botanical wildlife area and to introduce in Bishkek Botanical garden.

Корольков шалфейи, Корольков көк башы

Salvia korolkowii Regel et Schmalh.

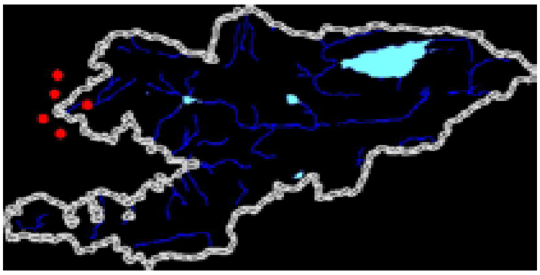

Эрин гүлдүүлөрдөн - Lamiaceae Lindl - Губоцветные

Статусу: VU. Сейрек кездешкен кууш эндем түр. Жогору декоративдүү өсүмдүк.

Мүнөздөмө. Тамыр сабагы узун жана жетилген каудекстүү жарым бадал. Жалбырактары негизинен жан тамырлуу, сабактагылары 2-3 жуптан, узунча, үстү жагы жашыл, асты ак кийиздей түктүү. Гүлдөгөн өсүмдүктөрүндө гүл жан жалбырактары эрте кубүлөт, уруктангандарында жан жалбырак жок. Гүл тобу начар бутактанган, негизинен бир кылка түгөй төмөнкү бутактан турат, жалган бир кылка болуп өскөн гүл тобу 1-3 см аралыкта жакын жайгашкан, 2-10 гүлдүү. Гүл сабынын узундугу 10-12 мм, уругу түшүп калса да, сакталып калат, түктүү. Чөйчөкчөсү чел кабыктуу, 13 ачык байкалган тарамыштуу. Жогорку эрини үч тишчелүү, ортоңку тишчеси ири, төмөнкү эрини эки айчыктуу, мөмөлүгүндө ачылган жана чоңойгон. Гүл коргону сары, түтүкчөсү чөйчөкчөсүндө катылган, гүл коргонунун жогорку эрини төмөнкүсүнөн кыска же ага теңдеш, түз, сыртынан түктүү, төмөнкүсү – буралган каптал айчыктуу, ортоңку айчыгы дөмпөк, тескери жумурткадай, салаңдаган. Мөмөсү – жаңгакча.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Июнь-июлда гүлдөп, июль-августта уруктайт. Уругунан көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Өзбекстан (Каржантоо, Угам, Пскем жана Көксуу тоо кыркаларынын түштүк-чыгыш чокулары, түндүк-чыгыш Чаткал тоо кыркалары) жана Кыргызстан (Чаткал дарыясынын бассейни).

Өсүү шарттары. Тоолордун төмөнкү майда шагыл-таштуу алкактарынын беттери.

Саны. Популяциясы бир топ чектелген. Кыргызстан жана Өзбекстанда айрым гана аймактардан белгилүү. Кыргыз Республикасынын УИА гербарий топтомунда жок.

Чектөөчү факторлор. Популяциясынын өлчөмүнүн аздыгынан тез эле жок болуп кетиши ыктымал. Айрым бадалчалары жол салуу иштеринин кесепетинен жабыркаган.

Өстүрүү. Ташкент ботаника багында өстүрүлүүдө.

Уюштурулган коргоо аракеттери. СССРдин Кызыл китебине (1984),Өзбек ССРинин Кызыл китебине (1984),Кыргыз ССРинин Кызыл китебине (1985) киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Популяциясы көп учураган жерлерде ботаникалык заказниктерди уюштуруу зарыл.

Шалфей Королькова

Salvia korolkowii Regel et Schmalh.

Статус: *VU*. Редкий узкоэндемичный вид. Высокодекоративное растение.

Описание. Полукустарник с длинным корневищем и хорошо оформленным каудексом. Листья главным образом прикорневые, стеблевых 2 - 3 пары, продолговатые, сверху - зеленые, снизу беловойлочно опушенные. Прицветные листья рано опадающие, на цветущих и плодоносящих экземплярах они не обнаружены. Соцветие слабоветвистое, обычно с одной парой нижних коротких ветвей, ложные мутовки сближены на расстоянии 1 - 3 см, 2-10 - цветковые. Цветоносы 10 - 12 мм длины, опушенные, сохраняющиеся при опадении плодов. Чашечка пленчатая, с 13 выдающимися жилками; верхняя губа трехзубчатая, с крупным средним зубцом; нижняя губа двулопастная, при плодах раскрытая и увеличенная. Венчик желтый, трубка его скрыта в чашечке; верхняя губа венчика короче или равна нижней, прямая, снаружи опушенная, нижняя – с отвороченными боковыми лопастями, средняя лопасть выпуклая, обратнояйцевидная, повислая. Плод – орешек.

Особенности биологии. Цветет в VI-VII; плодоносит в VII-VIII. Размножение семенное.

Распространение общее и в стране. Узбекистан (юго-восточные отроги хребтов Каржантау, Угамского, Пскемского и Коксуйско, северо-западные отроги Чаткальского хребта) и Кыргызстан (бассейн реки Чаткал).

Места произрастания. На каменистых и мелкощебнистых склонах в нижнем поясе гор.

Численность. Весьма ограниченная популяция. Известна из нескольких пунктов в Кыргызстане и Узбекистане. Сборов в гербарии НАН КР не имеется.

Лимитирующие факторы. Легко может быть уничтожен ввиду из – за небольших размеров популяции. Часть зарослей пострадала при дорожном строительстве.

Культивирование. Растет в Ташкентском ботаническом саду.

Меры охраны существующие. Занесен в Красную книгу СССР (1984), Красную книгу Узбекской ССР (1984), Красную книгу Киргизской ССР (1985).

Меры охраны рекомендуемые. Организация ботанических заказников в местах наибольшей концентрации популяций.

Источники: 22, 24, 27, 33, 44, 63, 74.

Korolkov's Sage

Salvia korolkowii Regel et Schmalh.

Status: VU. This ornamental semi-shrub plant is rare endem of Western Tien Shan. The specific area includes Karzhantau (south-eastern spurs), Ugam, Pskem and Chatkal (north-western part) Mountain Ranges. Plants occurs on metal and stony slopes in low-montane zone. Period of flowering: June – July, fruiting in July – August; propagation is generative (by seeds). Number of populations is insignificant, abundance is low. The species is cultivating in Tashkent Botanical garden but absent in a culture in Kyrgyzstan. Limiting factors: small area of occupancy, possible road construction and another economic land development in habitats. The species is listed in Red Books of Kyrgyzstan (1985), Uzbekistan and USSR. The creation of botanical wildlife area for the most abundant populations is offered to conserve this species.

Введенский шалфейи,Введенский көк башы

Salvia vvedenskyi E. Nikit.

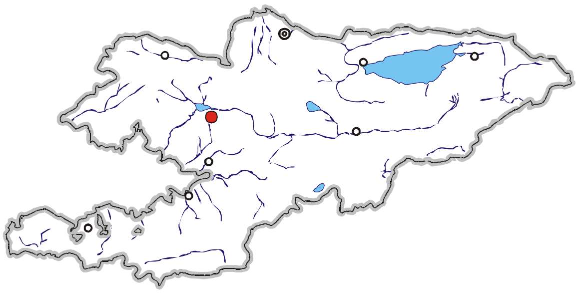

Эрин гүлдүүлөрдөн - Lamiaceae Lindl - Губоцветные

Статусу: VU. Өтө сейрек кездешкен кууш эндем. Декоративдүү өсүмдүк.

Мүнөздөмө. Көп жылдык. Бийиктиги 40-65 см, жөнөкөй же гүлү менен бутактанган, кабыргалары бозомук, кырлары жашыл, жыш түкчөлүү. Жан тамыр жалбырактары узун жалбырак саптуу, узундугу 8 см ге чейин, туурасы 4 см, канаттай ажыраган, жашыл жээктүү, бөлүкчөлөрү канаттай тилкелүү же канаттай айчыктуу. Сабактагы жалбырактары 3төн кылка өскөн, жан тамыр жалбырактарындай, бирок алардан кичирээк, кыска жалбырак саптуу же жалбырак сапсыз, сабакта орун алган. Гүлдөрү 2ден (3төн) кылка болуп өскөн гүл тобуна жыйналып, бир бутакта 5-7ден гүл топтору болот. Чөйчөкчөсү коңгуроодой, узундугу 13 мм ге чейин, мөмөлүгүндө чоңойгон, безчелүү түктүү. Гүл коргону кызгылтым, узундугу 35 мм ге чейин, жогорку эрини түз, эки айчыктуу, төмөнкү эрининин ортоңку айчыгы тескери жүрөк сымал, капталдагыларынан жазы. Мөмөсү – жаңгакча.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Июнь-июлда гүлдөп, июль-августта уруктанат. Уруктан көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Кыргызстандын эндеми: Суусамыр тоо кыркасы, Кетментөбө өрөөнүнүн Терек жана Сөгөт сууларынын арасы, Чычкан суусунун сол жээги.

Өсүү шарттары. Ортонку алкактагы таштуу жана майда топурактуу тоо беттери.

Саны. Өтө чектелген.

Чектөөчү факторлор. Аймактарды чарбачылыкка өздөштүрүп пайдалануу.

Өстүрүү. Маалыматтар жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргыз ССРинин Кызыл китебине (1985) киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Түрдүн ареалын, популяциясынын абалын изилдеп, Кетментөбө өрөөнүндө Чычкан суусунун сол жээгинде ботаникалык заказник уюштуруу.

Шалфей Введенского

Salvia vvedenskyi E. Nikit.

Статус: *VU*. Очень редкий узкоэндемичный вид. Декоративное растение.

Описание. Многолетник. Стебель 40 - 60 см высоты, простой или в соцветии ветвистый, по ребрам бледный, по граням зеленый, густо опушенный. Листья прикорневые длинночерешковые, крупные, до 8 см длины и 4 см ширины, перисто-раздельные, с зеленой каймой по стержню, доли в свою очередь перисто-рассеченные или перисто-лопастные. Стеблевые листья по 3 в мутовке, схожие с прикорневыми, но мельче, короткочерешковые, почти сидячие, Цветки по 2(3) в мутовке, которых 5-7 на одной ветви соцветия. Чашечка колокольчатая, до 13 мм длины, при плодах увеличенная, железисто-волосистая. Венчик розоватый, до 35 мм длины, верхняя губа почти прямая, двулопастная, средняя лопасть нижней губы обратно-сердцевидная, шире боковых. Плод орешек.

Особенности биологии. Цветет. У1-УП; плодоносит УП-УШ. Размножение семенное.

Распространение общее и в стране. Эндемик Кыргызстана; Суусамырский хребет, Кетмень-Тюбинская котловина между реками Терек и Согот-Суу, левобережье реки Чичкан.

Места произрастания. На каменистых и мелкоземистых склонах в среднем поясе гор.

Численность. Очень ограничена.

Лимитирующие факторы. Хозяйственное освоение территории.

Культивирование. Сведений нет.

Меры охраны существующие. Внесен в Красную книгу Киргизской ССР (1985 г.).

Меры охраны рекомендуемые. Изучить ареал и состояние популяции. Организовать ботанический заказник в долине Кетмень-Тебе по левому побережью р. Чичкан.

Источники: 24, 33, 44, 63.

Vvedensky's Sage

Salvia vvedenskyi E. Nikit.

Status: VU. This ornamental perennial plant is rare narrowly spreaded endem of Kyrgyzstan. The specific area is limited by northern low- and mid-montane part of Ketmen-Tyube Hollow (Chychkan Ravine, south-eastern spur of Talas Mountain Range and southern slope of Suusamyr-Too Mountain Range). Plants occurs on metal and stony slopes, mainly of eastern exposition. Period of flowering: June – July, fruiting in July – August; propagation is generative (by seeds). Number in nature is very insignificant. Limiting factors: land development in habitats. The species is unknown in a culture and in territories of existing protected areas, despite of it is listed in Red Books of Kyrgyzstan. It is offered for species' conservation to create botanical wildlife area in left slope of Chychkan Ravine and to organise monitoring for all populations and area.

Алай физохлайнасы
Physochlaina alaica E. Korot

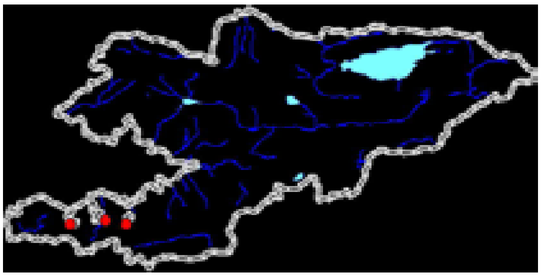

Паслендордон - Solanaceae Juss - Пасленовые

Статусу: VU. Сейрек учуроочу эндем түр.

Мүнөздөмө. Тамырлары 2 м ге чейин терең кеткен, сындырганда морт тамырлуу, көп жылдык өсүмдүк. Көптөгөн түз өскөн бутактуу, сейрек жана без түктүү, бутактарынын бийиктиги 50 см ге чейин жетет, жалбырактарынын узундугу 6-10 см, туурасы 4-7 см, жазы жумуртка сымал, түбүнөн конустай, узун жалбырак саптуу. Жалбырактары үстү жагынан түксүз, астынын негизги боочолорунун буласы сейрек, жазы жумуртка сымал, учунан тегерек, бүтүн кырлуу же айчык тишчелүү. Топ гүлү – башчалуу-манжа сымал. Гүлдөрүнүн киргил-сары-кызгылт жана каралжын тактары бар. Чөйчөкчөсү без түкчөлүү, мөмөсү калың кабыктуу. Гүл коргонунун узундугу 12-16 мм. Аталыгы жипчелери менен эни боюнча ийилмесиндей, теги булалуу. Кутучасынын узундугу 10-12 мм, туурасы 8 мм. Уруктары саргылт, бөйрөк сымал, бир капталы басырыңкы.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Уругу аркылуу көбөйөт. Май-июнь айларында гүлдөп, июль айынын аягында уруктанат.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Түркстан жана Алай кырка тоолору (Исфара, Сох жана Шахимардан дарыяларынын өзөнү) – Тажикстан жана Кыргызстан.

Өсүү шарттары. Аскалардын жана бадалдардын көлөкөлөрүндө, арчалуу токойлордун ачык аянттары.

Саны. Өтө аз санда.

Чектөөчү факторлор. Жайыттарда малды башаламан откоруудан жана мелиорация иштеринин кесепетинен саны азайып баратат.

Өстүрүү. Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Атайын коргоо аракеттери иштелип чыккан эмес. 1981-жылдан бери Кыргыз ССРинин Кызыл китебинде катталган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Популяциялары учураган Селик жана Кичик капчыгайларында корукка алуу максатында ботаникалык заказниктерди уюштуруу зарыл.

Пузырница Алайская

Physochlaina alaica E. Korot

Статус: *VU*. Редкий узкоэндемичный вид.

Описание. Многолетнее, с глубоко уходящими до 2 м, при изломе хрупкими корнями растение. Стебли многочисленные, прямостоячие, рыхловолосистые и железистые, до 50 см высоты, листья 6-10 см длины, 4 - 7 см ширины, широкояйцевидные, к основанию конические, длинночерешковые. Листья с верхней стороны почти голые, с нижней, по главной жилке, - рыхловолосистые, широкояйцевидные, на верхушке округлые, к основанию конические, цельнокрайние или выемчатозубчатые, на длинных черешках. Листовая пластинка 6–10 см длины, 4–7 см ширины. Соцветие головчато-кистевидное. Цветки грязно-кремовые с темными пятнышками. Чашечка железисто-волосистая, при плодах кожистая. Венчик 12–16 мм длины, грязно-кремовый, с темными пятнышками. Тычинки по длине равны отгибу, с нитями, при основании опушенными Коробочка 10-12 мм длины, 8 мм в поперечнике. Семена желтоватые, почковидные, с одной стороны вдавленные.

Особенности биологии. Размножается семенами. Цветет в V–VI; плоды созревают в конце VII.

Распространение общее и в стране. Туркестанский и Алайский хребты (в долинах рек Исфара, Сох и Шахимардан) – Таджикистан и Кыргызстан.

Места произрастания. Растет в тени скал, под кустарниками, на открытых полянах в арчёвниках.

Численность. Очень незначительна.

Лимитирующие факторы. Выбивается скотом при нерегулируемом выпасе, уничтожается при мелиорации пастбищ.

Культивирование. Сведений нет.

Меры охраны существующие. Специальные меры охраны не разработаны. В 1981 году занесен в Красную книгу Киргизской ССР.

Меры охраны рекомендуемые. Для охраны популяций создать ботанические заказники в урочищах Селик и Кичик.

Источники информации: 24, 63, 79.

Alai Physochlaina

Physochlaina alaica E. Korot

Status: VU. This plant is endemic for North-eastern Alai-Pamirs, rare narrowly located and endangered species. The species was found in Sokh and Shakhimardan River valleys, it populates open glades between Juniper forest, under shrubs and shades of rocks. Period of flowering: May – June, fruiting in end of July, propagation is generative (by seeds), introduction into a culture in Kyrgyzstan was still unsuccessful. Number in nature is insignificant. Limiting factors: uncontrollable pasturage (destruction by cattle trampling-down) and melioration. Any special methods for the preservation are not elaborated, despite of including into Red Book of the country in 1981. There is offered to create botanical wildlife areas in Selik and Kichik localities.

Чатырчалуу тяньшанчек

Tianschaniella umbellifera B. Fedtsch.ex M. Pop

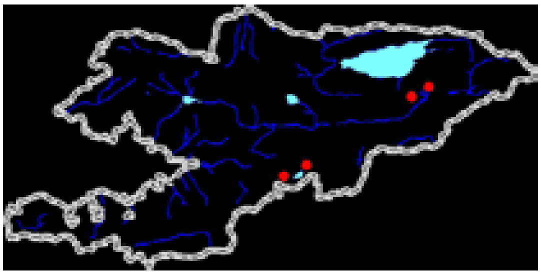

Эндиктерден - Boraginaceae Juss - Бурачниковые

Статусу: VU. Борбордук Тяньшандын бир кыйла кыскарып бара жаткан сейрек эндем түрү. Монотиптүү тукумдун өкүлү.

Мүнөздөмө. Көп жылдык. Тамыры ичке, типтик. Сабагы начар өнүккөн, бийиктиги 30-40 см, ичке, жөнөкөй же бутактуу, түксүз же бирин серин түктүү. Тамыр моюнчасынан өскөн жалбырактарынын саны 6-10, сүйрү, чачыранды тишчелүү. Сөңгөк жалбырактары катарлаш, жабышкан боз түктүү. Чачы гүл тобу ар башка цимоздук жалган чатырчадай гүл тобунан турат. Гүлдөрү ичке, узун, топтошкон чатырдай гүл сабында жайгашкан. Чөйчөкчөсү боз түктүү. Желекчеси көгүш же агыш, энелик түтүкчөсүнүн узундугу 1 мм, кыска туурасынан бүктөлгөн, жоонойгон учтары дөмпөк бүдүрлүү. Мөмөлүгү кыска гинофорго ички жагынан бириккен, төрттөн турган жаңгакча. Анын жээктери якорь сымал тикенектүү. Бул чатырчадай топ гүлгө жайгашкан монотиптүү өзгөчө гүл тиби.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Июль-августта гүлдөп, август-сентябрда уруктайт. Уругу аркылуу көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Кыргызстан: Борбордук Тяньшань (Ысыккөл областынын сырты, Тескей Алатоонун түштүк капталы, Торугарт кырка тоосу, Чатыркөл көлүнүн тегереги).

Өсүү шарттары. Бийик тоолуу капчыгайлардын, суу жээктеринин майда, жука топурактуу аскалуу беттери.

Саны. Ареалынын чегинде аз санда топтошуп же жалгыздан өсүшү ыктымал.

Чектөөчү факторлор. Мал жайыттарды үнөмсүз пайдалануунун натыйжасында табыгый өскөн жерлердин бузулушу.

Өстүрүү. Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргыз ССРинин Кызыл китебине (1985) киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Ареалын популяциясынын абалын изилдеп, түр көп учураган аймактарда ботаникалык заказник уюштуруу.

Тяньшаночка зонтиконосная

Tianschaniella umbellifera B. Fedtsch.ex M. Pop

Статус: *VU*. Значительно сокращающийся узкоэндемичный вид Центрального Тянь-Шаня. Представитель монотипного рода.

Описание. Многолетник. Корень тонкий, вертикальный. Стебли слабые, восходящие 30 - 40см высоты, тонкие, простые или ветвистые, голые или слабоопушенные. Розетки прикорневых листьев из 6 - 10 продолговатых листочков, рассеяно - щетинистые. Стеблевые листья очередные, прижато-серопушистые. Соцветие кистевидное из отдельных цимозных соцветий, образующих ложные зонтики. Цветки на тонких, длинных цветоножках, расположенных пучками в виде зонтика. Чашечка серопушистая. Венчик голубой, беловатый, трубка короткая около 1 мм длины, в зеве имеются сводики, верхушка которых утолщенная и сосочковатая. Плодики –орешки в количестве четырех прикреплены брюшной стороной к короткому гинофору, края орешка крыловидные с якорными шипиками. Своеобразный монотипный род с зонтиковидно расположенными цветками.

Особенности биологии. Цветет в VII–VIII; плодоносит в VIII–IX. Размножение семенное.

Распространение общее и в стране. Кыргызстан: Центральный Тянь-Шань (сырты Иссыккульской области, южный макросклон Терскей Алатоо, хребет Торугартский, окрестности оз. Чатыр-Кель).

Места произрастания. Скальные маломощные мелкоземистые почвы по берегам рек и ущельям, в верхнем поясе гор.

Численность. В пределах ареала растет, видимо одиночными экземплярами или небольшими группами.

Лимитирующие факторы. Нарушение местообитаний в результате бессистемного выпаса скота.

Культивирование. Сведений нет.

Меры охраны существующие. Внесен в Красную книгу Киргизской ССР (1985).

Меры охраны рекомендуемые. Изучить ареал и состояние популяций. В местах наибольшей концентрации вида организовать ботанический заказник.

Источники: 24, 25, 47, 64.

Tianschaniella

Tianschaniella umbellifera B. Fedtsch.ex M. Pop

Status: VU. It is rare mosaic-distributed perennial plant, endemic for Inner and Central Tien-Shan. In Kyrgyzstan it is known from several sites only: area near Tchatyr-Kul Lake, Torugart-Too, Ak-Shyirak-Eartern and Terskei Ala-Too (Ottuk Ravine in south-eastern part). The species sporadically populates meagre silty-soil places, at rocky river-banks and in rocky gorges. Period of flowering: June – July, fruiting in September; propagation is generative (by seeds). The species is unknown in a culture, number in nature is insignificant. Limiting factors: destruction of habitats caused by excessive cattle pasturage. This plant is still out of any special protection despite including into Red Book of the country in 1985. It is necessary to continue study of distribution and ecology, and to create botanical wildlife area, for conservation of the species.

Алай наталиелласы

Nathaliella alaica B. Fedtsch.

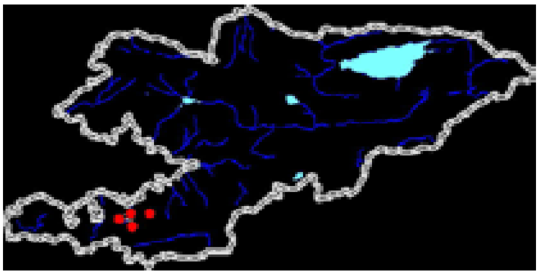

Норичниктерден - Scrophulariaceae - Норичниковые

Статусу: CR *B2ab(iii)*. Гималайдан келип чыккан, сейрек кездешкен, монотиптүү тукумдун эндем түрү. Декоративдүү.

Мүнөздөмө. Көп жылдык, жапыз бойлуу, тик жана калың тамырлуу, сабаксыз чөп өсүмдүк. Каудекси жан тамыр жалбырактардын калдыктары менен жыш жабылган, кыл сымал түктүү, жан тамыр розеткалуу, бүтүн, узунча-жумуртка сымал, узун жалбырак саптуу (жалбыракка теңдеш), көптөгөн сандагы жалбырактары бар. Гүлдөрү тамырга жакын жайгашкан, узундугу 2-2,5 см, кыска гүл саптуу, сыя-кызгылтым, узун түтүкчөлүү, билинер-билинбес эки эриндүү, 5 анча тең эмес бөлүкчөлүү имерилген. Аталыгы 4, мамычасы жазы чаң алгычтуу. Кутучасы эки уялуу, түксүз.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Июнь-июлда гүлдөп, уруктайт. Уругу аркылуу көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Өзбекстан, Кыргызстан: Шахимардан, Исфайрамсай сууларынын бассейни, Курбанкөл көлүнүн тегереги.

Өсүү шарттары. Таштак тоо беттери, аска-зоолор.

Саны. Популяциясы өтө эле аз, жоголуп кетүү коркунучу бар.

Чектөөчү факторлор. Адамдын чарбачылык иштери, өскөн аймактарынын бузулушу.

Өстүрүү. Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. СССРдин Кызыл китебине (1984) киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Түрдүн азыркы кездеги популяциясынын абалын изилдеп, максималдуу кездешкен аймактарда ботаникалык заказник уюштуруп, декоративдүү өсүмдүк катары өстүрүү зарыл.

Наталиелла алайская

Nathaliella alaica B. Fedtsch.

Статус: CR *B2ab(iii)*. Редкий, эндемичный вид монотипного рода гималайского происхождения. Декоративен.

Описание. Многолетнее, низкое с толстым вертикальным корнем, бесстебельное травянистое растение. Каудекс густо покрыть с остатками прикорневых листьев и щетинистыми волосками и прикорневой розеткой из многочисленных цельных продолговато-яйцевидных листьев на длинных (равных на пластинке) черешках. Цветки прикорневые, около 2-2,5 см длиной на коротких цветоножках, розово-фиолетовые, длиннотрубчатые, неяснодвугубые, с 5 слегка неравными долями отгиба. Тычинок 4, столбик с расширенным рыльцем. Коробочка двугнездная, голая.

Особенности биологии. Цветет и плодоносит в июне-июле. Размножается семенами.

Распространение общее и в стране. Узбекистан, Кыргызстан: бассейн р. Шахимардан, Исфайрам-Сай, окрестности оз. Курбан-Куль.

Места произрастания. Каменистые склоны гор, скалы.

Численность. Популяции ничтожно малы, могут исчезнуть.

Лимитирующие факторы. Хозяйственная деятельность человека, нарушение местообитаний.

Культивирование. Нет данных.

Меры охраны существующие. Внесен в Красную книгу СССР (1984).

Меры охраны рекомендуемые. Изучение современного состояния популяций вида, организация ботанического заказника в местах наибольшей концентрации, введение в культуру в качестве декоративного растения.

Источники: 5, 24, 48.

Nathaliella

Nathaliella alaica B. Fedtsch.

Status: Critically endangered (CR B2ab(iii)), rare local endem of north-western part of Alai Mountains, representative of the monotypic genus of Himalayan origin. This stemless perennial plant is known from basins of Isfairamsai and Shakhimardan (area near Kurban-Kol Lake) Rivers (Kyrgyzstan and Uzbekistan) only. It populates stony slopes and rocks in mid-montane belt. Flowering and fruiting plants are observed in June – July; propagation is generative. Number is extremely small. Limiting factors: small territory of occupancy and distribution; small populations can be lost in result of any possible transformation and destruction of habitats caused by disturbing human activity. The species is unknown in a culture and in territories of existing protected areas, despite of it is listed in USSR Red Book. For the species' conservation there are offered monitoring for populations, creation of botanical wildlife areas, introduction into a culture (as nice-flowering species), as well to continue study of specific area of occupancy and biology.

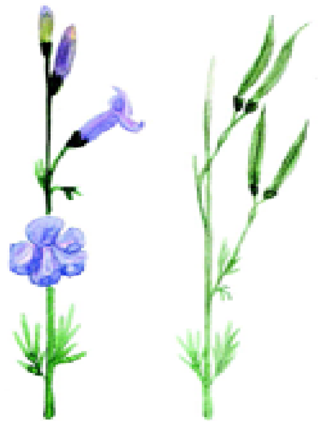

Ольга инкарвиллеясы

Incarvillea olgae Regel

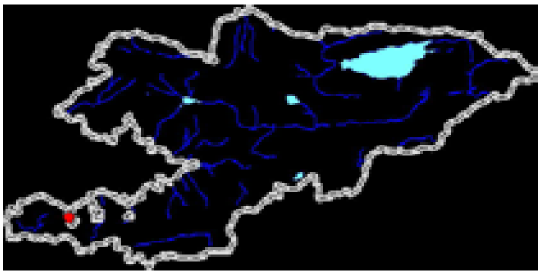

Бигнониялардан - Bignoniaceae Juss. - Бигнониевые

Статусу: CR *B2ab(iii)*. Өтө сейрек кездешкен, жоголуп кетүү коркунучунун алдында турган, өзгөчө коргоону талап кылган байыркы түр.

Мүнөздөмө. Бийиктиги 1 м ге чейин жеткен көп жылдык өсүмдүк. Жалбырактары канаттай тилкелүү, чоку жалбырагы бүтүн кырдуу. Гулдөрү шыпыргыдай, жыш эмес топ гүлгө чогулуп, сабактын учунда жайгашат. Желекчелеринин узундугу 4 см ге чейин жетет, алар бирдей эмес беш бөлүктүү, эки эриндүүдөй болуп көрүнөт, күлгүн-кызыл, кээде ак. Чөйчөкчөсү уч бурчтуу тишчелүү. Аталыгы 4, эки канатчалуу чаңчалуу. Мөмөсү - көп уруктуу, сүйрүрөөк, сырты катуу кутуча, узундугу - 10 см ге чейин жетет.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Июнь-июлда гүлдөп, август-сентябрда уруктанат. Уругу аркылуу көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Тажикстан (Батыш Памир, Памир-Алай). Кыргызстанда - Алай тоо кыркасынын түндүк беттери, Сох жана Шахимардан сууларынын арасы.

Өсүү шарттары. Деңиз деңгээлинен 700-2500 м бийиктиктеги өзөн бойлорундагы кумдуу, таштак жерлер жана боз топурактуу тоонун беттери.

Саны. Ареалында эң аз, чакан, бирин-серин кездешет. Түр жоголуп кетүү коркунучунун алдында турат.

Чектөөчү факторлор. Жергиликтүү калк анын кооздугуна карап, үзүп-жыйнашат. Айрым өскөн жерлеринде геологиялык иштер жүргүзүлүп жатат.

Өстүрүү. Кыргыз Республикасынын УИАнын Ботаникалык багында 1941-1944, 1952-1954 жылдары атайын өстүрүүдө жакшы натыйжа болгон. Көлөкөлүү жерлерде таптакыр өспөйт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргыз ССРинин Кызыл китебине (1985) киргизилген, формалдуу түрдө Айдаркен ботаникалык заказнигинде коргоого алынган. Атайын коргоо чаралары көрүлгөн эмес.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Популяцияларын тактап, кошумча ботаникалык заказниктерди уюштуруу, атайлап колдо өстүрүү иштерин жүргүзүү керек.

Инкарвиллея Ольги
Incarvillea olgae Regel

Статус: CR *B2ab(iii)*. Очень редкий, находящийся под угрозой исчезновения древний вид, требующий особой охраны.

Описание. Многолетнее растение до 1 м высоты. Листья перисто-рассеченные, самые верхние цельные. Цветы в верхушечном, рыхлом метельчатом соцветии. Венчик крупный до 4 см длины, с неравными пятью лопастями, слегка двугубый, розово - пурпуровый, редко белый. Чашечка с треугольными зубцами. Тычинок 4, с двукрылыми пыльниками. Плод - многосемянная, удлиненная, кожистая коробочка до 10 см длины.

Особенности биологии. Цветет в VI–VII; плодоносит VIII–IX. Размножается семенами.

Распространение общее и в стране. Таджикистан (Западный Памир, Памиро-Алай). В Кыргызстане – северный макросклон Алайского хребта в междуречье рек Шахимардан и Сох.

Места произрастания. В галечниковых поймах рек, на конусах выноса каменистых и глинистых склонов на высотах от 700 до 2500 м над ур. м.

Численность. Ареал крайне ограничен. Встречается единичными экземплярами. Вид находится в критической опасности.

Лимитирующие факторы. Из-за декоративных качеств обламывается населением. В местах произрастания идут геологические разработки.

Культивирование. В ботаническом саду НАН КР культивировали в 1941–1944, 1952–1964 гг. получены хорошие результаты. Совершенно не переносит затенения.

Меры охраны существующие. Занесена в Красную книгу Киргизской ССР (1985) и формально находится под охраной в ботаническом заказнике Хайдаркан. Специальных мер охраны нет.

Меры охраны рекомендуемые. Провести инвентаризацию популяций, организовать дополнительные ботанические заказники, возобновить культивирование.

Источники: 24, 64, 76.

Olga's Chinese Trumpet-creeper
Incarvillea olgae Regel

Status: Critically endangered (CR B2ab(iii)), rare local species endemic of north-western spurs of Alai Mountains. This ornamental perennial plant is only one representative of the relic genus in Kyrgyzstan and is known from the area between Sokh and Shakhimardan Rivers (Katrang-Too Mountain Range). The species populates pebbles in riverbeds and stony and clayey slopes, at 700–2,500 m above sea level. Period of flowering: June – July, fruiting in August; propagation is generative (by seeds) only. Number is extremely small, plants occur by single specimens. Limiting factors: small territory of occupancy and distribution, flower collection, disturbance of habitats caused by the mine industry. The species was successfully cultivated in Bishkek Botanical garden in 1941–1944 and 1952–1964; the plant reveals absolute intolerance to the shading. The species is included into Red Book of the country in 1985 and is under protection in Khaidarken botanical wildlife area. For the species' conservation there are offered to create additional botanical wildlife area and to resume and expand the cultivation in Bishkek Botanical garden.

Укмуштуу шилби
Lonicera paradoxa Pojark

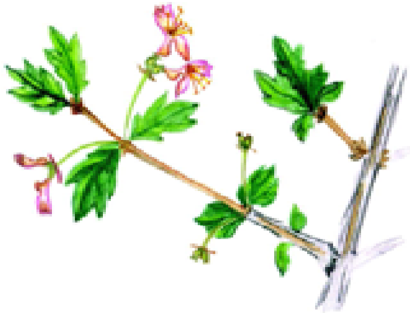

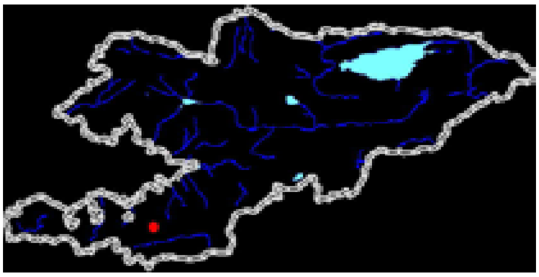

Шилбилерден – Caprifoliaceae Juss - Жимолостные

Статусу: CR *B2ab(iii)*. Үзгүлтүктүү (дизъюнктивдүү) ареалдуу, реликт, эндем түр.

Мүнөздөмө. Бийиктиги 1,5 м ге чейин жеткен жапыз, ксероморфтук көрүнүштөгү бадал, көп жылдык бутактарынын кабыгы боз, катталган; бутактары кыска, жаш бутактары сары, кыска жана жыш түктүү. Жалбырактары майда, эллипстей, түбү шынаадай, канаттай айчыктуу, төмөнкүлөрү бүтүн, жалбырак сабы кыска, кылдай-безчелүү түктүү. Шилбилердин ичинен жалбырактары айкын айчыктуу болгон жалгыз түр. Гүлдөрү жуп, гүл сабы кыска, безчелүү, түктүү жана жалбырак колтугунда орун алган. Мөмөлөрү шар сымал тоголок, бош, кызыл.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Июль-августта гүлдөп, август-сентябрда мөмөлөйт. Уругу менен көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Мурунку учурда бул түр Түркстан жана Алай тоо кыркаларынын түндүк беттеринде (Тажикстан, Өзбекстан жана Кыргызстан) кеңири таралган; азыркы кезде ареалы үзгүлтүктүү: Алай тоо кыркасында (Кыргызстан) Курбанкөл көлүнөн жогору Көксуу суусунун капчыгайынан гана белгилүү; Республиканын чегинен тышкары Түркстан тоо кыркасында сакталып калган (чыгыш бөлүгүндөгү Миңтеке дарыясынын капчыгайынан жана борбордук бөлүгүндөгү Кусавлысай капчыгайынан); мындан тышкары Заравшан тоо кыркасынын түндүк бетиндеги Демиор капчыгайы.

Өсүү шарттары. Ири таштуу, адырлуу тоолордун этектериндеги акиташтуу аскалар жана жыш өскөн бадалдардын, шалбаалуу-боздоңдордун топторунун жана сейрек өскөн арчалуу токойлордун арасындагы, деңиз деңгээлинен 2000-3000 м ге чейинки бийиктиктерде.

Саны. Деградацияга дуушар болуп, аянты өтө чектелген төрт жерде өсөт. 1969-жылдан 1973-жылга чейин Алай тоо кыркасында экземплярларынын саны 22 ден 12 ге чейин азайган. Түркстан тоо кыркасында 20 экземпляр кездешет. Жалпы саны 30-40 түптөн ашпайт.

Чектөөчү факторлор. Чарбачылык жактан территорияларды өздөштүрүү. Уругу аркылуу көбөйүүсү жок. Жергиликтүү калк тарабынан отун катары пайдаланылат.

Өстүрүү. Эч кандай маалыматтар жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. СССРдин (1984 ж.) жана Кыргыз ССРинин Кызыл китебинде (1985ж.) катталган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Түрдүн азыркы кездеги абалын, биологиясын жана экологиясын изилдөө. Жайгашкан аянтында, Курбанкөлдүн бассейнинде ботаникалык заказник уюштуруу керек.

Жимолость странная (парадоксальная)

Lonicera paradoxa Pojark

Статус: Категория CR *B2ab(iii)*. Реликтовый эндемичный вид с дизъюнктивным ареалом.

Описание. Низкий приземистый кустарник ксероморфного облика, высотой до 1,5 м, на старых ветках кора серая, отслаивающаяся; побеги укороченные, молодые ветки жёлтые густо и коротко опушённые. Листья мелкие, эллиптические с клиновидным основанием, перисто-лопастные или разрезанные, нижние – цельные на коротком железисто-щетинистом опушённом черешке. Это единственный вид жимолости с ясно лопастными листями. Цветки парные, пазушные, на коротком железистом и опушённом цветоносе. Ягоды шаровидные, свободные, красные, семена мелкие.

Особенности биологии. Цветёт в VII–VIII, плодоносит в VIII–IX. Размножение семенное.

Распространение общее и в стране. Раньше вид был довольно широко распространён по северному склону Туркестанского и Алайского хребтов (Таджикистан, Узбекистан и Кыргызстан); в настоящее время ареал имеет дизъюнкции. В Алайском хребте (Кыргызстан) известен лишь из ущелья реки Кёк-Суу выше озера Курбан-Кёль; за пределами республики сохранился в Туркестанском хребте (ущелье реки Мин-Теке в восточной части и ущелье Кусавлисай в центральной части), а также в ущелье Демиора на северном склоне Зеравшанского хребта.

Места произрастания. По крупнокаменистым шлейфам у подножия известковых скал и по каменисто-щебнистым склонам, в зарослях кустарников, в лугово-степных группировках, по склонам в изреженных арчёвников, на высотах 2000–3000 м н. у. м.

Численность. Ограничена четырьмя деградирующими небольшими очагами произрастания. В Алайском хребте с 1969 по 1973 гг. число экземпляров снизилось с 22 до12, в Туркестанском хребте насчитывается 20 экземпляров. Общее количество не превышает 30-40 кустов.

Лимитирующие факторы. Хозяйственное освоение территории произрастания. Отсутствие семенного возобновления. Используется населением на топливо.

Культивирование. Сведений нет.

Меры охраны существующие. Занесен в Красную книгу СССР (1984 г.) и в Красную книгу Киргизской ССР (1985 г.).

Меры охраны рекомендуемые. Изучить биологию, экологию и современное состояние вида. Организовать заказник в месте обитания, в бассейне озера Курбан-Коль.

Источники: 22, 24, 25, 56.

Paradoxical Honeysuckle

Lonicera paradoxa Pojark

Status: Cathegory CR B2ab (iii). It is critically endangered very rare narrow-spreaded species, tertiary relict shrub, one of 10 Kyrgyz congeners. The species has disjunctive area and distributed in Alai Mountains (Kok-Suu River gorge stream-up of Kurban-Kol Lake) in Kyrgyzstan territory and in two localities in territories of adjacent countries (Uzbekistan and Tadjikistan, Turkestan and Zerawshan Mountain Ranges) only. These plants populates stony placers and slopes between shrubs at 2,000–3,000 m above sea level. Total world number of individuals is about 30–40. Period of flowering: May, reproduction is generative but renewal and propagation by seeds in nature are almost absent. Limiting factors: very weak reproduction, economic development of lands in habitats, felling (firewood-cutting by people). The species is listed in USSR Red Book and in Red Book of Kyrgyzstan. Studies of ecology and current state of population, as well the creation of botanical wildlife area in habitat near Kurban-Kol Lake, are urgently necessary for species' conservation.

Евгения коңгуроо гүлү

Campanula eugeniae Fed.

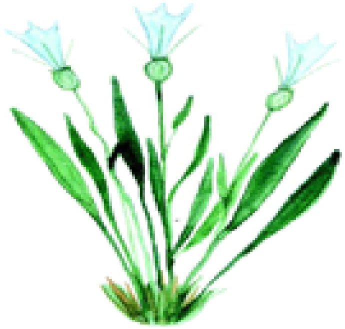

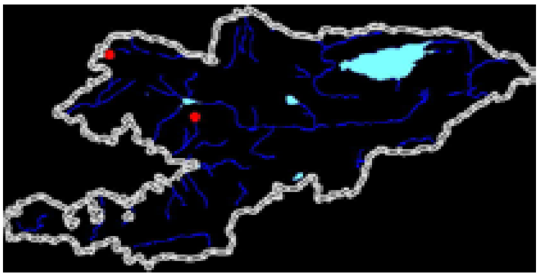

Коңгуроо гүлдүүлөрдөн - Campanulaceae Juss - Колокольчиковые

Статусу: VU. Батыш Тяньшандын эндеми (Талас жана Фергана тоо кыркалары). Декоративдүү кооз гүлдөгөн өсүмдүк.

Мүнөздөмө. Көп жылдык чөп өсүмдүк. Дүңгөлүү, көп жана бутактуу тамыр сабагында кыска жана көп сандаган боз өркүндүү. Алар былтыркы жылдын жалбырак саптарынын катмарланган кыска калдыктары, тамыр моюнчасындагы бирин-серин жалбырактары же гүл байлоочу сабактары менен жабылган. Сабагынын бийиктиги 10-15 см, жөнөкөй, ичке, жип сымал, тамыр моюнчасындагы жалбырактарынан жана мөмө байлабаган өркүндөрүнүн жалбырактарынан бир аз ашык. Жыш жалбырактуу, бир гүлдүү, кээде эки гүлдүү. Төмөнкү жалбырактары тамыр моюнчасында, узуну (5)8-10 см келген ичке саптуу; жалбырак пластинкалары ичке ланцеттей, эки учуна тартылган, шуштугуй. Жиптей саптарынан эки эсе кыска, түксүз, ичке, бүтүн кырдуу, билинээр-билинбес тишчелүү; Сабактагы жалбырактары сызгычтай-ланцеттүү, кезектешип жайгашкан, жалбырак сапсыз. Гүлдөрүнүн узундугу 1,5 см, типтик же ийилген, жалгыздан. Чөйчөкчөсү тескери конустай, көмөкчүсү жок, түксүз, беш тишчелүү; тишчелери ичке сызгычтай, гүл коргонунан бир аз кыска, бирок түтүкчөсүнөн бир нече эсе узун. Гүл коргону көгүш, ичке коңгуроодой, өтө ири эмес үч бурчтуу айчыктарга бөлүнгөн. Мөмөсү – кутуча, тескери конустай, кыска, учуна томолок, түбү ачылуучу тешикчелери менен. Уругу көп санда.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Май-августта гүлдөп, июнь-сентябрда мөмөлөйт. Уругу аркылуу көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Талас жана Фергана тоо кыркалары.

Өсүү шарттары. Мрамордуу аскалардын жаракаларындагы, субальпы жана тоолордун ортоңку алкактарындагы беттери.

Саны. Өтө чектелген санда.

Чектөөчү факторлор. Территорияларды чарбачылык жактан өздөштүрүү.

Өстүрүү. Маалыматтар жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Атайын коргоо аракеттери иштелип чыккан эмес.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Түрдүн популяциясын тактап, толугунан коргоого алып, корукка алынуучу жерлерди аныктоо.

Колокольчик Евгении

Campanula eugeniae Fed.

Статус: VU. Эндем Западного Тянь-Шаня (Таласский и Ферганский хребты). Декоративное красивоцветущее растение.

Описание. Многолетнее травянистое растение. Дернистое, многоглавое и ветвистое корневище, снабженное многочисленными укороченными серыми побегами, покрытыми короткими чешуевидными остатками отмерших листовых черешков образующие рыхлые розетки листьев, частью же дающими цветущие стебли. Стебли 10 - 15 см высоты, простые, тонкие, нитевидные, немного превышающие прикорневые листья и листья бесплодных побегов, олиственные, одноцветковые, реже двуцветковые. Нижние листья розеточные, длинные, с удлиненными тонкими черешками (5)8 – 10 см длины; пластинки листьев узколанцетные, к обоим концам оттянутые, острые. Почти в два раза короче нитевидных черешков, голые, тонкие, почти цельнокрайние, неяснозубчатые; стеблевые листья линейно-ланцетные, очередные, сидячие. Цветки 1,5 см длины прямостоячие или поникающие, одиночные. Чашечка обратноконическая, без придатков, голая, пятизубчатая; зубцы узколинейные, несколько короче венчика, но в несколько раз длиннее трубочки. Венчик голубой, узкоколокольчатый, неглубоко раздельный на острые треугольные лопасти. Плод – обратноконическая коробочка, короткая, под конец кругловатая, открывающаяся дырочками у основания. Семена многочисленные.

Особенности биологии. Цветет в V-VIII; плодоносит в VI-IX. Размножение семенное.

Распространение общее и в стране. Таласский и Ферганский хребты.

Места произрастания. В трещинах мраморных скал, в субальпийском и среднем горных поясах.

Численность. Очень ограничена.

Лимитирующие факторы. Хозяйственное освоение территорий.

Культивирование. Сведения отсутствуют.

Меры охраны существующие. Специальные меры охраны отсутствуют.

Меры охраны рекомендуемые. Уточнение популяции вида, полная охрана, выделение заповедных участков.

Источники: 43, 59, 77.

Eugenia's Bell-flower

Campanula eugeniae Fed

Status: VU. This ornamental perennial plant is endemic of Western Tien Shan, mosaic-distributed and rarest of six congeners in Kyrgyzstan. Species occurs in Talas and Fergana Mountain Ranges and populates clefts in marble rocks in mid-montane and subalpine belts. Period of flowering: May – August, fruiting in June – September; propagation is generative (by seeds) only. Number in nature is limited; information over cultivation is absent; at present time it is out of any protection. Land development is the limiting factor. There are offered to invent the areas of occupancy and create botanical wildlife areas for the species' conservation.

Шакаптар ламиропаппусу

Lamyropappus schakaptaricus (B. Fedtsch.) Knorr. et Tamamsch

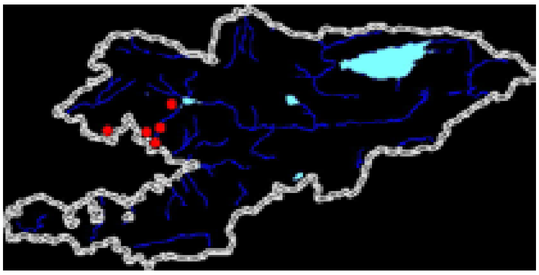

Татаал гүлдүүлөрдөн - Asteraceae Dumort - Сложноцветные

Статус: VU. Сейрек кездешкен монотиптүү тукумдун өкүлү.

Мүнөздөмө. Көп же эки жылдык ийик сымал жоон тамырлуу өсүмдүк. Сабагынын бийиктиги 50–60 (80) см, жалгыздан, кээде бир рече санда, агыш түктүү, бутактуу. Жалбырактары кабыктуу, төмөнкүлөрүнүн узундугу 5–3 см, туурасы 4,5–15,0 см, жалбырак саптуу, үстү түксүз, алды ак жыш түктүү, taraктай тикендүү кырдуу. Сабактагы ортоңку жана жогорку жалбырактары сапсыз, сөлөкөтү жумурткадай же күрөктөй. Себетинин жазылыгы – 20–30 мм, ороочолору көп, катуу кабыктуу. Желекчелеринин узундугу – 35 мм, кызыл. Урукчаларынын узундугу – 8–10 мм, бозомук. Үкүлөрүнүн узундугу – 18–22 мм.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Июнь-июлда гүлдөп, августта мөмөлөйт. Уругу аркылуу көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Казакстан (Балкаштын түштүк батыш жагындагы чөлдөр) жана Кыргызстанда - Нарын дарыясынын агымынын ортосундагы тоолор, Чаткал (Шакаптар жана Ташкөмүрдүн тереги) жана Фергана тоо кыркалары (Майлуусай суусунун бассейни Жийдесай капчыгайы), Кетментөбө өрөөнү (Көккыя капчыгайы).

Өсүү шарттары. Өрөөндөрдөн тоо этектеринин капталдарындагы таштак, кызыл, кара таштуу, чопо топурактар, суулардын өрөөнүндөгү таштак-чополуу, тоо этектериндеги ойдуңдар.

Саны. Аз санда кездешет.

Чектөөчү факторлор. Малды баш-аламан жайып, жайыттарга оордук келтирүү. Жерлерди өздөштүрүү жана курулуш иштерин жүргүзүү.

Өстүрүү. Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Атайын коргоо чаралары иштелип чыккан эмес. СССРдин Кызыл китебине (1984), Кыргыз ССРинин Кызыл китебине (1985) киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Популяциясына эсеп жүргүзүп, ботаникалык заказник уюштуруу, декоративдүү өсүмдүк катары атайлап өстүрүү зарыл.

Ламиропаппус шакафтарский

Lamyropappus schakaptaricus (B. Fedtsch.) Knorr. et Tamamsch

Статус: *VU*. Редкий представитель монотипного рода.

Описание. Многолетнее или двулетнее растение с веретеновидным толстым корнем. Стебли 50–60 (80) см высоты, одиночные или в числе нескольких, беловато войлочные, ветвистые. Листья кожистые, нижние 5–35 см длины, 4,5–15,0 см ширины, черешковые, сверху голые, снизу беловойлочные, по краю гребенчато-колючие. Средние и верхние листья сидячие, в очертании яйцевидные или лопатчатые. Корзинки 20–30 мм ширины, листочки обвертки многочисленные, твердо кожистые. Венчик до 35 мм длины, пурпуровый. Семянки 8–10 мм длины, сероватые; хохолок 18–22 мм длины.

Особенности биологии. Цветет в VI-VII, плодоносит в VIII. Размножается семенами.

Распространение общее и в стране. Казахстан (юго-западная часть прибалхашских пустынь) и Кыргызстан – горы в среднем течении реки Нарын, предгорья Чаткальского (в окрестностях Шекафтара и Таш-Кумыра) и Ферганский (бассейн реки Майли-Сай, урочище Джиде-Сай), Кетмень-Тюбинская котловина, (урочище Кок-Кыя).

Места произрастания. Пестроцветные склоны от равнин до нижнего пояса гор, в долинах рек и каменисто-глинистых впадинах в предгорьях.

Численность. Встречается единично.

Лимитирующие факторы. Бессистемный выпас скота, чрезмерная нагрузка на пастбища. Распашка и строительные работы.

Культивирование. Сведений нет.

Меры охраны существующие. Специальные меры охраны не разработаны. Занесен в Красную книгу СССР (1984), Красную книгу Киргизской ССР (1985).

Меры охраны рекомендуемые. Организовать ботанический заказник, провести учет популяций, ввести в культуру, как декоративное растение.

Источники: 24, 65, 80.

Lamyropappus

Lamyropappus schakaptaricus (B. Fedtsch.) Knorr. et Tamamsch

Status: VU. It is a rare mosaic-distributed representative of the monotypic genus, ornamental plant. The specific area includes limited territories in deserts near Balkhash Lake (Kazakhstan), in Ketmen-Tyube Hollow (Kok-Kyya locality) at northern macro-slope and spurs of Chatkal Mountain Range and in western part of Fergana Mountain Range (southern piedmonts in basins of Maili-Sai and Dzhide-Sai Rivers). The species occurs by sparse specimens at motley-clayey, loess and stony soils on slopes and in depressions in low-montane zone. Period of flowering: June – July, fruiting in August, propagation is generative (by seeds). Number in nature is small, the species is unstudied in a culture. Limiting factors are excessive pasturage, ploughing-up and weak reproduction in arid conditions. The species is listed in Red Books of USSR and Kyrgyzstan but there are not special protection for it. The creation of botanical wildlife area, inventory of

Оролгон соссюрея

Saussurea involucrata (Kar.et Kir.) Sch. Bip.

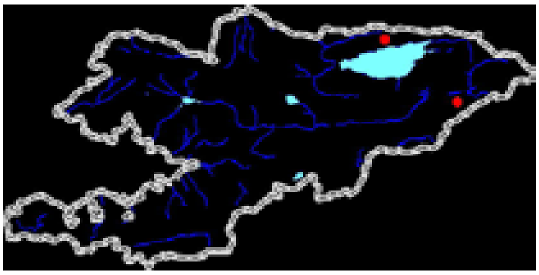

Татаал гүлдүүлөрдөн - Asteraceae Dumort - Сложноцветные

Статусу: VU. Сейрек кездешкен түр. Кыргызстанда ареалынын чегинде бул түр аз санда, белгилүү гана аймактарда кездешкендиктен, тез аранын ичинде таптакыр жок болуп кетиши мүмкүн.

Мүнөздөмө. Бийиктиги 15–35 см ге чейин жеткен, көп жылдык, сабаксыз же жөнөкөй сабактуу, кыймасынан ылдый түшкөн жалбырактуу өсүмдүк. Жалбырагынын узундугу 14 см, туурасы 3 см. Жан тамырындагы жана сабактагы жалбырактары узунча жазы ланцеттей, жазыланган ак кабыктуу жалбырак саптуу. Жалбырагы түкчөлөр менен капталган. Гүлдөрү түтүк сымалдуу, киргилт-кызыл-көк түстө келип, себет топ гүлүнө чогулуп (20 даанага чейин) нык калканчага топтолгон жана 2 катарлуу ири гүл жан жалбырактары менен курчалып турат. Гүл жан жалбырактары ачык, 13-17 санда, эки катар, ийилген, гүл тобу менен чогуу диаметри 21 (26) см ге чейин, жылаңач, жээктери тишчелүү. Урукчалары күрөң, кош көкүлдүү.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Июнь-июль айларында гүлдөп, августта мөмө байлайт. Уругу менен көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Республиканын чегинен тышкары Казакстанда (Түндүк Тяньшань жана Жунгар Алатоосу), Россияда (Чыгыш Сибирде); Кыргызстанда – Күңгөй Алатоо (Чоңаксуу ашуусу), Тескей Алатоо (Торпу, Чоңашуу ж.б. ашуулары), Акшыйрак (Петров мөңгүсү), Сарыжаз, Эңгилчек жана Койлуу сууларынын бассейнинин жогорку нугу.

Өсүү шарттары. Эшилме шагыл-таштуу бийик тоо беттеринде, морендерде, альпы жана нивалдык алкактарда.

Саны. Жаратылышта өтө чектелген.

Чектөөчү факторлор. Жайкысын малды чексиз санда жайып, уюштурулбаган, баш-аламан туризм.

Өстүрүү. Эч кандай маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргыз ССРинин Кызыл китебине (1985) киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Түр өскөн популяцияларынын аймактарын коргоо; жыш жана максималдуу кездешкен жерлерде ботаникалык заказниктерди уюштуруу.

Соссюрея обернутая

Saussurea involucrata (Kar.et Kir.) Sch. Bip.

Статус: VU. Редкий вид. В Кыргызстане на границе ареала. Вид встречается в небольшом количестве на ограниченных площадях, может быстро исчезнуть.

Описание. Многолетнее бесстебельное или с простым стеблем растение 15–35 см высоты, в обрамлении несколько низбегающими листьями. Листья до 14 см. длины, 3 см ширины. Прикорневые и стеблевые листья продолговатые или широколанцетные, с расширенным белопленчатым черешком. Пластинка покрыта волосками. Цветки трубчатые грязно – фиолетовые. Корзинки многочисленные (до 20), скученные в сжатый щиток, обрамленный двумя рядами крупных прицветных листьев. Прицветные листья светлые, в числе 13 - 17, двухрядные, развернутые, вместе с соцветиями до 21 (26) см в диаметре. Семянки коричневые. Хохолок двойной.

Особенности биологии. Цветет в VI–VII, плодоносит в VIII. Размножается семенами.

Распространение общее и в стране. За пределами республики встречается в Казахстане (Северный Тянь-Шань и Джунгарский Алатау), в России (Восточная Сибирь) и Китае (Синьцзян); в Кыргызстане – хребты Кунгей Ала-Тоо (перевал Чон-Аксу), Терскей Ала-Тоо (перевалы Торпу, Чон-Ашуу и др.), Ак-Шыйрак (ледник Петрова), долины рек в верховьях бассейнов рек Сары-Джаз, Иныльчек и Куйлю).

Места произрастания. Склоны со скалами и россыпями камней, а также морены, в альпийском и нивальном поясах.

Численность. Ограниченная.

Лимитирующие факторы. Интенсивный летний выпас скота, неорганизованный туризм.

Культивирование. Сведений нет.

Меры охраны существующие. Внесена в Красную книгу Киргизской ССР (1985 г.).

Меры охраны рекомендуемые. Сохранение мест произрастания популяций; организация ботанических заказников в местах с большей численностью вида.

Источники: 24, 45, 65, 79.

Wrapped Alpine Saw-wort

Saussurea involucrata (Kar.et Kir.) Sch. Bip.

Status: VU. This ornamental plant is rare vulnerable species at the margin of the specific area (Northern and Central Tien Shan, Xinjiang, Eastern Siberia). In Kyrgyzstan it sporadically occurs in upper part of Sary-Dzhaz River basin, near Petrov’s Glacier and at Terskei Ala-Too Mountain Range (Torpu locality). The species populates stony placers at highland slopes. Period of flowering: June – July, reproduction is generative (by seeds) only; data about cultivation are absent. Number is small. Limiting factors: excessive pasturage in summer period, flower collection (unorganised tourism). This rare species is included into Red Book of the country in 1985. There are offered in addition full complex protection of highlands in territories of occupancy, creation of special botanical wildlife areas in places with abundant populations, and introduction in botanical gardens.

Олуяата рапонтикуму

Stemmacantha aulieatensis (Jljin) M. Dittrich
(_Rhaponticum aulieatense_ (Jljin))

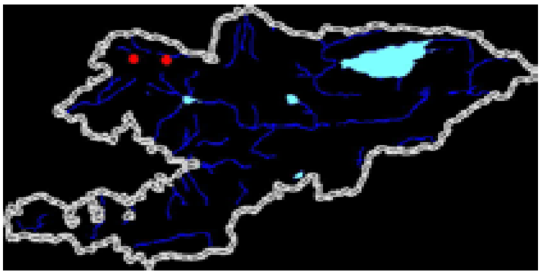

Татаал гүлдүүлөрдөн - Asteraceae Dumort - Сложноцветные

Статусу: EN. Өтө сейрек кездешкен түр. Жоголуп кетүү коркунучунун алдында турат.

Мүнөздөмө. Көп жылдык тамыр-сабактуу өсүмдүк. Тамыр сабагы салыштырмалуу тик жайгашып, жогору жер үстүнө жакын бөлүгү көп башчалуу. Сабактары 1–3 кө чейин, узундугу 6 дан 40 см ге чейин жетет. Жалбырактарынын төмөнкү жана жогорку бөлүктөрү сейрек ичке түктүү, канаттай-бөлүктүү; бөлүктөрү текши эмес тишчелүү. Жан тамыр жана төмөнкү сабактагы жалбырактарынын узундугу 8–12 см, туурасы 2–3 см, жалбырак саптуу; сабактагылары болсо сапсыз келип, канаттай-айчыктуу, жээктери быржыктуу. Ороочунун туурасы 3,0–3,5 см, жылаңач. Корзинасынын диаметри 4-7 см. Гүлдөрү сары, кызгылтым-сыя, гүлдөп бүтөөргө жакын сыя-көк темгилдүү.Таажычалары 1,7–2,0 см узундукта. Урукчалары 5–6 (10) см узундукта, агыш-күрөң тактары бар. Көкүлү ак, үч катар, ачык кызгылт-сары кыймалары менен.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Май-июнь айларында гүлдөп, июнь-июлда урук байлайт.Уругу менен көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Кыргыз Алатоосунун батыш бөлүгү, Эчкилүүтоо, Акташ жана Талас тоо кыркасынын Каракоюн дарыясынын бассейни.

Өсүү шарттары. Арчалуу токой алкагынын таштак жана шагылдуу тоо беттеринде өсөт.

Саны. Жаратылышта аз санда таралган.

Чектөөчү факторлор. Адамдын чарбачылык аракеттери: жай мезгилинде жайыттарды ыксыз колдонуу.

Өстүрүү. Кыш алдында коллекциялык питомникте себилгенде, жазында текши өнөт. Биринчи жылы өсүмдүктөрү тутам жалбырак байлайт. 5 жыл өткөндөн кийин жалгыздан экземплярлары калат. Сугатты сүйбөйт. Уруктары 5 жылдан кийин деле өнүмдүүлүгүн сактайт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргыз ССРинин Кызыл китебине (1985) киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Коргоо чаралары иштелип чыккан эмес. Популяциясынын жаратылыштагы абалын, биологиясын жана көбөйүү өзгөчөлүктөрүн изилдөө. Түрдүн эң көп топтолгон аймактарында ботаникалык заказниктерди уюштуруп, дары өсүмдүк катары Кыргыз Республикасынын УИАнын Ботаникалык багына интродукциялоо.

Большеголовник аулиеатинский

Stemmacantha aulieatensis (Jljin) M. Dittrich
(*Rhaponticum aulieatense* (Jljin))

Статус: EN. Очень редкий вид, находится под угрозой исчезновения.

Описание. Многолетнее корневищное растение. Корневище относительно вертикальное, толстое вверху многоглавое. Стебли 1–3, от 6 до 40 см высоты. Листья снизу и сверху тонко опушенные, перисто-рассеченные; дольки неравномерно городчато-зубчатые. Прикорневые и нижние стеблевые листья 8–12 см длины, 2–3 см ширины, черешковые; стеблевые – сидячие, перистолопастные, по краю неровно городчатые. Обертка 3,0–3,5 см ширины, голая. Корзинки 4–7 см в диаметре. Цветки жёлтые, с красновато-фиолетовыми, в конце цветения фиолетовыми, вкраплениями. Венчик 1,7–2,0 см длины. Семянки 5–6 (10) см длины, белесые, четырехгранные, слегка ребристые, с коричневатым оттенком. Хохолок желтовато-рыжий многорядный, щетинки его жёсткие.

Особенности биологии. Цветет в V–VI, плодоносит в VI–VII. Размножается семенами.

Распространение общее и в стране. Западная часть Киргизского хребта, хребты Эчкилетау, Акташ, Таласский хребет (бассейн реки Кара-Коюн).

Места произрастания. Каменистые и щебнистые склоны гор в поясе арчёвого леса.

Численность. Встречается единично.

Лимитирующие факторы. Хозяйственная деятельность человека: чрезмерная нагрузка на пастбища в летний период.

Культивирование. При подзимнем посеве в коллекционном питомнике весной появляются дружные всходы. В первый год растения развивают пучок листьев. Через 5 лет остаются единичные экземпляры. Растения не выносят полива. Семена через 5 лет хранения сохраняют хорошую всхожесть.

Меры охраны существующие. Внесен в Красную книгу Киргизской ССР (1985).

Меры охраны рекомендуемые. Не разработаны. Выяснить состояние популяций, изучить биологию, особенности размножения. В местах наибольшей концентрации вида организовать ботанические заказники, интродуцировать в Ботаническом саду НАН КР, как лекарственное растение.

Источники: 24, 64,80.

Aulie-Ata Stemmacantha Centaury

Stemmacantha aulieatensis (Jljin) M. Dittrich
(*Rhaponticum aulieatense* (Jljin))

Status: EN. It is critically endangered very rare narrow-spreaded species, distributed in Alexander (only in western part), Etchkili-Too, Ak-Tash and Talas (Kara-Koyun River basin) Mountain Ranges. This ornamental plant occurs by single individuals at stony and metal slopes in the zone of Juniper forest. Period of flowering: May – June, propagation is generative (by seeds); the plant is unstudied in a culture. Limiting factor is anthropogenic influence (excessive pasturage in summer period). At present time any elaborated special methods for the preservation are absent, despite of including into Red Book of the countryin 1985. Study of the biology and propagation in the nature, introduction into a culture in the botanical gardens and creation of protected territories in places with concentrated populations are necessary for the conservation.

Алай көп башы, тармал чөбү

Centaurea alaica Iljin

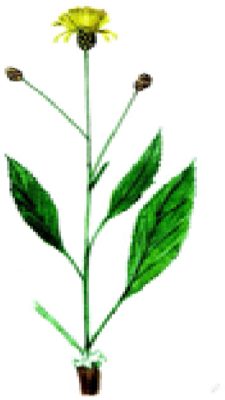

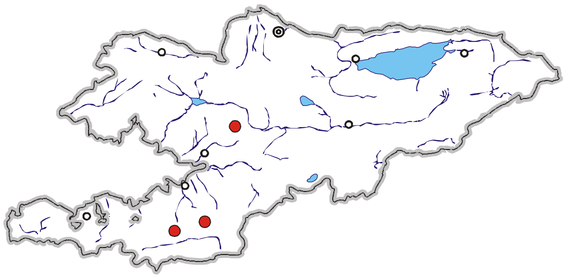

Татаал гүлдүүлөрдөн - Asteraceae Dumort - Сложноцветные

Статусу: VU. Эндем түр.

Мүнөздөмө. Бийиктиги 80-100 см ге чейин жеткен көп жылдык өсүмдүк. Жалбырактары узунча-жумуру, шуштугуй, кыры кемирчек-тишчелүү, түбүнө бир аз ичкерген; төмөнкүлөрү – саптуу, бүтүн кырдуу; ортоңкулары – канаттай өтө кыска саптуу же сапсыз, бүтүн кырдуу же түбүндө аз сандаган каптал сегменттүү. Гүлү сары, себет топ гүлүнө чогулган. Ороочтору түксүз, узундугу 2, туурасы 1,5 см ге чейин; сырткы жана ортоңку ороочторунун жалбыракчаларынын өсүндүлөрү жок, кээде ичке чел кабыктай жээктүү; эң ичкилери – өтө чоң эмес өсүндүсү менен. Мөмөсү көкүлүү урукча.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Июнь-июлда гүлдөп, июль-августта мөмөлөйт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Фергана тоо кыркасы: Тар суусунун өзөнү, Алай тоо кыркасы, Тяньшань, Памир-Алай.

Өсүү шарттары. Ортоңку жана төмөнкү тоолордогу таштак беттердеги алкактар.

Саны. Популяциялары аз санда.

Чектөөчү факторлор. Себептери аныкталган эмес.

Өстүрүү. Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Коргоого алынбаган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Түрдүн сан-өлчөмүн, популяцияларын аныктап, учураган аймактарды коргоого алуу зарыл.

Василёк алайский

Centaurea alaica Iljin

Статус: VU. Эндемичный вид.

Описание. Многолетнее растение до 80 - 100 см выс. Листья продолговато-овальные, острые, по краю хрящевато-зубчатые, к основанию постепенно суженные; нижние - черешковые, цельные; средние и верхние - на очень коротких крылатых черешках или почти сидячие, цельные или у основания пластинки с немногими, очень мелкими боковыми сегментами. Цветки желтые, собраны в соцветие-корзинку. Обертки голые, до 2 см длины., до 1,5 см ширины.; наружные и средние листочки обертки - без придатка, иногда с узкой перепончатой каймой; самые внутренние - с небольшим перепончатым придатком. Плоды семянки с хохолком.

Особенности биологии. Цветет в VI - VII, плодоносит в VII - VIII.

Распространение общее и в стране. Ферганский хребет: долина р. Тар, Алайский хребет.

Места произрастания. На каменистых склонах в нижнем и среднем поясах гор.

Численность. Небольшие популяции.

Лимитирующие факторы. Причины не известны.

Культивирование. Сведений нет.

Меры охраны существующие. Не охраняется.

Меры охраны рекомендуемые. Обеспечить сохранение местообитаний и популяций вида, уточнить запасы.

Источники: 53, 65, 80.

Alai Centaury

Centaurea alaica Iljin

Status: VU. This mosaic-distributed species is local endem of Southern Tien-Shan and North-eastern Alai-Pamirs. It is spreaded in Alai and Fergana Mountain Ranges (Tar River basin). This tall perennial plant has an aesthetic value. Plants populates stony slopes in low- and mid-montane belts. Period of flowering: June – July, fruiting in July – August. Number is insignificant, limiting factors are not revealed. Data about cultivation and any protection measures are absent. The protection of habitats and monitoring, inventory of the specific area and populations, as well as prohibition of flower collection, are offered to conserve the species.

Олуяата трихантемиси

***Trichanthemis aulieatensis* (B. Fedtsch.) Krasch.**

(*Pseudoglossanthis aulieatensis* (B. Fedtsch.) Poljak)

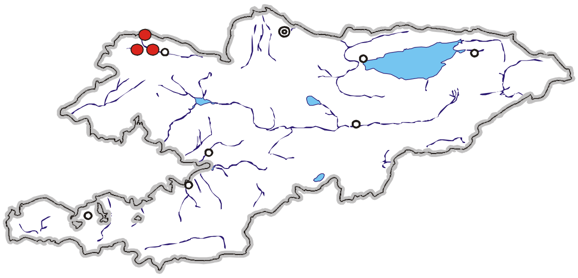

Татаал гүлдүүлөрдөн - **Asteraceae Dumort - Сложноцветные**

Статусу: EN. Монотиптүү секциянын өкүлү, сейрек (кууш) кездешкен эндем, жогору декоративдүү өсүмдүк.

Мүнөздөмө. Көп жылдык, чачыранды түктүү, бийиктиги 20-40 см ге чейин жеткен, жоон, көп өзөктүү, жыгачтанган тамырлуу өсүмдүк. Көпчүлүк сабагы начар жалбырактанган, сабагынын түбү жыгачтанган, бутактуу, жогору бөлүгүндө жөнөкөй, тик же түбүнөн чыгып, начар жалбырактанган. Жалбырактары түксүз же билинер-билинбес түктүү, топуракка жакындарынын узундугу 10 см, туурасы 2 см ге чейин, канаттай же кош канаттай бөлүктүү, жалбырак сапсыз. Гүл чанактары жалгыздан, ороочторунун узундугу – 6-8 мм, туурасы – 14-23 мм, желекчелери терилүү, четтери кеңири күрөң-буурул жаргак сымал сызмалуу, сырткылары жазы ланцеттей, ичкилери узунча сызыкчадай; гүлдөрү ар түрдүү, четкилери- энеликтери тил сымал кызыл-ак гүл коргондуу; ортоңкулары эки жыныстуу, түтүкчөдөй жыш түктүү гүл коргондуу. Урукчаларынын узундугу 2,5-3,2 мм, кырдуу, жыш түктүү, паппусу – таажы сымал, чел кабыктай түрпүлүү.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Май-июнда гүлдөп, июлда уруктайт. Уругу аркылуу көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Түштүк Казакстан (Кыргыз тоо кыркасынын түндүк бетинин батыш бөлүгү, Алмасай капчыгайы, Сырдарыя Каратоо кыркасы) жана Кыргызстан (Эчкилүүтоо тоо кыркасы, Кыргыз тоо кыркасынын түштүк бетинин батыш бөлүгү, Кararча капчыгайы).

Өсүү шарттары. Жылгалуу жана арча токойлорунун таштактуу беттеринде 1400-1800 м абсалюттук бийиктиктер.

Саны. Түрдүн саны аз, ал бир нече гана жерлердеги чогултуудан улам белгилүү жана акыркы 15 жылда табылган эмес.

Чектөөчү факторлор. Антропогендик. Жогору декоративдүү өсүмдүк катары гүлдөрүн калк массалык түрдө чогултуп, жайыттарда мал көп жайылат. Уругу аркылуу калыбына келүүсү жокко эсе.

Өстүрүү. Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. СССРдин Кызыл китебине 1975-жылы киргизилген, Казак ССРинин Кызыл китебине 1978-жылы киргизилген, Кыргыз ССРинин Кызыл китебине 1985 жылы киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Түрдүн популяциясына көзөмөлдүк кылып, ал өскөн аймактарын корукка алып, жогору декоративдүү өсүмдүк катары өстүрүү зарыл.

Волосистоцветочник аулиеатинский

Trichanthemis aulieatensis (B. Fedtsch.) Krasch.
(*Pseudoglossanthis aulieatensis* (B. Fedtsch.) Poljak)

Статус: EN. Представитель монотипной секции, узколокальный эндемик, высокодекоративное растение.

Описание. Многолетнее растение, рассеянно-волосистое, до 20–40 см высоты с толстым деревянистым, многоглавым корнем. Стебли слабооблиственные, многочисленные, у основания сильно древеснеющие, разветвленные, выше – простые, прямостоячие или у основания восходящие, слабо олиственные. Листья голые или почти голые, прикорневые 10 см длины, до 2 см ширины, перисто- или дважды перисторассеченные, сидячие. Корзинки одиночные, их обвертки 6–8 мм длины, 14 – 23 мм ширины, листочки кожистые, по краю с широкой темно-бурой перепончатой каймой, наружные широколанцетные, внутренние продолговатолинейные; цветки разнородные, краевые, пестичные с языковым розовато-белым венчиком; центральные обоеполые, с трубчатым густо-волосистым венчиком. Семянки 2,5 - 3,2 мм длины, ребристые, густоволосистые, паппус коронковидный, из пленчатых чешуй.

Особенности биологии. Цветет в V-VI; плодоносит в VII. Размножение семенное.

Распространение общее и в стране. Южный Казахстан (западная часть северного склона Киргизского хребта, урочище Алмасай, хребет Сырдарьинский Каратау) и Кыргызстан (хребты Ичкили-Тоо и Ак-Таш, западная часть южного склона Киргизского хребта, урочище Кара-Арча).

Места произрастания. По ложбинкам и каменистым склонам в арчевниках до абсолютной высоты 1400-1800 м.

Численность. Численность вида мала, он известен лишь из нескольких пунктов и по единичным сборам. Последние 15 лет не регистрировался.

Лимитирующие факторы. Антропогенные. Массовый сбор цветов населением высокодекоративного растения, вытаптывание скотом при чрезмерной нагрузке на пастбища. Почти отсутствует семенное возобновление.

Культивирование. Сведений нет.

Меры охраны существующие. Занесён в Красную книгу СССР (1975), Красную книгу Казахской ССР (1978), Красную книгу Киргизской ССР (1985).

Меры охраны рекомендуемые. Охрана местообитаний, введение в культуру как декоративное растение, контролировать состояние популяций.

Источники: 10, 23, 24, 58, 65, 78.

Aulie-Ata Pseudoglossanthis Centaury

Trichanthemis aulieatensis (B. Fedtsch.) Krasch.
(*Pseudoglossanthis aulieatensis* (B. Fedtsch.) Poljak)

Status: EN. It is endangered narrowly spreaded species with reducing area and number, ornamental perennial flower, only one representative of separate section between congeners, endemic for North-western Kyrgyzstan and Southern Kazakhstan. It is known from several sites in westernmost part of Alexander Mountain Range (Kara-Archa Ravine), in Syr-Dar Karatau (Kazakhstan) and in Echkiletau Mountain Ridge but was not registered in Kyrgyzstan last fifteen years. The species was observed by very sparse individuals on stony slopes and in narrowly gullies, at 1,400–1,800 m above sea level, up to Juniper open forest belt. Period of flowering: May – June, fruiting in July, propagation is generative (by seeds). Limiting factors: very weak reproduction, excessive pasturage, destruction by cattle trampling-down and flower collection by people. The species is included into USSR Red Data Book in 1975 and Red Book of Kyrgyzstan in 1985, but areas of occupancy are still out of real protection. There are urgent necessary inventory of populations and organiying of effective protection for habitats (prohibition of pasturage etc.) and the introduction into a culture.

Сары трихантемис

Trichanthemis aurea Krasch.

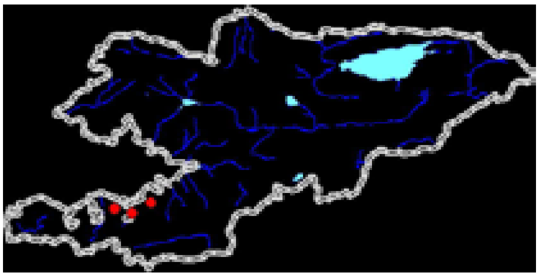

Татаал гүлдүүлөрдөн - Asteraceae Dumort - Сложноцветные

Статусу: VU. Алай тоо кыркасынын сейрек кездешкен, декоративдүү, (кууш) эндем түр.

Мүнөздөмө. Көп жылдык бозомук-жашыл өсүмдүк. Тамыры көп, негизги тамырлуу, каудекси кыска жана ыкташкан. Сабагынын бийиктиги 5-30 см, көп санда, башында жалгыз гүл таажылуу. Жалбырактары ланцеттүү, түктүүлүгүнөн бозомук-жашыл, эки түрдүү канаттай-тилкелүү; биринчи иреттеги сегменттери ажыратылган, сүйрү-жумуртка сымал, четки бөлүкчөлөрү 3-5 санда, сызыкча, учтары кыска түссүз-ачык курч учтуу, сабактарынын жогорку жагында жалбырактары азыраак, тамыр түбүнө жакындары жалбырак саптуу. Гүл таажысындагы четки гүлдөрү тилдүү, тегерек-түтүкчөлүү келет. Урукчаларынын узундугу 2-3 мм, ажыры – 2,5-4 мм узундукта, 8-12 ичке сызыкчалуу чел кабыктуу.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Май-июнда гүлдөп, июль-августта урук байлайт. Уругу аркылуу көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Алай кырка тоосунун түндүк капталдары (Өзбекстан, Кыргызстан). Кыргызстанда – Исфайрамсай жана Шахимардан сууларынын капчыгайында, Үчкоргон, Пулгон жана Кадамжай кыштактарынын тегереги, Катрантоо кыркасы.

Өсүү шарттары. Тоо этектеринин таштак-шагылдуу, сланцтардын калдыктарындагы төмөнкү алкактарында кездешет.

Саны. Анча көп эмес.

Чектөөчү факторлор. Жайыттарда малды көп жаюудан тебеленүүсү. Туристтер жана калктын өсүмдүктүн гүлдөрүн массалык түрдө чогултуп, урук байлоочу өсүмдүктөрдүн санын азайтуусу.

Өстүрүү. Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. СССРдин Кызыл китебине (1975), Кыргыз ССРинин Кызыл китебине (1985) киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Атайын коргоо аракеттери иштелип чыкпаган. Ботаникалык заказник уюштуруп, декоративдүү өсүмдүк катары өстүрүү зарыл.

Волосистоцветочник золотистый

Trichanthemis aurea Krasch.

Статус: *VU*. Редкий узкоэндемичный вид Алайского хребта, декоративное растение.

Описание. Многолетнее серовато-зеленое растение. Корень многоглавый, каудексы короткие и сближенные. Стебли 5 – 30 см высоты, многочисленные, с одиночными корзинками наверху. Листья ланцетные, серовато-зеленые от опушения, дважды перисторассеченные: сегменты первого порядка раздвинутые, продолговатояйцевидные; конечные дольки в числе 3 - 5, линейные, на кончике с коротким прозрачным остроконечием; вверх по стеблю листья уменьшающиеся, прикорневые - черешковые. В корзинках краевые цветки язычковые, дисковые-трубчатые. Семянки 2–3 мм длины: коронка 2,5–4,0 мм длины, рассечёная на 8–12 узколинейных пленок.

Особенности биологии. Цветет в V-VI; плодоносит в VII-VIII. Размножается семенами.

Распространение общее и в стране. Северный макросклон Алайского хребта (Узбекистан, Кыргызстан). В Кыргызстане – ущелья рек Исфайрамсай и Шахимардан в окрестности сел Уч-Коргон, Пульгон и Кадамжай, хребет Катран-Тоо.

Места произрастания. Каменистые склоны, выходы сланцев в предгорьях и нижнем поясе гор.

Численность. Очень незначительная.

Лимитирующие факторы. Вытаптывание при бессистемном выпасе скота. Массовый сбор цветов населением и туристами снижает число плодоносящих растений.

Культивирование. Сведений нет.

Меры охраны существующие. Внесен в Красную книгу СССР (1975), Красную книгу Киргизской ССР (1985).

Меры охраны рекомендуемые. Специальные меры охраны не разработаны. Организовать ботанический заказник, ввести в культуру как декоративное растение.

Источники информации: 24, 65, 78.

Golden Trichanthemis Centaury

Trichanthemis aurea Krasch.

Status: VU. It is rare ornamental plant, narrowly spreaded endem of northern part of Alai Mountains (Kyrgyzstan, Uzbekistan). The species was found in several sites in lower parts of Isfairamsai and Shakhimardan Ravines and at northern slope of Katrang-Too Mountain Range, on stony, metal and metal-clayey slopes. Period of flowering: May – June, fruiting in July – August; propagation is generative (by seeds) only. Number is small. The species is unknown in a culture. Limiting factors: excessive pasturage (trampling-down by a cattle) and mass flower collection. This plant is out of special protection despite of including into Red Book of Kyrgyzstan in 1985. There are offered to create botanical wildlife area in territory of occupancy and to introduce in Botanical garden (valuable ornamental plant).

Ак маңдайдай пиретрум

Pyrethrum leontopodium (C. Winkl.) Tzvel.

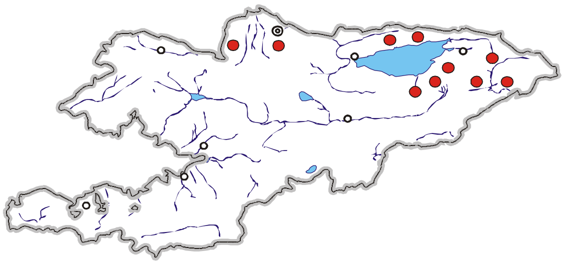

Татаал гүлдүүлөрдөн - **Asteraceae Dumort - Сложноцветные**

Статусу: **VU.** Эндем түр.

Мүнөздөмө. Бийиктиги 3-15 см чейин жеткен көп жылдык өсүмдүк. Өтө жыш, темгилдүү безчелери анча билинбеген, булалангандыктан жалбырактарынын жалпы түзүлүшү байкалбастан, агыш болуп көрүнөт. Тамыр моюнчасындагы тамырларынын узундугу 4 см ге чейин, туурасы 1,5 см, узун, түбү жоон саптуу, жалбырагы сүйрү же ылдый караган жумурткадай, эки ирет (кээде үч ирет) канаттай тилкелүү, акыркы бөлүктөрү сызгычтай-ланцеттүүдөн сүйрүгө чейин, узуну 1 мм ге жетет, учтугуй же учу жок. Сабактагы жалбырактары кичирээк жана анча тилкелүү эмес, сапсыз. Гүлдөрү себеттей топ гүлгө чогулган. Гүл коргону бирден, узун келген жыш кийиздей ак түктүү гүл саптуу. Ороочторунун диаметри 10-20 мм.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Июль-августта гүлдөп, август-сентябрда мөмөлөйт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Тарбагатай, Жунгар Алатоосу, Тяньшань, Памир-Алай. Кыргызстанда – Күңгөй, Тескей Алатоо, Фергана, Кыргыз тоо кыркалары, Сарыжаз жана Кайыңды сууларынын бассейниндеги тоолор.

Өсүү шарттары. Суулардын өзөнүндөгү майда шагыл-таштар, мореналар, таштуу бийик тоо алкактарындагы беттер.

Саны. Популяциялары аз санда.

Чектөөчү факторлор. Мал жайып, гүлүн үзүп-чогултуу.

Өстүрүү. Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Коргоого алынган эмес.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Түр кездешкен аймактарды коргоп, анын популяцияларын санын иликтеп, гүлүн чогултууга тыюу салуу.

Поповник (ромашник) эдельвейсовидный

Pyrethrum leontopodium (C. Winkl.) Tzvel.

Статус: *VU*. Эндемичный вид.

Описание. Многолетнее растение около 3 - 15 см высоты. Листья беловатые от очень обильного войлока, за которым едва просматриваются их очертания, с мало заметными точечными железками. Листья прикорневые до 4 см длины, 1,5 см ширины, на длинных, расширенных у основания черешках; пластинки их в очертании продолговатые или обратнояйцевидные, дважды (иногда почти трижды) перисторассеченные; конечные дольки от линейно-ланцетных до продолговатых, до 1 мм ширины, на верхушке с коротким острием или без него. Стеблевые листья сильно уменьшенные и менее рассеченные, сидячие. Цветки собраны в соцветие - корзинку. Корзинки одиночные, на длинных, обильно беловато-войлочных ножках. Обертки 10 - 20 мм в диаметре, 5,5-6 мм шириной, окутанные обильным рыхлым войлоком. Языковыецветки белые.

Особенности биологии. Цветет в VII - VIII, плодоносит в VIII - IX.

Распространение общее и в стране. Тарбагатай, Джунгарский Алатау, Тянь-Шань, Памиро-Алай. В Кыргызстане – хребты Кунгей, Терскей Ала-Тоо, Ферганский, Киргизский, горы в бассейнах рек Сары-Джаз и Каинды.

Места произрастания. На галечниках по долинам рек, среди камней и щебня, на моренах, каменистых склонах, осыпях в верхнем поясе гор.

Численность. Незначительные популяции.

Лимитирующие факторы. Выпас скота, сбор цветов.

Культивирование. Сведений нет.

Меры охраны существующие. Не охраняется.

Меры охраны рекомендуемые. Сохранение мест произрастания, мониторинг численности в популяциях вида, запрет на сбор цветов.

Источники: 54, 63, 78.

Edelweiss-like Pyrethrum

Pyrethrum leontopodium (C. Winkl.) Tzvel.

Status: VU. This small perennial plant is rare mosaic-distributed species spreaded in Alai-Pamir, Tien Shan, Dhungar and Tarbagatai Mountain Range. In Kyrgyzstan it is known from Alexander, Kungei Ala-Too, Terskei Ala-Too and Fergana Mountain Ranges and Sary-Dzhaz River basin. The species populates screes, metal and stony slopes, pebbles in riverbeds and moraines, in the altimountainous zone. Period of flowering: July – August, fruiting in August – September. All revealed populations are insignificant in number. Data about cultivation and any protection measures are absent. The protection of habitats and monitoring, as well prohibition of flower collection are offered to conserve the species.

Комаров лепидолофасы

Lepidolopha komarowii **C.Winkl**

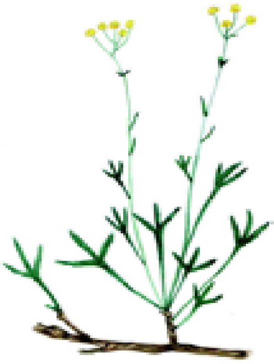

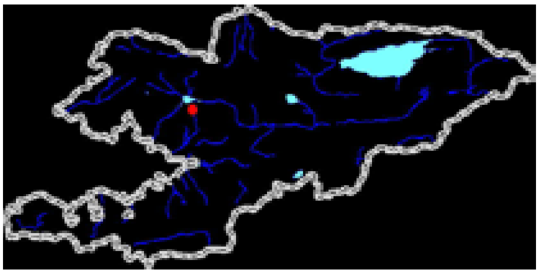

Татаал гүлдүүлөрдөн - Asteraceae Dumort - Сложноцветные

Статусу: EN. Тоолуу Орто Азиянын эндем түрү, эндем орто азиялык тукумдун өкүлү. Декоративдүү.

Мүнөздөмө. Бийиктиги 1 м ге чейин жетип, түбүнөн баштап бутактанган бадал өсүмдүк. Бир жылдык бутактары түз, жабышып түктөнгөн, төмөнкү бөлүгү жыш жалбырактанган, ал эми жогору жагында бирин-серин жалбырактуу. Жалбырактары көгүлтүр-жашыл жабышкан түктүү; төмөнкүлөрүнүн узундугу 4-10 см, жалбырак саптуу, сызгычтай бөлүктүү, үчүлүк айчыктуу. Себеттери кыска гүл кармагычта 5-20 калкандай топ гүлгө чогулган. Ороочтору көп катарлуу, цилиндр сымал, алардын жалбыракчалары жыш, ыкталган түкчөлүү. Көкүлү урукчасынан эки эсе кыска.

Биологиялык өзгөчөлүктөрү. Июнь-июль айларында гүлдөп, август-сентябрда мөмө байлайт. Уругу аркылуу көбөйөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Памир-Алай: Нуратоо, Койташ, Зарафшан, Гиссар тоо кыркалары жана Батыш Тяньшань: Пскем, Угам, Чаткал жана Сырдарыя Каратоосунун тизмеги (Тажикстан, Өзбекстан, Кыргызстан, Түштүк Казакстан). Кыргызстан үчүн гербарийдик чогултууда бир гана жерден белгилүү (Карасуу суусунун Нарын дарыясына кошулган куймасы).

Өсүү шарттары. Тоолордун төмөнкү жана ортоңку алкактарындагы майда жана таштак топурактуу, шагылдуу беттериндеги шлейфтерде өсөт.

Саны. Жаратылышта өтө чектелген. Жалпы саны аныкталган эмес.

Чектөөчү факторлор. Адамдын чарбачылык аракеттеринин өсүшү. Жайкы мезгилде малдарды эсепсиз жаюу.

Өстүрүү. Азыркыга чейин маданиятташтырылып, изилденген эмес.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргыз ССРинин Кызыл китебине (1985) киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Түрдүн эң жыш өскөн аймактарында ботаникалык заказниктерди уюштуруп, Кыргыз Республиканын УИАнын Ботаникалык багына интродукциялоо иштерин жүргүзүү.

Лепидолофа Комарова

Lepidolopha komarowii C.Winkl

Статус: *EN*. Эндемичный вид горной Средней Азии, представитель эндемичного среднеазиатского рода. Декоративен.

Описание. Кустарник до 1 м высоты, ветвящийся от самого основания. Годовалые ветви прямые прижато-опушенные, в нижней части густо облиственные, вверху с единичными листьями. Листья сизовато-зеленые, прижато-опушенные; нижние листья 4–10 см. длины, трехрассеченные на линейные доли, черешковые. Корзинки на коротких цветоносах, собраны по 5–20 в щиток. Обертки многорядные, цилиндрические, листочки их густо прижато-опушенные. Цветки желтые. Хохолок вдвое короче семянки.

Особенности биологии. Цветет в VI–VII; плодоносит в VIII-IX. Размножается семенами.

Распространение общее и в стране. Памиро-Алай: хребты Нуратау, Койташ, Зеравшанский, Гиссарский и Западный Тянь-Шань: хребты: Пскемский, Угамский, Чаткальский и Сырдарьинский Каратау (Таджикистан Узбекистан, Кыргызстан, Южный Казахстан). Для Кыргызстана известны гербарные сборы с одного пункта (в районе слияния рек Кара-Суу и Нарын).

Места произрастания. Мелкоземистые, каменистые склоны, осыпи, шлейфы в нижнем и среднем поясах гор.

Численность. В природе очень ограничена. Общая численность не установлена.

Лимитирующие факторы. Хозяйственная деятельность человека. Интенсивный выпас скота летом.

Культивирование. В культуре не исследован.

Меры охраны существующие. Внесен в Красную книгу Киргизской ССР (1985).

Меры охраны рекомендуемые. Организация ботанических заказников в местах с большей концентрацией популяций, интродукция в ботаническом саду НАН КР.

Источники: 24, 65, 78.

Komarov's Lepidolopha

Lepidolopha komarowii C.Winkl

Status: EN. It is little-known representative of Middle Asian endemic genus, distributed in Ugam, Pskem, Chatkal, Kurama, Turkestan, Zaravshan and Hissar Mountain Ranges. In the Republic it is known by herbarium samples from north-westernmost Kyrgyzstan at the Kazakh border (V.I. Tkatchenko’s personal communication) and at the junction of rivers Naryn and Kara-Suu (right tributary of Naryn). It is very rare ornamental shrub plant populates silty-soil and stony slopes and screes in low- and mid-montane zones. Period of flowering: June – July, fruiting in August – September; propagation is generative; the plant in unstudied in a culture. Limiting factors: an increasing of the human economic activity in habitats, the excessive pasturage in summer period. The conservation of the species should be supported by the introduction in Bishkek Botanical garden and by the creation of botanical wildlife areas in places with abundant populations.

Тиркеме
Приложение
Annex

Татаал түзүлүштүү өсүмдүктөрдүн Кыргызстандын Кызыл китебинен (1985) алынып салынган түрлөрү

Виды высших растений, выведенные из «Красной книги» Кыргызстана (1985)

1. Калямус айыры — ***Acorus calamus* L. — Аир, Ирный корень — Sweet Flag, or Sweet Sedge, or Myrleflag.**

Дүйнөдө кеңири таралган түр. Балким, Кыргызстанга алынып келинген өсүмдүк. Түп дарыясынын нугунан бир жолу гана табылган. Кийинки издөөлөрдөн учураган эмес.

Широко распространённый в мире вид. В Кыргызстане является, по-видимому, заносным. Был отмечен только один раз в пойме реки Тюп. При последующих поисках не найден.

2. Алай чырашы — ***Eremurus alaicus* Chalkuziev —Эремурус алайский — Alai Desert Candle**

Түр жакында жалгыз табылуудан аныкталган. Кыргызстанда бул түрдүн популяциясынын бар экендиги, өсүү шарттары жана өсүп-өнүүсү белгисиз.

Вид, недавно описанный по единичной находке. Существование популяций, условия произрастания и угроза существованию вида в Кыргызстане не ясны.

3. Иллария чырашы — ***Eremurus hilariae* M. Pop. et Vved.— Эремурус Илларии Hillaria's Desert Candle**

Кыргызстандын территориясында кездешпейт.

На территории Кыргызстана не встречается.

4. Узун жалбырактуу цефалантера — ***Cephalanthera longifolia* (L.) Fritsch. — Пыльцеголовник длиннолистный — Long-leaved Helleborine**

Кыргызстанда жана анын чегинен тышкары кеңири таралган түр. Саны туруктуу жана чарбачылык мааниси жок.

Широко распространённый в мире и в Кыргызстане вид со стабильной численностью, не имеющий хозяйственного значения.

5. Анжир — ***Ficus carica* L. — Инжир обыкновенный — Common Fig**

Дүйнөдө кеңири таралган түр. Орто Азияда табигый шартта Түркмөнстан менен Тажикстанда гана өсөт. Кыргызстанда накта бир гана дарагы Күрпсай капчыгайында белгилүү, бирок ал да балким мурунку кезден калган маданий өсүмдүк.

Широко распространённый в мире вид. В Средней Азии естественно произрастает только в Туркмении и Таджикистане. В Кыргызстане достоверно имеется только одно дерево в ущелье Курпсай, которое, по-видимому, является остатком старой культуры.

6. Гүл жан жалбыракчалуу апийим — ***Papaver bracteatum* Lindl.—Мак прицветниковый — Bract-shaped Poppy**

Кыргызстандын территориясында жапайы түрдө кездешпейт.

На территории Кыргызстана в диком виде не встречается.

7. Сызгычтай жалбырактуу чегендир — ***Rhodiola linearifolia* Boriss. — Родиола линейнолистная — Linear-leaved Rosewort**

Кыргызстанда жана анын чегинен тышкары кеңири таралган, саны туруктуу түр.

Широко распространённый в Кыргызстане и за его пределами вид со стабильной численностью.

8. Ит карагат — ***Ribes janczewskii* Pojark. var. *alba* V. Tkatsch. — Смородина Янчевского — White Janczevski's Currant**

Кыргызстанда кездешкен жөнөкөй түрдүн ак мөмөлүү формасы. Кээбирде кара популяцияларынын ичинде пайда болот. Пайда болуп жана кайрадан жоголуп туруу процесстери адамдын иш-аракетине көзкаранды эмес. Ак мөмөлүү жана ак гүлдүү формалар негизинен бардык эле түрлөрдүн арасында учурайт, анткени ал түр ичиндеги өзгөргүчтүктүн таасири. Алардын баарын коргоого алууга жана алыштын да кереги жок.

Является белоплодной формой обычного на территории Кыргызстана вида. Спорадически появляется в обычных черноплодных популяциях. Появление и исчезновение данных форм практически не зависит

от деятельности человека. Белоплодные и белоцветковые формы имеются практически у всех видов растений и являются проявлением внутривидовой изменчивости. Все их невозможно и не нужно брать под охрану.

9. Түркстан алма-четини — ***Sorbus turkestanica*** **(Franch.) Hedl. — Рябина туркестанская — Turkestan Mountain-ash**

Кыргызстандын территориясында кездешпейт.

На территории Кыргызстана не встречается.

10. Кара өрүк — ***Prunus ferganica*** **Lincz. et Kost. (*Prunoaflatunia*).** — Пруноафлатуния **— Aflatun Cherry, or Fergana Plum**

Бул форма Кыргызстандын территориясындагы дайыма учураган эки түрдүн чогуу өскөн жерлеринде капилеттен болгон гибриддешүүдөн мезгил-мезгили менен пайда болуп турат. Гибриддик формалардын жаралып жана кайрадан жоголуп туруусу адамдын иш-аракетине көзкаранды эмес. Мындан да сейрек кездешүүчү гибриддик формалар кездешет. Алардын баарын коргоого алууга жана алыштын да мааниси жок.

Форма является спонтанным гибридом между двумя обычными на территории Кыргызстана видами и спорадически появляется в местах их совместного произрастания. Появление и исчезновение гибридных форм практически не зависит от деятельности человека. Имеются и другие, редко встречающиеся гибридные формы. Все их невозможно и не нужно брать под охрану.

11. Кыргыз тыйынчанагы — ***Hedysarum kirghisorum*** **B. Fedtsch. — Копеечник киргизский — Kirghizian Sweet Broom**

Кыргызстанда кеңири кездешкен түр, кадимки *H. neglectum*. түрүнөн билинер-билинбес айырмаланат. Бийик тоолуу алкактарда, сырттарда, адамдын таасири анча чоң эмес аймактарда өсөт. Мал жебейт, чарбачылык мааниси жок, ошондуктан түздөн-түз жоголуп кетүүсүнө коркунучтар жок.

Широко распространённый в Кыргызстане вид, слабо отличающийся от обычного *H. neglectum*. Произрастает на сыртах в верхнем поясе гор, где антропогенное влияние минимально, растение скотом не поедается и не имеет хозяйственного значения, поэтому реальной угрозы виду не существует.

12. Кандым, жузгун — ***Calligonum uzunachmatense*** **V. Tkatsch. — Джузгун узунахматский — Uzun-Akhmat Calligonum**

Кеңири таралган түрдүн атынын синоними болуп саналат. Кыргызстанда ***C. uzunachmatense*** Нарын дарыясынын өзөнүндө, кумдуу жерлерде кездешчү. Азыркы учурда бул жерлер суу сактагычтын алдында калган.

Название является синонимом более широко распространенного вида. В Кыргызстане *C. usunachmatense* встречался только на песках в пойме реки Нарын. В настоящее время эти местообитания затоплены водами водохранилища.

13. Анар — ***Punica granatum*** L. — Гранат обыкновенный — Dwarf Pomegranate

Дүйнөдө кеңири таралган түр. Орто Азияда Түркмөнстан менен Тажикстанда табигый өсөт.

Широко распространённый в мире вид. Естественно, в Средней Азии встречается в Туркмении и Таджикистане. В Кыргызстане было достоверно известно единственное дерево в природном биотопе в ущелье Рязан-Сай, но и оно, вероятно, являлось остатком старой культуры.

14. Никитина отостегиясы — ***Otostegia nikitinae*** **V. Scharaschova. — Отостегия Никитиной — Nikitina's Otostegia**

Түр кеңири таралган *O. olgae* түрүнөн билинер-билинбес айырмаланат, балким анын формасы (синоними) болушу керек.

Вид слабо отличается от широко распространённого *O. olgae* и, по-видимому, является его формой (синонимом).

15. Бөлүк жалбырактуу чөл шимүүрү — ***Eremostachys cephalariifolia*** **M. Pop. — Пустынноколосник головчатколистный — Scalehead-leaved Desert-rod**

Түрдүн аты кеңири таралган жана экологиялык жактан ийкемдүү түрдүн *E. speciosa* Rupr. синоними. Ага Кыргызстанда эч кандай коркунуч жок.

Название является синонимом широко распространенного и экологически пластичного вида *E. speciosa* Rupr., которому в пределах Кыргызстана ничего не угрожает.

16. Бийик карандыз — ***Inula helenium*** **L. — Девясил высокий — Elecampagne, Tall Helecampane**

Дүйнөдө жана Кыргызстанда кеңири таралган, саны туруктуу, кээде отоо чөп болгон түр.

Широко распространённый в мире и в Кыргызстане вид со стабильной численностью, иногда является сорняком.

Экинчи бөлүм
ЖАНЫБАРЛАР

Вторая часть
ЖИВОТНЫЕ

Second part
ANIMALS

Илимий редактор
Научный редактор
Scientific editor

Милько Д. А.

Түзүүчүлөр
Составители
Compilers

Аттокуров А. Т.
Urocerus sah

Калтаев Т. К.
Satanas gigas

Кенжебаев А. А.
Urocerus sah

Милько Д. А.
Parnassius apollo merzbacheri, Megalodontes kuznetzovi, Polochrum pamirepandum, Masaris longicornis, Rossomyrmex proformicarum

Овчинников С. В.
Tricholathys relicta, Cephalota galatea, Carabus ferghanicus, Carabus validus, Prionus tschitscherini, Kirgisobia bohnei

Орозумбеков А. А.
Urocerus sah

Токторалиев Б. М.
Urocerus sah

Торопов С. А.
Colias christophi, Parnassius loxias tashkorensis, Papilio alexanor voldemar

Челпакова Ж. М.
Sonjagaster coronatus, Saga pedo, Satanas gigas

Муунак буттуулар

Членистоногие

Arthropods

Түрлөрдүн тизмеси
Список видов
List of Species

ЖӨРГӨМҮШ СЫМАЛДУУЛАР – **ARANEIDA – ПАУКООБРАЗНЫЕ – ARACHNIDS**

ЖӨРГӨМҮШТӨР – ARANEAE – ПАУКИ – SPIDERS

Диктинидалар – Dictynidae – Диктиниды – Dictynid Spiders

1. Трихолатис реликт жөргөмүшү – *Tricholathys relicta* – Паук Трихолатис реликтовая Ovchinnikov's Relic Spider

КУРТ-КУМУРСКАЛАР – **INSECTA – НАСЕКОМЫЕ – INSECTS**

ИЙНЕЛИКТЕР – **ODONATA – СТРЕКОЗЫ – DRAGON-FLIES**

Тикен куйрук ийнеликтер – **Cordulegasteridae– Булавобрюхи – Spiketail dragon-flies**

2. Тикен куйрук ийнелик – *Sonjagaster coronatus* – Булавобрюх увенчанный – Coronate Spiketail

СУБАГАЙ (ТҮЗ) КАНАТТУУЛАР – **ORTHOPTERA – ПРЯМОКРЫЛЫЕ – ORTHOPTEROIDS**

Накта чегирткелер – **Tettigoniidae – Кузнечики настоящие – Grasshoppers**

3. Айман чегиртке – *Saga pedo* – Дыбка степная – Matriarchal Katydid, Predatory Bush Cricket

КОҢУЗДАР – **COLEOPTERA – ЖЕСТКОКРЫЛЫЕ (ЖУКИ) – BEETLES**

Күлүк коңуздар – **Cicindelidae – Жуки-скакуны – Tiger Beetles**

4. Галатея күлүгү – *Cephalota galatea* – Скакун Галатея – Galatea Tiger Beetle

Дуулдактар - **Carabidae - Жужелицы -Carab Beetles**

5. Фергана бүркөкчү – *Carabus ferghanicus* – Брызгун ферганский – Fergana Ground Beetle

6. Кара алп бүркөкчү – *Carabus validus* – Брызгун могучий – Vigorous Ground Beetle

Мүрутчандар – **Cerambycidae – Жуки-дровосеки, или Усачи – Longicorn Beetles**

7. Чичерин мурутчаны – *Prionus tschitscherini* – Усач Чичерина – Tschitscherin's Root Borer

8. Кыргызобия мурутчаны – *Kirgisobia bohnei* – Усач Киргизобия – Kirghizobia Longicorn Beetle

КӨПӨЛӨКТӨР – **ЧЕШУЕКРЫЛЫЕ, ИЛИ БАБОЧКИ– MOTHS AND BUTTERFLIES**

Ак көпөлөктөр – **Pieridae – Белянки – Pierids, Whites**

9. Христоф сары көпөлөгү – *Colias christophi* – Желтушка Христофа – Christoph's Clouded Yellow

Калдыркандар – **Papilionidae – Кавалеры, или Парусники – Swallowtails**

10. Локсиас калдырканы – *Parnassius loxias* ssp. *tashkorensis* – Аполлон Локсиас, подвид ташкорооский – Loxias Apollo Butterfly

11. Мерцбахер (кадимки) калдырканы – *Parnassius apollo* ssp. *merzbacheri* – Аполлон обыкновенный, подвид Мерцбахера – Merzbacher's Apollo Butterfly

12. Кичи махаон – *Papilio alexanor* ssp. *voldemar* – Алексанор, подвид Вольдемар – Voldemar Southern Swallowtail

КОШ КАНАТТУУЛАР **(ЧИРКЕЙЛЕР ЖАНА ЧЫМЫНДАР) – DIPTERA – ДВУКРЫЛЫЕ (КОМАРЫ И МУХИ) – DIPTERANS**

Шер чымындар – **Asilidae – Ктыри – Robber-flies**

13. Дөө шер чымыны – *Satanas gigas* – Ктырь гигантский – Eversmann's Giant Robber-fly

ЖАРГАК КАНАТТУУЛАР – **HYMENOPTERA – ПЕРЕПОНЧАТОКРЫЛЫЕ – HYMENOPTERANS**

Мүйүз куйруктуулар – **Siricidae – Рогохвосты – Horntails**

14. Арчачыл мүйүз куйрук – *Urocerus sah* – Рогохвост арчёвый – Juniper Horntail

Тармак муруттуу таарыгычтар – **Megalodontidae – Пилильщики-мегалодонтиды – Lamellicorn Saw-flies**

15. Кузнецов бутак муруттуу таарыгычы – *Megalodontes kuznetzovi* – Мегалодонт Кузнецова – Kuznetzov's Lamellicorn Saw-fly

Сапигида сары аарылар – **Sapygidae – Осы-сапиги – Sapygid Wasps**

16. Полохрум сары аарысы – *Polochrum pamirepandum* – Оса Полохрум азиатская – Asiatic Polochrum Sapygid Wasp

Гүлчү сары аарылар – **Masaridae – Цветочные осы – Masarid Wasps**

17. Мазарис сары аарысы – *Masaris longicornis* – Оса Мазарис длинноусая – Kuznetzov's Longicorn Wasp

Кумурскалар – **Formicidae – Муравьи – Ants**

18. Кара курсактуу кул ээлөөчү кумурска – *Rossomyrmex proformicarum* – Амазонка-Россомирмекс – Russian Rossomyrmex

Кириш сөз

Жунгар-Тяньшань жана Афган-Түркстан биогеографиялык провинцияларынын чектелишинде, Евразия континентинин тереңинен орун алган Кыргызстандын өзгөчө географиялык абалы жана анын рельефинин бириндеп бөлүнүшү-муунак буттуулар-фаунасынын биологиялык түрдүүлүгүнүн уникалдуулугун айкындап турат. Кээбир аныктоолор боюнча Кыргызстандын артроподофаунасы 30 миң деп эсептелет. Бирок ал жетишерлик изилдене элек, Республиканын ар кайсы аймактарында жыл сайын муунак буттуулардын жаңы түрлөрү табылат, кайбирлери илим үчүн жаңы, экинчилери бөлөк өлкөлөрдөн адамдар аркылуу келген, үчүнчүлөрү аныктала элек белгисиз түр бойдон калат. Мындан 10 жылча мурда жүргүзүлгөн эсептөөлөргө караганда, Республиканын фаунасында 418 жөргөмүштүн түрү [10] жана так аныкталган курт-кумурскалардын 9032 түрү [12] белгилүү (бул ар кандай тирүү организмдердин бардык группаларынын түрлөрүнүн санына караганда эки эсе көп.) Кыргызстандын аларга салыштырмалуу татаал климаттык жайгашуусуна карабастан муунак буттуулар түрлөрүнүн тыгыздыгы дүйнөлүк орточо көрсөткүчтөн үч эсе жогору.

Биохимиялык жана ландшафттык түрдүүлүк ар бир өлкөнүн улуттук байлыктарынын бири, алардын ичиндеги артроподофаунасы да жетишерлик маанилүү орунда турат. Акыркы он жылда жер жүзүнүн жаратылышынын түрдүүлүгү бир топ азаюуга дуушар болууда, мындай терс кубулуш муунак буттуулар фаунасы биринчи иретте курт-кумурскаларга да тийбей койгон жок. Республиканын жаратылышынын биологиялык түрдүүлүгүнүн азаюу, жоголуу темпи жалпысынан алганда салыштырмалуу төмөн, бирок бул процесс өлкөнүн аймактары боюнча ар түрдүүчө өтүүдө.

Эларалык аренада курт-кумурскаларды коргоо маселеси биринчи жолу 1955-жылы курт-кумурскалар жана өсүмдүктөр менен биологиялык күрөшүү боюнча Эларалык комитет тарабынан коюлган [46].

Курт-кумурскалар фаунасын коргоо маселелери тоо энтомофаунасынын гана проблемаларын талкуулоодон башталганы кокусунан эмес (тоо ландшафттарын коргоо боюнча 1968-жылы Ереванда өткөн Бүткүл союздук конференцияда) 1976-жылы жаратылышты коргоонун Эларалык союзунун тоо комитетинин курт-кумурскаларды коргоо секцияларынын биринчи уюштуруу кеңешмеси өткөн (кеңешме эки жылда бир өтүп турат). Окумуштуулар жана жаратылышты коргоо мекемелеринин кызматкерлери үчүн тоо энтомофаунасынын түрлөрүнүн байлыгы жана бир жерге топтолушу менен катар эле коркунучта тургандыгы талашсыз болуп, жоголуп бара жаткан түрлөрдү сактап калуу максатында аларды Кызыл китептин ар кандай даражасына киргизүү эсептелет [64, 84], анткени өлкөнүн Кызыл китеби үзгүлтүксүз иш жүргүзүү үчүн Жаратылышты коргоо мыйзамына таянган (улуттук жана эларалык) официалдуу документ болуп эсептелет, ошондой эле корголуучу объектилер боюнча маалымат берүүчү китеп катары кызмат кылат.

Кыргыз ССРнин Кызыл китебине кирүүчү курт-кумурскалардын 5 түрүнүн биринчи тизмеси камтылган [61]. 1984-жылы курт-кумурскалардын 202 түрүн камтыган СССРдин Кызыл китеби жарык көргөн жана Республиканын территориясында жолугуучу түрлөрү да бар. Ушуга байланыштуу жылдын аягында тиешелүү буйрук чыгып [60], сейрек кездешүүчү жана жоголуп кетүү коркунучунда турган курт-кумурскалардын тизмесине дагы кошумча 14 түрү киргизилген. 1985-жылдын башында жарык көргөн Кызыл китепке [20] болгону алгачкы тизмеси (5 түрү) гана кирген.

Кийинкиси он жылдыкта адистер кээбир муунак буттуу курт-кумурскаларды өзүнчө экосистеманын чегинде [46,5,1 ж.б.] коргоо мүмкүнчүлүктөрү жөнүндөгү тыянакка келишти. Биринчи иретте жаратылышты коргоо тажрыйбасында Кызыл китепке киргизилген курт-кумурскалардын жана башка омурткасыз жаныбарлардын түрлөрүнө абдан чоң көңүл бөлүнгөн. Муунак буттуу жаныбарлардын, өсүмдүктөрдүн, орнитофауна жана ири жаныбарлардын жашоо абалдары корукчулардын илимий иштеринин көңүл борборунда болду.

Көп сандагы сейрек кездешүүчү, эндемикалык жоголуп бара жаткан курт-кумурскалардын түрлөрүн натыйжалуу жана комплекстүү коргоо максатында Кыргызстанда жер бөлүнүү сунуш кылынган [68].

Энтомофаунаны коргоодо топтолгон тажрыйбанын, ошондой эле алардын жаңы түрлөрүнүн Кызыл китепке киргизилген тизмесин кайрадан карап чыгуу жана түзөтүү зарылчылыгы келип чыккан.

Биринчи анализдөө [1,47,48 ж.б.] тизмелердин жетишсиздигин айкын көргөздү. Күмөндүү статус алып жүрүүчү түрлөрдүн тизмеге киргизүү, сейрек кездешүүчү жана жоголуп кетүү коркунучунда турган муунак жаныбарларды тизмеге киргизүүдө так, айкын принциптердин жоктугунда. «Фаунанын коздугу» деген атты алып жүрүүчү омурткасыз жаныбарлардын белгилүү бир көпчүлүк өкүлдөрү эстетикалык баалуулукка ээ жана коммерциялык коллекциялардын нерсеси болуп саналат.

Акыркы жылдары жаратылышты коргоо органдарынын жасалма кызыгуусу гана пайда болгон. Так жана даана аныктоо керек, анткени ошол омурткасыз жаныбарларды чогултуучу коллекциячы-сүйүүчүлөрдүн жана билим алуу, илимий, медициналык максаттарга көпөлөктөрдү, доңуздарды жана көптөгөн омурткасыз жаныбарларды кармоосу, алардын жаратылыштагы түрлөрүнүн өсүшүнө таасир этпейт. Мисалы үчүн, бүткүл курт-кумурскалардын көбөйүшү жана алардын жашоосунун аздыгы, жаратылыштагы өйдө-ылдыйлык, көп сандагы канаттууларга, кескелдириктерге жана башка жаныбарларга жем болушу мүнөздөлөт. Сейрек кездешүүчү омурткасыз жаныбарлардын өсүшүнө алардын жашоо жериндеги экосистеманын бузулушу жана зыянкечтерге каршы жүргүзүлгөн кеңири масштабдагы химиялык тазалоо иштери алар үчүн чоң куркунуч гана пайда кылат.

Мындан ары да ред-листинг жана омурткасыз жаныбарлардын түрүн коргоо жөнүндөгү талкуунун багыты белгиленген, ошондой эле SSC/IUCN сунушу боюнча бир түргө келтирилген жаныбарлар түрлөрүн Кызыл китепке киргизүү каралган [16,75]. Ошону менен катар эле омурткасыз жаныбарлардын түрүн тандап алуунун жалпы критерийлери жана алгоритмикалык ачкычы талкууланды жана сунушталды [73, 29], кайрадан экологиялык жана таксономиялык группадагы түрлөрүнө кайрадан көңүл бурулган [23, 66]. Кыргызстандын Кызыл китебинин биринчи жарык көрүшүндө эле категориялар такыр эле аныкталган эмес [20], түрлөрдүн ар бир бешинчисине «сан жагынан кыскартылып бара жаткан сейрек түрү» деген статус берилген жана «сан жагынан кыскаруу уланып жатат» же «сан жагынан кыскаруу тенденциясы жүрүп жатат» деген субъективдүү мүнөздөмөсү бар [11].

Акыркы он жылдыкта регионалдык Кызыл китепке киргизилген жаныбарлардын майдалануу жана көбөйүү тенденциясы, ошондой эле муунак курт-кумурскалар үчүн дагы практикалык көзкараштан караганда эч негизсиз болуп эсептелет (статусту бөлүштүрүүдө жасалма кыйынчылыктарды туудурат), көп сандагы жаныбарлардын түрлөрүн коргоону эффективдүү уюштуруу эч негизсиз.

Биздин өлкөбүзгө ылайык, Республиканын чет жакасында адамдардын чарбачылык иштеринин натыйжасында кээбир биоценоздор бузулган, ошонун натыйжасында омурткасыз жаныбарлардын түрлөрүнүн жоголушу шексиз (акыркы жылдардагы экономикалык жер реформасы, азыркы абалдарды жана тенденцияны көңүлгө алганда). Бирок, жаратылышта бул жаныбарлардын түрлөрү такыр эле жоголуп кетет дегенге болбойт. Теориялык жактан кээбир омурткасыз жаныбарлардын түрлөрү кайрадан ошол жерге жайгашышы мүкүн. Тилекке каршы, Кыргызстандын энтомофаунасында да мындай түрлөрү бар жана алар SSC/IUCN категориясынын системасында ылайык EX категориясына кошуу керек, атап айтканда RE категориясына [“Regionally Extinct” – “аймактагыжоголупкетүү”]. Мисалы, Psammodius noctu rnes Reiffer жана Masaris Carli Schulthess. Алардын ичинен биринчиси болуп-тилке-тилке муруттуу доңуз - псалемоколимбет – Чүй өрөөнүндө участокторду кум менен ирригациялоодо жана аэропорт курулушунун натыйжасында таптакыр жоголуп кеткен доңуз. Моюнкум чөлүндө бул жаныбарды табигый түрдө калыбына келтирүү мүмкүн эмес жана аны Кызыл китепке киргизүү маанисиз. Экинчи түрү – гул аарысы, «визиттик карточка» байыркы чыгыш – теской аймагында, Ысыккөлдүн жээгинде жашаган (Чолпоната шаарынын чет-жакасы) жана бир топ жылдардан кийин да изилдөөлөрдө кездешкен жок. Алардын жашоо жерлери

абдан күчтүү антропогендик деградацияга (төмөндөөгө дуушар болгон, чынында өлүп жоголгон, калган кээбир түрлөрү Кыргызстандан тышкары жерлерде жашайт.

Республиканын шарттарында бул эки түрүн жасалма жол менен кайра калыбына келтирүү мүмкүн эмес. ЕХ («жоголуп кетүүчү») категориядагы майда өлчөмдөгү, жашыруун жашоочу, жаратылышта сейрек кездешүүчү муунак буттуулардын түрүн көп нерселерге кошууга болбойт. DD категориясы («жетишсиз малыматтар») ушул сейрек түрлөрдүн эң эле көптүгүнүн себебинен чыгарылып калган, мисалы «табигый сейрек» курт-кумурскалардын таксондору азыркы убакытта сан жагынан такталган эмес. Аймактык ред-листинг практикасында монотиптик жана реликттик тукумдардын жана түркүмдөрдүн Кызыл китепке киргизүү генофондду сактап калуу үчүн чоң мааниси бар.

Тескерисинче, Кызыл китептен мурдараак жарык көргөн басылмада аныкталгандай «сейрек түр, жаратылыштын кооздугу» алардын ареалынын жана санынын кыскарышы эч кандай байланышта эмес. Кыргыз Республикасы аянты жагынан анча чон эмес өлкө болгондуктан, омурткасыз жаныбарлардын түрлөрүн гана Кызыл китепке киргизүү ылайыктуу.

Орто Азиянын муунак буттуу жаныбарларынын жоголуп кетүү конкунучунда тургандыгын практика жүзүндө далилденди, анткени CR («кыйын абалды тургандар») жана EN («коркунуч абалында тургандар») бири-биринен бир аз диапазондо гана айырмаланышат, калган категориядагы NT «коркунучка жакын абалда болгондор») жана LC (анча чоң эмес коркунучта болгондор») (LR, төмөндөтүлгөн коркунучтагылар») бири-бирине окшоштор. Кыргызстандагы коргоого муктаж болгон омурткасыз жаныбарлардын түрлөрүн VU («начарыраак») [66] категориясына киргизүү керек деген ойлор айтылды.

ENC («Коркунучтуу абалда турат») анча чоң эмес диапазондук баалосунда бир аз гана айырмачылыктарга ээ, ал эми NTнин («коркунучтуу абалга жакын акыбалда») эки категориясы LC («анча деле коркунуч туудурбаган») жана LR («төмөнкү коркунучтун» алгачкы версиясы») – дээрлик окшош. Ошондой эле Кыргызстандын аймагындагы омурткасыз жаныбарлардын баардык түрлөрүн VU («Алсыздар») категориясына өткөрүш керек деген ойлор айтылды.

Коргоого муктаж болгон муунак буттуулардын жаңы тизмесин түзүү узак убакытты жана чоң жумушту талап кылат. 2002-жылы Бишкекте өткөн Глобалдуу тоо саммитинде (биринчи тегерек столдун иши боюнча) Кыргызстанда Кызыл китептин жаңы жыйнагын бастырып чыгаруу маселеси көтөрүлдү [15]. Ушул эле жылы азайып жана жоголуп бара жаткан түрлөрдү [66] категорияларын, сапаттарын, принциптерин аныктай турган атайын обзор чыгарылды (Кыргызстандагы энтомологдордун коомунун басмасынан) жана Кыргызстандын Кызыл китебине кирген курт-кумурскалардын 12 түрүнүн статусун, санын аныктай турган жаңы обзор чыкты [12]. Жаңы тизмени түзүүгө [123, 70] жана дискуссияга Кыргыз Республикасынын жана Европанын белгилүү токсономисттери, табиятты коргоонун бардык кызматкерлери катышышты. 2004-жылы Кыргыз Республикасынын токой-чарба кызматынын колдоосунда бир нече энтомологдордун маанилүү экспедициясы уюштурулган [44, 45, 70]. Бул экспедициянын максаты 100дөн ашык курт-кумурскаларды түрлөрдү аныктай турган тийиштүү маалыматтарды тактоо эле. Бул тизмеге Кыргызстандын Кызыл китебине кирген баардык түрлөр (19 ССРдин Кызыл китебине кирген (33 түр [26], IUCIVRLTS (10 түр: [76]), коңшу өлкөлөрдүн Кызыл китебине [23 жб.] жазылгандарды жаңы китепке кайрадан кийирүү жана бир нече…

Албетте бир эле сезондо курт-кумурскалардын бул түрлөрүн издеп табуу, алардын көбөйүшүн башкача айтканда популяциясын изилдөө мүмкүн эмес эле, ошентсе да алардын кээбир түрлөрүнүн жашаган жери жана популяциясы аныкталды [44, 45, 70]. Акырында, Кыргызстандын аймагындагы аз сандын жана жоголуп бара жаткан флора менен фаунаны 2005-жылы 27-ноябрда Кызыл китепке киргизүү иши колго алынды. Чогулуштун жыйынтыктоочу резолюциясында төмөнкү сунуштар айтылды: биринчиден, муунак буттууларды Кызыл китептин объектиси катары анын өзгөчөлүктөрүн аныктоо жана SSC/IUC N175 сунуштарын эске алуу, экинчиден, жаңы жыйнакка 17 токсон кумурскаларын кошуу керек (алардын ичинен 2 түрү I категорияга, 12 – II категорияга, 4 – III категорияга кирет)

жана жөргөмүш сымалдардын 1 түрүн (II категория); үчүнчүдөн мурда Кызыл китепке кирген 15 түрүн, IUCIVRLI5 (4) тобуна кирген 3 түрдөн башкасын алып салуу.

Жарым жылдан кийин өкмөттүн токтому менен [59] муунак буттуулардын жаңы тизмеси Кызыл китептин экинчи чыгарылышына кийирүү иши бекитилди. Курт-кумурскалардын айрым түрлөрү же түрчөсү Кызыл китепке киргизилишине же тескерисинче, кээбирөөлөрүнүн чыгарылышы алардын популяциянын саны азайышы, табигый экосистемага тийгизген таасирине жөрөлгө болду. Алар экологиянын таза сакталышына, өсүмдүктөрдү чыңдаштырууга жардамы чоң, ошондуктан илимий мааниге ээ. Жоголуу коркунучунда турган муунак буттуулардын категориялары SSC/IUCIV [75, 16] сунуштарынын негизинде түзүлдү, бирок, үч гана категорияга бөлүндү:

I категория: «Жок болуу коркунучунда турган» (EN: «Endangered») – бул түрлөрү, алардын Кыргызстандагы популяцияларынын түздөн-түз жоголуп кетүү коркунучунун алдында туруп, ареалында сан өлчөмү өтө чектелип, саны боюнча маалыматтар интенсивдуу деструкциянын жана табыгый жашоо чөйрөсүнүн ареалын чегинде деградацияга учурап, аларга атайын чара көрбөсө сактап калуу мүмкүн эмес.

II категория: «Алсыздар» (VU: «Vulnerable») – биринчи кезекте реликт жана куушлокалдуу эндемдер түрлөр (бир түргө кирүүчү түркүмдөр) арасынан таандык. Алардын көбөйүү жөндөмдүүлүгү жана экологиялык ийкемдүүлүгү начар келип, анча чоң эмес жана улам тарып бара жаткан территорияда, ландшафттарда учурашат. Жакынкы арада антропогендик таасирдин кесепетинен алардын жашоо чөйрөсү деградацияга учурап, бул токсондордун таптакыр жок болуп кетүү коркунучу айкын көрүнүп турат.

III категория «Коркунучу бар же тобокел тобу» (LR–nt: «Lower Risk – Near Treatened») – санынын абалы жана ареалы контролго (текшерүүгө) муктаж болгон (популяциясын иликтөөгө) түрлөр (бир түргө кирүүчү түркүмдөр), бирок азыркы учурда туруктаган жеринде антропогендик таасирдин натыйжасында кескин кыскаруу коркунучу жок, ошондой эле мурда коркунучтун жогорку категориясына киргизилгендер (мисалы, [26]), алардын санынын жана негизги ареалынын туруктуулугу боюнча сандык көрсөткүчү аныкталып, такталган эмес.

Түрлөргө (түрчөлөргө) киргизүүдө коркунучтун жогорку категориясынын экөөсүндө SSC/IUCN сунуш кылган сандардын сандык критерийи толук түрдө колдонулган. Жоголуп кетүү коркунучунун даражасын баалонун тиешелүү кеңири диапазону болгон учурда SSC/IUCN сунуш кылган эскертүү принциби колдонулган: анын жашоо образына тиешелүү маалыматтын аз санда болгон гана учурда да эң жогорку категорияга таксонду киргизүү. Бир катар учурларда адекваттуу жана маалыматтуулук методу көп жылдык мезгилде жайгашкан жерлерин катарга түшүрүү колдонулган.

Ошентип, азыркы учурга чейин Кыргызстандын Кызыл китебине [60] сойлоп жүрүүчүлөргө курт-кумурскалар классынын 19 гана түрү киргизилген, азыр ага жөргөмүштөрдүн 1 түрү жана курт-кумурскалардын 17 түрү киргизилген. Курт-кумурскалардын бул түрлөрү С отряддын 13 бүлөсүнө кирген 15 түркүмдүн өкүлдөрү болуп саналат, ошентсе да биринчи басылыштагы салыштырмалуу алардын сапаттык курамы бир кыйла өзгөртүлгөн (биринчи басылмага киргизилген түрлөрдүн ичинен) экинчи басылышта төртөө калган. Биринчи тиркемеде Кыргызстандын Кызыл китебинин чыгарылган курт-кумурскалардын тизмеси, ар биринин (чыгарылгандыгынын) кыскача негизделиши менен берилген. IUCN RLTS га киргизилген, бирок Кыргызстандын Кызыл китебине киргизилбеген түрлөрдүн аннотацияланган тизмеси 2-тиркемеде берилген.

Республиканын административдик областтары жана экосистемалардын негизги типтери боюнча муунбуттуулар түрлөрүнүн саны Кыргызстандын Кызыл китебинин бул басылышында төмөнкүдөй жайгаштырылган:

Область	Экосистемалардын негизги тибиндеги түрлөрдүн саны					Бардык түрлөр
	Чөлдөр жана жарым чөлдөр	Талаалар	Токойлор жана бадалдар	Шалбалар жана бийик тоолуу аймактар	Суу жегиндеги экосистемалар	
Баткен	1	2	2	1	1	5
Джалалабат	3	5	6	-	1	9
Ысыккөл	2	4	2	2	-	4
Нарын	1	1	-	1	-	2
Ош	2	2	2	1	2	5
Талас	1	3	4	-	1	6
Чүй	-	3	1	-	-	4
Жалпы республика боюнча	6	10	10	4	2	18

III экспедицияда эскертилген жана Кеңешмеде талкууланган изилдөө объектисиндеги түрлөрдүн абалы азыркы күндө бөтөнчө көңүл бөлүүгө муктаж. Булар азыркы Кызыл китепке кирбей калган (себеби: жеткиликтүү изилденип - үйрөнүлбөгөн, бааланбаган, географиялык жактан маргиналдуу, көчүп жүрүүчү – иммиграциялык түрлөр жана EX, EW, RE категорияларына киргендерден). Булардын тизмеси 3-тиркемеде берилди. Алардын бир бөлүгү – республикалык Кызыл китептин кийинки чыгарылышындагы тизмеге түшүүчү кандидаттар. Аталгандар боюнча сандык критерий жактан формалдуу ылайыктоолордун фактыларын толуктоо, тийиштүү категорияларга киргизүү, коргоо эрежелерин тактоо талап кылынат. Калгандары, бүтүндөй мамлекеттик аймактын масштабында эмес, Улуттук табият парктарында, биосфералык резерваттарда, административдик райондордо ж.б. өзүнчө кичи аймактарда коргоого алынууга тийиш. Ред-листингдин дүйнөлүк тажрыйбасы көрсөткөндөй, артроподофауна боюнча изилдөөлөрдүн кеңейиши жана жаратылышка болгон таасирдин күчөшү улам жаңы чыгарылышта коргоого алынган түрлөрдүн курамынын өзгөрүшүнө жана алардын аймактык тизмесиндеги санынын көбөйүшүнө алып келет. Алсак, Россия Федерациясынын Кызыл китебинин биринчи чыгарылышына (1995) 34 түрдөгү муунак буттуу, ал эми экинчи чыгарышта – 98 түрү [24], Украинанын Кызыл китебине (1996) – 32 түрү [22] , Өзбекстандын Кызыл китебине (2003) – муунак буттуулардын 62 түрү кирген. Кыргызстан боюнча жоголууга дуушар болуусу таксондорго 50 түрдөгү чымын-чиркей; курт-кумурскалар кирет деген ойлор айтылган [11]. Кыргызстан боюнча коргоого муктаж болгон муунак буттуулар түрлөрүнүн саны дагы көбөйөт деп бол болжолдоого болот. Бул көрүнүш популяциянын санынын көбөйүү жагдайынан алганда дагы сакталат. Буга чейинки кардиналдуу өзгөрүүлөрдү эске алганда төмөндө берилген тизменин санат жагынан өзгөрүүсү анчалык байкалбайт дешке болот.

Д.А. Милько

Вводный очерк

Особое географическое положение Кыргызстана в глубине Евразиатского континента, на стыке Афгано-Туркестанской и Джунгаро-Тянь-Шанской биогеографических провинций, а также расчленённый рельеф, определяют уникальное биологическое разнообразие фауны членистоногих. По некоторым оценкам, артроподофауна Кыргызстана насчитывает 30 тысяч видов. Она ещё недостаточно хорошо изучена, и в разных районах Республики ежегодно обнаруживаются новые и новые представители членистоногих, одни из которых оказываются новыми для науки видами, другие – попавшими из других стран вместе с человеком, а видовая принадлежность третьих остается невыясненной... Проведённые около десяти лет назад подсчёты показали, что в фауне республики известно 418 видов пауков (из 199 родов 39 семейств) [10] и 9032 точно определённых вида насекомых [12] (это в два раза больше, чем общее число видов всех остальных групп живых организмов). Концентрация видов членистоногих, несмотря на то что Кыргызстан расположен в зоне со сравнительно суровым для них климатом, в три раза выше среднемирового показателя. Более четверти видов членистоногих республики являются эндемиками, т. е. нигде в мире больше не встречаются.

Биологическое и ландшафтное разнообразие – одно из национальных богатств любой страны, и артроподофауне в нём принадлежит, если не пропорциональное количеству видов, то достаточно важное значение. Однако за последние десятилетия природное разнообразие планеты подверглось значительному истощению, и фауну членистоногих, в первую очередь насекомых, также затронуло это отрицательное явление. Темпы утраты природного биоразнообразия на территории Кыргызстана в целом ещё сравнительно низкие, но этот процесс проходит по районам республики с различной интенсивностью.

На международной арене вопрос об охране насекомых впервые был поставлен Международным комитетом по биологической борьбе с насекомыми и растениями в 1955 году [46]. Не случайно обсуждение вопросов сохранения фауны насекомых началось с анализа проблем именно горной энтомофауны (в 1968 году в Ереване на Всесоюзной конференции по охране горных ландшафтов). В апреле 1972 года состоялось первое организационное совещание Секции охраны насекомых горного комитета Международного Союза охраны природы (совещания этой секции проходят раз в два года). Для учёных и сотрудников природоохранных ведомств стало очевидным, что горная энтомофауна характеризуется, наряду с богатством и концентрацией видов, повышенной уязвимостью. Целям сохранения исчезающих видов служит включение их в красные книги различных рангов [64, 84], так как красные книги являются официальными документами (национальными или международными) перманентного действия, опирающимися на природоохранные законодательства, и служат справочниками по охраняемым объектам.

Первый список насекомых, подлежащих включению в «Красную книгу Киргизской ССР» [61], содержал пять видов. В 1984 году была опубликована Красная книга СССР, включающая 202 вида насекомых, в том числе и встречающиеся на территории Республики виды. В связи с этим в конце того же года было принято соответствующее Постановление [60], согласно которому в список редких и находящихся под угрозой исчезновения были дополнительно включены 14 видов насекомых. Однако в опубликованное в начале 1985 года первое издание Красной книги [20] вошёл только первоначальный список (пять видов).

В последующие одно-полтора десятилетия, в связи с тем что специалисты пришли к выводу о возможности осуществления охраны отдельных видов членистоногих только в рамках охраны целых комплексов в пределах отдельных экосистем [46, 5, 1 и др.], видам насекомых и других беспозвоночных, в первую очередь занесённым в красные книги, уделялось больше внимание в природоохранной практике. Состояние населения членистоногих, наряду с растительностью, орнитофауной и населением т. п. крупных животных, стало объектом внимания в научной работе заповедников [9 и др.]. В отдельных случаях, когда для сохранения уникальной энтомофауны, в первую очередь полезной (естественные враги вредителей леса, опылители и т. п.), отчуждение достаточно обширных территорий из хозяйственного землепользования с целью заповедания было невозможным, практиковалась организация микрорезерватов (энтомологические заказники небольшой площади), в том числе и в нашей стране [67]. В Кыргызстане была предложена методика для оптимального выбора мест с целью

эффективной комплексной охраны большого количества редких, эндемичных и других потенциально уязвимых видов насекомых [68]. Доли эндемичных видов (отдельного таксона) в экосистеме и в избранной таксономической группе были предложены в числе общенациональных показателей [62] действий государства по выполнению обязательств согласно Конвенции о биологическом разнообразии, которую Кыргызстан ратифицировал 6 августа 1996 года.

С накоплением опыта сохранения энтомофауны, а также с поступлением новых данных о видах, занесённых в красные книги, возникла необходимость пересмотра и коррекции этих списков. Первые попытки анализа [1, 47, 48 и др.] выявили главный недостаток списков – включение в них видов с сомнительным статусом, в отсутствие чётких принципов отбора видов членистоногих для внесения в списки редких и находящихся под угрозой исчезновения. При этом на практике [26] для подавляющего числа видов в качестве одного из первых лимитирующих факторов продолжал указываться, аналогично видам позвоночных животных, фактор прямого изъятия особей из природы [1, 26]. Безусловно, наиболее заметные (крупного размера, с броской окраской и открытым образом жизни) представители беспозвоночных, которым в обиходе присваивают яркое название «украшение фауны», имеют эстетическую ценность и являются объектами любительского и коммерческого коллекционирования. В последние годы к этому вполне нормальному явлению искусственно проявлялся интерес со стороны природоохранительных органов, совершенно неадекватный биологической сущности фактора. Следует прямо и чётко определить, что отлов бабочек, жуков и подавляющего большинства других беспозвоночных коллекционерами-любителями, в учебно-образовательных, научных, медицинских целях не может оказать влияния на численность вида в природе. Например, почти все насекомые характеризуются высоким потенциалом размножения и малой продолжительностью жизни, и при наличии природных колебаний численности популяций в сотни и тысячи раз служат кормовой базой огромному количеству птиц, ящериц и других животных. Реальную угрозу для популяций редких видов беспозвоночных могут представлять лишь разрушение экосистем в местах обитания, и широкомасштабные химические обработки против вредителей. Представляющие интерес для любительского и коммерческого коллекционирования виды представляют собой вид возобновимого природного ресурса, и их отлов имеет гораздо меньшее значение для экологического баланса, чем даже сбор грибов и ягод. Основной целью, которую преследует конвенция CITES при квотировании торговли почти всеми редкими видами беспозвоночных животных, является вовсе не запрет на отлов особей этих видов (подобно видам растений и позвоночных животных), а предотвращение сопутствующей их коммерческой добыче деструкции природных биоценозов и, т. о, сохранение целого комплекса входящих в данный биоценоз объектов [79].

В дальнейшем направление дискуссий о специфике ред-листинга и охраны видов беспозвоночных определялись также и рекомендациями SSC/IUCN о применении унифицированной системы категорий и количественных критериев для внесения видов в красную книгу [16, 75]. В частности, были предложены и обсуждены общие критерии и алгоритмический ключ для отбора видов беспозвоночных [73, 29], и снова обращено внимание на неудобство универсальных критериев для всего многообразия оцениваемых видов из различных таксономических и экологических групп [23, 66]. Однако практика использования в ряде красных книг [25, 26, 24 и др.] нумерической системы категорий качественного характера была также признана на современном этапе исчерпавшей свои положительные элементы. В первом издании Красной книги Кыргызстана [20] категории не определены вообще, а каждому из пяти видов был придан статус «редкий вид, сокращающийся в численности», «редкий вид, численность которого продолжает сокращаться» или «редкий вид, имеющий тенденцию к сокращению численности», носящий еще более субъективный характер [11]. Возникшая в последние десятилетия тенденция дробления и увеличения числа категорий угрозы исчезновения для видов, вносимых в региональные красные книги, представляется, и не только для таксонов членистоногих, с практической точки зрения вряд ли обоснованной (создаёт искусственные трудности при определении статуса), а применение большого количества категорий для организации эффективной охраны видов даже нецелесообразно.

Применительно к нашей стране, вследствие хозяйственной деятельности человека в обозримом будущем (принимая во внимание экономические и земельные реформы последних лет, современную ситуацию и тенденции) неизбежно будут необратимо нарушены некоторые биоценозы и исчезнут популяции части видов беспозвоночных, являющихся их специализированными обитателями, в основном на окраинах республики. Однако это не повлечет за собой исчезновения таких видов из природы вообще. Теоретически только некоторые из этих видов беспозвоночных, возможно, смогут снова заселить

восстановленные стации. К сожалению, приходится констатировать, что и в энтомофауне Кыргызстана уже есть такие виды, которые, согласно системе категорий SSC/IUCN, следует отнести к категории EX, а именно к подкатегории RE («Regionally Extinct» – «Исчезнувшие в регионе»). Примерами могут послужить *Psammodius nocturnus* Reitter и *Masaris carli* Schulthess. Первый из них – пластинчатоусый жук, облигатный псаммоколимбет, единственная островная популяция которого в Чуйской долине исчезла, причём безвозвратно, вследствие ирригации участков с барханными песками и строительства аэропорта. Естественная реинтродукция этого бескрылого вида за сотни километров из ближайших мест обитания в пустыне Мойынкум представляется нереальной, и вносить его в Красную книгу вряд ли имеет смысл. Второй вид – реликтовая цветочная оса, «визитная карточка» немногочисленных участков первозданных пустынь восточно-древнететийского района, обитавшая в Кыргызстане только на берегах оз. Иссык-Куль (на окраине г. Чолпон-Аты) и уже несколько десятилетий не встречающаяся при специальных поисках. Здесь её места обитания претерпели сильную антропогенную деградацию, практически уничтожены, а немногие другие известные популяции и потенциальные места обитания находятся вне пределов Кыргызстана. Искусственная реинтродукция указанных двух видов, и вообще (возможно, за редкими исключениями) видов артроподофауны, навряд ли окажется целесообразной в условиях республики.

Категории EX («Исчезнувший») и EW («Исчезнувший в природе») не представляется возможным эффективно использовать во многом также по причине сложности доказательства факта исчезновения каких-либо, преимущественно мелкого размера, скрытно живущих, редких и подчас не идентифицируемых в природе, видов членистоногих. Категория DD («Недостаток данных») исключена по причине чрезвычайной многочисленности таких редких видов, например, «естественно редких» таксонов насекомых, для которых численность в природе (а не в научных коллекциях), ограниченность ареала и, главное, реальная угроза их существованию при изменении среды обитания в настоящее время не являются подтвержденными количественно.

В практике регионального ред-листинга положительным примером в отношении видов находящихся под угрозой является приоритетное занесение в красные книги представителей монотипических и реликтовых родов и семейств, имеющих бесспорно большее по сравнению с эволюционно процветающими группами значение для сохранения генофонда. Приоритетом должны обладать виды-стенобионты и образуемые ими высокоспециализированные сообщества, так как стенойкия представляет собой несомненный лимитирующий фактор. Напротив, статус некоторых объектов в ряде красных книг, изданных раньше, определяемый как «редкий вид, украшение природы», никак не связан с реальной угрозой сокращения их численности и ареала. Поэтому для внесения в Красную книгу Кыргызской Республики, которая является небольшой по площади страной, целесообразно вносить лишь такие виды беспозвоночных животных, исчезновение популяций которых на территории страны повлечет за собой исчезновение вида в целом. Практика применения количественных критериев в оценке статуса находящихся под угрозой видов членистоногих Средней Азии показала, что категории CR («Находящиеся в критическом состоянии») и EN («Находящиеся в угрожаемом состоянии») отличаются лишь нюансами в небольшом диапазоне оценки, а две категории – NT («Находящиеся в состоянии, близком к угрожаемому») и LC («Вызывающие наименьшие опасения») (LR, «Пониженного риска» в ранних версиях) – почти идентичны. Высказывалось также мнение, что все нуждающиеся в охране виды беспозвоночных фауны Кыргызстана должны быть отнесены к категории VU («Уязвимые») [66].

Составлению нового списка нуждающихся в охране видов членистоногих Кыргызстана предшествовала длительная и обширная работа. В 2002 году на Глобальном горном саммите в Бишкеке (в работе первого круглого стола) была вновь поставлена задача опубликования нового издания Красной книги Кыргызстана [15]. В этом же году были опубликованы (в издании Кыргызского энтомологического общества) обзор принципов, категорий и критериев для определения статуса редких и уязвимых видов [66] и критический обзор девятнадцати видов насекомых Красной книги Кыргызстана с анализом мотивации включения и с указанием ревизованного статуса каждого из них [12]. В формировании новых списков [12, 70 и др.] и дискуссиях по предложенным видам приняли участие как ведущие таксономисты (специалисты по систематике и фауне отдельных отрядов и семейств) Кыргызской Республики и Евразии, так и практические работники в области охраны биоразнообразия. Важнейшим мероприятием явилось проведение в 2004 году при содействии Государственной лесной службы КР нескольких специальных энтомологических экспедиций [44, 45, 70]. Специфика этих поисковых экспедиций состояла в том, что их задачей был сбор необходимой информации по обширному списку

(более 100) видов. Этот список включал все виды занесённые в Красную книгу Кыргызстана (19 видов из 13 родов, относящимся к 10 семействам пяти отрядов [12]), отмеченные в фауне Кыргызстана [12] виды из числа занесённых в Красную книгу СССР (33 вида [26]), в IUCN RLTS (10 видов [76]), в красные книги сопредельных стран [23 и др.], предложенные ко включению в новое издание [11 и др.] и ряд узколокальных эндемичных видов. Естественно, найти и обследовать популяции всех этих видов в течении одного полевого сезона было задачей невыполнимой, но для значительной части их были получены достаточные данные о состоянии популяций и мест обитания [44, 45, 70]. Наконец, итоговым этапом явилось рабочее Совещание по пересмотру списка редких и исчезающих видов фауны и флоры для включения в Красную книгу Кыргызстана 27 ноября 2004 года в Бишкеке. На нём в ходе дискуссий был обсужден каждый из вынесенных на рассмотрение 43 видов из списка (на который поступило 9 экспертных заключений от компетентных учреждений ближнего и дальнего зарубежья) [41]. В итоговой резолюции Совещания было рекомендовано, во-первых, учесть специфику видов членистоногих как объектов Красной книги и принять модифицированную систему категорий, выработанную с учётом рекомендаций SSC/IUCN [75], во-вторых, включить в новое издание 17 таксонов насекомых (из них 2 вида отнесены к категории I, 12 – к категории II и 4 – к категории III) и 1 вид паукообразных (категория II), в-третьих, исключить из него 15 видов и не включать, кроме трёх, виды из IUCN RLTS [41]. Спустя менее чем полгода специальным постановлением правительства [59] новый список членистоногих для занесения во второе издание Красной книги (с минимальными неточностями номенклатурного характера) был утверждён.

Комплексными критериями, по которым одни виды и подвиды были признаны требующими охраны и включены в Красную книгу, а другие – исключены из неё, служили такие характеристики, как низкая численность популяций, узколокальный эндемизм, реликтовый характер и олиготипичность таксона, обитание его в зоне активной антропогенной нагрузки на природные экосистемы или их деструкции и др. Кроме этого, некоторые включённые виды также являются индикаторами чистоты окружающей среды, полезными энтомофагами, опылителями, имеют эстетическое или научное значение. Система категорий угрозы исчезновения для членистоногих Красной книги Кыргызстана разработана на базе рекомендаций SSC/IUCN [75, 16], но включает не девять, а только три следующих категории:

I категория: «НАХОДЯЩИЕСЯ В ОПАСНОСТИ» (EN: «Endangered») – виды, популяции которых в Кыргызстане находятся под непосредственной угрозой исчезновения, достигнув критических величин численности и ареала; имеется адекватное количество информации об интенсивной деструкции и деградации естественных мест их обитания в границах ареала; их спасение невозможно без принятия специальных мер.

II категория: «УЯЗВИМЫЕ» (VU: «Vulnerable») – виды (подвиды), в первую очередь из числа реликтовых и узколокальных эндемиков, характеризующиеся низкими показателями репродукции и уровня экологической пластичности, обитающие на небольших, и к тому же сокращающихся, территориях, в ландшафтах, подверженных антропогенному воздействию, так что деградация их среды обитания в недалёком будущем поставит такие таксоны на грань критической опасности исчезновения.

III категория: «ГРУППА РИСКА» (LR-nt: «Lower Risk – near threatened») – виды (подвиды), состояние численности и ареала которых нуждается в контроле (мониторинге популяций), но не вызывает в настоящее время опасения резкого сокращения вследствие антропогенного пресса на места обитания, а также те из внесённых в одну из высших категорий угрозы ранее (например, [26]), по которым не была количественно показана стабильность их численности и основного ареала.

При придании виду (подвиду) каждой из двух высших категорий угрозы были использованы количественные критерии из числа рекомендованных SSC/IUCN, в полном объёме. В случаях, когда существовал относительно широкий диапазон оценки степени угрозы исчезновения, применялся рекомендованный SSC/IUCN предупредительный принцип: внесение таксона в самую высокую заслуживаемую категорию, даже если имелось лишь небольшое количество информации относительно его образа жизни. В ряде случаев, как адекватный и информативный метод, было использовано картирование мест находок за многолетние периоды.

Итак, до настоящего времени в Красную книгу Кыргызстана [60] из беспозвоночных были включены только 19 представителей класса насекомых, теперь же в неё включены один вид пауков и 17 видов насекомых. Эти виды насекомых являются представителями 15 родов, относящихся к 13 семействам 6 отрядов, причём по сравнению с первым изданием их качественный состав значительно изменён (из видов, включённых в первое издание, во втором остались четыре). В Приложении 1 дан список видов

насекомых, исключённых из Красной книги Кыргызстана, с краткими обоснованиями по каждому. Аннотированный список видов, занесённых в IUCN RLTS, но не включаемых в Красную книгу Кыргызстана, приведен в Приложении 2.

По административным областям республики и по основным типам экосистем количество видов членистоногих в настоящем издании Красной книги Кыргызстана распределяется следующим образом:

Область	**Число видов в основных типах экосистем**					**Всего видов**
	Пустыни и полупустыни	**Степи**	**Леса и кустарники**	**Луга и высокогорья**	**Околоводные экосистемы**	
Баткенская	1	2	2	1	1	5
Джалалабатская	3	5	6	-	1	9
Иссыккульская	2	4	2	2	-	4
Нарынская	1	1	-	1	-	2
Ошская	2	2	2	1	2	5
Таласская	1	3	4	-	1	6
Чуйская	-	3	1	-	-	4
Всего по республике	6	10	10	4	2	18

Виды из числа объектов исследования в упомянутых экспедициях и обсуждённых на Совещании, но не включённых в настоящее издание Красной книги (недостаточно изученные, неоцененные, географически маргинальные, иммигрирующие, а также из категорий EX, EW и RE), по существу составляют список видов, которые в настоящее время нуждаются в особом внимании к их состоянию. Этот список приводится в Приложении 3. Часть из них – явные кандидаты на страницы следующего издания республиканской Красной книги, по ним требуется восполнение недостатка данных для формального соответствия количественным критериям, придания соответствующих категорий и определения мер охраны. Другие будут, вероятно, взяты под охрану не в масштабе всего государства, а на отдельных малых территориях – в Национальных природных парках, биосферных резерватах, административных районах и т. п. Анализ мирового опыта ред-листинга показывает, что расширение знаний об артроподофауне и усиление воздействия на природу приводит к изменению состава и количественному увеличению региональных списков охраняемых видов в новых изданиях. Так, в первое издание Красной книги Российской Федерации (1995) было внесено 34 вида членистоногих [25], а во второе (2001) – уже 98 видов [24], в Красную книгу Украины (1994) внесено 204 вида [74], в Красную книгу Республики Алтай (1996) – 32 вида [22], в Красную книгу Узбекистана (2003) – 62 вида членистоногих [23]. Применительно к Кыргызстану уже высказывалось мнение, что в группу уязвимых таксонов входит, по меньшей мере, 50 видов насекомых [11]. Можно предположить, что в дальнейшем список видов членистоногих, нуждающихся в охране в Кыргызстане, увеличится, даже при условии применения жёстких требований к количественным данным о состоянии численности популяций. Качественные изменения нижеследующего списка также могут иметь место в будущем, но, принимая во внимание кардинальное его изменение по сравнению с предыдущим, они менее вероятны.

Д.А. Милько

Маалымат булактары
Источники информации
Information sources

1. Баккал С. Н., Бардин А. В., Даревский И. С. и др. Редкие животные нашей страны. – Л.: Наука, 1989. – 311 с.
2. Борисов С. Н. К фауне стрекоз (Insecta, Odonata) Сарычелекского заповедника // Мат-лы респ. науч. теор. конф. молодых ученых и специалистов Тадж. ССР. – Душанбе, 1987. – С. 27-29
3. Борисов С. Н. О высотном распределении стрекоз в Памиро-Алае // Тез. докл. Всесоюз. науч. практ. конф. «Проблемы экологии горных регионов». – Душанбе, 1989. – С. 30-38.
4. Борисов С. Н. Высотное распространение стрекоз (Odonata) на Памиро-Алае // Сибирский экологический журнал. – 2002. – № 6. – С. 685-696.
5. Второв П. П., Второва В. Н. Эталоны природы: Проблемы выбора и охраны. – М.: Мысль, 1983. – 205 с.
6. Гуссаковский В. В. Фауна СССР. Насекомые перепончатокрылые. Т. II. Вып. 1. Рогохвосты и пилильщики. Ч. 1. – М.–Л.: ИАН, 1935. – 453 с.
7. Желоховцев А. Н. Материалы по фауне пилильщиков и рогохвостов Средней Азии. Ч. 1. / Исследования по фауне Советского Союза: Насекомые. – М.: ИМГУ, 1976. – С. 3-73.
8. Желоховцев А. Н., Зиновьев А. Г. Список пилильщиков и рогохвостов (Hymenoptera, Symphyta) фауны и сопредельных территорий. II. // Энтомол. обозрение. – 1996. – Т. LXXV. Вып. 2. – С. 357–379.
9. Заповедники СССР. Заповедники Средней Азии и Казахстана / Под ред. В.Е. Соколова и Е.Е. Сыроечковского. – М.: Мысль, 1990. – 399 с.
10. Зонштейн С. Л. О текущем состоянии изученности фауны пауков Кыргызстана // Проблемы изучения и сохранения биологического разнообразия. – Б., 1996. – С. 19.
11. Зонштейн С. Л. Критический обзор списка охраняемых насекомых Красной книги Кыргызстана // Энтомол. исслед. в Киргизии. Вып. XXII. – Б., 2002. – С. 7-10.
12. Кадастр генетического фонда Кыргызстана (Кыргызстандын генетикалык фондунун кадастры — Genetical Fund Cadastre of Kyrgyzstan) / Отв. ред. Э.Дж. Шукуров. Т. 3. Надкласс Hexapoda (Entognatha и Insecta). – Б.: Алейне, 1996. – 406 с.
13. Кадастровый справочник охотничье-промысловых животных Узбекистана / Сост. Е.А. Черногаев. – Ташкент: Фан, 1992. – 156 с.
14. Карташёва Т. Т. Зонально-ландшафтное и стациальное распределение пилильщиков (Hymenoptera, Symphyta) в Киргизии // Энтомол. исслед. в Киргизии. Вып. IV. – Ф.: Илим, 1965. – С. 67-74.
15. Касиев С. К. Об издании Красной книги Кыргызстана // Биосферная территория «Исык-Кёль»: Мат-лы V Иссык-Кульского симпозиума. – Чолпон-Ата, 2004. – С. 54-56.
16. Категории МСОП для внесения видов в Красную книгу / Подготовлено Комиссией по выживанию видов МСОП (SSC/IUCN); одобрено на 40-м заседании Совета МСОП, Швейцария, Гланд 30.11.1994. – Караганда: ЭкоЦентр, 1997. – 22 с.
17. Коршунов Ю. П. Каталог булавоусых чешуекрылых (Lepidoptera, Rhopalocera) фауны СССР. II. // Энтомол. обозрение. – 1972. – Т. LI. Вып. 2. – С. 352-368.
18. Коршунов Ю. П., Горбунов П. Ю. Дневные бабочки азиатской части России: Справочник. – Екатеринбург: изд-во Урал. ун-та, 1995. – 202 с.
19. Костылев Ю. Материалы к познанию фауны Masaridae (Hymen.) Палеарктики // Сб. трудов Гос. зоол. музея при МГУ. Т. II. – М.: ИМГУ, 1935. – С. 85-116.
20. Красная книга Киргизской ССР: Редкие и находящиеся под угрозой исчезновения виды животных и растений / Под ред. А.М. Мамытова и др. – Ф.: Кыргызстан, 1985. – 136 с.
21. Красная книга Новосибирской области: Млекопитающие, птицы, земноводные, рыбы, черви, насекомые / Под ред. М.Г. Сергеева и др. – Н-ск: Госкомэкология НСО, 2000. – 316 с.

22. Красная книга Республики Алтай: Животные / Под ред. Н.П. Малкова и др. – Н-ск, 1996. – 260 с.
23. Красная книга Республики Узбекистан: Редкие и исчезающие виды растений и животных. Т. 2: Животные / Под ред. Ж.А. Азимова и др. – Ташкент: Chinoz ENK, 2003. – 250 с.
24. Красная книга Российской Федерации: Животные / Гл. ред. В.И. Данилов-Данильян и др. – М.: АСТ–Астрель, 2001. – 862 с.
25. Красная Книга РСФСР: Животные / Гл. ред. Н.В. Елисеев и др. – М.: Россельхозиздат, 1985. – 454 с.
26. Красная книга СССР: Редкие и находящиеся под угрозой исчезновения виды животных и растений. Т. 1. / Гл. ред. А. М. Бородин и др. – М.: Лесн. пром-ть, 1984. – 392 с.
27. Крейцберг А. В.-А. Кормовые растения гусениц парусников (Lepidoptera, Papilionidae) Средней Азии // Бюллетень МОИП. – 1984. – Т. 89. Вып. 6. – С. 27-34.
28. Крейцберг А. В.-А. К экологии *Parnassius loxias* (Lepidoptera, Papilionidae) нового для СССР вида парусников // Зоол. журн. – 1985. – Т. 69. № 1. – С. 150-151.
29. Критические заметки к статье Р.В. Ященко «Об общих критериях внесения в Красную книгу беспозвоночных животных», опубликованной в «Selevinia» № 4, 1994 г. // Selevinia. – 1995. – № 2. – С. 85-90.
30. Крыжановский О. Л. Жужелицы Средней Азии (Carabus). – М.–Л.: Наука, 1953. – 134 с.
31. Крыжановский О. Л. Состав и происхождение наземной фауны Средней Азии. – М.–Л., 1965. – 419 с.
32. Курзенко Н. В. Осы семейства Sapygidae (Hymenoptera, Aculeata) фауны СССР // Перепончатокрылые Восточной Сибири и Дальнего Востока. – Владивосток, 1986. – С. 64-80.
33. Лер П. А. Обзор ктырей родов *Polysarca* Schin., *Polysarcodes* Par., *Satanas* Jac., *Trypanoides* Beck., *Promachus* Lw., *Philodicus* Lw. и *Trichardopsis* Oldr. (Diptera, Asilidae) фауны СССР // Энтомол. обозрение. – 1963. – Т. XLII. Вып. 1. – С. 196-210.
34. Личное сообщение С.Л. Зонштейна. — С.Л. Зонштейндин өздүк билдирүүсү. — S.L. Zonstein's personal communication.
35. Личное сообщение А.В-А. Крейцберга. — А.В.-А. Крейцбергдин өздүк билдирүү. — A.V.-A. Kreuzberg's personal communication.
36. Личное сообщение И.В. Макогоновой. — И.В. Макогонованын өздүк билдирүү. — I.V. Makogonova's personal communication.
37. Личное сообщение Д.А. Милько. — Д.А. Милькону н өздүк билдирүү. — D.A. Milko's personal communication.
38. Личное сообщение С.В. Овчинникова. — С.В. Овчинниковдун ёздък билдиръъ. — S.V. Ovchinnokov's personal communication.
39. Личное сообщение В.А. Сафронова. — В.А. Сафроновдун өздүк билдирүү. — V.A. Safronov's personal communication.
40. Личное сообщение С.А. Торопова. − С.А. Тороповдун өздүк билдирүү. − S.A. Toropov's personal communication.
41. Материалы (заключение об анализе данных, проведённом в ходе дискуссий) рабочего Совещания по пересмотру списка редких и исчезающих видов фауны и флоры для включения в Красную книгу Кыргызстана (Бишкек, 27.11.2004). — Кыргызстандын фауна жана флорасынын жоголуп бара жаткан жана сейрек кездешүүчү түрлөрүн Кызыл Китепке киргизүү үчүн өткөрүлгөн Кеңешменин материалдары(Бишкек, 27.11.2004). — Materials of Workshop on the revision of the list of animal and plant species rare and threatened with extinction, to including into Red Data Book of Kyrgyzstan (the conclusion about data analysis carrying out during the discussion) (Bishkek, November 27, 2004).
42. Материалы энтомологической коллекции БПИ (включая неопубликованные оригинальные данные). — БТИнин энтомологиялык коллекциялары (жарыкка чыга элек өздүк материалдарды кошкондо). — Materials of the entomological collection of Institute for Biology & Pedology (Kyrgyz National Academy of Sciences) (including unpublished original data).
43. Милько Д. А., Овчинников С. В. Материалы к фауне ос надсем. Scolioidea (Hymenoptera) Сары-

Челекского заповедника // Биол. разнообразие Западного Тянь-Шаня: Состояние и перспективы. − Б., 2002. − С. 200-202.

44. Милько Д. А., Челпакова Ж. М. Изучение редких и уязвимых представителей энтомофауны Кыргызстана в 2004 году // Selevinia. – 2004 (2005). – С. 189-199.

45. Милько Д. А., Челпакова Ж. М., Казыбекова А. А. Материалы экспедиций для Красной книги Кыргызстана по насекомым // Исследования живой природы Кыргызстана. Вып. 5. – Б., 2004. – С. 15-23.

46. Мирзоян С. А., Батиашвили И. Д., Грамма В. Н. и др. Редкие насекомые. – М.: Лесн. пром-ть, 1982. – 165 с.

47. Никитский Н. Б., Свиридов А. В. Насекомые Красной книги СССР. – М.: Педагогика, 1987. – 175 с.

48. Никитский Н. Б., Свиридов А. В., Мазин Л. Н. О принципах отбора насекомых для Красной книги // Проблемы охраны редких животных: Материалы к Красной книге. – М., 1987. – С. 61-66.

49. Оригинальные данные Т.К. Калтаева. — Т.К. Калтаевдин өздүк материалдары. — T.K. Kaltaev's original data.

50. Оригинальные данные Д.А. Милько. — Д.А. Милконун өздүк материалдары. — D.A. Milko's original data.

51. Оригинальные данные С.В. Овчинникова. — С.В. Овчинниковдун өздүк материалдары. — S.V. Ovchinnikov's original data.

52. Оригинальные данные Б.А. Токторалиева и др. — Б.А. Токторалиев ж. б. өздүк материалдары. — B.A. Toktoraliev et all. original data.

53. Оригинальные данные С.А. Торопова. — С.А. Тороповдун өздүк материалдары. — S.V. Ovchinnikov's original data.

54. Осипов И. Н., Самодуров Г. Д. Дневные бабочки Приокско-Террасного заповедника. – Пущино, 1988. – 22 с.

55. Палий И. В. Бабочки-парусники Тянь-Шаня и Алая // Сб. энтомол. работ. Вып. 2. – Ф.: изд-во АН Кирг. ССР, 1963. – С. 58-62.

56. Панфилов Д. В. Новые виды среднеазиатских и закавказских перепончатокрылых (Hymenoptera: Chrysididae, Masaridae, Vespidae) // Сб. тр. Зоол. музея МГУ. – М.: ИМГУ, 1968. – Т. XI. – С. 36-43.

57. Плавильщиков Н. Н. Фауна СССР. Насекомые жесткокрылые. Т. XXI. Жуки-дровосеки. Ч. 1. – М.–Л.: ИАН, 1936. – 612 с.

58. Попов В. В. Олиготрофизм рода *Quartinia* Grib. (Hymenoptera, Vespoidea) // Зоол. журн. – 1948. – Т. 27. № 4. – С. 317-328.

59. Постановление Правительства Киргизской Республики «Об утверждении списков редких и находящихся под угрозой исчезновения видов животных и растений для занесения в Красную книгу Кыргызской Республики» («Кыргыз Республикасынын Кызыл китебине киргизүү үчүн жаныбарлар менен өсүмдүктөрдүн сейрек кездешүүчү жана жоголуу коркунучунда турган түрлөрүнүн тизмесин бекитүү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн Токтому) № 170 от 28.04.2005.

60. Постановление Совета Министров Киргизской ССР «О дальнейшем развитии сети особо охраняемых природных территорий и мерах по обеспечению охраны и воспроизводства видов животных и растений, занесённых в Красную книгу Киргизской ССР» № 505 от 05.10.1984.

61. Постановление Совета Министров Киргизской ССР «Об утверждении списков редких и находящихся под угрозой исчезновения видов животных и растений, подлежащих включению в «Красную книгу Киргизской ССР“» № 181 от 13.10.1981.

62. Проект стратегии и плана действий по сохранению биоразнообразия. – Б., 1998. – 160 с.

63. Пэк Л. В. Материалы по фауне ктырей (Diptera, Asilidae) Киргизии // Энтомол. исслед. в Киргизии. Вып. XII. – Ф.: Илим, 1977. – С. 32-46.

64. Танасийчук В. Н. Материалы для «Красной книги» СССР по насекомым // Энтомол. обозрение. – 1981. – Т. LX. Вып. 3. – С. 699-711.

65. Тарбинский Ю. С. Муравьи Киргизии. – Фрунзе: Илим, 1976. – 217 с.

66. Тарбинский Ю. С., Милько Д. А. Принципы, категории и критерии для видов, находящихся под угрозой исчезновения, используемые для составления Красных Книг // Энтомол. исслед. в Киргизии. Вып. XXII. – Б., 2002. – С. 5-6.

67. Тарбинский Ю. С., Пэк Л. В. Опыт организации заповедника в Приисcыккулье для сохранения многообразия насекомых // Энтомол. исслед. в Киргизии. Вып. XXI. – Б., 1997. – С. 3-9.

68. Тарбинский Ю. С., Челпакова Ж. М., Милько Д. А. Выявление локалитетов для комплексной охраны популяций уникальных видов насекомых в Кыргызстане // Изв. НАН КР. – 2002. – № 4. – С. 49-58.

69. Токторалиев Б. А. Рогохвосты хвойных лесов Кыргызстана // Мат-лы науч.-практ. конф. ОшГУ. – Ош, 1992. – С. 147-152.

70. Челпакова Ж. М., Милько Д. А., Сураппаева В. М. Насекомые Красной книги Кыргызстана // Изв. НАН КР. – 2005. – № 3. – С. 53-57.

71. Чиколовец В. В. Полевые заметки о парусниках группы *Parnassius charltonius* Gray (Lepidoptera, Papilionidae) // Журнал Украпнского ентомологiчного товариства. – 1994 (1996). – Т. 2. № 3-4. – Стор. 27-40.

72. Щёткин Ю. Ю. К биологии и распространению *Papilio alexanor* Esp. в Средней Азии (Lepidoptera, Papilionidae) // Изв. отд. биол. наук АН Тадж. ССР. – 1979. – Т. 74. № 1. – С. 42-45.

73. Ященко Р. В. Об общих критериях внесения в Красную книгу беспозвоночных животных // Selevinia. – 1994. – № 4. – С. 84-87.

74. Червона книга Украпны. Тваринный свiт / Гл. ред. М.М. Щербак. – К.: Украпнска енциклопедiя, 1994. – 464 с.

75. 2001 IUCN Red List Categories and Criteria (version 3.1) (Adopted by SSC/IUCN in 51 Session of the IUCN Council. Swiss, Gland 9.02.2000) – IUCN, 2003. <www.redlist.org>. Downloaded 2004.

76. 2004 IUCN Red List of Threatened Species. – IUCN, 2004. <www.redlist.org>. Downloaded on 02.10.2005.

77. Arnol’di K. V. Studien ьber die Systematik der Ameisen. III. *Rossomyrmex*. Neue Gattung der Ameisen und ihre Beziehungen zu den anderen Gattungen der Formicidae // Zoologischer Anzeiger. – 1928. – Band 75. – ss. 299-310.

78. Danilevsky M. L., 1992. New genus and species of the tribe Lepturini from Tian-Shan mountains and a new *Ostedes* Pascoe 1859 from the Far East (Coleoptera, Cerambycidae) // Lambillionea. – Vol. 92. – № 3. – pp. 203-206.

79. Guide to the Identification of Butterfly Species Controlled under the Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora. – CITES, 2004. <www.cites.org>: <http://www.cws-scf.ec.gc.ca>. Downloaded on 02.02.2005.

80. Hormigas Ibйricas WebDB. – Kiko Gymez Abal, 2002. <http://hormigas.org>. Downloaded on 02.10.2005.

81. Kryzhanovskij O. L. et all. A checklist of the ground-beetles of Russia and adjacent lands (Insecta, Coleotera, Carabidae). – Sofia–Moscow: Pensoft Publ., 1995. – 271 p.

82. Kurzenko N. V., Gusenleitner J. Sapygidae from Turkey, with a key to palaearctic species of Sapyginae (Hymenoptera) // Linzer biol. Beitr. – Band 26. – № 2 (30.12.1994). – ss. 583-632.

83. Ovtchinnikov S. V. Ecribellate *Tricholathys relicta* sp. n. (Araneae: Dictynidae: Tricholathysinae) from Kyrghyzstan. – Tethys Entomological Research. – 2001. – Vol. III. – pp. 7-10.

84. Platen R. Цkologische Klassifizierung von Arten in Roten Listen und Checklisten als Instrument fьr den Naturschultz // Schriftenreihe fьr Landschaftspflege und Naturschultz. – 2000. – Band 65. − ss. 179-204.

85. Smith D. R. *Urocerus sah* (Mocsary) (Hymenoptera: Siricidae) new to North America and key to North American species of *Urocerus* // Proc. Entomol. Soc. Wash. – 1987. – Vol. 89. – pp. 834-835.

86. Tolman T., Lewington R. Butterflies of Britain & Europe (Collins field guide). – Harper Collins Publ., 1997. – 320 p.

87. Tuzov V. K. The Synonymic List of Butterflies from the ex-USSR. – Moscow: Rosagroservice, 1993. – 74 p.

88. Tuzov V. K. et al. Guide to the butterflies of Russia and adjacent territories (Lepidoptera, Rhopalocera). Vol. 1. Hesperiidae, Papilionidae, Pieridae, Satyridae. – Sofia–Moscow: Pensoft Publ., 1997. – 480 p.

89. Verhulst J. T. Les Colias du Globe. Monograph of the Genus Colias. Text (263 p.) & Plates (308 p.). – Keltern: Goecke & Evers, 2000.

Трихолатис реликт жөргөмүшү

Tricholathys relicta Ovchinnikov, 2001

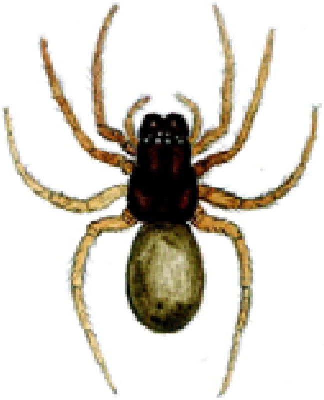

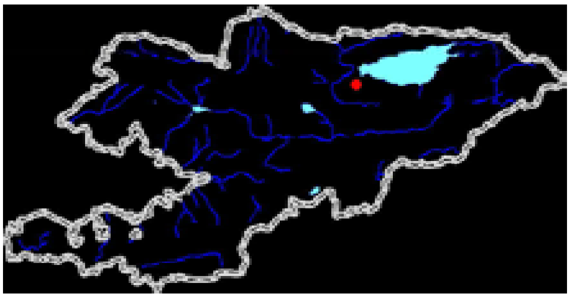

Жөргөмүштөр – Araneae – Пауки – Spiders
Диктинидалар – Dictynidae – Диктиниды – Dictynid Spiders

Статусу: *II категория (VU B2ac(iii); C2b).* Өтө аз сандагы айрым бир жерде кездешүүчү эндемикалык түр. Таралышынын жана морфологиясынын уникалдуу өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу чоң илимий мааниги ээ. Функциялдуу крибеллуму жана каламиструмунун жоктогу Tricholathysinae тукумчасы учун уникалдуу болуп эсептелет [83]. Чыгыш Жарым шары боюнча түркүмдүн жалгыз өкүлү, калган түрлөрү АКШнын батыш райондорунда таралган [83].

Түрдүн жетилген стадиясынын сырткы түзүлүшү. Денесинин узундугу 6,5–7,0 мм дене түзүлүшү чымыр орточо көлөмдөгү жөргөмүш. Башкөкүрөгү кара-күрөң. Көздөрү эки катарга жайгашкан, диаметри бири-биринин ортосунда бирдей, башынын жалпы аянтынын 0,6сын ээлеп турат. Буттары сыргыч-күрөң, курсагы сыргыч-боз. Желе бездери (сөөлдөрү) кыска. Крибеллуму кыскарып кеткен, каламиструму жок.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Тескей Алатоо кыркаларынын батыш жагынын күнгөй бетинде жайгашкан Көлүкөк көлүнүн тегерегинде кездешет [83].

Жашаган аймактары. Деңиз денгээлинен 3500 м жакын абсолюттук бийиктикте аскалардан эшилип түшкөн агынды таштардын арасында, чет жакасында, күнгөй беттеринде кээбир топурактуу жерлеринде сейрек өскөн бадалчаларда кездешет [51, 83]

Саны. Популяциянын жыштыгы өтө төмөн. Аска-тоолордон куюлуп түшкөн таштардын арасында, бадал өсүмдүктөрү өскөн жерлердин үлүшү жалпы аянтка салыштырмалуу өтө аз болгондуктан, ал жерлерде жетилген жөргөмүштөр сейрек жана бирин серин кездешет.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Толук изилденген эмес. Майда муунак буттуулар менен азыктанышы мүмкүн. Жетилген особдору жайдын аягында бадалдардын тамырга жакын бөлүгүндө желе түтүктөрүндө кездешет [51, 83]. Бир катар морфологиялык өзгөчөлүктөрү *T. relicta* бөлөк түрлөргө караганда активдүү жырткыч экендигин көрсөтүп турат.

Чектөөчү факторлор. Жападан жалгыз белгилүү болгон субпопуляциянын тыгыз группасынын жердеген жерлеринин бузулушуна күчөтүлгөн мал жаюунун натыйжасында жерлердин тапталышы жана башка ушу сыяктуу себептер коркунуч туудурат. Жашаган жерлеринде потенциалдуу атаандаштардын болушу менен азык базасы чектелген. Душмандары жана оорулары изилденген эмес.

Көбөйтүү (колдо багуу). Колго багуу жүргүзүлгөн эмес.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Азыркы мезгилде түр эч жерде корголбойт.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер.Табигый жердеген жерлерине кичи коруктарды уюштуруп, тартипке келтирүү малдардын таптоосунан коргоо, ошондой эле түрдүн ареалынын чегин тактап жана мониторинг жүргүзүү максатка ылайык.

Паук Трихолатис реликтовая

Tricholathys relicta Ovchinnikov, 2001

Статус: *II категория (VU B2ac(iii); C2b).* Очень малочисленный узколокальный эндемичный вид. Имеет большое научное значение в связи с уникальными особенностями морфологии и распространения. Отсутствие функционального крибеллума и каламиструма является уникальным в подсемействе Tricholathysinae [83]. В Восточном полушарии это единственный представитель рода, остальные виды которого распространены в западных районах США [83].

Краткое описание внешнего вида взрослой стадии. Паук среднего размера с длиной тела 6,5–7,0 мм, плотного телосложения. Головогрудь тёмно-коричневая. Глаза рас-положены в два ряда и примерно равны между собой по диаметру, занимают по ширине 0,6 общей ширины головной области. Ноги рыжевато-коричневые; брюшко желтовато-серое. Паутинные бородавки короткие. Крибеллюм редуцирован, каламиструм отсутствует.

Распространение общее и в стране. Известен только из окрестностей оз. Кёль-Укёк, расположенного на северном макросклоне западной оконечности хр. Терскей Ала-Тоо [83].

Места обитания. Скальные и каменистые осыпи на конце морены и склонах северной экспозиции в субнивальной зоне (на абсолютной высоте около 3500 м н. у. м.), где Трихолатисы обитают на редких разбросанных островках почвенных выходов среди камней, с редкими кустарничками [83, 51].

Численность. Плотность популяции очень низкая. Островки выходов почвы с кустарничковой растительностью среди осыпей занимают небольшую долю от их общей площади, а на самих островках взрослые пауки встречаются не на каждом и в единичном количестве [51].

Образ жизни (жизненные циклы). Недостаточно изучен. Питаются, по-видимому, микроартроподами (коллемболами и др.). Взрослые особи встречаются в конце лета в паутинных трубках в прикорневой части кустарничков [83, 51]. Ряд морфологических особенностей указывает на то, что *T. relicta* являются более активными хищниками, чем другие виды рода.

Лимитирующие факторы. Единственной известной компактной группе субпопуляций угрожает разрушение мест обитания вследствие интенсивного выпаса, вытаптывания или каких-либо других аналогичных причин. Кормовая база ограниченная, в местах обитания есть потенциальные конкуренты.

Естественные враги и болезни. Не изучены.

Разведение (содержание в неволе). Не проводилось.

Меры охраны существующие. В настоящее время вид нигде не охраняется.

Меры охраны рекомендуемые. Оградить места обитания от выпаса (создать микрозаказник), регламентировать любое вторжение в естественную среду обитания вида. Необходимо также уточнить границы ареала вида и проводить мониторинг.

Ovchinnikov's Relic Spider

Tricholathys relicta Ovchinnikov, 2001

Status: Vulnerable (VU B2ac(iii), C2b – Category II), narrow-spreaded endemic relic spider species of extremely small number. It is only one representative of Holarctic genus in Eastern hemisphere, has unique scientific importance because of peculiar morphological features. There is one known compact group of subpopulations in highlands near Lake Kol-Ukok in western part of Terskei Ala-Too Mountain Range. Spiders populate small plots of exposed soil with scant vegetation on rocky scree, at 3,500 m above sea level. Adults occur at the end of summer; they make web tubes under semishrubs and obviously are more active predators than congeners. Limiting factors: destruction of habitats, any competitors. Creation of micro-reservation is necessary for preservation of this species, with prohibition of pasturage and regulation of any disturbance; study of distribution and monitoring are also expedient.

Тикен куйрук ийнелик

***Sonjagaster coronatus* (Morton, 1916)**

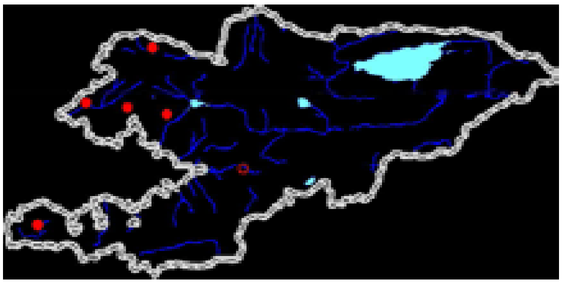

Ийнеликтер – Odonata – Стрекозы – Dragon-flies

Тикен куйрук ийнеликтер – Cordulegasteridae– Булавобрюхи – Spiketail dragon-flies

Статусу: *II категория (VU A4bc; B2b(iii,iv); D2).* Саны кыскарууга багыт алган белгилүү гана жерлерде кездешүүчү түр. Түрчөнүн бардык популяциялары чачыранды, анча чоң эмес, күчсүз. Зоогеография жана регионалдык генофондду окуп үйрөнүү жана сактоо үчүн маанилүү. *S. coronatus* мурда *Cordulegaster insignis* (Schneider, 1852) түрчөсү катары эсептелип [12, 26 жана башка], 1984-жылы СССРдин Кызыл китебине III категория менен киргизилген [26]. Көргөндө таасирлүү, жаратылышты коооздоп турган түр, энтомофаг. Республиканын фаунасындагы ушул тукумдун жалгыз өкүлү.

Түрдүн жетилген стадиясынын сырткы түзүлүшү. Ири ачык түстөгү ийнелик, сары фондо өзгөргүч кара сүрөтүү бөлүкчөлөрү бар. Денесинин узундугу 55–74 мм, алдынкы канаты 40–49 мм. Көздөрү бир чекитте тийишип жанаша жайгашкан. Ургаачысы эркегинен чоңураак, жыныстык диморфизм анча өнүккөн эмес. Жумуртка салгычы чоң, аналдык өсүндүсүнөн бир топ узун.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Тяньшань, Памир, Алай Гиндукуш (Өзбекстан, Тажикстан, Афганистан, Кыргызстан, Түштүк Казакстан) [4]. Кыргызстанда: Лейлек өзөнүнүн капчыгайы (Түркстан тоо кыркасы) жана Эчкилүү тоо кыркасы [42], Бешарал коругу (Чаткал дарыясынын оң жээги) [37], Сарычелек коругу [2], Атойнок тоо кыркасы (Күрпсай капчыгайы) [44], ошондой эле Тар суусунун бассейнинде да (Карой капчыгайы) [45] кезигиши ыктымал. Ысыккөл коругунда көрсөтүлүшүн [9] такталышы зарыл.

Жашаган аймактары. Имаго алдындагы фазасы көпчүлүк учурда муз менен кардан пайда болгон тоо булактарында өнүгүүгө жөндөмдүү ийнеликтин Орто Азия тоолорундагы жалгыз түрү [4]. Бирок кар менен булактан азыктанган, жылуурак, таза өзөн сууларды кыйла артыгыраак көрүшөт. Эч качан түздүктөрдө кездешпеген, кадимки тоо жандыгы [3]. Кыргызстанда агын суулардын төмөнкү жана ортонку зооналарында кездешет, деңиз деңгээлинен 800–2000 м бийиктик алкагында катталган. Тукумдагы ийнеликтердин личинкалары таза агын сууларда жашайт, жырткыч, суунун түбүндөгү кум-чополорго көмүлүп алышат.

Саны. Саны кыскарууга багыт алган табигый сейрек кездешүүчү түр. Күрпсай өзөнүнүн капчыгайында [44], суу жээктеген токой биоценозунда имагонун популяциясынын тыгыздыгы гектарына 3,5 даанага жеткен. Эркеги популяцияда ургаачыларына караганда эки эсе көп.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Личинкасынын өнүгүү мөөнөтү белгисиз. Имагосунун учуусу майдын аягынан июлдун аягына чейин. Ургаачылары учуу маалында тайыз суулардын түбүнө болжол менен 140ка жакын жумуртка таштайт [44]. Эркектери үчүн аймактык жүрүм-турум мүнөздүү.

Чектөөчү факторлор. Агын суулардын булганышы жана алардын ар кандай себептер менен соолуп калышы.

Көбөйтүү (колдо багуу). Колдо асыроо жүргүзүлгөн эмес.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Жердеген жерлери Сарычелек коругунун коргоосунда турат [2], ошондой эле формалдуу түрдө Бешарал коругуна да кирет [37].

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Агын сууларды булгануудан жана соолуп калуудан алдын алуу, личинкаларынын жашоо тиричилигин кененирээк изилдөө жана ареалын тактоо зарыл.

Булавобрюх увенчанный

Sonjagaster coronatus (Morton, 1916)

Статус: *II категория (VU A4bc; B2b(iii,iv); D2).* Локально встречающийся вид, с тенденцией к сокращению численности. Все популяции подвида разрозненные, небольшие и уязвимые. Представляет интерес для зоогеографии, изучения и сохранения регионального генофонда. *S. coronatus* ранее считался подвидом *Cordulegaster insignis* (Schneider, 1852) [12, 26 и др.], который был занесён в Красную книгу СССР в 1984 году (категория III) [26]. Эффектный, украшающий природу вид, энтомофаг, единственный представитель семейства в фауне республики.

Краткое описание внешнего вида взрослой стадии. Крупная ярко окрашенная стрекоза с изменчивым в деталях чёрным рисунком по жёлтому фону. Длина тела 55–74 мм, переднего крыла – 40–49 мм. Глаза соприкасаются в одной точке. Самки крупнее самцов, половой диморфизм выражен слабо. Яйцеклад большой, значительно длиннее анальных придатков.

Распространение общее и в стране. Тянь-Шань, Памиро-Алай, Гиндукуш (Узбекистан, Таджикистан, Афганистан, Кыргызстан, Южный Казахстан) [4]. В Кыргызстане – ущ. р. Ляйляк (Туркестанский хр.) и хр. Эчкилетау [42], Беш-Аральский заповедник (по правому берегу р. Чаткал) [37], Сары-Челекский заповедник [2]; Атойнокский хр. (ущ. Курпсай) [44]; а также, по-видимому, бассейн р. Тар (ущ. Караой) [45]. Указание на нахождение в Иссык-Кульском заповеднике [9] нуждается в уточнении.

Места обитания. Это единственный вид стрекоз в горах Средней Азии, преимагинальные фазы которого способны развиваться в горных ручьях с преимущественно ледово-снеговым питанием [4], но предпочитает более тёплые чистые речки и ручьи снего-родникового типа питания. Типично горный вид, нигде не встречающийся на равнинах [3]. В Кыргызстане встречается в средней и нижней зонах текучих водоёмов, отмечен на высотах 800–2000 м н. у. м. Личинки стрекоз этого семейства обитают в проточных водоёмах, хищники, зарываются в песчано-илистый грунт.

Численность. Это естественно редкий вид, имеющий тенденцию к сокращению численности. В ущелье р. Курпсай [44] плотность популяции имаго достигала 3,5 экз./га в биоценозах пойменного леса; самцов в популяции вдвое больше, чем самок.

Образ жизни (жизненные циклы). Длительность развития личинок неизвестна. Лёт имаго длится с конца мая до конца июля. Самки откладывают яйца на лету в грунт на мелководье, плодовитость около 140 яиц [44]. Характерно территориальное поведение самцов [37].

Лимитирующие факторы. Загрязнение проточных водоемов и их пересыхание вследствие отбора воды.

Разведение (содержание в неволе). Не проводилось.

Меры охраны существующие. Места обитания находятся под охраной в Сары-Челекском заповеднике [2], формально также в Беш-Аральском заповеднике [37].

Меры охраны рекомендуемые. Охрана этого вида зависит от действенности комплексных мер по охране природы в местах его обитания. Следует предотвращать загрязнение и пересыхание ручьёв и речек, подробно изучить образ жизни личинок и уточнить ареал.

Coronate Spiketail

Sonjagaster coronatus (Morton, 1916)

Status: Vulnerable (VU A4bc; B2b(iii,iv); D2 – Category II), local montane Middle-Asian species with mosaic distribution, noticeable large and naturally rare dragon-fly. It is only one representative of the family in Kyrgyzstan, it has an aesthetic value and the scientific zoogeographical importance and for the preservation of regional genetic fund. Imagoes and aquatic larvae are active predators. Fly-period: end of May – end of July. Larvae of this species inhabit clear water streams and rivers (preferably of snow-spring supplying-type, at 800–2,000 m above sea level), burying themselves into sand. Ecology of the species is studied in some populations and results show the high level of vulnerability. Number of males is twice more than females, territorial behaviour is characteristic. Limiting factors: pollution of water streams and drying of small rivers and inflows owing to the water-distribution for agriculture purposes. At present time it is under formal protection in Sary-Chelek and Besh-Aral Nature Reserves. Regulation of water-distribution for economic use and averting of pollution danger, as well as study of the life mode and phenology of larvae are necessary for conservation of the species.

Айман чегиртке

Saga pedo **(Pallas, 1771)**

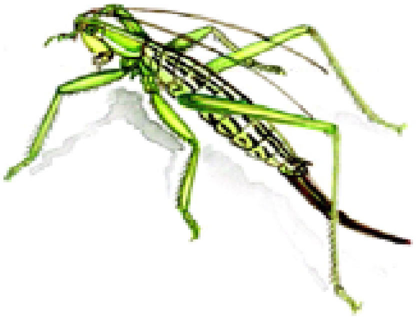

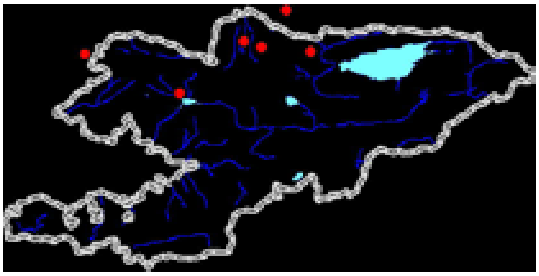

Субагай (Түз) канаттуулар – Orthoptera – Прямокрылые – Orthopteroids
Накта чегирткелер – Tettigoniidae – Кузнечики настоящие – Grasshoppers

Статусу: *II категория (VU A1c; B2ab(iii,iv); D1+2).* Саны кыскарып бара жаткан байыркы талаа түрү. СССРдин Кызыл китебине (П категория) 1984 жылы [26], 1994-жылы IUCN RLTS (VU B1+2bd категориясы) [76] жана Өзбекстандын Кызыл китебине (EN D категориясы) [23] киргизилген.

Түрдүн жетилген стадиясынын сырткы түзүлүшү. Денесинин узундугу 53–80 мм жумуртка салгычын эсепке албаганда. Кыргызстанда кездешкен түз канаттуулардын эң чоңу. Денеси өтө созулган ичке. Жашыл же саргыч түстө, алдынкы далысынын ички кыры жана бардык курсак сегменттеринин капталдары боюнча эки агыш тилке өтөт. Маңдайы өтө энкейиш, жантык. Алдынкы жана ортонку сандары көптөгөн майда күчтүү тикенекчелер менен капталган, арткы саны узун, ичке, секиргич эмес. Жумуртка салгычы алдынкы далысынан үч эсе узун. Бул жандыктардын канаттары жок, кээбир учуларда алардын анча чоң эмес башталышы сакталып калгандыгы байкалат.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Түштүк Европа (Пиреней, Аппенин, Балкан (Грецияны кошпогондо) жана Крым жарым аралдары), Чыгыш Кавказ, Казакстан, Орто Азия республикалары түштүк, Батыш Сибирдин талаалары жана токойлуу талаалары менен чектелет [26, 46, 21]. Кыргызстанда: Узунакмат капчыгайы, Кыргыз тоо кыркаларынын түндүк беттери жана Чүй өрөөнү (Арчалы, Талдыбулак капчыгайлары, Сосновка айылы) [42, 45].

Жашаган аймактары. Айман чегиртке кургак талаа биотопторун жердейт. Тоолордо кургак талаа алкактарына чейин көтөрүлүп жакшы жылыган күнөстүү тоо беттеринде кездешет.

Саны. Өтө төмөн, сейрек кездешет.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Түргө партеногенетикалык көбөйүү мүнөздүү, эркектери өтө сейрек кездешет. Генерациясы бир жылдык, жумурткалары топуракта кыштайт, өнүгүү процессинде 8 жолу түлөйт, акыркы түлөктөн 3–4 жумадан кийин жумуртка тууй баштайт, кечинде же түнүчүндө, бул касиет ушул түркүмгө гана мүнөздүү. Алгач ургаачысы мурутчаларынын жардамы менен ылайыктуу жерди тандап алат да, жумуртка салгычтын учу менен топуракты сыйпалап көрөт, андан кийин жумуртка салгычты жерге бурап киргизип, орто эсеп менен 7 жумуртка таштайт. Аларды ар кандай терeңдикте жайгаштырат. Жумуртка таштоосу мезгил-мезгили менен күзгө чейин созулат [47]. Личинка жана имагосу жааларга сыяктуу, буктурмага түшүрүүчү жырткычтар, түнкүсүн активдүү, жаaларга жана түз канаттууларга аңчылык кылышат [23]. Өзүнүн курмандыгын күтүп өсүмдүктөрдө бир-нече саат кыймылсыз отура алышат.

Чектөөчү факторлор. Негизинен талаа массивдерин айдоо менен ошондой эле мал жаюуну көбөйтүүнүн натыйжасында табигый жердеген жерлери жоголуп, түрдүн ареалы жана саны кыскарууда. Инсектициддерди пайдалануунун да таасири бар.

Көбөйтүү (колдо багуу). Жүргүзүлгөн эмес.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Айман чегирткеси 1985-жылы республиканын Кызыл китебине киргизилген [60], бирок бул түрдү реалдуу коргоо боюнча эч кандай чаралар ишке ашырылган эмес.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Бул түр жашаган жерлерде бадалдарды кыркууга, мал жаюуга, чөп чабууга жана инсектициддерди колдонууга тыюу салуу менен тезинен майда коруктарды түзүү абзел. Аймандын табигый сейректигин эске алып, анын азыркы таралышын тактоо зарыл.

Дыбка степная

Saga pedo (Pallas, 1771)

Статус: *II категория (VU A1c; B2ab(iii,iv); D1+2).* Сокращающийся в численности реликтовый степной вид; внесён в Красную книгу СССР в 1984 году (категория II) [26], в IUCN RLTS (категория VU B1+2bd по оценке, проведённой в 1996 году) [76] и в Красную книгу Республики Узбекистан (категория EN D) [23]. Единственный из 12 видов рода, выходящий за пределы средиземноморского региона.

Краткое описание внешнего вида взрослой стадии. Самый крупный вид прямокрылых в республике, длина тела (без яйцеклада) 53–80 мм. Тело сильно вытянутое, стройное, зелёного или желтоватого цвета, с двумя светлыми полосками, проходящими по нижнему краю переднеспинки и по бокам всех брюшных сегментов. Лоб сильно скошенный. Передние и средние бёдра со многими сильными шипами; задние бёдра длинные, тонкие, не прыгательные. Яйцеклад в 3 раза длиннее переднеспинки. Крыльев у этих насекомых нет, лишь иногда сохраняются небольшие их зачатки.

Распространение общее и в стране. Южная Европа (включая Пиренейский, Аппенинский, Балканский (без Греции) и Крымский полуострова), Восточное Закавказье, Казахстан, республики Средней Азии, Алтай, юг Западной Сибири в пределах степной и лесостепной зон [26, 46, 21]. В Кыргызстане: ущ. Узун-Ахмат, северный склон Киргизского хр. и Чуйская долина (ущ. Арчалы, ущ. Талдыбулак, с. Сосновка) [42, 45].

Места обитания. Дыбка обитает в сухих степных биотопах. В горах поднимается до пояса сухих степей, населяя хорошо прогреваемые склоны.

Численност. Крайне низкая, регистрируется нерегулярно [45].

Образ жизни (жизненные циклы). Виду свойственно партеногенетическое размножение, самцы крайне редки. Генерация одногодичная, зимуют яйца в почве, в процессе развития линяют 8 раз, спустя 3–4 недели после последней линьки начинают откладывать яйца. Происходит это вечером или ночью, что характерно для данного рода. Сначала самка с помощью усиков выбирает подходящее для этого место, после чего ощупывает почву кончиком яйцеклада. Затем, вбуравливая яйцеклад в землю, откладывает в среднем 7 яиц, размещая их на различной глубине. Откладка яиц периодически продолжается до осени [47]. Личинки и имаго, подобно богомолам, являются хищниками-засадниками, активны ночью, охотятся на насекомых – прямокрылых и богомолов [23]. Часами могут сидеть неподвижно в траве или на кусте в ожидании своих жертв.

Лимитирующие факторы. Численность и ареал сокращаются вследствие исчезновения природных местообитаний, прежде всего распашки степных массивов, а также интенсивного выпаса скота. Имеет значение также обработка инсектицидами в определённое время.

Разведение (содержание в неволе). Не проводилось.

Меры охраны существующие. Дыбка степная занесена в Красную книгу республики в 1985 году [60], но реальная охрана этого вида не осуществляется.

Меры охраны рекомендуемые. В местах обитания Дыбки следует срочно создать микрозаповедники с запретом на вырубку кустарника, выпас скота, сенокошение и обработку инсектицидами. Ввиду естественной редкости Дыбки необходимо уточнить ее современное распространение.

Matriarchal Katydid, Predatory Bush Cricket

Saga pedo (Pallas, 1771)

Status: Vulnerable (VU A1c; B2ab(iii,iv); D1+2 – Category II), naturally rare widespread (from South-western Europe up to South-western Siberia) species, which is included into IUCN RLST and some regional Red Lists; populations are mosaic-distributed at lands under economic development; it is largest orthopteroid and only one representative of the family in fauna of the country; it has aesthetic value and scientific zoogeographical importance and for preservation of regional genetic fund. It is parthenogenetic species, predator at all stages, monovoltine, imagoes occur up to autumn; the species inhabit foothills and piedmonts with steppe vegetation, was registered (as single specimens) in Kyrgyzstan in four sites only. Limiting factors: development of virgin lands, ploughing-up, excessive pasture and pesticide treatments. At present it is out of any protection, though was included into Red Book of the country in 1985. To conserve the species urgent creation of micro-reservations (with prohibition of ploughing-up, pasture and haying, and averting of the fire) and study of the current distribution in Kyrgyzstan are necessary.

Галатея күлүгү

Cephalota galatea (Thieme, 1881)

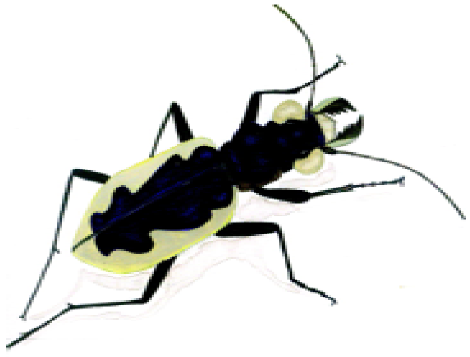

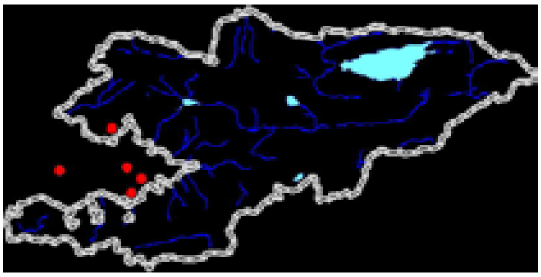

Коңуздар – Coleoptera – Жесткокрылые (Жуки) – Beetles
Күлүк коңуздар – Cicindelidae – Жуки-скакуны – Tiger Beetles

Статусу: *I категория (EN B1ab(iv)+2ab(iii,iv)).* Ареалы тар эндемикалык түр. Биотоптордун бузулушунун натыйжасында ареалы жана саны кыскарып, айрым бир жерлерге таандык анча чоң эмес бириндеген чачыранды популяциялардан турат. Түр зоогеографиялык [31] жана генофондду сактап калуу аспектилери боюнча илимий мааниге ээ, энтомофаг, эстетикалык мааниси бар, түркүмдүн Республикадагы жападан жалгыз өкүлү. Өзбекстандын Кызыл китебине киргизилген (категория VUr D2) [23].

Түрдүн жетилген стадиясынын сырткы түзүлүшү. Узундугу 17–20 мм күлүк-коңуздарга мүнөздүү сырткы көрүнүшкө ээ. Денеси жылтырак, көк-жашыл түстөн кочкул-көк түскө чейин. Башы чоң жана издүү, көздөрү томпок. Үстүнкү эрини чоң, ак түстө. Муруттары ичке, узундугу үстүнкү канаттарынын ортосуна дейре жетет. Алдынкы аркасы жүрөк сымал арт жагынан ичкерген. Үстүнкү канаттарынын четтери ийининен чокусуна чейин 3–4 жазы тегерек чуңкурчалуу ак тилке менен жээктелген. Денесинин ич жагы жана буттары түкчөлөр менен капталган. Денесинин үстү алдынкы арканын бурчтарында жабышкан сейрек түкчөлөр капталган жерлерин албаганда жылаңач. Жыныстык диморфизм анча байкалбайт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Фергана өрөөнүнүн батыш тарабын курчап турган Алай, Чаткал, Курама тоо кыркаларынын эндемиги (Кыргызстан, Өзбекстан, Тажикстан) [31]. Кыргызстанда акыркы мезгилдерде Гавасай жана Сумсар өзөндөрүнүн ортосунда бирин-серин табылгандыгы белгиленген [51, 40].

Жашаган аймактары. Деңиз деңгээлинен 400–1100 м бийиктик алкактарындагы жапыз тоолордун, туздуу чопо топурактуу кургак, ачык биотоптуру [51, 40].

Саны. Ээлеген аянты жана саны боюнча анча чоң эмес анда-санда учуроочу колониялары кездешет. Колониялардын саны үзгүлтүксүз кыскарууда, кай-бирлери жоголуп да кеткен (Фергана өрөөнүнүн түштүк жагында, өткөн кылымдын 40-жылдарында [23]).

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Жетишерлик изилденген эмес. Жылына бир муун берет [23]. Коңуздардын учуусу жайдын алды менен башталат. Түрдүн фенологиясы жылдын климаттык өзгөчөлүгүнө көзкаранды болот окшойт [51]. Личинкалары белгисиз, имагосу жырткыч, майда курт-кумурскалар менен тамактанат.

Чектөөчү факторлор. Жерлерди өздөштүрүү (айдоо, сугаруу) жана пестициддерди пайдалануу [11]. Түрдүн колониялардагы санынын туруксуздугуна, азайышына алып келүүчү кошумча фактор катары коллекционерлердин иши эсептелиши мүмкүн. Галатея күлүгү биотоптору окшош жерлерде бөлөк күлүк коңуздар менен атаандаша албайт окшойт. Табигый душмандары жана оорулары изилденген эмес.

Көбөйтүү (колдо багуу). Колдо асыроо жүргүзүлгөн эмес.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Азыркы убакта Кыргызстанда корголбойт.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Колониялары белгилүү болгон жерлерге жетишерлик аянтка (10–20 га) кичи коруктарды уюштуруп, ал жерлер пайдаланууга тыюу салынышы абзел. Коллекционерлерге катуу талап менен уруксат (лицензия) берүү максатка ылайык.

Скакун Галатея

Cephalota galatea (Thieme, 1881)

Статус: *I категория (EN B1ab(iv)+2ab(iii,iv))*. Узкоареальный эндемичный вид, ареал и численность разрозненных небольших локальных популяций которого актуально сокращаются вследствие разрушения биотопов. Таксон имеет научное значение в аспектах зоогеографии [31] и сохранения генофонда. Энтомофаг, имеет эстетическое значение; единственный представитель рода в республике. Занесён в Красную книгу Узбекистана в (категория VUr D2) [23].

Краткое описание внешнего вида взрослой стадии. Жук характерного для жуков-скакунов облика, длиной 17–20 мм. Окраска тела от фиолетово-синей до сине-зелёной, с заметным металлическим блеском. Голова крупная с выпуклыми глазами, бороздчатая. Верхняя губа крупная, белая. Усики нитевидные, тонкие, по длине почти достигают середины надкрылий. Переднеспинка суженная кзади, почти сердцевидная. Надкрылья по внешнему краю от плеча до вершины окаймлены белой полосой с 3–4 широко округленными выемками. Низ тела и ноги покрыты белыми волосками. Верх тела голый, кроме передних углов переднеспинки, которые покрыты редкими прилегающими волосками. Половой диморфизм выражен слабо.

Распространение общее и в стране. Эндемичен для предгорий Кураминского, Чаткальского и Алайского хребтов, обрамляющих западную половину Ферганской долины (Кыргызстан, Узбекистан, Таджикистан) [31]. В Кыргызстане в последнее время отмечены единичные находки в междуречье рек Гавасай и Сумсар [51, 40].

Места обитания. Сухие открытые биотопы на глинистых почвах в низкогорьях, с солонцеватыми участками, на высоте от 400 (в Кыргызстане – от 800) до 1100 м н. у. м. [51, 40].

Численность. Встречается спорадическими колониями, небольшими по численности и занимаемой площади. Число колоний непрерывно сокращается, а некоторые уже исчезли (в южной части Ферганской долины – в сороковых годах [23]).

Образ жизни (жизненные циклы). Недостаточно изучен. Одно поколение в году [23]. Лёт жуков отмечен в начале лета; очевидно, фенология вида является зависимой от климатических особенностей года [51]. Личинки не известны, имаго хищники, питаются некрупными насекомыми.

Лимитирующие факторы. Интенсивное [11] хозяйственное освоение (распашка, мелиорация) земель и обработка пестицидами. Как дополнительный фактор, дестабилизирующий численность вида в колониях, может рассматриваться вылов коллекционерами. В биотопически сходных местообитаниях Скакун Галатея, по-видимому, не выдерживает конкуренции с другими видами жуков-скакунов. Естественные враги и болезни не изучены.

Разведение (содержание в неволе). Не проводилось.

Меры охраны существующие. В Кыргызстане в настоящее время не охраняется.

Меры охраны рекомендуемые. В местах, где обнаружены колонии, организовать микрозаказники В местах, где обнаружены колонии, организовать микрозаказники достаточной площади (10–20 га), в которых полностью запретить землепользование. Строго лицензировать отлов коллекционерами. Необходимо исследовать экологию личинок и изучить конкурентные отношения с другими видами хищных жуков в биотопически сходных местообитаниях.

Galatea Tiger Beetle

Cephalota galatea (Thieme, 1881)

Status: Endangered (EN B1ab(iv)+2ab(iii,iv) – Category I), very locally distributed Fergana endemic species. It is only one representative of the genus in Kyrgyzstan, has aesthetic value and scientific zoogeographical importance and for preservation of regional genetic fund. Imagoes flying in the beginning of summer in clayey low-montane biotopes with salted plots, at 800–1,100 m above sea level, they are active predators, larvae are unknown. Populations are found in area between Sumsar and Gavasai rivers (southern slope of Chatkal Mountain Range), and also the species is known from several sites in adjacent territories of Uzbekistan and Tadjikistan. Galatea Tiger Beetle was not rare in beginning of XXth century but at present the number is small everywhere and strongly decreasing. Limiting factors: agricultural development of virgin lands, melioration, possibly collection by amateurs. Urgent creation of micro-reservations and study of the larval life mode and competitors are necessary for conservation of the species.

Фергана бүркөкчү

Carabus (Pseudotribax) ferghanicus Breuning, 1933

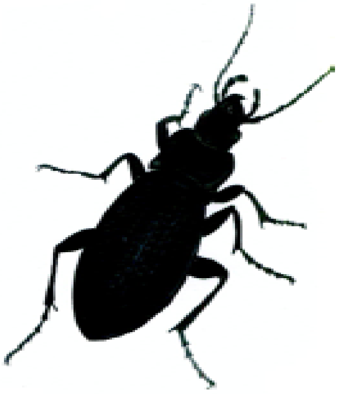

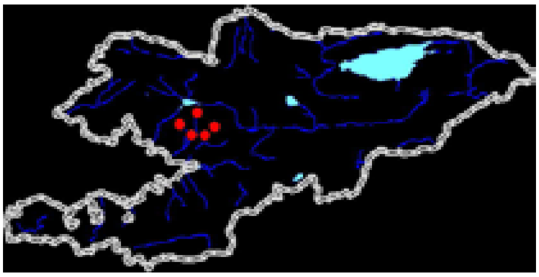

Коңуздар - **Coleoptera - Жесткокрылые (Жуки) - Beetles**
Дуулдактар - **Carabidae - Жужелицы -Carab Beetles**

Статусу: *II категория (VU B1ab(iii)+2ab(iii)c(iii,iv); C2b).* Чарбачылык иштерди жүргүзгөн зоналарда бириндеп жашаган, кыска ареалдуу сейрек кездешүүчү түр [11], энтомофаг. Фергана системасындагы тоо кыркалары үчүн эндемикалык, байыртадан калган (реликтүү) олиготиптик түркүмчөсүнүн эки түрүнүн бири [30]. Генофондду сактоо жана зоогеография аспектилери боюнча илимий мааниге ээ.

Түрдүн жетилген стадиясынын сырткы түзүлүшү. Узундугу 27–33 мм келген коңуз. Башы жоонураак, үстү жука бырыштуу келип, майда чекиттүү. Алдынкы аркасынын негизинин капталдары азыраак чуңкурайган. Үстүнкү канаты алдынкы аркадан бир аз жазы, орто жери жалпак жана көптөгөн, чоң, терең, бурчтуу чуңкурлары бар узунан кеткен издер менен капталган. Анча жылтырабайт толугу менен кара, жыныстык диморфизм начар өнүккөн.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Түрдүн ареалы толугу менен Кыргызстандын чегинде жайгашкан. Фергана тоо кыркаларынын түштүк-батыш бетин, түндүк бөлүгүн болжол менен Жалалабат шаарынан Карасуу көлүнө чейин камтыйт [30, 51].

Жашаган аймактары. Деңиз деңгээлинен 1200–2500 м бийиктик алкагындагы токой зонасындагы аскалардын алдында, эшилип түшкөн шагылдарында жана жаңгак токойлорунун, токой-шалбаа стацияларынын алкактарында кездешет. Жаңгак токойлорунан жогору алыстап кетишпейт, ошол жердеги ит мурундун калың өскөн жерлеринде кармалышат [51].

Саны. Өтө аз. Бир күндүк (10 км) маршруттук эсептөөлөөрдө 3–6 чейин коңуздар катталган. Ал эми кайра кайталанган эсептөөлөрдө натыйжа тескерисинче болгон [51]. Мал көп жайылган жана токой материалдарын даярдаган жерлерде таптакыр кездешпейт [40]. Популяцияда ургачыларына караганда эркектери бир аз көбүрөөк [51].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Жетишерлик изилденген эмес. Жылына бир муун бериши ыктымал. Личинкалары жана имагосу жер үстүндө, багытталбаган жырткычтар. Коңуздун имагосу майдан августка чейин кездешет.

Чектөөчү факторлору. Түрдүн ареалы жаңгак токой массивдерин кеңейтип өстүрүүнүн жана пестициддерди пайдалануунун натыйжасында кыскарууда. Күчөтүлгөн мал жайыттарында, көпчүлүк токой материалдары даярдалган жана санитардык кыркуулар жүргүзүлгөн жерлерде түр кездешпейт [51, 40]. Обочолонгон айрым бир жерге таандык популяциялардын бири экинчисинин таасири менен суюлушу – имбридингдин натыйжасында тукумдун бузулушуна коркунуч туудурат. Коңуздар жана алардын личинкалары курт-кумурскалар менен тамактанган омурткалуу жаныбарлардын күнүмдүк азыгы [51].

Көбөйтүү (колдо багуу). Колдо асыроо жүргүзүлгөн эмес.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргызстанда азыркы убакта корголбойт.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Личинкаларынын тиричилик мүнөзүн жана фенологиясын аныктоо, ошондой эле байыртадан жердеген жалгыз биотобу – жаңгак-жемиш токойлорунун антропогендик өзгөрүүгө дуушар болгон жерлеринде кайрадан өстүрүүнүн эксперименталдык мүмкүнчүлүгүн карап чыгуу.

Брызгун ферганский

Carabus (Pseudotribax) ferghanicus Breuning, 1933

Статус: *II категория (VU B1ab(iii)+2ab(iii)c(iii,iv); C2b)*. Узкоареальный редкий вид, спорадично обитающий в зоне хозяйственной деятельности [11], энтомофаг. Один из двух видов реликтового олиготипического подрода, эндемичного для системы Ферганского хр. [30], имеет научное значение в аспектах зоогеографии и сохранения генофонда.

Краткое описание внешнего вида взрослой стадии. Жук длиной 27–33 мм. Голова утолщённая, сверху тонкоморщинистая и мелкоточечная. Переднеспинка со слабыми выемками по бокам у основания. Надкрылья немного шире переднеспинки, посредине плоские, покрыты продольными рядами многочисленных крупных глубоких угловатых ямок. Полностью чёрный, слабоблестящий. Половой диморфизм выражен слабо.

Распространение общее и в стране. Ареал вида полностью расположен в пределах Кыргызстана и охватывает юго-западный макросклон северной части Ферганского хр., приблизительно от г. Жалалабата до оз. Карасу [30,51].

Места обитания. Лесо-луговые стации в поясе орехово-плодовых лесов, по опушкам, под скалами и в каменистых осыпях в зоне леса, в высотном диапазоне от 1200 до 2500 м н. у. м. Выше орехово-плодовых лесов далеко не поднимаются и держатся здесь в зарослях шиповника [51].

Численность. Очень низкая. При маршрутных учетах попадались от 3 до 6 экз. жуков на 10 км в день, а при повторном посещении этих же мест результаты были отрицательными [51]; на участках, где происходят интенсивный выпас скота или лесозаготовки, не встречается совсем [40]. Самцов в популяциях немного больше, чем самок [51].

Образ жизни (жизненные циклы). Недостаточно изучен. Вероятно, одно поколение в году. Личинки и имаго – наземные неспециализированные хищники. Имаго жуков встречаются с мая по август.

Лимитирующие факторы. Ареал вида сокращается вследствие окультуривания массивов ореховых лесов, а также обработки пестицидами. В местах с интенсивным выпасом скота, на участках массовых лесозаготовок и санитарных рубок вид не встречается [51, 40]. Изолированным локальным популяциям при их разреживании угрожает вырождение вследствие имбридинга. Жуки и личинки являются обычной добычей насекомоядных позвоночных [51].

Разведение (содержание в неволе). Не проводилось.

Меры охраны существующие. В Кыргызстане в настоящее время не охраняется.

Меры охраны рекомендуемые. Сохранять массивы орехово-плодовых лесов, по возможности, в первозданном виде, сокращая до минимума лесозаготовительную и животноводческую нагрузку. Целесообразно выяснить фенологию и образ жизни личинок, а также экспериментально рассмотреть возможности реинтродуктивного обитания в ремизах на территориях, где естественный биотоп орехово-плодового леса претерпел антропогенные изменения.

Fergana Ground Beetle

Carabus (Pseudotribax) ferghanicus Breuning, 1933

Status: Vulnerable (VU B1ab(iii)+2ab(iii)c(iii,iv); C2b – Category II), narrowly distributed endemic species. It is one of two representatives of oligotypic relic subgenus and has scientific zoogeographical importance and for preservation of regional genetic fund. Adult beetles occur in the period from May to August in zone of walnut-fruit forests or some higher, in northern part of Fergana Mountain Range, in forest-shrubbery biotopes, in stony scree and under rocks, at 1,200–2,500 m above sea level. Life cycle is poorly known. Imagoes are active predators, larvae are unknown. Isolated populations are under the great risk of extinction owing to anthropogenic disturbance because beetles were not registered in areas where pasturage or tree-cutting are conducting. Other limiting factors: treatment by pesticides and destruction by insectivores. For conservation of this species it is necessary to preserve virgin walnut-fruit forests, and to study the larval life mode and possibilities for re-introduction into disturbed habitats as well.

Кара алп бүркөкчү

Carabus (Pseudotribax) validus Kraatz, 1884

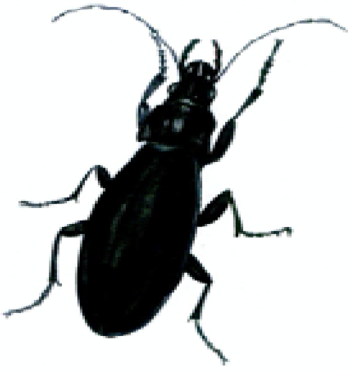

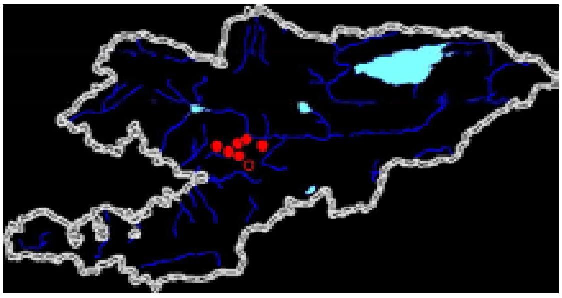

Коңуздар - **Coleoptera** - **Жесткокрылые (Жуки)** - **Beetles**
Дуулдактар - **Carabidae** - **Жужелицы** - **Carab Beetles**

Статусу: *II категория (VU B1b(iii)+2b(iii,iv); C2b).* Чарбачылык зоналарында бириндеп жашаган ареалы тар сейрек кездешүүчү түр [11], энтомофаг. Фергана тоо кыркалары үчүн эндемикалуу, байыркы олиготиптик түркүмчөнүн эки түрүнүн бири [30], зоогеографиялык жана генофондду сактоо аспектилери боюнча илимий мааниги ээ.

Түрдүн жетилген стадиясынын сырткы түзүлүшү. Денесинин узундугу 25–36 мм чоңураак келген коңуздун түрү. Башы жоонойгон, алдынкы аркасынын түбүнөн баштап капталдары боюнча билинер-билинбес чуңкурчалар жайгашкан. Үстүнкү канаттары алдынкы аркасынан бир аз чоң, ортосу чатырга окшоп бир аз көтөрүлүп турат. Үстүнкү канаттарынын бети майда чуңкурчалуу. Толугу менен кара түстө, үстү анча жылтырабайт. Жыныстык диморфизм анча өнүккөн эмес.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Түрдүн ареалы толугу менен Кыргызстандын чегинде. Фергана тоо кыркаларынын ортоңку алкагынын эки жагын, ошондой эле анын түндүк-чыгыш тармагы болгон Көкиримди [37] жана Батыш Акшыйрак тоо кыркаларын (Чаарташ тоо кыркалары менен) [81] камтыйт.

Жашаган аймактары. Деңиз деңгээлинен 1400–2500 м бийиктикте жайгашкан токой тилкелеринин чет жакаларындагы ачык жерлерди (жаңгак-жемиш, арча, бадал биоценозду) каалашат. Төмөнкү бадалдуу зоналарда өзөн-сууларга тартылышат [51]. Жогору жакта түбү шагылдуу арча токойлоруна чейин кездешет.

Саны. Абдан аз. Атайылап издегенде алардын чоңдугуна, көзгө көрүнүктүүлүгүнө карабастан бир күндө 3–4 гана жетилген коңуз кезиккен. Мал көп жайылган айдоо жана чытырман бадалдар кыркылган жерлерде кездешпейт [51]. Популяцияда эркек жана ургачыларынын саны болжол менен бирдей [51].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Жетишерлик изилденген эмес. Жылына бир муун берет. Личинка жана имагосу багытталбаган жырткычтар. Имаголору май – июнь айларында кездешет. Көбүнчө кечкурун аңчылык кылышат, күн бүркөктө күндүзү да чыгышат [51].

Чектөөчү факторлор. Түрдүн сейректигинин себептери акырына чейин түшүнүксүз. Түрдүн ареалы токой тилкелериндеги талааларды иштеттүүнүн, пестициддери пайдалануунун натыйжасында кыскарышы ыктымал. Өзүнчө бир жерлерде обочолонгон популяцияга имбридингдин (жакындар менен аргындашуу) натыйжасында тукуму начарлоо, тукум куруу коркунучу келип чыгышы мүмкүн. Коңуздар жана алардын личинкалары менен омурткалуу жаныбарлар азыктанышат.

Көбөйтүү (колдо багуу). Колго багуу жүргүзүлгөн эмес.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Азыркы мезгилде Кыргызстанда корголбойт.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Антропогендик оорчулуктарды азайтуу менен кичи коруктарды түзүү, жердеген жерлерин алгачкы калыбында сактоо. Түрдүн таралышын, личинкаларынын тириличилигин тактоо, ошондой эле популяцияларга мониторинг жүргүзүү зарыл.

Брызгун могучий

Carabus (Pseudotribax) validus Kraatz, 1884

Статус: *II категория (VU B1b(iii)+2b(iii,iv); C2b).* Узкоареальный редкий вид, спорадично обитающий в зоне хозяйственной деятельности [11], энтомофаг. Один из двух видов реликтового олиготипического подрода, эндемичного для системы Ферганского хр. [30], имеет научное значение в аспектах зоогеографии и сохранения генофонда.

Краткое описание внешнего вида взрослой стадии. Довольно крупный вид жужелиц, длина тела 25–36 мм. Голова утолщённая. Переднеспинка со слабыми выемками по бокам у основания. Надкрылья едва шире переднеспинки и к середине слегка приподняты крышеобразно. Поверхность надкрылий гладкая, лишь со слабыми мелкими ямками. Полностью чёрный, верх слабоблестящий. Половой диморфизм выражен слабо.

Распространение общее и в стране. Ареал вида полностью расположен в пределах Кыргызстана и охватывает оба макросклона в срединной части Ферганского хр., а также его северо-восточные отроги – хр. Кокерим (южные предгорья) [37] и хр. Ак-Шийрак-Западный (включая хр. Чаарташ) [81].

Места обитания. Предпочитают опушки и открытые поляны в поясе леса, в орехово-плодовых, арчёвых и кустарниковых биоценозах, на высотах от 1400 до 2500 м н. у. м. В нижней кустарниковой зоне тяготеют к водотокам (реки, родники, стоячие водоёмы) [51]. Вверх поднимаются до арчёвников, где встречаются в ложбинах с камнями.

Численность. Очень низкая. При целенаправленных поисках за день можно встретить 3–4 экз. взрослых жуков, хотя они крупные и хорошо заметные. На участках, подверженных интенсивному выпасу скота, частичной распашке или вырубке кустарниковых зарослей, не встречается [51]. Соотношение самцов и самок в популяциях примерно равное [51].

Образ жизни (жизненные циклы). Недостаточно изучен. Вероятно, одно поколение в году. Личинки и имаго – наземные неспециализированные хищники. Имаго жуков встречаются в мае – июне; охотящиеся особи наблюдались преимущественно в вечернее время, а в пасмурную погоду и днём [51].

Лимитирующие факторы. Причины редкости вида до конца не ясны. Ареал вида, очевидно, сокращается вследствие окультуривания полян в поясе леса и кустарников, а также обработки пестицидами. Изолированным локальным популяциям может угрожать вырождение вследствие имбридинга. Жуки и личинки могут поедаться насекомоядными позвоночными.

Разведение (содержание в неволе). Не проводилось.

Меры охраны существующие. В Кыргызстане в настоящее время не охраняется.

Меры охраны рекомендуемые. Сохранение местообитаний в первозданном виде (создание микрозаказников), с сокращением до минимума антропогенных нагрузок. Необходимо уточнить границы распространения вида, образ жизни личинок и организовать мониторинг популяций.

Vigorous Ground Beetle

Carabus (Pseudotribax) validus Kraatz, 1884

Status: Vulnerable (VU B1b(iii)+2b(iii,iv); C2b – Category II), narrowly spread rare endemic species. It is one of two representatives of oligotypic relic subgenus of scientific zoogeographical importance and importance for preservation of regional genetic fund. The area includes Fergana (middle part), Kokerim (southern slopes), Ak-Shyirak-Western and Tchaar-Tash Mountain Ranges. Adult beetles occur in May and June in a forest and shrubbery belt, often in gullies with stones and near water reservoirs, at 1,250–2,500 m above sea level. Life cycle is poorly known; imagoes are active predators, larvae are unknown. Isolated populations are under a great risk owing to anthropogenic disturbance because beetles was not registered e. g. in areas of intensive pasturage. Other possible limiting factors: treatment by pesticides and destruction by insectivores. Preservation of virgin biotopes in habitats (creation of micro-reservations), more precise definition of an area of distribution and revealing of the larval life mode are necessary for conservation of the species.

Чичерин мурутчаны

Prionus (Pogonartron) tschitscherini (Semenov, 1889)

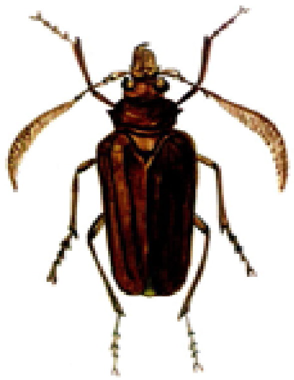

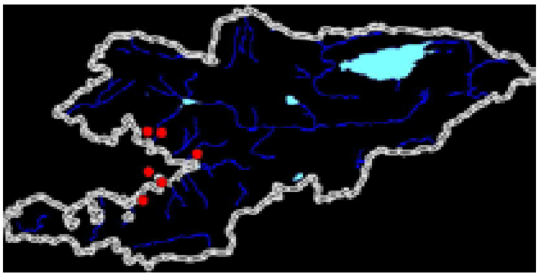

Коңуздар – **Coleoptera – Жесткокрылые (Жуки) – Beetles**
Мүрутчандар – **Cerambycidae – Жуки-дровосеки, или Усачи – Longicorn Beetles**

Статусу: *II категория (VU B2ab(iii)).* Чарбачылык зоналарында чачыранды жашаган, ареалы тар, сейрек кездешүүчү түр [11]. Республиканын фаунасында беш түрү менен белгилүү байыркы түркүмгө кирет [12], эстетикалык, зоогеографиялык жана генофондду сактоо аспектилери боюнча илимий мааниги ээ.

Түрдүн жетилген стадиясынын сырткы түзүлүшү. Узундугу 15,5–18,5 мм келген орточо коңуз, денеси чоң томпок, түсү ачык-күрөңдөн көмүрдөй карага чейин, билинер-билинбес күрөң темгилдүү. Көздөрү чоң, тостойгон жана жакшы өнүккөн. Алдынкы аркасынын туурасынан кеткен капталынын четтеринде майда тишчелери бар. Үстүнкү канаттары ийнинен баштап акырындык менен ичкерип, чокусуна жеткенде тегеректелген, ар бири үчтөн анча жетилбеген кабыргалар менен жабдылган. Канаттары жакшы өнүккөн, учпаганда толугу менен үстүнкү канаттардын алдында бүктөлүп жатат. Эркектеринин мурутчалары узун келип 22–24 муундуу, үстүнкү канаттарынын акыркы бөлүгүнө чейин жетет, бешинчи муундан баштап тыкыс жана узун тиштүү тарак сымал. Ургачысы белгисиз, сырткы кебетеси эркегиненен айырмаланат жана учпайт болуш керек.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Түрдүн ареалы толугу менен Кыргызстандын чегинде жайгашкан. Фергана өрөөнүнүн тоо этектерин жана Кичи-Алай, Фергана, Чаткал тоо кыркаларынын жапыз тоолорун камтыйт [57, 51].

Жашаган аймактары. Түр бадалдуу сейрек токойлордо [57], талаа тилкелеринде [11], көбүнчө деңиз деңгээлинен 600–1100 м бийиктикте бузулган аскалардын киши тийбеген жер кыртышынын өсүмдүктүү жана таштуу калдыктар менен көтөрүлгөн жерлеринде жашайт.

Саны. Өтө аз. Маршруттук каттоолордо таштардын алдында, аскалардын кычыктарында өтө сейрек кездешкен коңуз.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Толук изилденген эмес. Өнүгүүсү бир жылдан ашык болушу мүмкүн. Личинкалары шыбактардын тамырлары менен азыктанышат [57]. Учуусу майдын аягынан августун аягына чейин созулат. Эркектери күндүз жерде коңулдарда жашынып жатышат, күүгүмдөн баштап саат 22–23кө чейин учушат. Ургаачыларын тиричилиги эмгиче белгисиз, балким учушпайт.

Чектөөчү факторлор. Түрдүн ареалынын кыскарышын себептери тоо этегиндеги жерлерди өздөштүрүү. Өсүмдүктөр менен жер кыртышынын бузулушу, жайыттарды күчөтүү жана пестициддерди пайдалануу. Личинкалары курт-кумурскалар менен тамактануучу омурткалуу жаныбарлардын азыгы.

Көбөйтүү (колдо багуу). Колго багуу жүргүзүлгөн эмес.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Азыркы убакта Кыргызстанда корголбойт. Түрдү Өзбекстандын Кызыл китебине киргизүүгө аракет жасалган [57].

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Мүмкүнчүлүктүн болушунча жердеген жерлерин алгачкы абалында сактоо. Табылган жерлери – Ташкөмүр шаарынын жана Араван айлынын тегерегинде мал жайыттарын кыскартуу, өсүмдүктөргө басым жасоону азайтуу зарыл. Түрдүн фенологиясын жана ургачысынын тиричилик мүнөзүн аныктоо талапка ылайык.

Усач Чичерина

Prionus (Pogonartron) tschitscherini (Semenov, 1889)

Статус: *II категория (VU B2ab(iii))*. Узкоареальный редкий вид, спорадично обитающий в зоне хозяйственной деятельности [11]. Принадлежит к реликтовому роду, представленному в фауне республики пятью видами [12], имеет эстетическое и научное значение в аспектах зоогеографии и сохранения генофонда.

Краткое описание внешнего вида взрослой стадии. Жук средней величины, длиной 15,5–18,5 мм; тело коренастое, выпуклое; окраска варьирует от светло-коричневой (наиболее обычная) до смоляно-чёрной с лёгким коричневым оттенком. Глаза большие, выпуклые, хорошо развитые. Переднеспинка сильно поперечная с небольшим зубцом посередине каждого бокового края. Надкрылья от плечей постепенно сужены кзади, на вершине закругленные, на каждом – по три более или менее неполных ребра. Крылья хорошо развитые, в покое полностью сложены под надкрылья. Усики самца довольно длинные, 22–24-члениковые, достигают последней трети надкрылий, начиная с пятого членика, довольно плотно- и длинногребенчатые. Самка не известна, вероятно, не летает и внешне заметно отличается от самца.

Распространение общее и в стране. Ареал вида почти полностью расположен в пределах Кыргызстана, характеризуется дизъюнкциями между потенциальными местами обитания и включает окружающие Ферганскую долину предгорья и низкогорья хребтов Кичик-Алай, Ферганского и Чаткальского [57, 51].

Места обитания. Вид живет в зоне фисташкового редколесья [51], а также степного пояса [11], как правило, в местах с нетронутым почвенно-растительным покровом, с выходами разрушающихся скал и каменистыми останцовыми возвышенностями, на высотах от 600 до 1100 м н. у. м.

Численность. Низкая. В сезон лёта на свет ультрафиолетовой лампы жуки прилетают не каждую ночь. При маршрутных учётах под камнями и в расщелинах скал жуки обнаруживаются крайне редко.

Образ жизни (жизненные циклы). Недостаточно изучен. Продолжительность развития, возможно, более года. Личинки питаются корнями многолетних полыней (*Arthemisia* spp.) [57]. Лёт растянут с конца мая до последней трети августа. Самцы в дневное время прячутся в укрытиях на земле, летают начиная с сумерек до 22–23 часов. Образ жизни самок, которые до сих пор не описаны и, вероятно, не летают, еще более скрытный.

Лимитирующие факторы. Ареал вида сокращается вследствие сельскохозяйственного освоения предгорий, нарушения растительного покрова (уменьшение запасов кормовых растений) из-за чрезмерного выпаса, а также обработки пестицидами. Личинки могут поедаться роющими насекомоядными позвоночными.

Разведение (содержание в неволе). Не проводилось.

Меры охраны существующие. В Кыргызстане в настоящее время не охраняется. Предпринимались попытки внести вид в Красную книгу Узбекистана [51].

Меры охраны рекомендуемые. Сохранение местообитаний, по возможности, в первозданном виде. В местах нахождения в районе г. Таш-Кумыра и около с. Араван следует сократить выпас и иную нагрузку на растительность. Необходимо выяснить фенологию и образ жизни самок.

Tschitscherin's Root Borer

Prionus (Pogonartron) tschitscherini (Semenov, 1889)

Status: Vulnerable (VU B2ab(iii) – Category II), narrowly distributed species endemic for piedmonts of eastern surrounding of Fergana Valley (Chatkal, Fergana and Kichik-Alai Mountain Ranges). It is one of five representatives of the relic genus in fauna of Kyrgyzstan, it has aesthetic value and importance in the aspect of regional genetic fund preservation. Adult beetles (females are unknown and possibly apteroid, males are attracted to light) occur in the period from the end May to last third of August in zone of pistachio open forests or steppe-like biotopes, with eroded rocky denudations, at 600–1,100 m above sea level. Ontogenesis vpossibly takes app. over one year, larvae feed on perennial worm-wood roots. Limiting factors: development of virgin lands, disturbance of vegetation by excessive pasture, treatment by pesticides. For conservation of this species it is necessary to preserve virgin habitats (especially in vicinities of Tash-Kumyr town and Aravan village), to study of the life mode of females.

Кыргызобия мурутчаны

Kirgisobia bohnei **Danilevsky, 1992**

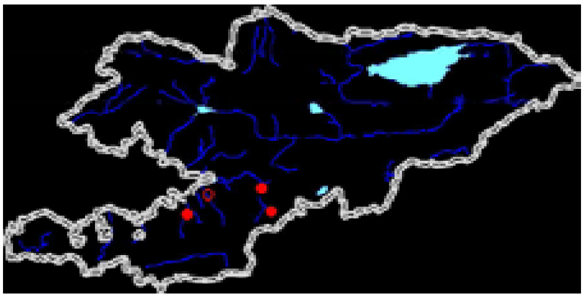

Коңуздар – **Coleoptera – Жесткокрылые (Жуки) – Beetles**
Мүрутчандар – **Cerambycidae – Жуки-дровосеки, или Усачи – Longicorn Beetles**

Статусу: *I категория (EN A4bc; B1a+2ab(i,ii,iiii,iv)).* Биотоптордун бузулушунун натыйжасында жашаган жерлери кыскарып бара жаткан, ареалы тар эндемикалык түр. *Kirgisobia* Danilevsky тукуму монотиптүү [11, 78], зоогеография кана генофондду сактоо аспектилеринде чоң илимий мааниге ээ.

Түрдүн жетилген стадиясынын сырткы түзүлүшү. Денесинин узундугу 17–22 мм, сыртынан кадимки *Corymbia cardinalis* K.& J.Daniel., 1899 окшош, бирок андан кичине чоңураак. Башы көздөрүн артында алдынкы аркасына жакын. Мурутчалары аарага окшош канаттарынын үстүнө жетпейт. Коңгуроо сымал алдынкы аркасынын үстү чекиттелген ортонку капталдарында мокок тишчелери жайгашкан. Үстүнкү канаттары алдынкы аркасынан жазы, ортосу дөмпөк келип, чоку жагы бир аз ичкерип кетет. Башы, алдынкы аркасы, денесинин алды жана буттары кара, жылтырак эмес, күңүрт түстө. Үстүнкү канаты көбүнчө кызыл-күрөң, кээде алдынкы аркасы менен бир түстө, чоку жагы каралжын. Жыныстык диморфизм анча өнүкпөгөн, эркектеринин муруттары узунураак, денеси ичкерээк келет.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Түркүмдүн жана түрдүн ареалы толук Кыргызстандын чегинде. Фергана-Алай кошулган аймакта (Тар суусунун бассейни), түндүк-чыгыш Алай тоо кыркаларынын орто жана ири капчыгайларын камтыйт [78, 51, 45].

Жашаган аймактары. Деңиз деңгээлинен 1500–2300 м бийиктик алкагында орто жана ири дарыяларды жээктеп өскөн токой массивдеринде [51, 45], карган жазы жалбырактуу дарактарды сүйөт (*Betula* spp., *Salix* spp., *Fraxinus sogdiana* Bunge, *Crataegus* spp., *Sorbus tianschanica* Rupr.). Мурда капчыгайлардын төмөн жагында суу жээгиндеги токойлордо катталган, бирок көпчүлүгү арча (*Juniperus* spp.), терек (Populus spp.) аралашкан токойлордо кездешкен эмес.

Саны. Өтө сейрек. Түр ачылгандан берки 20 жылдын ичиндеги, атайлап иликтөөлөрдө онго жетпеген жандык катталган. Бул биринчи иретте мурда жердеген жерлеринин бузулушунун натыйжасы.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Жетишерлик изилденген эмес. Личинкаларынын өнүгүү мөөнөтү белгисиз. *K. bohnei* бардык кездешүүсү жээктеп өскөн кайыңдарга байланышкан, бирок алардын личинкалары кайың менен аралаш өскөн дарактардын бөлөк түрлөрүндө (мисалы: тал, теректерде) да болушу мүмкүн. Жашаган жеринин бийиктигине жараша учуу мезгили июнь - июль айларына тура келет. Эркектери да ургачылары да күндүз кечке күүгүмгө чейин учушат [51, 45]. Бөлөк мурутчандардан айырмасы (*C. cardinalis* менен) жетилген коңуздардын гүлдөп жаткан чөп өсүмдүктөрүндө азыктанышы белгиленбеген.

Чектөөчү факторлор. Суу жээктеп өскөн токой массивдеринин кыскарышы, убактысы өткөн, карыган же кууураган (кайың, тал-терек), дарактарды кыркуу, ошондой эле пестициддерди иштетүү жана өрт. Биотоптордун бузулушунун тездиги катастрофага жакындап келе жатат, бир катар жерлер мисалы Куршаб капчыгайындагы суу жээгиндеги токойлор таптакыр жоголду. Жээктердеги токойлордун, өзөндөрдүн булгануусу жана климаттык өзгөрүүлөр менен сугатка алуунун натыйжасында агын суулардын таптакыр соолуп калышы мүмкүн.

Көбөйтүү (колдо багуу). Колдо асыралган эмес.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Азыркы мезгилде корголбойт.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Популяциялар табылган жерлерде аянты 20 га кем эмес кичи коруктарды уюштуруу, тезинен жана толугу менен суу жээгиндеги дарактарды кыркууга тыюу салуу. Личинкаларынын экологиясын, азык курамын билүү, ареалынын чегин тактоо, бөлөк ксилофагдар менен болгон атаандаштык мамилелерин изилдөө жана суу жээктеген токой биотопторуна суу режими менен бирге мониторинг жүргүзүү зарыл.

Усач Киргизобия

Kirgisobia bohnei Danilevsky, 1992

Статус: *I категория (EN A4bc; B1a+2ab(i,ii,iiii,iv))*. Узкоареальный эндемичный вид, места обитания которого интенсивно сокращаются вследствие разрушения биотопов. Род *Kirgisobia* Danilevsky является монотипичным [11, 78] и имеет большое научное значение в аспектах зоогеографии и сохранения генофонда.

Краткое описание внешнего вида взрослой стадии. Жук с длиной тела 17–20 мм, внешне похож на обычного *Corymbia cardinalis* K.& J.Daniel, 1899, но крупнее. Голова за глазами с угловидными висками, уже переднеспинки. Усики слабопиловидные, не достигают вершины надкрылий. Посредине боков слабоколоколовидной переднеспинки расположены притуплённые зубцы, поверхность переднеспинки редкопунктированная. Надкрылья заметно шире переднеспинки, посредине выпуклые, к вершине немного сужаются. Голова, переднеспинка, низ тела и ноги черные, слабоблестящие, почти матовые. Надкрылья обычно коричневато-красные, реже одного цвета с переднеспинкой или двуцветные, с зачернёнными вершинами. Половой диморфизм выражен слабо, самцы отличаются более длинными усиками и немного стройнее.

Распространение общее и в стране. Ареал рода и вида полностью расположен в пределах Кыргызстана и включает ущелья крупных и средних рек (ареал ленточного типа) в северо-восточных отрогах Алайского хр. и в районе Ферганско-Алайского сочленения (бассейн р. Тар) [78, 51, 45].

Места обитания. Крупные массивы пойменных лесов по берегам крупных и средних рек в среднем поясе гор, на высотах от 1500 до 2300 м н. у. м. [51, 45], обязательно с наличием старых и перестойных деревьев лиственных пород (*Betula* spp., *Salix* spp., *Fraxinus sogdiana* Bunge, *Crataegus* spp., *Sorbus tianschanica* Rupr.). Ранее *K. bohnei* отмечался также в нижних частях ущелий в тугайных лесах, но не обнаружен в смешанных массивах с преобладанием арчи (*Juniperus* spp.) и тополя (*Populus* spp.).

Численность. Чрезвычайно редок. При специальных поисках за 20 лет со времени описания вида он известен менее чем по десятку экземпляров, в первую очередь из-за того, что в местах, где обнаруживался ранее, местообитания интенсивно уничтожаются.

Образ жизни (жизненные циклы). Недостаточно изучен. Продолжительность развития личинок не известна. Все нахождения *K. bohnei* связаны с берёзами, растущими по берегам рек, однако не исключено, что личинки могут питаться и на других видах деревьев (например, на ивах), произрастающих совместно с берёзой. Лёт жуков происходит в июне – июле, в зависимости от высоты местонахождения. Летают в дневное время и сумерках, как самцы, так и самки [51, 45]. В отличии от многих видов усачей (включая *C. cardinalis*), не отмечено питание взрослых жуков на цветущей травянистой растительности.

Лимитирующие факторы. Сокращение площади сплошных массивов лиственных пойменных и тугайных лесов, вырубка старых и перестойных деревьев и сухостоя (в первую очередь берёзы и ивы), а также обработка пестицидами и пожары. Интенсивность разрушения населяемых биотопов приближается к катастрофической; ряд местообитаний, например тугай в ущ. р. Куршаб, уже перестали существовать совсем. Возможно, к деградации прирусловых лесов могут привести загрязнение и обмеление рек вследствие отбора воды и климатических изменений. Естественные враги и болезни не изучены.

Разведение (содержание в неволе). Не проводилось.

Меры охраны существующие. В Кыргызстане в настоящее время не охраняется.

Меры охраны рекомендуемые. В местах, где обнаружены популяции, организовать микрозаказники площадью не менее 20 га, в которых срочно и полностью запретить вырубку пойменного древостоя и уничтожение сухостоя. Необходимо выяснить экологию личинок и состав кормовых пород; уточнить границы ареала, изучить конкурентные отношения с другими видами ксилофагов и проводить мониторинг прирусловых лесных биотопов, включая водный режим.

Kirghizobia Longicorn Beetle

Kirgisobia bohnei Danilevsky, 1992

Status: Endangered (EN A4bc; B1a+2ab(i,ii,iii,iv) – Category I), locally distributed endemic representative of the monotypic genus, which is globally endangered by sharp decreasing of area of occupancy and habitats. This taxon is not found in any other countries and has scientific zoogeographical importance and for preservation of world genetic fund. Beetles flying in June and July in low- and mid-montane bottomland deciduous forests, at 1,500–2,300 m above sea level. Larvae are unknown and live in timber probably of old birches or willows (*Betula*, *Salix*). Very small populations are found in north-eastern spurs of Alai Mountains and in basin of Tar River. Natural enemies are unstudied. Limiting factors: agricultural development and tree-cutting in bottomland forests, possibly fire and treatment by pesticides. Urgent creation of micro-reservations, prohibition of cutting of old and dry birch and willow trees, also all-round monitoring and study of the larval life mode and competitors, are necessary for conservation of the species.

Христоф сары көпөлөгү

Colias christophi Grum-Grshimailo, 1885

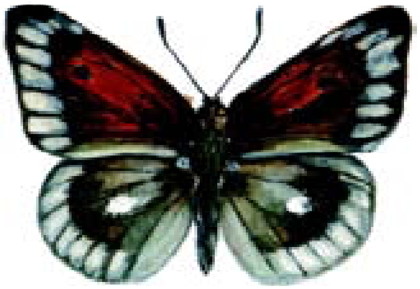

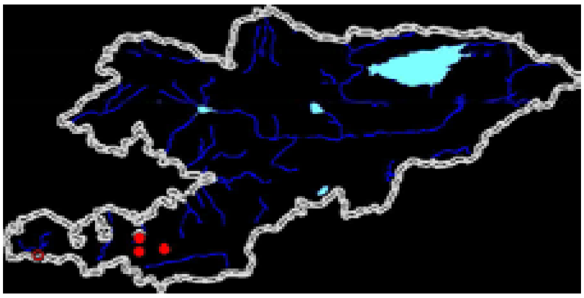

Көпөлөктөр – **Чешуекрылые, или Бабочки– Moths and Butterflies**
Ак көпөлөктөр **– Pieridae – Белянки – Pierids, Whites**

Статусу: *II категория (VU B1ac(v)+2ac(v); D2).* Белгилүү бир жерлерде бири-биринен бөлүнүшүп саны боюнча көп эмес популяцияларды пайда кылуучу, Гиссар-Алай тоо системасынын түндүк бөлүгүнүн тар чөйрөсүнүн эндемиги. Христофор сары көпөлөгү Кыргызстанда кездешкен 12 түрүнүн башкалардан айырмаланган эң бөтөнчөсү, эстетикалык мааниги ээ. СССРдин Кызыл китебине 1984-жылы III категория менен [26] жана ошол эле жылы Республикалык Кызыл китепке киргизилген [60].

Түрдүн жетилген стадиясынын сырткы түзүлүшү. Алдыңкы канаты 20–24 мм, орто көлөмдөгү көпөлөк. Алдыңкы канаты кызгылт-сары, сырткы тасмасы ак жана жазы, ак тасмадагы тамырчалары кара түскө боелгон, ортоңку бөлүгүнүн жогору жагында тегерек кара көзчөсү (тагы) бар. Арткы канаты агыш-боз түстө, ак субмаргиналдуу тасмасында кара тамырчалар өтөт. Ак тасма менен ортоңку агыш чекиттин ортосунан кара из өтөт. Мурутчалары төөнөгүч сыяктуу, узундугу алдыңкы канатынын үч бөлүгүнө жакын. Тулку-бою кара-күрөң, агыш-боз түкчөлүү. Эркектери ачык түстүү ургаачыларына караганда көлөмү боюнча бир аз кичирээк [53].

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Тажикстан, Кыргызстан [12, 26, 87, 88, 89, 53] жана Өзбекстан (анклав [71]). Түрдүн ареалы Гиссар тоо кыркаларынын түндүк-чыгыш бөлүгүндөгү ичке тоо кыркаларынын эңкейиш беттерин, Заравшанда (Искендер көлүнүн аймагы менен) жана Түркстанда (батыштан Чокмор тоого чейин [26] жана Алай тоо кыркаларынын батыш бөлүгүн (Коллектор тоо кыркаларын кошкондо) камтыйт. Кыргыз кырка тоолорунда жана Алай кырка тоолорунун чыгыш жармында [26 карта] таралышы деген көрсөтмө азыркы маалыматтар аркылуу далилденген эмес. Кыргызстанда Караказык, Теңгизбай ашууларында балким чыгыш Түркстан тоо кыркаларында.

Жашаган аймактары. Деңиз деңгээлинен 3300–3600 м бийиктиктеги тоо кыркаларынын таштуу жана шагылдуу, альпы көк шиберлүү аянттары (кээбир особдору деңиз деңгелинен 2700 м бийиктике учуп түшүшү мүмкүн); «ксерофилдүү сейректеген трагакант өсүмдүктүү» жерлер мүнөздүү биотоп катары көрсөтүлүшү чындыкка туура келбейт [26]. Популяциялар бириндеп анча чоң эмес аянттарды ээлешет.

Саны. Массалык учуу учурунда жашаган жерлери бузулбаган 100 м² жерде 2–4 имаго катталган [53].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Жетишерлик изилденген эмес. Жаратылышта түр жылына бир муун берет. Гусеницасы экинчи жаш курагында кыштайт. Гусеницалардын тоют өсүмдүктөрү – *Astragalus* sp. (Fabaceae уруусу) [53]; *Onobrychis echidna* Lipsky [26, 1] кыргыз популяциялары үчүн тоют катары далилденген эмес. Учуусу аба ырайынын шартына жараша июндун аягы июлда байкалат. Ургаачылары жумурткаларын тоют өсүмдүктөрүнүн гүлдөрүнө таштайт.

Чектөөчү факторлор. *C. christophi* – миграцияга жөндөмсүз отуруукташкан түр, ошондуктан алардын локалдуу популяциялары үчүн эң олуттуу кооптонуучу фактор болуп эсептелет. Популяцияларга эң чоң зыян малдын чексиз жайылышынын натыйжасында жашаган жерлеринин тапталышы, өсүмдүктөрдүн өтө тез деградацияланышы алып келиши мүмкүн. Табигый душмандары жана оорулары изилденген эмес.

Көбөйтүү (колдо багуу). Жүргүзүлгөн эмес.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Түр 1984-жылы Республикалык Кызыл китепке киргизилген [60], бирок азыркы мезгилде эч жерде корголбойт.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Көпчүлүк жердеген бийик тоолордо адамдардын чарба иштери, территорияларды рекреациялык пайдалануудан интенсивсиз болгондуктан [53], антропогендик таасирлерди чектөө зарылдыгы мурун эле айтылган [1, 71]. Жердеген жерлеринде тоют өсүмдүктөрүнө басым деңгээлин аныктап, ареалынын кеңейүү мүмкүнчүлүгүн билүү, ошондой эле жасалма интродукцияны пайдалануу.

Желтушка Христофа

Colias christophi Grum-Grshimailo, 1885

Статус. *II категория (VU B1ac(v)+2ac(v); D2)*. Уязвимый вид, узкий эндемик северной части Гиссаро-Алайской горной системы, образующий изолированные друг от друга локальные немногочисленные популяции. Самый своеобразный вид из 12 видов рода, обитающих в Кыргызстане, имеет эстетическое значение. Занесён в Красную книгу СССР 1984 году (категория III) [26], и в том же году – в «Красную книгу Киргизской ССР» [60].

Краткое описание внешнего вида взрослой стадии. Бабочка среднего размера, длина переднего крыла 20–24 мм. Передние крылья охристо-оранжевые, внешняя белая перевязь широкая, ограниченная с наружной и внутренней стороны чёрной окантовкой различной ширины, жилки на белой перевязи окрашены в чёрный цвет, в верхней части срединной ячейки круглое чёрное пятно. Задние крылья светло-серого цвета с белой субмаргинальной перевязью и чёрными жилками на ней, между беловатой срединной точкой и белыми перевязями проходит чёрная полоса. Усики булавовидные, длиной около трети длины переднего крыла. Туловище тёмно-бурое в светло-сером опушении. Самцы окрашены ярче и контрастнее самок, немного мельче их по размеру [53].

Распространение общее и в стране. Таджикистан, Кыргызстан [12, 26, 87, 88, 89, 53] и Узбекистан (анклав [71]). Ареал вида включает узкие пригребневые полосы склонов в северо-восточной части Гиссарского хр., на Зеравшанском (до района оз. Искандер-Куль включительно) и Туркестанском (на запад до Чукмартау [26]) хребтах и в западной части Алайского хр. (включая хр. Коллекторский). В Кыргызстане – в районах перевалов Кара-Казык и Тенгизбай, а также, вероятно, в восточной части Туркестанского хр. Указания на распространение *C. christophi* в Киргизском хр. и в восточной половине Алайского хр. [26: карта] не подтверждается современными данными.

Места обитания. Высокогорные пригребневые участки каменистых и щебнистых склонов, с низкотравными альпийскими лужайками, на высотах 3300–3600 м н. у. м. (залётные особи спускаются до 2700 м н. у. м.); указание «ксерофильной разреженной трагакантовой растительности» в качестве растительности характерных биотопов [26] не соответствует действительности. Популяции спорадично занимают очень небольшие по площади участки.

Численность. В период массового лёта максимально отмечаются 2–4 особи имаго на 100 м^2 в ненарушенных местах обитания [53].

Образ жизни (жизненные циклы). Недостаточно изучен. В природе вид имеет одно поколение в году. Зимует гусеница второго возраста. Кормовое растение гусениц – *Astragalus* sp. (Fabaceae) [53]; указание на питание листьями *Onobrychis echidna* Lipsky [26, 1], по крайней мере для кыргызстанских популяций, не подтверждено наблюдениями [53]. Стадия пронимфы длится 4–5 дней [53]. Лёт наблюдается в конце июня – июле, в зависимости от конкретных погодных условий сезона. Самки откладывают яйца на бутоны и цветы кормовых растений [53].

Лимитирующие факторы. Выявлены недостаточно. *C. christophi* – осёдлый вид, неспособный к миграциям, что является первостепенным фактором риска для локальных популяций. Наибольший урон популяциям может наносить чрезмерный выпас скота, в результате чего быстро деградирует растительный покров в местообитаниях – уязвимых высокогорных биоценозах. Естественные враги и болезни не изучены.

Разведение (содержание в неволе). Не проводилось.

Меры охраны существующие. Вид занесён в Красную книгу республики в 1984 году [60], но в настоящее время нигде не охраняется.

Меры охраны рекомендуемые. В большинстве мест обитания, из-за горного рельефа, интенсивная деятельность человека, включая рекреацию, в настоящее время отсутствует [53]; однако мнения о необходимости ограничения антропогенного влияния высказывались ранее [1, 71]. В местах обитания (целесообразно произвести поиск популяций на Туркестанском хр.) необходимо организовать резерваты, где изучить кормовую базу, допустимый уровень нагрузки на растительность, возможность расширения ареала, в т.ч. с искусственной интродукцией.

Christoph's Clouded Yellow

Colias christophi Grum-Grshimailo, 1885

Status: Vulnerable (VU B1ac(v)+2ac(v); D2 – Category II), sporadically and locally distributed species endemic for northern part of Hissar-Alai Mountains. It is most distinctive representative of the 12 congeners in Kyrgyzstan and has aesthetic value and for preservation of the genetic fund. This monovoltine species hibernates as second instar larva, caterpillars feed on *Astragalus* sp.; butterflies fly in end of June- July at metal and stony slopes near ridge-tops, at 3,300 (2,700)–3,500 m above sea level. Several small populations are located in Kyrgyzstan in east part of Alai Mountains (including adjacent Kollektorsky Range); also presumably in eastern part of Turkestan Range; except this *C. christophi* is also known in adjacent territory of Northern Tadjikistan. Limiting factors: small number and areas of isolated populations, excessive pasturage. The species was included into Red Data Book of Kyrgyzstan in 1984 but protection is still not organized. Searching for populations in Turkestan Mountain Range, creation of mi-cro-reservations and identification of optimal degree of anthropogenic press to vegetation are recommended for the conservation.

Локсиас калдырканы

Parnassius (Kailasius) loxias Pьngeler, 1901 ssp. *tashkorensis* Kreuzberg, 1984

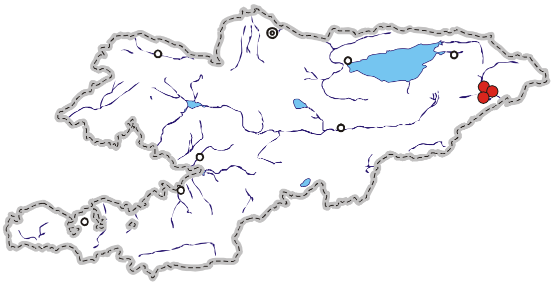

Көпөлөктөр – **Чешуекрылые, или Бабочки – Moths and Butterflies**
Калдыркандар – **Papilionidae – Кавалеры, или Парусники – Swallowtails**

Статусу: *II категория (VU B1ac(v)+2ab(iii)c(v); D2).* Обочолонгон өтө локалдуу, чачыранды таралган түрдүн түрчөсү. Монофагдуулук, анда-санда кездешүүсү жана популяциянын санынын аздыгы, жалпы саны төмөндөбөсө да коркунуч туудуруп турат. *Kailasius* түркүмчөсүнүн өтө сейрек кездешкен 3 түрдүн бири [90] (Кыргызстанда 2 түрү кездешет). Көпөлөктөрдүн арасында өтө кооз жана баалуу түр.

Түрдүн жетилген стадиясынын сырткы түзүлүшү. Ортодон чоңураак көлөмдөгү көпөлөк, алдынкы канатынын узундугу 33–35 мм. Канаттарынын жалпы түсү ак. Алдыңкы канатында эки кара тагы ортосуна жана жогору жагына чейин туурасынан кесип өтөт, алды жагында эки ачаланып, ичкиси кичирейип кетет. Эки канатынын четтери айнектей тунук. Арткы канатында эки кичине тегерек, ичке кара түс менен курчалган эки көзчөлүү. Бозомук тарткан арткы канатынын субмаргиналдуу тасмасында катарынан жайгашкан, ички жагы көк түстөгү 4–6 кара көзчөлөрү бар. Ал эми төмөн жагын карай эндүү тилке кетет. Мурутчалары төөнөгүчтөй, узундугу алдынкы канатынын узундугунун үчөөнө жакын. Тулкусу ичке, кара, эркектериники узун агыш түктүү. Ургаачыларында копуляциядан кийин курсагынын аяк жагында агыш өсүндү сперматофрагма пайда болот. Жыныстык диморфизм начар өнүккөн.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Түр дизъюнктивдүү, өтө тар ареалда чачыранды таралган, номинативдүү түрчөсү Кыргызстан менен Кытайдын чектеш аймактарында белгилүү кездешет [88, 90]. Түрчө *P. l. raskemensis* Батыш Кун-Лундан табылган бир ургаачысы боюнча жазылган (Кытай) [90], анын жердеген жери анык эмес. *P. l. tashkorensis* Кыргызстанда гана [12,53,71,88,90] Сарыжаз бассейнин сол аймагында, Кайыңды-Катта жана Эңгилчек тоо кыркаларынан үч популяция [37] белгилүү.

Жашаган аймактары. Деңиз деңгээлинен 2500–3100 м бийиктиктеги чыгыш орто тоолордун таш-чополуу вертикалдуу, тик кургак беттеринде тоют өсүмдүктөрү өскөн жерлерге байырлашкан [53,28].

Саны. Массалык учуу мезгилинде жашаган жерлеринде 1000 м² аянтта 1–3 чейин кездешет, ал эми түрчө жердеген жалпы аянт 20 км² [53] жетет.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Моновольтивдүү түр. Гусеницалары жумуртка кабыгын таштабастан биринчи жылында кыштайт [53]. Аларга түнкү жашоо-тиричилик мүнөздүү. *Corydalis krasnovi* Mikhailova жалбырактары менен тамактанышат, күндүз таштардын алдыларында бекинишет [53]. Имагосунун учуусу төлдөгөн жерлеринде июндун ортосунан августун ортосуна чейин: көпөлөктөр көбүнчө түш чендерде активдүү, жапайы пияздын (*Allium*) жана татаал гүлдүүлөрдүн (*Sonchus*, *Centaurea*, *Ligularia*) ширеси менен азыктанат. Ургаачылары жумурткаларын азык өсүмдүктөрүнүн түптөрүндөгү таштарга таштайт.

Чектөөчү факторлор. Отурукташкан жерлеринен жылбай миграцияга жөндөмсүздүгү [53], популяциялардын чачырандысы, жердеген жерлеринин аянтынын тарлыгы жана гусеницаларынын монофагдуулугу. Тоют өсүмдүктөрүнүн популяциялары эрозиялык коркунуч зонасында, биотоптору да жайыт коркунучунда турушу, тоо-кендерин иштетүү жана башкалар. Табигый душмандары, атаандаштары жана оорулары изилденген эмес.

Көбөйтүү (колдо багуу). Жүргүзүлгөн эмес.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Иштелип чыккан эмес. Азыркы кезде түр жердеген жерлери корголбойт.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Популяциялардын репродуктивдик потенциалын билүү үчүн жердеген жерлерине микрорезерваттарды түзүү, мониторинг жүргүзүү жана өсүмдүктөр коомчулугуна жасалган басымды тартипке келтирүү зарыл. Ареалын кеңейтүү мүмкүнчүлүгүн аныктоо, ошондой эле жасалма байырлаштырууну колдонуу максатка ылайык.

Аполлон Локсиас, подвид ташкорооский

Parnassius (Kailasius) loxias Рьngeler, 1901 ssp. *tashkorensis* Kreuzberg, 1984

Статус: *II категория (VU B1ac(v)+2ab(iii)c(v); D2)*. Изолированный подвид чрезвычайно локально и спорадично распространнёного вида, который, вследствие монофагии, единичности, точечности и малочисленности популяций, является уязвимым даже при отсутствии снижения численности. Один из трёх [90] редчайших представителей своеобразного подрода *Kailasius* (в Кыргызстане – два вида). Представляет большой научный интерес в аспектах зоогеографии, эволюции, изучения и сохранения регионального генофонда. Один из наиболее эффектных и эстетически ценных видов чешуекрылых.

Краткое описание внешнего вида взрослой стадии. Бабочка крупнее среднего размера, длина переднего крыла 33–35 мм. Общий тон крыльев белый. Рисунок переднего крыла состоит из двух чёрных пятен, пересекающих срединную ячейку поперёк около середины и на вершине, и сероватой субмаргинальной перевязи, раздваивающейся кпереди на две ветви, внутренняя из которых значительно редуцирована и бывает иногда развитой лишь в вершинной трети. По наружному краю обоих крыльев проходит стекловидно-прозрачная кайма. На заднем крыле два маленьких округлых красных пятна, окружённых тонким чёрным ободком, и 4–6 чёрных пятен с заметным синим напылением. Усики булавовидные, длиной около трети длины переднего крыла. Туловище изящное, чёрное, у самцов – с длинным светлым опушением. У самок после копуляции на конце брюшка снизу образуется светлый вырост-сперматофрагма. Половой диморфизм выражен слабо, тёмные перевязи на крыльях у самок более яркие.

Распространение общее и в стране. Вид имеет дизъюнктивный, очень узкий ареал и распадается на три подвида с точечным распространением. Номинативный подвид известен из сопредельной с Кыргызстаном территории Китая (левобережье р. Сары-Джаз на южном макросклоне хр. Кокшаал-Тоо) [88, 90]. Таксономическое положение подвида *P. l. raskemensis* Avinoff, 1916, описанного по одной самке из Западного Кунь-Луня (Китай) [90], и достоверность его местонахождения не ясны. *P. l. tashkorensis* встречается только в Кыргызстане [12, 53, 71, 88, 90], на небольшой территории в бассейне левых притоков р. Сары-Джаз; известен всего из трёх популяций в западных оконечностях хребтов Каинды-Катта (горы Уроккыр) и Иныльчек-Тоо [37].

Места обитания. Строго приурочен к местам произрастания кормовых растений на крутых, почти вертикальных, сухих и эродированных, глинисто-каменистых склонах в среднегорном поясе, преимущественно восточных экспозиций [53, 28], на высотах 2500–3100 м н. у. м.

Численность. В период массового лёта отмечаются от одной до трёх особей бабочек на 1000 м^2 в ненарушенных местообитаниях, а суммарная область обитания подвида занимает площадь менее 20 км^2 [53].

Образ жизни (жизненные циклы). Моновольтинный вид. Зимуют бархатно-чёрные гусеницы первого возраста, не покидая яйцевых оболочек [53]. Гусеницы ведут ночной образ жизни, питаются листьями хохлатки Краснова *Corydalis krasnovi* Mikhailova (сем. Fumariaceae), днём прячутся под камнями [53]. Лёт имаго проходит в местах выплода с середины июня до середины августа; бабочки наиболее активны в полуденное время, питаются нектаром на цветах дикого лука (*Allium*) и сложноцветных (*Sonchus, Centaurea, Ligularia*). Самки откладывают яйца на камни рядом с кормовыми растениями [53].

Лимитирующие факторы. Осёдлость и неспособность к миграциям [53], разрозненность популяций, малый размер области обитания и монофагия гусениц. Популяции кормовых растений находятся в зоне эрозионной опасности, биотопы – потенциально под угрозой перевыпаса, горных разработок и т. п. Естественные враги, конкуренты и болезни не изучены.

Разведение (содержание в неволе). Не проводилось.

Меры охраны существующие. Не разработаны. В настоящее время места обитания *P. l. tashkorensis* не охраняются.

Меры охраны рекомендуемые. В местах обитания необходимо создать микрорезерваты, в которых выявить репродуктивный потенциал популяций, проводить мониторинг и регулировать нагрузку на растительность. Следует выяснить возможность расширения ареала, в т. ч. с использованием искусственной интродукции.

Loxias Apollo Butterfly

Parnassius (Kailasius) loxias Рьngeler, 1901 ssp. *tashkorensis* Kreuzberg, 1984

Status: Vulnerable (VU B1ac(v)+2ab(iii)c(v); D2 – Category II), one of three subspecies of very local species endemic for Central Tien Shan; noticeable large butterfly of aesthetic value. All three species of the olygotypic subgenus have scientific zoogeographical importance and for preservation of world genetic fund. Butterflies occur from middle of June to mid- August on steep precipitous stony and clayey eroded slopes with sparse vegetation and host-plants (*Corydalis krasnovi*), at 2,500–3,100 m above sea level. Number and especially areas of occupancy are small. Limiting factors: narrow endemism and monophagy, possibly excessive pasturage and destruction of biotopes. It is out of any protection, but degree of anthropogenic disturbance of habitats is not critical at present time. Monitoring in created micro-reservations, study of the reproductive ability and possibilities for the introduction are necessary for conservation of the species.

Мерцбахер (кадимки) калдырканы

Parnassius (s. str.) *apollo (Linnaeus, 1758) ssp.* merzbacheri *Fruhstorfer*, 1906

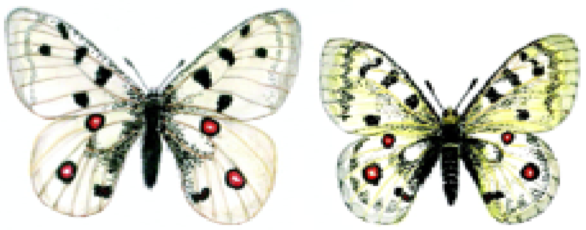

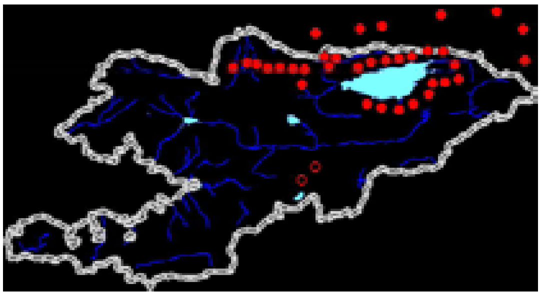

Көпөлөктөр – Чешуекрылые, или Бабочки – Moths and Butterflies
Калдыркандар – Papilionidae – Кавалеры, или Парусники – Swallowtails

Статусу: *III категория (LR-nt).* Белгилүү бир жерге таандык, жоголуп кетүү коркунучу туула элек, бирок популяциялары начарлап бараткан түрчө. Түр *P. apollo* IUCN RLTSтин (1996-жылы VU A2cde категориясында) [76], CITES IIнин Тиркемесине жана бир катар регионалдык Кызыл китептерге киргизилген [26]. Голарктикалык тукумдун 47 өкүлү, өтө кооз, коллекционерлердин сүйгөн түрү [1].

Түрдүн жетилген стадиясынын сырткы түзүлүшү. Канаттарынын кулачы 70–75 мм келген ири көпөлөк. Канаттарынын жалпы түсү ак же бозомук кара кабырчыктар менен чачыратылган. Арткы канаттарында кара алкакчада билинер-билинбес ак көзчөлүү эки кызыл тагы бар. Эркектери агышыраак жана ургаачыларынан майдараак, кичирээк, жупташкандан кийин курсагынын үч жагында агыш тырмак сыяктуу өсүндү – сперматофрагма өнүгөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Түр бүткүл евросибир ареалы боюнча чачыранды, 60ка жакын жергиликтүү *P. a. merzbacheri* түрчөлөрү кездешет, анын ичине жунгар-түндүк Тяншанң ареалы да кирет [88]. Кыргызстан үчүн көрсөтүлгөн *P. a. transiliensis* түрчөсү [12] көпчүлүк адистер боюнча *P. a. merzbacheri* менен синонимдештирилет [88, 90]; түрчөнүн калган таксондорунун көрсөтүлүшү [55] так эмес аныктоолордун натыйжасы. Кыргызстанда Жумгал, Кастек, Илий, Күнгөй жана Тескей Алатоо кыркаларында кездешет [50, 40]; Атбашы тоо кыркаларында кездешкени так эмес [55].

Жашаган аймактары. *P. a. merzbacheri* деңиз деңгээлинен 1000–3000 м бийиктиктеги орто тоолордун алкагында, таштуу тоо беттеринин ар түрдүү шалбааларында кездешет [5, 40, 50].

Саны. Табигый жашаган жерлерин бузулбаганда массалык учуу мезгилинде салыштырмалуу (көз болжоо менен) *P. a. merzbacheri* көпөлөгүнүн имагосунун жыштыгы гектарына 100–120 даана [50] жана айрым жылдары саны бир кыйла өзгөрүшү мүмкүн [40].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Жаратылышта моновол’тиндик түр. *P. apollo* биологиясы жана имаголануу алдындагы стадиялары жетишерлик кенен жазылган [18]. Диапаузасы Каркыра жайлоосунда (Күнгөй Алатоо кыркасы) апрелдин ортосунда аяктайт [50]; жаш гусеницалар топ-топ болуп жашашат, седумдар (*Sedum ewersii*, *S. hybridum*, *S. alberti*) жалбырактары жана *Orostachys spinosa* (Crassulaceae) азыктанышы ыктымал [18, 40]. Жетилген гусеницалар июнь айында байкалат. Куурчакча стадиясы 10–16 күнгө созулат, учуусу июндун аягынан күзгө чейин.

Чектөөчү факторлор. Орун которууга таптакыр жөндөмсүз жана отурукташкан түр [26]. Түз жерлердеги *P. apollo* популяциялары үчүн өлүп, жоюлуунун башкы себеби – жашаган жерлерин өздөштүрүү, айрыкча чөп чабуу [54], пестициддерди колдонуу [26] сүйүүчүлөр аркылуу кармоолор [1]. Өсүмдүктөрдөгү стенофагия көпчүлүк фитофагдар үчүн уулу болуп, атаандаштардын жоктугуна себеп болот [35]. *P. a. merzbacheri* мите түктүү чымындар, бактерия-вирус оорулары белгиленген [40].

Көбөйтүү (колдо багуу). Колдо багылат. Кыргызстанда обочолонгон (өзүнчө бөлүнгөн) популяцияларды белгилүү бир культурада бир нече муундун аралыгында асыроо боюнча эксперимент ийгиликтүү өткөрүлгөн.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Түр 1984-жылы Республиканын Кызыл китебине киргизилген [60]. Популяциялар Алматы коругунда (Казакстан) [9], Кемин, Каракол, Аларча МУЖПсынын аймагында, Аксуу заказнигинде корголот [50]. *P. apollo* ареалынын бардык мейкиндиги боюнча корукка алынган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Түрчөнүн көпчүлүк жердеген жерлери азыркы мезгилде антропогендик басымдын интенсивдүүлүгү ортодон төмөн, ал эми басым күчөтүлгөн жерлерде (Аламүдүн, Талдыбулак капчыгайларында) жайытты, чөп чабууну, рекреациялык басымды чектөөчү 2–3 микрорезерват түзүү жана сандык каттоо жүргүзүү (мониторинг), тоют өсүмдүктөрүн тактоо, ошондой эле жашаган жерлерине окшош жерлерге кайра байырлаштыруу мүмкүнчүлүгүн үйрөнүү максатка ылайык.

Аполлон обыкновенный, подвид Мерцбахера

Parnassius (s. str.) *apollo (Linnaeus, 1758) ssp.* merzbacheri *Fruhstorfer*, *1906*

Статус: *III категория (LR-nt)*. Локальный подвид, популяции которого потенциально уязвимы, но не находятся под угрозой исчезновения. Вид *P. apollo* включен в IUCN RLTS (категория VU A2cde по оценке 1996 года) [76], в Приложение II CITES и ряд региональных красных книг [26]. Самый крупный [46] из 47 представителей [90] голарктического рода; эффектный и украшающий природу вид. Объект любительского коллекционирования [1].

Краткое описание внешнего вида взрослой стадии. Крупная бабочка с размахом крыльев 70–95 мм. Общий тон крыльев белый или кремоватый, с чёрным рисунком, на задних кряльях по 2 красных пятна, каждое в чёрном ободке и с более или менее выраженным белым глазком. Самцы обычно светлее и немного мельче самок, у которых после спаривания снизу на вершине брюшка развивается светлый ногтевидный вырост-сперматофрагма.

Распространение общее и в стране. Спорадичное по всему евросибирскому ареалу вида, образующего около 60 местных подвидов. *P. a. merzbacheri* имеет джунгаро-северотяншанский ареал [88]. Указанный для Кыргызстана подвид *P. a. transiliensis* Eisner [12] многими специалистами [88, 90] синонимизируется с *P. a. merzbacheri*; прочие указанные подвидовые таксоны ([55]: *bartholomaeus* Stichel, *sibirica* Nordmann, *hesebolus* Nordm. и номинативный) – результат неточного определения. В Кыргызстане – по хребтам Киргизскому, Джумгальскому, Кастекскому, Заилийскому, Кунгей и Терскей Ала-Тоо [50, 40]; указание для хр. Ат-Баши [55] – ошибочно.

Места обитания. *P. a. merzbacheri* населяет среднегорные лугово-лесные и луго-степные ландшафты, каменистые склоны с высокотравными и субальпийскими лугами на высотах от 1000 до 3000 м н. у. м. [5, 40, 50].

Численность. Отмечены (визуально) относительное обилие имаго (100–120 экз./га [50]) бабочек *P. a. merzbacheri* в ненарушенных местах обитания в период массового лёта и значительные колебания численности в отдельные годы [40].

Образ жизни (жизненные циклы).В природных условиях – моновольтинный вид. Зимует гусеница первого возраста, часто не покидая яйцевой оболочки, диапауза *P. a. merzbacheri* в урочище Каркыра (хр. Кунгей Ала-Тоо) заканчивается в середине апреля [50]; молодые гусеницы живут группами, питаются листьями очитков (*Sedum ewersii* Ledeb., *S. hybridum* L., *S. alberti* Regel) и, вероятно, *Orostachys spinosa* (L.) C. A. Mey из сем. толстянковых (Crassulaceae) [18, 40], взрослые гусеницы наблюдаются в июне, стадия куколки длится 10–16 дней; лёт – с конца июня до осени. Преимагинальные стадии и биология *P. apollo* описаны достаточно подробно [18].

Лимитирующие факторы. В высшей степени осёдлый вид, неспособный даже к незначительным миграциям [26]. Для равнинных, более уязвимых, популяций *P. apollo* главная причина вымирания – сельскохозяйственное освоение мест обитания, особенно сенокошение [54]. Отрицательное влияние имеют также рекреационные нагрузки, обработка пестицидами [26], отлов любителями [1], длительные периоды неблагоприятных погодных условий. Стенофагия (также лимитирующий фактор) на растениях, ядовитых для большинства фитофагов, является причиной почти полного отсутствия конкурентов [35]. На гусеницах *P. a. merzbacheri* пока не зарегистрированы паразитоиды перепончатокрылые, но отмечены мухи-тахины и бактериально-вирусные заболевания [40].

Разведение (содержание в неволе). Имеется положительный опыт. В Кыргызстане успешно проведены эксперименты по содержанию изолированной популяции в культуре на протяжении нескольких поколений [40].

Меры охраны существующие. Вид занесён в Красную книгу республики в 1984 году [60]. Популяции имеются на территориях ГПНП Кеминского, Каракольского и «Ала-Арча», и Аксуйского комплексного заказника [50], а такжеохраняются в Алма-Атинском заповеднике (Казахстан) [9]. На всём протяжении ареала *P. apollo* взят под охрану региональными красными списками и на заповедных территориях.

Меры охраны рекомендуемые. В большинстве мест обитания подвида в настоящее время интенсивность антропогенного пресса ниже средней, а на участках с усиливающейся нагрузкой (ущ. Аламедин, Талды-Булак) следует создать 2–3 микрорезервата, в которых ограничить выпас, покос, рекреационные нагрузки, проводить количественные учёты (мониторинг), уточнить круг кормовых растений и изучить возможность реинтродукции.

Merzbacher's Apollo Butterfly

Parnassius (s. str.) *apollo (Linnaeus, 1758) ssp.* merzbacheri *Fruhstorfer*, *1906*

Status: «Lower Risk – near threatened» (LR-nt – Category III), North Tien Shan and Dzhungar subspecies of mosaic-distributed wide-spread noticeable large butterfly, the species is included into IUCN RLTS, Appendix II of CITES and many regional Red Lists. The species is monovoltine; butterflies occur from end of June to autumn in meadow-steppe or meadow-wood biotopes with host-plants (*Sedum ewersii*, *S. hybridum*, *S. alberti*), at 1,000–3,000 m above sea level, in Alexander, Dzhumgal, Kastek, Zailiisky, Kungei and Terskei Ala-Too Mountain Ranges. Number is various in different years, maximal is to 100–120 imagoes per hectare. Any local population can quickly disappear in case of biotop destruction since this species is incapable to migrate. Degeneration of habitats arises from haying and excessive cattle pasture. At present several populations are under the protection in Issyk-Kul Nature reservation. Habitats of some populations are threatened and need to be as micro-reservations with regulation of anthropogenic influence. Monitoring, study of the biology and forage reserve and experiments on the breeding and reintroduction should be continued.

Кичи махаон

Papilio (s. str.) alexanor Esper, 1800 ssp. voldemar Kreuzberg, 1989

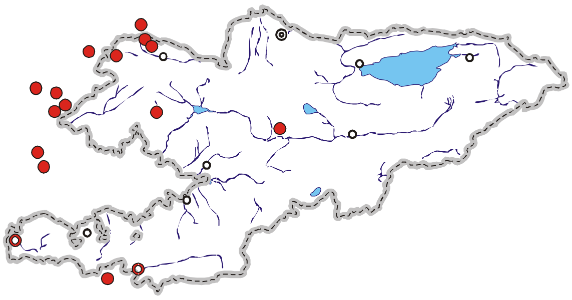

Көпөлөктөр – Чешуекрылые, или Бабочки – Moths and Butterflies
Калдыркандар – Papilionidae – Кавалеры, или Парусники – Swallowtails

Статусу: *II категория (VU B1ab(iii)+2ab(iii)c(iii,iv); C2b).* Өтө чектелген түштүк-батыш палеарктикада таралган саны кыскарып бара жаткан ареалы мозаикалуу түрчөсү [23]; Кыргызстанда түрчөнүн бардык популяциялары аз, бытыранды жана начарлаган. *P. alexanor* 1984-жылы III категория менен СССРдин Кызыл китебине [26] жана Өзбекстандын Кызыл китебине киргизилген [23]. Эффективдүү, эстетикалык жаткан баалуу [13] жана жаратылышты кооздочу Кыргызстанда таралган түркүмдүн эки түрүнүн бири.

Түрдүн жетилген стадиясынын сырткы түзүлүшү. Сырткы кебетеси кадимки махаонго окшогон чоң көпөлөк, алдынкы канатынын узундугу 31–37 мм. Канаттары ачык-сары, кара тактары бар. Туурасынын кеткен субмаргиналдык тилкеси көгүш-боз чаң менен капталган. Канатынын ички бурчунун үстүнкү бөлүгү кара түс менен алды жагы сары-кызыл түс менен жээктелген көк көзчөлөрү орун алган. Арткы канаттары бирден куйрукчалары бар. Мурутчалары төөнөгүчтөй, узундугу алдынкы канатынын үч бөлүгүнө жакын. Тулкусу ичке, кара тилкелүү, ийнинин четтери, көкүрөгүнүн капталдары жана курсагы сары түстө. Жыныстык диморфизм начар өнүккөн, ургаачылары эркектеринен чоңураак [53].

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Түр Түштүк Европада, Жакынкы Чыгышта, Түркияда, Закавказьеде, Афганистанда жана Орто Азияда чачыранды таралган; *P. a. voldemar* ареалы Батыш Тяньшань менен чектелет. Кыргызстанда Кыргыз жана Талас кырка тоолорунда [53] кездешет. Алай кырка тоолорунун батыш жагында *P. a. judeus* Staudinger, 1893 [12, 87] көрсөтүлүшү анык эмес.

Жашаган аймактары. Кыргызстанда деңиз деңгээлинен 800–2000 м бийиктикге түрдүү өсүмдүктүү талааларда жана ксерофил өсүмдүктүү тоо этектеринде жана орто тоолордун таштуу-чополуу тик боорлорун жердешет.

Саны. Бардык жерде төмөн, бирин-серин кездешет [87]. Кыргызстандын аймагында онго жакын популяциясы анык белгилүү.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Өнүгүү цикли адатта эки жыл [53]. Көпөлөктөрдүн учуусу жана жумуртка таштоосу майдын аягынан июлдун башына чейин жүрөт. Гусеницалары июлдун башында чыгып, өсүмдүктөрдүн (*Ferula*, *Falcaria*, *Seseli*, *Torilis* [27, 72], Кыргыз кырка тоолорунда – *Ferula* sp. [53]), гүлдөрү, мөмөлөрү менен тамактанышып жалгыздан жашашат. Көпчүлүк убакта чабармандардын, ошондой эле түктүү чымындардын (тукум Tachinidae) [23] мителерин жуктуруп алышат. Курчакчалары күрөң түстө [53], тоют өсүмдүктөрүнүн кургак бөлүктөрүнө жана таштарга жабышып калышат. Көпөлөктөр жапайы пияздын (*Allium*) жана татаал гүлдүүлөрдүн (*Sonchus*, *Centaurea*, *Ligularia*) [27] гүлдөрүнүн нектарлары менен азыктанышат. Эркектеринин аймактык жүрүш-турушу ачык көрүнүп турат; ургаачылары жумурткаларын ачыла элек гүлдөргө жана тоют өсүмдүктөрүнүн өсүп жаткан бөлүктөрүнө ташташат [53].

Чектөөчү факторлор. Бир жерде туруктуу болушу, миграцияга жөндөмсүздүгү жана популяциялардын бытыранды болуп кетиши. Ошондой эле жайыттардын тапталышы, ашыкча чөп чабыш жана ички митечилик факторлору да белгиленген [23]. Рекреациялык басымдын өсүшү жана пестициддерди иштетүү да потенциалдык мааниге ээ. Кыргызстандын аймагындагы популяциялар үчүн чөптөрдүн чабылышы актуалдык фактор эмес, гусеницалардын өлүмүнүн 70 %ине мителер себеп болушат [39].

Көбөйтүү (колдо багуу). Колдо багуу эксперимент аркылуу далилденген [23]. Кыргызстанда жаратылыштан жыйнап алынган жумурткалар менен гусеницаларды андан ары куурчакча стадиясына чейин өстүрүп, аларды эки кыштатып имаго алынганы белгилүү [39]. Бул методду интродукциялоодо колдонуу мүмкүн.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Иштелип чыккан эмес. Азыр *P. a. voldemar* жашаган жерлери Кыргызстанда корголбойт. Түрчө Чаткал-Угам улуттук паркынын (Өзбекстан) [23] коргоосуна кирет.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Мониторинг жүргүзүү аркылуу чарбалык иштерди жөнгө салуу менен өсүмдүккө басымды төмөндөтүү, жердеген жерлерге микрорезерваттарды түзүү максатка алайык. Ареалын кеңейтүү жана колдо өстүрүү методун пайдалануу мүмкүнчүлүктөрүн аныктоо зарыл.

Александор, подвид Вольдемар

Papilio (s. str.) alexanor *Esper, 1800 ssp.* voldemar *Kreuzberg, 1989*

Статус: *II категория (VU B1ab(iii)+2ab(iii)c(iii,iv); C2b)*. Локальный подвид южного западнопалеарктического вида с мозаичным ареалом и сокращающейся численностью [23]; в Кыргызстане популяции разрозненные, небольшие и уязвимые, на крае видового ареала. Вид включён в красные книги СССР [26] и Узбекистана (категория VU B1ab+2ab(iii)c(iii,iv); D) [23]. Эффектный и эстетически ценный [13] вид, один из двух видов рода в республике.

Краткое описание внешнего вида взрослой стадии. Внешне похож на обыкновенного махаона – крупная бабочка, длина переднего крыла 31–37 мм. Крылья бледно-жёлтые с чёрным рисунком и слабым серовато-синим напылением на субмаргинальной поперечной полосе. Заднее крыло несёт хвостик, и на внутреннем углу синий глазок с чёрным окаймлением в верхней половине и красно-оранжевым в нижней части. Усики булавовидные, длиной около трети длины переднего крыла. Туловище изящное, спинная полоса чёрная, опушение плеч, боковые части груди и брюшка окрашены в жёлтый цвет. Половой диморфизм выражен слабо, самки несколько крупнее самцов [53].

Распространение общее и в стране. Вид спорадично встречается в Южной Европе, на Ближнем Востоке, в Турции, Закавказье, Иране, Афганистане и в Средней Азии; ареал *P. a. voldemar* ограничен Западным Тянь-Шанем. В Кыргызстане [12, 23, 53, 88] – в западной части Киргизского и Таласского хребтов, на южном склоне хр. Молдо-Тоо [53] и в Сары-Челеке [9]. Указание на нахождение в Кыргызстане, на крайнем западе Алайской долины, подвида *P. a. judeus* Staudinger, 1893 [12, 87] недостоверно.

Места обитания. В Кыргызстане – предгорные и среднегорные крутые каменисто-глинистые эродированные склоны гор с разнотравно-степной и ксерофильной растительностью, на высотах 800–2000 м н. у. м.

Численность. Повсеместно низкая, встречается единично [87], в Кыргызстане достоверно известно до 10 популяций.

Образ жизни (жизненные циклы).Цикл развития обычно двухлетний, т. е. большинство куколок в популяции зимуют дважды, оставшаяся часть – трижды [53]. Лёт бабочек и откладка яиц происходит с конца мая до начала июля. Гусеницы появляются в начале июля, живут одиночно, питаясь цветами и плодами зонтичных растений (виды *Ferula*, *Falcaria*, *Seseli*, *Torilis* [27, 72], на Киргизском хр. – *Ferula* sp. [53]), окукливаются в начале августа. Часто бывают заражены паразитическими наездниками, в том числе *Trogus lapidator* F. из сем. Ichneumonidae [72, 86], а также мухами-тахинами (сем. Tachinidae) [23]. Куколка болотно-коричневого цвета [53], с пояском, прикрепляется к сухим частям кормовых растений и камням. Бабочки питаются нектаром на цветах дикого лука (*Allium*), сложноцветных (*Sonchus*, *Centaurea*, *Ligularia*) [27]. Самцы имеют ярко выраженное территориальное поведение; самки откладывают яйца по одному на бутоны и вегетирующие части кормового растения [53].

Лимитирующие факторы. Осёдлость и неспособность к миграциям, разрозненность популяций. Отмечены также факторы перевыпаса, чрезмерного сенокоса и эндопаразитизма [23], потенциальное значение имеют возрастание рекреационных нагрузок и обработка пестицидами. Для популяций на территории Кыргызстана сенокошение не является актуальным фактором, а паразитоиды составляют главный компонент очень высокого (70 %) уровня смертности гусениц [39].

Разведение (содержание в неволе). Возможность экспериментально подтверждена [23]. В Кыргызстане проведены работы по выведению и доращиванию собранных в природе яиц и гусениц до стадии куколок, из которых после зимней диапаузы (частично – после двух зимовок) были получены имаго [39]. Метод позволяет значительно сократить гибель гусениц от эндопаразитизма наездников и может быть использован при проведении интродукции.

Меры охраны существующие. Не разработаны. Места обитания *P. a. voldemar* в местах современных находок в Кыргызстане не охраняются (состояние популяции в Сары-Челекском заповеднике не известно [9]). Подвид формально находится под охраной в Чаткал-Угамском национальном парке (Узбекистан) [23].

Меры охраны рекомендуемые. В местах обитания создать микрорезерваты, в которых снизить нагрузку на растительные сообщества, путём проведения мониторинга с последующей регуляцией хозяйственной деятельности человека. Следует выяснить возможность расширения ареала, в т. ч. с использованием искусственной интродукции.

Voldemar Southern Swallowtail

Papilio (s. str.) alexanor *Esper, 1800 ssp.* voldemar *Kreuzberg, 1989*

Status: Vulnerable (VU B1ab (iii)+2ab(iii)c(iii, iv); C2b – Category II), local West Tien Shan subspecies of mosaic-distributed wide-spread noticeable large butterfly, which species and subspecies are included into some regional Red Lists. It is one of two congeners in Kyrgyzstan and has aesthetic value and scientific zoogeographical importance and for preservation of regional genetic fund. Butterflies occur in June on stony and clayey low-montane slopes with steppe vegetation and *Umbelliferae* plants, at 800–2,000 m above sea level. Number is small everywhere. Limiting factors: excessive pasturage and endoparasitoids. At present it is out of any protection, but degree of anthropogenic disturbance of habitats is not critical. Monitoring in created micro-reservations, study of the reproductive ability and forage reserve and possibilities for stabilisation of populations including the introduction are necessary for conservation of the species.

Дөө шер чымыны

Satanas gigas (Eversmann, 1854)

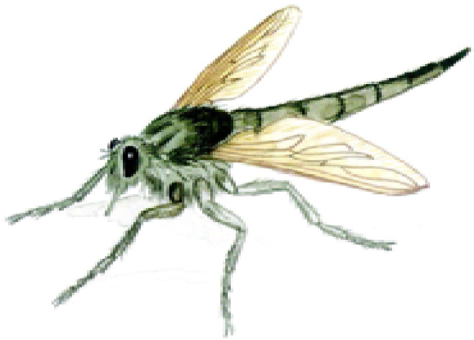

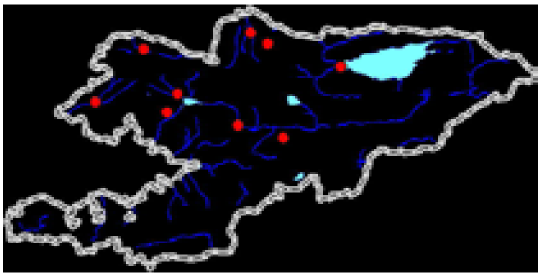

Кош канаттуулар **(Чиркейлер жана Чымындар) – Diptera – Двукрылые (Комары и Мухи) – Dipterans**
Шер чымындар – **Asilidae – Ктыри – Robber-flies**

Статусу: *III категория (LR-nt).* Кеңири ареалда сейрек кездешүүчү түр, жашаган жерлеринин аянттары тарып-кичирейүүгө багыт алган. 1984-жылы II категория менен СССРдин Кызыл китебине киргизилген [26].

Түрдүн жетилген стадиясынын сырткы түзүлүшү. Өлкөнүн фаунасындагы эң чоң чымын, денесинин узундугу 38–50 мм, алдынкы канатынын узундугу 26 мм. Денеси ичке, боз; көкүрөгү чың, ортонку аркасы өтө дөмпөйгөн чоң. Көздөрү абдан чоң, бири-биринен бөлүнүп алдыга чыгып турат. Тумшугу тикирейип, узунураак өтө склеротивдешкен. Буттары узун кылдуу. Тез кыймылдоочу тунук жуп канаттары учпаганда аркасына бүктөлүп жатат. Жыныстык диморфизм начар өнүккөн.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Түндүк Африкада, Иранда, Россиянын Европа бөлүгүнүн түштүгүндө, Украинада, Молдовияда, Закавказьеде, Орто Азия, Казакстанда, Монголия жана Түндүк Кытайда кездешет [33, 26, 22]. Кыргызстанда: Талас, Чаткал, Узунакмат дарыяларынын жээктеринде [42, 63], Атойнок тоо кыркалары (Күрпсай капчыгайы [37]), Кыргыз кырка тоолорунун түндүк бети жана Чүй өрөөнү (Петровка айылы [42, 63]), Чоңарык, Кашкасуу, Ысыккөл өрөөнүнүн Батышы [49]. Ички Тяньшань (Жамандаван суусунун жээктери, Сарыбулуң айылы) [42, 63], Фергана алдында [12].

Жашаган аймактары. Деңиз деңгээлинен 1900 м бийиктике чейинки тоо этектериндеги бош жаткан дың жерлер жана суюк бадалдуу адырлар.

Саны. Эң аз. Бириндеп, анда-санда кездешет.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Жетилген шер-чымындар жана алардын личинкалары эркин жашап жырткычтык менен бөлөк курт-кумурскалар менен азыктанышат. Личинкалары топуракта же чирип бараткан жыгачтарда чоңоёт. Имагосунун учушу июндун аягынан сентябрдын ортосуна чейин байкалат. Коркок, сезгич болуп, карматпайт. Энтомофаг, азыгынын курамында Марокко чегирткеси *Dociostau rus maroccanus* Thunberg ошондой эле көгөндөр (Tabanidae тукуму) [33].Өнүгүүсү бир жылга созулат [26].

Чектөөчү факторлор. Талаа массивдерин өздөштүрүү жана айдоо, инсектициддерди пайдалануу.

Көбөйтүү (колдо багуу). Жүргүзүлгөн эмес.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Түрдүн 1985-жылы [60] Республиканын Кызыл китебине киргизилгенине карабастан коргоо чаралары иштелип чыккан эмес.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Азыркы күндөгү таралышын жана экологиясын изилдөө, алардын жашаган жерлеринде микрорезерваттарды уюштуруу менен ал жерлерди айдоого жана инсектициддерди пайдаланууга тыюу салынышы зарыл.

Ктырь гигантский

Satanas gigas (Eversmann, 1854)

Статус: *III категория (LR-nt)*. Вид, редко встречающийся на обширном ареале, местообитания имеют тенденцию к сокращению площади. Занесён в Красную книгу СССР в 1984 году (категория II) [26].

Краткое описание внешнего вида взрослой стадии. Самая крупная муха в фауне страны, длина переднего крыла достигает 26 мм, длина тела – 38–50 мм. Стройное тело покрыто густым, серым налётом; грудь крепкая, массивная с сильно выпуклой среднеспинкой. Глаза очень большие, выступающие, отделены друг от друга у особей обоих полов. Хоботок удлиненный, торчащий, сильно склеротизованный. Длинные ноги в волосках и щетинках. Пара прозрачных быстрых крыльев в покое складываются на спину. Половой диморфизм выражен слабо.

Распространение общее и в стране. Встречается в Северной Африке, Иране, на юге европейской части России, на Украине, в Молдавии, Закавказье, Средней Азии, Казахстане, на Алтае, в Монголии и Северном Китае [33, 26, 22]. В Кыргызстане – долины рек Талас, Чаткал и Узун-Ахмат [42, 63], Атойнокский хр. (ущ. Курпсай [37]), северный склон Киргизского хр. и Чуйская долина (с. Петровка [42, 63], с. Чон-Арык [49], с. Кашка-Суу [49]), западная оконечность Иссык-Кульской котловины [49], Внутренний Тянь-Шань (долина р. Джаман-Даван, с. Сары-Булун) [42, 63], Приферганье [12].

Места обитания. Целинные степи, пустоши и разреженные кустарники на холмах и в предгорьях на высотах до 1900 м [63].

Численность. Очень низкая. Встречаются единичные особи.

Образ жизни (жизненные циклы). Взрослые ктыри и их личинки ведут свободный образ жизни, хищничают, питаясь другими насекомыми. Личинки развиваются в почве или разлагающейся древесине. Лёт имаго наблюдается с конца июня до середины сентября. Пуглив; поймать его, тем более с добычей, очень трудно. Энтомофаг, в составе добычи отмечена Мароккская саранча *Dociostaurus maroccanus* Thunberg, а также слепни (сем. Tabanidae) [33]. Развитие длится один год [26].

Лимитирующие факторы. Освоение и распашка степных массивов, применение инсектицидов.

Разведение (содержание в неволе). Не проводилось.

Меры охраны существующие. Не разработаны, несмотря на то, что вид занесён в Красную книгу республики в 1985 году [60].

Меры охраны рекомендуемые. Необходимо изучить современное распространение и экологию вида, после чего в местах обитания создать микрорезерваты, запретив распашку и применение инсектицидов.

Eversmann's Giant Robber-fly

Satanas gigas (Eversmann, 1854)

Status: «Lower Risk – near threatened» (LR-nt – Category III), naturally rare widespread (from Northern Africa up to Mongolia and Northern China) species, populations of which are mosaic-distributed at lands under economic development. It is noticeable large robber-fly, which species is included into some regional Red Lists, active predator, caught acridids and gad-flies. Flies occur in season from end of June to mid-September; the species inhabits foothills and piedmonts with steppe vegetation, up to 1,900 m above sea level and is registered in Kyrgyzstan in several sites in Talas, Chatkal, Uzun-Akhmat, Fergana and Tchu valleys, in Middle-Naryn and Issyk-Kul hollows. Number is small everywhere. Limiting factors: development of virgin lands, ploughing-up and pesticide treatments. At present it is out of any protection, while was included into Red Book of the country in 1985. To conserve the species, creation of micro-reservations with decreasing of mentioned limiting factors, and study of the current distribution and ecology, are necessary.

Арчачыл мүйүз куйрук

Urocerus sah (Mocsary, 1881)

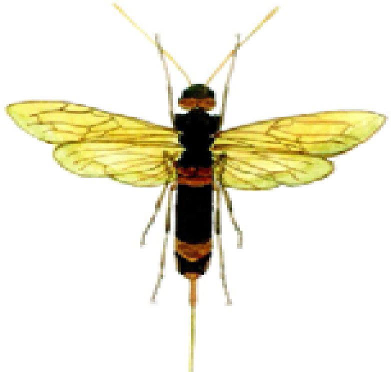

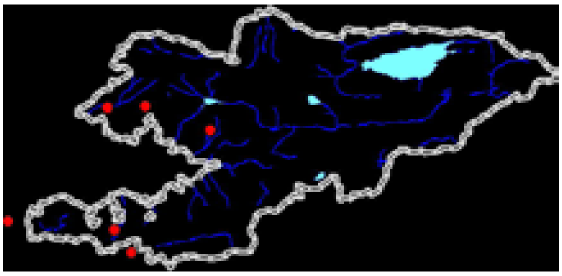

Жаргак канаттуулар – Hymenoptera – Перепончатокрылые – Hymenopterans
Мүйүз куйруктуулар – Siricidae – Рогохвосты – Horntails

Статусу: *III категория (LR-nt)*. Тиричилик чөйрөсү кыскарып бараткан табигий сейрек түр. Зоогеографиялык изилдөөлөр үчүн жаныбар жана бул тукумдун республикадагы фаунасынын төрт өкүлүнүн бири катары аймактык генефондду сактоо аспектисинде мааниге ээ [12]. Айрым адистер тарабынан *U. sah* тын статусун *U. augur* (Klug, 1803) түрчөсүнүн рангасына төмөндөтүлүшү биологиялык жактан негизделбегендик катары бааланууда.

Түрдүн жетилген стадиясынын сырткы түзүлүшү. Мүйүз куйруктар тукумуна мүнөздүү түр. Жумуртка салгычын эсепке албаганда, ургаачыларынын денесинин узундугу 20–40 мм ди түзөт, жумуртка салгычы курсакчасынан бир аз узун, канатынын арышы 40–52 мм. Денеси кара түстө, биринчи эки сегменти текши, 8-сегментинин арткы четинен башка бөлүгү, акыркы сегментинин учу жана анын өзүндүсү сары же кызыл-сары түстө. Мурутчалары жана буттары кызгылтым-сары, канаттары саргылтым. Эркеги бир жарым эсе кичине, ал да кара түстө, курсакчасынын ортосу сары-күрөң, мурутчалары каралтым, канаттары күңүрт-боз, сары кошумча түсү жок.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Атлас тоолору, Кичи Азия, Крым, Кавказ, Копетдаг, Батыш Тяньшань, Гиссар-Алай, Батыш Памир [6, 7, 8]; Түндүк Америкага алып барылган [85]. Кыргызстанда Бешарал (Чаткал кырка тоолору) [69] жана Сарычелек [7] коруктарында, Түркстан жана Алай кырка тоолорунун түндүк капталында [7], Кыргызата дарыясынын капчыгайында [69], Фергана кырка тоосунун түндүк капталында [52] кездешет.

Жашаган аймактары. Деңиз деңгээлинен 1200–2300 м бийиктик алкактарында өскөн арча токойлорунун төмөнкү жана ортонку тилкелери.

Саны. Абдан аз [52].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). *Juniperus semiglobosa* Regel., *J. turkestanica* Kom., жана *J. seravschanica* Kom. арчаларынын абдан алсызданган, куурап бараткан жана жаңы кыркылган дарактарында, ошондой эле, диаметри 20–50 см болгон арчанын дүмүрлөрүндө жашашат. Личинкаларынын тал-теректердин [6] жыгачында жашары жөнүндөгү маалыматтар так эмес. Жылына бир муун берет, жетилген стадияларынын активдүү тиричилик аракети төмөнкү зонасында июндун 3чү декадасында башталып сентябр айына чейин созулса, ал эми ортонку зонада октябрга чейин созулат. Ургаачылары өздөрүнүн жумурткаларын аба ырайы ачык, шамалсыз күндөрү, түштөн кийин, дарактын көлөкө тарабына ташташат [69]. Жумуртка тобу 2–3 даана жумурткадан туруп, 10–14 мм тереңдикке жайгаштырылат. Эмбриологиялык фазасы 12–15 күнгө созулат. Личинкалык жолдору ар кайсы тарапка багытталып, ичи бургу уну менен толтурулган.

Чектөөчү факторлор. Экологиялык нишасындагы конкуренттери болуп *Semanotus semenovi* Okun., *Anthaxia conradti* Sem., *Phioeosinus turkestanicus* Sem. ксилофаг көңуздары эсептелет [69, 52]. Душмандарына курт-кумурска жечү канаттуулар, энтомофаг курткумурскалар кирет. Оорулары изилденген эмес. Арчачыл мүйүз куйруктун популяцияларынын санынын кыскарышы арча токойлорунун аянттарынын азайышынан келип чыгышы мүмкүн.

Көбөйтүү (колдо багуу). Колдо асыроо жүргүзүлгөн эмес.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Атайын коргоо иш-чаралары жүргүзүлбөгөн. Жашаган жерлери Сарычелек жана Бешарал коруктарында коргоого алынган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Арча токойлорунун төмөнкү жана ортонку тилкелеринде диаметри 20–50 см болгон 3–5 дарактан турган абдан алсызданган, куураган, кар сындырган, шамал жыккан жана таш кулоосунан сынган арчалардан турган токой участокторун коргоого алуу абзел.

Рогохвост арчёвый

Urocerus sah (Mocsary, 1881)

Статус: *III категория (LR-nt)*. Естественно редкий вид с тенденцией к сокращению местообитаний. Имеет значение как объект для зоогеографических исследований и в аспекте сохранения регионального генофонда, один из четырёх представителей семейства в фауне республики [11]. Понижение некоторыми специалистами статуса *U. sah* в ранг подвида *U. augur* (Klug, 1803) представляется необоснованным биологически.

Краткое описание внешнего вида взрослой стадии. Крупное сидячебрюхое перепончатокрылое типичного для семейства рогохвостов облика. Длина тела самки без яйцекладки достигает 20–40 мм, яйцеклад немного длиннее брюшка без отростка, размах крыльев – 40–52 мм. Тело чёрного цвета, два первых сегмента – сплошь, 8-й, кроме заднего края, и вершина последнего сегмента вместе с отростком жёлтые или красно-жёлтые. Усики и ноги красновато-жёлтые, крылья рыжевато-жёлтые. Самец в полтора раза мельче, также чёрного цвета, середина брюшка жёлто-бурая, усики черноватые, крылья серовато-затемнённые, без жёлтого оттенка.

Распространение общее и в стране. Атласские горы, Малая Азия, Кавказ, Крым, Копетдаг, Западный Тянь-Шань, Гиссаро-Алай, Западный Памир [6, 7, 8]; завезён в Северную Америку [85]. В Кыргызстане – Беш-Аральский (Чаткальский хр.) [69] и Сары-Челекский [7] заповедники, северные склоны Туркестанского и Алайского хребтов [7], ущ. р. Кыргыз-Ата [69], северная часть Ферганского хр. [52].

Места обитания. Нижний и средний пояса арчёвых лесов, на высотах 1200–2300 м н. у. м.

Численность. Очень низкая [52].

Образ жизни (жизненные циклы).Заселяет сильно ослабленные, отмирающие и свежесрубленные деревья *Juniperus semiglobosa* Regel, *J. turkestanica* Kom. и *J. seravschanica* Kom.; а также пни диаметром 20–50 см. Указание на обитание личинок в древесине тополя [6] ошибочно. Одно поколение в году, лёт начинается в нижней зоне лесного пояса в третьей декаде июня и продолжается до сентября, а в средней зоне – с третьей декады июля до октября; самки откладывают яйца в солнечную безветренную погоду, после полудня, преимущественно с затененной стороны ствола [69]. Кладки находятся на глубине 10–14 мм и содержат 2–3 яйца; личиночные ходы идут в различных направлениях, плотно забиты буровой мукой, продолжительность эмбриональной фазы – 12–15 дней [69, 52].

Лимитирующие факторы. Конкурентами в экологической нише являются жесткокрылые-ксилофаги *Semanotus semenovi* Okun., *Anthaxia conradti* Sem., *Phloeosinus turkestanicus* Sem. [69, 52]. Враги – насекомоядные птицы, насекомые-энтомофаги. Болезни не изучены. Уменьшение количества популяций арчёвого рогохвоста может происходить вследствие сокращения площади массивов арчи.

Разведение (содержание в неволе). Не проводилось.

Меры охраны существующие. Специальные меры по сохранению не принимаются. Места обитания находятся под охраной в Сары-Челекском и Беш-Аральском заповедниках и в ГПНП «Кыргыз-Ата».

Меры охраны рекомендуемые. В арчёвых насаждениях нижнего и среднего поясов сохранять участки леса, в которых имеются ослабленные, сухостойные, снеголомные, ветровальные и камнеломные деревья, с диаметром стволов 20–50 см, в количестве 3–5 экз./га.

Juniper Horntail

Urocerus sah (Mocsary, 1881)

Status: «Lower Risk – near threatened» (LR-nt – Category III), naturally rare Ancient-Mediterranean species spreaded from North-western Africa up to Western Pamir, one of four representatives of the family in Kyrgyzstan; habitats have the tendency of square decreasing. Imagoes occur in season from end of June to October in lower and middle zones of Juniper forest band, at 1,200–2,300 m above sea level, the species is registered in Kyrgyzstan in several sites in Chatkal, Fergana, Turkestan and Alai Mountains. Limiting factors: competitors (xylophagous beetles also inhabiting Juniper timber), natural enemies (entomophagous birds and insects), reducing areas of Juniper forests with dead wood, weakened and wind-fallen trees. At present time habitats are protected in Kyrgyz-Ata National Park, Sary-Chelek and Besh-Aral Nature Reserves. For conservation of this species it is necessary to preserve forest areas with some number of dead, weakened and wind-fallen old Juniper trees.

Кузнецов бутак муруттуу таарыгычы

Megalodontes (Rhipidioceros) kuznetzovi Dovnar-Zapolskij, 1930

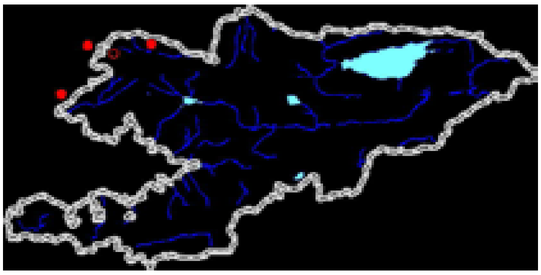

Жаргак канаттуулар – **Hymenoptera – Перепончатокрылые–Hymenopterans**

Тармак муруттуу таарыгычтар–**Megalodontidae – Пилильщики-мегалодонтиды – Lamellicorn Saw-flies**

Статусу: *II категория (VU B1ab(iii)+2ab(ii,iii,iv); D2; E).* Сейрек тар локалдуу Батыш Тяньшандын эндемиги, популяциялардын санын азайышы өтө кооптуу. Байыркы – реликт тукумунун Орто Азиядагы алты түрүнүн бири (Кыргызстанда 2–3 түрү бар [12]). Түр региондогу жаргакканаттуулардын ичинен эң тар ареалдуу [7]. Зоогеография жана генофондду сактоо аспектилери боюнча мааниси чоң.

Түрдүн жетилген стадиясынын сырткы түзүлүшү. Узундугу 13,5–15,2 мм денеси бир топ куушураак, чымыр таарыгыч. Башы чоң, үстү чекиттелген. Чайнагычтары кенен жайгашкан, узун. Мурутчалары сары, узун тарактай чыбырткыларлуу, эркектеринин өсүндүлөрү өнүккөн жана каралжын. Үстүнкү аркасы кыска, көкүрөгүнүн үстү жыш, одурайган чекиттүү. Буттары ичке, сары. Канаттары саргыч-кызгылт тарамдуу, жогору жагында күңүрт темгили бар. Курсагынын узундугу турасынан 1,7–2,0 эсе узун, ургаачысыныкы жазы, эркегиники ичке, созулган, жылтырак. Жумуртка салгычы өтө кыска. Эркегинин церкасы чоң. Денесинин түсү жалпысынан буктөмө канаттуулардын түсүнө окшоп өзгөрөт, үстү кара, бет жагында, чыкыйында ачык сары темгилдүү, кээде маңдайында узунунан кеткен тилкечесинин ортосунда 2 жүп тагы жана үзүлгөн жазы четки тилкелери курсак тергиттеринде жайгашкан.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Ареалы бөлүнгөн аралчалардан турат. Негизги экөө Талас өрөөнүнүн батышында: Кыргыз кырка тоолорунун түндүк бетинде (Казакстандын аймагындагы Аксу-Жабаглы коругунда жана Кыргызстан менен Казакстан чектешкен жерлеринде): дагы бир обочолонгон популяциясы Өзбекстанда Пскем дарыясынын капчыгайынын оң жагында табылган [50]. Или Алатоо кыркаларында көрсөтүлүшү [7] жаңылыштык.

Жашаган аймактары. Деңиз деңгээлинен 1200–1400 м бийиктикте, нымдуу тоо этектеринде жыгач-бадал биотопторунда [14, 50] кездешет. Мурда түр жапыз тоолордун бузулбаган жерлеринде жашаган болуш керек, себеби боздоң талаалардын байыркы фаунасынын өкүлү катары эсептелген [7].

Саны. Өтө төмөн. Маршруттук каттоолордо 10–15 км жерде бир эле өсүмдүктүн гүлдөрүндө бир мезгилде тамактанып жатышкан 4 экз. чейин имаголор катталган. Ал эми кайталанган каттолордо таарыгычтар кездешкен эмес (көлөмүнүн чоңдугуна жана түсүнүн ачыктыгына карабастан) [50].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Личинкасынын биологиясы *M. kuznetzovi* изилденген эмес, кыштоочу фазасы белгисиз. Түр моновальтивдүү болсо керек, личинкалары руталар (Rutaceae уруусу) тукумундагы өсүмдүктөрдө өнүгөт [7]. Имагосунун учуусу майдын ортосунан июндун аягына чейин, учуулары, көңүлдөнбөгөндөй начар, өсүмдүктөрдүн гүлдөрүндө тамактанышат (*Prangos pabularia*, *Ferula* spp. [50]).

Чектөөчү факторлор. Түрдүн табигый сейректиги жердеген жерлеринде малдын көп жайылышы, чөп чабуу жана пестициддерди иштетүүнүн натыйжасында байыркы ареалынын бузулушу (популяциялардын бытыранды болуп кетиши имбридингдин себебинен тукум курут коркунучу) ошондой эле климаттын өзгөрүшүнө болгон сезгичтиги жана стенобионттуулугу. Андан башка чыйырчыктарынын (*Acridothestes tristis*) алардын аарыга окшогон мимикриялык түсүнө карабастан чокуп жеп кетиши [50].

Көбөйтүү (колдо багуу). Жүргүзүлгөн эмес.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Азыркы убакта Кыргызстанда корголбойт. Жашаган жерлери формалдуу түрдө Аксу-Жабаглы коругу (Казакстан) жана Чаткал-Угам жаратылыш резерватынын коргоосунда.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер.Түрдүн жердеген жерлеринде өсүмдүктөрдү комплекстүү коргоо (аянттарды айыл-чарбасына интенсивдүү пайдаланууну төмөндөтүү), микрозаказниктерди уюштуруу, ал жерлерде уу химикаттарды пайдаланууну толугу менен тыюу салуу, имаголануу алдындагы фазасынын биологиясын, микроклиматка багынычтуулугун тактоо, саны боюнча мониторинг жүргүзүү жана личинкалары өнүккөн өсүмдүктөрдү атайлап отургузуу мүмкүнчүлүгүн кароо талапка ылайык.

Мегалодонт Кузнецова

Megalodontes (*Rhipidioceros*) *kuznetzovi* Dovnar-Zapolskij, 1930

Статус: *II категория (VU B1ab(iii)+2ab(ii,iii,iv); D2; E)*. Редкий узколокальный эндемик Западного Тянь-Шаня, с близким к критическому числом популяций. Один из шести среднеазиатских представителей реликтового семейства (в Кыргызстане – 2–3 вида [12]). Имеет самый узкий ареал среди среднеазиатских видов сидячебрюхих перепончатокрылых [7], важное значение в аспектах зоогеографии и сохранения генофонда.

Краткое описание внешнего вида взрослой стадии. Пилильщик с коренастым уплощённым телом, длина 13,5–15,2 мм. Голова большая, сверху пунктированная. Жвалы длинные, широко расставленные. Усики рыжеватые, по длине немного меньше ширины головы, длинногребенчатые, отростки более развиты и зачернены у самца. Переднеспинка короткая, грудь сверху в довольно густой и грубой пунктировке. Ноги довольно стройные, жёлтые. Крылья желтоватые с рыжими жилками, у самки с дымчатым пятном у вершины. Брюшко в 1,7–2,0 раза длиннее ширины, по ширине у самки равно груди, у самца более узкое и вытянутое, блестящее. Яйцеклад очень короткий, церки самца хорошо видны сверху. Окраска тела в целом мимикрирующая под складчатокрылых ос – чёрная с варьирущим ярко-жёлтыми пятнами на лице, висках, темени, среднеспинке и полосами на брюшных тергитах.

Распространение общее и в стране. Ареал состоит из изолированных «островков». Два основных – на западе Таласской долины: на южном склоне Киргизского и на северном склоне Таласского хр. (в заповеднике Аксу-Жабаглы на территории Казахстана и на границе Кыргызстана и Казахстана); ещё одна изолированная популяция обнаружена в Узбекистане по правому борту ущ. р. Пскем [50]. Указание на нахождение вида в районе хр. Заилийский Алатау [7] ошибочно.

Места обитания. Встречается в наиболее влагообеспеченных участках биотопов древесно-кустарникового пояса предгорий [14, 50] на высотах 1200–1400 м н. у. м. В прошлом вид населял, вероятно, также более низкогорные ненарушенные участки, т. к. считался реликтовым представителем фауны степей [7].

Численность. Очень низкая. При маршрутных учётах попадались до 4 экз. имаго, одновременно кормящихся на цветах одного растения, на 10–15 км, а при повторных осмотрах этих же мест пилильщики не встречались (несмотря на сравнительно крупный размер и заметную окраску) [50].

Образ жизни (жизненные циклы).Биология личинок *M. kuznetzovi* не изучена, зимующая фаза не известна. По-видимому, вид моновольтинный, а личинки развиваются на растениях из сем. рутовых (Rutaceae) [7]. Лёт имаго – с середины мая до конца июня, они летают плохо и неохотно, кормятся на цветах зонтичных (*Prangos pabularia* Lindl., *Ferula* spp.) [50].

Лимитирующие факторы. Естественная редкость вида, общее обеднение растительности в местообитаниях из-за перевыпаса и сенокошения, обработка пестицидами, реликтовый характер ареала (разрозненность популяций и потенциальная угроза вырождения вследствие имбридинга), а также чувствительность к изменениям климата и стенобионтность. Кроме того, скворцы-майны (*Acridothestes tristis* L.) склёвывают неповоротливых мегалодонтов с цветов или на лету, невзирая на их мимикрирующую осоподобную окраску [50].

Разведение (содержание в неволе). Не проводилось.

Меры охраны существующие. В настоящее время в Кыргызстане не охраняется. Места обитания формально находятся под охраной в Аксу-Жабаглинском заповеднике (Казахстан) и в Чаткал-Угамском природном резервате (Узбекистан).

Меры охраны рекомендуемые. Комплексное сохранение растительности (снижение интенсивности сельскохозяйственного использования территорий) в местообитаниях вида, организация микрозаказников с полным запрещением использования ядохимикатов. Требуется также уточнить биологию преимагинальных фаз и зависимость от микроклимата, проводить мониторинг численности и, возможно, искусственную подсадку растений, на которых развиваются личинки.

Kuznetzov's Lamellicorn Saw-fly

Megalodontes (*Rhipidioceros*) *kuznetzovi* Dovnar-Zapolskij, 1930

Status: Vulnerable (VU B1ab(iii)+2ab(ii, iii, iv); D2; E – Category II), West Tien Shan endem, which has the most narrow area among Middle-Asian saw-flies. The species has scientific importance in zoogeographical aspect and for preservation of genetic fund. It is found in wood and bush belt of piedmonts at 1,200–1,400 m above sea level, in gorges with the dampest microclimate. Few populations are known in northern slope of Talas Mountain Range at the border of Kazakhstan, in adjacent territory of Aksu-Jabagly Nature Reserve (Kazakhstan), in south-western part of Alexander Mountain Range and in canyon of Pskem River (Uzbekistan). Number is reducing as a result of the general impoverishment of vegetation, anthropogenic press to habitats and pesticide pollution. The stenoky, relic character of the specific area and separation of populations are other limiting factors. At present it is out of any protection in Kyrgyzstan. To preserve this species, it is necessary to arrange comprehensive preservation of the vegetation in habitats, decreasing agricultural use (pasture and haying), to study life-history in immature stages and dependence on microclimate. Perhaps also artificial plantation of host-plants in micro-reservations and remizes would be useful.

Полохрум сары аарысы

Polochrum pamirepandum Kurzenko, 1986

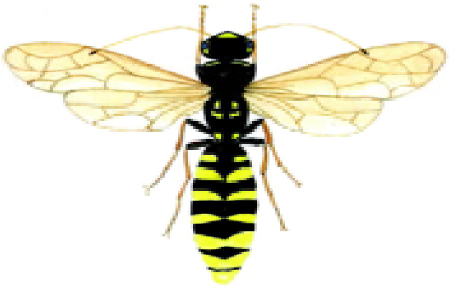

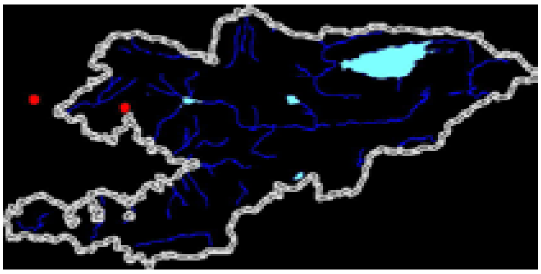

Жаргак канаттуулар – Hymenoptera – Перепончатокрылые – Hymenopterans
Сапигида сары аарылар – Sapygidae – Осы-сапиги – Sapygid Wasps

Статусу: *II категория (VU B2ab(iii); C2b; D2).* Азыркы фаунада таралышы кыскарып бара жаткан байыркы түркүмдүн ортоазиялык сейрек кездешүүчү эндемикалык түрү. Зоогеография жана генофондду сактоо аспектилери боюнча илимий мааниги ээ. Белгилүү болгон экинчи түрү (*P. repandum*) Түштүк Европада, Закавказьеде жана дагы бир катар өлкөлөрдө коргоого алынган [74]. Түркүмдүн эң ири өкүлү биоценозду жөнгө салуу менен эстетикалык мааниси чоң.

Түрдүн жетилген стадиясынын сырткы түзүлүшү. Денесинин узундугу 16–21 мм орто көлөмдөгү сары аары, ургаачысы эркегинен бир топ чоң, экөө тең сыртынан окшош. Башы чоң, көкүрөгүнөн бир аз ичкерээк, 1,6 эсе узунунан эңдүүрөөк. Мурутчаларынын жогору жагы каралжын, 3,1 эсе башынан узунураак, эркектери кичинекей жогорку 13 бөлүкчөсү менен. Алдынкы аркасы туурасынан узуну үч эсе узун, түз, арт жагынан тилинген, капталдарындагы тегуларына жетип турат, көкүрөгүн узундугу турасынан 1,5 эсе узун, курсагы – 2,1 эсе. Денеси саргыч түк менен капталганы байкалат, көкүрөгү одуракай чекиттүү. Курсагы жыш жана майда чекиттелген. Жалпысынан өңү-түсү кадимки сары аарыдай, денесинин жалпы түсү кара жана сары; чайнагычы, маңдайкы мурутчалары, көздөрүнүн үстүндөгү жана көз чуңкурундагы темгилдери, калканчасынын четтеринде жуптуу темгили, тергиттери менен стерниттеринин четтеринде жазы тасмасы бар, алардын биринчи үчөөнүн орто жерлери үзүлгөн жана буттары тизесинен тартып жылаңач. Канаттары саргыч-күрөң, алдынкылары радиомедиалдуу үчтөн ячейкалуу.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Анда-санда кездешет, жетишерлик изилденген эмес. *P. pamirepandum* Гиссартоо кыркаларынын Кондар жана Батыш Памирден (Тажикстан) 3–4 жерден табылып баяндалып жазылган [32, 82, 50]; Кыргызстан үчүн [12: «*P. repandum* Spin.»] Чаткалтоо кыркаларынын Хожоата [43] капчыгайынан белгилүү, ошондой эле Өзбекстан менен чектеш Каржантоо кыркаларынан, [43] бирок 60 жылдан бери катталган эмес [50].

Жашаган аймактары. Кыргызстанда – деңиз деңгээлинен 1100 бийиктик алкагында – суу жээктеген жазы жалбырактуу ачык жерлери бар токойлордо кездешет.

Саны. Көлөмүнүн чоңдугуна карабастан өтө сейрек жалгыздан кездешүүчү сары аары.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Полохрум сары аарысы – жыгач-уста аарыларынын *Xylocopa* Latr. уяларынын жалгыздаган инквилиндери. *P. pamirepandum* ээси өлүү жыгачтарда уялаган бир кыйла ири *X. valga* Gerst. Ээсинин уясында же анын жанында өзүнүн коконунда кыштайт, кокону тыкыс, туура эмес шар түрүндө, кара-күрөң, жылмакай, бир аз жылтырак [50]. Коллекциялык маалыматтар боюнча, имагосунун учуусу июндун башына чейин жүрөт. Июндун ортосунда токойлордун ачык жерлеринде эркектери жана ургаачылары югандын (чатырдуулар тукумундагы *Prangos pabularia* Lindl.) гүлдөрүндө кездешет.

Чектөөчү факторлор. Санитардык кыркуулар, пестициддердин пайдаланышы; Кыргызстанда табылган жерлериндеги гүлдөгөн өсүмдүктөрдүн интенсивдүү чабылышы, имбридингдин натыйжасында тукум курут коркунучун туудурат жана стенобионттулугун. Табигый душмандары, атаандаштары, оорулары жана митечилигинин экологиялык өзгөчөлүктөрү изилденген эмес.

Көбөйтүү (колдо багуу). Жүргүзүлгөн эмес.

Уюштурулган коргоо аракеттери. *P. pamirepandum* эч жерде корголбойт. Жердеген жерлери Сарычелек биосфералык коругунун эң төмөнкү бийиктик алкагында формалдуу түрдө коргоо киргизилген [43].

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Сарычелек коругунун төмөнкү буфердик зонасындагы чоң дарактардын карган бутактарын кесүүгө тезинен тыюу салуу, суу жээгиндеги ачык жерлерди, токой массивдеринин четтериндеги аянттарды кеңейтүү.

Оса Полохрум азиатская

Polochrum pamirepandum Kurzenko, 1986

Статус: *II категория (VU B2ab(iii); C2b; D2)*. Редкий уязвимый эндемичный среднеазиатский вид реликтового в современной фауне семейства с сокращающимся распространением; группа имеет научное значение в аспектах зоогеографии и сохранения генофонда. Второй известный вид рода (*P. repandum* Spinola, 1805) распространён в Южной Европе и Закавказье и уже взят под охрану в ряде стран [74]). Наиболее крупный представитель семейства, имеет регуляторно-биоценотическое и эстетическое значение.

Краткое описание внешнего вида взрослой стадии. Оса среднего размера с длиной тела 16–21 мм, самки несколько крупнее самцов. Особи обоих полов внешне похожи. Голова массивная, немного уже груди, в 1,6 раза шире длины. Усики с зачернёнными вершинами, в 3,1–3,3 раза длиннее ширины головы, у самца – с маленьким вершинным (13-м) члеником. Глаза с вырезкой по переднему краю. Переднеспинка с почти прямыми переднебоковыми углами, втрое шире длины, сзади плавно вырезана, по бокам достигает тегул; грудь в полтора раза длиннее ширины, брюшко – в 2,1 раза. Тело сверху едва блестящее, голова и грудь с крупной грубой пунктировкой, задние части боков груди и проподеум матовые, брюшко пунктировано нежно и густо. Характер расцветки в целом типично особразный; общий тон тела чёрный, рисунок тела и ноги, начиная от колен, жёлтые. Усики, средние и задние голени сверху и тегулы рыжеватые. Крылья буровато-жёлтые, передние – с тремя радиомедиальными ячейками, с рыжей птеростигмой и почти чёрными жилками.

Распространение общее и в стране. Очень спорадичное, недостаточно изученное. *P. pamirepandum* описан из ущ. Кондара в Гиссарском хр. и из Западного Памира (Таджикистан), где найден в 2–3 пунктах [32, 82, 50]; известен для Кыргызстана [12: как «*P. repandum* Spin.»] из ущ. р. Ходжа-Ата на Чаткальском хр. [43], а также из сопредельного Узбекистана (хр. Каржантау [43], где уже более 60 лет не регистрировался [50]).

Места обитания. В Кыргызстане [50] – пойменный лиственный лес с полянами, на абсолютной высоте около 1100 м н. у. м.

Численность. Чрезвычайно редкая оса, отмечены только единичные встречи, несмотря на заметную окраску и крупный размер.

Образ жизни (жизненные циклы). Осы-полохрумы – одиночные инквилины в гнёздах пчёл-плотников *Xylocopa* Latr. (сем. Anthophoridae), и, вероятнее всего, хозяином *P. pamirepandum* является *X. valga* Gerst., часто гнездящийся, в отличие от других среднеазиатских видов пчёл-плотников, в стволах мёртвых деревьев и брёвнах. Зимует в коконе в гнезде хозяина или рядом, кокон плотный, неправильно-шаровидный, тёмно-бурый с вишнёвым оттенком, гладкий, тускло блестящий [50]. По коллекционным данным, лёт имаго проходит в период с начала июня до начала августа. В середине июня на лесных полянах самцы и самки посещали цветы югана (*Prangos pabularia* Lindl. из сем. зонтичных) [50].

Лимитирующие факторы. Санитарные рубки, применение пестицидов; возможно, интенсивное сенокошение (в местах находок вида в Кыргызстане), и вырождение вследствие имбридинга. Реликтовость происхождения вида предполагает стенобионтность и чувствительность к изменениям климата. Естественные враги, конкуренты, болезни и особенности экологии паразитизма не изучены.

Разведение (содержание в неволе). Не проводилось.

Меры охраны существующие. *P. pamirepandum* в настоящее время нигде специально не охраняется. Места обитания частично находятся под формальной охраной в самой нижней высотной зоне Сары-Челекского биосферного заповедника [43].

Меры охраны рекомендуемые. В нижней буферной зоне Сары-Челекского заповедника незамедлительно запретить вырубку старых стволов крупных деревьев, а на приречных полянах и опушках лесных массивов увеличить площади, свободные от сенозаготовок и интенсивного выпаса.

Asiatic Polochrum Sapygid Wasp

Polochrum pamirepandum Kurzenko, 1986

Status: Vulnerable (VU B2ab (iii); C2b; D2 – Category II), one of two representatives of the rarest relic genus, which has scientific importance in zoogeographical aspect and for preservation of the unique genetic fund. Distribution is sporadic, number is very small. The species is known by single specimens from Hissar Mountain Range, Western Pamir, and Western Tien Shan (Tajikistan, Uzbekistan, Kyrgyzstan). Only one registered Kyrgyzstan population occurs in Chatkal Mountain Range in territory of human economic activity, in riverside forest at 1,100 m above sea level. Wasps are solitary inquilines of Carpenter Bees, imagoes were registered on hay-plant flowers in season from beginning of June to beginning of August. Degeneration of habitats of wasps and their hosts arises from wood cutting, pesticide usage and excessive haying. At present time it is out of any protection, but habitats are under formal conservation in the lower altitudinal zone of Sary-Chelek Reservation of Biosphere. It is urgently necessary to prohibit the firewood-cutting of large dry trees, which are nest-substratum for hosts; experimental study of ecology and re-introduction possibilities should be carried out.

Мазарис сары аарысы

Masaris longicornis (N. Kuznetzov, 1923)

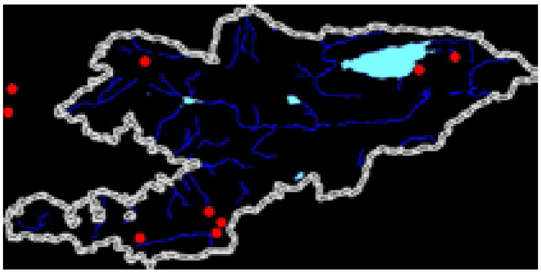

Жаргак канаттуулар – Hymenoptera – Перепончатокрылые – Hymenopterans
Гүлчү сары аарылар – Masaridae – Цветочные осы – Masarid Wasps

Статусу: *III категория (LR-nt).* Байыртадан калган анча чоң эмес түркүмдүн (4–5 түрү) ортоазиялык табигый сейрек түрү. Тукум жана түркүм эң байыркы жаргак канаттулар группасынын бири, бор доорунун экинчи жармынан бери белгилүү (100 млн жыл мурда) олиготроф чаңдаткычтар катары эволюциялык калыптанган. Кыргызстанда көрсөтүлгөн (40 жыл мурда) *Masaris* (*M. carli*) түркүмүнүн өкүлү азыркы мезгилде бириндеген биотоптордун деградацияланышына байланыштуу өлүп жок болгондой [50].

Түрдүн жетилген стадиясынын сырткы түзүлүшү. Денесинин узундугу 10,5–12,0 мм, орто көлөмдөгү аары, канаттарынын кулачы 20,0–22,5 мм. Жыныстык диморфизм абдан өнүккөн. Ургаачысынын көкүрөгү кара, арт жагында капталдарында билинип турган тишчелери бар. Мурутчалары төөнөгүчтөй, кыска 12 бөлүктүү. Көздөрү чоң, алды жагы терең оюлган, тумшугунун кабынын капталдары кууш жана алды жагына кирип, мурутчаларынын кутучасы өтө узун, денесинин түсү кара саргыч сүрөттүү. Алдынкы аркасы арт жагынан кесилген жана капталдарындагы чоң тегуларга чейин жетет. Канаттары саргыч, алдынкыларында эки радиомедиалдуу ячейкасы, ал эми чокусунда бозомук каралжын түсү ургаачыларында өнүккөн. Эркектеринде сары түстөгү темгилдер басымдуу, арткы капталдарында тишчелери жок, мурутчалары ичке бөлүнбөгөн, узундугу алдынкы канатына тете.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Чачыранды, анча изилденген эмес. Кафирниган дарыясынын капчыгайында (Тажикстан) [19], Каржантау [19]; Талас [12, 19] ошондой эле Алай [50] жана Теской Алатоосунда [12] белгиленген (Ысыккөлдүн түштүк жээгинен төрт ургаачысы боюнча жазылган *M. tianshanicus* Panfilov, 1968 [56, 12] синоним болуп калышы ыктымал).

Жашаган аймактары. Деңиз деңгээлинен 1800–3100 м абсолюттук бийиктикке чейинки чөлгө айланган жерлерде, боздоң талааларда, жыгач-бадалдуу тоо алкактарында, бийик субальпы шалбааларында кездешет [50]. Аарылар кургак микроклиматтуу жана жыңалач же чополуу тоо беттеринде кармалышат.

Саны. Бүткүл ареалы боюнча өтө төмөн. Мазаристер чачыранды, майда колониялуу, кээде жалгыздан жашаган особдору да кездешет. Жердеген жеринде тоют өсүмдүктөрүнөн 4–5 саатын ортосунда болгону эки жолу 10–15 даана көпчүлүгү эркек особдор катталган [36, 50].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Имагосу июндун экинчи декадасынан августун үчүнчү декадасына чейин кездешет; жеңил борпоң топуракта уялашат, личинкаларын гүлдүн ширеси жана чаңчаларынан аралашкан ботко менен тамактандырышат. Жылына бир муун берет. *Sympegma regelii* (Chenopodiaceae) жана *Dracocephalum integrifolium*, *D. stamineum* [50] жана *Thymus* [56] гүлдөрүндө катталган. Ургаачыларын жерге жакындаган кезде жакшы байкаса болот [50]. Эркектери көбүнчө түшкө жакын активдүү [34].

Чектөөчү факторлор. Популяциялардын санына жайыттардын тапталышы, айдоо, сугаруу, инсектициддерди пайдалануу таасир кылат, бирок көпчүлүк жердеген жерлери азыркы мезгилде түздөн-түз антропогендик коркунучта эмес. Табигый душмандардын басымы да алардын санына терс таасирин тийгизет (айрыкча уя инквилиндери) жана бактериалдык, микоздук оруулардын натыйжасында өлүмү өнүгүүсүнүн бардык стадиясында байкалат. Байыркы түрдүн чачыранды, обочолонгон, белгилүү бир жерге таандык популяциялары инбридингдин натыйжасында тукумдун бузулуш коркунучун туудурат.

Көбөйтүү (колдо багуу). Жүргүзүлгөн эмес.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Азыркы убакта түр эч жерде корголбойт.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Колониялар табылган ареалдын кээбир жерлеринде (Ысыккөлдүн түштүгүндө, Алайда) жайыттарды тартипке келтирүү жана чөп чабууну чектөө менен эки кичи заказник түзүп, биологиясын, атаандаштарын жана табигый душмандарын аныктоо зарыл.

Оса Мазарис длинноусая

Masaris longicornis (N. Kuznetzov, 1923)

Статус: *III категория (LR-nt)*. Естественно редкий среднеазиатский вид из небольшого (4–5 видов) реликтового рода. В Средней Азии род и семейство являются одной из наиболее древних групп перепончатокрылых, известны со второй половины мелового периода (около 100 млн. лет назад), эволюционно сформировались как опылители-олиготрофы, предшественники пчёл. Второй отмеченный в Кыргызстане (40 лет назад) представитель рода *Masaris* (*M. carli* Schulthess, 1922) в настоящее время, очевидно, уже вымер вследствие деградации изолированного биотопа [50].

Краткое описание внешнего вида взрослой стадии. Оса среднего размера с длиной тела 10,5–12,0 мм; размах крыльев 20,0–22,5 мм. Половой диморфизм ярко выраженный. У самки грудь длиннее ширины в 1,28 раза; усики булавовидные, 12-члениковые, по длине равны высоте головы; проподеум с заметными зубчиками на заднебоковых верхних углах. У особей обоих полов окраска тела особообразная, чёрная с жёлтым рисунком, футляр хоботка уплощён с боков и заходит назад за передние тазики. Крылья желтоватые, передние – с длинной дискоидальной и двумя радиомедиальными ячейками, дымчатое затемнение на вершине более развито у самок. У самца жёлтый рисунок более развит, грудь длиннее ширины в 1,55 раза, проподеум без зубчиков, усики по длине равны переднему крылу, с почти нерасчленённой длинной булавой.

Распространение общее и в стране. Спорадичное, недостаточно изученное. Известен из ущ. р. Кафирниган (Таджикистан) [19], хребтов Каржантау [19] и Таласского [12, 19], а также Алайского [50] и Терскей Ала-Тоо [12] (описанный по четырем самкам с южного берега оз. Иссык-Куль *M. tianshanicus* Panfilov, 1968 [56, 12] весьма вероятно является синонимом).

Места обитания. Опустыненные и остепнённые рефугиумы в древесно-кустарниковом поясе гор или выше [50], также в поясе субальпийских лугов; на абсолютных высотах от 1800 (Прииссыккулье) до 3100 м н. у. м. Осы придерживаются участков с сухим микроклиматом, с обнажёнными склонами или глинистыми обрывами.

Численность. По всему ареалу очень низкая. Мазарисы живут маленькими колониями, но встречаются, как правило, одиночные особи. Лишь дважды в местах обитания на куртинах кормовых растениях было зарегистрировано за 4–5 часов 10–15 особей, преимущественно самцов [36, 50]. В другие годы в тех же точках осы не встречались совсем.

Образ жизни (жизненные циклы). Имаго встречаются со второй декады июня до третьей декады августа; гнездятся (строят норки) в почве, предпочитая лёгкую лёссовидную; выкармливают личинок тестом из нектара и пыльцы, которое переносят в зобике. В году одно поколение. Отмечены на цветах *Sympegma regelii* Bunge (Chenopodiaceae) и *Dracocephalum integrifolium* Bunge, *D. stamineum* Kar. et Kir. [50] и *Thymus* L. [56] из Lamiaceae. Перед тем как войти в гнездо, самка обычно присаживается невдалеке ненадолго и может подпустить наблюдателя очень близко [50]. Самцы осторожны, вспугнутые, быстро взлетают вертикально и улетают, наиболее активны около полудня [34].

Лимитирующие факторы. На число популяций потенциально влияют перевыпас, распашка, мелиорация и применение инсектицидов, однако большинству местообитаний в Кыргызстане в настоящее время непосредственное антропогенное разрушение не угрожает. Численность лимитируется прессом естественных врагов (особенно инквилинов гнёзд) и смертностью от бактериальных болезней и микозов на всех стадиях развития (вследствие сурового климата высокогорий). Разрозненность изолированных локальных популяций вида создает угрозу вырождения вследствие имбридинга.

Разведение (содержание в неволе). Не проводилось.

Меры охраны существующие. В настоящее время вид нигде не охраняется.

Меры охраны рекомендуемые. Целесообразно в разных точках ареала, где обнаружены колонии (например, на южном берегу оз. Иссык-Куль и на Алайском хр.) создать 2 микрозаказника с минимальным регламентированным выпасом и ограниченным сенокошением, выявить особенности биологии, круг конкурентов и инквилинов.

Kuznetzov's Longicorn Wasp

Masaris longicornis (N. Kuznetzov, 1923)

Status: «Lower Risk – near threatened» (LR-nt – Category III), belongs to rarest representatives of relic family. The genus numbers 4–5 species, which are rare and except one sporadically spreaded Middle-Asian endems. This group has scientific importance in aspects of zoogeography, evolution and for preservation of genetic fund (another congener at present time is extinct in Kyrgyzstan). Colonies sporadically occur in mid-montane zone at places on exposed slopes, at 1,800–3,100 m above sea level, with flowering plants (mainly *Lamiaceae* species); wasps make nests in loess soil. Negative influence to number of these wasps is caused by general impoverishment of vegetation, ploughing-up, melioration, pesticide treatments and probably by some natural enemies, especially nest inquilines. At present it is out of any protection, but narrow habitats are almost undisturbed. Creation of two micro-reservations (e. g. at southern shore of Issyk-Kul Lake and in Alai Mt. Range), prohibition of pasturage, regulation of haying, monitoring, study of the colonial biology, forage reserve, natural enemies and competitors of this species, are expedient.

Кара курсактуу кул ээлөөчү кумурска

Rossomyrmex proformicarum *K. Arnoldi, 1928*

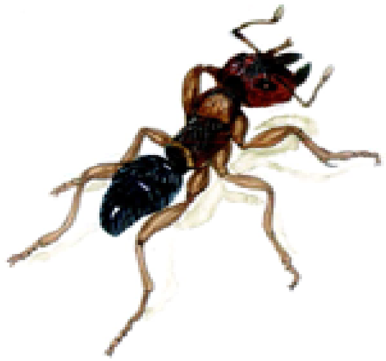

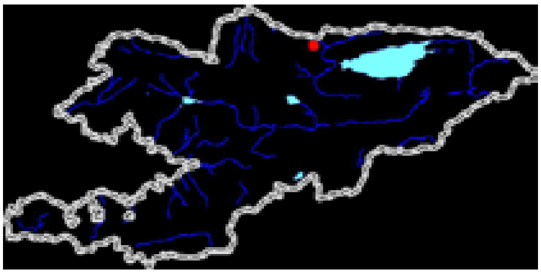

Жаргак канаттуулар – **Hymenoptera – Перепончатокрылые – Hymenopterans**
Кумурскалар – **Formicidae – Муравьи – Ants**

Статусу: *II категория (VU B2ab(iii); C2b; D2).* Дың жерлер фаунасынын дизьюнктивдүү ареалдуу байыркы өтө сейрек кездешүүчү түрү. Түркүмдө үч түр белгилүү, *R. proformicarum* жана *R. minuchae* Tinaut, 1981 (Пиреней жарым аралынын эндемиги), 1996-жылы VU D2 категориясы менен киргизилген [76]; 1995-жылы Кытайдан жазылган *R. quandratinodum* Xia & Zheng, 1995 статусу тактоого муктаж.

Түрдүн жетилген стадиясынын сырткы түзүлүшү. Дене түзүлүшү ичке келген кумурскалар, жумушчулары орто көлөмдө, денесинин узундугу 5,2–5,6 мм. Башы, көкүрөгү жана петиолу кызыл-сары, курсагы (бир сегменттен турган бутакчасынан башкасы) кара, бир аз коло сымал жылтырак. Көздөрү туура өнүккөн, үч көзчөсү бар, башы чоң, көкүрөгүнөн жазы, кежиге жагы чуңкурлуу, муунактуу мурутчаларынын скапусу (базалдуу бөлүкчөсү) анча терең эмес мурутчаларынын чуңкурунан кежигесинин четине чейинки аралыгы кыска, чайнагычы өнүккөн сегиз тиштүү. Буттары агыш-боз, денесинин арка жагында түкчөлөр өнүккөн, айрыкча проподеумунда узунураак. Жумушчу кумурскалары белгилүү, эркектери жана ургаачылары азырынча жазылган эмес [77].

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Жетишерлик изилденген эмес. Түр Төмөнкү Поволжьеден жазылган [77], ошондой эле Ростов областында, Калмакстанда, Батыш жана Түштүк-Чыгыш Казакстанда, Монголияда [80], Кыргызстанда – Чүй өрөөнүнүн чыгыш бөлүгүндө белгилүү (Орловка айлынын тегерегинде) [12].

Жашаган аймактары. Rossomyrmex кадимки дың талаалардын топурактарын уялаган Proformica Ruzsky түркүмүндөгү кумурскалардын уюктарында кездешет, Кыргызстанда деңиз деңгээлинен 1150 м жакын бийиктикте анча кенен эмес тилке менен тоо этектеринде кездешет.

Саны. Бир нече сааттык каттоодо топурактын үстүндө жана таштардын алдында бир нече особ кездешкен [38], ал эми эки жумадан кийинки кайталанган каттоодо ал жерлерде кумурскалар табылган эмес [50]. Жашаган жерлерине окшогон бөлөк биотоптордо атайлап издөө жыйынтыксыз болгон [45].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Анча изилденген эмес. Тиричилик циклынын көпчүлүгү жердин алдында ээсинин уюгунда өтөт болуш керек. Бул кумурскалар негизинен эртең менен кездешет, мүмкүн алар түнкүсүн көбүнчө активдүүдүр. *R. proformicarum* талаа бал кумурскасынын *Proformica epinotalis* Kuzn.-Ug. [77] жана *P. nasuta* (Nyl.) [80] мите-кул ээлөөчүсү. Чабуул убагында ар бир амазонка-кумурскасы бөлөк кумурсканы тиштей качат; бал кумурскалардын уюгу табылганда, россомирмекстердин бардыгы катышып талоонго алышат, кайра кайтканда ар бири бирден куурчакча «кул» кумурсканы ала кетишет [80]. Кыргызстанда россомирмекс июндун аягында катталган [38].

Чектөөчү факторлор. Жашаган жерлери активдүү антропогендик зонага туура келет. Бардык жерлерде күчөтүлгөн жайыт, чөп чабуу, сугаруу жана пестициддер менен булгоонун натыйжасында жаратылыш коомчулуктарынын деградацияланышы катталууда. Түрдүн ээси болгон *P. epinotalis* саны да төмөндөө коркунучунун алдында турат. Республикада белгилүү бөлөк амазонканын эки түрүн (эркектери менен ургаачылары белгилүү болгон кадимкилери) кумурскалардын бөлөк түрлөрү "кул" катары пайдаланышат, алар атаандаша алышпайт.

Көбөйтүү (колдо багуу). Жүргүзүлгөн эмес.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Азыркы мезгилде эч жерде корголбойт.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Ээ – кумурскалардын жашаган дың жерлерин табигый алгачкы абалында коргоо. Кошумча издөөлөрдү жүргүзүү, дың жерлердин бардык энтомокомплексин коргоо менен биотопторду деградацияга дуушар кылган бардык факторлорду четтетүү режимин киргизүү; көбөйүүсүнүн биологиясын жана таралышын изилдөө максатка ылайык.

Амазонка-Россомирмекс

Rossomyrmex proformicarum *K. Arnoldi, 1928*

Статус: *II категория (VU B2ab(iii); C2b; D2)*. Редкий реликтовый представитель фауны целинных степей с дизъюнктивным ареалом. В роде всего три вида, *R. proformicarum* и *R. minuchae* Tinaut, 1981 (эндемик Пиренейского полуострова) включены в IUCN RLTS в 1994 году (категория VU D2) [76]; статус описанного из Китая *R. quandratinodum* Xia & Zheng, 1995 нуждается в уточнении.

Краткое описание внешнего вида взрослой стадии. Муравьи стройного телосложения, рабочие особи средних размеров, с длиной тела 5,2–5,6 мм. Голова, грудь и петиоль желтовато-красные, брюшко (кроме стебелька, состоящего из одного сегмента) чёрное, со слабым бронзовым блеском. Глаза развиты нормально, имеются три глазка, голова большая, шире груди, с выемкой на затылочном крае, скапус (базальный членик) коленчатых усиков короче расстояния от неглубоких усиковых ямок до затылочного края головы, жвалы с восемью зубцами на развитом жевательном крае. Ноги светло-бурые, скульптура тела малозаметная, на спинной стороне тела развиты волоски, особенно длинные на проподеуме. Самцы и самки не известны [77].

Распространение общее и в стране. Недостаточно изученное. Вид описан из Нижнего Поволжья [77], известен также из Ростовской области, Калмыкии (Российская Федерация), Западного и Юго-Восточного Казахстана, Монголии [80]; в Кыргызстане [12] – из восточной части Чуйской долины (окрестности с. Орловка).

Места обитания. Россомирмексы встречаются в поселениях муравьёв из рода *Proformica* Ruzsky, строящих гнёзда в почве, в типично степных стациях на целинных почвах, в Кыргызстане – по неширокой полосе на подошве передовой цепи предгорий, на абсолютной высоте около 1150 м н. у. м.

Численность. За несколько учётных часов на поверхности почвы и под камнями встретились несколько особей [38], а при повторном обследовании места находки (спустя две недели) Амазонки-Россомирмексы не обнаружены [50]. Предпринятые специальные поиски в других биотопически сходных местах обитания были безрезультатными [45].

Образ жизни (жизненные циклы). Изучен недостаточно. По-видимому, значительная часть жизненного цикла проходит под землей, в гнёздах хозяев. Амазонки-Россомирмексы встречались в основном в утренние часы; возможно, они наиболее активны в тёмное время суток. *R. proformicarum* является паразитом («рабовладельцем») *Proformica epinotalis* Kuzn.-Ug. (Степного медового муравья) [77] и *P. nasuta* (Nyl.) [80]. Во время набегов каждый из муравьёв-амазонок в колонне несёт в челюстях другого; когда гнездо медового муравья обнаружено, все россомирмексы участвуют в его разграблении и на обратном пути каждый из них несёт по куколке муравья-«раба» [80]. В Кыргызстане Россомирмекс отмечен в конце июня [38].

Лимитирующие факторы. Места обитания находятся в зоне активного антропогенного влияния, повсеместно отмечается деградация естественных сообществ вследствие перевыпаса, распашки, мелиорации и загрязнения пестицидами. Численность вида-хозяина, *P. epinotalis*, также снижается и подвержена колебаниям. Два других известных в Кыргызстане вида амазонок (более обычных, для которых известны самцы и самки) не используют в качестве «рабов» *Proformica* spp., и конкурентами не являются.

Разведение (содержание в неволе). Не проводилось.

Меры охраны существующие. В настоящее время вид нигде не охраняется.

Меры охраны рекомендуемые. Сохранение в первозданном виде участков целинных степей с поселениями муравьёв-хозяев. Целесообразно провести дополнительные поиски Амазонки-Россомирмекса, а в местах обнаружения организовать микрозаказники, ввести в них режим устранения всех факторов деградации биотопов и охраны всего энтомокомплекса целинных степей, изучить биологию размножения и расселения.

Russian Rossomyrmex

Rossomyrmex proformicarum **K. Arnoldi, 1928**

Status: Vulnerable (VU B2ab (iii); C2b; D2 – Category II), rarest species with disjunctive area. It is representative of oligotypic relic genus, two of three congeners of which are included into IUCN RLTS. Russian Rossomyrmex inhabits virgin steppes; area of habitats is decreasing by economic development of lands; it is registered in Rostov Province (Russia), Kalmyk Republic, Lower Volga region, South-eastern Kazahkstan and in eastern part of Chu Valley in Kyrgyzstan, at 1,150 m above sea level. Number is extremely small; no more populations in Kyrgyzstan were revealed yet. Males and females are unknown; workers are slave-makers for some *Proformica* ant species. At present time the species and habitats are out of any protection. Preservation of virgin steppes is necessary for conservation of Russian Rossomyrmex and host, as well search for other localities, the micro-reservations creation there and study of reproductive biology.

Тиркеме 1
Приложение 1
Annex 1

Кыргызстандын Кызыл китебинен чыгарылган курт-кумурскалардын түрлөрү
Виды насекомых, исключённые из Красной книги Кыргызстана
Insect species excluded from Red Data Book of Kyrgyzstan

1. **Кооз дуулдак, жыттуу сыйда – *Calosoma sycophanta* (Linnaeus, 1758) – Красотел пахучий – Green Caterpillar Hunter** (Coleoptera түркүмү, Carabidae тукуму)

«Саны кыскарып бара жаткан сейрек кездешүүчү түр» статусу менен ошондой эле II категория менен [26] 1981-жылы киргизилген [20]. Кыргызстандын бардык жерлеринде кеңири таралган түр [12, 11 (статусу текшерилген), 41, 44, 45, 70].

Был внесен в 1981 году [61] со статусом «Редкий вид, численность которого продолжает сокращаться» [20]. Внесен также в Красную книгу СССР [26: категория II]. Широко распространенный вид, в Кыргызстане повсеместно не редок [12, 11 (ревизованный статус), 41, 44, 45, 70].

Was included in 1981 [61] with a status «Rare species with reducing number» [20]. Is included in USSR Red Data Book [26: category II]. This species is widespread and everywhere in Kyrgyzstan not rare [12, 11 (the status revised), 41, 44, 45, 70].

2. **Түктүү Регель саратаны – *Amphicoma* (*Eulasia*) *regeli* Ballion, 1878 – Хрущик мохнатый Регеля – Regel's Shining Leaf Chafer** (Coleoptera түркүмү, Scarabaeidae тукуму)

«Саны кыскарууга багытталган, сейрек кездешүүчү түр» статусу менен [20] 1981-жылы киргизилген [61]. Көп сандуу жазгы түр [11] (статусу текшерилген), 42], Кыргызстанда жоголуу коркунуч жок [41, 45, 70].

Был внесен в 1981 году [61] со статусом «Редкий вид, имеющий тенденцию к сокращению численности» [20]. Многочисленный весенний вид [11 (ревизованный статус), 42], в Кыргызстане не находится под угрозой [41, 45, 70].

Was included in 1981 [61] with a status «Rare species with a tendency of abundance reduction» [20]. It is abundant species in spring time [11 (the status revised), 42], it is not threatened in Kyrgyzstan [41, 45, 70].

3. **Кадимки момчу – *Trichius fasciatus* (Linnaeus, 1758) – Восковик обыкновенный – Striped Cutlassfish** (Coleoptera түркүмү, Scarabaeidae тукуму)

«Саны азайып бара жаткан сейрек кездешүүчү түр» статусу менен [20], 1981-жылы киргизилген. Кеңири таралган [12, 11, 42], Кыргызстанда табигый себептер боюнча саны азыраак [44], түр азыркы мезгилде коркунучта эмес [41, 45, 70].

Был внесён в 1981 году [61] со статусом «Редкий вид, сокращающийся в численности» [20]. Широко распространён [12, 11, 42], в Кыргызстане численность сравнительно невысокая по естественным причинам [44], но вид в настоящее время не находится под угрозой [41, 45, 70].

Was included in 1981 [61] with a status «Rare species with reducing abundance» [20]. It is widespread [12, 11, 42] and has an abundance in Kyrgyzstan in the comparison small but by natural causes [44]; at present the species is out of any threat [41, 45, 70].

4. **Чөптөй жашыл коло сымак – *Protaetia* (=*Netocia*) *prototricha* (Fischer von Waldheim, 1842) – Травянисто-зеленая бронзовка – Troja Emerald Chafer** (Coleoptera түркүмү, Scarabaeidae тукуму)

«Саны азаюуга багыт алган, сейрек кездешүүчү түр» статусу менен [20], 1981-жылы [61] киргизилген. Орто Азиянын кеңири ареалдуу кадимки түрү (же андан да кеңири таралган түрдүн түрчөсү) [41, 44]. Түрдүн ареалынын чети болгон Кыргызстанда азыркы мезгилде саны локалдуу жана жогору [11, 70].

Был внесён в 1981 году [61] со статусом «Редкий вид, имеющий тенденцию к сокращению численности»

[20]. Обычный вид с широким среднеазиатским ареалом (или подвид еще более широко распространённого вида) [41, 44], в Кыргызстане на крае видового ареала, в настоящее время с высокой локальной численностью [11, 70].

Was included in 1981 [61] with a status «Rare species with a tendency of abundance reduction» [20]. It is common species with wide middle-asiatic area (or even a subspecies of more widespread species) [41, 44], while in Kyrgyzstan it is marginal species, e. i. is spreaded at the edge of the area, and is occurs in large number locally [11, 70].

5. **Дельфиус калдырканы – *Parnassius* (*Koramius*) *delphius* (Eversmann, 1843) – Аполлон дельфиус – Banded Apollo Butterfly** (Lepidoptera түркүмү, Papilionidae тукуму)

1984-жылы [26 (II категориясына)] кабыл алынуусунун негизинде киргизилген. Түр Кыргызстандын аймагында бардык бийик тоолордо дээрлик кеңири таралган жана бир нече түрчөсү белгилүү [12, 42, 44]. Түрдүн статусу текшерилген Кыргызстанда коркунуч критерийлерине жооп бербейт жана коргоого муктаж эмес [11 (статусу текшерилген), 41, 70].

Был внесён в 1984 году [60] на основании занесения в Красную книгу СССР [26: категория II]. Вид на территории Кыргызстана распространён практически по всем высокогорьям и представлен несколькими подвидами [12, 42, 44]. Ревизованный статус вида в Кыргызстане не соответствует критериям находящегося под угрозой и нуждающегося в охране [11 (ревизованный статус), 41, 70].

Was included in 1984 [60] as listed in USSR Red Data Book [26: category II]. The species is spreaded in Kyrgyzstan practically in all highlands, and is represented by several subspecies [12, 42, 44]. In Kyrgyzstan the status revised is not appropriated to criteria of the threatened species need to be protected [11 (the status revised), 47, 70].

6. **Кара калдыркан – *Parnassius* (*Driopa*) *mnemosyne* (Linnaeus, 1758) – Аполлон черный, мнемозина – Clouded Apollo Butterfly** (Lepidoptera түркүмү, Papilionidae тукуму)

1984-жылы [26 (II категориясына)] кабыл алынуусунун негизинде киргизилген [60] Кыргызстандын аймагында кеңири таралган түр – бир нече түрчөсү бар тукумдун кадимки эки түрүнүн бири, коркунуч факторлору байкалбайт [12,11 (статусу текшерилген), 41, 42, 45, 70].

Был внесён в 1984 году [60] на основании занесения в Красную книгу СССР [26: категория II]. Широко распространённый вид, на территории Кыргызстана – один из двух самых обычных видов семейства, представлен несколькими подвидами; факторов угрозы не существует [12, 11 (ревизованный статус), 41, 42, 45, 70].

Was included in 1984 [60] as listed in USSR Red Data Book [26: category II]. This widespread species is one of two most common congeners in Kyrgyzstan, and is represented by several subspecies. There is not any threat factors for this species [12, 11 (the status revised), 41, 42, 45, 70].

7. **Актиус калдырканы – *Parnassius* (s.str.) *actius* Eversmann, 1843 – Аполлон актиус – Actius Apollo Butterfly** (Lepidoptera түркүмү, Papilionidae тукуму)

1984-жылы [26 (II категориясына)] кабыл алынуусунун негизинде киргизилген. Кыргызстандын бийик тоолорунда кадимки түр, бир нече түрчөсү менен белгилүү [12, 41, 45] Кыргызстанда түрдүн статусу текшерилген [11] коркунуч категорияларына жооп бербейт жана коргоого муктаж эмес [11, 41, 70].

Был внесён в 1984 году [60] на основании занесения в Красную книгу СССР [26: категория II]. Обычный вид в высокогорьях Кыргызстана, представлен несколькими подвидами [12, 42, 45], в Кыргызстане ревизованный статус вида [11] не соответствует критериям находящегося под угрозой и нуждающегося в охране [11, 41, 70].

Was included in 1984 [60] as listed in USSR Red Data Book [26: category II]. It is common species in highlands and represented in Kyrgyzstan by several subspecies [12, 42, 45]. The revised status of this species in Kyrgyzstan [11] is not appropriated to criteria of the threatened species need to be protected [11, 41, 70].

8. **Тяньшань калдырканы – *Parnassius* (s.str.) *tianschanicus* Oberthьr, 1879 – Аполлон тяньшанский – Celestial Apollo Butterfly** (Lepidoptera түркүмү, Papilionidae тукуму)

1984-жылы [26 (II категориясына)] кабыл алынуусунун негизинде киргизилген [60]. Түр Кыргызстандын тоо аймактарында салыштырмалуу көп санда, бир нече түрчөсү белгилүү, жоголуп кетүү коркунучу жок [12, 11 (статусу текшерилген), 41, 42, 45, 70].

Был внесён в 1984 году [60] на основании занесения в Красную книгу СССР [26: категория II]. Сравнительно многочисленный вид на горных территориях Кыргызстана, представлен несколькими подвидами, не находится под угрозой [12, 11 (ревизованный статус), 41, 42, 45, 70].

Was included in 1984 [60] as listed in USSR Red Data Book [26: category II]. It is abundant species in the comparison, in montane territory of Kyrgyzstan. It is represented by several subspecies and is out of any threat [12, 11 (the status revised), 41, 44, 45, 70].

9. Кадимки махаон – ***Papilio* (s.str.) *machaon* Linnaeus, 1758 – Махаон обыкновенный – Common Swallowtail** (Lepidoptera түркүмү, Papilionidae тукуму)

«Саны азайып бара жаткан сейрек кездешүүчү түр» статусу, ошондой эле II категория [26] менен 1981-жылы [20, 61] киргизилген. Кыргызстандын аймагында кеңири таралган түр – тукумдун кадимки эки түрүнүн бири [12], үч түрчөсү менен бардык бийик алкактарда кездешет, коркунуч факторлору байкалбайт [11 (статусу текшерилген), 41, 42, 44, 45, 70].

Был внесён в 1981 году [61] со статусом «Редкий вид, сокращающийся в численности» [20]. Внесён также в Красную книгу СССР [26: категория II]. Широко распространённый вид, на территории Кыргызстана – один из двух самых обычных [12] видов семейства во всех высотных поясах, представлен тремя подвидами, факторов угрозы не существует [11 (ревизованный статус), 41, 42, 44, 45, 70].

Was included in 1981 [61] with a status «Rare species with reducing abundance» [20]. It is included also into USSR Red Data Book [26: category II]. This widespread species is one of most common congeners in Kyrgyzstan, in all vertical belts. It is represented by several subspecies and any threat factors a absent [11 (the status revised), 41, 42, 44, 45, 70].

10. Сколия дөө аарысы – ***Scolia maculata* (Drury, 1773) – Сколия-гигант – Mammoth Wasp** (Hymenoptera түркүмү, Scoliidae тукуму)

1981-жылы [26] кабыл алынуусунун негизинде киргизилгени [60] жаңылыш, себеби Кыргызстанда жок [12, 11, 44, 70]. Анын ордун алмаштыруучу сырткы кебетеси сколияга окшогон *Megascolia* (*Regiscolia*) *rubida* (Gribodo, 1893) коркунуч критерийлерине жооп бербейт жана коргоого муктаж эмес [41, 44, 45, 50].

Был внесён в 1984 году [60] на основании занесения в Красную книгу СССР [26] ошибочно, т. к. в Кыргызстане отсутствует [12, 11, 44, 70]. Статус замещающего его внешне похожего вида сколий *Megascolia* (*Regiscolia*) *rubida* (Gribodo, 1893) не соответствует критериям находящегося под угрозой и нуждающегося в охране [41, 44, 45, 50].

This species was included in 1984 [60] as listed in USSR Red Data Book [26] by a blunder, because it is absent in Kyrgyzstan [12, 11, 44, 70] but substituted by similar scoliid species *Megascolia* (*Regiscolia*) *rubida* (Gribodo, 1893). The status of *M. rubida* in Kyrgyzstan is not appropriated to criteria of the threatened species need to be protected [41, 44, 45, 50].

11. Жалбырак кескич аары – ***Megachile* (*Eutricharaea*) *rotundata* (Fabricius, 1784) – Мегахила округлая — Alfalfa Leafcutting Bee** (Hymenoptera түркүмү, Megachilidae тукуму)

1984-жылы [26 (II категориясына)] кабыл алынуусунун негизинде [60] киргизилген. Кеңири таралган түр, Кыргызстанда түрдүн статусу текшерилген, коркунуч критерийлерине жооп бербейт жана коргоого муктаж эмес [11, 41, 44, 45, 70].

Был внесен в 1984 году [60] на основании занесения в Красную книгу СССР [26: категория II]. Широко распространенный вид, ревизованный статус вида в Кыргызстане не соответствует критериям находящегося под угрозой и нуждающегося в охране [11, 41, 44, 45, 70].

Was included in 1984 [60] as listed in USSR Red Data Book [26: category II]. Widespread species, revised status of which [11] in Kyrgyzstan is not appropriated to criteria of the threatened species need to be protected [41, 44, 45, 50].

12. Караалжын жыгач уста аарысы – ***Xylocopa* (s.str.) *violaceae* (Linnaeus, 1758) – Ксилокопа фиолетовая – Violet Large Carpenter Bee** (Hymenoptera түркүмү, Anthophoridae тукуму)

1984-жылы [26 (II категориясына)] кабыл алынуусунун негизинде [60] киргизилгени жаңылыштык, себеби түр Кыргызстанда кездешпейт [12, 11, 50, 41 ж.б.]. Сырткы кебетеси окшош түр – жыгач

уста аарысы (*X.* (s.str.) *valga* Gerstaecker, 1872), ошондой эле [26] II категория менен киргизилген. Кыргызстандын бардык жерлеринде кездешүүчү кадимки түр [12, 11, 42, 45] санын кыскарышы байкалбайт [11, 41, 44, 70].

Был внесен в 1984 году [60] на основании занесения в Красную книгу СССР [26] ошибочно, т. к. в Кыргызстане отсутствует [12, 11, 50, 41 и др.]. Внешне похожий вид – Пчела-плотник (*X.* (s.str.) *valga* Gerstaecker, 1872, также занесенный в Красную книгу СССР [26] с категорией II) – почти повсеместно обычен в Кыргызстане [12, 11, 42, 45] и не имеет тенденций к сокращению численности [11, 41, 44, 70].

This species was included in 1984 [60] as listed in USSR Red Data Book [26] by a blunder, because it is absent in Kyrgyzstan [12, 11, 50, 41 etc.]. The most similar bee species is *X.* (s.str.) *valga* Gerstaecker, 1872, which is included in USSR Red Data Book [26] too, with a category II. *X. valga* is common species in Kyrgyzstan everywhere [12, 11, 42, 45], and has no tendency to number reducing [11, 41, 44, 70].

13. Түктүү армян аарысы – ***Bombus* (s.str.) *armeniacus* Radoszkowski, 1877 – Шмель армянский – Armenian Bumblebee** (Hymenoptera түркүмү, Apidae тукуму)

1984-жылы [26 (II категориясына)] кабыл алуусунун негизинде [60] киргизилген. Кеңири таралган түр, Кыргызстанда сейрек эмес [45], коркунуч факторлору байкалбайт [11 (статусу текшерилген)], жалпысынан түрдүн санынын кыскарышы болбогондуктан коргоо зарыл эмес [41, 70].

Был внесен в 1984 году [60] на основании занесения в Красную книгу СССР [26: категория II]. Широко распространенный вид [12, 11, 42], в Кыргызстане не редок [45], факторы риска отсутствуют [11 (ревизованный статус)], а в целом при отсутствии данных о сокращении численности вида нет необходимости его охраны [41, 70].

Was included in 1984 [60] as listed in USSR Red Data Book [26: category II]. This widespread species [12, 11. 42] is not rare in Kyrgyzstan; any threat factors are absent [11 (the status revised)]. Generally there is not necessary to protect this species, at absence of data over the abundance reducing [41, 70].

14. Сарыгыч түктүү аары – ***Bombus* (*Thoracobombus*) *muscorum* (Linnaeus, 1758) – Шмель моховой – Moss Carder Bee** (Hymenoptera түркүмү, Apidae тукуму)

1984-жылы [60] II категорияга кабыл алынгандыгына байланыштуу [26] киргизилген. Эң кеңири таралган түр [12, 11, 42], Кыргызстанда коркунуч фактору жок [11 (статусу текшерилген)], түрдүн санынын кыскарышы күтүлбөйт, коргоонун зарылчылыгы жок [41, 70].

Был внесён в 1984 году [60] на основании занесения в Красную книгу СССР [26: категория II]. Очень широко распространённый вид [12, 11, 42], в Кыргызстане сравнительно обычен [45], факторов риска нет [11 (ревизованный статус)], сокращение численности вида маловероятно, и нет необходимости его охраны [41, 70].

Was included in 1984 [60] as listed in USSR Red Data Book [26: category II]. This species is widely spreaded [12, 11. 42] and in Kyrgyzstan is common species in the comparison [45]; any threat factors are absent [11 (the status revised)]. Generally there is not necessary to protect this species as the abundance reducing is hardly probable [41, 70].

15. Түктүү эбелек тишчен аары – ***Bombus* (*Cullumanobombus*) *serrisquama* F. Morawitz, 1888 – Шмель пластинчатозубый – Lamellident Bumblebee** (Hymenoptera түркүмү, Apidae тукуму)

1984-жылы [60] II категорияга кабыл алынуусунун негизинде [26] киргизилген. Кеңири таралган түр [12, 11, 42], Кыргызстанда сейрек эмес [45], коркуч факторлору жокко эсе [11 (статусу текшерилген)], жалпысынан санынын кыскарышы боюнча маалыматтын жоктугуна байланыштуу, аны коргоонун зарылчылыгы жок [41, 70].

Был внесён в 1984 году [60] на основании занесения в Красную книгу СССР [26: категория II]. Широко распространённый вид [12, 11, 42], в Кыргызстане не редок [45], факторы риска отсутствуют [11 (ревизованный статус)], а в целом при отсутствии данных о сокращении численности вида нет необходимости его охраны [41, 70].

Was included in 1984 [60] as listed in USSR Red Data Book [26: category II]. This widespread species [12, 11. 42] is not rare in Kyrgyzstan; any threat factors are absent [11 (the status revised)]. Generally there is not necessary to protect this species, at absence of data over the abundance reducing [41, 70].

Тиркеме 2
Приложение 2
Annex 2

Кыргызстандын Кызыл китебине киргизилбеген, бирок 2004-жылы IUCN RLTS киргизилген курт-кумурскалардын түрлөрү

Виды насекомых, занесённые в 2004 IUCN RLTS, не включаемые в Красную книгу Кыргызстана

Insect species of 2004 IUCN RLTS, not included into Red Data Book of Kyrgyzstan

1. **Чычырканак күлүк калдырканы – *Hyles hippophaes* (Esper, 1789) – Бражник облепиховый – Seathorn Hawk-moth** (Lepidoptera түркүмү, Sphingidae тукуму)

1996-жылкы текшерүүнүн баалосу боюнча DD категориясы менен IUCN RLTSке киргизилген [76]. Түр кеңири таралган, ареалы да кеңейүүдө [42, 50]. Кыргызстанда эки түрчө *H. h. bienerti* Staudinger, 1874 жана *H. h. shugnana* Scheljuzhko, 1933 менен белгилүү [12, 42], алардын саны жана ареалы туруктуу [41]. Кошуна Өзбекстандын да Кызыл китебине жогорудагыдай себептер менен киргизилген эмес [23].

Внесён в IUCN RLTS (категория DD по оценке, проведённой в 1996 году) [76]. Вид широко распространён и даже расширяет свой ареал [42, 50], представлен в Кыргызстане двумя подвидами, *H. h. bienerti* Staudinger, 1874 и *H. h. shugnana* Scheljuzhko, 1933 [12, 42], численность и ареал которых стабильны [41]. В соседней стране, а именно в Узбекистане, не включён в Красную книгу [23] по аналогичной причине.

Assessed for IUCN RLTS in 1996 as species of the DD category [76]. The species is widespread and moreover the area is expanding [42, 50]. This species is represented in Kyrgyzstan by two subspecies, *H. h. bienerti* Staudinger, 1874 and *H. h. shugnana* Scheljuzhko, 1933 [12, 42], which have stable number and area [41]. It is not included into Red Data Book of adjacent Uzbekistan [23] by the analogous reason.

2. **Матурна көпөлөгү – *Hypodryas maturna* (Linnaeus, 1758) – Шашечница матурна – Scarce Fritillary** (Lepidoptera түркүмү, Nymphalidae тукуму)

1996-жылы жүргүзүлгөн текшерүүнүн баалосу боюнча DD категориясы менен IUCN RLTSке киргизилген [76]. Эң кеңири таралган түр. Кыргызстандын аймагындагы мурда *H. m. staudingeri* (Wnukowsky, 1929) түрчөгө караган популяциялар, азыркы мезгилде *Euphydryas asiatica* (Staudinger, 1881) деген бөлөк түргө карайт [50, 88] башкача айтканда *H. maturna* түрү Республиканын фаунасынан чыгарылган [12]. *Eu. asiatica* көп кездешпейт, бирок азыркы убакта Кыргызстанда коркунуч туудуруучу маалыматтар жок [40].

Внесён в IUCN RLTS (категория DD по оценке, проведённой в 1996 году) [76]. Очень широко распространённый вид. Популяции с территории Кыргызстана, относимые ранее к подвиду *H. m. staudingeri* (Wnukowsky, 1929), в настоящее время считаются принадлежащими другому виду, *Euphydryas asiatica* (Staudinger, 1881) [50, 88], т. е. вид *H. maturna* исключён из списка фауны республики [12]. *Eu. asiatica* встречается нечасто, но в настоящее время данных для оценки категории угрозы в Кыргызстане недостаточно [40].

Assessed for IUCN RLTS in 1996 as species of the DD category [76]. This species is very widespread. Populations from Kyrgyzstan territory were formerly considered as *H. m. staudingeri* (Wnukowsky, 1929), but at present are stated as *Euphydryas asiatica* (Staudinger, 1881) [50, 88], i. e. *H. maturna* is excluded from the faunal checklist of the Republic [12]. *Eu. asiatica* occurs not often in comparison but at present time there are no enough data to estimate an extinction risk category for this species in Kyrgyzstan.

3. Оттой жупсуз көпөлөк – ***Thersamonolycaena* (=*Lycaena*) *dispar* (Haworth, 1802) – Червонец непарный — Large Copper** (Lepidoptera түркүмү, Lycaenidae тукуму)

1996-жылы жүргүзүлгөн текшерүүнүн баалосу боюнча LR/nt категориясы менен IUCN RLTSке киргизилген [76]. Кеңири таралган түр, Кыргызстанда [17] *Th. d. rutila* (Werneburg, 1864) түрчөсү менен белгилүү [12], ареалы жана популяциялары Республикада туруктуу [40, 41].

Внесён в IUCN RLTS (категория LR/nt по оценке, проведённой в 1996 году) [76]. Широко распространённый вид, в Кыргызстане [17] представлен подвидом *Th. d. rutila* (Werneburg, 1864) [12], ареал и популяции которого в республике стабильны [40, 41].

Assessed for IUCN RLTS in 1996 as species of the LR/nt category [76]. The species is widely distributed and is represented in Kyrgyzstan [17] by subspecies *Th. d. rutila* (Werneburg, 1864) [12], which subspecies has stable number and area [40, 41].

4. Көгүлтүр алькон – ***Maculinea alcon* (Denis et Schiffermыller, 1775) – Голубянка пятнашка-алькон – Alcon Large Blue** (Lepidoptera түркүмү, Lycaenidae тукуму)

1996-жылы жүргүзүлгөн текшерүүнүн негизинде LR/nt категориясы менен IUCN RLTSке киргизилген [76]. Кеңири таралган түр, Кыргызстандын аймагынан тартып түндүктү карай кеткен Евразия аймагынын кадимки түрү. Бул түрдүн Республикада бир гана жолу табылганына [41], аны текшерүүнүн зарылчылыгына карабастан коргоого муктаж эмес, себеби *Maculinea* түркүмүнүн бардык түрлөрүнүн ареалдары жана популяциялары Кыргызстанда туруктуу [40].

Внесён в IUCN RLTS (категория LR/nt по оценке, проведённой в 1996 году) [76]. Широко распространённый вид, обычен в Евразии к северу от территории Кыргызстана. Несмотря на необходимость проверки единственного недостоверного [41] факта нахождения этого вида в республике, нет необходимости в его охране, т. к. популяции и ареалы всех видов рода *Maculinea* в Кыргызстане стабильны [40].

Assessed for IUCN RLTS in 1996 as species of the LR/nt category [76]. This widespread species is common in Eurasia to the north of Kyrgyzstan territory. Despite of necessity to check the single doubtful [41] discovery in the Republic, it is no need to protect this species because of all *Maculinea* species in Kyrgyzstan have stable areas and abundance in populations [40].

5. Көгүлтүр арион – ***Maculinea arion* (Linnaeus, 1758) – Голубянка пятнашка-арион – Arion Large Blue** (Lepidoptera түркүмү, Lycaenidae тукуму)

1996-жылдагы жүргүзүлгөн текшерүүнүн баалосу боюнча LR/nt категориясы менен IUCN RLTSке киргизилген [76]. Эң кеңири таралган түр. Кыргызстанда кездешкени [17] борборазиялык *M. a. cyanecula* (Eversmann, 1848) түрчөсүнө кирет, азыркы мезгилде өз алдынча түр катары каралууда [50], башкача айтканда *M. arion* түрү Республиканын фаунасынын тизмесинен чыгарылган [12]. *Maculinea* түркүмүнүн бардык түрлөрүнүн популяциялары жана ареалдары Кыргызстанда туруктуу [40].

Внесён в IUCN RLTS (категория LR/nt по оценке, проведённой в 1996 году) [76]. Очень широко распространённый вид. Указание на распространение в Кыргызстане [17] относится к центральноазиатскому подвиду *M. a. cyanecula* (Eversmann, 1848), который в настоящее время рассматривается в ранге самостоятельного вида [50], т. е. вид *M. arion* исключён из списка фауны республики [12]. Кроме того, популяции и ареалы всех видов рода *Maculinea* в Кыргызстане стабильны [40].

Assessed for IUCN RLTS in 1996 as species of the LR/nt category [76]. This species is verywidely distributed. The indication [17] to *M. arion* spreading in Kyrgyzstan was relevant to centralasian subspecies *M. a. cyanecula* (Eversmann, 1848), which taxon at present time is considered in the separate species rank [50], i. e. *M. arion* is excluded from the faunal checklist of the Republic [12]. Besides that all *Maculinea* species in Kyrgyzstan have stable areas and abundance in populations [40].

6. Тарбинский кумурскасы – ***Chalepoxenus* (=*Leonomyrma*) *tarbinskii* (K. Arnoldi in Tarbinsky, 1976) – Муравей Халепоксенус Тарбинского – Tarbinsky’s Chalepoxenus Ant** (Hymenoptera түркүмү, Formicidae тукуму)

1996-жылы VU D2 категориясы менен IUCN RLTSке [76] киргизилген. Дээрлик изилденбеген эндемикалык майда кумурскалардын түрү [65 («*Leptothorax longipilosus* Yu. Tarbinsky, 1976»), 12], табылган жерлери азыркы убакта антропогендик коркунучта эмес, түрдүн саны жана анын өзгөрүү тенденциялары боюнча маалымат жок [65, 41]. Таралуусунун азыркы кезде белгилүү тар локалдуулугуна карабастан чындыгында түрдүн категориясы DD катары аныкталат [41].

Внесён в IUCN RLTS в 1996 году [76] с категорией VU D2. Практически неизученный эндемичный вид мелких муравьёв [65 («*Leptothorax longipilosus* Yu. Tarbinsky, 1976»), 12], места находок которого в настоящее время не подвергаются антропогенной деструкции, а данные о численности вида и тенденциях её изменения отсутствуют [65, 41]. Таким образом, несмотря на узколокальное известное в настоящее время распространение, категория вида определяется в действительности как DD [41].

Assessed for IUCN RLTS in 1996 as species of the VU D2 category [76]. It is practically unstudied endemic small ant species [65 («*Leptothorax longipilosus* Yu. Tarbinsky, 1976»), 12]. At present time sites of discovering are not destructing with anthropic factors and there are no data over abundance and tendencies if number changes [65, 41]. Thus real category of this species is determined as DD, despite of narrow local distribution presently known [41].

7. **Сарыгыч токой кумурскасы – *Formica* (s.str.) *pratensis* Retzius, 1783 – Муравей луговой – European Red Wood Ant** (Hymenoptera түркүмү, Formicidae тукуму)

1996-жылы [76] LR/nt категориясы менен IUCN RLTSке киргизилген. Кеңири таралган, ал эми Кыргызстанда болсо бардык жерде кадимки түр [65, 12, 42, 41], коркунуч факторлору көрүнбөйт, кандайдыр бир коргоо иштерине муктаж эмес [44]. Өзбекстандын Кызыл китебине да жогорудагыдай себептер менен киргизилген эмес [23].

Внесён в IUCN RLTS в 1996 году [76] с категорией LR/nt. Широко распространённый, а в Кыргызстане – повсеместно обычный [65, 12, 42, 41] вид, для которого нет факторов риска и какой-либо необходимости охраны [41]. В соседней стране, а именно в Узбекистане, не включён в Красную книгу [23] по аналогичной причине.

Assessed for IUCN RLTS in 1996 as species of the LR/nt category [76]. The species is widespread in Eurasia and everywhere common in Kyrgyzstan [65, 12, 42, 41]; any threat factors are absent and protection is not necessary [41]. It is not included into Red Data Book of adjacent Uzbekistan [23] by the analogous reason.

Тиркеме 3
Приложение 3
Annex 3

Айрыкча көңүл буруугa кошумча изилдөөгө жана Кыргызстанда коргоо чараларына муктаж болгон муунак буттуулардын тизмеси

Перечень таксонов членистоногих, нуждающихся в особом внимании к их состоянию, дополнительном изучении и определении мер охраны в Кыргызстане

Arthropods taxa requiring the special attention to their condition, additional study and definition of protection measures in Kyrgyzstan

CRUSTACEA

DECAPODA – Pseudodiaptomidae

Hemidiaptomus ignatovi Sars, 1903

ENTOMOSTRACA

Artemiidae

Artemia salina (Linnaeus, 1758)

Branchinectidae

Branchinecta orientalis G. O. Sars, 1901

Triopsidae

Triops cancriformis Bosc,1801

Leptestheriidae

Leptestheria dachalacensis (Ruppel, 1837)

ARANEIDA

SOLIFUGAE – Karschiidae

Karschia pedaschenkoi Birula, 1937

ARANEAE – Ctenizidae

Sterrhochrotus ferghanensis (Kroneberg, 1875)

CHILOPODA

LITHOBIOMORPHA – Henicopidae

Esastigmatobius kirgisicus Zalesskaya, 1972

DIPLOPODA

GLOMERIDA – Glomeridae

Hyleoglomerus kirgisica Golovach, 1976

INSECTA

ODONATA – Gomphidae

Lindenia tetraphylla (V. d. Linden, 1825)

MANTOPTERA – Manteidae

Hierodula tenuidentata Saussure, 1869

ORTHOPTERA

Tettigoniidae

Ferganusa hemiptera Uvarov, 1926

Ceraeocercus fuscipennis Uvarov, 1910

Alticolana alticola (Serg. Tarbinsky, 1930)

Eumastacidae

Phytomastax marikovskji Seraf. Tarbinsky

Acrididae

Plotnikovia lanigera Umnov, 1930

Ferganacris mushketovi Sergeev et Bugrov, 1988

HEMIPTERA

Cicadellidae

Bufonaria costata Emeljanov, 1963

B. oshanini Emeljanov, 1963

Cicadidae

Paharia putoni (Distant, 1892)

Margarodidae

Drosicha turkestanica Archangelskaya, 1930

Aphelocheiridae

Aphelocheirus (*Suturgana*) *plumipes* (Oshanin, 1909)

Reduviidae

Reduvius fedtschenkianus Oshanin, 1870

Stenolemus bogdanovi Oshanin, 1896

Pentatomidae

Cellobius abdominalis Jakovlev, 1885

THYSANOPTERA – Thripidae

Anaphothrips tianshanicus Borzykh, 1972

Cephalothrips longicapitus Borzykh, 1972

COLEOPTERA

Carabidae

Calosoma (*Caminara*) *reitteri* Rцschke, 1897

Carabus (*Eotribax*) *valikhanovi* Kabak, 1990

C. (*Leptoplesius*) *merzbacheri* G. Hauser, 1922 ssp. *kirgisiensis* Mandl, 1967

C. (*Cratocechenus*) *ovtchinnikovi* Gottwald, 1987

C. (*Cratophyrtus*) *redikorzevi* Semenov et Breuning, 1931

Cribramara ovchinnikovi Kabak, 1994

Chilotomus usgentensis S. Chauberger, 1932

Dityscidae

Oreodytes alpinus (Paykull, 1790)

Silphidae

Apteroloma sillemi Jeannel, 1935

Scarabaeidae

Ceratophius mesasiaticus Medvedev et Nikolaev, 1973

Lethrus (*Heteroplistodus*) *bispinus* B. Jakovlev, 1899

Psammodius nocturnus Reitter, 1892

LEPIDOPTERA

Sphingidae

Hemaris alaiana (Rothschild et Jordan, 1903)

Sphingonaepiopsis kuldjaensis (Graeser, 1892)

Rethera komarovi (Christoph, 1885) nom. ssp.

Proserpinus proserpina (Pallas, 1772) ssp. *japetus* Grum-Grshimailo, 1890

Hyles nicaea (Prьnner, 1798) ssp. *sheljuzhkoi* Dublitski, 1928

Lemoniidae

Lemonia sardanapalus Staudinger, 1887

L. tancrei Pьngeler, 1914

Lasiocampidae

Malacosoma prima Staudinger, 1887

Phyllodesma ambigua (Staudinger, 1901)

Streblote primigenum (Staudinger, 1887)

Thyatiridae

Tethea ocularis (Linnaeus, 1767) ssp. *opa* Zolotuhin, 1997

Pieridae

Colias draconis Grum-Grshimailo, 1891

C. regia Grum-Grshimailo, 1887

C. thisoa Menetries, 1832

Papilionidae

Parnassius (*Kreuzbergius*) *simo* Gray, 1852

P. (*Kailasius*) *charltonius* Gray, 1852 spp. *aenigma* Dubatolov et Milko, 2003

P. (*Koramius*) *maximinus* Staudinger, 1891 ssp. *kasakstanus* O. Bang-Haas, 1933

Lycaenidae

Tomares callimachus (Eversmann, 1848)

T. fedtschenkoi (Erschoff, 1874)

Satyridae

Kanetisa stheno (Grum-Grshimailo, 1887)

Lymantriidae

Dasorgyia selenophora (Staudinger, 1887)

Notodontidae

Rhegmatophila aussemi Witt, 1981

Arctiidae

Carcinopyga lindti Cerny, 1986

Utetheisa pulchella (Linnaeus, 1758)

Acerbia seitzi (A. Bang-Haas, 1910)

Palearctia golbecki Dubatolov, 1996

P. wagneri (Pьngeler, 1918)

Noctuidae

Catocala fraxini (Linnaeus, 1758)

Periphanes delphinii (Linnaeus, 1758)

DIPTERA – Syrphidae

Chrysotoxum kozhevnikovi Smirnov, 1924

Cheilosia rufiventris Peck, 1969

Eumerus rufipilus Peck, 1969

Spilomyia sulphurea Sack, 1910

HYMENOPTERA

Cimbicidae

Cimbex femorata (Linnaeus, 1758)

C. lutea (Linnaeus, 1761)

Zaraea (*Aenoabia*) *kozhevnikovi* Zhelochovtsev, 1924

Z. (Parabia) jakovlevi Semenov-Tian-Shanskij, 1891

Argidae

Asiarge fumipennis Gussakovsky, 1935

Tenthredinidae

Cacosyndya dimorpha (Freymuth, 1870)

Siricidae

Sirex tianshanicus Semenov, 1921

Braconidae

Falcosyntretus falcifer Tobias, 1965

Apanteles stackelbergi Telenga, 1955

Sapygidae

Sapyga (s. str.) *glasunovi* Morawitz, 1893

S. (s. str.) *raddi* Kurzenko, 1986

Scoliidae

Megascolia (*Regiscolia*) *rubida* (Gribodo, 1893)

Scolia hauseri Betrem, 1935

S. sinensis Saussure et Sichel, 1864

S. tadzchikistanica Steinberg, 1962

Apterogynidae

Apterogyna appropinqua Skorikov, 1935

Chrysididae

Cleptes morawitzi Radoszkowski, 1877

Haba almasyana (Mocsary, 1911)

Arnoldia seraphimi Yu. Tarbinsky, 2004

Parnopes glasunovi Semenov, 1901

P. grandior (Pallas, 1771)

Pompilidae

Hemipepsis (s. str.) *sogdiana* Zonstein, 2000

Eumenidae

Psiliglossa pulchra (F. Morawitz, 1895) ssp. *zhelochovtsevi* Panfilov, 1968

Raphiglossa formosa Kostylev, 1940

Discoelius pictus Kostylev, 1940

Delta dimidiatipenne (Saussure, 1855)

Masaridae

Masaris carli von Schulthess, 1922

Sphecidae

Prionyx (*Calosphex*) *haberhaueri* (Radoszkowski, 1873)

Lestiphorus oreophilus (Kuznetzov-Ugamskij, 1927)

Cerceris milkoi Kazenas, 2000

Andrenidae

Melitturga clavicornis (Latreille, 1806)

Halictidae

Rophites quinquespinosus Spinola, 1808

Systropha planidens Girault, 1861

Megachilidae

Dasypoda vulpecula Lebedev, 1929

Melectidae

Thyreomelecta kirghisia Rightmyer & Engel, 2003

Anthophoridae

Xylocopa (*Copoxyla*) *turanica* F. Morawitz, 1875

Proxylocopa (*Ancylocopa*) *nitidiventris* (F. Smith, 1878)

Apidae

Bombus morawitzi Radoszkowski, 1876

B. (*Agrobombus*) *laesus* F. Morawitz, 1875

B. (*Kallobombus*) *proteus* Gerstaecker, 1869

Formicidae

Chalepoxenus tarbinskii (K. Arnoldi in Tarbinsky, 1976)

Илимий редактор
Научный редактор
Scientific editor

Кустарева Л. А.

Түзүүчүлөр
Составители
Compilers

Альпиев М. Н., Кустарева Л. А.

Aspiolucius esocinus, Capoetobrama kuschakewitschi orientalis, Barbus brachycephalus, Barbus capito conocephalus, Schizothorax issykkuli, Diptychus dybowskii lansdelli

Конурбаев А. О., Альпиев М. Н.

Glyptosternum reticulatum

Балыктар

Рыбы

Fishes

Түрлөрдүн тизмеси
Список видов
List of Species

Каңылтырлар – **Cyprinidae** – Карповые

1. Кашка – *Aspiolucius esocinus* (Kessler, 1874) – Щуковидный жерех – Pike Asp

2. Учтуу канат – *Capoetobrama kuschakewitschi* (Kessler, 1872) ssp. *orientalis* Nikolsky, 1934 – Чуйская остролучка – Eastern Ostroluchka

3. Теңге балык – *Barbus brachycephalus* Kessler, 1872 – Аральский усач – Aral Barbel

4. Кадимки ит мурун – *Barbus capito* (Gьldenstдdt, 1773) ssp. *conocephalus* Kessler, 1872 – Туркестанский усач – Turkestan Barbel

5. Сазан кара балыгы – *Schizothorax issykkuli* (Berg, 1907) – Иссыккульская Маринка – Issyk-Kul Marinka

6. Көк чаар, Ала буга – *Diptychus dybowskii* Kessler, 1874 ssp. *lansdelli* (Gunther, 1889) – Иссыккульский голый осман – Issyk-Kul Scaleless Osman

Тоо жаяндар – **Sisoridae** – Горные сомики

7. Түркстан жаяны, Жаян балык, Лакка – *Glyptosternum reticulatum* McClelland, 1842 – Туркестанский сомик – Turkestan Catfish

Кириш сөз

Кыргызстандын сууларынын Евразия континентинин ичкери жагынан орун алганына карабастан, ихтиофаунасы ар түрдүү. Анын курамында 17 тукумга кирген 79 түрү жана түрчөсү бар.

Ысык-Көлдүн өзүндө эле Кыргызстандын жана Борбордук Азиянын тогуз эндемиги жашайт.

Балыктардын көп түрдүүлүгүнүн бир топ үлүшүн байырлаштырылган – акклиматизанттар ээлейт. Алар чоң көлдөргө промыселдик маанисин жогорулатуу максатында кое берилген.

Алардын көпчүлүгү санынын көбөйүшү менен жергиликтүү балыктарды кысып, сүрүп чыгарышкан. Антропогендик факторлордун – бөлөк түрлөрдү кое берүүнүн, суулардын булганышынын, ирригациялык иштеринин, браконьердик балык уулоонун натыйжасында көпчүлүк жергиликтүү балыктардын популяцияларынын абалы кескин начарлап кеткен. Алардын ичинен кээ бирлери акыркы 10 жылда дээрлик кездешпегендиктен Кыргыз Республикасынын Кызыл китебине киргизүү сунушталган. Ал эми калган саны азайып бара жаткан балыктардын түрлөрү аларды коргоого жана санын калыбына келтирүү боюнча белгилүү бир иш чараларды жүргүзүүгө муктаж. Аларга көк чаар, түркстан жана чаткал таш астындагы балыгы жана арал тикенек балыктары кирет.

Кыргыз Республикасынын Кызыл китебине эндемикалык, сейрек кездешүүчү жана жоголуп бара жаткан балыктардын түрлөрүн киргизүү алардын ар түрдүүлүгүн жана популяцияларынын санын коргоого сөзсүз оң таасирин тийгизет.

Таблица 1. Таксондордун сандык берилиш мүнөздөмөсү

	Кыргызстандын ихтиофаунасында		Кызыл китепке берилиши	
	Болгону	Жергиликтүү	1981-2004 [4,11]	2005
Тукуму	13	-	2	2
Түркүмү	35	-	2	6
Түрү	79	58	2	7

Таблица 2. Кызыл китепке кирген түрлөрдүн областар боюнча таралышы

Область	Түрлөрдүн саны
Баткен	1
Жалалабат	1
Ысыккөл	2
Нарын	2
Ош	2
Талас	0
Чүй	3

Таблица 3. Кызыл китепке кирген түрлөрдүн экосистемалардын типтери боюнча бөлүнүшү

Экосистеманын тиби	Түрлөрдүн саны
Көл	2
Дарыя	5

Кустарева Л.А.

Вводный очерк

В водоёмах Кыргызстана, несмотря на его расположение внутри Евразийского континента, ихтиофауна представлена разнообразно. В её составе насчитывается 79 видов и подвидов рыб, относящихся к 17 семействам и характеризующихся большим эндемизмом.

Только в озере Иссык-Куль обитает девять эндемиков Кыргызстана и Центральной Азии.

Среди всего многообразия рыб большая доля приходится на акклиматизантов, которые были вселены в большие озера с целью улучшения их промысловой значимости. Многие интродуцированные и акклиматизировавшиеся виды достигли высокой численности и потеснили аборигенов. Антропогенные факторы – вселение чужеродных видов, загрязнение водоёмов, ирригационная деятельность, браконьерский лов, – привели к тому, что состояние популяций многих аборигенных видов рыб резко ухудшилось. Некоторые из них в последние 10 лет практически перестали встречаться в уловах и были рекомендованы ко внесению в Красную книгу Кыргызстана. Часть видов, численность которых заметно снизилась, нуждаются в определённых мерах по их защите и восстановлению численности. К ним относятся голый осман, туркестанский и чаткальский подкаменщики, аральская щиповка.

Внесение исчезающих, редких и эндемичных видов рыб в Красную книгу Кыргызстана безусловно положительно скажется на сохранении их видового разнообразия и численности популяций.

По сравнению с предыдущим списком число видов рыб, занесённых в Красную книгу республики, заметно увеличилось. Их количественная представленность сопоставлена в таблице 1, а распределение количества видов из списка настоящего издания по административным областям республики и по основным типам экосистем – в таблицах 2 и 3.

Таблица 1. Количественная характеристика представленности таксонов рыб

	В ихтиофауне Кыргызстана		Представлены в Красной книге	
	Всего	Аборигены	1981-2004 [4, 11]	2005
Семейтсва	13	-	2	2
Роды	35	-	2	6
Виды	79	58	2	7

Таблица 2. Распределение видов рыб Красной книги по областям Кыргызстана

Область	Число видов
Баткенская	1
Джалалабатская	1
Исыккульская	2
Нарынская	2
Ошская	2
Таласская	0
Чуйская	3

Таблица 3. Распределение видов рыб Красной книги по основным типам водных экосистем

Тип экосистемы	Число видов
Озерный	2
Речной	5

Кустарева Л.А.

Маалымат булактары
Источники информации
Information sources

1. Берг Л. С. Рыбы пресных вод СССР. Т. 2. – М., 1949. Изд-во АН СССР, с. 600-602.
2. Конурбаев А. О. Биология размножения, развития и искусственного разведения голого османа. – Ф., 1966. Изд-во “Илим” с.25, 31-34, 96-105.
3. Конурбаев А. О., Тимирханов С. Р. О рыбах Киргизии. – Б., 2003. Изд-во “Дарувтд.” с70-71.
4. Красная книга Киргизской ССР. – Ф., 1985. Изд-во “Кыргызстан” с. 66.
5. Лужин Б. П., Стоянова Л. И. Возраст и темпы роста иссык-кульской маринки, османа и чебачка // Изв. АН Кирг. ССР. Сер. биол. – Т. 1, Вып. 4. – 1959.
6. Никольский Г. В. Частная ихтиология. – М., 1971. Изд-во “Высшая школа”, с. 229.
7. Пивнев И. А. Рыбы бассейнов рек Чу и Талас. – Ф., 1985. Изд-во “Илим”, с. 111-116.
8. Пивнев И. А. Рыбы Киргизии. – Ф., 1990. Изд-во “Кыргызстан”, с. 53-55.
9. Садыков С. К. К биологии щуковидного жереха Токтогульского водохранилища // Биол. основы рыбного хоз-ва водоёмов Средней Азии и Казахстана. – Ф., 1981. Изд-во “Илим”, с. 146-148.
10. Турдаков Ф. А. Рыбы Киргизии. – Ф., – 1963. Изд-во “АН Кирг. ССР”, с 37-38, 43-46, 54-58, 80-93, 117-118.
11. Постановление Совета Министров Киргизской ССР «О дальнейшем развитии сети особо охраняемых природных территорий и мерах по обеспечению охраны и воспроизводства видов животных и растений, занесённых в Красную книгу Киргизской ССР» № 505 от 05.10.1984.

Кашка

Aspiolucius esocinus (Kessler)

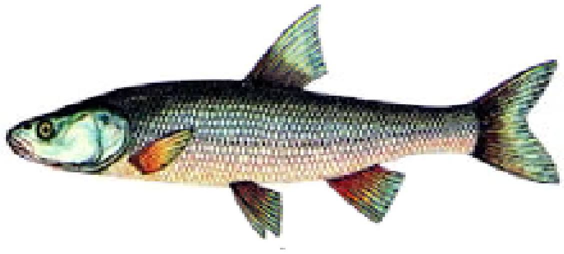

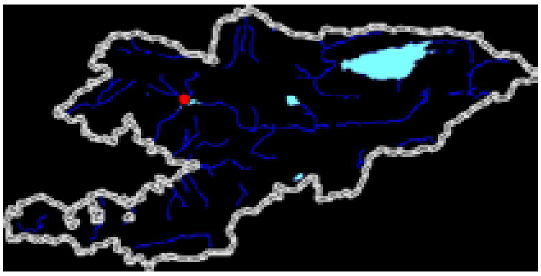

Каңылтырлар – Cyprinidae – Карповые

Статусу: 2 [CR: A]. Кыргыз Республикасынын Кызыл китебинин тизмесине 1984 - жылы киргизилген. Сейрек кездешүүчү түр. Аму жана Сырдарыяларынын бассейндерин мекендешет. Кыргызстанда акыркы жылдары кармалганы белгиленген эмес. Балким жок болуп кеткендир. Промыселдик мааниси бар, Борбордук Азиянын эндемиги.

Түрдүн жетилген стадиясынын сырткы түзүлүшүнүн кыскача баяны. Сырткы кебетеси ак балыкка окшош, бирок башы узунураак келип, үстүнөн алдын карай жалпайып, өрдөк башты элестетет, аты да ошондон берилген [1].

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Кыргызстандын аймагында өтө сейрек, Токтогул суу сактагычында жана Нарын дарыясына куйган сууларда катталган. Өзбекстандын сууларында Сырдарыянын бассейнинде, Казакстанда, Тажикстанда, Түркмөнстанда кездешет.

Жашаган аймактары. Дарыялардын ылайлуу жерлерин жакшы көрөт.

Саны. Акыркы мезгилдерде Кыргызстанда катталган эмес.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Урук чачуусу январь-февралда суунун температурасы +3°+9°С ге болгон мезгилде башталат. Жырткыч майда балыктар (чабактар, ит чабактар) жана суунун түбүндө жашоочу омурткасыз жандыктар менен азыктанат [9, 10]. Жакшы шарттарда тез өсүп жетилет. Максималдуу жашы 8 жылга чейин, салмагы – 3 кг жетет [9, 10].

Чектөөчү факторлору. Браконьерлик, дарыялардын сууларын өздөштүрүүнүн натыйжасында миграцияга, өрдөөсүнө жана семирип эт алуусуна болгон шарттардын бузулушу эсептелет.

Асыроо. Кыргызстанда асыралган эмес. Казакстанда Арал кашкасын колдо өстүрүп көбөйтүү иштери жасалган [7].

Уюштурулган коргоо аракеттери. Балык уулоого тыюу салынган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Түр браконьерлик менен балык уулоодон коргоого жана ошондой эле урук чачуу мезгилинде кармоого тыюу салууга өтө муктаж. Колдо өстүрүп көбөйтүү менен кайра калыбына келтирүү үчүн таралышы боюнча кошумча изилдөөлөр жүргүзүү зарыл.

Щуковидный жерех

Aspiolucius esocinus (Kessler)

Статус: 2 [CR: A]. Внесен в списки для Красной книги Киргизской ССР в 1984 г. Редкий вид, населяющий бассейны рек Амударья и Сырдарья. В Кыргызстане в последние годы не отмечены случаи поимки. Возможно, уже исчез. Эндемик Центральной Азии, имеющий промысловое значение.

Краткое описание взрослой формы. По внешнему виду похож на жереха, но имеет удлиненную и уплощенную сверху вниз голову, напоминающую щучью, за что и получил название [1].

Распространение общее и в стране. Водоемы Узбекистана (бассейн р. Сырдарья), Казахстана, Таджикистана, Туркмении. На территории Кыргызстана очень редок, был отмечен в Токтогульском водохранилище и притоках р. Нарын.

Места обитания. В реках, предпочитает участки с мутной водой.

Численность. В последние годы не отмечался.

Образ жизни (жизненные циклы). Реофил. Нерест начинается в январе–феврале при температуре воды + 3,9°С. Хищник, питается мелкой рыбой (ельцами, гольцами) и донными беспозвоночными [9, 10]. В хороших условиях растет быстро. Максимальный возраст – 8 лет, масса – 3 кг [9, 10].

Лимитирующие факторы. Браконьерство, зарегулирование стока рек, повлекшее за собой нарушение условий для миграций, естественного нереста и нагула.

Разведение. Не проводилось.

Меры охраны существующие. Запрет на лов.

Меры охраны рекомендуемые. Строгая охрана от браконьерского лова и соблюдение запрета на лов в период нереста. Дополнительные исследования по распространению для разработки искусственного восстановления.

Pike Asp

Aspiolucius esocinus (Kessler)

Status: Category 2 [CR: A], critically endangered in Kyrgyzstan, locally distributed in Amudar-Syrdarya endemic representative of the monotypic relic genus. The species is naturally spreaded in basins of Amudarya and Syrdarya Rivers, was observed in lower courses of Kashkadarya and Zerawshan Rivers; in Kyrgyzstan it was registered in Toktogul Water Reservoir and in tributaries of Naryn River. This predatory fish (up to 3 kg of weight) is rheophil preferring muddy waters, fed on daces and minnows as well bottom-living invertebrates; reproductive age is 6–7 years, spawning time is January – February, fertility is 22–190 thousand eggs. Number in the country is extremely small, no records over last years. Limiting factors: poaching, destruction of natural regime of river flows as a result of hydro-building. It is neither bred nor protected in Kyrgyzstan. It is necessary to prohibit the poaching as well any fishery in the spawning period; additional study of distribution for elaboration artificial rehabilitation is also offered.

Учтуу канат

Capoetobrama kuschakewitschi (Kessel)

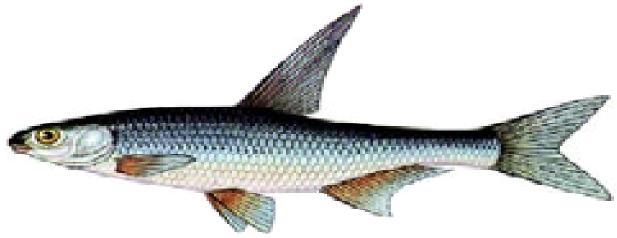

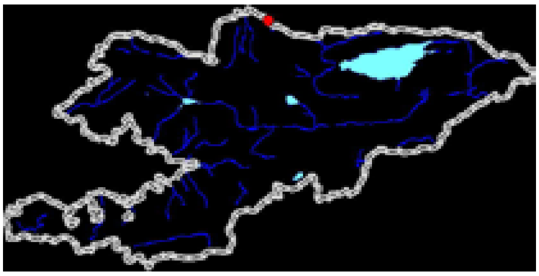

Каңылтырлар – **Cyprinidae** – Карповые

Статусу: 2 [CR: C]. Кыргызстандын аймагында балким жоголуп кеткен түрчө болушу ыктымал [10].

Түрдүн жетилген стадиясынын сырткы түзүлүшүнүн кыскача баяны. Анча чоң эмес (18 см чейин), жону саргыч-жашыл, капталдары күмүштөй жылтылдаган ак түстө. Курсак сүзгүчтөрүнүн ылдый жагында кабырчыгы жок. Арка сүзгүчүнүн биринчи укуругу узун, жылмакай тикенек түрүндө [7, 10].

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Чүй дарыясынын Бишкек шаарына чейинки төмөн жагы [7, 10].

Жашаган аймактары. Дарыялардын кумдуу тайыз жерлеринде жана майда таштуу, кумдуу булуң бурчтарында кездешет.

Саны. Кыргызстандын аймагында түрчө аз санда. Акыркы жылдары республиканын чегинде контролдук кармоого түшкөн эмес.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Урук чачуу мөөнөтү апрелдин аягынан июлдун аягына чейин созулат. Уругун дарыянын жай аккан түбү кум-таштуу жерлерине таштайт. Ургаачыларынын денесинин узундугу 10,5-13,6 см, салмагы 20-40 г болгондо уруктарынан саны 2400 дөн 8800 даанага жетет. Негизинен детриттер менен азыктанат, алар менен курттар, острокоддор, курт-кумурскалардын личинкалары, балырлар да кошо жутулуп кетет. Промыселдик мааниге ээ эмес [6, 7].

Чектөөчү факторлор. Белгисиз, балким Ташаткөл суу сактагычынын плотинасынын курулушу, дарыя суусунун булганышы, акклиматизанттардын басымы (элеотрис, жылаанбаш жана башкалар) болушу ыктымал.

Асыроо. Асыралган эмес.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Коргоого алынган эмес.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Балык уулоону сүйүүчүлөргө тыюу салуу, сууларды булгануудан сактоо. Түрчөнүн санын жана сууларда таралышын, ошондой эле анын статусун тактоо зарыл.

Чуйская остролучка

Capoetobrama kuschakewitschi (Kessel)

Статус: 2 [CR: C]. Возможно, уже исчезнувший на территории Кыргызстана эндемичный подвид [10].

Краткое описание взрослой формы. Небольшая рыбка (до 18 см) с зеленовато-желтой спиной и серебристо-белыми боками. За брюшными плавниками по низу имеется киль без чешуи. В спинном плавнике – первый луч в виде длинной гладкой колючки [7, 10].

Распространение общее и в стране. От низовьев р. Чу до г. Бишкек [7, 10].

Места обитания. Речные перекаты и заводи с галечно-песчаным грунтом.

Численность. Подвид малочислен. В последние годы в контрольных уловах не попадался.

Образ жизни (жизненные циклы). Нерестовый период растянут с конца апреля до конца июля. Икру откладывает на спокойных участках реки с песчано-каменистыми грунтами. У самок размером 10,5–13,6 см и массой 20–40 г число икринок колеблется от 2400 до 8800 шт. Питается в основном детритом, вместе с которым заглатывает червей, остракод, личинок насекомых, а также нитчатые водоросли. Промыслового значения не имеет [6, 7].

Лимитирующие факторы. Не известны, возможно, строительство плотины Ташаткульского водохранилища, загрязнение речных вод, пресс акклиматизантов (элеотриса, змееголова и др.).

Разведение. Не проводилось.

Меры охраны существующие. Не принимались.

Меры охраны рекомендуемые. Запрещение на любительское рыболовство, охрана водоемов от загрязнения. Установление численности подвида, распределения по водоемам и уточнение его статуса.

Eastern Ostroluchka

Capoetobrama kuschakewitschi (Kessel)

Status: Category 2 [CR: C], critically endangered in Kyrgyzstan, narrowly distributed subspecies of Amudar-Syrdarya endemic representative of the monotypic relic genus. The subspecies is spreaded in Tchu River from downstream Georgievka village; in Amudarya, Surkhandarya, Kashkadarya, Zerawshan and Syrdarya Rivers – different subspecies. This small bottom-feeding fish (up to 18 cm length) populates shallows and back-waters with pebbly and sandy grounds; no value for fishery. Spawning time is from end of April up to end of July, females weighting 20-40 g are of fertility of 2.4–8.8 thousand eggs. Stock in the country is extremely small, no records over last years. Possible limiting factors: construction of Tashat-Kul Weir, water pollution, invasive enemies and competitors (sleeper, snakehead etc.). Neither bred nor protected in Kyrgyzstan at present time. It is necessary for the species conservation to prohibit amateur fishing, prevent water pollution, as well as to specify the abundance and distribution.

Теңге балык

Barbus brachycephalus Kessler

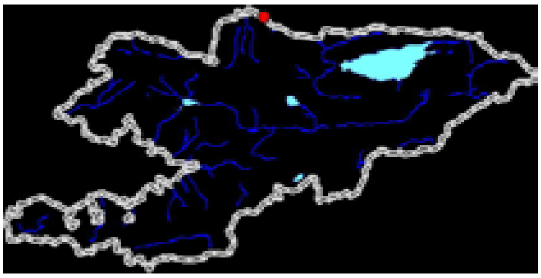

Каңылтырлар – Cyprinidae – Карповые

Статусу: 2 [CR: C]. Кыргызстанда түр жок болуп кеткен.

Түрдүн жетилген стадиясынын сырткы түзүлүшүнүн кыскача баяны.

Түркстан теңге балыгынын күмүштөй жылтылдаган жана үстү каралжын, аркасындагы кара түсүнүн, күмүштөй ак курсак бөлүгүнө өтүсү акырындык менен өтөт [1]. Жуптуу сүзгүчү боз түстө. Кабырчыктары түркстан жаянына караганда майдараак. Узундугу 90 см жана 22,5 кг чейин жетет [8, 10].

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Чүй дарыясынын Казакстан менен чектешкен жерлеринде кездешет. Өзбекстанда, Казакстанда корголуучу түрлөрдүн тизмесине киргизилген. Түркүмдүн Кыргызстандагы эки түрүнүн бири.

Жашаган аймактары. Дарыялардын түзөң жерлеринде жашайт. Чүй суусунун төмөн жагындагы агын сууларда жана акма көлмөлөрдү жердейт.

Саны. Кыргызстандын аймагында дайыма сейрек кездешкен, урук таштоо мезгилинде гана аз санда Токмокко чейин өрдөйт. Уруктап бүткөндө кайра төмөн кетет.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Теңге балык жыныстык жагынан төрт жашында жетилет, 8 кг особдордун төлү 180 000 даанага жетет. Урук таштоо мезгили апрелдин аягынан июндун башына чейин [10]. Суунун түбүндөгү омурткасыз жандыктар жана бөлөк балыктардын өспүрүмдөрү менен азыктанышат. Чүй дарыясында Арал деңизине жана Балкаш көлүнө караганда жайыраак өсөт. Санынын аздыгына байланыштуу промысел болгон эмес, кээбир убактарда гана балык уулоону сүйүүчүлөр аркылуу кармалган [8].

Чектөөчү факторлор. Чүй дарыясында Ташаткөл суу сактагычынын плотинасынын курулушу, урук таштоо мезгилинде балык уулоо.

Асыроо. Болгон эмес.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Жүргүзүлгөн эмес.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Кыргызстандын аймагында толугу менен жоголуп кетүүсүнө байланыштуу, түр рентабелдүү эмес. Чүй өрөөнүн сууларына кайра акклиматизациялоо боюнча биологиялык негиздөөнү даярдоо талапка ылайык.

Аральский усач

Barbus brachycephalus Kessler

Статус: 2 [CR: C]. Вид, исчезнувший в Кыргызстане.

Краткое описание взрослой формы. От туркестанского усача отличается серебристой окраской тела, темной на спине, причем переход от темной окраски на спине к серебристой на брюшной части тела происходит плавно [1]. Парные плавники серого цвета. Чешуя мельче, чем у туркестанского усача. Достигает длины 90 см и массы 22,5 кг [8, 10].

Распространение общее и в стране. Узбекистан, Казахстан (где занесен в списки охраняемых видов), Таджикистан, Туркмения. Приграничные с Казахстаном участки р.Чу. Единственный представитель вида в Кыргызстане.

Места обитания. Равнинные участки рек, низовья р. Чу, протоки и проточные озера.

Численность. Всегда был редок, лишь в нерестовый период поднимался в незначительном количестве до г. Токмака и после нереста скатывался обратно в низовья.

Образ жизни (жизненные циклы).Половой зрелости достигает в 4 года, плодовитость особи массой 8 кг составляет 180000 икринок. Нерест растянут с конца апреля до начала июня [10]. Питается донными беспозвоночными (моллюсками, личинками насекомых и молодью других видов рыб). В р. Чу растет медленнее, чем в Аральском море и оз. Балхаш. Из-за малой численности не промышлялся и лишь изредка добывался рыболовами-любителями [8].

Лимитирующие факторы. Возведение на р. Чу плотины Ташаткульского водохранилища, лов в период нереста.

Разведение. Не проводилось.

Меры охраны существующие. Не принимались.

Меры охраны рекомендуемые. Нерентабельны, так как вид полностью исчез в пределах Кыргызстана. Подготовка биологического обоснования на реакклиматизацию в водоемах Чуйской долины.

Aral Barbel

Barbus brachycephalus Kessler

Status: Category 2 [CR: C], extinct in Kyrgyzstan, locally distributed Aral endemic subspecies of Aral-Caspian species, one of two congeners in fauna of the country. The subspecies is naturally spreaded in Amudarya River (in the past), Kashkadarya, Zerawshan, Syrdarya and Tchu Rivers; in Kyrgyzstan it is known from Tchu River in the past. This is large fish, up to 90 cm length and 22.5 kg weight, using for food the bottom-living invertebrates and young fish; spawning time is from end of April up to beginning of June. Age of the reproduction ability is 4 years, fertility of individuals with the weight 8 kg is 180 thousand eggs. It was always rare in the country, sometimes spawners were observed upstream Tokmak town in insignificant number. Limiting factors: construction of Tashat-Kul Weir and fishing in the spawning period. It wasn't a fishery species in Kyrgyzstan because of small number. Neither bred nor protected. It is offered to reacclimatize this species in water reservoirs in Tchu Valley.

Кадимки ит мурун

Barbus capito conocephalus Kessler

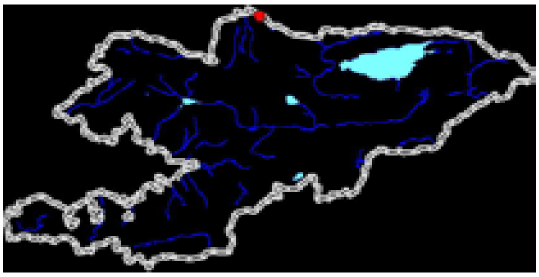

Каңылтырлар – Cyprinidae – Карповые

Статусу: 2 [VU: D]. Кыргызстанда жоголуп бара жаткан түрчө. Республикада *Barbus* түркүмүнүн өкүлдөрүнүн бири.

Түрдүн жетилген стадиясынын сырткы түзүлүшүнүн кыскача баяны. Узундугу 0,7 м жана салмагы 16 кг чейин жеткен чоң балык. Денесинин түсү алтындай сары, аркасынын каралжын түсү алды жагынын ак түсүнө кескин өтөт. Кабырчыктары Арал теңге балыгыныкынан чоңураак.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Чүй дарыясынын Казакстан менен чектешкен жерлеринде кездешет. Накта дарыя балыгы. Казакстандын, Өзбекстандын, Тажикстан, Түркмөнстандын сууларында кездешет жана ушул өлкөлөрдүн Кызыл китебине киргизилген.

Жашаган аймактары. Чүй жана Нарын дарыяларынын түз аккан жерлерин мекендейт.

Саны. Кыргызстандын чегинде кадимки ит мурун аз санда, бирок теңге балыкка караганда бир далай көбүрөөк кездешет.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Урук таштоо мезгилинде дарыя боюнча 1000 км га чейин өрдөйт. Урук таштоосу апрель-май айларында түбү кум-таштуу суунун ташкындаган жерлерине 2000 даанага чейин урук чачат [8, 10]. Көбөйүүсү бир жылдан, же эки жылдан кийин жүрүшү мүмкүн, суунун түбүндөгү омурткасыз жандыктар жана балыктардын жаш өспүрүмдөрү менен тамактанат [10].

Чектөөчү факторлор. Дарыялардын плотиналардын курулушу менен Кыргызстандын аймагына болгон миграциялык жолдордун бекиши.

Асыроо. Асыралган эмес.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Азыркы убакта коргоо жүргүзүлбөйт.**Коргоо үчүн зарыл аракеттер.** Балык уулоону сүйүүчүлөргө тыюу салуу, өрдөөчу жана эт алуучу жерлерди. семирүүчү жерлерди коргоо. Түрчөнүн статусун жана санын тактоо максатка ылайык.

Туркестанский усач

Barbus capito conocephalus Kessler

Статус: 2 [VU: D]. Подвид, исчезающий в Кыргызстане. Один из представителей рода *Barbus* в Кыргызстане.

Краткое описание взрослой формы. Крупная рыба, достигающая длины 0,7 м и массы 16 кг. Окраска тела золотистая, переход от темноокрашенной спины к светлому низу резкий. Чешуя крупнее, чем у аральского усача.

Распространение общее и в стране. Водоемы Казахстана, Узбекистана, Таджикистана, Туркмении(занесен в красные книги этих стран). Приграничные с Казахстаном участки р. Чу. Является типично речной туводной формой.

Места обитания. Населяет равнинные участки рек Чу, Нарын.

Численность. Всегда был малочислен, но встречался гораздо чаще аральского.

Образ жизни (жизненные циклы).В период нереста поднимается по рекам на 1000 км. Нерестится в апреле–мае на разливах рек с песчано-каменистыми грунтами, по всему равнинному течению рек [8, 10]. Плодовитость–до 2000 икринок. Нерест может происходить через год или два. Питается донными беспозвоночными и молодью рыб [10].

Лимитирующие факторы. Зарегулирование рек плотинами, что полностью перекрыло миграционные пути на территорию Кыргызстана.

Разведение. Не проводилось.

Меры охраны существующие. Не принимались.

Меры охраны рекомендуемые. Запрещение любительского рыболовства, охрана мест нереста и нагула. Установление численности подвида и уточнение его статуса.

Turkestan Barbel

Barbus capito conocephalus Kessler

Status: Category 2 [VU: D], endangered in Kyrgyzstan, Aral endemic subspecies of Aral-Caspian species, one of two congeners in fauna of the Republic. The subspecies is naturally spreaded in basins of middle courses of Amudarya, Surkhandarya, Kashkadarya and Zerawshan Rivers, Syrdarya River and lower courses of Tchu and Naryn Rivers, in the past, Aral Sea; in Kyrgyzstan it populates plain lengths of Tchu and Naryn Rivers. It is large fish, up to 70 cm of length and 16 kg of weight, fed on bottom-living invertebrates and young of another fish; spawning period is April – May. It spawning at river-floods with sandy or stony grounds; fertility is up to 2,000 eggs. It is always rare in the Republic, but was observed significantly more often than *B. brachycephalus*. Limiting factors: construction weirs, that completely interrupt migration ways to the territory of Kyrgyzstan. It is not bred in Kyrgyzstan, as well not protected. To conserve the species, it is necessary to prohibit amateur fishing, to protect sites of spawning and feeding, and to specify the abundance.

Сазан кара балыгы

Schizothorax issykkuli Berg

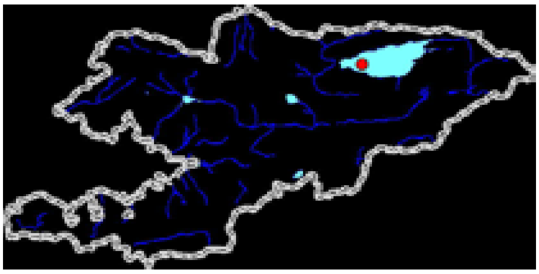

Каңылтырлар – Cyprinidae – Карповые

Статусу: 2 [EN: D]. Ысыккөлдө жашаган сейрек кездешүүчү таксон. Өз алдынча түр катары 1953-жылдан бери белгилүү [10]. Саны азайып бара жаткан эндемик, промыселдик мааниге ээ.

Түрдүн жетилген стадиясынын сырткы түзүлүшүнүн кыскача баяны. Бардык бөлөк кара балыктардан туура катарларды пайда кылбаган эң майда кабырчыктары менен айырмаланат. Жонундагы тикендеринин узундугунун үчтөн экиси тишчелер менен капталган, ал эми бөлөк түрлөрүнүн тикендери башынан аягына чейин тишчелүү.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Ысыккөлдүн жээкке жакын бардык жерлеринде жана көлгө куюучу суулардын төмөн жактарында жашайт. Түштүк жээгине салыштырганда түндүк жээгинде көбүрөөк кездешет. Түп, Жыргалаң, Кызылсуу куймаларында кадимки түр.

Жашаган аймактары. Көбүнчө көлдүн өзөн-суулар куюлган тузсуз жерлерин артык көрөт. Жылуу мезгилдерде тереңдиги 5-10дон 25 метрге чейинки тайыз жерлерде көбүрөөк кездешет, кышкысын 40-60 м тереңдике ооп кетет.

Саны. Көлдүн бардык жеринде аз санда. XX кылымдын 50-жылдарында жалпы кармалган балыктын 3%тин түзгөн, азыркы убакта бирин-серин кездешет.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Чоң үйүрлөрдү пайда кылбайт [10]. Жыныстык жактан денесинин узундугу 26-31 см, 4-5 жашка келгенде жетилет. Эркектери денесинин узундугу 17-18 см болгондо эле ургаачысынан бир жыл мурда жетилет. Уругу кесек, жабышкак жана уулу. Урук таштоосу майда суунун температурасы +6°,+8°С болгондо башталып, июлдун ортосуна чейин созулат. Балыктардын 80-90%инин урук таштоосу бир убакта, ал эми 10-20%и порцияланып өтөт [5], инкубациялык мезгили 6 суткага чейин [5]. Уругун таштардын четтерине, өсүмдүктөргө жакын суугa чөккөн жыгачтарга таштайт. Ысыккөл кара балыгынын төлү 1200дөн 9300 икрага чейин жетет. Суудагы омурткасыз жандыктар жана өсүмдүктөр менен азыктанат, алардын ичинде көбүнчө моллюскалар жана хаpалар. Чоң особдору балыктар менен да тамактанат [10].

Чектөөчү факторлор. Кайра көбөйүү үчүн табигый шарттардын начарлашы, браконьерлик, жырткыч балыктардын түрлөрүн байырлаштыруу.

Асыроо (колдо багуу). Болгон эмес [5].

Уюштурулган коргоо аракеттери. Азыркы күндө корголбойт.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Балык кармоону сүйүүчүлөргө жана промыселдик иштерге тыюу салуу, жасалма түрдө көбөйтүүнү уюштуруу. Санынын төмөндүгүнүн себебин аныктоо жана колдо кайра көбөйтүүнүн биотехникасын иштеп чыгуу, табигый көбөйүүчү жерлерди сактап калуу максатында корук жерлерин аныктап түзүү.

Иссыккульская Маринка

Schizothorax issykkuli Berg

Статус: 2 [EN: D]. Редкий таксон, обитающий в оз. Иссык-Куль. Самостоятельное видовое значение приведено в 1953 г. [10]. Сокращающий численность эндемик, имеющий промысловое значение.

Краткое описание взрослой формы. Из всех видов маринок обладает самой мелкой чешуей, не образующей правильных рядов. Спинной шип покрыт зубчиками на две трети своей длины, тогда как у других видов он весь зубчатый.

Распространение общее и в стране. Все прибрежные участки оз. Иссык-Куль и низовья впадающих в него рек. На северных участках встречается чаще, чем на южных. Тюпский, Джергаланский, Покровский заливы.

Места обитания. В озере держится в наиболее опресненных участках при впадении рек. В теплое время чаще встречается в мелководной зоне на глубине от 5–10 до 25 м, зимой откочевывает на глубину 40–60 м.

Численность. Повсюду малочисленна. В 50-е годы XX в. вид составлял около 3 % от общего вылова, сейчас попадается единично.

Образ жизни (жизненные циклы). Не образует больших стай [10]. Половой зрелости достигает в возрасте 4–5 лет при длине тела 26–31 см. Самцы созревают на год раньше самок при длине тела 17–18 см. Икра клейкая, крупная, ядовитая. Нерест начинается в мае, длится до середины июля при температуре воды +6…+8°С. У 80–90 % особей нерест единовременный, у 10–20 % – порционный [5], инкубационный период длится 6 суток [5]. Икру откладывает на гряды камней или на плиты «коряжника» вблизи растительности. Плодовитость колеблется от 1200 до 93000 икринок. Питается животной и растительной пищей, в которой преобладают моллюски и хара. У крупных особей в рацион входит рыба [10].

Лимитирующие факторы. Ухудшение условий для естественного воспроизводства, узаконенный лов и браконьерство, интродукция хищных видов рыб.

Разведение. Проводилось [5].

Меры охраны существующие. Не принимались.

Меры охраны рекомендуемые. Установление запрета на промысловый и любительский лов, организация искусственного разведения. Выявление причин низкой численности и разработка биотехники искусственного воспроизводства, установление заповедных участков с целью сохранения мест естественного воспроизводства.

Issyk-Kul Marinka

Schizothorax issykkuli (Berg, 1907)

Status: Category 2 [EN: D], rare endemic Issyk-Kul species with declining number, one of four congeners in fauna of the country. The species is valuable for fishery. It populates all offshore waters in Issyk-Kul Lake but prefers northern shores, usual inhabitant of desalinated zones in Tyup, Jergalan and Pokrovsky Bays. It migrates in winter time to deeper places 40–60 m down. Uses for food both animals and plants (mainly shelfish and stonewort), large individuals also piscivorous. Spawning period is May – mid-July; 10–20 % individuals spawn by stages. Fertility is 1,2–93,000 eggs; spawn is large, sticky, toxic, laid on stony eminence. Number is insignificant, 50 years ago ratio of this species in general was 3 %, at present single individuals were registered. Limiting factors: legal fishery and poaching, deterioration of conditions for the natural renewal and introduction of predatory fish species. There is experience of breading of the species in Kyrgyzstan. At present time it is out of any protection. To conserve the species, it is necessary to prohibit amateur fishing and industrial fishery, organize breeding, protect sites of natural propagation as well as to continue study of causes of small abundance.

Көк чаар, Ала буга

Diptychus dybowskii lansdelli Gunther

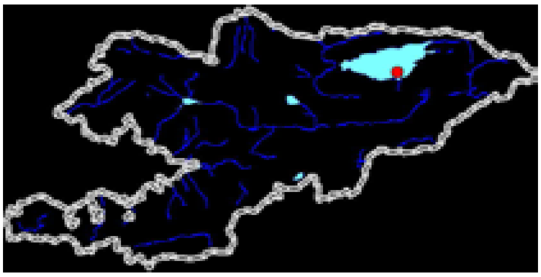

Каңылтырлар – **Cyprinidae** – Карповые

Статусу: 2 [CR: D]. Көлдө жашоочу формасы, саны эң аз, жоголуп кетүү чегинде турат. Эндемик, бөлөк формаларга караганда өсүү темпи жогору.

Түрдүн жетилген стадиясынын сырткы түзүлүшүнүн кыскача баяны. Денеси капталдары бир аз кысылган, жылаңач, кабырчыктары каптал сызыгында жана аналдык тешиги менен аналдык сүзгүчүнүн тегерегинде гана жайгашкан. Денесинин узундугу 60 см чейин жете турган ири балык [10].

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Ысыккөлдүн түндүк, түштүк жана батыш райондорунда жана суу агып келип куюлган жерлерде кездешет [3].

Жашаган аймактары. Агын суулардын көлгө куюлган жерлери.

Саны. Өткөн кылымдын биринчи жарымында балык кармоонун көлөмү жылына 700-800 ц, ал эми 60-жылдары 20 ц чейин гана жеткен. Өтө сейрек кездешет, айрыкча акыркы жылдары.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Эркектери жыныстык жактан 4-5 жаштан ашканда денесинин узундугу 18-22 см болгон кезде жетилет. Урук таштоосу апрелден сентябрга чейин созулуп, бөлүнүп-бөлүнүп жүрөт. Уругун тайыз жерлердеги суунун алдында жаткан бутактарга, жыгачтарга чачат. 200-2000 гр чейинки салмактагы ургаачысынын төлү 4000ден 32.700 даанага жетет. Чоң особдордун (1000-2000 гр) төлү да чоң экендиги байкалат. Жип сымал балырлар, харалар жана зоопланктондор менен азыктанышат. Жетилген, чоң особдору көбүнчө балырларга караганда зоопланктонду – моллюска, гаммарус, мизиддерди жакшы көрүшөт [2].

Чектөөчү факторлор. Жыныстык жактан кечирээк жетилиши [2,3], балык кармоонун сарамжалсыз жана иретсиздиги. Табигый куут шарттарынын начарлашы. Байырлаштырылган жырткыч балыктардын да терс таасири тийиши ыктымал.

Асыроо. Жүргүзүлбөйт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. 1966–жылдан баштап көк чаарды кармоого тыюу салынса да, азыркы мезгилде өтө аз.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Ысыккөлдө өстүрүп көбөйтүү иштерин кайра жандандыруу, куут мезгилинде кармоого катуу тыюу салуу, 5 жылга мараторий жарыялоо, корук жерлеринде коргоо. Колдо өстүрүү боюнча кыймылдуу пунктарды түзүү, түрдүн көлдө таралышын жана анын айрыкча корголгон жерлеринде колдо көбөйтүү сунушун иштеп чыгуу максатка ылайык.

Иссыккульский голый осман

Diptychus dybowskii lansdelli Gunther

Статус: 2 [CR: D]. Озерная форма, очень малочисленная, находящаяся на грани исчезновения.. Эндемик, обладает более высокими темпами роста по сравнению с другими формами.

Краткое описание взрослой формы. Тело умеренно сжато с боков, голое, чешуя имеется только в боковой линии, вокруг анального отверстия и анального плавника. На серебристом или золотистом фоне тела имеются пятна бурого или синевато-серого цвета. Крупная рыба, достигает 60 см в длину [10].

Распространение общее и в стране. Участки северного, западного и южного районов оз. Иссык-Куль и притоки [3].

Места обитания. Участки впадения притоков в озеро.

Численность. В первой половине прошлого века объем промысла доходил до 700–800 ц/год, в 60-е– только 20 ц. Встречается очень редко, особенно в последние годы.

Образ жизни (жизненные циклы). Самцы половой зрелости достигают в возрасте 4–5 лет при длине 18–22 см. Самки созревают в возрасте 5–6 лет. Нерест порционный, растянут во времени (с апреля по сентябрь), происходит в мелководной зоне на «коряжнике». Плодовитость у самок массой 200–2000 г. колеблется от 4000 до 32700 икринок. Наибольшая плодовитость наблюдается у крупных производителей – особей массой 1000–2000 г. Питается нитчатыми водорослями, побегами хары, зоопланктоном. Взрослые особи предпочитают зообентос – моллюсков, гаммарусов, мизид [2].

Лимитирующие факторы. Позднее достижение половой зрелости [2, 3]. Нерациональный промысел. Ухудшение условий естественного нереста. Возможно, гнет вселенных хищных видов рыб.

Разведение. В целях искусственного пополнения промыслового стада в 1965 г. на южном берегу оз. Иссык-Куль был построен Тонский рыбоводный завод. Биотехника искусственного разведения разработана А.О. Конурбаевым [2]. В настоящее время искусственное воспроизводство не осуществляется.

Меры охраны существующие. С 1966 г. на промысел установлен запрет, но численность продолжала снижаться, в настоящее время очень незначительна.

Меры охраны рекомендуемые. Возобновление искусственного воспроизводства, запрещение лова в период нереста, объявление моратория на 5 лет, охрана на заповедных участках. Создание передвижных пунктов по искусственному размножению, продолжение исследований по распространению вида в озере и разработка предложений по созданию особо охраняемых участков.

Issyk-Kul Scaleless Osman

Diptychus dybowskii lansdelli Gunther

Status: Category 2 [CR: D], rare critically endangered subspecies (limnicolous form) of Tien Shan sub-endemic species. The subspecies is endemic for western, northern and southern parts of Issyk-Kul Lake and corresponding inflows. It is large fish, up to 60 cm length and 16 kg weight; young use for food the filamentous algae, stonewort, zooplankton, mature fish prefer zoobenthos (shelfish and crustaceans). Males achieve sexual maturity at 4–5, with body length 18–22 cm, females – at 5–6 year, females weighing 0.2-2.0 kg have the fertility 4.0–32.700 eggs; spawning period is April – May. In first half of last century amounts of take were 0.7–0.8 tons annually; in 1960-s 0.02 tons, despite of prohibition of fishery for Scaleless Osman in Issyk-Kul Lake in 1966 the stock is declining; last decades the species is very rare. Limiting factors: lateness (long ontogenesis), unordered excessive fishery, deterioration of spawning conditions and probably impact of introduced predatory fish. In 1965 Ton fish-farm was created, for the artificial support of natural propagation of the species; there is elaborated technology of breeding, at present time the species isn't bred. It is recommended to conserve this species, resume breeding, prohibit fishery for five years, protect sites of spawning and feeding.

Түркстан жаяны, Жаян балык, Лакка

Glyptosternum reticulatum McClelland

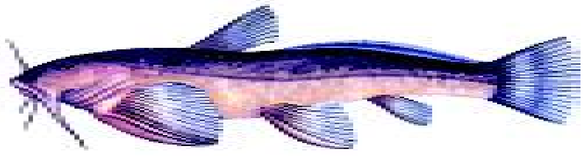

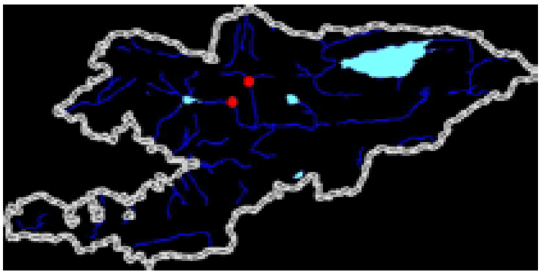

Тоо жаяндар – Sisoridae – Горные сомики

Статусу: 2 [VU: E]. Бул түр Кыргыз Республикасынын Кызыл китебине 1985 - жылы киргизилген. Кыргызстандагы ушул түрдүн жалгыз өкүлү [4].

Түрдүн жетилген стадиясынын сырткы түзүлүшүнүн кыскача баяны. Тоо жана тоо этектериндеги өзгөчө ыңгайлашкан форма [10]. Өзүнүн көлөмү боюнча өтө чоң эмес, ургаачылары 15 см ге чейин жетет, эркектери 24-25 см. Кабырчыктары жок, күрөң-жашыл денесинде жана сүзгүчтөрүндө каралжын темгилдери бар. Жалпак башы 4 мурутчалуу. Жонундагы сүзгүчүнөн бир аз аралыкта узун кеткен өзүнчө май сүзгүчү жайгашкан. Көкүрөк сүзгүчтөрү жабышчаак тегерек формада.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Нарын, Чаткал, Карасуу дарыяларынын бассейндеринде [10] жана Суусамыр, Атбашы, Өзгөн, Акбуура сууларында кездешет. Өзбекстандын, Казакстандын, Тажикстандын сууларынан жолуктурууга болот.

Жашаган аймактары. Борбордук Азиянын тоо жана тоо этектериндеги түбү таштуу агын сууларда жашайт.

Саны. Кыргызстанда кеңири таралган, саны бир погондук метрге бирден төрт даанага чейин туура келет.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Түркстан жаяны таштардын алдына жабышып алып курт-кумурскалардын личинкалары кээде майда ит чабактар менен тамактанат. Урук чачуу мезгили июнь айында, уругу кесек – 2,7 мм. Чоң топтуу үйүрлөрдү пайда кылышпайт. Жаш өспүрүмдөрү хирономиддин жана курт-кумурскалардын личинкалары менен азыктанышат [10].

Чектөөчү факторлор. Дарыянын түбүндөгү таштардын суунун агымы менен болгон кыймылдуулугу, суулардын булгануусу, балык уулоо, личинкаларын коңуздардын жеп кетиши.

Асыроо (колдо багуу). Асыроо болгон эмес.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Түр Кыргызстандын Кызыл китебине 1985-жылы киргизилген [4].

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Кармоого тыюу салуу, чогулган жана урук чача турган жерлерин коргоо. Статусун аныктоо үчүн санын тактоо жана кичи коруктарды уюштуруу зарыл.

Туркестанский сомик

Glyptosternum reticulatum McClelland

Статус: 2 [VU: E]. Единственный представитель рода в Кыргызстане.

Краткое описание взрослой формы. Узкоспециализированная горная и предгорная форма [10]. Небольшая по размерам рыба, самки достигают в длину 15 см, самцы – 24–25 см. Чешуя отсутствует, на коричневато-зеленоватом теле и плавниках темные пятна. Уплощенная голова с четырьмя парами усиков. Имеется длинный жировой плавник, отделенный от спинного небольшим промежутком. Грудные плавники образуют подобие присоски.

Распространение общее и в стране. Бассейны рек Нарын, Кара-Дарья, Чаткал [I0], Кара-Суу, Джумгал, Суусамыр, Ат-Баши, р. Ак-Бура под г. Ош. Довольно многочислен в р. Нарын под Уч-Курганом, под г.Узгеном. Водоемы Казахстана, Узбекистана, Таджикистана.

Места обитания. Горные и предгорные реки Центральной Азии, участки с каменистым грунтом.

Численность. От одного до четырех экз/м реки.

Образ жизни (жизненные циклы). Залегая под камнями, питается мелкими личинками насекомых, иногда заглатывает гольцов. Нерестится в июне, икра крупная – 2,7 мм. Больших скоплений не образует. Молодь питается личинками хирономид, поденок и других насекомых [10].

Лимитирующие факторы. Подвижность грунта речного русла, загрязнение воды, любительский лов, выедание молоди личинками жуков.

Разведение (содержание в неволе). Не проводилось.

Меры охраны существующие. Вид внесен в Красную книгу Киргизской ССР в 1985 г. [4].

Меры охраны рекомендуемые. Запрещение вылова, охрана мест скоплений и нереста. Установление численности для уточнения статуса, организация микрозаповедников.

Turkestan Catfish

Glyptosternum reticulatum McClelland

Status: Category 2 [VU: E], mosaic- distributed stenoic Central-Asian montane endemic species; only one representative of the family in fauna of the country. The specific areas include Uzbekistan, Tadjikistan, Kyrgyzstan, Afghanistan, Pakistan and Northern India. In Kyrgyzstan it populates mountains and foothill parts of Chatkal, Ak-Buura, Kara-Darya, Naryn, Kara-Suu, Kokomeren, Jumgal and At-Bashi Rivers, with shift flow and stony grounds; active at night. This is small bottom-living fish (male body-length of up to 25 cm, and female – up to 15 cm) has pectoral fins specialised for stonesucking. No value for fishery. Spawning period is June, fertility is 120–180 (2.7 mm in diameter) eggs. The species use for food the larvae of water insects, rarely caught minnows. Stock in Kyrgyzstan achieves 1–4 individuals per linear metre. Limiting factors: unsteadiness of river-grounds, water pollution, destruction of natural regime of river flows as a result of hydro-building, amateur fishing. The species is unknown in captivity in Kyrgyzstan; included into Red Book of the Kyrgyz SSR in 1985. To conserve the species it is essential to prohibit amateur fishing, protect sites of spawning and feeding and specify the abundance

Илимий редактор
Научный редактор
Scientific editor

Милько Д. А.

Түзүүчүлөр
Составители
Compilers

Милько Д. А.,
Панфилов А. М.

Жерде-сууда жашоочулар жана сойлоп жүрүүчүлөр

Амфибии и рептилии

Amphibians and Reptiles

Түрлөрдүн тизмеси
Список видов
List of Species

ЖЕРДЕ СУУДА ЖАШООЧУЛАР – **AMPHIBIA – ЗЕМНОВОДНЫЕ – AMPHIBIANS**

КУЙРУКСУЗ АМФИБИЯЛАР – ANURA – БЕСХВОСТЫЕ – TAILLES AMPHIBIANS

Кур бакалар – **Bufonidae – Жабы – True Toads**

1. Жашыл кур бака – *Bufo viridis* Laurenti, 1768 – Зелёная жаба – Green Toad

Кадимкм бакалар – **Ranidae – Лягушки настоящие – True, or Typical, Frogs**

2. Кызыл колтук бака – *Rana asiatica* Bedriaga, 1898 – Центральноазиатская лягушка – Middle Asia Wood, or Asiatic Brown, Frog

СОЙЛОП ЖҮРҮҮЧҮЛӨР – **REPTILIA – ПРЕСМЫКАЮЩИЕСЯ – REPTILES**

ТАШ БАКАЛАР – **TESTUDINES – ЧЕРЕПАХИ – TURTLES AND TORTOISES**

Кургакчыл таш бакалар – **Testudinidae – Черепахи сухопутные – True Land Tortoises**

3. Орто Азия таш бакасы – *Agrionemys horsfieldi* (Gray, 1844) – Среднеазиатская черепаха – Steppe, or Afghan, Tortoise

КАБЫРЧЫКТУУЛАР – **SQUAMATA – ЧЕШУЙЧАТЫЕ – LIZARDS AND SNAKES**

Агамалар – **Agamidae – Агамовые – Dragon Lizards**

4. Саид-Алиевдин жумуру баш кескелдириги – *Phrynocephalus saidalievi* Sattorov, 1981 – Круглоголовка Саид-Алиева – Said-Aliev's Toad Agama (Said-Aliev's Sunwatcher)

Боз эчкемерлер – **Varanidae – Вараны – Monitors, or Goannas**

5. Боз эчкемер, Боз земзем – *Varanus griseus* (Daudin, 1803) ssp. *caspius* (Eichwald, 1831) – Серый варан – Transcaspian Desert Monitor

Жылан кескелдириктер – Angunidae – Веретинициевые – Lateral Fold Lizards

6. Бутсуз кескелдирик, Жылан сымал кескелдирик – *Pseudopus apodus* (Pallas, 1775) – Желтопузик – Sheltopusik, or Armour Glass-lizard

Сцинктер – **Scincidae – Сцинковые – Skinks**

7. Кадимки тартак сцинк – *Novoeumeces schneideri* (Daudin, 1802) ssp. *princeps* (Eichwald, 1839) – Длинноногий сцинк Шнайдера - Schneider's Gold Skink

Жыландар – **Boidae – Ложноногие змеи – Boas**

8. Чыгыш кумчул муунткучу – *Eryx tataricus* (Lichtenstein, 1823) – Восточный удавчик – Tatary Sand Boa

Суу жылан сымалдуулар – **Colubridae – Ужеобразные змеи – Typical, or Colubrid, Snakes**

9. Чарала сойлок – *Spalerosophis diadema* (Schlegel, 1837) ssp. *schiraziana* (Jan, 1865) – Пятнистый, или Диадемовый, полоз – Diadem, or Clifford's Rat, Snake

Чаар жыландар – **Viperidae – Гадюки – Vipers, or Adders**

10. Ренарддын боздоң чаар жыланы – *Vipera ursinii* (Bonaparte, 1835) ssp. *renardi* (Christoph, 1861) – Степная гадюка Ренарда – Renard's Meadow Viper

Кириш сөз

Кыргызстандын герпетофаунасы жалпысынан алганда жупунураак келет, бул аймактын физикалык жана климаттык өзгөчөлүктөрү (климаты катаал, бийик тоолуу), ошондой эле омурткалуулар классындагы жылуулукту сүйүүчү жерде–суудa жашоочулардын жана сойлоп жүрүүчүлөрдүн жашоо тиричилиги менен түшүндүрүлөт.

Эгерде дүйнө жүзүндө беш миңге жакын жерде–суудa жашоочулар жана сойлоп жүрүүчүлөрдүн түрү болсо, республикада болгону төрт гана түрү кездешет. Калыбы, алардын бири (көл бакасы, *Rana ridibunda* Pallas, 1771) бул аймактарга адам менен түндүк-батыштан келсе керек. Азыр планетада сойлоп жүрүүчүлөрдүн 7350–7800 түрү кездешсе, Орто Азияда 90дон ашуун түрү, ал эми Кыргызстанда 37 түрү белгилүү. Бул сандык көрсөткүчтүн салыштырмалуу аздыгына карап, акыркы деп саноого болбойт. Анткени, биринчиден, акыркы он жылдык ичинде сойлоп жүрүүчүлөрдүн системасы кариологиялык жана молекулярдык, генетикалык ыкмалар менен интенсивдүү изилденүүдө, таксондордун рангдарын тактоо жыштыгы али да болсо азайа элек. Экинчиден, республиканын жерде-суудa жашоочуларынын жана сойлоп жүрүүчүлөрдүн түрлөрүнүн арасында инвазивдүү түр да (Түркстандын жылаңач манжа геккону *Cyrtopodion fedtschenkoi* (Strauch, 1887)) кездешип, келечекте Кыргызстандын аймагына башка түрлөрдүн кошулуусун четке кагууга болбойт. Кыргызстандагы алгачкы сойлоп жүрүүчүлөр боюнча жыйынтыкталган кыскача маалыматта [25] отуздан ашпаган түрү анык катталган. Акыркы он жылдыкта ата мекендик герпетология туш болгон кыйынчылыктарга карабастан (заманбап адабияттардын жетишсиздиги, энциклопедиялык бюджеттин кризиси, серпентариянын жоктугу ж. б.), Кыргызстандын герпетофаунасын изилдөөнү улантууда.

Омурткалуулардын башка класстарынан айырмаланып, сойлоп жүрүүчүлөрдүн жана жерде суудa жашоочулардын арасында негизги реликт катары эсептелген таксондордун үлүшү зор. Мезозой эрасында сойлоп жүрүүчүлөр жердеги үстөмдүк кылуучу топ болгон, бирок, табигый эволюция процессинде көпчүлүгү өлүп жок болушкан. Учурда, адамдын үстөмдүгү астында, сойлоп жүрүүчүлөрдүн көп түрдүүлүгү кескин кыскарууда. Цивилизация жаратылышка катуу кысым көрсөтүп, сойлоп жүрүүчүлөр жана жерде-суудa жашоочулардын көп бөлүгү динозаврлар сымал өлүп жок болуу коркунучунда турушат. Алсак, эң эле жөнөкөй эсептегенде, акыркы үч он жылдыкта адамдын тескери таасири астында дүйнөлүк герпетофаунанын отуз түрү жок болуп кеткен.

Глобалдык жана регионалдык герпетофаунанын санынын кескин кыскаруусунда сойлоп жүрүүчүлөрдүн жана жерде суудa жашоочулардын табигый жашоо аймактарынын трансформацияланышынан башка дагы бир нече факторлор маанилүү ролду ойношот. Бул факторлор: интродуцияланган жырткычтар жана атаандаштар, ошондой эле особдордун табигый чөйрөдөн жок кылынышы. Бир жагынан жергиликтүү калкта, мисалга алсак Кыргызстанда, сойлоп жүрүүчүлөр жана жерде-суудa жашоочулардын зыяндуулугу, же болбосо, тескерисинче оккульттук-медициналык керемет касиеттери жөнүндө негизсиз ой-пикирлер айтылып келет. Башка жагынан алсак, «сүйүүчүлөр» сойлоп жүрүүчүлөрдү жана жерде-суудa жашоочуларды террариумдарда багуу максатында кармап [4, 15], герпетофаунага алда канча зыян алып келишүүдө. Жыйырманчы кылымдын 60-жылдарында башталган «террариумдук тополоң» адистерди бир кыйла тынчсыздандырган ири чектөөчү фактор болгон, ал эми 1973-жылы 1-июлда Вашингтон Конвенциясы (CITES) (Жоголуу коркунучунда турган флора жана фаунанын түрлөрүн эл-аралык сатуу боюнча конвенциясы) күчүнө кирген. Учурда конвенциянын тизмелерине (I–III тиркемелери) дүйнөлүк фаунанын 4 %ине жакын сойлоп жүрүүчүлөрү жана жерде-суудa жашоочулары кирген.

Кыргызстандын герпетофаунасынын кыскаруусу менен катар регионалдык абал төмөнкү фактор менен да татаалданат: сойлоп жүрүүчүлөрдүн жарымынан көбү өздөрүнүн табигый жашоо чөйрөлөрүнүн четинде таралып, көп мезгилде популяциялары бир кыйла катаал рельефте курчалып калат. Орто Азияда биологиялык көп түрдүүлүгү салыштырмалуу ичке «жашоо тилкесинде» топтолгон. Бул «жашоо тилкеси» кургак чөлдөр менен зор тоо системаларынын ортосунда жайгашкан. Тоо этектеринде чарбачылык интенсивдүү өнүгүп, ушул эле аймактар сойлоп жүрүүчүлөрдүн

жана жерде-суудa жашоочулардын 90%инин жашаган жерлери болуп саналат. Азыркы мезгилде республикада жерде-суудa жашоочулардын жана сойлоп жүрүүчүлөрдүн санынын кыскаруу процессине мамлекеттик деңгээлде маани берилүүдө. Алгач, бул жаныбарлардын бул тобунун өкүлдөрү коргоодогу жаныбарлардын тизмесине 1968-жылы кирген [11], ал эми 1981-жылы Кыргыз ССРинин Министрлер Советинин Токтому менен Кызыл китепке киргизиле турган сейрек кездешүүчү жана жоголуу коркунучунда турган жерде-суудa жашоочулардын жана сойлоп жүрүүчүлөрдүн түрлөрүнүн тизмеси бекителген. Бул тизмеге жыландын 2 түрү жана эчкемер (ЖКЭСтин Кызыл китебиндеги) киргизилген [11, 4].

Ошентип, жакында бул тизмени кайра карап чыгуу муктаждыгы келип жетти [7]. Коргоого муктаж болгон жерде-суудa жашоочулардын жана сойлоп жүрүүчүлөрдүн жаңы тизмесин түзүүнүн алдында узакка созулган кеңири иш жасалды. 2004-жылы Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик токой кызматынын жардамы менен Кызыл китептеги жана анын жаңы басылышына киргизиле турган түрлөрдүн популяциясынын жана жашаган чөйрөсүнүн учурдагы абалы тууралуу маалыматты чогултуу максатында бир нече атайы экспедициялар жүргүзүлгөн. Бул иштин натыйжасы ушул эле жылдын аягында «Кызыл китепке киргизүү үчүн сейрек жана жоголуу коркунучунда турган фауна жана флоранын тизмесин кайра карап чыгуу» деп аталган кеңешмеде жыйынтыкталган [17]. Бул кеңешменин материалдарынын негизинде түзүлгөн Кызыл китепке кире турган сойлоп жүрүүчүлөрдүн жана жерде-суудa жашоочулардын жаңы тизмеси Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому менен 2005-жылы апрел айында бекитилген [21].

Мурунку тизмеге салыштырмалуу, Кызыл китепке кире турган сойлоп жүрүүчүлөрдүн жана жерде-суудa жашоочулардын таксондорунун саны дээрлик үч эсе көбөйгөн. Алардын сандык көрсөткүчтөрү 1-таблицада салыштырылып, ал эми республиканын административдик областтары, ошондой эле экосистеманын негизги типтери боюнча жерде-суудa жашоочулардын жана сойлоп жүрүүчүлөрдүн түрлөрүнүн таркалышы 2-таблицада көрсөтүлдү.

Таблица 1. Жерде-суудa жашоочулардын жана сойлоп жүрүүчүлөрдүн таксондорунун сандык көрсөткүчтөрү

	Кыргызстандын бардык фаунасында	Кыргызстандын Кызыл китебинде көрсөтүлгөн	
		1981-жылкы тизмеде [11,22]	2005-жылкы тизмеде[21]
Түркүм	14	2	9
Тукум	24	2	10
Түрү	41	3	10

Таблица 2. Кызыл китепке кирген жерде-суудa жашоочулардын жана сойлоп жүрүүчүлөрдүн түрлөрүнүн областтар жана экосистемалардын типтери боюнча таркалышы

Область	Экосистемалардын негизги тибиндеги түрлөрдүн саны					Бардык түрлөр
	Чөлдөр жана жарым чөлдөр	Талаалар	Токойлор жана бадалдар	Шалбаалар жана бийик тоолуу аймактар	Суу жээгиндеги экосистемалар	
Баткен	7	2	-	-	-	7
Жалалабат	4	4	1	-	1	5
Ысыккөл	1	1	1	1	1	1
Нарын	-	-	1	1	1	1
Ош	6	1	-	-	-	6
Талас	3	4	-	-	1	5
Чүй	4	6	1	-	3	6
Жалпы республика боюнча	8	7	2	1	3	10

Анын ичинен 2 түрү алынды: Карелиндин сойлогу (*Coluber karelini* (Brandt, 1838) – Spotted Desert Racer, жана Кызыл жон сойлок (*C. rhodorachis* (Jan, 1865) – Cliff Racer).

Colubridae тукумунун Squamata түркүмчөсүнө кирген бул эки түр тең 1981-жылы [22] «Бирден экземплярда кезиккен сейрек түр» статусу менен [11] Кызыл китепке кирген. Бирок, учурдагы маалыматтар боюнча [7, 17, 20] бул түрлөрдүн популяциясынын абалы атайын коргоого муктаж эмес.

Кызыл китепке кирген ар бир таксон жоголуу коркунучунун категорияларынын бирөөнө киргизилген. Бул категориялар SSC/IUCN [26] тарабынан сунуш кылынган усулдун жардамы менен тобокелдикти баалоонун сандык критериялары колдонулуп, аныкталган. Бул критерийлердин системасын колдонуу глобалдык жана регионалдык масштабда түрлөрдү баалоону, кийинки изилдөөлөрдө түрлөрдүн статусунун өзгөрүшүлүшүнүн тенденциясын байкоону, ошондой эле эларалык Кызыл тизмелерге түрлөрдүн улуттук баалоону киргизүүнү шарттайт [12]. Сандык критерийлер толугу менен колдонулду. Бирок, жок болуу коркунучунун деңгээли салыштырмалуу кеңири диапазондо болгон учурларда SSC/IUCN сунуш кылган алдын алуу принциби пайдаланылган. Бул эң аз маалымат болсо дагы таксонду эң жогорку категорияга коюу принциби. Мындан сырткары, кээ кездерде узак убакыт бою түрлөр табылган аймактарды карталоо ыкмасы колдонулган. Категориялардын түрлөрү бул жерде берилбейт, анткени алар SSC/IUCNге толук тийиштүү [26].

Фаунанын төрттөн бир бөлүгүн Кызыл китепке киргизүү менен калган түрлөр жакшы абалда деп эсептөө туура эмес. Албетте, экологиялык жактан бир кыйла ийкемдүү түрлөр да кездешет. Бирок, учурда Кыргызстанда SSC/IUCNдин DD («Маалыматтар жетишсиз»), NT («Коркунучтуурга жакын абалда») же LC («Азыраак коркунуч туудуручу абалда») категорияларына кирүүчү түрлөр да кездешет. Алардын статусу келечекте, маалыматтар жетиштүү болгон учурда аныкталат. Биологиялык ар түрдүүлүк конвенциясына кирген мамлекеттер (алардын ичинде Кыргызстан (1996-жылы)) тийиштүү иш-чараларды пландуу түрдө жүзөгө ашыруу (биологиялык ар түрдүүлүктүн компоненттерине мониторинг жүргүзүү) милдеттерин моюндарына алышкан. Мындан тышкары, локалдык масштабда герпетофаунанын көптөгөн өкүлдөрүнүн санынын кыскаруусу байкалууда. Бул алардын жоголуп коркунучунун бар экендигин көрсөтөт. Тиркемеде өзгөчө көңүл бурууну талап кылган, дагы изилдөөгө жана Кыргызстанда коргоо чараларына муктаж болгон жерде-суусуда жашоочулардын жана сойлоп жүрүүчүлөрдүн таксондорунун тизмеси берилген. Учурда, республиканын масштабында бул түрлөр орчундуу коркунучта эмес, бирок кээбир жерлерде гана (Улуттук парктарда, биосфералык резерваттарда, административдик райондордо ж.б.) коргоого алынышы мүмкүн. Балким ушундай жол менен бул түрлөрдү республиканын Кызыл китебинин кийинки чыгарылышына киргизүүнүн муктаждыгы жок болот.

Д.А. Милько

Вводный очерк

Герпетофауна Кыргызстана является в целом обеднённой, что объясняется физико-климатическими особенностями территории, значительную часть которой занимают высокие горы с суровым климатом, и образом жизни земноводных и пресмыкающихся, являющихся наиболее теплолюбивыми животными из классов позвоночных животных. Так, в мире известно почти 5000 видов земноводных, в то время как в республике встречаются всего четыре вида, один из которых (озёрная лягушка, «сборный» вид *Rana ridibunda* (Pallas, 1771), по-видимому, проник сюда с северо-запада вместе с человеком. Количество ныне живущих на планете видов рептилий достигает, по различным оценкам, 7350–7800, в Средней Азии их известно не менее 90 видов, в Кыргызстане – 37. Несмотря на это сравнительно небольшое число, не следует его считать окончательным. Во-первых, в последние десятилетия система рептилий интенсивно исследуется, в частности, с применением кариологических и молекулярно-генетических методов, и частота, с которой ревизуются ранги таксонов, ещё не начала уменьшаться. Во-вторых, среди пресмыкающихся республики также есть инвазивный вид (туркестанский геккон *Cyrtopodion fedtschenkoi* (Strauch, 1887)), и не исключено вселение некоторых других видов на территорию Кыргызстана в будущем. В первой сводке по рептилиям Кыргызстана [25] число достоверно зарегистрированных в республике видов не превышало 30. Исследование герпетофауны Кыргызстана продолжается, несмотря на очевидные трудности, с которыми столкнулась отечественная герпетология в последние десятилетия (дефицит современной литературы, кризис экспедиционного бюджета, отсутствие серпентария, оборудования и т. п.).

По сравнению с другими классами позвоночных животных, среди земноводных и пресмыкающихся велика доля таких современных таксонов, которые являются, по существу, реликтовыми. В мезозойскую эру рептилии являлись господствующей группой на Земле, но множество их групп вымерли в процессе естественной эволюции. Неуклонно сокращается разнообразие рептилий и в настоящее время, в эру господства человека. Цивилизация теснит дикую природу жесточайшим образом, и для всё большего количества видов амфибий и рептилий уже неминуема перспектива последовать судьбе динозавров. По самым скромным оценкам [4, 27], за последние три с половиной десятилетия по вине человека исчезли 30 видов мировой герпетофауны. Кроме трансформации естественных местообитаний амфибий и рептилий (включая загрязнение водоёмов), в сокращении глобальной и региональной герпетофауны важную роль играют многие другие факторы. В числе прочих, среди них и пресс со стороны интродуцированных хищников и конкурентов (основная причина сокращения и исчезновения популяций аборигенных видов на островах), и прямое изъятие особей из природной среды, т. е. по сути истребление и отлов, независимо от цели. С одной стороны, в среде местного населения, например, в Кыргызстане, бытуют необоснованные мнения о вредности или, наоборот, оккультно-медицинских свойствах, земноводных и пресмыкающихся, и предрассудочная неприязнь к ним, вследствие чего почти каждая встреча человека и, например, змеи становится для рептилии последней. С другой стороны, значительный вред герпетофауне наносится любителями [4, 15], отлавливающими земноводных и пресмыкающихся для содержания в террариумах. Начавшийся в 60-х годах прошлого века «террариумистический бум» превратился в масштабный лимитирующий фактор, обеспокоивший специалистов, и в уже 1 июля 1973 года вступила в силу Вашингтонская конвенция о международной торговле видами дикой фауны и флоры, находящимися под угрозой исчезновения (CITES). В соответствующие списки (Приложения I–III) в настоящее время включено около 4 % видов амфибий и рептилий мировой фауны.

Региональная ситуация с сокращением разнообразия герпетофауны в Кыргызстане осложняется также и тем, что около половины видов рептилий распространены здесь на крае своих естественных ареалов, и часто образуют изолированные популяции в области с сильно развитым и пересечённым рельефом. В Средней Азии биоразнообразие сконцентрировано в сравнительно узкой «полосе жизни» между зоной аридных пустынь и мощными горными системами, откуда поступает вода, т. е. между двумя областями с неблагоприятным климатом. В соответствии с этим обстоятельством область у подножия гор является зоной интенсивного хозяйственного освоения, и здесь же находятся места обитания до 90 % видов земноводных и рептилий. В республике на государственном уровне давно уделяется внимание процессу сокращения численности и области обитания амфибий и рептилий. Впервые представители этой группы животных попали в списки находящихся под строгой охраной видов в 1968 году [11], а в 1981 году Постановлением Совета Министров Киргизской ССР [22] был утверждён список редких и находящихся

под угрозой исчезновения видов пресмыкающихся, подлежащих включению в Красную книгу. В этот список вошли 2 вида змей и серый варан (подвид, занесённый в Красную книгу МСОП) [11, 4].

Постепенно, но достаточно скоро назрела необходимость пересмотра этого списка [7]. Составлению нового списка нуждающихся в охране видов амфибий и рептилий Кыргызстана предшествовала длительная и обширная работа, и одним из важных мероприятий по пути к этому явилось проведение в 2004 году при содействии Государственной лесной службы КР нескольких специальных экспедиций, для сбора необходимой информации о современном состоянии популяций и мест обитания видов занесённых в Красную книгу и предложенных ко включению в новое издание. Итоги этой работы были подведены в конце того же года на рабочем Совещании по пересмотру списка редких и исчезающих видов фауны и флоры для включения в Красную книгу Кыргызстана [17]. Новый список видов земноводных и пресмыкающихся Красной книги, по составленный на основе материалов Совещания, был утвержден Постановление Правительства Кыргызской Республики в апреле 2005 года [21].

По сравнению с предыдущим списком число таксонов земноводных и пресмыкающихся, занесённых в Красную книгу республики, увеличилось более чем втрое. Их количественная представленность сопоставлена в таблице 1, а распределение количества видов (из списка настоящего издания) по административным областям республики и по основным типам экосистем – в таблице 2.

Таблица 1. Количественная характеристика представленности таксонов земноводных и пресмыкающихся

	Всего в фауне Кыргызстана	Представлены в Красной книге Кыргызстана	
		В списке 1981года [11,22]	В списке 2005 года [21]
Семейства	14	2	9
Роды	24	2	10
Виды	41	3	10

Таблица 2. Распределение видов амфибий и рептилий Красной книги по областям и типам экосистем

Область	Число видов в основных типах экосистемы					Всего видов
	Пустыни и полупустыни	Степи	Леса и кустарники	Луга и высокогорья	Околоводные экосистемы	
Баткенская	7	2	-	-	-	7
Джалалабатская	4	4	1	-	1	5
Иссыккульская	1	1	1	1	1	1
Нарынская	-	-	1	1	1	1
Ошская	6	1	-	-	-	6
Таласская	3	4	-	-	1	5
Чуйская	4	6	1	-	3	6
Всего	8	7	2	1	3	10

Качественный состав видов Красной книги также претерпел изменение – из него были исключены 2 вида:

Поперечнополосатый полоз (*Coluber karelini* (Brandt, 1838) — Карелиндин сойлогу — Spotted Desert Racer), и Краснополосый полоз (*Coluber rhodorachis* (Jan, 1865) — Кызыл жон сойлок — Cliff Racer).

Оба вида принадлежат к сем. Colubridae отряда Squamata и были занесёны в 1981 году [22] со статусом «Редкий вид, известный по единственному экземпляру» [11], однако современные данные [7, 17, 20]

свидетельствовали о том, что состояние их популяций в Кыргызстане не соответствует статусу нуждающихся в специальной охране.

Каждый из включённых в красную книгу таксонов был отнесен к одной из категорий угрозы исчезновения, определённой с использованием количественных критериев оценки риска по методике, рекомендованной SSC/IUCN [26]. Использование этой формализованной системы критериев позволяет унифицировать оценки видов в региональном и глобальном масштабе, отразить тенденцию изменения статуса вида при последующих оценках и другими экспертами, а также включать национальные оценки видов в международные Красные списки [12]. Количественные критерии использовались в полном объёме, а в случаях, когда существовал относительно широкий диапазон оценки степени угрозы исчезновения, применялся рекомендованный SSC/IUCN предупредительный принцип: внесение таксона в самую высокую заслуживаемую категорию, даже если имелось лишь небольшое количество информации относительно его образа жизни. Кроме того, в ряде случаев в качестве адекватного и информативного метода было использовано картирование мест находок за многолетние периоды. Формулировки категорий здесь не приводятся, т. к. они буквально соответствуют используемым SSC/IUCN [26].

Включение в Красную книгу одной четвертой части видов фауны отнюдь не означает, что состояние остальных видов является благополучным. Конечно, есть экологически пластичные виды, приспосабливающиеся к обитанию даже в антропоценозах. Однако есть и такие, которые сейчас в Кыргызстане классифицируется по системе категорий SSC/IUCN как относящиеся к категориям DD («Недостаток данных»), NT («Находящиеся в состоянии, близком к угрожаемому») или LC («Вызывающие наименьшие опасения»). Оценка их статуса будет сделана в будущем, когда восполнится дефицит фактического материала. Государства, которые присоединились к Конвенции по биологическому разнообразию, в том числе и Кыргызстан (в 1996 году), тем самым взяли на себя обязательство планомерного осуществления комплекса соответствующих мероприятий, в том числе и проведение мониторинга широкого круга компонентов биоразнообразия (не только уже включённых в красные списки). Кроме того, численность многих представителей герпетофауны, в целом ещё достаточно многочисленных, несомненно сокращается локально, что указывает на их уязвимость. В Приложении дан перечень таксонов пресмыкающихся, нуждающихся в особом внимании к их состоянию, дополнительном изучении и определении мер охраны в Кыргызстане. В настоящее время этим видам не угрожает серьезная опасность в масштабе всей республики, но они могут быть взяты под охрану на отдельных территориях – в Национальных природных парках, биосферных резерватах, административных районах и т. п. Возможно, таким образом появится шанс избежать необходимости включения их в последующее издание Красной книги республики.

Д.А. Милько

Тиркеме
Приложение
Annex

Айрыкча көңүл бурууга, кошумча изилдөөгө жана Кыргызстанда коргоо чараларына муктаж болгон сойлоп жүрүүчүлөрдүн таксондорунун тизмеси

Перечень таксонов пресмыкающихся, нуждающихся в особом внимании к их состоянию, дополнительном изучении и определении мер охраны в Кыргызстане

Reptile taxa requiring the special attention to their condition, additional study and definition of protection measures in Kyrgyzstan

SQUAMATA
Agamidae
Phrynocephalus strauchi Nikolsky, 1905
Laudakia himalayana (Steindachner, 1869)
Gekkonidae
Alsophylax (*Altiphylax*) *tokobajevi* Jeriomtschenko et Szczerbak, 1984
Lacertidae
Eremias buechneri Bedriaga, 1907
E. multiocellata Gunther, 1872 ssp. *szczerbaki* Jeriomtschenko et Panfilov, 1992
Colubridae
Coluber ladacensis (Anderson, 1871)
C. rhodorhachis (Jan, 1865)
C. nummifer Reuss, 1832
Viperidae
Vipera lebetina (Linnaeus, 1758) ssp. *turanica* Cernov, 1940

Маалымат булактары
Источники информации
Information sources

1. Банников А. Г., Даревский И. С., Ищенко В. Г., Рустамов А. К., Щербак Н. Н. Определитель земноводных и пресмыкающихся фауны СССР. – М.: Просвещение, 1977. – 414 с.

2. Брушко З. К., Кубыкин Р. А. Каталог герпетологической коллекции Института зоологии Академии наук Казахской ССР. – Алма-Ата: Наука, 1988. – 43 с.

3. Васильев Д. Б., Соколов А. А. Черепахи, ящерицы, змеи: Содержание, кормление, лечение в домашних условиях. – М.: Аквариум, 2000. – 144 с.

4. Даревский И. С., Орлов Н. Л. Редкие и исчезающие животные. Земноводные и пресмыкающиеся: Справ. пособие. – М.: Высшая школа, 1988. – 463 с.

5. Ерёмченко В. К., Панфилов А. М. Некоторые методологические вопросы таксономии и филогении круглоголовок на примере *Phrynocephalus helioscopus* (Pallas, 1771) (Sauria: Agamidae) // Наука и новые технологии. – 1999. – № 3. – С. 116-122.

6. Ерёмченко В. К., Панфилов А. М., Цариненко Е. И. Каталог коллекции земноводных и пресмыкающихся Зоологического музея Института биологии Академии наук Республики Кыргызстан // Конспект исследований по цитогенетике и систематике некоторых азиатских видов Scincidae и Lacertidae. – Б.: Илим, 1992. – С. 91-176.

7. Ерёмченко В. К., Панфилов А. М., Цариненко Е. И. Новые данные по распространению редких и узкоареальных видов пресмыкающихся Кыргызстана в Тянь-Шане и Северо-Восточном Алае // Вестник КГНУ. – Серия 3: Естеств. науки. – Вып. 2: Биологические науки. Биотехнология. – 2000. – С. 25-28.

8. Заповедники СССР. Заповедники Средней Азии и Казахстана / Под ред. В.Е. Соколова и Е.Е. Сыроечковского. – М.: Мысль, 1990. – 399 с.

9. Кадастровый справочник охотничье-промысловых животных Узбекистана / Сост. Е.А. Черногаев. – Ташкент: Фан, 1992. – 156 с.

10. Красная книга Казахстана. Том 1: Животные. Часть 1: Позвоночные. (изд. 3-е, перераб. и доп.) / Гл. ред. А.Ф. Ковшарь. – Алматы: Канжык, 1996. – 327 с.

11. Красная книга Киргизской ССР: Редкие и находящиеся под угрозой исчезновения виды животных и растений / Под ред. А.М. Мамытова и др. – Ф.: Кыргызстан, 1985. – 136 с.

12. Красная книга Таджикской ССР: Редкие и находящиеся под угрозой исчезновения виды животных и растений / Под ред. И. А. Абдусалямова и др. – Душанбе: Дониш, 1988. – 336 с.

13. Красная книга Республики Узбекистан: Редкие и исчезающие виды растений и животных. Т. 2: Животные / Под ред. Ж.А. Азимова и др. – Ташкент: Chinoz ENK, 2003. – 250 с.

14. Красная книга СССР: Редкие и находящиеся под угрозой исчезновения виды животных и растений. Т. 1. / Гл. ред. А. М. Бородин и др. – М.: Лесн. пром-ть, 1984. – 392 с.

15. Кудрявцев С. В., Фролов В. Е., Королёв А. В. Террариум и его обитатели: Справочное пособие. – М.: Лесн. пром-сть, 1991. – 349 с.

16. Кузьмин С. Л. Земноводные бывшего СССР. – М.: Товарищество научных изданий КМК, 1999. – 298 с.

17. Материалы (заключение об анализе данных, проведённом в ходе дискуссий) рабочего Совещания по пересмотру списка редких и исчезающих видов фауны и флоры для включения в Красную книгу Кыргызстана (Бишкек, 27.11.2004). — Кыргызстандын фауна жана флорасынын жоголуп бара жаткан жана сейрек кездешүүчү түрлөрүн Кызыл Китепке киргизүү үчүн өткөрүлгөн Кеңешменин материалдары (Бишкек, 27.11.2004). — Materials of Workshop on the revision of the list of animal and plant species rare and threatened with extinction, to including into Red Data Book of Kyrgyzstan (the conclusion about data analysis carrying out during the discussion) (Bishkek, November 27, 2004).

18. Материалы, опубликованные на веб-сайтах <http://www.wildryno.net/>, <http://www.kingsnake.com/> и <http://big-snake.narod.ru/> в период с января по декабрь 2005 года.

19. Оригинальные данные Д.А. Милько. — Д.А. Милконун өздүк материалдары. — D.A. Milko's original data.

20. Оригинальные данные А.М. Панфилова. — А.М. Панфиловдун өздүк материалдары. — A.M. Panfilov's original data.

21. Постановление Правительства Киргизской Республики «Об утверждении списков редких и находящихся под угрозой исчезновения видов животных и растений для занесения в Красную книгу Кыргызской Республики» (Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн Токтом «Кыргыз Республикасынын Кызыл китебине киргизүү үчүн жаныбарлар менен өсүмдүктөрдүн сейрек кездешүүчү жана жоголуу коркунучунда турган түрлөрүнүн тизмесин бекитүү жөнүндө») № 170 от 28.04.2005.

22. Постановление Совета Министров Киргизской ССР «Об утверждении списков редких и находящихся под угрозой исчезновения видов животных и растений, подлежащих включению в „Красную книгу Киргизской ССР“» № 181 от 13.10.1981.

23. Сатторов Т. Новый подвид такырной круглоголовки из Ферганской долины // Вестн. зоологии. – 1981. – № 1. – С. 82-85.

24. Сатторов Т. К экологии и распространению круглоголовки Саид-Алиева в Северном Таджикистане // Изв. АН Тадж. ССР. – 1984. – № 12. – С. 71-75.

25. Яковлева И. Д. Пресмыкающиеся Киргизии. – Ф.: Илим, 1964. – 270 с.

26. 2001 IUCN Red List Categories and Criteria (version 3.1) (Adopted by SSC/IUCN in 51 Session of the IUCN Council. Swiss, Gland 9.02.2000) – IUCN, 2003. <www.redlist.org>. Downloaded 2004.

27. 2004 IUCN Red List of Threatened Species. – IUCN, 2004. <www.redlist.org>. Downloaded on 02.10.2005.

28. Borkin L. J., V. K. Eremchenko, N. Helfenberger, A. M. Panfilov and J. M. Rosanov. On the distribution of diploid, triploid, and tetraploid Green Toads (*Bufo viridis* Complex) in South-Eastern Kazakhstan // Rus. J. Herpetol. – 2001. – Vol. 8. № 1. – pp. 45-53.

29. Griffith H., A. Ngo & R. W. Murphy. A cladistic evaluation of the cosmopolitan genus *Eumeces* Wiegmann (Reptilia, Squamata, Scincidae) // Rus. J. Herpetol. – 2000. – Vol. 7. – № 1. – pp. 1-16.

30. Mertens R. Herpetologische Mitteilungen. V: Zweiter Beitrag zur Kenntnis der geographischen Formen von *Eumeces schneideri* Daudin // Senckenbergiana. – 1924. – № 6. ss. 182-184.

31. Mertens R. Dritte Mitteilung ьber die Rassen der Glattechse *Eumeces schneideri* // Senckenbergiana. – 1924. – № 27. – ss. 53-62.

Жашыл кур бака

Bufo viridis Laurenti, 1768

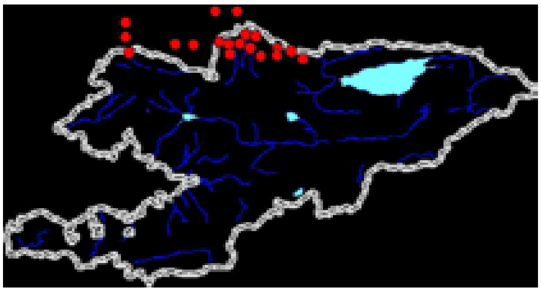

Куйруксуз амфибиялар – Anura – Бесхвостые – Tailles Amphibians
Кур бакалар – Bufonidae – Жабы – True Toads

Статусу: *VU B2ab (ii ,iii, iv); D2* категориясы; Акыркы мезгилде кескин түрдө популяциясынын жыштыгы төмөндөгөн Кыргызстандагы сейрек түрү. Таксономиялык жагынан толук изилденген эмес [28], эволюциялык изилдөөлөрдүн объектиси катары мааниге ээ, ошондой эле регионалдык генофонду сактоо катары да; республиканын фаунасында *Bufonida* тукумунун эки түрдүн бир өкүлү.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Европадан, Түндүк Африкадан, Алдынкы Азиядан тартып Орто Азияга чейин [16] таралган, бул жерлерде таралышынын ареалы Чу жана Көп суулардын өрөөндөрү, Моюнкум чөлүнүн түштүк чек аралы менен чектелген [6, 20, 28]. Кыргызстанда Чүй өрөөнү, Кыргыз Алатоосунун этеги жана Талас суусунун нугу менен Казакстандын чегине чейин. Бул райондордогу жашыл кур бакаларды мурун "*turanensis*" жана "*asiomontanus*" формаларына киргизишчү, булар *B-danatensis Pisanetz* синоними болчу (Кыргызстандын башка территорияларында жашоочу данатин кур бака).

Жашаган аймактары. Чүй жана Талас өрөөндөрүнүн антропогендик ландшафттары, деңиз деңгээлинен 1200 м.ге чейинки бийиктикте, Кыргыз Алатоосунун этектеринде жапыз чөптүү талаалар.

Саны. Бул комплектеги түрлөр үчүн, Кыргызстандагы жашыл кур бака аз сандуулугу менен мүнөздөлөт. Ак-Суу дарыясынын төмөнкү жагында көбөйүү жерлеринде максималдык жыштыгы 1 гектарга 10-12 жуп особдор туура келет. Кыргыз Алатоосунун этектеринде, Жыламыш, Аламүдүн ж.б. суусу аралаган капчыгайлар бою эсепке алынган маршрута 1 сааттын ичинде (туурасы 5м келген тилке боюнча) 1-3 төн 15 чейин особдор кездешет [20]. Акыркы 12-16 жылдын ичинде санынын төмөндөшү жана ареалынын кыскарышы байкалды (Кыргызстанда).

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Чээнден чыгуу жана көбөйүшүнүн башталышы жылдын фенологиялык өзгөчөлүктөрүнө жараша – марттан тартып май айына чейин болот. Көбөйүү цикли узак. Көбөйүү мезгилинен сырткары күүгүмдө активдүү, ал эми жайкы ысык айларда жашоо тиричилигин түнкүсүн өткөрөт. Бир таштаган икрасынын саны 3-12 миңге жетет. Бир айлыктардын кургакка чыгышы июндан баштап август бою. Кумурскалар, кенелер, гусеницалар, дуулдактар, кыпчуурлар, моллюскалар чоңдорунун азыгынын негизги объектилери [1,20]; көнөк баштар болсо детрит жана балырларды жешет [16].

Чектөөчү факторлор. Көбөйүүгө ыңгайлуу жерлердин азайышы: ирригациялык иштер, тоо суулардын агышынын өзгөрүшү, жерлерди айдоо, жашоо жерлеринин булганышы; Тетраплоиддик *Bufo danatensis* түр менен конкуренция түзүү, машина жолдорунда тебеленип өлүшү.

Көбөйтүү (колдо багуу). Бирин-серин маалыматтар бар [15,18]; Кыргызстанда жүргүзүлбөйт. КР УИАнын Биология-топурактануу институнун түр аралык аргындаштыруу боюнча бир катар тажрыйбалардын натыйжасында маалыматтар алынган [20].

Уюштурулган коргоо аракеттери. Коргоонун атайын чаралары иштелип чыга элек. Токмок заказнигинин территориясында жашаган аймактары жана популяциялары жалпы режими менен коргоолууда.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Төмөнкү (Аксуунун нугу боюнча Түлөк кыштагынын аймагы) жана тоо (Аламүдүн же Жыламыш сууларынын капчыгайлары) популяциясынан коргоого алынган жер бөлүп берүү.

Зелёная жаба

Bufo viridis Laurenti, 1768

Статус: *Категория VU B2ab(ii,iii,iv); D2.* Редкий в Кыргызстане вид, с резким снижением плотности популяций в последнее время. Недостаточно изучен таксономически [28], имеет значение, как объект эволюционных исследований, и в аспекте сохранения регионального генофонда, один из двух представителей семейства Bufonidae в фауне Республики.

Распространение общее и в стране. От Европы, Северной Африки, Передней Азии до Средней Азии [16], где ареал распространения ограничен долинами рек Чу и Копа, южной границей пустыни Мойынкум [6, 20, 28]. В Кыргызстане – Чуйская долина до предгорий Киргизского хр. и пойма р. Талас на границе с Казахстаном. Зелёных жаб из этих районов ранее относили к формам «*turanensis*» и «*asiomontanus*», являющимся синонимами *B. danatensis* Pisanetz (Данатинская жаба, обитающая на остальной территории Кыргызстана).

Места обитания. Антропогенные ландшафты в Чуйской и Таласской долинах, низкотравные степи в предгорьях Киргизского хр., на высотах до 1200 м н. у. м.

Численность. Зелёная жаба в Кыргызстане характеризуется сравнительно низкой для видов этого комплекса численностью. В местах размножения в низовьях р. Ак-Суу максимальная плотность достигает 10–12 пар особей на гектар. В предгорьях Киргизского хр., по ущ. рек Джыламыш, Аламедин и др. за один час маршрутного учёта (на транссектах шириной 5 м по береговой полосе) встречались от 1–3 до 15 особей [20]. В течение последних 12–16 лет отмечается снижение численности и сокращение ареала (в Кыргызстане).

Образ жизни (жизненные циклы). Выход с зимовки и начало размножения зависят от фенологических особенностей года, обычно наблюдаются с марта по май. Период размножения растянут. Вне периода размножения ведёт сумеречную активность, а в жаркие летние месяцы характерен ночной образ жизни. Количество икры в кладке – 3–12 тысяч яиц. Выход сеголеток на сушу – с июня по август. Основные объекты питания взрослых – муравьи, клопы, гусеницы, жужелицы, уховёртки и моллюски [1, 20]; головастики поедают детрит и водоросли [16].

Лимитирующие факторы. Сокращение пригодных для размножения мест вследствие ирригационных работ, зарегулирования стоков горных рек, распашки земель, а также загрязнение мест обитания, конкуренция с тетраплоидным видом *B. danatensis* и гибель на автодорогах.

Разведение (содержание в неволе). Имеются отрывочные данные [15, 18]; в Кыргызстане не проводится. В БПИ в ряде экспериментов по межвидовой гибридизации достигнуты положительные результаты [20].

Меры охраны существующие. Специальные меры охраны не разработаны. Местообитания и популяции на территории Токмакского заказника охраняются в общем режиме.

Меры охраны рекомендуемые. Выделение охраняемых участков в низинной части области обитания (в пойме р. Ак-Суу около с. Тюлек) и в горной (в ущельях р. Аламедин или Джыламыш).

Green Toad

Bufo viridis Laurenti, 1768

Status: *Vulnerable (category VU B2ab (ii, iii, iv); D2),* west-Palaearctic species, rare and, in addition, insufficiently studied in Kyrgyzstan, with sharply reducing stock. The species is valuable for evolutionary researches and preservation of regional genetical fund. Territories of occupancy in the country are limited by anthropoid landscapes in Tchu Valley and in extreme lower part of Talas Valley; Green Toad populates also low-herb steppes at northern slope of Alexander Mountain Range, up to 1,200 m above sea level. Adults complete hibernation from March to May, they are night-active insectivores; period of reproduction is prolonged. Maximal number is up to 10–12 pairs per hectare (in vicinity of Tyulek village); fertility is 3–12,000 eggs per set. Limiting factors: pollution and reducing of habitats, melioration, ploughing-up, competitors (*B. danatensis* Pisanetz) and autobahn-mortality. At present time it is protected by common routine in Tokmak wildlife area only. To protect Green Toad it is offered to create reservations in low-land part of the area (in Ak-Suu River valley) and one in mountain (in a gorge of the Alamedin or Jylamysh River).

Кызыл колтук бака

Rana asiatica Bedriaga, 1898

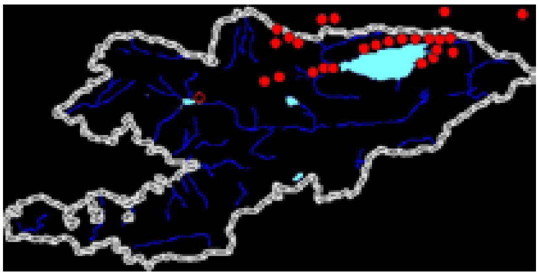

Куйруксуз амфибиялар – Anura – Бесхвостые – Tailles Amphibians
Кадимки бакалар – Ranidae – Лягушки настоящие – True, or Typical, Frogs

Статусу: *VU Blab (iv)* категория. Саны жана жашаган аймактары кескин кыскарып бараткан, кууш жана дизъюктивдүү ареалду мозаика (бөлөк-бөлөк) түрүндө таралуучу түр. Кыргызстанда белгилүү болгон популяцияларын дээрлик теңин сактоодо атайын коргоо чараларын колдонуу зарыл. Суулардын булганышынын табигый биоиндикатору (биологиялык аныктоочусу) [20], Казакстандын Кызыл китебине киргизилген.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Түштүк-чыгыш Казакстанда түрдүн ареалы бир нече обочолонгон бөлүктөрдөн турат (батыш тарапта Чүй өрөөнүнөн тартып Чыгыш Балхашка чейин), Түндүк-чыгыш Кыргызстанда жана Батыш Кытайда (Синцзян жана Ганьсу) [16]. Кетментөбө өрөөнүнүн эң батышында анык табылышы аныктоону талап кылат [16]. Кыргызстанда Чүй өрөөнүндө Бишкек шаарынын чыгышына карай Токмокко чейин, Ысыккөл өрөөнүндө көлдүн жээктери жана көлгө куюлган суу нуктарынын бойлору. Бардык жерлерде анда-санда кездешет. Кочкор өрөөнүндө Чу жана Кочкор сууларынын, жана Жумгал суусунун жогору жана ортоңку агымынын жайылмасынын жээктери [1, 6, 20].

Жашаган аймактары. Жалпысынан-суу өрөөндөрүнүн токойлуу жерлерин, талаалрды жана чөлдөрдү, деңиз деңгээлинен 350м ден 3000м чейин диапазондогу бийиктикти мекендейт [20]; Жер астында суу чыккан Чүй - Ысыккөл өзөөнүнүн табигый, булганбаган биоценоздордун суу биотоптору [20].

Саны. Бардык жерде төмөн жана азайып бара жатат [16]. Ананьев кыштагынан тартып (Чыгыш Ысыккөлдүн) Түп суусуна чейин, 1984-1985 жылдары көбөйүүчү жерлеринде 1 гектарга 400-500 особдор тура келген, ал эми 1986 жылы эсепке алынган маршруттарда бирин-серин гана особдор кездешкен. Учурда, Кочкор өрөөнүндө популяциясынын орточо жыштыгы 1 гектарга 24 особь, Жумгал өрөөнүндө-6 особь, Чүй өрөөнүндө-17 особ туура келет [17, 20].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Жашоосунун көпчүлүк убактысын кургакта өткөрөт, күндүз жана кечки маалда активдүү. Жашаган жерлерине жараша чээнден март-май айларында чыгат. Икрасын май-июнь айларында таштайт. Бир жолку таштаган икрасынын саны 600 - 1200 жетет. Личинканын өрчүшү 40 күнгө жакын созулат. Метаморфозасынын бүтүшү – июнь - август бою. Көлчүктөрдө, чанда кургактагы чуңкурларда топтошуп кыштоосун өткөрөт (чээнге киришин) [16, 19]. Азыгынын негизги бөлүгүн курт-кумурскалар (какач канаттуулар, түз канаттуулар, кату канаттуулар ж.б.) түзөт [1, 20].

Чектөөчү факторлор. Көл бакасы *Rana ridibunda Pall* интродуцияланган түр менен конкуренттик кылууга жөндөмсүздүгү (Ысыккөл өрөөнү), жашаган жерлеринин булганышы (Чүй өрөөнү). Табигый душмандары: түлкү, кулаалылар, бор баштар [1, 20], суу жыландар жана гельминттер [16]. Санынын өзгөрүлүшүнүн негизги себептери-ирригациялык иштер, суулардын агымынын өзгөрүлүшү, малдын жайылышы, жолдордо өлүп жоголушу жана кишинин түздөн-түз кол салуусу (элдик дарылоо үчүн колдонушу [16 ж.б.]).

Көбөйтүү (колдо багуу). Кыргызстанда жүргүзүлгөн эмес [20]. Террариумдарда сейрек түр [18].

Уюштурулган коргоо аракеттери. Учурда, Кыргызстанда атайын коргоо чаралары көрүлгөн эмес, Ысыккөл коругунун [8, 16] жана Токмок заказнигинин [20] жалпы режими астында жашаган аймактары коргоого алынган. Казакстандын Кызыл китебине киргизилген [10].

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. IUCNRLTS жана Кыргызстандын Кызыл китебине киргизүүгө сунуш кылган [16]. Чүй өрөөнүндө локалдык топтошкон популяциялары үчүн (каражыгач токойу жана Кант шаарынын тушунда Чү суусунун бойлору), ошондой эле Жумгал жана Кочкор суусунун Чу дарыясына кошулган (куюлган) жерлеринде жаратылышты пайдалануунун регламенттерилген аянты жетиштүү участкаларды уюштуруу. Жергиликтүү калк арасына түшүндүрүү иштерин жүргүзүү.

Центральноазиатская лягушка

Rana asiatica Bedriaga, 1898

Статус: *Категория VU B1ab(iv).* Мозаично-распространённый вид с дизъюнктивным и сравнительно узким ареалом, численность и область обитания которого сокращаются. Сохранение почти половины из известных в Кыргызстане популяций, по-видимому, невозможно без осуществления специальных мер. Естественный биоиндикатор загрязнения вод [20], внесён в Красную Книгу Казахстана [10].

Распространение общее и в стране. Ареал вида состоит из нескольких изолированных частей в Юго-Восточном Казахстане (от Чуйской долины на западе до Восточного Прибалхашья), Северо-Восточном Кыргызстане и Западном Китае (Синцзянь и Ганьсу) [16]. Нахождение в самой западной точке, в Кетмень-Тюбинской котловине, требует подтверждения [16]. В Кыргызстане – спорадично в Чуйской долине от г. Бишкек на восток до г. Токмак, в Иссык-Кульской котловине (также спорадично) по побережью и руслам рек, впадающих в оз. Иссык-Куль, в Кочкорской долине по поймам рек Чу и Кочкор, и в пойме р. Джумгал в верхнем и среднем течении [1, 6, 20].

Места обитания. В целом – облесённые места в долинах рек, в степях и пустыне, в высотном диапазоне от 350 до 3000 м н. у. м. [20]; в Чу-Иссыккульском бассейне – естественные, не загрязнённые околоводные биотопы биоценозов в зонах выклинивания грунтовых вод [20].

Численность. Повсеместно низкая и снижающаяся (см. [16]). На участке от с. Ананьево до р. Тюп (Восточное Приссыккулье) в 1984–1985-х годах в местах размножения достигала 400–500 экз./га, а в 1986 году на учётных маршрутах встречались единичные особи. Средняя плотность популяций в настоящее время в Кочкорской долине – 24 экз./га, в Джумгальской котловине – 6 экз./га, в Чуйской – 17 экз./га [17, 20].

Образ жизни (жизненные циклы). Большую часть жизни проводит на суше, активны днём и в вечерние часы. Зимовка заканчивается, в зависимости от условий обитания, в период с марта до мая, откладка икры – с мая по июнь. В кладке 600–1200 икринок. Развитие личинок длится около 40 суток. Окончание метаморфоза – с июня по август. Зимуют группами в лужах, реже в ямах на суше [16, 19]. Основу питания составляют насекомые (чешуекрылые, прямокрылые, жесткокрылые и др.) [1, 20].

Лимитирующие факторы. Вытеснение интродуцированным конкурентом, озёрной лягушкой *R. ridibunda* Pall. (в Иссык-Кульской котловине), загрязнение мест обитания (в Чуйской долине). Естественные враги: лисицы, луни, сорокопуты [1, 20], водяные ужи и гельминты [16]. Общие причины снижения численности – ирригационные работы, зарегулирование стока рек, выпас скота, гибель на автодорогах и прямое преследование человеком (для целей традиционной медицины [16 и др.]).

Разведение (содержание в неволе). В Кыргызстане не проводилось [20]. Редкий вид в террариумах [18].

Меры охраны существующие. В настоящее время в Кыргызстане специально не охраняется, места обитания охраняются общим режимом Иссык-Кульского заповедника [8, 16] и Токмакского заказника [20]. Внесён в Красную книгу Казахстана [10].

Меры охраны рекомендуемые. Вид был рекомендован к внесению в IUCN RLTS и в Красную книгу Кыргызстана [16]. Для локальных популяций в Чуйской долине (Карагачевая роща и пойма р. Чу в районе г. Кант), а также в пойме р. Джумгал и у впадения р. Кочкор в р. Чу – создание участков достаточной площади с регламентированным природопользованием. Проведение разъяснительную работы среди местного населения.

Middle Asia Wood, or Asiatic Brown, Frog

Rana asiatica Bedriaga, 1898

Status: *Vulnerable (category VU B1ab(iv)),* mosaic distributed species with reducing stocks and territories of occupancy, natural indicator for water purity. Common inhabitancy areas are North-eastern Kyrgyzstan, South-eastern Kazakhstan and Western China; in Kyrgyzstan it populates undisturbed wetlands in Tchu, Jumgal, Issyk-Kul and Kochkor valleys/hollows. Larval period is about 40 days, metamorphosis is in July – August; adults are active in day- and gloaming-time and lead predominantly terrestrial life-mode. Registered number is 17 specimens per hectare in Tchu Valley, 6 – in Jumgal Valley, 24 – in Kochkor Hollow; fertility is 0.6-1.2,000 eggs per set. Limiting factors: pollution and reduction of habitats, melioration, excessive pasturage, ousting by alien species (*R. ridibunda* Pall.), natural enemies (foxes, harriers, shrikes etc.) and autobahn-mortality. There is no specific preservation of this species; at present time it is protected by common routine in Issyk-Kul Nature Reservation and Tokmak wildlife area only. *R. asiatica* is listed in Red Book of adjacent Kazakhstan. Creation of additional protected territories for local populations in Tchu and Jumgal Valleys and awareness building work for people are necessary to conserve of the species.

Орто Азия таш бакасы

Agrionemys horsfieldi (Gray, 1844)

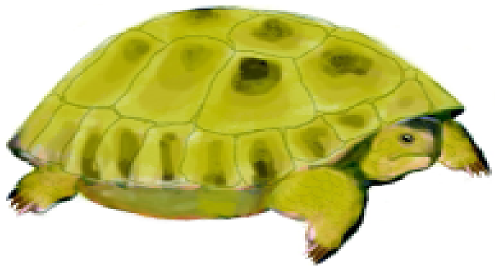

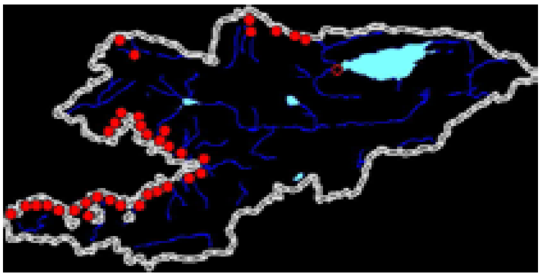

Таш бакалар – Testudines – Черепахи – Turtles and Tortoises
Кургакчыл таш бакалар – Testudinidae – Черепахи сухопутные – True Land Tortoises

Статусу: *VU Blab (ii ,iii, v)* категория; CI. Саны азайып (кыскарып) баратуучу түр, монотиптик уруунун өкүлү, IUCNRLTS (VU A2d) жана CITES II Тиркемесине киргизилген [4, 27 ж. б.]; Жашаган чөйрөсү өзгөрүлүүнүн жана чексиз кармоонун натыйжасында, Кыгызстандын территориясында жоголуу коркунучунда турган түр.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Түндүк жана Чыгыш Ирандан тартып Түндүк-батыш Кытайга чейин, Орто Азияда бардык жерлерде, Казакстанда түндүккө карай Эмба дарыясына жана Тарбагатай тоолоруна чейин таралган [1, 4, 6, 9, 15, 25]. Кыргызстанда – Приферган райондору, батышта Талас жана Чүй өрөөндөрүндө [1, 6, 19, 20, 25]; Батыш Ысыккөлдө табылышы (ооз эки маалыматтар боюнча) жалган болуп чыкты.

Жашаган аймактары. Кыргызстанда чөл жана жарым чөлдүү ландшафтарды, талаалуу жарым чөлдөрдү, кээ бирде жапыз чөптүү талаалуу өрөөндөрдү жана айыл чарбалык жерлерди (айдоолор, бахчалар) мекендейт; деңиз деңгээлинен 1300м бийикке чейин тоо этектерде кездешет [20, 25].

Саны. Ареалда жана ар кандай жерлерде бирдей эмес. Майлысай шаарынын [20] аймактарында популяциясынын жыштыгы эь жогору туурасы 10м келген 10км транссектада 46 особь саналган. Нарын дарыясынын каньондун төмөнкү бөлүгүндө жана Түркстан тоо этектеринде шагыл таштуу жарым чөлдөрүндө ошондой эле маршрутта бир күндө 10дон кем эмес особдор жолуккан [19]. Чүй өрөөнүнүн бардык жерлеринде саны кескин азайып жоголуп кетүүнүн чегинде турат [20].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Чүй өрөөнүндө кышкы чээнден март айында чыгат; Кыргызстанда анын уруктануусу апрелде өтөт. Жумурткасын ийиндерге таштаташ, ал май-июнда [20, 25]; өтө чанда гана жайкы чээни токтолот (жаан-чачын сезондо) [19]. Жыныстык жагынан 12 - 16 жашында жетилет [20] (башка маалыматтар боюнча [1, 4] - дене узундугу 10 - 11см ге жеткенде 10 жашында [9], ал эми эркектери – 5 - 6 жашынды [15]) Адатта ургаачылары 2 (кээ бирде 6) жумуртка туушат [3, 4, 15]. Ургаачылары адатта салмагы 30г. чейин, катуу кабык менен капталган 2 жана андан да көп (кээ бирде 6) [3, 4, 15] бир нече жолу [9] жумуртка туушат.

Чектөөчү факторлор. Антропогендик таасир астында жашаган жерлеринин өзгөрүлүшү (көп жылдык пайдалануудан такырайы кетиши) жана бузулушу, дың жерлерди айдоо, экспортко массалык түрдө кармап, ошондой эле браконьерлик жол менен кармап сыртка алып кетүү [9]. Кыргызстандын шарттарында негизги фактор – республиканын территориясынан коммерциялык максат менен (жол менен) сыртка алып кетүү [20].

Көбөйтүү (колдо багуу). Орто Азия таш бакасы - террариумду сүйүүчүлөрдүн обьектиси [3, 15, 18], бирок колдо жакшы көбөйөт. Кыргызстанда көбөйтүлбөйт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Учурда, Кыргызстанда түр да, анын жашаган жерлери да коргоого алынган эмес; акыркы мезгилге чейин экспорт көзөмөлгө алынган эмес (көзөмөлдөнгөн эмес) (2005 жылы миңге жакын таш баканы жашыруун жол менен сыртка чыгарууга бөгөт коюлган) [20].

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Республиканын УК административдик жана кармоону жөнгө салуу боюнча таш бакаларды КРнан сыртка чыгарып алып кетүүсүнө бөгөт коюу чараларын күчөтүү. Бир катар жашаган жерлерине – жазгы мезгилде малдарды жайууга регламент коюу.

Среднеазиатская черепаха

Agrionemys horsfieldi (Gray, 1844)

Статус: *Категория VU B1ab(ii,iii,v); C1*. Представитель монотипического рода, сокращающийся в численности, занесён в IUCN RLTS (VU A2d) [27] и в Приложение II CITES [4 и др.]; на территории Кыргызстана находится под угрозой исчезновения, вызванного изменением среды обитания и отловом.

Распространение общее и в стране. От Северного и Восточного Ирана до Северо-Западной Индии и Северо-Западного Китая, в Средней Азии повсеместно, в Казахстане на север до р. Эмба и хр. Тарбагатай [1, 4, 6, 9, 15, 25]. В Кыргызстане – в Приферганских районах, на западе Таласской и в Чуйской долинах [1, 6, 19, 20, 25]; нахождение в Западном Прииссыккулье (по устным сообщениям) недостоверно.

Места обитания. В Кыргызстане населяет пустынные и полупустынные ландшафты, остепнённые полупустыни, иногда долинные низкотравные степи и сельскохозяйственные земли (пашни, бахчи); в предгорьях встречается до высоты 1300 м н. у. м. [20, 25].

Численность. В частях ареала и в разных местах различная. Наибольшая плотность популяции отмечена в районе г. Майли-Сай [20] – на 10 км транссекты шириной 10 м учтено 46 особей. В нижней части каньона р. Нарын и в щебнистых полупустынных предгорьях Туркестанского хр. на аналогичных маршрутах встречались менее 10 особей за день [19]. В Чуйской долине повсеместно численность резко снизилась до критического уровня [20].

Образ жизни (жизненные циклы). В Чуйской долине выходит из зимней спячки в марте; спаривание (в Кыргызстане) – в апреле, откладка яиц проходит в норах в мае-июне [20, 25]. Из отложенных яиц молодые черепахи появляются через три месяца и остаются на зимовку [20, 25]; очень редко летняя спячка прерывается (в дождливый сезон) [19]. Половой зрелости достигают на 12–16-м году жизни [20] (по другим данным [1, 4] – на 10-м, при длине тела 10-11 см [9], а самцы – в 5–6 лет [15]); самки откладывают обычно два яйца (иногда до шести [3, 4, 15] и более, в несколько приёмов [9]), массой до 30 г, покрытых твёрдой оболочкой.

Лимитирующие факторы. Антропогенное воздействие: изменение (вследствие многолетнего перевыпаса) и уничтожение мест обитания, распашка целинных земель, массовый отлов на экспорт, в том числе браконьерский [9]. В условиях Кыргызстана основной фактор – прямое преследование с целью коммерческого вывоза с территории республики [20].

Разведение (содержание в неволе). Среднеазиатская черепаха – популярный обитатель любительских террариумов [3, 15, 18], но в неволе размножается плохо. В Кыргызстане разведение не проводится.

Меры охраны существующие. В настоящее время в Кыргызстане не охраняются ни вид, ни его места обитания; до последнего времени не контролировался экспорт (в 2005 году был пресечен нелегальный вывоз около 1000 черепах [20]).

Меры охраны рекомендуемые. Ужесточение административной и регулируемой уголовным законодательством республики ответственности за отлов и вывоз. В ряде мест обитания - регламентирование интенсивности выпаса скота в весенний период.

Steppe, or Afghan, Tortoise

Agrionemys horsfieldi (Gray, 1844)

Status: *Vulnerable (category VU B1ab (ii, iii, v); C1)*, representative of monotypic genus with South-Turanian area, in Kyrgyzstan populations of its species are endangered. The species is listed in IUCN RLTS (category VU A2d) and in Appendix II of CITES. It populates low-herb steppes and semi-deserts in piedmont zone in Talas and Tchu Valleys (probably up to eastern part of Issyk-Kul Hollow) and in the southern part of the country, usually up to 1,300 m above sea level. Tortoises finish the hibernation in March, period of rut and egg-laying depends on the elevation (May – June); incubation is 3 months. It is very rare in Tchu Valley and more abundant in some southern areas (i. g. 46 specimens per a transsect 10 km X 10 m, in vicinities of Maili-Sai town). Number is decreasing owing to ploughing-up and unordered collection for export purposes. The species is difficult at breeding (reproductive age is 12–16 years, females usually lay 2 eggs); it is not bred in Kyrgyzstan. At present time Steppe Tortoise is out of special protection in the country, which is urgently necessary to address, e.g. only one smuggled lot of tortoises seized by custom in 2005 numbers about 1,000 specimens. Toughening of criminal amenability for the collection/trade and awareness building work among people (about undesirability of keeping at home) are offered to protect this species.

Саид-Алиевдин жумуру баш кескелдириги

Phrynocephalus saidalievi **Sattorov, 1981**

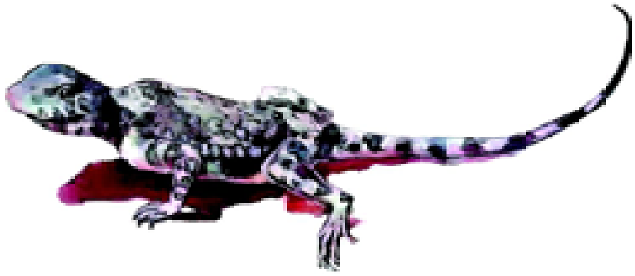

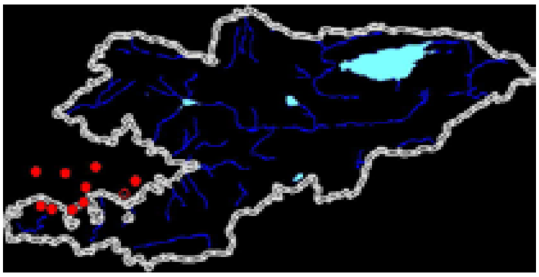

Кабырчыктуулар – Squamata – Чешуйчатые – Lizards and Snakes
Ачамалар – Agamidae – Агамовые – Dragon Lizards

Статусу: *VU Blab (iii)* категория. Фергана өрөөнүнүн батыш бөлүгүнүн тоо этектеринин эндемиги, саны азайып бара жаткан кууш ареалдуу калдык түр [23, 7]. Тажикстандын (2 категория) жана Өзбекстандын (EN lab (i – v) категория) Кызыл китептерине киргизилген [13].

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Ареалы Курама тоо кыркаларынын түштүк – батыш бөлүгүн, Түркстан түндүк – батыш тараптагы тоо этектерин, Фергана өрөөнүнүн батыш бөлүгүн камтыйт [7, 12, 13, 23, 24]. Кыргызстанда Баткен облусунун түндүк чек ара бөлүгүндө Белисынык, Тахтобоз ж. б. тоолордо, чыгышка карай Козубаглан суусунан тартып Шахимардан суусуна чейин таралганы белгилүү [6, 19].

Жашаган аймактары. Нык чополуу жана өсүмдүктөргө жарды келген майда таштуу жерлер, суулардын кургап калган нуктары ар түрдүү чополуу жана түздүү жарым чөлдөр, деңиз деңгээлинен 500-1100м бийиктикте [19].

Саны. 30-40 жыл мурун бүт ареалы боюнча таралуучу. Азыркы учурда бир катар жашоочу жерлеринде бирин-серин гана кездешет [12, 13, 24]. Кыргызстанда адатта Тахтобоз тоо кыркаларынын этектеринде кездешет: 2м х 3км транссектада бир саат издөөдө 6 - 9 особу табылган [20]. Баткен ш: түштүккө карай Тажикстан менен чек ара районунда (Кызыл - Бел капчыгайы) апрелде жогорудай учет жүргүзүү түрдүн жыштыгынын 2 эсе аздыгын көрсөттү [9], башка жерлерде анда – санда сейрек [7,19, 20, 23, 24].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Толук изилденген эмес. Март-октябрда активдүү, уруктануусу (үйүгүшүүсү) март – апрелде жүрөт. Ургаачылары 1 - 2 уя салып майдан тартып июндун аягына чейин [20] 2 – 10 дон жумуртка тууйт. Жаштары курт – кумурскалар жана жөргөмүш сымалдар менен азыктанышат [13, 19, 24]. Эртең мененки саат 10 дон тартып күн жарымына чейин активдүү, мындайда сакчылыктыгын жоготуп байкоогучтарды көрбөй калышат [19]. Өздөрү ийин казышат, кыштоосун кээ бирде эшек курттардын ийиндеринде өткөрөт [19].

Чектөөчү факторлор. Жашоочу жерлерин өздөштүрүү, малдын жайылышы, иштердин кескин түрдө көбөйүп кетиши [19]; табигый жырткычтардын таасир этиши жана террариумдарга кармап багыш үчүн коммерциялык кармоо фактылары [20].

Көбөйтүү (колдо багуу). Белгилүү болгон маалыматтар [18] негизинен такыр жумуру баш кескелдирикке таанду. Кыргызстанда колдо көбөйтүлбөгөн, азыкка (азыгына) талапсыз, температурага сезгич келет [19, 20].

Уюштурулган коргоо аракеттери. Учурда, Кыргызстанда коргоо алынган эмес; Тажикстандын [12] жана Өзбекстандын [13] Кызыл китептерине киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Жашаган жерлерин жайыт катары колдонууга жана инсектициддерди колдонууга регламенттерди коюу, көбөйүүчү жана кыштоочу жерлерине микрорезерваттарды уюштуруу.

Круглоголовка Саид-Алиева

Phrynocephalus saidalievi Sattorov, 1981

Статус: *Категория VU B1ab(iii)*. Узкоареальный реликтовый вид, эндемик предгорий западной части Ферганской долины [23, 7], численность которого уменьшается. Внесён в красные книги Таджикистана (категория 2) [12] и Узбекистана (категория EN 1ab(i-v)) [13].

Распространение общее и в стране. Ареал включает юго-западную оконечность Кураминского хребта, северо-западной предгорья Туркестанского хребта, западную часть Ферганской долины [7, 12, 13, 23, 24]. В Кыргызстане отмечен в северной приграничной части Баткенской области в горах Бели-Сынык, Тахтобоз и др., от р. Козу-Баглан на восток до р. Шахимардан [6, 19].

Места обитания . На плотных глинистых и мелкощебнистых почвах с изреженным растительным покровом, в пересохших руслах речек с лёссовыми наносами, в суглинистых и осолонённые полупустынях с выходами пестроцветных глин и известкованных краснозёмов, на высотах 500–1100 м н.у.м. [19].

Численность. 30-40 лет назад был обычен по всему ареалу, в настоящее время в ряде мест обитания встречается единично [12, 13, 24]. В Кыргызстане наиболее обычен в предгорьях хребта Тахтобоз: 6–9 особей за час поисков на транссекте 3 км шириной 2 м [20]. К югу от г. Баткен в районе границы с Таджикистаном (урочище Кызыл-Бель) аналогичные учёты в апреле показывали вдвое меньшую плотность вида [19], в других местах ещё более редок [7, 19, 20, 23, 24].

Образ жизни (жизненные циклы). Недостаточно изучен. Активны с марта по октябрь, спаривание в марте-апреле. Самки делают 1–2 кладки (по 2–10 яиц) в период с мая по конец июня [20]. Молодые появляются в июне-июле, половозрелыми становятся после зимовки. Питаются некрупными насекомыми и паукообразными [13, 19, 24], наиболее активно охотятся с 10 часов утра до полудня, при этом теряют осторожность и наблюдателя не замечают [19], для укрытия роют собственные норки, зимуют иногда в норках мокриц [19].

Лимитирующие факторы. Освоение мест обитания, интенсивный выпас скота, резкое увеличение поголовья собак [19]; влияние естественных хищников и факты возможного коммерческого отлова [20] для содержания в террариумах не выявлялись.

Разведение (содержание в неволе). Имеющиеся данные [18] скорее всего относятся к Такырной круглоголовке. В Кыргызстане в неволе не размножались, к пище нетребовательны, чувствительны к температуре [19, 20].

Меры охраны существующие. В настоящее время в Кыргызстане не охраняется; занесён в красные книги Таджикистана [12] и Узбекистана [13].

Меры охраны рекомендуемые. Регламентация использование местообитаний в качестве пастбищ и применения инсектицидов, создание микрорезерватов в местах размножения и зимовки.

Said-Aliev's Toad Agama (Said-Aliev's Sunwatcher)

Phrynocephalus saidalievi Sattorov, 1981

Status: *Vulnerable (category VU B1ab(iii)),* narrowly spreaded species endemic for western part of Fergana Valley (Tadjikistan, Uzbekistan, Kyrgyzstan), with declining number. It occurs from March to October in clayey and metal semi-deserts with sparse vegetation in low mountains, at 550–1,100 m above sea level. They catch small insects and spiders; copulation is observed in May – June; females lay once or twice 2–10 eggs. Young individuals appear in June – July, they are able for reproduction after hibernation. It is rare species; only in piedmonts of Takhtoboz Mountain Range there are registered 6-9 specimens per hour. The species is difficult in breeding and not bred in Kyrgyzstan. Limiting factors: development of virgin lands and excessive pasturage in desert zone and unordered collection by amateurs. At present time this species is out of any protection in Kyrgyzstan; it is included into Red Book of adjacent Uzbekistan. The creation of special protected territories and awareness building work for customs services and environment protecting specialists to prohibit illegal export are offered for conservation of the species.

Боз эчкемер, боз земзем

Varanus griseus (Daudin, 1803) ssp. *caspius* (Eichwald, 1831)

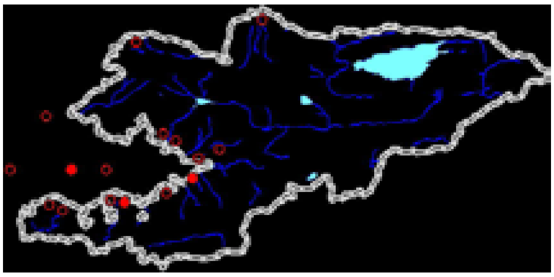

Кабырчыктуулар – Squamata – Чешуйчатые – Lizards and Snakes
Эчкемерлер – Varanidae – Вараны – Monitors, or Goannas

Статусу: *CR A4bc* категория; Е. Кыргызстанада – саны азайууда түштүк-туран түрчөнүн, түштүк батыш-палеарктикалык түрдүн чачырандуу популяциялары [1, 11, 12], региондо тукумдун жалгыз гана өкүлү. Түрчө CITES 1 Тиркемесине, СССРдин (III категория) [14], Казакстандын (II, VU) [10] жана бардык Орто Азия өлкөлөрдүн [1, 4, 9, 11, 12, 13] Кызыл китептерине киргизилген. Кээ бир маалыматтар боюнча [4, 10] дагы IUCNRLTS киргизилген.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. *V.g.caspius* ареалы Иран, Афганистан, Орто Азия жана Түштүк Казакстанды (түндүккө карай Үстюртко чейин, чыгышка карай Фергана тоо кыркаларына чейин) камтыйт, ал эми Аравия жарым аралында, Түндүк Африка, Пакистан жана Батыш Индияда – башка түрчөлөрү. Кыргызстанда мурун Прифергандын бардык тоо этектеги зоналарда, капчыгайларда кездешчү (кара [11]), дагы мурун – Чүй жана Талас өрөөндөрүндө [11, 25]. Акыркы убакта балким жашоочу жерлери бир топ азайып кеткен [4]; 1985 жылы Ош шаарына жакын издери табылган [20], 1992 жылы Көк – Жаңгак шаарына жакын, 2005 жылы Кыргызкыштак айылына жакын [19] бирин – серин особдор байкалган.

Жашаган аймактары. Чөлдөр жана жарым чөлдөр, Түркстан, Катран тоо, Алай, Кичиалай, Кекликтоо, Бозбутоо, Атойнок, Баубашата жана Фергана [4, 5] кыркалардын тоо этектериндеги адырлар. Бир катар жерлерде жашоо шарттарынын начарлашы түрчө жагымсыз биотопторго алып келген. Алсак, Көкжаңгак шаарына жакын мисте токойлу зоокалуу беттерде эчкемер бадалдардын арасынан табылган.

Саны. Бардык жерлерде сейрек. Түрдүн популяциясынын саны өтө аз санда болгондугуна байланыштуу, алардын абалы жөнүндө Кыргызстанда маалыматтар жок.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Жашыныш үчүн кемирүүчүлөрдүн, куштардын, ташбакалардын ийиндерин кеңейтип пайдаланат; узуну 3м ге чейин жеткен өзү да ийин казат.

Чектөөчү факторлор. Мурунку убакта – терисин даярдоо [1,4,9], этин дары катары пайдаланыш үчүн кармоо [4, 11, 19, 20]. Учурда негизги фактор – жашоого жарактуу жерлердин кыскарышы: адырларды жана жарым чөлдөрдү өздөштүрүү (айдоо, малды жайуу), ошондой эле конуштардын кеңейиши жана тоо Кен иштетүүчү өнөр – жайдын өнүгүүсү. Жырткычтардын (корсактар, чөөлөр, күсөндөр, жырткыч куштар, үй иттери) кол салышат [1,10 ж. б.].

Көбөйтүү (колдо багуу). Кыргызстанда жүргүзүлбөйт. Зоопарктарда кармалышы [13,14] өтө сейрек, – террариум сүйүүчүлөрдүн багышы [3,18], колдо багылып көбөйтүү жөнүндө белгисиз [14].

Уюштурулган коргоо аракеттери. CITES тин 1 Тиркемесине жана бир нече өлкөлөрдүн Кызыл китептерине киргизилген. Кыргызстанда өзгөчө коргоодогу жаратылыш территорияларында (ӨКЖТ) түрдүн бир дагы жашаган аймактары белгиленген эмес. Аны кармоого толук тыйуу салынган, мыйзамсыз кармоо, жоопкерчиликке тартылат. Түрдү коргоо жана анын популяциясынын абалын көзөмөлдөө жүргүзүү мамлекеттик мергенчилик (аңчылык) көзөмөлдүн жоопкерчилигине жүктөлгөн [11].

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Көбөйтүүнүн методдорун иштеп чыгуу, коргоо жөнүндө кеңири пропаганда жүргүзүү жана кармоого толук тыйуу салууну көзөмөлдөө. Фергана өрөөнүндө атайын заказникти жакын арада тезинен уюштуруу жөнүндө бир нече жолу белгилешкен [13,14].

Серый варан

Varanus griseus (Daudin, 1803) ssp. *caspius* (Eichwald, 1831)

Статус: *Категория CR A4bc; E*. В Кыргызстане – разрозненные популяции сокращающегося в численности [1, 11, 12] южно-туранского подвида южного западно-палеарктического вида, на периферии ареала; единственный в регионе представитель семейства. Подвид включён в Приложение 1 CITES, в красные книги СССР (категория III) [14], Казахстана (II, VU) [10] и всех среднеазиатских государств [1, 4, 9, 11, 12, 13], по некоторым данным [4, 10], включён также в IUCN RLTS.

Распространение общее и в стране. Ареал *V. g. caspius* включает Иран, Афганистан, Среднюю Азию и Южный Казахстан (на север до Устюрта, на восток до Ферганского хр.), на Аравийском полуострове, в Северной Африке, Пакистане и Западной Индии – другие подвиды. В Кыргызстане в прошлом отмечен в ряде урочищ почти по всей предгорной зоне Приферганья (см. [11]), а ещё раньше – в Чуйской и Таласской долинах [11, 25]. В последнее время область обитания очевидно сильно сократилась [4]; в 1985 году обнаружены следы около г. Ош [20], одиночные особи наблюдались в 1992 году около г. Кок-Янгак и в 2005 году около с. Кыргыз-Кыштак [19].

Места обитания. Пустыни и полупустыни, адыры в предгорьях хребтов Туркестанского, Катранг-Тоо, Алайского, Кичик-Алайского, Кеклик-Тоо, Бозбу-Тоо, Атойнокского, Баубаш-Атинского и Ферганского [4, 5]. В ряде мест ухудшение условий обитания привело к вытеснению вида в неподходящие биотопы: так, около г. Кок-Янгак варан отмечен в зарослях кустарников на скалистом склоне с фисташковым редколесьем.

Численность. Всюду редок, современные данные о числе популяций вида и их состоянии в Кыргызстане ввиду чрезвычайной малочисленности отсутствуют.

Образ жизни (жизненные циклы). В качестве убежищ использует норы грызунов, птиц, черепах, которые расширяет, копает также и собственные норы до 3 м в длину. Активен в апреле-октябре, в дневное время. Питается практически всеми животными, которых в состоянии схватить (грызуны, ящерицы, птицы, черепахи, змеи и их яйца, насекомые, сольпуги и др.); токсичная слюна помогает обездвижить крупную добычу. Половая зрелость наступает на третьем году жизни. В кладке (июнь – начало июля) – 6–20 яиц весом до 15 г [1 и др.]. Инкубационный период – до трех месяцев, молодые после рождения сразу уходят на зимовку и появляются на поверхности только весной следующего года [7, 20, 25].

Лимитирующие факторы. В прошлом – заготовки шкур [1, 4, 9], добыча ради якобы целебного мяса [4, 11, 19, 20]. Основной фактор в настоящее время – сокращение пригодных мест обитания вследствие сельскохозяйственного освоения полупустынь и адыров (распашка, выпас скота), а также расширение поселений и развитие горнодобывающей промышленности. Отмечен пресс хищников (корсаки, шакалы, хори, хищные птицы, домашние собаки) [1, 10 и др.].

Разведение (содержание в неволе). В Кыргызстане не проводится. Содержится в зоопарках [13, 14], очень редко – в любительских террариумах [3, 18], случаи о размножении в неволе не известны [14].

Меры охраны существующие. Внесён в Приложение 1 CITES и в красные книги ряда государств. В Кыргызстане на территории существующих ООПТ ни одно из мест обитания вида не расположено, введён полный запрет на добычу, за нарушение которого установлена исковая ответственность; контроль за состоянием популяций и охрана вида возложены на государственную службу охотнадзора [11].

Меры охраны рекомендуемые. Разработка методов разведения, широкая пропаганда охраны и контроль за соблюдением запрета отлова. Неоднократно отмечалась срочная необходимость создания специального заказника в Ферганской долине [13, 14].

Transcaspian Desert Monitor

Varanus griseus (Daudin, 1803) ssp. *caspius* (Eichwald, 1831)

Status: *Endangered (category EN A4bc); E,* sporadically distributed South-Turanian subspecies of south-west-Palaearctic largest lizard species, endangered (near critically) in the country – marginal populations are in zone of intensive human economic land development. Subspecies area is mosaic and includes Iran, Afghanistan, Southern Kazakhstan and Middle Asia (other subspecies are in Northern Africa, Arabian Peninsula, Pakistan and Western India). In Kyrgyzstan it was registered in sandy, clayey and metal deserts and semi-deserts in arid plains and piedmount zone of Fergana region; at present it vanished in many habitats. The species is listed in Appendix I of CITES and in Red Books of adjacent former Soviet countries. It is diurnal active predator, females lay 6-20 eggs in June or beginning of July. Incubation is near 3 months, young appear after hibernation (in holes) in April and achieve reproductive age at 3-4th year. Limiting factors: agricultural development of habitats (ploughing-up, pasturage in arid zone), persecution by people and natural enemies. It is not bred in Kyrgyzstan, hunting and capture are prohibited, but habitats are not covered by protected territory. Development of breeding in captivity, wide explanatory work for people and control for capture prohibition are offered for conservation of the species.

Бутсуз кескелдирик, Жылан сымал кескелдирик

***Pseudopus apodus* (Pallas, 1775)**

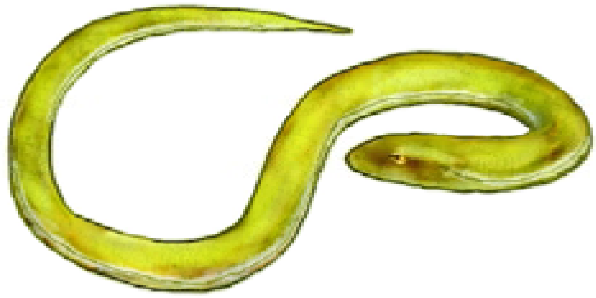

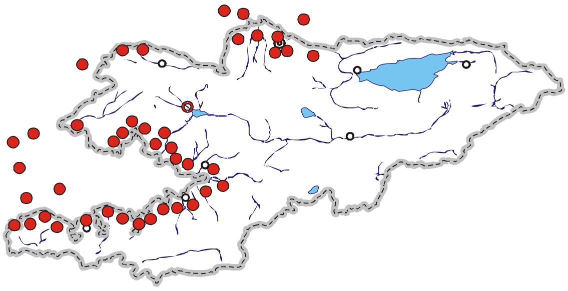

Кабырчыктуулар – Squamata – Чешуйчатые – Lizards and Snakes
Жылан кескелдириктер – Angunidae – Веретинициевые – Lateral Fold Lizards

Статусу: *NT* категория. Аз сандагы, монотипикалык уруунун кеңири таралуучу өкүлү, Кыргызстанда популяциясынын саны жана жашоо жерлери кыскарууда. Казакстандын Кызыл китебине киргизилген [10].

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Ареалы Балкан жарым аралы жана Крымдан тартып Кичи Азия, Кавказ, Ирак, Иран, Афганистан аркылуу Батыш Пакистан, Бадахшан, Орто Азия жана Түштүк Прибалхашка чейин жетет [1, 2, 10, 15]. Кыргызстанда – Чүй өрөөнүндө Фергана өрөөнүнө караган тоо кыркаларынын жана этектердин беттери (Түркстан, Алай, Ферган жана Чаткал), ошондой эле Талас облусунда Кыргыз тоо кыркаларынын батыш тарабында [6] жана Чаткал суусунун төмөн [19] жагында экени белгилүү. Кетмен – Төбө өрөөнүндө түрдүн болушу жөнүндө маалыматтарды тактоо зарыл.

Жашаган аймактары. Өрөөндөгү суулардын мезофилдик өсүмдүктөрү бар тектирлүү жайылмалары, тугайлар, талаалар жана сейрек токойлуу тоо этектердин беттери, чанда – түздөңдөрдөгү таштуу жарым чөлдөр жана сууга жакын дөңчөлөрдө, ошондой эле деңиз деңгээлинен 2300м бийиктикке чейин маданийиштирленген жерлер [1, 10 ж. б.]. Чүй өрөөнүндө түздөң жана тоо этектердин төмөнкү зонасында кездешет [6, 19, 20, 25], республиканын түштүгүндө деңиз деңгээлинен 2000м бийиктикке чейин көтөрүлөт (жетет) [1, 6, 19, 20, 25]

Саны. Кыргызстанда атайын изилдөөлөр жүргүзүлгөн эмес. Узуну 10км деги транссектада жагымдуу биотопордо 6 особго чейин жетет. Акыркы жылдары, өзгөчө Чүй өрөөнүндө [20] сейрек кездешет.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Кыргызстанда чоңдору (жетилгендер) чээнден март – апрелдин ортосунда чыгышат, өткөн жылы туулган особдор бир аз кечирээк, майга чейин [19, 20, 25]. Ургаачысы июнь-июлдарда 4 – 8 [10] жумуртка тууп (орточо көлөмү 20х40мм), 30 – 45 сутка созулган инкубациялык мезгилдин ичинде аларды кайтарат, анан адатта жайкы чээнге кирет. Өрөөндөрдө жана ысык келген тоо этектеринде жайкы чээни кышкыга өтөт [20], ал эми салкын түшкөн (болгон) шарттарда жана колдо багууда сентябрга чейин активдүү болушат, дагы ургаачылары жаштарын коргоп, атургай тамагынан да беришет [15]. Жыныстык жагынан 4 жылда жетилет. Отуруктуу түр, адатта жашыруун жеринен (ийиндер, таштардын коңулдары, бадалдардын түптөрү) 200- 300м ден алыс кетпейт; бутактарга да чыгалат, артынан саятүшүп куугунтуктаса сууга түшүп качып (качканга) кетүүгө жөндөмдүү [1 ж. б.]. Майда омурткасыздар, сцинктер жана кемирүүчүлөр менен азыктанат; айдоолордо зыянкечтерди кырып албетте пайда келтирүүчү түр.

Чектөөчү факторлор. Антропогенндик: жагымдуу жерлердин азайышы (жерлерди айдоо, мал жайуу), айыл чарбачылык жерлерде пестициддерди колдонуу, ошондой эле жергиликтүү элдердин түздөн – түз кырышы [1, 10, 20].

Көбөйтүү (колдо багуу). Кыргызстанда жүргүзүлбөйт. Террариумга кармап багууда азыгына анча талап кылбайт, бирок анын жетишсиздигин көтөрө албайт, ошондой эле жарыктын жетишсиздигинен; сейрек (чанда гана) көбөйөт [3,15, 18, 19].

Уюштурулган коргоо аракеттери. Учурда, Кыргызстанда атайлап коргобойт (коргоого алынган эмес), жашоо жерлеринин анча чоң эмес бөлүгү Токмок комплексинин жана Жылкелди токой заказниктин территориясында жайгашкан, ошондой эле Бешарал коругунун эң четки батыш бөлүгүндө жана мүмкүн Сарычелек биосфердик коругунун буфердүү зонасынын төмөнкү бөлүгүндө [20].

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Көбөйүүчү жерлерине микрозаказниктерди (кичи заказниктерди) уюштуруу, жашоо жерлерине жаратылышты пайдалануунун регламентациясын жүргүзүү, жергиликтүү тургундардын арасына зыянсыз (уусуз) түрдү коргоо боюнча кеңири пропаганда жүргүзүү.

Желтопузик

Pseudopus apodus (Pallas, 1775)

Статус: *Категория NT.* Немногочисленный широко распространённый представитель монотипического рода, с сокращающимися числом популяций и областью обитания в Кыргызстане. Внесён в Красную книгу Казахстана [10].

Распространение общее и в стране. Ареал простирается от Балканского полуострова и Крыма через Малую Азию, Кавказ, Ирак, Иран, Афганистан до Западного Пакистана, Бадахшана, Средней Азии и Южного Прибалхашья [1, 2, 10, 15]. В Кыргызстане – в Чуйской долине и склонах предгорий и хребтов, обращённых к Ферганской долине (Туркестанский, Алайский, Ферганский и Чаткальский), был также отмечен в Таласской обл. на западной оконечности Киргизского хр. [6] и низовьях р. Чаткал [19], сведения о нахождении вида в Кетмень-Тюбинской котловине нуждаются в уточнении.

Места обитания. Надпойменные террасы долинных рек, тугаи, степи и редколесья по склонам предгорий, с мезофильной растительностью, реже – каменистые полупустыни на равнинах и нагорьях в непосредственной близости от воды, и окультуренные земли, до высоты 2300 м н. у. м. [1, 10 и др.]. В Чуйской долине обитает на равнине и в нижней предгорной зоне [6, 19, 20, 25], на юге Республики поднимается в горы до 2000 м н. у. м. [1, 6, 19, 20, 25].

Численность. Специальные исследования в Кыргызстане не проводились. В подходящих биотопах встречаются до 6 экз. на транссекте 10 км, в последние годы встречается редко, особенно в Чуйской долине [20].

Образ жизни (жизненные циклы). Зимовка в Кыргызстане заканчивается в марте – середине апреля у взрослых, у особей прошлого года рождения – немного позже, до мая [19, 20, 25]. В июне-июле самка откладывает 4–8 (10) яиц (в среднем размером 20х40 мм), в течении инкубационного периода (30–45 суток) ухаживает за кладкой, и потом обычно уходит в летнюю спячку. В долинах и жарких предгорьях летняя спячка переходит в зимнюю [20], в более прохладных условиях и в неволе бывают активны до сентября, причём самки продолжают защищать молодых и даже уступают пищу [15]. Половозрелость наступает на 4-м году жизни. Осёдлый вид, обычно не отходит дальше 200–300 м от убежищ, в качестве которых использует норы и полости под камнями и между корней кустарников; может заползать на ветви, способен уходить от преследования в воду [1 и др.]. Питается беспозвоночными, мелкими сцинками и грызунами и т. п.; на полях является несомненно полезным видом, уничтожающим вредителей.

Лимитирующие факторы. Антропогенные: сокращение пригодных мест обитания (распашка земель, интенсивный выпас скота), применение пестицидов в сельскохозяйственных угодьях, а также прямое уничтожение местным населением [1, 10, 20].

Разведение (содержание в неволе). В Кыргызстане не проводится. При содержании в террариумах нетребователен к пище, но плохо переносит ее недостаток, а также слабое освещение; размножается редко [3, 15, 18, 19].

Меры охраны существующие. В настоящее время в Кыргызстане специально не охраняется; небольшая часть мест обитания находится на территориях Токмакского комплексного и Жылкельдинского лесного заказников, в крайней западной части Беш-Аральского заповедника и, возможно, в нижней части буферной зоны Сары-Челекского биосферного заповедника [20].

Меры охраны рекомендуемые. Создание микрозаказников в местах размножения, регламентация природопользования в местах обитания, широкая пропаганда охраны вида как безвредного (неядовитого) и полезного среди коренного населения.

Sheltopusik, or Armour Glass-lizard

Pseudopus apodus (Pallas, 1775)

Status: *Near Threatened (category NT),* the representative of monotypic large apodal lizard genus, with a reducing number in natural populations. Specific area includes Balkan and Crimea Peninsulas, Caucasus and South-western Asia up to Balkhash Lake. In Kyrgyzstan it populates plains and piedmount zone in Tchu Valley and Fergana region, with mesophylous vegetation, up to 2,000 m above sea level, also is recorded in lowest parts of Talas and Chatkal valleys. It is diurnal predator, catching invertebrates, small rodents and skinks; females laid 4–10 eggs in June – July. Lizards are active from March – April up to July, young appear next year after the hibernation and achieve reproductive age at 4th year. Number in Kyrgyzstan is small: up to 6 specimens per 10-km dairy examination in habitats. Limiting factors: agricultural development of habitats (ploughing-up and pasturage) and direct persecution by people. The species is not bred and specially protected in Kyrgyzstan; it is included into Red Data Book of adjacent Kazakhstan. Development of breeding in captivity, wide explanatory work for people, are offered for the conservation of the species.

Кадимки тартак сцинк

Novoeumeces schneideri (Daudin, 1802) ssp. *princeps* (Eichwald, 1839)

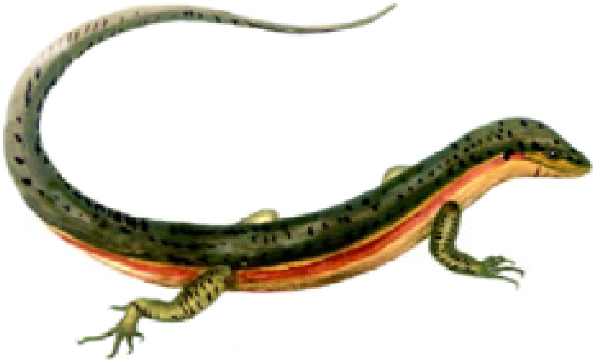

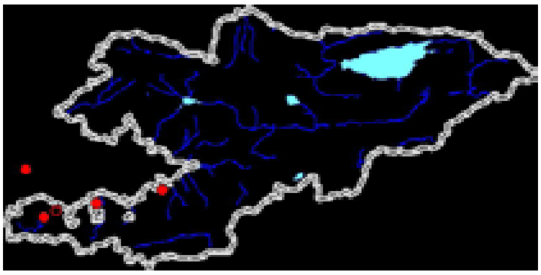

Кабырчыктуулар – Squamata – Чешуйчатые – Lizards and Snakes
Сцинктер – Scincidae – Сцинковые – Skinks

Статусу: *EN Blab (iii)* категория. Түштүктүн батыш – палеарктикалык түрдүн бирин – сериндик таралуучу түштүк-туран түрчөсү. Кыргызстанда абдан аз сандагы чачыранды популяциялары менен көрсөтүлгөн; түрдүн чет жакадагы таралышы коркунучда турат; Тажикстандын Кызыл китебине киргизилген (2 категория) [12].

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Түрдүн ареалдары – Түштүк-батыш Алжирден тартып Батыш Индияга чейин. Урууга тиешелүүлүктү жана түрчөгө бөлүнүшү дискуссиондук [29, 30, 31]. *N.S.princeps* Чыгыш Турция, Ирак, Иран, Чыгыш Кавказ, Афганистан, Орто Азиянын түштүгүн (түндүккө карай Нуратоо жана Чардадыр тоолоруна чейин), Пакистан жана Түндүк-Батыш Индияны [1, 15, 30, 31] мекендейт . Кыргызстанда: Түркстан кыркаларынын тоо этектери (Тахтобоз тоо кыркасы [20], Лейлек жана Сох [19] суулардын төмөн жагы [6] жана Араван кыштагына [20] жакын Кекмек тоонун этегинин чыгышы (түр ареалынын четки чыгыш точкасы).

Жашаган аймактары. Аздыр-көптүр тоо этектери менен тыгыз байланышта, бак дарактуу өсүмдүктөр ээлеген өтө таштуу (жагымдуу) беттерди (жантайалады) жана чополуу жерлерди ээлейт; кээ бир жерлерде суулардын кургак (курган калган) нуктарын, тугайларды, кумдарды, жүзүмдөрдү ж.б. ээлейт [1]. Кыргызстанда деңиз деңгээлинен 1200м бийиктикке чейин кездешет, бирок өтө таштуу (шагылдуу) жантаймаларда, балким бул жерлерге эл жашаган жыш райондордон сүрүлүп келген.

Саны. Бардык жерлерде сейрек [12, 20]. Кыргызстанда популяцияснын азыркы абалы жөнүндө материалдар жок. Азыркы кезде Ош жана Баткен облустарынын 3 локалитеттеринен 4 особдору табылганы чынында (чыныгуу) белгилүү [6, 12, 20].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Кемирүүчүлөрдүн, куштардын, таш бакалардын ийиндеринеде жашайт, узундугу 2м, терендеги 60см ге ийиндерди өзү казат [1]. Чээни башка кескелдириктерден кечирээк, май айыда чыгат. Күндүз активдүү жашыныш үчүн таштардын арасын [19] жана жаракаларын пайдаланат. Омурткасыздар, негизинен курт-кумурскалар жана алардын личинкалары менен азыктанат, ирилери кээ бирде геккондорду жана кеснектерди [1] жешет. Ургаачысы июль-августта 6 – 9 жумуртка туун [1], ал жаңы эле туулган особдорду кайтарат деген маалыматтар бар [20]; жаштары кышташ үчүн жана дайыма жашырыныш үчүн келерки жайга чейин энесинин ийиндерин пайдаланышат.

Чектөөчү факторлор. Кыргызстанда – жерлерди өздөштүрүү жашоого ылайыктуу жерлеринин кыскарышына алып келүү, табигый аз сандуулугу жана түрдүн таралышынын физика-географиялык жана климаттык обастарда обочолонгондугу [19], жырткычтардын (корсактар, күсөндөр, ири жыландар, жырткыч куштар ж.б) кол салышы жана адамдын кырып жоготушу, балким террариумистилердин кармашы [20].

Көбөйтүү (колдо багуу). Тартак сцинк – террариум-сүйүүчүлөрдүн жана зоопарктардын жашоочусу [3, 15, 18], колдо багууда көбөйүшүүсү белгилүү, Кыргызстанда көбөйтүү жүргүзүлбөйт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Учурда, Кыргызстанда коргоого алынган эмес. Өзгөчө коргоодогу жаратылыш территорияларында (ӨКЖТ) түрдүн бир дагы жашаган аймактары белгиленген эмес. Тажикстандын Кызыл китебине киргизилген [12].

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Жашоочу жерлеринде жаратылыш пайдалануунун регламентациясы (жайыттарды азайтуу, аридүү биотопторду бадалдуу токойлору менен алгачкы абалына (кейпине) келтирип сактоо, ошондой эле көбөйтүүнүн методдорун иштеп чыгуу, түрдү коргоо боюнча пропаганда жүргүзүү жана сүйүүчүлөрдүн кармоосуна (кармашына) тыюу салуу.

Длинноногий сцинк Шнайдера

Novoeumeces schneideri (Daudin, 1802) ssp. *princeps* (Eichwald, 1839)

Статус: *Категория EN B1ab(iii)*. Спорадично распространённый южно-туранский подвид южного западно-палеарктического вида, представленный в Кыргызстане разрозненными очень малочисленными [19, 20] популяциями, уязвимыми на периферии области распространения вида; включён в Красную книгу Таджикистана (категория 2) [12].

Распространение общее и в стране. Ареалы вида – от Юго-Западного Алжира до Западной Индии. Родовая принадлежность и подвидовое разделение дискуссионны [29, 30, 31]. *N. s. princeps* населяет Восточную Турцию, Ирак, Иран, Восточный Кавказ, Афганистан, юг Средней Азии (на север до гор Нуратау и Чардары), Пакистан и Северо-Западная Индия [1, 15, 30, 31]. В Кыргызстане – предгорья Туркестанского хр. (хр. Тахтобоз [20], низовья рек Ляйляк [6] и Сох [19]) и восточное подножие хр. Кеклик-Тоо около с. Араван [20] (крайняя восточная точка видового ареала).

Места обитания. Более или менее тесно связан с предгорьями, населяя как лёссовые и глинистые, так и сильно каменистые склоны, обычно с редкой древесно-кустарниковой растительностью, местами населяет сухие русла рек, тугаи, пески, виноградники и т.п. [1]. В Кыргызстане отмечен на высотах до 1200 м н. у. м., только на сильно каменистых опустыненных склонах, куда, вероятно, был оттеснён из густонаселённых районов.

Численность. Всюду редок [12, 20]. Материалов о современном состоянии популяций в Кыргызстане нет; достоверно известно о нахождении четырёх особей в трёх вышеупомянутых локалитетах в Баткенской и Ошской областях [6, 19, 20].

Образ жизни (жизненные циклы). Живет в норах грызунов, птиц, черепах, копает и собственные норы до 2 м в длину и 60 см в глубину [1]. Зимовку заканчивает позже других ящериц, в мае. Активен днём, в качестве убежищ использует скопления скальных обломков [19] и трещины. Питается беспозвоночными, главным образом насекомыми и их личинками, крупные иногда поедают гекконов и ящурок [1]. Самка откладывает 6–9 яиц в июле-августе [1], есть данные, что самка охраняет новорождённых особей [20]; молодые до следующего лета используют материнскую нору для зимовки и постоянного убежища.

Лимитирующие факторы. В Кыргызстане – сокращение пригодных мест обитания вследствие освоения земель в местах обитания, естественная малочисленность и изолированность на физико-географическом и климатическом пределах области распространения вида [19], пресс хищников (корсак, хорь, крупные змеи, хищные птицы и др.) и уничтожение человеком, возможно, вылов террариумистами [20].

Разведение (содержание в неволе). Длинноногий сцинк – нередкий обитатель любительских террариумов и зоопарков [3, 15, 18], известны случаи размножения в неволе. В Кыргызстане разведение не проводится.

Меры охраны существующие. В настоящее время в Кыргызстане не охраняется, на территориях существующих ООПТ ни одно из известных мест нахождения и возможных мест обитания не находится. Занесён в Красную книгу Таджикистана [12].

Меры охраны рекомендуемые. Регламентация природопользования в местах обитания (снижение пастбищной нагрузки, сохранение аридных биотопов с кустарниковыми зарослями в первозданном виде), а также разработка методов разведения, пропаганда охраны вида и введение запрета на отлов любителями.

Schneider's Gold Skink

Novoeumeces schneideri (Daudin, 1802) ssp. *princeps* (Eichwald, 1839)

Status: *Endangered (category EN B1ab (iii))*, this is sporadically distributed south-Turanian subspecies of south-west-Palaearctic species, critically endangered in the country (scanty marginal populations at extreme eastern edge of specific area). It populates loess, clayey and stony semi-deserts in arid plains and piedmount slopes with shrubby vegetation. It is diurnal active insectivore species; hibernation finishes in May, females lay 6–9 eggs in July – August and guard the hole with young generation. In Kyrgyzstan it is still known by four registrations in separate low-mountain spurs of Turkestan and Alai Mountains, up to 1,200 m above sea level. Limiting factors: reducing of areas of occupancy owing to virgin land development, persecution by people and natural enemies, natural low abundance in isolated marginal populations. The species is neither bred and nor protected in the country. Decreasing of anthropogenic influence in habitats, development of breeding in captivity, wide explanatory work for people and control for capture prohibition are offered for conservation of the species.

Чыгыш кумчул муунткучу

Eryx tataricus **(Lichtenstein, 1823)**

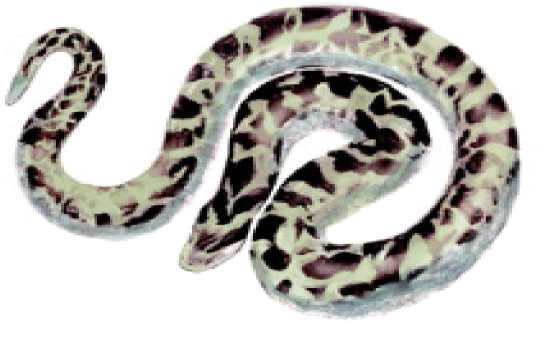

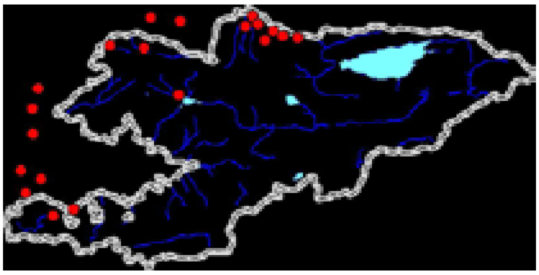

Кабырчыктуулар – Squamata – Чешуйчатые – Lizards and Snakes
Жыландар – Boidae – Ложноногие змеи – Boas

Статусу: *NT к*атегория. Тукумдун майда өкүлдөрүн камтыган уруудагы 10 түрдүн бирөөсү, бардык түрлөр CITESтин II Тиркемесине киргизилген [4 ж. б.]. Кыргызстанда: жашоочу жерлери азайып бараткан саны анча көп эмес түр, анткени локалду жана сейрек [4] (III категория), түр Түркмениянын жана Тажикстандын (категория 2) Кызыл китептерине киргизилген

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Түрдүн ареалы Ирандан тартып Түштүк Монголияга чейин, түндүктө 49чу параллелине жетет [1, 4 ж. б.]; Казакстанда жана Орто Азия Вахш, Пяндж жана Сурхандарья сууларынан өзөөнүнөн башка, кеңири таралучуу белгилүү болгон алтысынан наминативдүү түрчөсү кездешет [1, 4.] Кыргызстанда: Чүй өрөөнү жана Кыргыз Алатоосунун этектери, чыгышта Токмокко чейин, батышта Талас өрөөнү, Кетмен Төбө ойдуңу жана Баткен облусунун түндүк – чыгыш бөлүгү [6, 19, 20, 25].

Жашаган аймактары. Чополуу жана түздүктө талааларга айланган жарым чөлдөр, жантаймалар жана суу өрөөндөрдө – Кыргыз жана Талас кыркалардын тоо этектери жана ушулардын эле өрөөндөрү, чополуу жана шагылдуу чөлдөр жана жарым чөлдөр – Түркстан кыркаларынын тоо этектери жана Кетментөбө ойдуңу [6, 25 ж. б.]. Деңиз деңгээлинен 1500м бийикке чейин тоолорго көтөрүлбөйт [19].

Саны. Кыргызстанда болжол менен бардык жерлерде саны аз. Жашоо тиричилиги жашыруун өткөндүктөн атайын маалыматтар жок; Чүй өрөөнүндө узуну 10 км жана туурасы 4м транссектада 2 особго чейин саналган [20]. Кээ бир жерлерде, мисалы, Байтик өрөөнүнөн жогору Алаарча суусунун жайылмасында акыркы 10 – 20 жылда кездешкен эмес [19, 20].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Күүгүмдө жана түнкүсүн активдүү, жашынууга ар кандай ийиндерди жана таштардын, жарлардын, бадалдардын түбүндөгү боштуктарды (коңулдарды) пайдаланат. Чүй жана Талас өрөөндөрүндө чээнден апрелде чыгат [20]. Жыныстануусу (үйүгүшүүсү) апрель- майда. Жумуртка тирүү туучу түр, саны 6 – 34 жеткен жаштары [1, 15] шарттарга жараша ар кандай убактарда чыгышат, Кыргызстанда июлдун аягы – сентябрда [20]. Жердин катуулугуна жараша 0,9 – 2,5м тереңдикке кирип биринчи суук түшөргө чейин [1, 9] чээнге өтүшөт. Майда сойлоочулар (сцинктер, кескектер) жана сүт эмүүчүлөр, чанда куштар жана курт-кумурскалар менен азыктанат [1, 20, 25]; зыянкеч кемирүүчүлөрдүн жана саранчалардын санын активдүү жөнгө салуусу менен албетте пайдалуу түр. Табылгасын денеси менен кысып муунтуп өлтүрөт.

Чектөөчү факторлор. Антропогенндик өзгөрүлүшүнүн натыйжасында (айдоо, малды жайуу) жашоого жагымдуу жерлеринин азайышы, жергиликтүү элдердин түздөн-түз кырып жоготушуусу, балким коммерция үчүн чексиз түрдө кармоо [20].

Көбөйтүү (колдо багуу). Уруунун башка түрлөрүндөй эле террариум сүйүүчүлөрдүн жана зоопарктардын обьектиси [3, 15, 18]. Колдо багып көбөйтүү оңой [15, 20], бирок Кыргызстанда көбөйтүлбөйт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Учурда, Кыргызстанда коргоого алынган эмес. Токмок комплексттүү заказниктин территориясында анча чоң эмес популяциясы болушу мүмкүн [20].

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Талаа зыянкечтерди кырып жоготууда түрдүн пайдасы жөнүндө коргоону пропагандалоо, элдик медицина үчүн түрдүн жараксыз экендиги жөнүндө жергиликтүү эл арасында түшүндүрүү иштерди жүргүзүү, коммерция үчүн кармоого тыюу салуу, бажы мекемелери үчүн ал жөнүндө маалыматтарды басып чыгаруу.

Восточный удавчик

Eryx tataricus (Lichtenstein, 1823)

Статус: *Категория NT*. Один из 10 видов рода, объединяющего мелких представителей семейства, все виды которого включены в Приложение II CITES [4 и др.]. В Кыргызстане – немногочисленный вид, места обитания которого сокращаются; вид занесён в красные книги Туркмении, где локален и редок [4] (категория III), и Таджикистана (категория 2) [13].

Распространение общее и в стране. Ареал вида простирается от Ирана до Южной Монголии, на севере достигает 49-й параллели [1, 4 и др.]; в Казахстане и Средней Азии, кроме бассейнов рек Вахш, Пяндж и Сурхандарья, встречается номинативный подвид [1, 4], наиболее широко распространённый из шести известных. В Кыргызстане – Чуйская долина и предгорья Киргизского хр. на восток до г. Токмак, запад Таласской долины, Кетмень-Тюбинская котловины и северо-восточная часть Баткенской области [6, 19, 20, 25].

Места обитания. Глинистые и лёссовые остепнённые полупустыни на равнинах, склонах и по долинам рек – в предгорьях Киргизского и Таласского хребтов и в одноименных долинах, глинистые и щебнистые пустыни и полупустыни – в предгорьях Туркестанского хр. и Кетмень-Тюбинской котловины [6, 25 и др.]. В горы поднимается до высоты 1500 м н. у. м. [19].

Численность. В Кыргызстане предположительно повсеместно низкая, специальные данные, вследствие скрытного образа жизни, отсутствуют; в Чуйской долине учитывались до 2 особей на транссекте шириной 4 м и длиной 10 км [20]. В некоторых местах, например, в пойме р. Ала-Арча выше Байтикской долины, последние 10-20 лет не отмечался [19, 20].

Образ жизни (жизненные циклы). Активен в сумеречное время и ночью, для убежищ использует различные норы и полости под камнями, обрывами и корнями кустарников. Зимняя спячка в Чуйской и Таласской долинах заканчивается в апреле [20]. Спаривание в апреле – мае. Яйцеживородящий вид, молодые в числе 6–34 [1, 15] появляются в различное время в зависимости от условий, в Кыргызстане – в конце июля – сентябре [20]. На зимовку уходит перед первыми заморозками [1, 19], зарываясь в зависимости от плотности грунта, на глубину 0,9–2,5 м. Питается мелкими пресмыкающимися (сцинки, ящурки) и млекопитающими, реже птицами и насекомыми [1, 20, 25]; является несомненно полезным видом, активным регулятором численности вредных грызунов и саранчовых. Добычу душит, обвивая кольцами тела.

Лимитирующие факторы. Сокращение пригодных мест обитания вследствие антропогенных изменений (распашка земель, интенсивный выпас скота), прямое уничтожение местным населением, возможно, вылов для коммерческого использования [20].

Разведение (содержание в неволе). Как и все виды рода – популярный обитатель любительских террариумов и зоопарков [3, 15, 18]. В неволе разводится легко [15, 20], но в Кыргызстане разведение не осуществляется.

Меры охраны существующие. В настоящее время в Кыргызстане не охраняется. Возможно, небольшая популяция находится на территории Токмакского комплексного заказника [20].

Меры охраны рекомендуемые. Пропаганда охраны вида как уничтожающего полевых вредителей, разъяснительная работа среди коренного населения о бесполезности применения вида в народной медицине, запрет на коммерческий отлов, издание информационных материалов для таможенных служб.

Tatary Sand Boa

Eryx tataricus (Lichtenstein, 1823)

Status: *Near Treatened (category NT),* Turan-Centralasian representative of small boa genus, with reducing number in the country. In Kyrgyzstan nominative the most widespread subspecies occur in dry steppe plains and piedmount slopes in Tchu and Talas Valleys, clayey and metal semi-deserts in Ketmen-Tyube Hollow and Fergana region. It is ovoviviparous snake, hibernation finishes in April, copulation is observed in April – May, young snakes appear at the end of July – September. Prey mostly is small terrestrial vertebrates and insects. Stock in the country is small everywhere: up to two specimens per the transsect 10 km X 4 m. Limiting factors: transformation of habitats and uncontrollable collection for commercial purposes. Breeding in captivity is not difficult but at present absent in Kyrgyzstan. At present time small population is protected by common routine in Tokmak wildlife area only. Options offered to protect this species: prohibition of export (informational leaflet publication for customs service) and explanatory work for people (about falsity of a value for traditional medicine).

Чарала сойлок

Spalerosophis diadema **(Schlegel, 1837) ssp.** ***schiraziana*** **(Jan, 1865)**

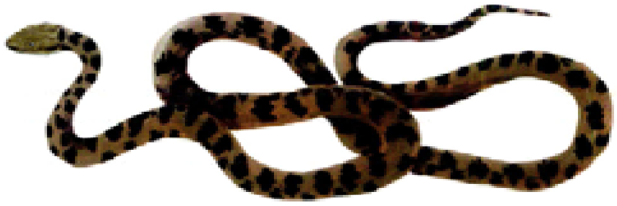

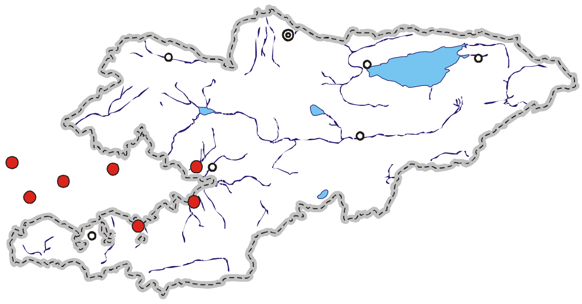

Кабырчыктуулар – Squamata – Чешуйчатые – Lizards and Snakes
Суу жылан сымалдуу – Colubridae – Ужеобразные змеи – Typical, or Colubrid, Snakes

Статусу: *CR C 2 b* категория. Түштүктүн батыш – палеарктикалык түрдүн белгилүү 4 түрчөсүнөн бирөөсү; Кыргызстанда түрдүн ареалынын чегинде 1 - 3 обочолонгон өтө аз сандагы (такыр жоголуп кетиши мүмкүн) популяциялары белгилүү, алардын жашаган жерлери антропогендик таасир астындагы зонада.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Бул түр Түндүк-Батыш Африкадан тартып Түндүк Индияга чейин таралган. *S.d. schiraziana* ареалы Иран, Түндүк жана Батыш Афганистан, Орто Азия жана Түштүк Казакстанды камтыйт. Ареалы Түндүк-Чыгышта Амурдарыя жана Чыгыш Кызылкум, ал эми Сырдарыя боюнча Фергана өрөөнүнө чейин жетет [1]. Кыргызстанда Пулгон кыштактын айланасында [6, 7], Ош шаарына жакын (түрдүн ареалынын эң чыгыштагы точкасы) [25] жана Кочкор Ата жана Сузак айылдардын ортосундагы жолдордо табылганы белгилүү [20].

Жашаган аймактары. Деңиз деңгээлинен 1500м бийиктикке чейин бадалду жана чөптүү өсүмдүктөрү сейрек келген кумдуу, чополуу жана таштуу жарым чөл жана чөлдөрдөгү участкалар; суулардын жээктериндеги такыр жарлар жана кумчул чычкандардын колониясы [1, 19]. Кыргызстанда тоо этектеринде зооналарга жакын чополуу дөңдөрдө кездешкени белгилүү [20].

Саны. Отро Азияда Копетдаг, Мургаб суусунун жайылмасы жана Пяндж суусунун төмөн жагынан башка калган жерлеринде саны төмөн; Фергана өрөөнүндө өтө аз. Кыргызстанда болгону 3 жолу табылганы белгилүү: 1884 жылы Ош шаарына жакын, 1988 жылы Пулгон кыштагынын айланасы [6, 7, 25] жана 2005 ж. май айында Кочкората жана Сузак айылдардын ортосундагы жолдо [20].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Кыргызстанда изилденген эмес. Жылуулукту сүйүүчү түр [3], чээндеги мөөнөтү 100 суткага жакын созулат (Түркменияда марттын башында бүтөт [1]). Жыныстануушусу июнда, июль-августа 3 – 14 жумуртка тууйт [15], инкубациясы 2 - 3 ай созулат. Күндүз активдүү. Сойлоп жүрүүчүлөр (геккөндөр, агамалар, кескектер, ок – жылан) жана сүт эмүүчүлөр (Кызыл куйрук кумчул, афган момолойю) менен азыктанышат. Денесин чалып табылгасын муунтуп өлтүрөт. Ийиндерге жана таштардын арасындагы коңулдарга, жарлардын тешиктерине кирип жатышат. Кишини көргөндө коркунучтуу ышылдап, оозун дээрлик 180° чейин ачууга жөнөмдүлүгүн көрсөтөт [19].

Чектөөчү факторлор. Жашаган жерлеринин өзгөрүлүшү жана тынчсыздандыруу фактору, түр ареалынын түндүк – чыгыш чегинде географиялык жана климаттык экстремалдык шарттардын таасир этиши.

Көбөйтүү (колдо багуу). *S.d.schiraziana* – террариум сүйүүчүлөрдүн популярлык обьектиси, көбөйтүү салыштырмалуу жеңил, колдо кармоонун жакшы шарттарында жылына эки жолу тууйт – ноябрда [15]. Кыргызстанда колдо кармап багуусу жөнүндө маалыматтар жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргызстанда Фергана өрөөнүндө жана шериктеш өлкөлөрдө атайын коргоого алынган эмес. Өзгөчө коргоодогу жаратылыш территорияларында белгилүү табылган жерлеринин бирөө да жана табыла турган жерлери көрсөтүлгөн эмес.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер Популяцияларын издеп табуусун улантуу, кийинчерээк жагымдуу жерлерге көбөйүшү үчүн колдо багып көбөйтүүнү уюштуруу, жыланды кармоого тыюу салуу.

Пятнистый или Диадемовый, полоз

Spalerosophis diadema (Schlegel, 1837) ssp. *schiraziana* (Jan, 1865)

Статус: *Категория CR C2b*. Один из 4 известных подвидов южного западно-палеарктического вида, имеющий южно-туранское распространение; в Кыргызстане – 1–3 изолированные критически малочисленные (возможно, уже исчезнувшие) популяции на пределе видового ареала, в зоне антропогенного воздействия на местообитания.

Распространение общее и в стране. Вид распространён от Северо-Западной Африки до Северной Индии, ареал *S. d. schiraziana* охватывает почти весь Иран, Северный и Западный Афганистан, Среднюю Азию и Южный Казахстан, на северо-восток до дельты Амударьи и Восточного Кызылкума, а по Сырдарье простирается в Ферганскую долину [1]. В Кыргызстане отмечен в окрестностях с. Пульгон [6, 7], около г. Ош (самая восточная точка видового ареала) [25] и на дороге и между селами Кочкор-Ата и Сузак [20].

Места обитания. Участки с редкой травянистой и кустарниковой растительностью в песчаных, глинистых и каменистых полупустынях и пустынях, на высотах до 1500 м н. у. м., нередко на лёссовых обрывах по берегам рек, и в колониях песчанок [1, 19]. В Кыргызстане был отмечен среди выходов скал на глинистых холмах в предгорьях [20].

Численность. В Средней Азии низкая везде, кроме Копетдага, поймы р. Мургаба и низовий р. Пяндж; в Ферганской долине – очень низкая; в Кыргызстане достоверно известны всего три находки – в 1884 году около г. Ош, в 1988 году в окрестностях с. Пульгон [6, 7, 25], и в мае 2005 года на дороге и между селами Кочкор-Ата и Сузак [20]..

Образ жизни (жизненные циклы). В Кыргызстане не изучен. Теплолюбивый вид [3], длительность зимовки около 100 суток (в Туркмении заканчивается в начале марта [1]), спаривание в июне, яйца в количестве 3–14 откладывают в июле-августе [15], период инкубации – 2–3 месяца. Активен днём, питается пресмыкающимися (гекконы, агамы, ящурки, стрела-змея) и млекопитающими (краснохвостая песчанка, афганская полёвка), добычу душит, обвивая кольцами тела; укрывается в норах и различных полостях под камнями, промоинах под обрывами, при встрече с человеком угрожающе шипит и делает выпады с широко открытой пастью, которую способен раскрывать почти на 180° [19].

Лимитирующие факторы. Изменение мест обитания и фактор беспокойства, экстремальные физико-географические и климатические условия на северо-восточном пределе видового ареала.

Разведение (содержание в неволе). *S. d. schiraziana* – популярный объект любительского террариумизма, сравнительно легко размножается, при хороших условиях содержания делает вторую кладку в году, в ноябре [15]. О содержании в неволе в Кыргызстане сведений нет.

Меры охраны существующие. В Кыргызстане, в Ферганской долине и в сопредельных стенах специально не охраняется, на территориях существующих ООПТ ни одно из известных мест нахождения и возможных мест обитания не находится.

Меры охраны рекомендуемые. Продолжить поиски популяций, организовать разведение вида в неволе с последующим выпуском в подходящие ненарушенные места обитания, запрет на отлов змей.

Diadem, or Clifford's Rat, Snake

Spalerosophis diadema (Schlegel, 1837) ssp. *schiraziana* (Jan, 1865)

Status: *Critically Endangered (category CR C2b)*, this is south-Turanian subspecies of south-west-Palaearctic variable species, one of rarest snakes in Kyrgyzstan (marginal populations in easternmost possibly isolated part of specific area, in zones of human disturbance of environment), valuable snake for amateur terrariums. Subspecies is registered in Iran, Western Afghanistan, Western Pakistan, Southern Kazakhstan and all former Soviet Middle-Asian country (other subspecies are in Northern Africa, Arabian Peninsula and North-western India); it populates arid plains with sparse herb and shrubby vegetation, often gerbil colonies and loess gullies in riversides. The specific biology is weakly studied, in Kyrgyzstan – quite unknown (it was found in the middle of April in clayey hills with rocky denudations). Number is extremely small: there are only 3–4 reliable records known in Kyrgyzstan since 1884, in Osh town vicinities, in lower part of Shakhimardan River gorge and between Kochkor-Ata and Suzak villages. Limiting factors: anthropogenic transformation of habitats, extreme climatic conditions for the species at the area margins. It is not bred in Kyrgyzstan, special protection measures are not undertaken. Options offered for conservation of the species: to continue the studies of populations, to organize breeding in capture and re-acclimatization in suitable protected undisturbed habitats, to prohibit the collection/export of snakes.

Ренарддын боздоң чаар жыланы

Vipera ursinii (Bonaparte, 1835) ssp. *renardi* (Christoph, 1861)

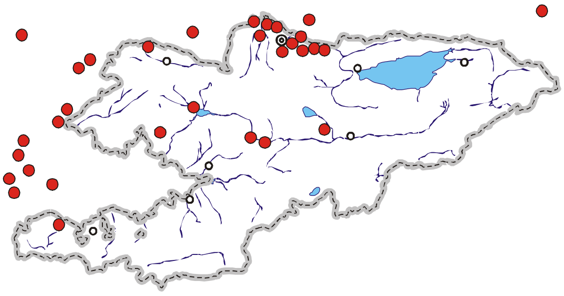

Кабырчыктуулар – Squamata – Чешуйчатые – Lizards and Snakes
Чаар жыландар – Viperidae – Гадюки – Vipers, or Adders

Статусу: *VU A4bc* категория. Түштүктүн батыш – палеарктикалык түрүнүн кара деңиз-түндүк турандык мозаика түрүндө таралуучу түрчө. Кыргызстанда – саны кыскарып бараткан бирин-сериндик болуп кездешүүчү түр. Серпентарияларда уу – фармацевтикалык сырьёну, алыш үчүн багылат. IUCNRLTS EN Alc+2c [27] категориясы менен Өзбекстандын [13] Кызыл китебине, ал эми Европа популяциялары - CITESтин I Тиркемесине [13] киргизилген.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Түрчөнүн ареалы Буг жана Кавказ дарыяларынан тартып Алтай менен Кытай Жунгариясына чейин жетет, Орто Азияда бөлүнгөн (Жунгар Ала тоосунан тартып Түндүк жана Чыгыш Кызыл Кумга чейин). Европа, Турция, Түндүк Иран жана Кавказда башка (бөлөк) түрчөлөр [1]. Кыргызстанда – Кыргыз Алатоосунун этектери, Талас жана Чүй (батышка карай Шамшы суусуна чейин) өрөөндөрү; Мурун болсо дагы Түштүк Кыргызстанда [13], Атойнок кыркаларды түштүк беттери, Кетмен – Төбө ойдуну жана Орто – Нарын чуңкуру [1, 19]. Каратал – Жапырык коругунда табылганы жөнүндө маалыматтар далилденгенге муктаж.

Жашаган аймактары. Жашаган биотоптор ар түрдүү: бийик тоолуу талаалар [1], жарлар, таштуу жантаймалар (беттер), туздуу жарым чөлдөр, шалбалуу жайылмалар, көлмөлөрдүн жээктери [1], деңиз деңгээлинен 1500м бийикке чейинки тоолор. Антропоценоздордон качат (тынчсыздандыруу факторго сезгич). Кыргыз жана Талас кыркалардын тоо этектеринде жана ушул эле айтылган өрөөндөрдө суу жана көл жээктеринен алыс эмес тала ландшафтарды ээлейт (мекендейт) [19, 20].

Саны. Кыргызстанда бардык жерлерде саны аз (төмөн): учетко алынган узуну 20км, туурасы 4м транссектада 3 особдон ашпайт [20]. Акыркы учурда, айдалган жерлерде, же тоо иштери өткөзүлгөн, же жол салынган, ошондой эле обочолонгон локалитеттерде ж. б. катоо жүргүзүлгөн эмес.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Чээнден марттан (Чүй өрөөнү) тартып апрелдин ортосуна (Кыргыз Алатоосунун этектери жана Талас өрөөнү) чейин [20]. Жыныстануусу апрель-майда. Тирүү туучу түр, балдарын (5-6) июлдун аягынан тартып сентябрга чейин тууйт. Курт-кумурскалар (түз канаттуулар), майда сойлоочулар (сцинктер, кескектер) жана сүт эмүүчүлөр, чанда гана балапандар менен азыктанат [1, 20, 25]. Кемирүүчүлөр жана саранчаларды кырып жоготуушусу менен пайдалуу [1]. Адатта түнкүсүн активдүү, ийиндерге, таштардын арасына жашынышат. Жалгыздап, же анча чоң эмес топторду түзүп кышташат. Уулуу, бирок киши үчүн зыянсыз [1].

Чектөөчү факторлор. Жашаган жерлеринин өзгөрүлүшү жана тынчсыздандыруучу фактордун күчөшүү (талааларды айдоо, көлдөрдүн жээктерин айыл чарбалыкка колдонуу (пайдалануу), пестициддерди колдонуу жана кишинин түздөн-түз куугунтукташы [11], серпентариялар ж. б. үчүн чексиз кармоо [20].

Көбөйтүү (колдо багуу). Учурда, Кыргызстанда көбөйтүүсү жүргүзүлбөйт. Мурун серпентарияда кармалчы. Стресстерге өтө сездиргич болгондуктан террариумдарга сейрек (чанда гана) кармалат [3, 18]. Ташкенттин [11] ж. б. зоопарктарда бир нече жолу тукуму алынган.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Учурада, Кыргызстанда коргоого алынган эмес. Анча чоң эмес популяциялары Каратал – Жапырык коругунда жана Токмок комплекстүү заказникте мүмкүн дагы эле болсо сакталып калган [20].

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Кыштоочу жана көбөйүүчү жерлерине кичи коруктарды уюштуруу. Талаа зыянкечтерин кырып жоготуу катарында түрдү коргоону пропагандалоо, элдик медицинада түрдүн жараксыз жөнүндө жергиликтүү элдердин арасына түшүндүрүү иштерин жүргүзүү, ар кандай максат үчүн кармоого толук тыюу салуу.

Степная гадюка Ренарда

Vipera ursinii (Bonaparte, 1835) ssp. *renardi* (Christoph, 1861)

Статус: *Категория VU A4bc*. Причерноморско-северотуранский мозаично распространённый подвид южного западно-палеарктического вида; в Кыргызстане – спорадично встречающийся, с сокращающейся численностью. Содержится в серпентариях для получения яда – фармацевтического сырья. Вид внесён в IUCN RLTS с категорией EN A1c+2c [27] и в Красную книгу Узбекистана [13], европейские популяции – в Приложение I CITES [13].

Распространение общее и в стране. Ареал подвида простирается от р. Буг и Кавказа до Алтая и Китайской Джунгарии, с обособленной частью в Средней Азии (от Джунгарского Алатау через Северный и Западный Тянь-Шань до Ферганской долины и Восточного Кызылкума); в Европе, Турции, Северном Иране и на Кавказе – другие подвиды [1]. В Кыргызстане – предгорья Киргизского хр., в Таласской и Чуйской (на восток до р. Шамси) долинах; в прошлом был отмечен также в Южном Кыргызстане [13], южных отрогах Атойнокского хр., в Кетмень-Тюбинской котловине и Средне-Нарынской впадине [1, 19]. Сообщения о находках в Каратал-Жапырыкском заповеднике нуждаются в подтверждении.

Места обитания. Населяемые биотопы весьма разнообразны: различные, в том числе высокогорные [1], степи, овраги, каменистые склоны, солянковые полупустыни, луговые поймы, берега водоёмов [1], в горах до 1500 м н. у. м., антропоценозов явно избегает (чувствителен к фактору беспокойства). В предгорьях Киргизского и Таласского хребтов и в одноименных долинах населяет степные ландшафты, придерживаясь пойм рек и побережий озёр [19, 20].

Численность. В Кыргызстане повсеместно низкая: по данным учётов в период размножения, не превышает 3 особей на транссекте шириной 4 м и длиной 20 км [20]. В последнее время не регистрируется в ряде местообитаний, где были проведены распашка, или горные работы, или проложены дороги, а также в изолированных локалитетах.

Образ жизни (жизненные циклы). После зимней спячки появляется с марта (в Чуйской долине) до середины апреля (в предгорьях Киргизского хр. и в Таласской долине) [20]; спаривание, сопровождающееся брачными играми самцов, в апреле-мае. Живородящий вид, рождение детенышей (обычно 5–6) с конца июля до сентября. Питается насекомыми (прямокрылые), мелкими пресмыкающимися (сцинки, ящурки) и млекопитающими, реже птенцами птиц [1, 20, 25], полезен истреблением грызунов и саранчовых [1]. Активен обычно ночью, укрывается в норах, пустотах между камнями, зимует поодиночке или небольшими группами. Ядовит, но для человека малоопасен [1].

Лимитирующие факторы. Изменение мест обитания и возросший фактор беспокойства (распашка степей, сельскохозяйственное использование побережий водоёмов), применение пестицидов и прямое преследование человеком [11], включая усиленный вылов для серпентариев и др. [20].

Разведение (содержание в неволе). В Кыргызстане в настоящее время не проводится; раньше содержался в серпентарии. Из-за чувствительности к стрессам содержится в террариумах редко [3, 18]; в Ташкентском [11] и др. зоопарках неоднократно получали потомство.

Меры охраны существующие. В настоящее время в Кыргызстане не охраняется. Возможно, небольшие популяции ещё сохранились Каратал-Жапырыкском заповеднике и в Токмакском комплексном заказнике [20].

Меры охраны рекомендуемые. Организация в местах зимовки и размножения микрозаповедников. Пропаганда охраны вида как уничтожающего полевых вредителей, разъяснительная работа среди коренного населения о бесполезности применения вида в народной медицине, введение запрета на отлов с любыми целями.

Renard's Meadow Viper

Vipera ursinii (Bonaparte, 1835) ssp. *renardi* (Christoph, 1861)

Status: *Vulnarable (category VU A4bc)*, this is north-Turan-Pontian subspecies of south-west-Palaearctic poisonous snake species, endangered in the country (scanty marginal populations in spur of specific area, in zone of anthropogenic transformation of habitats). It is listed in IUCN RLTS and Uzbek Red Book; European populations are included in Appendix I of CITES. The subspecies is spreaded from Bug River and Caucasus up to Altai and Chinese Dzhungaria and also in the part of Tien Shan; in Kyrgyzstan it is recorded in Tchu Valley, northern foothills of Alexander Mountain Range, western part of Talas Valley, southern spurs of Atoinok Mountain Range, Ketmen-Tyube and Middle Naryn Hollows; it populates steppes and riversides in plains and low-montane belt but at present it has vanished in many habitats. It is viviparous species, hibernation finishes in March – April, young snakes appear in August – September. Prey is mostly acridids, lizards, small mammals and sometimes fledglings. Stock in the country is small: up to 3 specimens per transsect 20 km X 4 m. Limiting factors: transformation of habitats, disturbance and persecution by people. Breeding in captivity is absent in Kyrgyzstan. At present time it is protected by common routine, possible in Karatal-Japyryk Natural Reserve and in Tokmak wildlife area only. Options offered to protect this species are as follows: creation of micro-reservations, prohibition of export and awareness building work among people about falsity of value for traditional medicine.

Илимий редакторлор
Научные редакторы
Scientific editors

Шукуров Э.Д.
Касыбеков Э.Ш.

Түзүүчүлөр
Составители
Compilers

Давлетбаков А.Т.

Aquila chrysaetos, Aquila heliaca, Aquila rapax, Circaetus gallicus, Falco cherrug, Falco pelegrinoides, Falco peregrinus, Falco rusticolus, Haliaeetus albicilla, Haliaeetus leucoryphus, Hieraaetus pennatus, Pandion haliaetus

Давранов Э.

Phoenicopterus ruber, Plegadis falcinellus

Касыбеков Э.Ш.

Accipiter badius, Aegypius monachus, Aquila clanga , Aythya nyroca , Chlamydotis undulata, Ciconia nigra, Circus macrourus, Crex crex, Dendrocopos leucopterus, Falco naumanni, Glareola nordmanni , Gypaetus barbatus, Gyps fulvus, Gyps himalayensis, Hieraaetus fasciatus, Larus ichtyaetus, Neophron percnopterus, Numenius tenuirostris , Otis tarda, Phalacrocorax pygmaeus , Platalea leucorodia, Dendrocopos leucopterus

Катаевский В.Н.

Tetrax tetrax

Кулагин С.В.

Syrrhaptes paradoxus, Pterocles alchata, Pterocles orientalis

Кумушалиев Б.К.

Columba leuconota, Dendrocopos major,Terpsiphone paradisi

Остащенко А.Н.

Anthropoides virgo, Burhinus oedicnemus, Chettusia gregaria, Columba eversmanni, Cygnus Cygnus, Gavia arctica, Lyrurus tetrix, Mergus serrator

Сагынбаев С.С.

Chlamydotis undulata

Торопова В.И.

Bubo bubo, Ciconia ciconia, Ibidorhyncha struthersii, Oxyura leucocephala, Pelecanus crispus, Pelecanus onocrotalus, Strix aluco

Яковлев А.

Anser indica

Канаттуулар

Птицы

Birds

Түрлөрдүн тизмеси
Список видов
List of Species

ТООК СЫМАЛДАР – ***GALLIFORMES*** – **КУРООБРАЗНЫЕ**

Кара курлар – ***Tetraonidae*** – **Тетеревиные**

1. Кара кур *Lyrurus tetrix* (Linnaeus, 1758) **Тетерев Black Grouse**

КАЗ СЫМАЛДАР – *ANSERIFORMES* – ГУСЕОБРАЗНЫЕ

Өрдөктөр – ***Anatidae*** – **Утиные**

2. Тоо казы *Anser indica* (Latham, 1790) **Горный гусь Bar-headed Goose**
3. Аккуу *Cygnus cygnus* (Linnaeus, 1758) **Лебедь-кликун Whooper Swan**
4. Аккөз өрдөгү *Aythya nyroca* (Guldenstadt, 1770) **Белоглазая чернеть Ferruginous Duck**
5. Узунтумшуктуу кытай *Mergus serrator* Linnaeus, 1758 **Длинноносый крохаль Red-breasted Merganser**
6. Акбаштуу өрдөк *Oxyura leucocephala* (Scopoli, 1769) **Савка White-headed Duck**

КӨК ӨРДӨК СЫМАЛДАР – ***GAVIIFORMES*** – **ГАГАРООБРАЗНЫЕ**

Көк өрдөктөр – ***Gaviidae*** – **Гагаровые**

7. Көк өрдөк *Gavia arctica* (Linnaeus, 1758) **Чернозобая гагара Black-throated Loon**

ФЛАМИНГО СЫМАЛДАР – ***PHOENICOPTERIFORMES*** – **ФЛАМИНГООБРАЗНЫЕ**

Фламинголар – ***Phoenicopteridae*** – **Фламинговые**

8. Кызгылт фламинго *Phoenicopterus ruber* Linnaeus, 1758 **Обыкновенный фламинго Greater Flamingo**

КУНАС СЫМАЛДАР – ***CICONIIFORMES*** – **АИСТООБРАЗНЫЕ**

Кунастар – ***Ciconiidae*** – **Аистовые**

9. Кара кунас *Ciconia nigra* (Linnaeus, 1758) **Черный аист Black Stork**
10. Ак кунас *Ciconia ciconia* (Linnaeus, 1758) **Белый аист White Stork**

Ибистер – ***Threskiornithidae*** – **Ибисовые**

11. Кашыктумшуктуу кытан *Platalea leucorodia* Linnaeus, 1758 **Колпица Eurasian Spoonbill**

БИРКАЗАН СЫМАЛДАР – ***PELECANIFORMES*** – **ВЕСЛОНОГИЕ**

Бирказандар – ***Pelecanidae*** – **Пеликановые**

12. Кызгылт бирказан *Pelecanus onocrotalus* Linnaeus, 1758 **Розовый пеликан Great White Pelican**
13. Тармал бирказан *Pelecanus crispus* Bruch, 1832 **Кудрявый пеликан Dalmatian Pelican**

Караказ – ***Phalacrocoracidae*** – **Баклановые**

14. Кидик караказ *Phalacrocorax pygmaeus* (Pallas, 1773) **Малый баклан Pygmy Cormorant**

ШУМКАР СЫМАЛДАР – ***FALCONIFORMES*** – **СОКОЛООБРАЗНЫЕ**

Шумкарлар – ***Falconiformes*** – **Соколообразные**

15. Науманндын күйкөсү *Falco naumanni* Fleischer, 1818 **Степная пустельга Lesser Kestrel**
16. Ителги *Falco cherrug* J.E. Gray, 1834 **Балобан Saker Falcon**
17. Шумкар *Falco rusticolus* Linnaeus, 1758 **Кречет Gyrfalcon**

18. Бахарин ылаачыны *Falco peregrinus* Tunstall, 1771 **Сапсан Peregrine Falcon**

19. Шахин *Falco pelegrinoides* Temminck, 1829 **Рыжеголовый сокол Babgary Falcon**

Балыкчы куштар – ***Pandionidae*** – **Скопиные**

20. Балыкчы кушу *Pandion haliaetus* (Linnaeus, 1758) **Скопа Osprey**

Карчыгалар – ***Accipitridae*** – **Ястребиные**

21. Узункуйруктуу суубүркүт *Haliaeetus leucoryphus* (Pallas, 1771) **Орлан долгохвост Pallas's Fish Eagle**

22. Аккуйруктуу суубүркүт *Haliaeetus albicilla* (Linnaeus,1758) **Орлан белохвост White-tailed Eagle**

23. Көк жору *Gypaetus barbatus* (Linnaeus, 1758) **Бородач Lammergeier**

24. Журтчу, тарпчы *Neophron percnopterus* (Linnaeus, 1758) **Стервятник Egyptian Vulture**

25. Кумай *Gyps himalayensis* Hume, 1869 **Гималайский гриф Himalayan Griffon**

26. Ак кажыр *Gyps fulvus* (Hablizl, 1783) **Белоголовый сип Eurasian Griffon**

27. Таз кара *Aegypius monachus* (Linnaeus, 1766) **Черный гриф Cinereous Vulture**

28. Жыланчы *Circaetus gallicus* (J.F. Gmelin, 1788) **Змееяд Short-toed Eagle**

29. Кубарган кулаалы *Circus macrourus* (S.G. Gmelin, 1770) **Степной лунь Pallid Harrier**

30. Күрөнкөкүрөктүү кыргый *Accipiter badius* (J.F. Gmelin, 1788) **Туркестанский тювик Shikra**

31. Чаар бүркүт *Aquila clanga* Pallas, 1811 **Большой подорлик Spotted Eagle**

32. Кара куш *Aquila nipalensis* Hodgson, 1833 **Степной орел Steppe Eagle**

33. Кара шакылдак *Aquila heliaca* Savigny, 1809 **Могильник Eastern Imperial Eagle**

34. Бүркүт *Aquila chrysaetos* (Linnaeus, 1758) **Беркут Golden Eagle**

35. Сымал бүркүтү *Hieraaetus fasciatus* (Vieillot, 1822) **Ястребиный орел Bonelli's Eagle**

36. Кидик бүркүт *Hieraaetus pennatus* (J.F. Gmelin, 1788) **Орел-карлик Booted Eagle**

ТУРНА СЫМАЛДАР – ***GRUIFORMES*** – **ЖУРАВЛЕОБРАЗНЫЕ**

Тоодактар – ***Otidae*** – **Дрофиные**

37. Чоң тоодак *Otis tarda* Linnaeus, 1758 **Дрофа Great Bustard**

38. Жорго тоодак *Chlamydotis undulata* (J.E. Gray, 1832) **Дрофа-красотка Houbara Bustard**

39. Кадимки безбелдек *Tetrax tetrax* Linnaeus, 1758 **Стрепет Little Bustard**

Суутартар – ***Rallidae*** – **Пастушковые**

40. Кадимки тартартоок *Crex crex* (Linnaeus, 1758) **Коростель Corncrake**

Турналар – ***Gruidae*** – **Журавлиные**

41. Каркыра *Anthropoides virgo* (Linnaeus, 1758) **Журавль-красавка Demoiselle Crane**

ЧУЛДУК СЫМАЛДАР – ***CHARADRIIFORMES*** – **РЖАНКООБРАЗНЫЕ**

Жылкычы чулдуктар – ***Burhinidae*** – **Авдотки**

42. Жылкычы чулдук *Burhinus oedicnemus* (Linnaeus, 1758) **Авдотка Eurasian Stone Curlew**

Ороктумшуктуу чулдуктар– ***Ibidorhynchidae*** – **Серпоклювы**

43. Орок тумшук чулдук *Ibidorhyncha struthersii* Vigors, 1832 **Серпоклюв Ibisbill**

Маарактар – ***Charadriidae*** – **Ржанковые**

44. Чөл ызгыты *Vanellus gregarius* (Pallas, 1771) **Кречетка Sociable Plover**

45. Ичкетумшуктуу төөчулдук *Numenius tenuirostris* Vieillot, 1817 **Тонкоклювый кроншнеп Slender-billed Curlew**

Ачачулдуктар – ***Glareolidae*** – **Тиркушки**

46. Каракanаттуу ачачулдук *Glareola nordmanni* J.G. Fischer, 1842 **Степная тиркушка Black-winged Pratincole**

Чардактар – ***Laridae*** – **Чайковые**

47. Чоң карабаштуу чардак *Larus ichtyaetus* Pallas, 1773 **Черноголовый хохотун Great Black-headed Gull**

КӨГҮЧКӨН СЫМАЛДАР – ***COLUMBIFORMES*** – **ГОЛУБЕОБРАЗНЫЕ**

Кара боорлор – ***Pteroclidae*** – **Рябковые**

48. Булдурук *Syrrhaptes paradoxus* (Pallas, 1773) **Саджа Pallas's Sandgrouse**

49. Актөштүү карабоор *Pterocles alchata* (Linnaeus, 1758) **Белобрюхий рябок Pin-tailed Sandgrouse**

50. Чыгыш карабоор *Pterocles orientalis* (Linnaeus, 1758) **Чернобрюхий рябок Black-bellied Sandgrouse**

Көгүчкөндөр – ***Columbidae*** – **Голубиные**

51. Актөштүү көгүчкөн *Columba leuconota* Vigors, 1831 **Белогрудый голубь Snow Pigeon**

52. Эверсманндын көгүчкөнү *Columba eversmanni* Bonaparte, 1856 **Бурый голубь Pale-backed Pigeon, Yellow-eyed Pigeon**

ҮКҮ СЫМАЛДАР – ***STRIGIFORMES*** – **СОВООБРАЗНЫЕ**

Үкүлөр – ***Strigidae*** – **Совиные**

53. Чоң үкү *Bubo bubo* (Linnaeus, 1758) **Филин Eurasian Eagle-Owl**

54. Мыкый үкү *Strix aluco* Linnaeus, 1758 **Серая неясыть Tawny Owl**

ТОҢКУЛДАК СЫМАЛДАР – ***PICIFORMES*** – **ДЯТЛООБРАЗНЫЕ**

Тоңкулдактар – ***Picidae*** – **Дятловые**

55. Акканаттуу тоңкулдак *Dendrocopos leucopterus* (Salvadori, 1870) **White-winged Woodpecker Белокрылый дятел**

56. Чоң чаар тонкулдак *Dendrocopos major* (Linnaeus, 1758) **Большой пестрый дятел Great Spotted Woodpecker**

ТАРАНЧЫ СЫМАЛДАР – ***PASSERIFORMES*** – **ВОРОБЬИНООБРАЗНЫЕ**

Монархтар – ***Monarchidae*** – **Монарховые**

57. Узункуйруктуу чымынчы *Terpsiphone paradisi* (Linnaeus, 1758) **Райская мухоловка Asian Paradise Flycatcher**

Кириш сөз

Кыргыз ССРинин Кызыл китеби мындан жыйырма жыл мурун чыгарылган [3]. Жаратылышты жана жаратылыш ресурстарын коргоонун эларалык бирикмесинин IUCN *Aves* классынын 20 түрү, 16 уруусу бул китепке киргизилген. Ошону менен бирге, жаныбарлар дүйнөсүн, айрыкча, канаттууларды коргоо стратегиясы иш жүзүнө ашуусу менен күчтүү жана улуттук чек аралардан жана тилдик чектөөлөрдөн алыс турушу керек. Бир өлкөнүн территориясын уялоо жер катары, экинчи бир өлкөнү – учуп өтүү учурунда эс алуу жайы катары, үчүнчүнү – кыштоого колдонгон канаттуунун түрүн жалпы аракет гана сактай алат. Бул, бирдей критерийлерди канаттуулардын түрлөрүнө карата колдонуу үчүн ар кайсы өлкөлөрдүн адистери канаттуулардын түрлөрүнүн категориясын аныктоодо бирдей ыкмаларды жана критерийлерди колдонуулары керектигин түшүндүрөт. Бул, өз учурунда, түрлөрдү коргоо боюнча эларалык аракеттерди бириктирип, жаныбарлар дүйнөсүн коргоонун өлкө аралык окшош стратегияларын иштеп чыгууга алып келет.

Антпесе, бир өлкө тарабынан иштелип чыккан иш-аракеттер бул түр коргоого алынбаган жана критерийлери такыр башкача болгон экинчи бир өлкө тарабынан четке кагылуусу мүмкүн. Же болбосо, түр жарым-жартылай коруктардын жана заказниктердин территориясында гана коргоого алынат, анткени, бул өлкөнүн чегинде түргө коркунуч келтирилбейт (табл. 1).

Таблица 1. Кызыл китепке кирген канаттуулардын Кыргызстандын экосистемалары боюнча бөлүнүшү

Экосистеманын тиби	Түрлөрдүн саны
Токойлор	9
Бадалдар	2
Шалбаалар	6
Талаалар	14
Жарым чөлдөр	2
Чөлдөр	6
Суу жээгиндеги экосистемалар	23

Эларалык шериктештик жөнүндө суроо абдан актуалдуу. Дүйнөлүк фаунанын жана флоранын бир катар түрлөрүнүн табигый популяциясына жүргүзүлгөн изилдөөлөр, акыркы 9 жылдын ичинде жок болуп кетүү коркунучунун алдында тургандардын категориясына кирген түрлөрдүн санынын жаныбарлардын жана өсүмдүктөрдүн жогорку таксондору боюнча көбөйгөндүгүн [1], ал эми *Amphibia* классында бир иретке чейин жогорулагандыгын көрсөттү.

Демек, жалпы макулдашылган позицияны, бирдей критерийлер боюнча түрлөрдүн категорияларын аныктоонун методдорун жана ыкмаларын изилдөө бардык өлкөлөр үчүн эң аярлуу түрлөрдүн тизмегин аныктоого жана глобалдык бирдей стратегиялык максаттар менен түрлөрдү коргоонун улуттук стратегияларын иштеп чыгууга мүмкүнчүлүк берет. Бирдиктүү глобалдык стратегияны ишке ашыруу үчүн улуттук жана улут аралык ресурстарды мобилизациялоо жана жакынкы арада жоготкон түрлөрдүн саны боюнча жыйынтыктарды кайра карап чыгуу жеңилирээк. Кыргыз Республикасында жашаган канаттуулардын жана сүт эмүүчүлөрдүн түрлөрүнүн категориялары ушул позициядан каралган. Мындай ыкма жок болуп кетүү коркунучунун алдында турган түрлөрдүн инвентаризациясынын биринчи баскычы экендигин авторлор түшүнөт. Кийинки баскыч болуп Кыргызстандын Кызыл китебине кирген түрлөр үчүн атайын категорияларды жана сандык критерийлерди иштеп чыгуу саналат. Бирок бул баскыч ылайыктуу моралдык, материалдык ресурстарды, илимий жана жаратылышты коргоо коомчулуктарынын, анын ичинде өкмөттүк эмес

уюмдардын катышуусун талап кылат. Ал эми катышуу – бул акыркы чечимди кабыл алуу үчүн консенсуска жетүүнү талап кылган узакка созулган процесс.

Бул китепти чыгаруудагы даярдык баскычында ылайыктуу шарттар болгон эмес. Ошондуктан, өлкө үчүн атайын категориялар жана критерийлер иштелип чыккан эмес. Бул мындай чечимди бир тараптуу кабыл алууга мүмкүндүк берген жок.

Кызыл китепке канаттуулардын 57 түрү катталган [47]. Баалоого ылайыктуу маалыматтардын жоктугуна байланыштуу IUCNдин IV категориясына кирген NT - Near Threatened *Anas formosa* Georgi, 1775 Baikal Teal Коркулдак чүрөк Клоктун, *Falco jugger* Gray, 1834 Laggar Falcon Лаггар Лаггар, *Gallinago media* (Latham,1787) Great Snipe Дупель чыгарылышка киргизилген жок. Мындан тышкары, IUCNдин VII категориясына Least Concern,LC кирген Кыргызстанда жашоочу 300дөй түр бул чыгарылыштын тизмегине да кирген жок. Себеби, алар Кыргызстандын ичинде адатта кездешүүчү же көп сандуу жана алардын популяциясынын абалы коркунуч туудурбайт, же болбосо, кээбир түрлөр үчүн ылайыктуу баалануучу маалыматтар жок.

Э.Д. Шукуров, г.и.д.

Э.Ш. Касыбеков, б.и.д.

Вводный очерк

Со времени публикации последнего издания Красной Книги Киргизской ССР [3] прошло двадцать лет. В нее вошли 20 видов 16 родов класса *Aves*. Уже тогда, ученые нашей страны обращались к международному опыту охраны природы в лице Международного союза охраны природы и природных ресурсов – IUCN. Но дальше ссылок на этот опыт в предисловии дело не пошло. Вместе с тем, любая стратегия охраны животного мира, в частности птиц, сильна в ее реализации, которая должна абстрагироваться от национальных границ и языкового размежевания. Только совместные усилия могут сохранить тот или иной вид птиц, использующий территории одних стран в качестве мест гнездовий, других – в качестве мест отдыха при пролете, наконец, третьих – в качестве зимовок. А это также означает, что специалисты разных стран должны применять единые подходы и критерии в определении категорий видам, которым необходима охрана, с тем чтобы расставить единые приоритеты по отношению к одним и тем же видам птиц, что в свою очередь приведет к разработке схожих страновых стратегий охраны животного мира, имеющих совместимые цели, под которыми должны и могут объединяться интернациональные усилия по защите этих видов.

В противном случае, усилия одной страны по охране какого-либо вида, выбранного по одним национальным критериям, будут сведены на нет другой страной, в которой этот вид не охраняется, в силу наличия совершенно других критериев, либо охраняется частично, только на территориях заповедников и заказников, так как в рамках данной страны этому виду ничего не угрожает. Поэтому усилия такой международной организации как IUCN [1], которая разработала достаточно унифицированные категории и количественные критерии для внесения видов в красную книгу, должны всячески приветствоваться и поддерживаться.

Таблица 1. Распределение видов птиц Красной книги Кыргызстана по экосистемам

Тип экосистемы	Число видов
Лесной	9
Кустарниковый	2
Луговой	6
Степной	14
Саванноидный	2
Пустынный	6
Водно-околоводный	23

Вопрос о международном сотрудничестве стоит достаточно остро, потому что последние тенденции, наблюдаемые при мониторинге состояния естественных популяций ряда видов мировой фауны и флоры, наводят на очень грустные перспективы в деле передачи биологического разнообразия биоты одним поколением – другому (табл.1). В частности, число видов, перешедших в категории, находящихся под угрозой исчезновения, увеличилось практически по всем высшим таксонам животных и растений за последние 9 лет [1], а в классе *Amphibia* – на порядок.

Поэтому нахождение общих согласованных позиций, применение согласованных методов и подходов определения категорий краснокнижных видов по единым критериям позволит определить общий для всех стран список наиболее уязвимых видов и выстроить национальные стратегии их охраны под едиными глобальными стратегическими целями. Тогда для достижения таких целей гораздо легче мобилизовать имеющиеся транснациональные и национальные ресурсы для реализации такой единой глобальной стратегии на практике и переломить наметившиеся тенденции по окончательной утрате большого числа видов в обозримом будущем. Именно с этих позиций, определялись категории краснокнижных видов птиц и млекопитающих, обитающих в Кыргызской Республике. Авторы понимают, что такой подход – это непреложный первый этап инвентаризации видов, находящихся под угрозой исчезновения. Следующим этапом, должна быть разработка специфичных для страны категорий и количественных критериев для

краснокнижных видов. Но этот этап требует адекватных ресурсов, как интеллектуальных, так и материальных, требует участия как научной, так и природоохранной общественности, в том числе неправительственных организаций, а участие – это длительный процесс, требующий достижения консенсуса при принятии решений различными акторами такого процесса. На подготовительном этапе данного издания Красной Книги, соответствующих условий не было, поэтому специфичных для страны категории и критерии не были разработаны, а в одностороннем порядке авторы не сочли справедливым принять такое решение.

Всего включено 57 видов птиц [47]. Не включены следующие виды, отнесенные IUCN к категории VI, Near Threatened, NT, в силу отсутствия адекватных оценочных сведений: *Anas formosa* Georgi, 1775 Baikal Teal Клоктун Коркулдак чүрөк, *Falco jugger* Gray, 1834 Laggar Falcon Лаггар Лаггар, *Gallinago media* (Latham, 1787) Great Snipe Дупель Дупель. Кроме того, порядка 300 видов, обитающих в Кыргызстане и отнесенных IUCN к категории VII, Least Cocern, LC, не включены в данное издание даже в виде списка, так как они либо весьма обычны или даже многочисленны в пределах Кыргызстана и состояние их популяций не вызывает опасения у орнитологов республики, либо по некоторым из них опять-таки отсутствуют адекватные оценочные сведения.

Э.Д. Шукуров, д.г.н.

Э.Ш. Касыбеков, д.б.н.

Маалымат булактары
Источники информации
Information sources

1. IUCN 2004. *2004 IUCN Red List of Threatened Species.* www.redlist.org. Downloaded on 22 November 2005.
2. Птицы Киргизии/АН КиргССР.Ин-т зоол. и паразитол.- Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1959-1961. Т. 1: Птицы Киргизии /Отв. ред. А.И. Иванов, А.И. Янушевич.-1959.-229 с. 32 с.
3. Красная книга Киргизской ССР. – Фрунзе: Кыргызстан, 1985.- 136 с.
4. Шукуров Э.Д. Птицы Киргизии, ч.1. Фрунзе: Мектеп, 1981 г. 1981. - 260 с.
5. Годовые отчеты Иссык-Кульского заповедника. - 1997-2002 гг.
6. Кыдыралиев А.К. Птицы озер и горных рек Киргизии. – Фрунзе: Илим, 1990. – 240 с. 24 с.
7. Степанян Л.С. Конспект орнитологической фауны СССР.- М.: Наука, 1990.- 727 с.

Степанян Л.С. Конспект орнитологической фауны России и сопредельных территорий (в границах СССР как исторической области). М. 2003. - 806 с.

8. Яковлев А. «Современное состояние популяции горного гуся (ANSER INDICUS) на территории Киргизии и проблема его сохранения». Бюлл. Рабочей группы по гусям и лебедям восточной Европы и северной Азии «Казарка». - 1997. - №3. - С. 260-271.
9. Яковлев А., Яковлева Е., Сыдыкова Б. Репродукция в условиях вольерного содержания «Проблемы изучения и охраны гусей в Восточной Европе и северной Азии» Москва, 2001. - С. 1-85.
10. Yakovlev A. P. Protection of the Bar-Headed Goose Anser Indicus in Kyrgyzstan. 6-th Annual meeting of the goose Special group of Wetland International.- 2001.
11. Яковлев А., Яковлева Е., Сыдыкова Б. Реабилитация Тянь-Шанской популяции Anser Indicus методом реинтродукции. In: Adams TO and Scotow RH (eds) Proc.22 Int. Ornitol Congr. Durban, 1998. - Ostrich, 69: 422.
12. Yakovlev A. P., Musabaev B.S. Bar- headed Goose of Kirgizia -Threats to its Survival, Potential for its Preservation. – Bull. Russian Consrvation News, 1996, 6: 28.
13. O’Give. Geese of the World. - 1978.
14. Кыдыралиев А. Птицы водоемов Центрального Тянь-Шаня. - Фрунзе. 1973. - С. 29.
15. Hollom P.A.D. & all. Birds of the Middle East and North Africa. - Poyser, Calton, United Kingdom,1988. – 280 p.
16. Dandliker G., Kasybekov E. Birds in Zoological Expedition Kirghizstan. - Universite de Lausanne, Switzerland, 1992 - Pp. 14-58.
17. Птицы Киргизии/АН КиргССР.Ин-т зоол. и паразитол.- Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1959-1961. Т. 3: Птицы Киргизии /Отв. ред. В.Ф. Палий. – 1961. – 367 с.
18. Население наземных позвоночных/Шукуров Э.Д., Воробьев Г.Г., Касыбеков Э.Ш. и др. – Бишкек: Илим, 1991. – 78 с.
19. Salim Ali. The Book of Indian Birds. – Bombay Natural History Society, 1996. – 354 p.
20. A Field Guide to the Birds of China. – Oxford University Press, 2000. – 571 p.
21. Касыбеков Э.Ш., неопубликованные данные.
22. Красная книга Казахстана, 1978.
23. Красная книга Казахстана, т. 1. Животные. часть 1. Позвоночные (колл. авторов). Изд. 3-е переработанное и дополненное. - Алматы, 1996.- 327 с.
24. Хайнике, Браунлих. Мир птиц. - Инф. бюлл. СОПР. - 2001.
25. Шильцет, Кошкин, 2002.
26. Птицы СССР. Поганки. - М. 1982. - С.257-269.
27. Шнитников В.Н.,1949. Птицы Семиречья. Изд-воЖ АН СССР М-Л. - 665 с.

28. В.И.Торопова, личное сообщение .
29. В.В. Еремченко, личное сообщение .
30. Атлас Мира. – М.: Беллси, 2001. – 191 с.
31. Kasybekov E. Sh. The birds of Eastern Part of Issyk-Kul Region (Central Asia). – Bishkek: KyrgSISTI, 1993.– 75 p.
32. А.Н. Остащенко и В.И. Торопова, личное сообщение.
33. Красная книга Узбекской ССР. 1983, Т. 1 . - 237 с.
34. Красная книга Таджикской ССР. 1991. - 336 с.
35. Шукуров Э.Д. Систематический список птиц Кыргызстан//Фауна и экология наземных позвоночных животных. – Бишкек, 1991. – С. 3-22.
36. Касыбеков Э.Ш., Шукуров Э.Д. Систематический список видов птиц Кыргызской Республики. Серия: Фауна Кыргызской Республики, в печати.
37. Деменчук Г.А. Хищные птицы Иссык-Кульской котловины, применяемых в качестве ловчих/Тр. Иссык-Кульского заповедника. - Фрунзе, 1976. - Вып. 1.- С. 72.
38. Дементьев Д.П. Определитель птиц Киргизской ССР.- Фрунзе, 1940. - Вып. 1. - 54 с.
39. Красная книга СССР. Редкие и находящиеся под угрозой исчезновения виды животных и растений. - М., 1984 . - Т. 1. - 390 с.
40. Касыбеков Э.Ш., Жусупбаева А.А., Бинкова Н. и др. (2004) Птицы водоемов Чуйской долины и ботанического сада г. Бишкек/ Field Feathers. Annual report of birdwatchers in Kyrgyzia. – P. 4-23.
41. Йост ван дер Вен. О птицах Кыргызстана. Центральная Азия. – Бишкек, 2002. – 180 с.
42. Arlettaz R., Dandliker G., Kasybekov E., J.-M. Pillet, J. Zima, S. Rybin. Zoological Expedition Kirghizstan. - Universite de Lausanne, Switzerland, 1992.
43. Гаврилов Э.И. Фауна и распределение птиц Казахстана. - Алматы, 1999. – 198 с.
44. Sonobe K, Usui S. A field guide to the Waterbirds of Asia, 1993, 224 с.
45. Птицы Казахстана, т. 2, 1962.- 780 с.
46. Tethys ornithological research, Volume 1- Kazakhstan, Almaty: ”Tethis”, 2005.
47. Dickinson, E.C. Editor. (2003) The Howard&Moore Complete Checklist of the Birds of the Worlds. 3d edition. – Princeton University Press, Princeton, New Jersey. – 1039 p.
48. Касыбеков Э.Ш., неопубликованные данные.
49. Шнитников В.Н.,1949. Птицы Семиречья. Изд-воЖ АН СССР М-Л. - 665 с.
50. Долгушин И.А. Птицы Казахстана. Алма-Ата, 1960. Т. 1. - 469 с.
51. Ковшарь А.Ф., Торопова И.И. Путевые заметки о птицах Тянь-Шаня и Алая. 1999.
52. Третьяков. Белый аист в Ферганской долине/Сб. “Редкие и малоизученные птицы Средней Азии и Казахстана”. Ташкент, 1990.
53. Сагитов, Гулмуратов. К биологии размножения белого аиста на р. Зеравшан/Тр. СамГУ. - Самарканд, 1972, вып. 211.
54. Салихбаев, Богданов, 1961.
55. Давлетбаков А., личное сообщение
56. Kasybekov, E. Sh., A.B. Kurmankulov. Occurance of Spanish sparrow, *Passer hispaniolensis* and Crested lark, *Galerida cristata* above 3100 m in winter//Folia Zool.- 1994.- Vol. 43.- Pp. 91-92.
57. Птицы Киргизии/АН КиргССР. Ин-т зол. и паразитол. – Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1959-1961: Т. 2: Птицы Киргизии/ Отв. ред. А. И. Иванов, А. И. Янушевич. – 1960. – 229 с.
58. Синявский А.В., Соколовский В.Р. Размножение некоторых редких птиц в Алмаатинском зоопарке // Сохранение диких животных, А-Ата, 1985, С.48-54.
59. А. Н. Остащенко, личное сообщение
60. Касыбеков Э.Ш., Остащенко А.Н., неопубликованные данные.
61. Касыбековы Э.Ш., К.Э., Жусупбаева А., неопубликованные данные.

62. Давлетбаков А.Т., неопубликованные данные.
63. Иванов А.И. Каталог птиц СССР. - Л.: Наука, 1976. - 274 с.
64. R. Arlettaz – личное сообщение.
65. Alstrцm P., Colston P. A Field Guide to the Rare Birds of Britain and Europe., 1991.
66. Гаврин В.Ф. и др. Птицы Казахстана. - Алма-Ата, 1962. - Т. 2. - С. 488-707.
67. Касыбеков Э.Ш., Жусупбаева А., Касыбеков К.Э., неопубликованные данные.
68. Березовиков Н.Н. Редкие и и исчезающие птицы Южного Алтая//Изучение птиц СССР, их охрана и рациональное использование. Л., 1989, ч. 1. - С. 42-44.
69. Давлетбаков А., Кумушалиев Б.К. Орнитофауна Беш-Аральского заповедгика. - Бишкек, 2002. - С. 75.
70. Jonsson L. Birds of Europe with North Africa and the Middle East. – London: Christopher Helm (Publishers) Limited, 1992. – 559 p.
71. Касыбеков Э.Ш., Курманкулов А.Б., Остащенко А.Н. Материалы рекогносцировочных учетов зимнего населения птиц Внутреннего Тянь-Шаня и Западного Прииссыкккулья//Деп. в ВИНИТИ 26.05.92, № 1758-В92.- Бишкек, 1992.- 12 с.
72. Курманкулов А.Б., Касыбеков Э.Ш. Зимнее население птиц Ак-Сайской долины//Проблемы геоэкологии и природопользования горных территорий.- Фрунзе, 1990.- С. 169-170.
73. Ковшарь А.Ф. Наблюдения за пролетом стерха и других видов журавлей/Мат-лы конф. - Алма-Ата, 1999.
74. Дементьев и др., 1951 г.
75. Умрихина Г.С. Птицы Чуйской долины. - Фрунзе: Илим, 1970. – 133 с.
76. Шукуров Э.Д. Птицы еловых лесов Тянь-Шаня. – Фрунзе: Илим, 1986. – 155 с.
77. Кыдыралиев А.К., Остащенко А.Н. Журавль-красавка в Киргизии. //Журавль-красавка в СССР. Алма-Ата. 1991. С.110-114.
78. Торопова В.И. К проблеме сохранения Чон-Кеминской популяции серпоклюва. - Алма-Ата, 1999.
79. Выговский И. Краткое сообщение о редких видах птиц/Редкие животные Казахстана..1986.
80. Андреенков В.И. Проблемы охраны мест гнездования и зимовки серпоклюва в Иссык-Кульской котловине/ Орнитология. - М., 1986. - Вып. 21.
81. Бойко Г., 2000.
82. Ковшарь А.Ф. О биологии серпоклюва. (*Ibidorhyncha struthersii*)//Бюлл. МОИП, отд. биол., 1980. - Т. 85, вып. 5. - С. 25-33.
83. Торопова В.И., Еремченко В.К. Современное состояние и охрана серпоклюва в Киргизии/Мат-лы конф. - Казань, 2001.
84. Ковшарь А.Ф. Серпоклюв в Заилийсклм Алатау// Экологические аспекты изучения, практического использования и охраны птиц в горных экосистемах. - Фрунзе, 1989. - С. 44-46.
85. Джаныспаев А.Д., Белялов О.В.. Серпоклюв на р. Чилик// Редкие птицы и звери Казахстана. - Алма-Ата, 1991. - С. 192-193.
86. Долгушин И.А. Птицы Казахстана. - Алма-Ата, 1962. - Т.II.
87. Кулагин В., личное сообщение.
88. Хроков В.В. Кречетка в Тенгиз-Кургальджинской впадине (Центральный Казахстан)// Редкие и исчезающие птицы и звери Казахстана. - Алма-Ата, 1977. - С. 231-234.
89. Хардер Т., личное сообщение.
90. Рябов В.Ф. К экологии некоторых степных птиц Северного Казахстана/Тр. Наурзумского заповедника. - М., 1949.- Вып. 2.
91. Hayman, P., Marchant, J., Prater, T. Shoebirds. – London&Sidney, 1986. – 412 с.
92. Кулагин С. личное сообщение .
93. Комментарий Э.Ш. Касыбекова.
94. Шукуров Э.Дж. Белогрудый (снежный) голубь *Columba leuconota* в Тянь-Шане и Алае. //Орнитология. Вып. 23, М., 1988. С. 225-226.

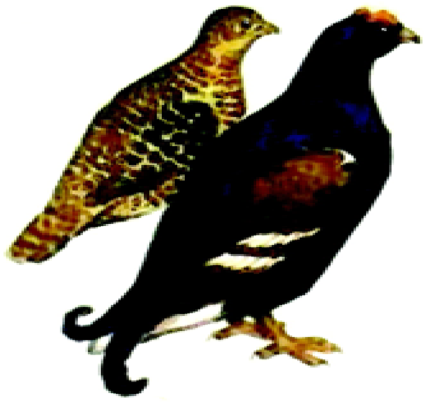

Кара кур

Lyrurus tetrix **(Linnaeus, 1758)**

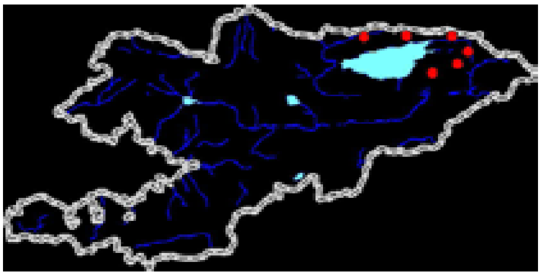

Тоок сымалдар – **Galliformes** – **Курообразные**
Кара курлар – **Tetraonidae** – **Тетеревиные**

Статусу: *VI категория Near Threatened: R.* Евразиянын территориясында 2 түрдүн бири. Кыргызстандын фаунасында тукумдун бир гана түрү. Тяньшанда анын бир түрчөсү жашайт (*L. T. mongolicus* Lonnberg, 1904).

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Евразиянын токойлору жана токойлуу-талаа зоналарында кеңири таралган. Кыргызстанда Чоңкемин жана Ысыккөл ойдуңундагы карагайлуу токойлордо кездешет.

Жашаган аймактары. Карагайлуу токойлор, бөрү карагаттар жана башка бадалдардын арасында, ачык жайдаң жерлерде да кездешет.

Саны. Республикада саны анча көп эмес, бирок акыркы жылдары санынын өсүшүнүн тенденциясы байкалууда. Көбөйүү мезгилинде 15ке жакын особдор кездешет. 2003-жылы май айында Күнгөй Алатоонун чыгыш кыркаларында узундугу 2,5 км келген маршрутта 3 эркеги менен ургаачысы кездешкен.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Каракур – полигамдуу куш. Апрель-майда көбөйүү учурунда тоонун түштүк бадалдуу бетинде эркектери чоң топту түзүшөт, ал жерге 15ке жакын особдор чогулат. Бирок, адаттагыдай алардын саны 3-5 особдон ашпайт. Көпчүлүк учурда жалгыздап жүргөн куштарды көрүүгө болот. Жумурткасын басып чыгарууга эркеги катышпайт. Ургаачысы жыныстык жагынан биринчи жылдын аягында гана жетилет. Жаратылышта каракурдун негизги душмандары карышкыр, түлкү, бүркүт, чыбый кыргый жана короочу иттер болуп эсептелет. Жумурткасы менен балапандарын майда жырткычтар, сагызгандар жана каргалар жеп жоготушат.

Чектөөчү факторлор. Карагайлуу зонада малдын оттошу.

Көбөйтүү (колдо багуу). Колго багылат.

Уюштурулган коргоо аракеттери. 1985-жылы Кыргызстандын Кызыл китебине киргизилген. Аңчылык кылууга тыюу салынган. Чоңкемин мамлекеттик улуттук паркынын территориясында коргоого алынган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Коргоо үчүн атайын чаралар иштелип чыккан эмес.

Тетерев

Lyrurus tetrix (Linnaeus, 1758)

Статус: *VI категория, Near Threatened: R*. На Тянь-Шане обитает подвид *L. t. mongolicus* (Lonnberg, 1904).

Распространение общее и в стране. Широко распространен по лесной и лесостепной зонам Евразии. Подвид *L. t. mongolicus* распространен на Тянь-Шане и Джунгарском Алатау. В Кыргызстане населяет еловые леса Чон-Кемина и восточной части Иссык-Кульской котловины (2).

Места обитания. Горные ельники с подлеском из рябины, барбариса и других кустарников перемежающиеся открытыми полянами,.

Численность. В республике численность не высокая, но вероятно стабильная. В период размножения встречаются тока до 15 птиц. В восточных отрогах Кунгей Ала-Тоо в мае 2003 года на маршруте длиной 2.5 км отмечены 3 самца и самка. Численность восстанавливается.

Образ жизни (жизненные циклы). Крупная оседлая птица типичного куриного облика, хорошо развит половой диморфизм. Тетерев - полигам. В период размножения в апреле-мае на южных закустареных склонах самцы образуют скоплении (тока), где собираются до 15 самцов. Но обычно их число не более 3-5 особей, часто можно увидеть и одиночно токующих птиц. Самцы не принимают участия в насиживании и воспитании потомства. Половой зрелости самки достигают в конце первого года жизни. В кладке обычно 7-9 яиц. Питается насекомыми, листьями и семенами трав, плодами ягодами, зимой кормится хвоей.

Лимитирующие факторы. Выпас скота в зоне ельников, браконьерство. Основными врагами тетерева в природе являются волк, лиса, беркут, ястреб-тетеревятник, а также собаки. Птенцов и яйца уничтожают мелкие хищники, сороки и вороны.

Разведение (содержание в неволе). Размножается в питомниках.

Меры охраны существующие. Внесен в Красную книгу Киргизской ССР в 1985 г. (3). Охраняется на территории ГПНП Каракол и Чон-Кемин.

Меры охраны рекомендуемые. Специальные меры охраны не разработаны.

Black Grous

Lyrurus tetrix (Linnaeus, 1758), ssp. *mongolicus* (Lonnberg, 1758)

Status: *VI category, Near Theatened: R*. Black Grouse is resident bird, occurs in spruce forests in Chong-Kemin and Eastern Issyk-Kul Valleys' mountains. Prefers open forest meadows. Number is low but stable. There are up to 15 males observed during mating season. Three males and 1 female are observed in the spruce forests of Kungey Ala-Too Ridge at 2.5 km transect. There are up to 7-9 eggs in the nest. Prefers insects, leaves and seeds. Major enemies are wolf, fox, eagle, goshawk, and domestic dogs. Overgrazing is another limiting factor. It is included into current Kyrgyz Red Data Book of 1985.

Тоо казы

***Anser indica* (Latham, 1790)**

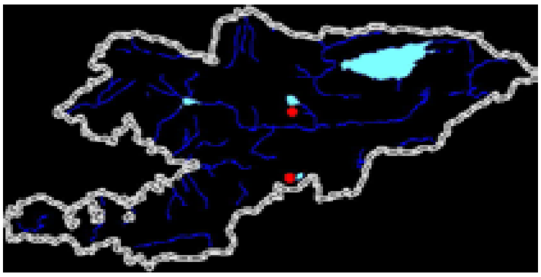

Каз сымалдар – Anseriformes – Гусеобразные
Өрдөктөр – Anatidae – Утиные

Статусу: *VI категория, Near Threatened: R.* Кыргызстанда саны азайып бара жаткан түр. Монотиптүү түр.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Борбордук Азияда бийик тоо көлмөлөрдөгү куш. Кыргызстанда Соңкөл жана Чатыркөлдө жашайт. Мурда тоо казы Арабел жана Сарыжаз сыртында уялоочу. Кышында (1987-жана 1989-жылдын январы) 100-150 куш Акөлөң жана Торайгыр аймактарында кездешкен [4, 13].

Жашаган аймактары. Тоо казы көлдөрдө жана дарыялардын жээктеринде, аралчаларда же көлгө кирүүчү узун кургак тилкелерде, саздарда уялайт. Сөңкөлдө тайыз жээктүү, уялоого жагымдуу келген аралчалар талкаланган, ошондуктан азыркы убакта уялоочу жерлер аз болуп калды. Ал эми Чатыркөлдө материктүү аралчалар жок, каздар өсүмдүктөр топтошкон тайыз жерлерде уялашат. Мындай аралчалар тез эле суу каптап кеткендиктен, оңой бузулушат, ошондуктан каздар оорун алмашууга мажбур болушат [2, 5, 6].

Саны. Кыргызстанда бул каздардын жалпы саны 282-342 особдорго жеткен.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Кыргызстанга тоо каздардын учуп келиши апрелдин ортосу жана аягынан тартып көлдөрдүн жээктериндеги муздардын эриши менен байланыштуу [3]. Уяны ургаачысы салат, жерди чуңкур казып, ага кургак чөп төшөйт. Уяда 4-6га чейин жумуртка болот, аны ургаачысы басат, эркеги жанында болот. Балапандарын 28-29 күндө басып чыгарат. 1-2 күндөн кийин уясын таштап көлгө кетет. Жаштары 60-65 күндөн кийин канаттарын кагып уча башташат. Алар суу жана жээк өсүмдүктөрү менен азыктанышат – аларга рдест, жекен, бетеге чөптөр кирет. Каргалар, кулаалылар, түлкүлөр, суу бүркүттөр жумурткасын жана балапанын жеп коюшат. Ноябрда учуп кетишет.

Чектөөчү факторлор. Каздардын саны азайуусуна жазында алардын жумурткасын чогултуу, аңчылык кылуу. Азыркы учурда Сөңкөлдө уялоого ыңгайлуу аралчаларды талкалоо, балыкчылардын жана чабандардын болушу таасирин тийгизишет [3, 8].

Көбөйтүү (колдо багуу). Колго бакса жакшы көбөйөт. Өткөн кылымдын 80-жылдарынын аягында Ысыккөл коругунда тоо казын көбөйтүүгө питомник уюштурулган. Бир нече жылдардын ичинде жаштарынын бир бөлүгүн Сөңкөлдөгү жапайы куштарга кошушкан. Акча каражатынын жетишпегендигинен илимий деңгээлде анын көбөйтүүсү жолго салынбай калган.

Уюштурулган коргоо аракеттери. 1975-жылдан тартып Кыргызстандагы тоо каздары сейрек жана жоголуп бара жаткан түрлөрдүн тизмесине, ал эми 1985-жылы КК киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Каздардын белгилүү уялоочу жерлерин коргоого алуу. Кыргызстанда азыркы учурдагы таралышын изилдөө, көчүшүүнүн мөөнөтүн жана уя салышын тактоо, колго кармап тукумдатуунун методикасын иштеп чыгуу.

Горный гусь

Anser indica (Latham, 1790)

Статус: *VI категория, Near Threatened: R*. Представитель комплекса видов тибетского происхождения. Монотипичный вид.

Распространение общее и в стране. Распространен в высокогорных районах стран Центральной Азии. Территория Кыргызстана – периферийная часть ареала его гнездования. Места его обитания сохранились на озерах Сон-Куль (3016м) и Чатыр-Куль (3530м) [4, 13].

Места обитания. Высокогорные озера, альпийские луга с осокой и др. растительностью. Гнездятся на небольших островках, которые в настоящее время разрушаются волнами. [2,5,6].

Численность. В 1992-96 гг. численность Сонкульской популяции состояла из 44-49 особей, из которых 3-5 пар были гнездящимися. В период 2002-2003гг. отмечен прилет 15-17 особей, но не гнездились, в 2004 г.- 2 птицы. Численность Чатыркульской популяции за последние десятилетия держится на уровне 300-350 особей, что соответствует уровню ее численности в 60-х годах [4, 50]. В период 1997-2003 гг. минимальная численность популяции составляла 282-342 особи, из которых 38-45 пар были гнездящимися.

Образ жизни (жизненные циклы). Прилет в марте, отлет в ноябре. Брачный период продолжается 10-12 дней и с середины марта – в начале апреля начинается откладывание яиц. Кладка – из 4-6 яиц, птенцы появляются в начале июня. На озере Чатыр-Куль кладка яиц начинается на две недели позже.

Лимитирующие факторы. Врагами являются хищные птицы и звери, в основном ворон, болотный лунь, лисица. Основной причиной сокращения численности популяции горных гусей является чрезмерное антропогенное освоение территории в местах гнездования. На оз. Сон-Куль популяция практически уничтожена рыбодобывающими предприятиями [3, 8].

Разведение (содержание в неволе). В европейских странах широко используется в качестве декоративного вида на городских прудах и зоопарках. В Кыргызстане содержится 12 особей в питомнике Иссыккульского заповедника. В 1992-2002гг. от трех размножающихся пар получено 112 птенцов [9].

Меры охраны существующие. Придание местам гнездования на озерах Сон-Куль и Чатыр-Куль статуса резерватов национального значения (СССР) с отнесением их к списку водно-болотных угодий группы «Б» и с введением на них режима заказников (1971); принятие Государственной программы в соответствии с Постановлением Правительства № 505 от 05.10.85 г. по восстановлению численности популяции горных гусей (1985); создание питомника горных гусей в Иссык-Кульском заповеднике для их воспроизводства и последующей реинтродукции на оз. Сон-Куль (1988) [12]; введение режима заповедания на озерах Сон-Куль и Чатыр-Куль (1989).

Меры охраны рекомендуемые. Ограничить рыбную ловлю на оз. Сон-Куль внегнездовым периодом. Соблюдать заповедный режим на обоих озерах. Информировать широкие круги общественности о мероприятиях направленных на сохранение горных гусей.

Bar-headed Goose

Anser indica (Latham, 1790)

Status: *VI category, Near Theatened: R*. Monotypic species. Breeds in Song-Kul and Chatyr-Kul Lakes at 3,000 m (9,800 feet) above sea level. There are 5-6 islands in Song-Kul and 10-12 small islands in Chatyr-Kul Lakes, which are used as nesting territories. The geese number has reduced from 44-49 birds in 1992-96 in Song-Kul, out of which 3-5 pairs actually nested, to 15-17 ones in 2002-03, no pair attempted to nest. Chatyr-Kul populations are stable – around 300-350 geese. In 1997-2003 the number ranged between 282-342 birds, and number of nesting pairs – between 38-45 ones. Breeding season starts in April. There are 4-6 eggs in the nest. Enemies are raven, harrier, fox. There is heavy human impact in Song-Kul. Twelve geese are in captivity at Issyk-Kul zapovednik (protected area). During 1992-2002 three breeding pairs delivered 112 fledglings. The bar-headed goose is in the current Kyrgyz Red Data Book of 1985.

[1] Stepanyan L.S. [7] considers the species as part of genera *Eulabeia* Reichenbach, 1853 [93].

Аккуу

Cygnus cygnus Linnaeus, 1758

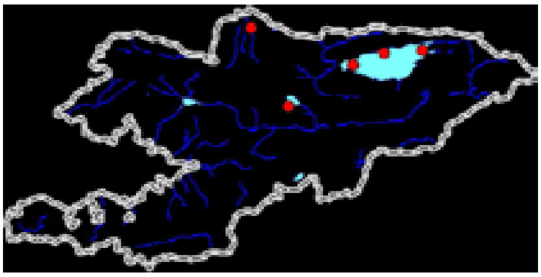

Каз сымалдар – Anseriformes – Гусеобразные
Өрдөктөр – Anatidae – Утиные

Статусу: *VII категория, Least Concern, LC.* Монотиптүү түр. Дүйнөлүк фаунанын уруусунун 7 түрүнүн жана Кыргызстандын фаунасынын 3 түрүнүн бири.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Кыргызстанда Сөңкөлдө кээбир жуптары уялашылган. Келгин учурунда республиканын бардык жерлеринде кездешет. Ысыккөлдө массалык түрдө кыштайт [2]. Жайында кээбир учурда ири көлмөлөрдө кездешет.

Жашаган аймактары. Өсүмдүктөргө бай, ири көлмөлөрдүн тайыз жерлери. Сөңкөлдө осока өскөн көлдүн тайыз жерлерине уялайт [14].

Саны. Сөңкөлдө бир-эки жуп 1999 жылына чейин уялган. Ысыккөлдө күзүндө 1400гө жакын куштардын чогулушу белгилүү.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Жыныстык жагынан 4-жылда барып жетилет. Уясына 7ге чейин жумуртка тууйт. Республикада анын табигый душмандары жок. Көбүнчө суудагы жана жээктеги өсүмдүктөр менен азыктанат.

Чектөөчү факторлор. Катуу суукта Ысыккөлдүн тайыз жерлерин муз каптаганда ачкадан өлүшөт. Кээде сууга тоңгон же ачкадан алсыздаган аккуулар бүркүттөргө жем болушат. Браконьерлик.

Көбөйтүү (колдо багуу). Колдо оңой көбөйөт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. 1985-жылы Кыргыз ССРинин Кызыл китебине жана Казакстандын Кызыл китебине киргизилген. Аңчылыкка тыюу салынган. Караталжапырык жана Ысыккөл коруктарынын территориясында коргоого алынган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Ысыккөлдө кыштоо мезгилинде коргоону күчөтүү. Сонкөлдүн батыш жээгине кидик заповедник уюштурууга зарыл. Кыштоочу жана уялоочу жерлерине мезгил-мезгили менен мониторинг жүргүзүү.

Лебедь-кликун

Cygnus cygnus Linnaeus, 1758

Статус: *VII категория, Least Concern, LC*. Редкий гнездящийся вид. Один из семи видов рода в мировой фауне и один из трех в фауне Киргизии. Монотипичный вид.

Распространение общее и в стране. Широко распространен по лесной и степной зоне Евразии. В восьмидесятые-девяностые годы 20 века 1-2 пары гнездились на оз. Сон-Куль, в последние годы там не встречен. Во время пролета встречается на всех крупных водоемах республики. Массовая зимовка на оз. Иссык-Куль [2]. Летом иногда встречается на крупных водоемах.

Места обитания. Мелководья крупных водоемов, заросшие подводной растительностью. На Сон-Куле гнездился на мелководьях заросших осокой [14]. Зимовки на мелководьях оз. Иссык-Куль.

Численность. До 1999 года одна-две пары гнездились на оз. Сон-Куль. На Иссык-Куле осенью встречается до 1400 птиц.

Образ жизни (жизненные циклы). Обычен во время сезонных миграций и на зимовке. Половая зрелость наступает на четвертом году жизни. В кладках до семи яиц. Для гнездования выбирает обширные мелководья покрытые надводной растительностью. Воспитывают птенцов оба родителя. Питается водными и прибрежными растениями.

Лимитирующие факторы. Зимой на Иссык-Куле гибнут от голода во время сильных морозов, когда мелководья покрываются льдом. Зимой, ослабленные голодом лебеди становятся добычей беркутов и орланов. Браконьерство. Естественных врагов в республике практически нет.

Разведение (содержание в неволе). Легко приручается и хорошо размножается в неволе.

Меры охраны существующие. Внесен в Красную книгу Киргизской ССР в 1985 г. Внесен в Красную книгу Казахстана. Охраняется на территории Иссык-Кульского заповедника.

Меры охраны рекомендуемые. Усилить охрану зимовок на озере Иссык-Куль. Создание ООПТ на западном берегу оз. Сон-Куль. Регулярный мониторинг на местах гнездования и зимовок.

Whooper Swan

Cygnus cygnus Linnaeus, 1758

Status: *VII category, Least Concern, LC.* Monotypic species. Rare breeding species. Two-three pairs of Whooper Swan bred earlier in Song-Kul Lake in 80-90-s of the last century, but at the moment there are no signs. Migrates and winters in Issyk-Kul Lake in big numbers – up to 1,400 birds. Nests up to 7 eggs. Both sexes take care of eggs and fledglings. Limiting factors are hunger during very cold winters, when water of Issyk-Kul near shores is covered by ice, as well as poaching. There are no natural enemies in Kyrgyzstan. The species is included into current Kyrgyz Red Book of 1985. It is recommended to create protected area in Song-Kul Lake, which is now a target for mass traditional mountainous tourism.

Аккөз өрдөгү

Aythya nyroca (Guldenstadt, 1770)

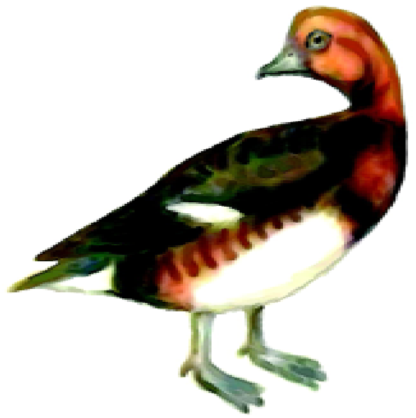

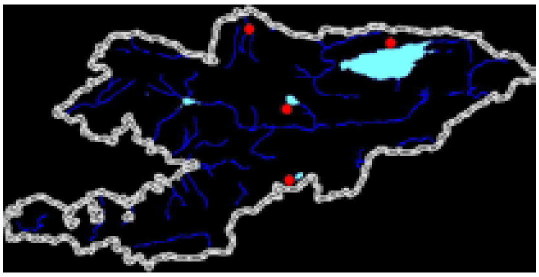

Каз сымалдар – Anseriformes – Гусеобразные
Өрдөктөр – Anatidae – Утиные

Статусу: *VI категория. Near Threatened, NT.* Кыргызстандын фаунасында уруунун 4 түрдүн бирөө. Монотиптүү түр.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Африканын түндүгүндөгү Марокко, Түндүк-Чыгыш Алжир, Түндүк-Батыш Тунис, Түштүк Ливия жана чыгышта Сауд Аравиясында локалдык түрдө таралган. Евразиянын Пириней жарым аралынан түштүккө, чыгышка карай – Обь суусунун башталышы, Алтайдын этеги, Урунгу өрөөнү, Хуанхенин башталышы. Түндүктө - Батыш Европанын райондоруна чейин, Урал тоо кыркасынын жана Чаны көлүнүн аралыгы, түндүккө карай 56-параллелге чейин, чыгыш жакка карай түндүк чеги, түштүккө өтүп Алтай жана Зайсан тоо этектерине жетет. Түштүккө жакын Жер Ортолук деңиз жээктерине чейин, Кичи Азия, Түндүк Иран, Афганистан, Кашмир жана Ладакха. [7, 15]. Кыргызстанда Чүй өрөөнүндө, Ысыккөлдө учуп өткөндө кездешет. Ички Тяньшанда сырт көлдөрдө [2, 6, 16].

Жашаган аймактары. Суу өсүмдүктөргө бай көлдөрдө жашайт.

Саны. Күзүндө учуп өтүүдө көбүрөөк кездешет. Жазында Чүй өрөөнүндө 15 особго чейин кездешет [21], ал эми жайдын биринчи жарымында өрдөк бир топ аз санда болот. Ысыккөлдө ал аз санда, 5 км маршрутта болгону 1-2 жуптан ашпайт [2, 17,18]. Күзүндө бийик тоолордогу Соңкөл менен Чатыркөлдө 15-20дан 40-50гө чейинки санда учуп өтүүдө дайыма кездешет. Июль айынан тартып куштардын түлөшү байкалат [6].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Көчмөн түр. Кыштоо учурунда бүт Индия боюнча, Пакистанда жана Бангладеште, ошондой эле Янцзы дарыясынын өзөнүндө кездешет [19,20]. Кыргызстанга жазында биринчилерден болуп апрелдин 1-3 декадасында келет. Түндүк жакта уялап бүткөн, түлөгөн куштар жайкысын бийик тоодо көлдөрдө кездешет. Сентябрь-октябрь айларында күзгү көчүшү байкалат. [3,6].

Чектөөчү факторлор. Аккөз өрдөктүн азыктанышына жана түлөшүнө жагымдуу көлдөргө чарбачылык жана рекреационалык басым жасоонун күчөшү.

Көбөйтүү (колдо багуу). Кыргызстанда колдо багылбайт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. IUCN тизмесине киргизилген [1].

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Кыргызстанда аңчылыкка ылайыктуу өрдөктөрдүн түрлөрүн тизмеден алууга тийиш, жаратылышты коргоо чараларын жүргүзүү жана жергилүктүү айылдардын арасына Соңкөл менен Чатыркөлдөгү өрдөктөрдү сактоо максатына ылайыктуу чараларды жүргүзүү, массалык түрдө түлөп жаткан учурда аларды коргоо. Жаратылышты коргоо боюнча активисттерди кызыктыруу.Аккөз өрдөктүн учуп өтүү жерлеринде мониторинг жүргүзүү максатында санын дайыма эсепке алуу. Чүй өрөөнү менен Ысыккөлдө май айында байкалган, Чүй өрөөнүндө кармалган өрдөктүн эркеги жетилген уруктугу болгону уялай турганын далилдеп турат, ошондуктан Кыргызстандын түндүк жагында алардын уялоочу жерлерин издөө иштерин жүргүзүү бирден бир маанилүү багыттардын бири [2, 18].

Белоглазая чернеть

Aythya nyroca (Guldenstadt, 1770)

Статус: *VI категория, Near Threatened, NT.* Монотипичный вид. Один из четырех видов рода в авифауне Кыргызской Республики.

Распространение общее и в стране. В Северной Африке на севере Марокко, Северо-восточный Алжир, Северо-западный Тунис, локально в южной Ливии и на востоке Саудовской Аравии. Евразия с юга Пиренейского полуострова, на восток – до верхнего течения Оби, подножий Алтая, долины Урунгу, верховьев Хуанхэ. На север – до средней части Западной Европы, до районов Пскова, Смоленска, Калуги, Рязани, Казани, Уфы, между Уральским хребтом и оз. Чаны к северу до 56-й параллели, на восток от озера северная граница ареала опускается к югу в область предгорий Алтая и к Зайсану. К югу до побережья Средиземного моря, Малой Азии, северного Ирана, Афганистана, Кашмира и Ладакха. Северная граница ареала неустойчива, а восточные пределы требуют уточнения [7, 15]. В Кыргызской Республике встречается на пролете в Чуйской долине, Приисыккулье, сыртовых озерах Внутреннего Тянь-Шаня [2, 6, 16].

Места обитания. Предпочитает озера, водохранилища и пруды с богатой водной растительностью и населенной мелкими водными животными.

Численность. Белоглазая чернеть чаще встречается на пролете осенью, нежели весной. В Чуйской долине весной отмечались стайки до 15 особей [21], в 1 половине лета чернеть весьма малочисленна. На Иссык-Куле она встречается в гораздо меньших количествах, не более 1-2 пар на протяжении 5-ти километрового маршрута [2, 17, 18]. Осенью на высокогорных озерах Сон-Куль и Чатыр-Куль чернеть в стайках от 15-20 до 40-50 отмечается на пролете регулярно. Линные птицы наблюдаются с июля месяца [6]

Образ жизни (жизненные циклы). Мигрирующий вид. На зимовке отмечается практически по всей Индии, в Пакистане и Бангладеш, а также в бассейне реки Янцзы [19, 20]. Весной первые птицы появляются в Кыргызской Республике в 1-3 декадах апреля. Отгнездившись в северных широтах, линные птицы появляются летом на высокогорных озерах. Осенние миграции наблюдаются в сентябре-октябре месяцах. Кормовые предпочтения – вегетативные части водных растений, семена бобовых, гречишных, бурачниковых, лютиковых, наблюдались остатки эфедры и хвоща, реже – ручейники, их личинки и моллюски, мелкая рыбешка [2, 17, 19].

Лимитирующие факторы. Усиливающаяся рекреационная и хозяйственная нагрузка на водоемах, пригодных для линьки и кормежки белоглазой чернети.

Разведение (содержание в неволе). В Кыргызской Республике в неволе не содержится.

Меры охраны существующие. Охраняется, наряду с другими видами, в заповедниках и заказниках Кыргызстана. Другие специальные меры не предусматриваются. Включена в Список глобально угрожаемых видов IUCN, VI, NT [1].

Меры охраны рекомендуемые. Следует исключить из списка охотничьих видов уток Кыргызской Республики, осуществлять целевые природоохранные мероприятия и проводить разъяснительные мероприятия среди местного населения у озер Сон-Куль и Чатыр-Куль, в местах массовой линьки данного вида и активно привлекать активистов в природоохранные мероприятия. Необходимо проводить регулярные учеты численности чернети в местах пролета, с целью дальнейшего мониторинга состояния мигрирующих популяций. Белоглазая чернеть наблюдалась в мае месяце в Чуйской долине и в Приисыккулье. Самец, добытый в Чуйской долине, имел увеличенные семенники, что не исключает возможности гнездования чернети в этих местах, поэтому поиск вероятных мест гнездования в Северном Кыргызстане следует считать приоритетным направлением [2, 18].

Ferruginous Duck

Aythya nyroca (Guldenstadt, 1770)

Status: *VI category, Near Threatened, NT*. Monotypic species. Migrates through Chu, Issyk-Kul Valleys, highland lakes of Inner Tien-Shan. There were flocks observed up to 15 birds in Chu valley during spring time. The number of ducks in Issyk-Kul is 1-2 pairs for 5 km transect. Big flocks of Ferruginous Ducks consisting of 15-50 birds are seen in autumn in highland lakes higher 3,000 m (9,800 feet) above sea level. The species is not held in captivity in the country. No special conservation measures are currently undertaken. It is recommended to exclude the species from the list of hunting birds, conduct awareness campaigns in order to help hunters to identify the bird before game shooting and minimize such cases.

Узунтумшуктуу кытай

***Mergus serrator* Linnaeus, 1758**

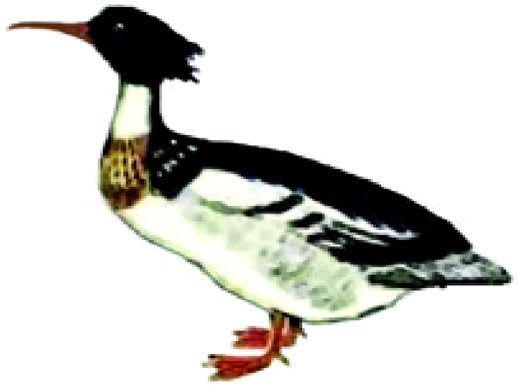

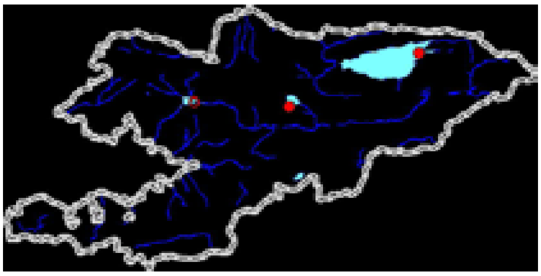

Каз сымалдар – Anseriformes – Гусеобразные
Өрдөктөр – Anatidae – Утиные

Статусу: *VII категория, Least Concern, LC.* Монотиптүү түр.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Түндүк Америкада жана Евразиянын түндүгүндө жашайт. Республикабызда Ысыккөл ойдуңунда уялайт. Мурда Ысыккөлдөн башка дагы майда көлдөрдө кездешчү. Азыркы мезгилде көлдүн чыгыш бөлүгүндө гана сакталып калган.

Жашаган аймактары. Көлдөрдө уялайт, уясын бадалдардын арасына салат.

Саны. Белгисиз, 10-15 уялоочу жуптан ашпашы мүмкүн.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Май-июнь айларында уялай баштайт. Төшүнөн жулуп алынган тыбыт менен төшөлгөн уясын жээктеги калың өскөн өсүмдүктөрдө жайгаштырат. Уяда 8-10 жумуртка болот. Көпчүлүк учурда бир ургаачы менен жүргөн 20-30 ар түрдүү курактагы балапандардын тобун көрүүгө болот. Мунун себеби түшүнүксүз, ургаачыларынын өлүмү менен байланыштыруу кыйын, анткени мындай кубулуш кеңири тараган. Көпчүлүк узунтумшук кытай алалар Ысыккөлдө кышташы мүмкүн. Майда балыктар жана омурткасыздар менен азыктанат [2,6].

Чектөөчү факторлор. Негизинен азык үчүн чумкуганда балык кармоочу торлорго түшүп зыянга учурайт. Жээктеги өсүмдүктөрдү жок кылуу жана тынчсыздандыруучу фактору да таасирин тийгизет.

Көбөйтүү (колдо багуу). Багылган эмес.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Ысыккөл мамлекеттик коругунда коргоого алынган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Жай мезгилинде, балапан чыгаруу маалында Түп булуңунда балыкты тор менен кармоону чектөө. Санын изилдөө жана тараган аймактарда мониторинг уюштуруу.

Длинноносый крохаль

Mergus serrator Linnaeus, 1758

Статус: *VII категория, Least Concern, LC.* Монотипичный вид.

Распространение общее и в стране. Населяет Северную Америку и север Евразии. В республике гнездится в Иссык-Кульской котловине. Ранее населял не только озеро Иссык-Куль, но и более мелкие водоемы. В настоящее время сохранился в восточной части озера.

Места обитания. Гнездится на водоемах, гнезда устраивает на земле в зарослях кустарников.

Численность. Не известна, но вероятно, не превышает 10-15 гнездящихся пар.

Образ жизни (жизненные циклы). Гнездится в мае-июне. Гнезда устраивает в зарослях прибрежной растительности, выстилая их пухом выщипанным с груди и брюха. В гнездах 8-10 яиц. Часто можно видеть объединенные выводки из 20-30 разновозрастных птенцов с одной самкой. Причины этого не совсем понятны, так как объяснить это гибелью самок трудно, поскольку подобное явление широко распространено. Вероятно, большинство длинноносых крохалей зимует на Иссык-Куле. Питается водными животными мелочью рыб и беспозвоночными [2, 6].

Лимитирующие факторы. В основном гибнут в рыболовных сетях при нырянии за пищей. В меньшей степени влияет на численность уничтожение прибрежной растительности и фактор беспокойства.

Разведение (содержание в неволе). Не известно.

Меры охраны существующие. Охраняется на участках Иссык-Кульского государственного заповедника.

Меры охраны рекомендуемые. Ограничение ловли рыбы сетями в Тюпском заливе в летний период на время выведения птенцов. Организация мониторинга в местах распространения, и учет численности.

Red-breasted Merganser

Mergus serrator Linnaeus, 1758

Status: *VII category, Least Concern, LC.* Monotypic species. Red-breasted Merganser is resident species. Breeds in eastern part of Issyk-Kul Region in May-June. The estimated number is 10-15 breeding pairs. Builds nest under bushes near of lake coastline. Eggs – 8 to 10. Limiting factors: death in fish nets when diving. It is recommended to limit fishing with nets in Tyup bay during the nesting season.

Акбаштуу өрдөк

Oxyura leucocephala (Scopoli, 1769)

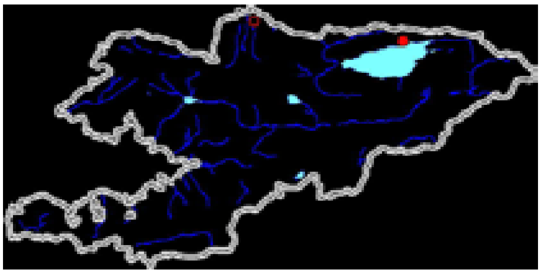

Каз сымалдар – Anseriformes – Гусеобразные
Өрдөктөр – Anatidae – Утиные

Статусу: *IV категория, Endangered, EN, 2bcde.* Монотиптүү түр.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Түндүк Африка, Түштүк Европа, Алдынкы жана Орто Азияда, Казакстанда, Түштүк Сибирде уялайт. Иранда, Пакистанда, Индияда жана Жер Ортолук деңизде кыштайт, бул жерлерде мүмкүн отуруктуу [22, 23]. Кыргызстанда сейрек түр. Акыркы жылдары Сорбулак көлүндө (Алматыдан алыс эмес жер), Чыгыш Казакстандын көлмөлөрүндө жазгы жана күзгү учуп өтүшү Ысыккөл ойдуңу жана Чүй өрөөнү аркылуу өтөт деген болжол бар [2].

Жашаган аймактары. Жээктери камыш, жекен өскөн көлмөлөргө учуп өтүүдө токтошот. Акыркы жылдары аны суусактагычтарда байкашкан.

Саны. Өткөн кылымдын 90-жылдарынын ортосуна чейин анын саны азайган [22, 23]. Кыргызстанда бирин-серин кездешкени белгилүү [2]. Бирок, акыркы жылдары көпчүлүк орнитологдордун байкашына караганда чор тумшук өрдөк учуп өтүшүндө көп санда – 100дөн 4500гө чейин болгону белгилүү [24, 25].

Чектөөчү факторлор. Балык улоодо жашаган жерлеринин начарлашы, көлмөлөрдүн айланасындагы камыштарды өрттө, аңчылык кылуу.

Көбөйтүү (колдо багуу). Колдо көбөйтүү жана зоопарктарда багуу боюнча маалыматтар жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. 1985-жылы Кыргызстандын Кызыл китебине киргизилген. Бул түр жаратылышты коргоонун эларалык бирикмесинин тизмесине киргизилген, себеби бүт ареалдар боюнча анын саны кескин кыскарган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Чор тумшук өрдөктүн учуп өтүү убагында Чүй өрөөнү жана Ысыккөлгө жакын жерлердеги көлмөлөрдө жазгы аңчылыкка тыюу салуу.

Савка

Oxyura leucocephala (Scopoli, 1769)

Статус: *IV категория, Endangered, EN, 2bcde.* Монотипичный вид.

Распространение общее и в стране. Гнездится в Северной Африке, Южной Европе, Передней и Средней Азии, Казахстане, Южной Сибири, зимует в странах Средиземноморья, Иране, Пакистане и Индии, где, по-видимому, живет и оседло [22, 23]. В Киргизии редкий пролетный вид. Регулярные встречи савки на весеннем и осеннем пролете в последние годы на оз. Сор-Булак (недалеко от Алма-Аты), на водоемах Восточного Казахстана позволяют предполагать более заметный пролет этого вида через Иссык-Кульскую котловину и Чуйскую долину [2], что подтверждает встреча пары савок в ноябре 2005 г.

Места обитания. На пролете может останавливаться на водоемах, берега которых поросли тростником, рогозом, в последние годы ее часто встречают на водохранилищах.

Численность. До середины 90-х годов имела тенденцию к уменьшению [22, 23], в Киргизии отмечены единичные встречи [2]. Однако в последние годы многие орнитологи сообщают о довольно большом количестве савок на пролете: от 100 до 4500 птиц [24, 25].

Образ жизни (жизненные циклы). В Кыргызстане редкий пролетный вид, может встречаться на отдыхе весной и осенью на водоемах Иссык-Кульской, Чуйской и Ферганской долин.

Лимитирующие факторы. Ухудшение мест обитания из-за рыболовства, выжигания тростников вокруг водоемов, охоты [22, 23].

Разведение (содержание в неволе). Информации о разведении в неволе и о содержании в зоопарках нет.

Меры охраны существующие. В 1996 г. включена в Красную книгу Казахстана, а также и Туркмении и в список глобально угрожаемых видов IUCN.

Меры охраны рекомендуемые. Запрет весенней охоты на водоемах Чуйской долины и Прииссыккулья, где возможен пролет савок.

White-headed Duck

Oxyura leucocephala (Scopoli, 1769)

Status: *IV category, Endangered, EN, 2bcde.* Monotypic species. Rare migrating bird in Chu Valley and Issyk-Kul Region. There were few records in the past. However, last observations prove the numbers of ducks migrated ranging from 100 to 4,500 (!) birds. Fishing, which deteriorates the habitat quality and burning the reeds, are major limiting factors. It is recommended to prohibit the hunting in spring in those sites, where White-headed Duck may occur.

Көк өрдөк

Gavia arctica (Linnaeus, 1758)

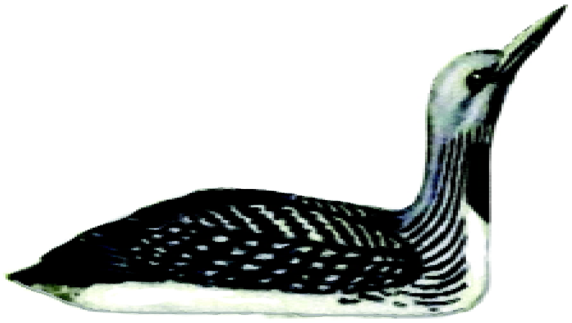

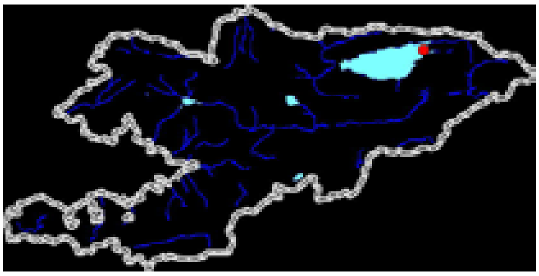

Көк өрдөк сымалдар – Gaviiformes – Гагарообразные
Көк өрдөктөр – Gaviidae – Гагаровые

Статусу: *III категория, Critically Endangered, CR: R.* Кыргызстандын территориясында тукум курут болуунун чегинде. Номинативдүү түрчөсү кездешет. Чоңдугу үй өрдөгүндөй.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Норвегиянын, Швециянын, Финляндиянын, Германиянын, Польшанын, европалык Россиянын түндүк бөлүгүнүн ири көлмөлөрүндө тараган. Уралдан ары ареалы түштүккө карай жылат да, Батыш жана Чыгыш Сибирди камтыйт. Түндүк Казакстанда жашайт. Кыргызстанда номинативдүү түрчөсү Ысыккөлдө кездешет.

Жашаган аймактары. Ысыккөлдө Түп жана Жыргалаң булуңдарында уялайт [2]. Кышында көлдүн бардык жеринде кездешиши мүмкүн.

Саны. Азыркы учурдагы саны белгисиз, кыштоодо гана кездешип, уялабай калышы мүмкүн. Мурда 5-6 жуп уялачу [6].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Жыныстык жактан үч жашында жетилет. Апрелдин ортосунан баштап уялайт. Адатта 2 жумуртка басат. Балык жана суудагы омурткасыздар менен азыктанат [26].

Чектөөчү факторлор. Чектеш мамлекеттердин территорияларында Жашаган аймактарынын бузулушу.

Көбөйтүү (колдо багуу). Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Ысыккөл коругунда корголот.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Азыркы учурдагы популяциянын абалын аныктоо. Көк өрдөктүн топтошкон жеринде тор менен балык уулоого тыюу салуу.

Чернозобая гагара

Gavia arctica (Linnaeus, 1758)

Статус: *III категория, Critically Endangered, CR: R.* Близок к вымиранию на территории Кыргызстана. Встречается номинативный подвид. Птица размером с домашнюю утку.

Распространение общее и в стране. Распространена на крупных водоемах Норвегии, Швеции, Финляндии, Германии, Польши, северной части европейской России. За Уралом ареал опускается к югу и охватывает Западную и Восточную Сибирь. Обитает в северном Казахстане и Прибалхашье. В Кыргызстане встречается номинативный подвид на Иссык-Куле.

Места обитания. На Иссык-Куле гнездилась в Тюпском и Джергаланском заливах [2]. Зимой, может, встречаться по всему озеру.

Численность. Современная численность не известна, вероятно, в настоящее время не гнездится, встречаясь только на зимовке. Ранее гнездилось 5-6 пар [6].

Образ жизни (жизненные циклы).Половой зрелости достигает в трехлетнем возрасте. Гнездится с середины апреля. В кладке обычно 2 яйца. Питается гагара рыбой и водными беспозвоночными [26].

Лимитирующие факторы. Разрушение местообитаний на территории прилегающих государств. Гибель птиц в рыболовных сетях.

Разведение (содержание в неволе). Данных нет.

Меры охраны существующие. Охраняется в Иссыккульском заповеднике.

Меры охраны рекомендуемые. Выяснить современное состояние популяции. Запрет рыбного промысла сетями в местах концентрации.

Black-throated Loon

Gavia arctica (Linnaeus, 1758) *ssp. arctica* (Linnaeus, 1758)

Status: *III category, Critically Endangered, CR: R.* Breeding species in Kyrgyzstan, critically endangered from Kyrgyz ornithologists point of view. Five or six pairs bred in Tyup and Djergalan Bays of Issyk-Kul Lake in the past. No evidence of breeding nowadays is reported. Limiting factor is destruction of nesting habitats. Winters in big numbers, occurs throughout the Lake. Uses fish and water invertebrates for food. Starts nesting in April, producing 2 eggs. It is recommended to limit net fishing in the sites, where Loon’s concentrations is high.

Кызгылт фламинго

Phoenicopterus ruber Linnaeus, 1758

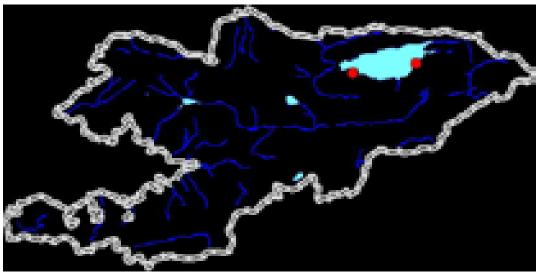

Фламинго сымалдар – Phoenicopteriformes – Фламингообразные
Фламинголар – Phoenicopteridae – Фламинговые

Статусу: *VI категория, Nearly Threatened, NT: R.* Сейрек кездешчү, кокусунан учуп келген куш.Кыргызстанда фламинго тукумунан бир гана түрү.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Түштүк Европада, Африкада, Түштүк Азияда жана чыгышта Бирмага чейин. Мурунку СССРде Арал-Каспий ойдуңу, Карабогазгол кысыгы жана Казакстандын айрым көлдөрүндө. Чыгыш жана Түштүк-Батыш Каспий деңизинин жээктеринде саны көп, ошондой эле Иран жана Индияда кыштайт [2]. Кыргызстанга фламинго кокусунан учуп келип түшкөн куш. В.Н. Шнитников [27] фламинго Нарын менен Ысыккөлдө кездешет деп көрсөткөн. 1933-жылы февралда Ысыккөлдө табылган фламинго биздин коллекцияда бар, ошондой эле 1954-жылы күзүндө Кокуйкөлдө (Ысыккөлдүн түштүк-батыш жээгинде) 4 фламингонун учуп келип түшкөнү белгилүү [2]. 1998-1999-жылы кышында Балыкчы шаарынын аймагында 12 куш, 2002-2003-жылы бир фламинго болгону белгилүү [28, 29].

Жашаган аймактары. Аралдарына уялайт [4, 22].

Саны. Саны изилденген эмес. Санынын өзгөрүлүшүнүн себептери. Жашоого ылайыктуу жерлери жок.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Кеңири жайылган, көп терең эмес, жакшы жылыган туздуу көлдөрдө уялайт. Фламингонун колониясынын түзүлүшү туруксуз, себеби ал суунун деңгээлине жана анын туздуулугуна көзкаранды. Киши жана жырткычтар баралбаган же жете албаган майда, жээктери тайыз жерлерге колониясын түзөт. Уялары чоң, конус формасында. Буларды бир гана жай пайдаланат. Кээбир учурда уя салышпайт, жумурткаларын түз эле кумга таштaшат. Уясында 1-3 жумуртка. Бир айга жакын эркеги жана ургаачысы алмак-салмак басып чыгарат [22]. Фламингонун негизги жеми – майда рак сымалдуулар, моллюскалар, туздуу сууда жашоочу чымындардын личинкалары, суу өсүмдүктөрдүн уруктары. Жемин суу жана баткак менен аралаш салып, аны тумшугу менен чыпкалайт [22].

Чектөөчү факторлор. Ысыккөлдөн башка туздуу көлдөрдүн жоктугу.

Көбөйтүү (колдо багуу). Дүйнөдө көп зоопарктарда, ошондой эле мурунку СССРге кирген республикаларда багылат.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргызстандын, Казакстандын, Өзбекстандын жана Түркмөнстандын Кызыл китептерине киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Кыштоочу жана миграция жерлерине убактылуу заказниктерди уюштуруу.

Обыкновенный фламинго

Phoenicopterus ruber Linnaeus, 1758

Статус: *VI категория, Nearly Threatened, NT: R*. Единственный вид семейства фламинго. в Кыргызстане

Распространение общее и в стране. Распространен в Южной Европе, Африке, Южной Азии и на востоке до Бирмы. В бывшем СССР населял Арало-Каспийскую низменность, залив Кара Богоз-Гол и некоторые озера Казахстана. Зимует в большом числе, у восточного и юго-западного побережий Каспийского моря, а также в Иране и Индии [2]. В Кыргызстан залетает подвид *Phoenicopterus ruber roseus* Pallas, 1811. В.Н. Шнитников [27] отмечает фламинго по Нарыну и Иссык-Кулю. В наших коллекциях имеется птица, добытая в феврале 1933 г. на Иссык-Куле и отмечен залет четырех фламинго на оз. Кокуй-Куль (юго-восточное побережье Иссык-Куля) осенью 1954 г. [2]. Зимой 1998-99 гг. возле г. Балыкчи держалось 12 птиц, 2002-2003гг. – одна птица [28, 29].

Места обитания. Колонии располагаются в местах, малодоступных человеку и наземным хищникам, на островах с низкими пологими берегами [22, 4].

Численность. Численность не изучена. Причина изменения численности - нет соответствующих условий для обитания.

Образ жизни (жизненные циклы).Редкая залетная птица**.** Фламинго гнездится на обширных мелко, хорошо прогреваемых соленых озерах. Участки нахождения колоний фламинго непостоянны, что зависит от колебания уровня водоемов и изменения их солености. Гнезда массивные и конической формы. Такие постройки используются только одно лето. Иногда птицы не строят гнезда, откладывают яйца прямо на песок. В кладке 1-3 яйца. Насиживают их самец и самка около месяца [22]. Основной корм - мелкие ракообразные и моллюски, личинки соленоводных мух, семена водных растений. Пища захватывается, вместе с водой и илом, и процеживается через клюв [22].

Лимитирующие факторы. Отсутствие пригодных для обитания озер.

Разведение (содержание в неволе). Содержится во многих зоопарках мира, в.т.ч. и в СНГ.

Меры охраны существующие. Занесена в Красную Книгу Казахстана, Кыргызстана, Туркменистана и Узбекистана.

Меры охраны рекомендуемые. Создать временные заказники в местах их пролета и зимовок. Запретить всякую охоту на них. Занести в Красную Книгу.

Greater Flamingo

Phoenicopterus ruber Linnaeus, 1758 ssp. *roseus* Pallas, 1811

Status: *VI category, Nearly Threatened, NT: R.* Vagrant species. A few birds were observed in eastern part of Issyk-Kul Lake in 1998-1999 and 2002-2003 in winter. There were 12 birds in the first case and 1 – in the second. There is out-dated information on observing it in Naryn oblast. Greater Flamingo included into Red Books of Kyrgyzstan, Kazakhstan, Turkmenistan and Uzbekistan. It is recommended to establish mini protected areas in those sites where birds may occur.

Кара кунас

Ciconia nigra (Linnaeus, 1758)

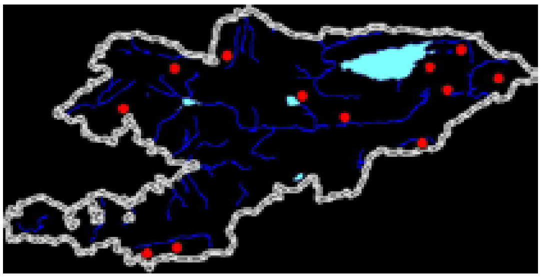

Кунас сымалдар – Ciconiiformes – Аистообразные
Кунастар – Ciconiidae – Аистовые

Статусу: *VI категория, Near Threatened, NT: R.* КР-сынын фаунасындагы уруунун эки түрүнүн бирөө. Монотиптүү түр.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Бирин-серин. Локалдык популяциясы Түштүк Африкада. Пириней жарым аралынын батыш бөлүгү. Эльба өрөөнүнөн Австрия, Словения, Хорватия, Албаниядан чыгышты карай Алданга чейин; Амурдун, Приморьенин капшыты. Түндүккө карай Ленинград, Вологда жана Киров областтарына чейин, Урал өзөнү, Урал кыркаларынын аймактары жана Батыш Сибирден 61-параллелге чейин, Енисей өзөнүнөн Тунгус Подкаменный өрөөнүнө чейин, Волга өзөнү. Түштүк тарапта Албания, Болгария, Кичи Азия, Түндүк Иран жана Афганистанга чейин, Тяньшань, Алай системасынын түштүк беттери, Гоби Алтайы, Кентей, андан кийин ареалдын чеги түштүккө карай кетип, батыштагы Цинхайга чейин, андан кийин Ганьсудан түндүк Хубейге чейин [7, 45]. Кыргыз Республикасында уялоо учурунда Ысыккөлдө, Борбордук, Ички жана Батыш Тяньшанда, Памир-Алайда кездешет [2, 3, 6, 31, 32].

Жашаган аймактары. Бийик тоолуу жана токойлуу алкактагы обочолонгон суу-саздуу жайларда болушу мүнөздүү, ошондой эле жарларга жана зоолорго жакын болушат.

Саны. Маалымат өтө аз. Айрым маалыматтар боюнча КРсында 25 жупка чейин каракунастар жашаганы белгилүү [6]. 1996-жылы август-сентябрь айларында Киров суусактагычынын аймагында 20 особго чейин кунастардын жолукканы байкалган [18]. Чыгыш Ысыккөлдүн орто бийик тоолорунун саздуу шалбааларында сейрек кездешет, болгону 1км^2 0,3 особь [31].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Африкада, Түндүк Индияда, Пакистанда, Непалда кыштайт, келгин куш. Ошондой эле түштүк Кытайда, Тайванда, Түндүк Лаосто жана Вьетнамда кыштайт [2, 15, 19, 20]. Апрель-март айларында учуп келет [23]. Уялары бак-дарактан турган материалдан салынган. Кыргызстанда июнда уяда темир канат же учууга даяр балапандар табылган. Уяда 2-5 балапан, алар июлдун аягында канат кагып калышат. Сентябрь айына чейин чоңдору менен жаштары уялаган жерлерине жакын болушат, алардын учуп кетиши октябрь-ноябрда [2, 3, 6, 19].

Чектөөчү факторлор. Уялоого ыңгайлуу жерлерди кургатуу же аларды чарбага керектөө максатында пайдалануу. Сейрек болсо да, киши тарабынан түздөн-түз кырып жоготуу.

Көбөйтүү (колдо багуу). Европанын зоопарктарында ийгиликтүү көбөйүшү боюнча мисалдар бар. Кыргызстанда колдо багылбайт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргызстандын Кызыл китебине киргизилген. 1948 жылдан баштап анчылыкка тыюу салынгын [3].

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Кунастардын уялоочу жерлерин жана ага жакын жайларды чарбачылыкка пайдалануудан чыгарып, анын ордуна чакан заказниктерди түзүү. Ал жерлерди айыл өкмөтүнүн коргоочу жер фондусуна киргизүү. Эгерде мындай жерлер менчикке кирсе, анда жер ээлери менен зарылчылык жөнүндө маек жүргүзүп аларга кирешенин альтернативдүү башка жолдорун сунуш кылуу зарыл.Бүткүл уялоочу жерлерин картага түшүрүү, көбөйүшүнүн биологиясын, кышташын жана спутник антеннасынын жардамы менен көчүү жолдорун изилдөө. Уялоочу, учуп өтүүчү жана кыштоочу жерлеринде каракунасты сактоо боюнча регион аралык стратегияны иштеп чыгуу.

Черный аист

Ciconia nigra (Linnaeus, 1758)

Статус: *VI категория, Near Threatened, NT: R.* Один из двух видов рода в авифауне Кыргызской Республики. Монотипичный вид.

Распространение общее и в стране. Спорадическое. Локальная популяция в Южной Африке. От Пиренейского полуострова до Приморья. К северу до Ленинградской, Вологодской и Кировской областей, долины Подкаменной Тунгуски, бассейна Вилюя. К югу до Албании, Болгарии, Малой Азии, северного Ирана и Афганистана, южных отрогов Алайской системы, Тянь-Шаня, Гобийского Алтая, Кентея, до восточного Цинхая, далее к Ганьсу вплоть до северного Хубея [7, 45]. В Кыргызской Республике встречается на гнездовье в Приисскыкулье, Центральном, Внутреннем и Западном Тянь-Шане, на Памиро-Алае [2, 3, 6, 31, 32].

Места обитания. Предпочитает изолированные водно-болотные угодья в лесном и высокогорном поясах (преимущественно на сыртах), нередко вблизи скал и обрывов.

Численность. Сведения по численности скудны. По некоторым данным, в Кыргызской Республике обитает до 25 пар черных аистов [6]. В то же время до 20 особей наблюдались в районе Кировского водохранилища в августе-сентябре 1996 г. [18]. На заболоченных лугах среднегорья Восточного Приисскыкулья обилие 0,3 ос./кв.км [31].

Образ жизни (жизненные циклы). Перелетная птица, зимующая в Африке, Северной Индии, Пакистане, Непале, к востоку до Мьянмы, а также в южном Китае, Тайване, Северном Лаосе и Вьетнаме [2, 15, 19, 20]. Прилетает в апреле-марте [23]. В июне в гнездах аиста уже находили либо оперенных птенцов, либо подлетков. Количество птенцов колеблется от 2 до 5. Молодых, вставших на крыло, аистов уже наблюдали в конце июля. Взрослые и молодые особи кочуют около мест гнездовий до сентября месяца, отлетает черный аист в октябре-ноябре [3, 6]. Питается преимущественно мелкой рыбой, лягушками, моллюсками, реже насекомыми, грызунами и другой подходящей по размеру добычей [2, 19].

Лимитирующие факторы. Осушение пригодных для гнездования участков, их использование в хозяйственных целях. Реже – прямое истребление со стороны человека.

Разведение (содержание в неволе). Имеются примеры успешного разведения в зоопарках Европы. В Кыргызской Республике в неволе не содержится.

Меры охраны существующие. Вид занесен в Красную Книгу Кыргызстана [3]. Добыча на территории республики запрещена с 1948 г.

Меры охраны рекомендуемые. Следует исключить из хозяйственного использования места гнездовий аистов и прилегающих к ним кормовых угодий, создав на их основе минизаказники, включив эти земли в неприкосновенный земельный фонд айыл-окмотту. Если такие земли находятся в частной собственности, то необходимо провести разъяснительную работу с владельцами участков и предложить им альтернативные источники получения дохода. Необходимо нанести на карту все места гнездования, изучить биологию размножения, места зимовок и миграционные пути, с помощью спутниковых антенн, необходимо разработать межрегиональную стратегию сохранения черного аиста в местах гнездовья, пролета и зимовок.

Black Stork

Ciconia nigra (Linnaeus, 1758)

Status: *VI category, Near Threatened, NT: R.* Monotypic species. Breeds in Issyk-Kul oblast, Central, Inner, Western Tien Shan, Pamir-Altai Mountains. Prefers wetlands in forest, subalpine and alpine belts, close to cliffs and precipices. There are up to 25 pairs breeding in Kyrgyzstan. Twenty individuals were recorded on the shore of Kirov water reservoir in Talas oblast. Black Stork is rare in wet meadows of Eastern part of Issyk-Kul Region (0.3 individuals per km^2). Arrives in April-March. Nest is thick twigs platform. Lays 2-5 eggs. Fledglings are found in nests already in June. Flying juveniles are seen at the end of July. Uses small fish, frogs, mollusks, rarer – in insects, small rodents for food. Limiting factors are drainage of suitable for nesting habitats, rarer – illegal game shooting. No instances of holding it in captivity. Included in Kyrgyz Red Book, hunting is prohibited since 1948. It is recommended to create mini protected areas around nesting sites. If such land is privatized it is necessary to conduct awareness campaign and suggest to owners alternative sources of income. It is also necessary to map existing nests and develop interregional conservation strategy of the species.

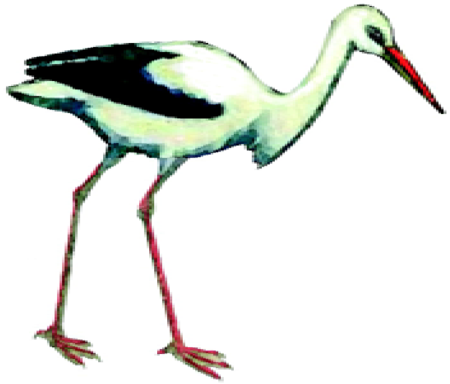

Ак кунас

Ciconia ciconia (Linnaeus, 1758)

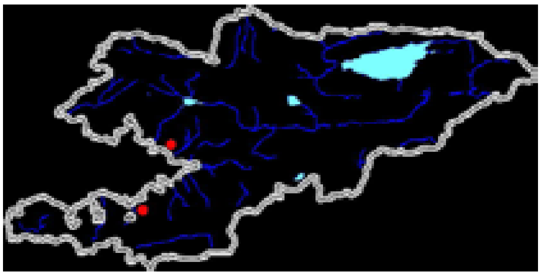

Кунас сымалдар – Ciconiiformes – Аистообразные
Кунастар – Ciconiidae – Аистовые

Статусу: *IV категория, Endangered, EN: R.* Кыргызстанда башка ареалдардай эле *Ciconia ciconie asiatica* Severtzov, 1873 түрчө жоголуп бара жаткандардын бири. Орто Азиялык эндемикалык түрчө – Евразиялык кеңири ареалду түрдүн эки түрчөсүнүн бири.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Орто Азия, Казакстан, Кытай (Кашкар). XX кылымдын 30-жылдары Кыргызстанда Чүй өрөөнүнүн батыш тарабында кездешчү, азыр жоголуп кеткен. Ош областынын Өзбекстан менен чектеш Фергана районунда анча көп эмес санда сакталып калган. 1971-жылы 25-26-апрелдерде ак кунастар учуп өтүшүндө. Ысыккөлдүн түштүк-батыш жээгинен кездешкен, мүмкүн бул куштар уялоочу талгар популяциясынан. 1999, 2000 жана 2004 ж. Ош-Бишкек жолдун ЛЭПтин тарабында ак кунастын жаны уя колониясы пайда болунган [3, 28, 49, 50].

Жашаган аймактары. Маданий ландшафттагы суу өрөөнүндөгү түздүк жана тоо этектери. Мурун уясынын көпчүлүгү кишинин эски конуштарында жайланышкан, азыр болсо уяларын ЛЭПтин устундарында (түркүктөрүндө) 2-3 уядан салып калышты.

Саны. Кыргызстандын чегинде акыркы 10 жыл ичинде анын уялашы жөнүндө эч маалымат жок, өтө сейрек кездешет [3]. 1999-жылы Базаркоргон суу сактагычтан алыс эмес ЛЭПтин бетон жана темир түркүктөрүндө ак кунастын 8 уясы табылган [51]. Кыргызстанда саны боюнча маалымат жок, болжол менен 10-20 жуп бар, түрчөнүн жалпы саны бүт ареал боюнча 1-2 миңден ашпайт [23].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Бул түрчөнүн кышташы Индокытайда өтөт, акыркы жылдары анын кышташы Орто Азияда өткөнү байкалган [8]. Жазында марттын башында уя салууга келет. Уяларын тамдардын үстүнө, мечиттерге, эски дарактарга, ЛЭПтин түркүктөрүнө салат. Уясында 2-5 жумуртка, аны эркеги жана ургаачысы алмак-салмак басып чыгарат, 70-72 күн болгондо балапандары уяларынан учушат. Уядагы балапандарынын өлүү 40 %ке чейин жетет [5]. Август-сентябрда кыштаганга учуп кетет. [5,6].

Чектөөчү факторлор. Саздарды кургатуу, уялоочу жерлердин деградациясы, күрүч чектерин пахта талаалары менен алмаштыруу, азыктарынын азайышы. Айыл чарбасында уулу химикаттарды кеңири колдонуусу, ЛЭПтин түркүктөрүнө урунуп өлүшү, электриктердин эски уяларын талкалоосу, кээде кишинин түздөн-түз кол салуусу [23, 33].

Көбөйтүү (колдо багуу). Ушул түрчөнүн көбөйүшү боюнча маалымат жок, бирок алгачкы түрчөсү Европанын бир катар зоопарктарында көбөйүүдө.

Уюштурулган коргоо аракеттери. 1948-жылдан тартып Кыргызстандын бүткүл территориясында аңчылык кылууга тыюу салынган. 1952-жылдан тартып Кыргыз ССР Совет Министрлигин токтому менен бул куштарды кырууга тыюу салынган (эң жогорку жоопкерчилик түзүлгөн). 1975-жылдан тартып ак кунас республикада өзгөчө коргоого алынган түрлөрдүн тизмесине киргизилген, ал эми 1985-жылы Кыргызстандын ККине киргизилген [22, 23, 33, 34].

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Болгон уялоочу жерлерин таап, аларды коргоого алуу. Жергиликтүү элдердин арасына кеңири пропаганда жүргүзүү.Ак кунастын уяларын текшерүү (инвентаризациялоо) жүргүзүү, санына жана калган тукумдарынын жашашына мониторинг жарыялоо, уялоого жагымдуу жерлерди уя салуу үчүн түркүктөрдү орнотуу.

Белый аист

Ciconia ciconia (Linnaeus, 1758)

Статус: *IV категория, Endangered, EN: R.* Один из 2 видов рода, встречающихся в Кыргызстане. Обитает подвид *Ciconia ciconia asiatica* Severtzov, 1873.

Распространение общее и в стране. Средняя Азия, Казахстан, Китай (Кашгария). В Киргизии в 30-х гг. XX в. встречался в западной части Чуйской долины, сейчас исчез. Сохранился в небольшом количестве в Приферганских районах Жалал-Абадской и Ошской областей, на границе с Узбекистаном. В 1999, 2003 и 2004 гг была найдена увеличивающаяся колония вдоль трассы Бишкек – Ош (возле с Шамалды-Сай) [3] и в 2004 г. еще одно место гнездования в Баткенской области (28, в печати). Пролетных аистов (4 и 8) встретили 25-26 апреля 1971 года на юго-западном берегу оз. Иссык-Куль, возможно, это были птицы из Талгарской гнездовой популяции [6, 49, 50].

Места обитания. Предгорные и равнинные участки речных долин в культурном ландшафте. Прежде основная часть гнезд располагалась в старых поселениях человека, сейчас птицы освоили для этого столбы ЛЭП, на некоторых построены по 2-3 гнезда.

Численность. Чрезвычайно редок, за последние десятилетия не было сведений о гнездовании в пределах Кыргызстана [3]. Нам удалось в 1999 г. обнаружить 8 гнезд аиста недалеко от Базаркурганского водохранилища на бетонных и металлических опорах ЛЭП [51]. Данных по численности в Киргизии нет, предположительно 10-20 пар, общая численность подвида по всему ареалу не превышает 1-2 тыс. птиц [23].

Образ жизни (жизненные циклы). Зимовки этого подвида расположены в Индокитае, в последние годы отмечены случаи зимовки в пределах Средней Азии [52]. Весной на гнездовье появляется в начале марта. Гнезда устраивает на крышах домов, водонапорных башнях, мечетях, старых деревьях, столбах и опорах ЛЭП. В кладке 2-5 яиц, насиживают и самец и самка, птенцы покидают гнездо через 70-72 дня. Смертность птенцов в гнездах до 40% [53]. Отлет на зимовку в августе-сентябре. Питается амфибиями, ящерицами, змеями, мелкой рыбой, крупными насекомыми (жуки, прямокрылые и др.), паукообразными (фаланги), грызунами [53, 54].

Лимитирующие факторы. Осушение болот, деградация мест гнездования, сокращение кормовой базы из-за замены рисовых чеков хлопковыми полями и широкого применения ядохимикатов в сельском хозяйстве, гибель птиц на столбах ЛЭП и разрушение электриками старых гнезд, порой прямое преследование человеком [23, 33].

Разведение (содержание в неволе). Информации о разведении этого вида в регионе нет, тогда как номинативный подвид успешно размножается в ряде зоопарков Европы.

Меры охраны существующие. С 1948 г. запрещена охота на всей территории Киргизии. Постановлением Совета Министров Киргизской ССР установлена исковая ответственность за уничтожение этих птиц с 1952 г. С 1975 г. белый аист занесен в Список особо охраняемых видов республики, с 1985 – в Красную книгу Кыргызстана. Занесен в Красные книги Казахстана [22, 23], Узбекистана и Таджикистана [33, 34].

Меры охраны рекомендуемые. Выявление и взятие под охрану всех мест гнездовий. Широкая пропаганда необходимости охраны среди местного населения, особенно в Ошской и Джалал-Абадской областях.

White Stork

Ciconia ciconia (Linnaeus, 1758), *ssp. ciconia* (Linnaeus, 1758)

Status: *IV category, Endangered, EN: R.* Breeds in Fergana valley. Colony of 8 pairs of White Stork was found along Osh-Bishkek road nesting on electrical poles in 1999, 2003 and 2004. Another nest was found in Batken oblast. Twelve migrating birds recorded in spring of 1971 on the shore of Issyk-Kul Lake. Prefers plains and uplands in cultivated landscape. Built nests next in the villages in the past. Probably there are 10-20 breeding pairs in Kyrgyzstan. Lays 2-5 eggs, both sexes share domestic duties, juveniles leave the nest in 70-72 days. Fledglings mortality is 40%. Departs in August-September. Uses frogs, lizards, snakes, small fish, large insects, rodents for food. Limiting factors are drainage of wetlands, degradation of nesting sites, reduction of feeding opportunities because of substitution of rice fields with cotton ones, death at electrical poles, nest destruction by electricians. No data on captivity breeding in Kyrgyzstan. Included into Kyrgyz Red Book of 1985. It is recommended to protect nesting sites, increase public awareness in the south particular.

Кашыктумшуктуу кытан

***Platalea leucorodia* Linnaeus, 1758**

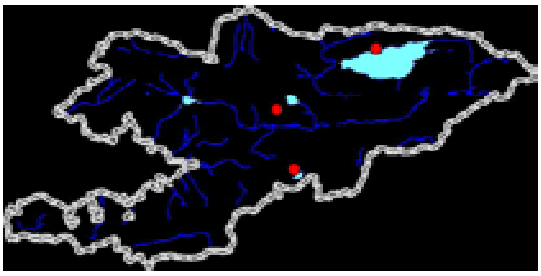

Кунас сымалдар – **Ciconiiformes – Аистообразные**
Ибистер – **Threskiornithidae – Ибисовые**

Статус: *VI категория, Near Threatened, NT: R.* Кыргызстанда уруунун жалгыз өкүлү. *Platalea leucorodia leucorodia* Linnaeus, 1758 номинативдүү түрчөсү учуп өтөт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Ареалы үзгүлтүктүү. Батыш Сахаранын түндүк жээгиндеги аралдар, Дахлак Архипелагынан түштүккө карай Баб-эль-Мандеб кысыгына чейин Кызыл деңиздин түштүк бөлүгүндөгү аралдар. Евразияда Гвадалквивиранын чаты, Гибралтардын жээги, Рейндин чаты жана Чыгыш Австриядан, муруңку Югославия, Албания республикаларынан чыгышты көздөй Түштүк Приморьеге, түндүк-чыгыш Кытайдын борбордук бөлүгүнө, Хуанхэ өрөөнүнө, төмөнкү Брахмапутра өрөөнүнө жана Ганга чатына чейин, Пакистан, Бангладеш, Мьянма. Түндүктөн Австрияга, Венгрияга, Днестрдин ылдый жагына, Днепрдин ылдый жагына, Азов деңизинин түндүк жээгине, Волга-Урал дарыя арасында Чоң жана Кичи Узенге же болжол менен 50-параллелге чейин, Илектин төмөнкү бөлүгүнө, түндүк Казахстанда 53-параллелге, чыгышты көздөй Кургальджинге, Зайсанга, Абакандын чатына, Тувага, Даур талаасына, Зеянын төмөн бөлүгүнө чейин, Амур өрөөнүндө Уссуринин чатына, Ханка көлүнө чейин [7, 19]. Кыргызстанда *Platalea leucorodia leucorodia* Linnaeus, 1758 кээде учуп өтүүдө жана кыштоодо Чүй өрөөнүндө, Ысыккөл ойдуңунда жана Ички Тянь-Шандын сырт көлдөрүндө кездешет. Өткөн кылымдын ортосунда, балким, Ысыккөлдүн батышында уялоочу, бирок азыркы учурда уялоого жарактуу аймактар кургатылган [2, 6].

Жашаган аймактары. Суу жана саздак жерлер, көбүнчө дарыялардын төмөнкү агымдары, чополуу жээктүү көлмөлөрдү артыксынтат.

Саны. Системдүү маалымат жок.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Тайыз жерлерде эртең мененки жана кечки сааттарда мойнун созуп активдүү азыктанат. Ылдыйкы мандибуласы менен суунун түбүнөн чопону сузуп алат да, башын тараптан тарапка чайкап чопону тумшугунда чыпкалайт. Көнөкбаштар, моллюскалар, бакалар, суу курт-кумурскалары, кээде өсүмдүктөр менен азыктанат. Учушу жай салмактуу, канат кагуусу бир калыпта, адатта үйүр V түрүндө же диагоналдуу түз сызык түрүндө учат. Канаттуунун чыгарган добушу - анда-санда акырын коркулдоо жана тумшугу менен такылдатуу. Чоң уясын бактарга башка кунас сымалдардын арасында бутактардан салат. Кызыл-күрөң темгилдүү 4 ак жумуртка тууйт.

Чектөөчү факторлор. Уялоого жана эс алууга жарактуу аймактарды айыл-чарбалык керектөөлөр үчүн кургатуу, кээде - легалсыз атуу.

Көбөйтүү (колдо багуу). Колдо багылбайт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргызстанда коргоо үчүн атайын чаралар жүргүзүлгөн эмес.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Кашыктумшуктуу кытандын уялоосуна жана эс алуусуна ылайыктуу суу жана саздак жерлерди кургатууга жана жакын жердеги бактарды кыйууга тыйуу салуу.

Колпица

Platalea leucorodia Linnaeus, 1758

Статус: *VI категория, Near Threatened, NT: R.* Единственный представитель рода в Кыргызстане. Пролетает номинативный подвид *Platalea leucorodia leucorodia* Linnaeus, 1758.

Распространение общее и в стране. Ареал прерывист. Острова у северного побережья Западной Сахары, острова южной части Красного моря от Архипелага Дахлак к югу до Баб-эль-Мандебского пролива. В Евразии дельта Гвадалквивира, побережье Гибралтара, дельта Рейна и от восточной Австрии, республик бывшей Югославии, Албании к востоку до Южного Приморья, центральной части северо-восточного Китая, долины Хуанхэ, долины нижней Брахмапутры и дельты Ганга, Пакистан, Бангладеш, Мьянма. К северу до Австрии, Венгрии, низовьев Днестра, низовьев Днепра, северного побережья Азовского моря, в Волжско-Уральском междуречье до низовьев Большого и Малого Узеней или примерно до 50-й параллели, до низовьев Илека, в северном Казахстане до 53-й параллели, восточнее до Кургальджина, Зайсана, устья Абакана, Тувы, Даурской степи, низовьев Зеи, в долине Амура до устья Уссури, до оз. Ханка [7, 19]. В Кыргызстане изредка встречается *P.l. leucorodia* Linnaeus, 1758 на пролете и на зимовке в Чуйской долине, Иссыккульской котловине и сыртовых озерах Внутреннего Тянь-Шаня. В середине прошлого столетия, возможно, гнездилась в Западном Прииссыккулье, но ныне пригодные для гнездования местообитания осушены [2, 6].

Места обитания. Водно-болотные угодья, преимущественно в нижних течениях рек, предпочитает водоемы с илистыми берегами.

Численность. Систематических сведений нет.

Образ жизни (жизненные циклы). Активно кормится в утренние и вечерние часы на мелководье, с вытянутыми шеями. Черпает нижней мандибулой ил со дна, затем поводя головой из стороны в сторону в виде полукруга, процеживает ил в клюве. Кормится головастиками, моллюсками, лягушками, водными насекомыми, реже растительной пищей. Полет плавный, взмахи крыльев равномерные, стая обычно летит в V образной форме, либо диагональной прямой. Низкое похрюкивание, либо пощелкивание клювом – единственные звуки, издаваемые птицей. Строит массивные гнезда из веток на деревьях, среди других аистообразных. Откладывает 4 белых яйца, с красно-коричневыми крапинками.

Лимитирующие факторы. Осушение пригодных для гнездования и отдыха местообитаний для сельскохозяйственных нужд. Реже – нелегальный отстрел.

Разведение (содержание в неволе). В неволе не содержится.

Меры охраны существующие. В Кыргызстане специальные меры по охране не предпринимались.

Меры охраны рекомендуемые. Запретить практику осушения пригодных для гнездования и отдыха колпицы водно-болотных угодий и вырубку близлежащих деревьев.

Eurasian Spoonbill

Platalea leucorodia Linnaeus, 1758, *ssp. leucorodia* Linnaeus, 1758

Status: *VI category, Near Threatened, NT: R.* Rare migrant and wintering bird in Chu Valley, Issyk-Kul Region, highland lakes of Inner Tien Shan. Probably nested in the past in the western part if Issyk-Kul Lake, because there was registration of adults with fledglings in one of the bays. Nowadays those habitats are drainaged and cultivated, Spoonbill has not been seen around. Current numbers are unknown. In all occasions only single birds were observed. Usually flocks fly in V-formation or in diagonal single lines. Uses tadpoles, frogs, mollusks, water insects and vegetable matter for food. Builds massive stick nests on trees together with other heronry. Lays 4 white eggs, spotted with deep reddish brown.

Кызгылт бирказан

Pelecanus onocrotalus Linnaeus, 1758

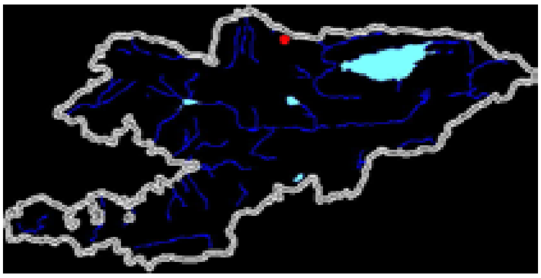

Бирказан сымалдар – Pelecaniformes – Веслоногие
Бирказандар – Pelecanidae – Пеликановые

Статусу: *VI категория, Near Threatened, NT: R.* Монотиптүү түр.Евразиянын фаунасында уруунун эки түрүнүн бирөө.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Экватордук Африка, Жер Ортолук деңиз, Дунайдын дельтасы, Индияга чейин, Жакынкы чыгыштагы өлкөлөр, Казакстан. Кыргызстанда күзгү өтүү мезгилинде кездешкен [21, 22, 23], кээде кыштайт [41].

Жашаган аймактары. Калың камыштуу чоң көлмөлөр.

Саны. Учуп өтүү мезгилде бирин-серин куштар жолуккан.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Бир нече миң жупту түзүшүп чоң колониялар менен уялашат. Уяларын аралчаларга, камыштардын сынып жапырылып калган жерлерине салышат. Уясында 1-3 жумуртка, аны 33-39 күн басып чыгарат. Балыктар менен азыктанат.

Чектөөчү факторлор. Учуп өтүүдө эс алууга керектүү чоң көлмөлөрдүн аздыгы. Дарыялардын гидрологиялык режиминин өзгөрүлүшүнөн, химиялык булганычтан, камыштардын өрттөнүшүнөн, балыктардын запасынын азайышы жашаган жерлеринин бузулушуна алып келет, ошондой эле браконьерлик.

Көбөйтүү (колдо багуу). Маалымат жок, бирок көптөгөн зоопарктарда багылат.

Уюштурулган коргоо аракеттери. 1985-жылы Кыргызстандын Кызыл китебине [3], ошондой эле Казакстандын, Өзбекстандын жана Түркмөнстандын Кызыл китептерине киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Сезондук заказниктерди жана Борбордук орнитологиялык территорияларды уюштуруу.

Розовый пеликан

Pelecanus onocrotalus Linnaeus, 1758

Статус: *VI категория, Near Threatened, NT: R.* Один из 2 видов рода, изредка мигрирующих через территорию Кыргызстана. Монотипичный вид.

Распространение общее и в стране. Экваториальная Африка, Средиземноморье, дельта Дуная, страны Ближнего Востока до Индии, Казахстан. В Киргизии встречался на осеннем пролете в Чуйской долине [2, 22, 23], иногда зимует [41].

Места обитания. Крупные водоемы с густыми зарослями тростников.

Численность. На пролете встречались одиночные птицы.

Образ жизни (жизненные циклы). Гнездится большими колониями, порой до нескольких тысяч пар. Гнезда устраивает на заломах тростника, на островах. В гнезде 1-3 яйца, инкубация 33-39 дней. Питается рыбой.

Лимитирующие факторы. На пролете недостаток крупных водоемов для отдыха. В местах обитания деградация мест обитания из-за изменения гидрологического режима рек, химического загрязнения, выжигания тростников, сокращение рыбных запасов, браконьерство.

Разведение (содержание в неволе). Информации нет, хотя содержится во многих зоопарках.

Меры охраны существующие. В 1985 г. [3] пеликан занесен в Красную книгу Кыргызстана, а также внесен в Красные книги Казахстана, Узбекистана и Туркмении.

Меры охраны рекомендуемые. Создание сезонных заказников и ключевых орнитологических территорий.

Great White Pelican

Pelecanus onocrotalus Linnaeus, 1758

Status: *VI category, Near Threatened, NT: R.* Monotypic species. Rare migrating bird in Chu valley in autumns sometimes winters. Single birds are usually seen. Breeds in colonies, lays 1-3 eggs, incubation period is 33-39 days, uses fish for food. Limiting factor are lack of large ponds with fish for roosting, degradation of habitats because of the hydrological regime change of rivers, poaching, reeds burning, chemical contamination, reduction of fish quantity. Included into Kyrgyz, Kazakh, Ubekistan, and Turkmenistan Red Books.

Тармал бирказан

Pelecanus crispus Bruch, 1832

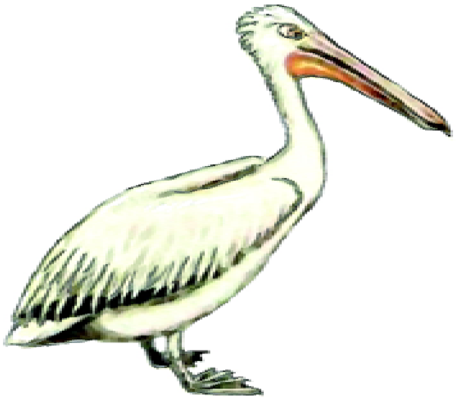

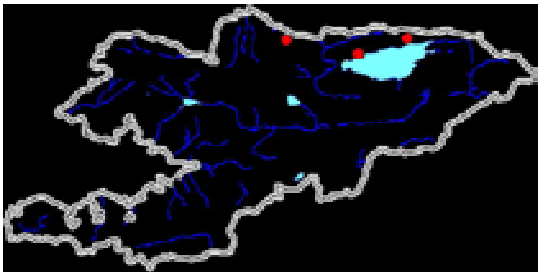

Бирказан сымалдар – Pelecaniformes – Веслоногие
Бирказандар – Pelecanidae – Пеликановые

Статусу: *V категория, Vulnerable, VU, A2c+3c.* Монотиптүү түр. Евразиянын территориясында эки түрдүн бири.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Монголиянын, Шиңжаңдын, Батыш Сибирдин, Казакстандын, Кичи Азиянын көлмөлөрү, Түштүк Европанын жээктери [22, 23]. Кыргызстанда жазгы жана күзгү келгин кезинде Чүй өрөөнүндө жана Ысыккөлдө (Григорьевка айылынын жанында Акбулуңда жана көлдүн батыш жагы) кездешет [2, 6].

Жашаган аймактары. Бадалдуу, камыштуу, балыктарга бай жасалма жана табигый көлмөлөрдө өткүл мезгилинде учурайт.

Саны. 2-3 куштан учурайт. Эки жолку кездешүүдө 6-7 куш. Келгин учурунда жалпы саны белгисиз.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Келгин куш. Аралчаларда уялайт, кээде кызгылт бирказан менен бирге болот. Марттын аягында – апрелдин башында 2-3 жумуртка тууйт, аны 40 күн басат. Балык менен азыктанат. Кара карга, күмүш чардактар уяларын бузушат.

Чектөөчү факторлор. Келгин кезинде балыктарга жарды, жашынуучу көлмөлөр аз. Көлмөлөрдүн гидрологиялык режими өзгөрүлүшү менен байланыштуу жашаган же уялоочу жеринин өзгөрүлүшү, аларды чарбага пайдалануу, уу химикаттарды колдонуу [3].

Көбөйтүү (колдо багуу). Маалымат жок, бирок көптөгөн зоопарктарда багылат.

Уюштурулган коргоо аракеттери. 1985-жылы Кыргызстандын Кызыл китебине киргизилген [3].

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Сезондук заказниктерди жана келгин мезгилинде эс алуучу жайлары катары Борбордук орнитологиялык территорияларды (БОТ) уюштуруу.

Кудрявый пеликан

Pelecanus crispus Bruch, 1832

Статус: *V категория, Vulnerable, VU, A2c+3c*. Один из 2 видов рода, изредка мигрирующих через территорию Кыргызстана. Монотипичный вид.

Распространение общее и в стране. Водоемы Монголии, Синьцзяня, Западной Сибири, Казахстана, Малой Азии, побережье Южной Европы [22, 23]. В Киргизии встречается на весеннем и осеннем пролете в Чуйской долине и на Иссык-Куле (встречены возле с. Григорьевка, Ак-Булуни и в западной части озера) [2, 6].

Места обитания. Во время пролета держится на естественных и искусственных зарыбленных водоемах с зарослями тростника, кустарников.

Численность. Встречается по 2-3 птицы, две встречи по 6 и 7 птиц. Общая численность на пролете неизвестна. Одного молодого кудрявого пеликана наблюдали в декабре 2003 г. на водоеме близ Бишкека [40].

Образ жизни (жизненные циклы). Пролетная птица. Гнездится на островах, заломах тростника, иногда вместе с розовым пеликаном. Кладка из 2-3 яиц в конце марта - начале апреля, время насиживания 40 дней. Питается рыбой.

Лимитирующие факторы. На пролете недостаток зарыбленных и имеющих укрытие водоемов. В местах гнездования – деградация мест обитания в связи с изменением гидрологического режима водоемов, их хозяйственным использованием, применением ядохимикатов. Враги – черная ворона и серебристая чайка, разоряющие гнезда.

Разведение (содержание в неволе). Сведений нет, хотя содержится во многих зоопарках.

Меры охраны существующие. В 1985 г. [3] кудрявый пеликан занесен в Красную книгу Киргизии, включен также в Красные книги Казахстана и Туркмении.

Меры охраны рекомендуемые. Создание сезонных заказников и ключевых орнитологических территорий в местах отдыха на пролете.

Dalmatian Pelican

Pelecanus crispus Bruch, 1832

Status: *V category, Vulnerable, VU, A2c+3c.* Monotypic species. Rare migrant bird in Chui valley and Issyk-Kul region. Usually in small parties. Builds nests in small islands, lays 2-3 eggs in March-April, incubation period is 40 days. Limiting factors are lack of large ponds with fishes and remote sites for roosting. Enemies – Carrion Craw and Yellow-legged Gull, which hunt after eggs and chicks. It is proposed to establish key ornithological sites in the wetlands, which are convenient for roosting of the species.

Кидик караказ

Phalacrocorax pygmaeus (Pallas, 1773)

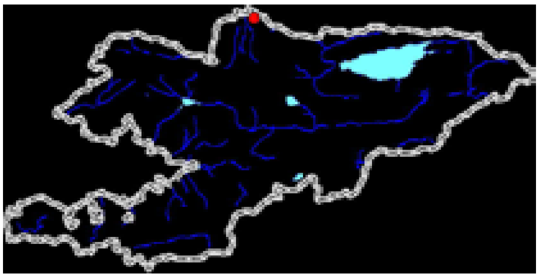

Бирказан сымалдар – Pelecaniformes – Веслоногие
Караказ – Phalacrocoracidae – Баклановые

Статусу: *VI категория, Near Threatened.* Кыргыз Республикасынын фаунасында уруунун 2 өкүлүнүн бири. Монотиптүү түр.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Алжирдин түндүк-чыгыш жээги, Грециянын, Болгариянын, Румыниянын, мурунку Югославиянын, Албаниянын жээктери жана дарыя бассейндери, Крымдын, Азов деңизинин жээги, Каспий деңизи жана ага куйган дарыялардын ылдый бөлүгү, Арал деңизи, Сырдарыянын өрөөнүнөн жогору карай Чилиге чейин жана ага байланыштуу көл системалары, божомол боюнча Теджен жана Түркмөн, Мургаб өрөөндөрү, Кичи Азия, Кавказ тышынын көл жана дарыя системалары, түштүккө карай Иракка, Түндүк-Батыш Иранга, Индия, Бангладеш, Пакистан, Шри Ланка, Мьянмага чейин [7, 19]. Кыргыз Республикасында көпчүлүк учурда Чүй өрөөнүндө учуп өтүү учурунда кездешет [60].

Жашаган аймактары. Балыкка бай суулуу, саздак жерлер.

Саны. Акыркы учурга чейин түр кокусунан учуп кирүүчү катары эсептелип келген, бир гана экземпляр Милянфан айылынын жанында Чүй дарыясынын боюнда табылган [2]. Беш канаттуудан турган кидик караказдардын топчосу 2005-жылдын жазында белгиленген. Караказдар Бишкектен алыс эмес жайгашкан көлмөнүн кумдуу жээгинде каткырык акчардактардын арасында отурушкан [61]. Касыбеков Э.Ш. жана Остащенко А.Н. 2005-жылдын 22-октябрында Чүй дарыясынын жайылмасы боюнча Жаңыжер айылынын тегерегинде байкоо жүргүзүшкөн. Кечке маал дарыянын агымы боюнча ылдый карай 5-40 канаттуудан турган топчолор менен 200дөй кидик караказдар учуп өтүшкөн. А.Н. Остащенконун маалыматына караганда ушул жерден мындан эки жума мурун 300гө жакын караказдардын учуп өткөнүн байкаган.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Миграциялоочу түр. Сууга чумкуп, өзү кармаган балык менен азыктанат. Кээде кидик караказдардын топтору бирказандар сымал коллективдүү аң уулоону уюштурушат. Жайылган канаттарын кургатып, жээкте көп отурат. Уясын чырпыктардан чоң эмес платформа түрүндө дарактарда салат да, кунастардан жана кытандардан алыс эмес жайгашат. 4-5 көгүлтүр-жашыл түстөгү жумурткаларды басат [19].

Чектөөчү факторлор. Дарыяларда жана көлмөлөрдө балыктын азайышы. Кээде киши тарабынан кырылуусу.

Көбөйтүү (колдо багуу). Кыргыз Республикасында колдо багылбайт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Республикада атайын коргоо чаралары жок. Түр IUCNдин Кызыл Китебине 6-категориясына Near Threatened киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Бул түрдүн азыктануусуна жана эс алуусуна ылайыктуу жерлерди коргоо зарыл.

Малый баклан

Phalacrocorax pygmaeus (Pallas, 1773)

Статус: *VI категория, Near Threatened.* Один из 2 представителей рода в фауне Кыргызской Республики. Монотипичный вид.

Распространение общее и в стране. Северо-восточное побережье Алжира, побережья и речные бассейны республик бывшей Югославии, Албании, Греции, Болгарии, Румынии, побережья Крыма, Азовского моря, Каспийское море и низовья впадающих в него рек, Аральское море, долина Сырдарьи вверх до Чили и связанные с ней озерные системы, предположительно долины Теджена и туркменского Мургаба, Малая Азия, озерные и речные системы Закавказья к югу до Ирака и северно-западного Ирана, Индия, Бангладеш, Пакистан, Шри Ланка, Мьянма [7, 19]. В Кыргызской Республике встречается на пролете преимущественно в Чуйской долине [60], в Западном Прииссыкулье возможно и гнездование.

Места обитания. Водно-болотные угодья, богатые рыбой.

Численность. До последнего времени вид считался залетным, за все время наблюдений был добыт только один экземпляр по р. Чу вблизи с. Милянфан [2]. Первая стайка малых бакланов, состоявших из 5 птиц, была отмечена весной 2005 года. Бакланы отдыхали на песчаной отмели одного из прудов недалеко от г. Бишкек по соседству с хохотуньями [61]. В окр. с. Джанги-Джер в общей сложности порядка 200 малых бакланов пролетели мимо места наблюдения, малыми стайками по 5-40 голов в каждой, вдоль русла реки вниз по течению. По сообщению Остащенко А.Н., он двумя неделями раньше наблюдал около 300 птиц, пролетающих мимо этого же места наблюдения. 10 января 2006 г. Касыбеков Э.Ш. и Жусупбаева А. наблюдали 2 малых бакланов на прудах близ г. Бишкек.

Образ жизни (жизненные циклы). Мигрирующий и зимующий вид. Кормится исключительно рыбой, которую отлавливает, ныряя и плавая под водой. Иногда стайка малых бакланов организует коллективную охоту, как пеликаны. Часто сидит на берегу, высушивая распростертые крылья. Гнезда строит из прутьев, в виде небольшой платформы на деревьях, по соседству с цаплями и аистами. Насиживает 4-5 голубовато-зеленого цвета яиц с белесой поверхностью [19].

Лимитирующие факторы. Сокращение рыбных запасов на реках и водоемах. Реже – прямое истребление со стороны человека.

Разведение (содержание в неволе). В Кыргызской Республике в неволе не содержится.

Меры охраны существующие. Специальных мер охраны в республике нет. Вид занесен в Красную Книгу IUCN в 6 категорию Near Threatened.

Меры охраны рекомендуемые. Необходимо осуществлять охрану мест, пригодных для кормежки и отдыха.

Pygmy Cormorant

Phalacrocorax pygmaeus (Pallas, 1773)

Status: *VI category, Near Threatened.* Monotypic species. Migrating bird, predominantly, in Chui Valley. Prefers wetlands, lives exclusively using fish for food. Till recent time the species was considered as vagrant. But recent attempts of Kyrgyz ornithologists proved that Pygmy Cormorant is common migrating bird in Chui valley. However, the data on numbers is not systematic. The first 5 birds were seen in spring 2005 roosting together with Yellow-legged Gulls on pond shore near Bishkek. In autumn 2005 special trip was undertaken to Chu River near Djangi-Djer village. Several flocks ranging from 5 to 40 Pygmy Cormorants were observed in the evening hours, flying along the river course downwards. Altogether there were 200 birds observed. Two weeks earlier another group consisting of 300 birds was seen at the same site. Builds nest out of twigs in trees in mixed colonies with egrets, storks. Lays 4-5 eggs. Limiting factors are reduction of fish numbers in the lakes and ponds, rarer – direct killing by fishermen. Not kept in captivity and no special protection actions are undertaken so far. It is recommended to protect sites suitable for feeding and roosting.

Науманндын күйкөсү

Falco naumanni Fleischer, 1818

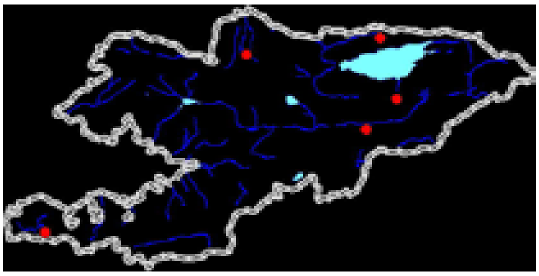

Шумкар сымалдар – Falconiformes – Соколообразные
Шумкарлар – Falconiformes – Соколообразные

Статусу: *V категория. Vulnerable, VU, C1.* Кыргыз Республикасынын авифаунасында уруунун он түрүнүн бири. Монотиптүү түр.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Түндүк-Батыш Африка Мароккодон чыгышты көздөй Тунисже чейин, түштүктөн Бийик Атласка жана Тунистин орто бөлүгүнө чейин. Пиреней жарым аралынын түштүк бөлүгү жана Франциянын, түштүк Австриянын, Италиянын түштүк жарымынын жээктеринен чыгышты карай батыш Саянга, Танну-Олго, Хангайга, Хубей провинциясына чейин. Россия Федерациясынын европалык бөлүгүндө 49-параллелге чейин, Волганын өрөөнүндө 52-параллелге чейин, батыш Сибирде 55-параллелге, Красноярскка чейин. Түштүктөн Жер Ортолук деңиздин жээктерине, Кичи Азияга, ортонку Иран, Түндүк Афганистанга чейин. Хубей провинциясынын түндүк бөлүгүндө уялайт [7, 15]. Кыргыз Республикасында деңиз деңгээлинен 2500 м бийиктикке чейин, көпчүлүк учурда түштүк-батыш тарапта Фергана өрөөнүндө Арсланбаптын тегерегинде кездешет. Жайында Каркырада, Нарындын жайылмасында жана Ысыккөл ойдуңунда катталган [2, 31, 42].

Жашаган аймактары. Дарыялардын жайылмасында, тоолордун жантаймасында дарактуу жана бадалдуу жапыз жана орто тоо тилкесин артык көрөт. Маданий ландшафттарда да кездешет.

Саны. Саны боюнча маалымат абдан аз. Ысыккөл ойдуңунун карагай токойлорунда Науманндын күйкөсүнүн саны 1 км^{2}де 0,03 особду гана түзөт. 1992-жылдын 22-августунда эки жаш канаттуу Боом капчыгайында байкалган [31, 42].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Уялоо биологиясы боюнча маалымат жок. 1992-жылдын 22-августунда жаңы учуп чыккан эки Науманндын күйкөсү ЛЭПтин зым өткөргүчтөрүндө отургандыгы байкалган [42]. Чычкан сымал кемирүүчүлөр, кескелдириктер, ири курт-кумурскалар, айрыкча коңуздар менен азыктанат.

Чектөөчү факторлор. Мыйзамсыз атуу, уяларын бузуу. Симпатрия аймактарында күйкө менен конкуренттүү карым-катнашта турушу мүмкүн.

Көбөйтүү (колдо багуу). Ишеничтүү маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Коргоо боюнча атайын чаралар каралган эмес.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Уялоо жерлерин кичи заказниктерди түзүү аркылуу коргоо жана мындай аймактарды иштетилүүчү жерлердин катарынан чыгаруу. Жергиликтүү жашоочулардын арасында бул түрдү аныктоо жана коргоо боюнча түшүндүрүү иш-аракеттерин жүргүзүү. Республикада уялоо жерлерин иликтөө, табылган уяларды картага түшүрүү, бул түрдүн санынын ар бир жылдык динамикасынын мониторингин жүргүзүү, тиричилик өзгөчөлүктөрүн изилдөө зарыл.

Степная пустельга

Falco naumanni Fleischer, 1818

Статус: *V категория, Vulnerable, VU, C1.* Один из десяти видов рода в авифауне Кыргызской Республики. Монотипичный вид.

Распространение общее и в стране. Северо-Западная Африка от Марокко к востоку до Туниса, к югу до Высокого Атласа и средней части Туниса. Южная часть Пиренейского полуострова и от средиземноморского побережья Франции, южной Австрии и южной половины Италии к востоку до западного Саяна, Танну-Ола, Хангая, провинции Хубэй. В европейской части Российской Федерации до 49-й параллели, в долине Волги – до 52-й параллели, в западной Сибири – до 55-й, до района Красноярска. К югу до побережья Средиземного моря, Малой Азии, среднего Ирана, северного Афганистана. Гнездится в северной части провинции Хубэй [7, 15]. В Кыргызской Республике встречается на высотах до 2500 м н.у.м., чаще на юго-западе в районе Арстанбапа Ферганской долины, отмечались летом на Каркыре и в пойме Нарына и в Иссыккульской котловине [2, 31, 42].

Места обитания. Предпочитает низко- и среднегорные пояса, с древесной и кустарниковой растительностью в поймах рек, на горных склонах, не избегает культурные ландшафты.

Численность. Сведения по численности весьма скудны. В еловых лесах Иссыккульской котловины обилие степной пустельги достигает 0,03 особи на квадратный километр. Две молодые птицы были отмечены на телеграфном столбе в Боомском ущелье 22 августа 1992 г. [31, 42].

Образ жизни (жизненные циклы). Сведений по гнездовой биологии не имеются. Два слетка наблюдались 22 августа 1992 г. сидящими на проводах ЛЭП [42]. Питается мышевидными грызунами, ящерицами, крупными насекомыми, в частности жуками.

Лимитирующие факторы. Разорение гнезд, незаконный отстрел. Возможны конкурентные взаимоотношения с обыкновенной пустельгой в зонах симпатрии.

Разведение (содержание в неволе). Достоверных сведений не имеется.

Меры охраны существующие. Специальных мер охраны не предусматривалось.

Меры охраны рекомендуемые. Необходимо осуществлять охрану мест гнездовий путем создания минизаказников и вывода таких урочищ из активного землепользования. Проводить информационную кампанию среди местных жителей по вопросам определения данного вида и его защиты. Следует выявить места гнездования в республике, нанести на карту выявленные гнезда, проводить мониторинг ежегодной динамики численности данного вида, изучать особенности образа жизни степной пустельги.

Lesser Kestrel

Falco naumanni Fleischer, 1818

Status: *V category, Vulnerable, VU, C1.* Monotypic species. Breeds in Tien-Shan Mountains in lowlands up to 2,500 m (8,200 feet) above see level, more frequently in Fergana Valley in the south of the country near Arstanbup location. Data on numbers are very scarce. The density of the Lesser Kestrel is 0.03 individuals per square km in spruce forests of Issyk-Kul Region. No information on breeding biology is available. Uses rodents, lizards, large insects, f.e. beetles for food. Limiting factors are disturbance during nesting, poaching. Competition with Common Kestrel in sympatric zones is possible. It is recommended to create mini protected areas next to identified Lesser Kestrel’s nests, conduct public awareness campaigns.

Ителги

Falco cherrug J.E. Gray, 1834

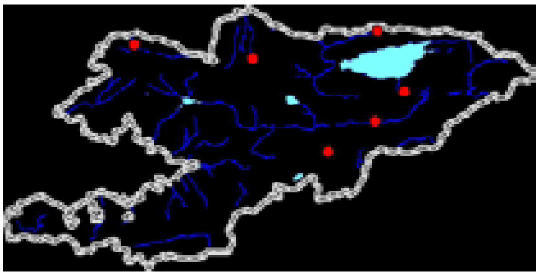

Шумкар сымалдар – Falconiformes – Соколообразные
Шумкарлар – Falconiformes – Соколообразные

Статусу: *IV категория, Endanagered, EN, A2bcd+3bcd.* Акыркы 5 жылда Кыргызстанда анын саны тез кыскарып кетти, жоголуп кетүү коркунучу туулду. Кыргызстандын фаунасында бир уруунун 10 түрдүн бир түрү. Миграция учурунда жана кышында номинативдүү түрчөсү *F. c. cherrug* Gray, 1834 кездешүүдө; *F.c. milvipes* Jerdon, 1871, *F.c. coatsi* Dementiev, 1945, *F.c. hendersoni* Hume, 1871 түрчөлөр ар бир сезондо кездешүүгө мүмкүн [35, 36].

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Евразиянын токойлуу талаа, талаа жана чөл зонасынан тартып батыштан чыгышка карай Дунайдан Чоң Хинганга чейин. Түндүк Африка [37]. Кыргызстандын тоолуу гана жерлерине уялайт, деңиз деңгээлинен 1300-1500 м бийиктиктен тартып 3000 м бийикке чейин. Аңчылык кылуу мезгилинде ал жогорку бийиктиктен төмөн жакта да кездешет [2, 38].

Жашаган аймактары. Деңиз деңгээлинен 1300 м ден тартып 3000 м ге чейин тоолордун ортонку жана жогорку алкактарына чейин жетет. Анча бийик эмес чөлдүү тоолор, бийик кыркалардын кургак жерлери, дарыялардын жээгиндеги каньондор, токойлор, суу жээк токойлор, аралашма карагай токойлор, зоокалар жана жарлар.

Саны. Жалпы саны белгисиз. Сейрек кездешчү түр, анын саны бардык жерлерде азайып бара жатат.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Отуруктуу жана көчмөн куш, моногам, уялык консерватизми жакшы өрчүгөн. Марттын аягында апрелдин башында 3-5 жумуртка тууйт, аны 33-35 күндүн ичинде басып чыгарат [2,3].

Чектөөчү факторлор. Адамдын тиричилигинин натыйжасында жашаган жерлери деградация болууда. Сатуу максатына ылайык уяларынан балапандарын алуу. Келгин мезгилинде аны кармоо, ЛЭП зымдарына урунуп өлүмгө дуушар болушу.

Көбөйтүү (колдо багуу). 1979-жылы СССР АЧМ тиешелүү Кыргыз мамлекеттик мергенчилик ишканада көбөйтүшкөн [2].

Уюштурулган коргоо аракеттери. СССРдин Кызыл китебине киргизилген (1984). «Жапайы фаунанын жана флоранын жоголуп бара жаткан түрлөрдү соода-сатык кылуу боюнча эларалык конвенциясынын» 2-тиркемесине киргизилген [2]. Республиканын коруктарында коргоого алынган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Уялоочу жерлерин таап, коргоосун күчөтүү. Ителгилерди кармоого тыюу салуу, негизги уялоочу жерлерине ӨКЖА түзүү.Кыргызстандагы популяциясынын абалын жана жалпы санын аныктап билүү. Көбөйтүш үчүн питомникти уюштуруу.

Балобан

Falco cherrug J.E. Gray, 1834

Статус: *IV категория, Endanagered, EN, A2bcd+3bcd.* Численность вида за последние 5 лет в Кыргызстане резко сократилась, и он оказался под угрозой исчезновения. Один из 10 видов рода в фауне Кыргызстана. На пролете и зимой бывает номинативный подвид *F.c. cherrug* J.E. Gray, 1834. Остальные подвиды оседлые: *F.c. milvipes* Jerdon, 1871, *F.c. coatsi* Dementiev, 1945, *F.c. hendersoni* Hume, 1871 [35, 36].

Распространение общее и в стране. Лесостепная, степная и пустынная зона Евразии от Низовий Дуная на западе до Большого Хингана на востоке. Северная Африка [37]. В Кыргызстане гнездится исключительно в горной части страны, причем на высоте не менее 1300-1500 м. В вертикальном направлении идет до 3000 метров. Во время охоты он появляется и в ниже лежащих местностях [2, 38].

Места обитания. Средний и верхний пояс гор, от 1300 до 3000 м. н. у. м. Невысокие пустынные горы и сухие предгорья крупных хребтов, каньоны рек, чинки, тугаи, пойменные леса, смешанные ельники, скалы и обрывы.

Численность. Общая численность не установлена. Редкий вид, численность повсеместно снижается.

Образ жизни (жизненные циклы).Оседлая кочующая птица, моногамна с выраженным гнездовым консерватизмом. Кладка начинается в конце марта начале апреля, самка откладывает 3-5 яиц, птенцы вылупляются через 33-35 дней [2,3].

Лимитирующие факторы. Деградация местообитаний в результате хозяйственной деятельности человека. Разорение гнезд путем изъятия птенцов с целью продажи. Отлов. Гибель на опорах ЛЭП.

Разведение (содержание в неволе). Успешно разводили в Кыргызском госохотхозяйстве МСХ СССР в 1979 [2].

Меры охраны существующие. Занесен в Красную книгу СССР (1984 г.) [39]. Внесен в Приложение 2 “Конвенции о международной торговле видами дикой фауны и флоры, находящимися под угрозой исчезновения” [3]. Охраняется в заповедниках республики.

Меры охраны рекомендуемые. Выявить места гнездования и усилить их охрану. Запретить отлов соколов создать сеть ООПТ в местах основных гнездовий. Выяснить общую численность и состояние популяции в Кыргызстане. Создать питомник по разведению в неволе.

Saker Falcon

Falco cherrug J.E. Gray, 1834, ssp. *cherrug* J.E. Gray, 1834, *milvipes* Jerdon, 1871, *coatsi* Dementiev, 1945, *hendersoni* Hume, 1871

Status: *IV category, Endangered, EN, A2bcd+3bcd.* There are 4 subspecies occuring in Kyrgyzstan. The nominative subspecies is migrating and wintering one, the rest subspecies are resident. The numbers drastically reduced during last years. One of the 10 species of the *Falco* genera, which occur in Kyrgyzstan. Breeds in Kyrgyzstan only in mountains from 1,300 up to 3,000 m (4,200-9,800 feet) above sea level. May hunt in lowlands. Exact number is unknown. Numbers are continuously declining. Resident and monogamy bird, lays 3-5 eggs at the end of March beginning of April, incubation period is 33-35 days. Limiting factors are suitable habitats degradation, requisition of juveniles from the nests for smuggling purposes. Successfully bred in Kyrgyz state hunting unit in 1979. Included into Red Book of USSR in 1984. It is recommended to create protected areas around identified nests, get baseline data, breed Saker Falcon in captivity.

Шумкар

Falco rusticolus Linnaeus, 1758

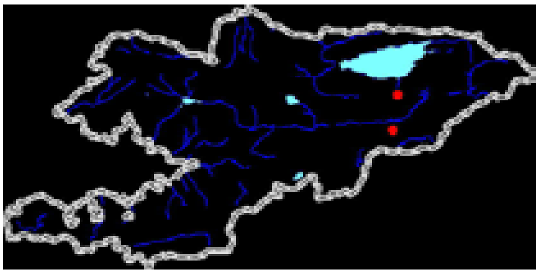

Шумкар сымалдар – Falconiformes – Соколообразные
Шумкарлар – Falconiformes – Соколообразные

Статусу: *VII категория, Least Concern*. Кыргызстанда сейрек кездешкен түр. Кыргызстандын фаунасынын бир уруусунун 10 түрдүн бирөө. *F.r.intermedius* Gloger, 1834 түрчөсү кездешүүдө.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Кольск жарым аралынан тартып Чукотка жарым аралына чейин. Түндүк Американын арктикалык райондору. Кыргызстанда республиканын түндүк жагында Ысыккөлдө жана Чүй өрөөнүндө учураганы белгилүү [62].

Жашаган аймактары. Зоокалуу деңиз жээктери, тундра дарыялардын жээктери жана түндүк токой зонасы. Кыргызстанда бийик тоолуу райондор жана өрөөндөрдүн тоо этектери.

Саны. Кыргызстанда саны белгисиз. 2002-жылы ноябрда Нарын областына Байбиче тоосунун капчыгайында бир особь гана катталган.

Чектөөчү факторлор. Уяларын талкалоо, аңчылык үчүн аны кармоо.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Кышында кышташ үчүн учуп келет. Апрель-май айларында уялайт, уясында 3-5 жумуртка, аны 28-30 күндө басып чыгарат. 46-49 күндүн ичинде балапандары учууга жарап калат [38].

Көбөйтүү (колдо багуу). Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. СССРдин Кызыл китебине киргизилген (1984). Кыргызстанда коргоо үчүн атайын чаралар колдонулган эмес.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Эл арасына жырткыч куштарды коргоо үчүн пропаганда жүргүзүү.Кыргызстанда уялоочу жерлерин таап, коргоону уюштуруу. Колго кармап көбөйтүү ыкмаларын иштеп чыгуу.

Кречет

Falco rusticolus Linnaeus, 1758

Статус: *VII категория, Least Concern.* Один из 10 видов рода в фауне Кыргызстана. В списке IUCN по Кыргызстану отсутствует [1]. В стране встречается подвид *Falco rusticolus intermedius* Gloger, 1834.

Распространение общее и в стране. От Кольского п-ва до Чукотского п-ва. Арктические районы Северной Америки. В Кыргызстане кречеты отмечались в северной части республики в Приисcыккулье и Чуйской долине [62].

Места обитания. Скалистые морские берега и берега рек в тундре и на севере лесной зоны. В Кыргызстане высокогорные районы и предгорные долины.

Численность. В Кыргызстане неизвестна. В 2002 году ноябре один кречет встречен в ущелье Байбиче-Тоо Нарынской области.

Образ жизни (жизненные циклы). В отдельные зимы прилетает на зимовку. Гнездится в апреле-мае, в кладке 3-5 яиц, насиживание продолжается 28-30дней. Птенцы подымаются на крыло в возрасте 46-49 дней [38].

Лимитирующие факторы. Разорение гнезд, отлов для соколиной охоты.

Разведение (содержание в неволе). Сведений нет.

Меры охраны существующие. Занесен в Красную книгу СССР [39]. В Кыргызстане специальных мер по охране не предпринимались.

Меры охраны рекомендуемые. Пропаганда среди населения необходимости охраны хищных птиц. Выявить места гнездовании в Кыргызстане, организовать охрану. Необходимо разработать методы по разведению в неволе.

Gyrfalcon

Falco rusticolus Linnaeus, 1758, ssp. *intermedius* Gloger, 1834

Status: *VII category, Least Concern*. Seen in Chu Valley and Issyk-Kul, Naryn Regions. No data on numbers are reported. Only one bird was observed in Baibiche Gorge of Naryn Region. Rare winter visitor. Nests in April-May, lays 3-5 eggs, and incubates for 28-30 days. Juveniles leave nest in 46-49 days. Limiting factor is capture for falcon hunting purposes, nest destruction is another one. No data on captivity holding. Included into USSR Red Book of 1984, special protecting measures in Kyrgyzstan were not undertaken. It is proposed to conduct public awareness campaigns, identify possible nesting sites and organize protection of those nests.

Бахарин ылаачыны

Falco peregrinus Tunstall, 1771

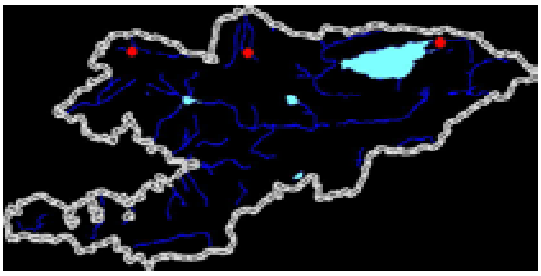

Шумкар сымалдар – Falconiformes – Соколообразные
Шумкарлар – Falconiformes – Соколообразные

Статусу: *VII категория, Least Concern, LC* Жок болуп бара жаткан түр. Кыргызстандын фаунасында бир уруунун 10 түрүнөн бири. *F.p.peregrinus* Tunstall, 1771 *жана F.p. calidus* Latham, 1790 түрчөлөр миграциялат [35, 36].

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Космополит, бүткүл жер шаары боюнча таралган [63]. Кыргызстанда уялоо мезгилинде табылган эмес [38] бүткүл территорияларда миграция (көчүү) учурунда кездешет, бирок сейрек. Айрым особдору кыштоого калышат.

Жашаган аймактары. Эң түркүн жерлер: тоолор, токой жана талаалар [23].

Саны. Республикада чыныгы саны аныкталган эмес. Саны бардык жерлерде аз.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Келгин куш. Бак-дарактарда, зоолордогу башка куштардын уяларын ээлейт. Уясында 3-4 жумуртка, аны 29-35 күндүн ичинде басып чыгарат [3]. Майда жана орточо куштар менен азыктанат, ошондой эле азык рационуна майда кемирүүчүлөр кирет.

Чектөөчү факторлор. Миграция (көчүү) учурунда браконьерлик кылуу. Түздөн-түз кыруу, тынчын алуу, азык базасынын начарлашы.

Көбөйтүү (колдо багуу). Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. СССРдин Кызыл китебине киргизилген. Кыргызстандын Кызыл китебине киргизилген. «Жапайы фаунанын жана флоранын жоголуп бара жаткан түрлөрүн соода-сатык кылуу боюнча эларалык конвенциясынын» 2-тиркемесине киргизилген [2]. Республиканын коруктарында коргоого алынган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Эл арасына жырткыч куштарды коргоо боюнча пропагандалоо жүргүзүү. Колго багып, көбөйтүү үчүн питомниктердин уюштуруу.

Сапсан

Falco peregrinus Tunstall, 1771

Статус: *VII категория, Least Concern, LC.* Один из 10 видов рода в фауне Кыргызстана, подвиды *F. p. peregrinus* Tunstall, 1771 и *F. p. calidus* Latham, 1790 [35, 36].

Распространение общее и в стране. Космополит, распространен по всему земному шару [63]. В Кыргызстане на гнездовании не найден [38], встречается во время миграции по всей территории, но всюду редок, некоторые особи остаются на зимовку.

Места обитания. Очень разнообразны, в том числе лесостепи и горы [23].

Численность. Достоверная численность в республике не установлена.

Образ жизни (жизненные циклы). Пролетная птица. Занимает чужие гнезда на деревьях и скалах. Кладка состоит из 3-4 яиц. Продолжительность насиживания 29-35 дней [23]. Питается преимущественно птицами средней и мелкой величины, также в рацион питания входят мелкие грызуны.

Лимитирующие факторы. Отлов браконьерами во время миграции. Фактор беспокойства, прямое уничтожение. Ухудшение кормовой базы.

Разведение (содержание в неволе). Сведений нет.

Меры охраны существующие. Как вид, находящийся под угрозой исчезновения, был занесен в Красную книгу СССР [39]. Включен в Красную книгу Кыргызстана. Внесен в Приложение 2 “Конвенции о международной торговле видами дикой фауны и флоры, находящимися под угрозой исчезновения” [3]. Охраняется в заповедниках республики.

Меры охраны рекомендуемые. Пропаганда среди населения об охране хищных птиц. Организация питомника по разведению в неволе.

Peregrine Falcon

Falco peregrinus Tunstall, 1771, ssp. *peregrinus* Tunstall, 1771, *calidus* Latham, 1790

Status: *VII category, Least Concern, LC.* Migrates and winters in Kyrgzystan in rare occasions. No exact data on numbers, although occurs throughout the country. Usually, lays 3-4 eggs, incubates for 29-35 days. Uses small and medium-sized birds, small rodents for food. Capture by smugglers during migration is a major threat. Included into Kyrgyz Red Book of 1985. It is recommended to increase public awareness of the bird, create nursery to breed Peregrine Falcon and re-introduce.

Шахин

Falco pelegrinoides Temminck, 1829

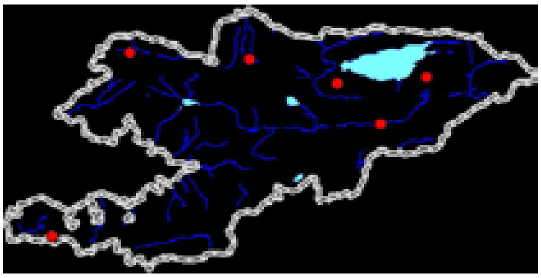

Шумкар сымалдар – Falconiformes – Соколообразные
Шумкарлар – Falconiformes – Соколообразные

Статусу: *III категория, Critically Endangered, CR: R.* Жоголуп бара жаткан түр. Кыргызстандын фаунасынын бир уруусунун 10 түрүнүн бири. *F.p.babilonicus* P.L. Sclater, 1861 түрчөсү кездешүүдө.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Түндүк Африканын, Алдынкы, Ортонку жана Борбордук Азиянын тоолору [23]. Кыргызстанда Алай менен Тяньшанда кездешет [2, 38].

Жашаган аймактары. Тоо этектери, аска зоолор менен чополуу жарлар жана тоолордун ортонку алкактары [5,4]. Ысыккөл менен Сөңкөлдү курчап турган тоолордо уялоо учурунда табылган. Нарын, Кыргыз жана Алай тоо кыркаларында, ошондой эле Талас Алатоосунда табылган [2].

Саны. Республиканын территориясында болжол менен 10 жуп куш уялайт.

Чектөөчү факторлор. Уяларын талкалоо, мүнүшкөрлөрдүн (мергенчилердин) кармашы, тынчын алуу факторлору.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Туруктуу жупту түзүү, уясын бир нече жыл катары менен пайдаланат. Февралдын экинчи жарымында уясына 2-5 жумуртка тууйт, аны 33 күндө басып чыгарат. 43 күндөн кийин балапандары уясын таштайт. Абада гана жемин кармап жейт [23].

Көбөйтүү (колдо багуу). Питомниктерде багылып көбөйүшөт [23].

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргызстандын Кызыл китебине киргизилген. «Жапайы фаунанын жана флоранын жоголуп бара жаткан түрлөрүн соода-сатык кылуу боюнча эларалык конвенциясынын» 1-тиркемесине киргизилген. Республиканын коруктарында коргоого алынган [3].

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Эл арасына жырткыч куштарды коргоо боюнча пропагандалоо же түшүндүрүү иштерин жүргүзүү. Уялоочу жерлерде коруктарды уюштуруу.Уялоочу жерлерин кайтаруу, санынын аз болушун аныктоочу факторлорду аныктап чыгуу.

Рыжеголовый сокол

Falco pelegrinoides Temminck, 1829

Статус: *III категория, Critically Endangered, CR: R.* Кыргызские орнитологи считают, что данный вид находящийся под угрозой исчезновения в пределах Кыргызстана, необходимо пересмотреть существующий статус вида в списке IUCN [1]. Один из 10 видов рода в фауне Кыргызстана, обитает подвид *F. p. babylonicus* P.L. Sclater, 1861.

Распространение общее и в стране. Горы Северной Африки, Передней, Средней и Центральной Азии [23]. В Кыргызстане обитает в Алае и Тянь-Шане [2, 38].

Места обитания. Скалы и глинистые обрывы в пустынных предгорьях и среднем поясе гор [2, 38]. Найден на гнездовании в горах окружающий Иссык-Куль и Сон-Куль, по Нарыну, в Киргизском и Алайском хребтах, также по Таласскому Ала-Тоо [2].

Численность. На территории республики гнездится приблизительно 10 пар.

Образ жизни (жизненные циклы). Образует постоянные пары, гнездо используется несколько лет подряд. Кладка из 2-5 яиц во второй половине февраля [2]. Продолжительность насиживания составляет около 33 дней, птенцы покидают гнезда через 43 дня после вылупления. Охотятся только в воздухе [23].

Лимитирующие факторы. Разорение гнезд, отлов охотниками любителями. Фактор беспокойства.

Разведение (содержание в неволе). Содержатся в питомниках и размножаются [23].

Меры охраны существующие. Включен Красную книгу Кыргызстана. Внесен в Приложение 1 “Конвенции о международной торговле видами дикой фауны и флоры, находящимися под угрозой исчезновения”. Охраняется в заповедниках республики [3].

Меры охраны рекомендуемые. Необходимо провести работу с IUCN по вопросу изменения статуса рыжеголового сокола в списках IUCN. Разъяснительная работа среди населения о необходимости охраны хищных птиц. Создание заповедников в местах гнездовий. Усилить охрану выявленных мест гнездования. Выявление факторов, определяющих их крайне низкую численность.

Barbary Falcon

Falco pelegrinoides Temminck, 1829, ssp. *babilonicus* P.L. Sclater, 1861

Status: *III category, Critically Endangered, CR: R.* Kyrgyz ornithologists are keen to reconsider the current status of Barbary Falcon in IUCN list. It prefers rocks and clay precipices in the midlands. Breeds in the mountains around Issyk-Kul and Song-Kul lakes, along Naryn River, in Kyrgyz, Talas and Alai mountain ridges. It is estimated; up to 10 breeding pairs occur in Kyrgyzstan. Lays 2-5 eggs in late February, incubates for 33 days. Juveniles leave nests in 43 days. Lives largely on birds like ducks, partridges, pigeons, etc., prey only in air. Captured by smugglers during nesting season is major threat. Included into Kyrgyz Red Book of 1985. It is recommended to establish protected areas around nesting sites.

Балыкчы кушу

Pandion haliaetus **(Linnaeus, 1758)**

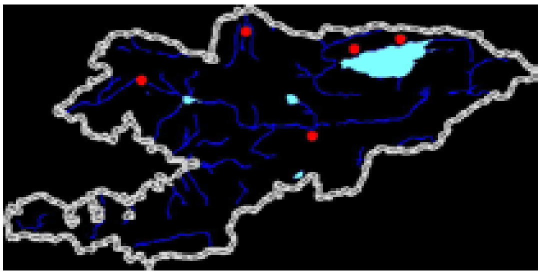

Шумкар сымалдар – Falconiformes – Соколообразные
Балыкчы куштар – Pandionidae – Скопиные

Статусу. *VII категория, Least Concern, LC.* Бул түр Кыргызстанда жок болуп бара жаткандарга кирет. Канаттуулардын дүйнөлүк фаунасындагы бир типтеги тукум менен уруусундагы өкүлү. *P.h.haliaetus* (Linnaeus, 1758) түрчөсү кездешүүдө.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. КМШнын Батыш чек арасынан тартып Камчатка, Сахалин жана түштүк Курил аралдарына чейин. Кольск жарым аралынын түндүгүндө, ал эми батыш тарапта бир гана Алдандын ортосуна чейин. КМШдан сырткары Батыш Европада, Түндүк жана Борбордук Америкада, Азияда, Гималайдын түндүк жагына чейин, Африкада, Түштүк Азияда кездешет. Республиканын территориясында Чүй өрөөнүндөгү көлмөлөрдө көчүү (миграция) мезгилинде кездешет. 1949-, 1952-жылдары Бишкек шаарынын четинде кездешкени жана 2002-жылы көрсөтүлгөн [62]. Ошондой эле Ысыккөлдө бир нече жолу негизинен түндүк жээктеринде болгону көрсөтүлгөн. 1956-жылы Койсары айылында, 1957-жылы Ананьево, Түп айылдарында; 1956-1957-жылы Атбашы суусунун сол жээктеринде. 1956-1957-жылдары бирин-серин жуптары уя салуу мезгилинде Ортоөрүктү айылында кездешкен. Ысыккөлдө уя салуусу мүмкүн. 1954-жылы Сарычелектин аймагында эки уясы табылган.

Жашаган аймактары. Балыктарга бай жана жээги токойлуу тунук көлмөлөр.

Саны. Кыргызстандын шарттарында анын саны изилденген эмес. Республиканын бүт территориясында аз санда болот.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Март-апрелдин аяк ченинде учуп келет. Апрелдин аягында - майдын башында жумуртка тууйт. Уясында 2-3 жумуртканы 34-40 күнгө чейин басып чыгарат. Учуп кетиши августун үчүнчү декадасынан тартып октябрга чейин созулат.

Чектөөчү факторлор. Жашаган көлмөлөрдү чарбалыкка багыттап өздөштүрүү, бак-дарактарды кыйып жоготуу, балыктардын запасын азайтуу. Ошондой эле уяларын кырып, бузуп жоготуу, уя салуу мезгилинде алардын тынчын алуу.

Көбөйтүү (колдо багуу). Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Республиканын территориясында кармоого тыюу салынган. Коруктардын территориясында коргоого алынган [3].

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Санын эсепке алуу, уялоочу жерлерин коргоо үчүн эсепке алуу. Түрдү сактоо үчүн пропаганда жасоо.Биологиясын тактап, терең изилдөө, уя салуучу жерлерге жасалма уяларды салып аны кыныктыруу.

Скопа

Pandion haliaetus (Linnaeus, 1758)

Статус: *VII категория, Least Concern, LC.* Представитель монотипического семейства и рода в мировой фауне птиц. В Кыргызстане мигрирует номинативный подвид *P.h. haliaetus* (Linnaeus, 1758).

Распространение общее и в стране. От западных границ распространена до Камчатки, Сахалина и южных Курильских о-вов. На север на Кольском п-ове, на востоке же отмечена только на среднем течении Алдана. За пределами СНГ встречается в Западной Европе, Северной и Центральной Америке, Азии на юг до Гималаев, Африка, Южная Азия. На территории Республики встречается во время миграции на водоемах в Чуйской долине окрестностях г. Бишкека были зафиксированы встречи 1949, 1952, и в 2002 гг. [62]. Также отмечались неоднократные встречи на оз. Иссык-Куль в основном на северном побережье с. Койсары, в 1956 г, с. Ананьево, с. Тюп, в 1957 г., были отмечены встречи по левобережью р. Атбаши в 1957 г. Отдельные пары встречены в гнездовое время у села Средние Урюкты в 1956-1957 гг. Возможно гнездование на Иссык-Куле. Кроме того, были обнаружены в районе Сары-Челека два гнезда в 1955 г.

Места обитания. Прозрачные водоёмы, богатые рыбой и облесенными берегами.

Численность. В условиях Кыргызстана численность её не изучена. Малочисленна на всей территории Республики.

Образ жизни (жизненные циклы). Прилетает в конце марта-апреля. Откладка яиц в конце апреля – начале мая. В кладке 2-3 яйца. Насиживание длится 34-40 дней. Пролет длится с третьей декады августа по октябрь.

Лимитирующие факторы. Хозяйственное освоение водоёмов, вырубка лесов сокращение рыбных запасов. Разорение гнезд, прямое уничтожение, фактор беспокойства.

Разведение (содержание в неволе). Сведений нет.

Меры охраны существующие. На территории Республики добыча запрещена. Охраняется на территории заповедников [3].

Меры охраны рекомендуемые. Организовать учет численности, уточнить места гнездований с целью их охраны. Пропагандировать охрану вида. Тщательно изучить биологию, в местах гнездовий привлекать в искусственные гнездовья.

Osprey

Pandion haliaetus (Linnaeus, 1758), ssp. *haliaetus* (Linnaeus, 1758)

Status: *VII category, Least Concern, LC.* Migrates in Chu Valley and Issyk-Kul oblast, along Atbashy River. Few pairs were observed during nesting time near Orto Yryukty Village in eastern part of the Issyk-Kul oblast, probably, the species nests near the lake. Besides, 2 nests were recorded next to Sary-Chelek Lake in the south. Prefers clean lakes and ponds with fish and trees along the shores. Exact numbers are unknown. Arrives in March-April, lays 2-3 eggs at the end of April-beginning of May, and incubates 34-40 days. Autumn migration starts from third decade of August till October. Increased economical development of fishy lakes and ponds, felling trees, reduction of fish numbers, destruction of nests are major limiting factors. No data on holding in captivity. It is recommended to identify nests' sites, density of the species, conduct public education, make artificial nests to attract Osprey to nest.

Узункуйруктуу суубүркүт

Haliaeetus leucoryphus (Pallas, 1771)

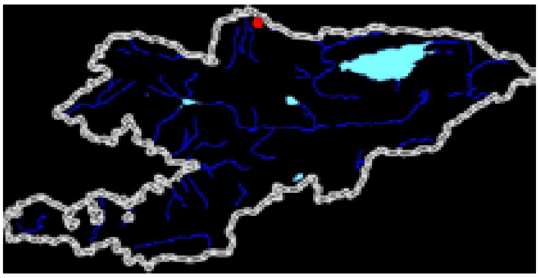

Шумкар сымалдар – **Falconiformes – Соколообразные**
Карчыгалар – **Accipitridae – Ястребиные**

Статусу: *V категория, Vulnerable, VU, C1.* Жок болуп бара жаткан түрдүн бири. Дүйнөлүк фаунанын суу бүркүттөрүнүн 8 түрдүн бир түрү жана Кыргызстандын фаунасынын 2 түрдөн бирөө. Монотиптүү түр.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Каспий деңизинен Байкалга чейин. Кавказда, Орто Азия жана Индияда кыштайт. Кыргызстанда сейрек кездешкен куш [2].

Саны. Атайын саны эсепке алынган эмес, ошондуктан азыркы убакка чейин так маалымат жок.

Жашаган аймактары. Жекен өскөн көлмөлөр, теректүү-талдуу токойлор жайгашкан дарыялардын жээктери.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Кышында гана келүүчү келгин куш.

Чектөөчү факторлор. Түздөн-түз кыруу, уяларын талкалоо, жашоого жагымдуу жерлерин кыскартуу.

Көбөйтүү (колдо багуу). Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. СССРдин Кызыл китебине киргизилген (1984) [39]. «Жапайы фаунанын жана флоранын жоголуп бара жаткан түрлөрдү соода-сатык кылуу боюнча эларалык конвенциясынын» 2-тиркемесине киргизилген [3]. Кыргызстанда коргоого алынган территориялар жок.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Кыштоочу жерлерин кайтаруу. Массалык маалымат каражаттары аркылуу түрдү сактап калыш үчүн пропаганда жүргүзүү. Колго кармап көбөйтүш үчүн питомник уюштуруу.Кыштаган жерлеринде чыныгы санын далилдеп, жем менен камсыз кылууну уюштуруу. Чектөөчү факторлорду изилдөө.

Орлан долгохвост

Haliaeetus leucoryphus (Pallas, 1771)

Статус: *V категория, Vulnerable, VU, C1.* Вид, находящийся под угрозой исчезновения. Один из восьми видов орланов в мировой фауне и один из двух видов в фауне Кыргызстана. Монотипичный вид.

Распространение общее и в стране. От Каспийского моря до Забайкалья. Зимует на Кавказе, Средней Азии и Индии. В Кыргызстане редкая пролетная и зимующая птица [2].

Места обитания. Водоемы с тростниковыми займищами, поймы рек с тополево-ивовыми лесами.

Численность. Специальных учетных работ не проводилось, и до настоящего времени нет достоверных данных.

Образ жизни (жизненные циклы). Пролетает и пребывает в зимнее время. Но имеются литературные сведения об обитании орлана в летнее время [2].

Лимитирующие факторы. Прямое уничтожение, сокращение пригодных мест обитания.

Разведение (содержание в неволе). Сведений нет.

Меры охраны существующие. Занесен Красную книгу СССР (1984 г.) [39]. Внесен в Приложение 2 “Конвенции о международной торговле видами дикой фауны и флоры, находящимися под угрозой исчезновения”[3]. В Кыргызстане охраняемых территорий нет.

Меры охраны рекомендуемые. Охрана мест зимовки. Пропаганда охраны вида средствами массовой информации. Организация питомника по разведению в неволе. Определить действительную численность на местах зимовок и организовать подкормку. Изучить лимитирующие факторы.

Pallas’s Fish Eagle

Haliaeetus leucoryphus (Pallas, 1771)

Status: *V category, Vulnerable, VU, CI.* One of the two species of *Haliaeetus* genera in Kyrgyzstan. Monotypic species. Rare migrating and wintering bird in Kyrgyzstan. Although there are old data on Pallas’s Fish Eagle occurrence during nesting time in Issyk-Kul oblast. Prefers lakes and rivers with dense reeds, forests. No exact data on numbers are reported. Lэmэtэng factors: direct game shooting, reduction of suitable habitats. Included into USSR Red Book of 1984. It is recommended to protect winter roosting sites, increase public awareness, to feed them during winter time, organize nursery for breeding and re-introduction purposes.

Аккуйруктуу суубүркүт

Haliaeetus albicilla (Linnaeus, 1758)

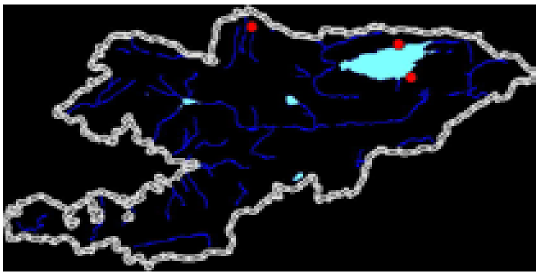

Шумкар сымалдар – Falconiformes – Соколообразные
Карчыгалар – Accipitridae – Ястребиные

Статусу: *VI категория, Nearly Threatened, NT.* Саны азайып бара жаткан сейрек кездешчү куш. Дүйнөлүк фаунанын суубүркүттөрүнүн 8 түрдөн бир түрү жана Кыргызстандын фаунасынан 2 түрдүн бирөө. Номинативдүү түрчөсү кыштайт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Түндүккө карай Кольск жарым аралга чейин, Евразиянын жарымынан түштүктү көздөй Орто Азия жана Монголияга чейин жетет [63]. Кыргызстанда Чүй өрөөнү менен Ысыккөлдө жана Түштүк Кыргызстандын сууларында кездешет [2].

Жашаган аймактары. Балыктарга жана сууда сүзүүчү куштарга бай, уя салууга ыңгайлуу, бийик бак-дарактары же жарлары бар көлдөрдүн, дарыялардын жана деңиздердин жээктери [66].

Саны. Республика боюнча болгону 25-30 особго чейин кыштайт [3, 61].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Кышташ үчүн гана учуп келет. Уясында 1ден 4кө чейин жумуртка, аны 35-40 суткада басып чыгарат.

Чектөөчү факторлор. Көлмөлөрдүн жээктерин чарбага пайдалануу, азыгынын жетишпестиги, түздөн-түз кырып жоготуу.

Көбөйтүү (колдо багуу). Колго багып көбөйтөт [23].

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргызстанда алынган аңчылыктын эрежесине ылайык атууга тыюу салынган. «Жапайы фаунанын жана флоранын жоголуп бара жаткан түрлөрдү соода-сатык кылуу боюнча эларалык конвенциясынын» 1-тиркемесине киргизилген [3].

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Кыштоочу жерлерин сактоо, коргоо. Массалык маалымат каражаттары аркылуу түрдү коргоо боюнча пропаганда жүргүзүү. Колго багып көбөйтүү боюнча питомникти уюштуруу.Кыштоочу жерлеринде чыныгы санын аныктоо жана жем берүүнү уюштуруу. Чектөөчү факторлорду изилдөө.

Орлан белохвост

Haliaeetus albicilla (Linnaeus, 1758)

Статус: *VI категория, Nearly Threatened, NT.* Редкая птица с сокращающейся численностью. Один из восьми видов орланов в мировой фауне и один из двух видов в фауне Кыргызстана, зимует номинативный подвид *H. a. albicila* (Linnaeus, 1758). В списке IUCN по Кыргызстану отсутствует [1].

Распространение общее и в стране. На север доходит до Кольского п-ва, половина Евразии к югу до Средней Азии и Монголии [63]. В Кыргызстане встречается в Чуйской долине, Иссык-Куле и на водоемах юга Кыргызстана [2].

Места обитания. Берега морей, рек и озер, богатых рыбой и водоплавающей птицей, с высокими деревьями или скалами, удобными для гнездования [66].

Численность. Всего по республике зимует по меньшей мере 25-30 особей [3]. Вместе с тем, на прудах рыбхоза под Бишкеком наблюдались 7 зимующих птиц одновременно, из которых только 2 особи были взрослыми [61].

Образ жизни (жизненные циклы). Прилетает только на зимовку. В кладке от 1 до 4 яиц. Продолжительность насиживания 35-40 суток.

Лимитирующие факторы. Хозяйственное освоение побережий водоёмов, недостаток кормов. Прямое уничтожение.

Разведение (содержание в неволе). Размножаются в неволе [23].

Меры охраны существующие. Занесен в КОТ всемирного значения [15]. Правилами охоты в Кыргызстане отстрел запрещен. Внесен в приложение 1 “Конвенции о международной торговле видами дикой фауны и флоры, находящимися под угрозой исчезновения” [3].

Меры охраны рекомендуемые. Охрана мест зимовки. Пропаганда охраны вида средствами массовой информации. Организация питомника по разведению в неволе. Определить действительную численность на местах зимовок и организовать подкормку. Изучить лимитирующие факторы.

White-tailed Eagle

Haliaeetus albicilla (Linnaeus, 1758), ssp. *albicilla* (Linnaeus, 1758)

Status: *VI category, Nearly Threatened, NT.* Rare wintering bird in Chu Valley and Issyk-Kul oblast. Prefers lakes and rivers with fish and waterfowl. There are at least 10-15 birds wintering in Kyrgyzstan. Lays 1-4 eggs, incubates for 35-40 days. Illegal game shooting, economical development of lakes and rivers are major limiting factors. There are cases of breeding in captivity but not in Kyrgyzstan. It is proposed to protect roosting sites during the winter, increase public awareness, establish nursery for breeding and re-introducing purposes.

Көк жору

***Gypaetus barbatus* (Linnaeus, 1758)**

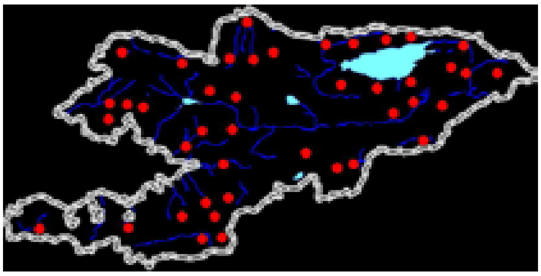

Шумкар сымалдар – Falconiformes – Соколообразные
Карчыгалар – Accipitridae – Ястребиные

Статусу: *VI category, Near Threatened, NT: R.* Кыргызстандын фаунасынын уруусунда бир гана өкүлү. *G.b. aureus* (Hablizl, 1783) түрчөөсү кездешет.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Ареалы чачыранды. Түндүк Африканын тоолуу аймактары, түштүккө карай Дракон тоолоруна чейин. Европада Пириней жарым аралдардын тоолору; Кипрге кокусунан учуп келгени байкалган. Азиянын батышында Кичи Азиядан тартып, чыгышында Син-Тибет тоолоруна, түндүккө карай Палеарктиканын бийик тоолоруна, түштүк жакта Синай жарым аралына, Түндүк Ирак, Түштүк Иран, Борбордук жана Афганистанга, Гималайдын жана Юнкандын түштүк бетине чейин. Ошондой эле, Кызыл деңиздин чыгыш жээктеринен түштүк жагынын жармына чейин уяларын салат [7, 15, 64]. Кыргыз Республикасында Батыш, Түндүк, Борбордук жана Ички Тяньшандын бийик тоо кыркаларында, ошондой эле Памир-Алайда кездешет [2, 3, 42].

Жашаган аймактары. Тяньшань тоо системасынын бийик тоолуу аймактарында кездешет, көбүнчө тилке кеткен рельефтерде жашоосуна мүнөздүү; анда-санда жапайы ача туяктуулар жашаган (жайылган) түзөңдөрдө, ошондой эле мал чарбасынын жайыттарында да кездешет.

Саны. Көк жору адатта бийик тоолордо отуруктуу куштардын бири, ошондуктан анын санына атайлап эсеп жүргүзүлгөн эмес. Анын саны республиканын түштүк тарабында көбүрөөк. Эгерде түндүк тарапта маршруттук эсепте (1км^2 да 0,01-0,4 особь) 1-2 куш байкалса, ал эми түштүктө 3-5 особдон кем эмес. Ноокат районундагы Мазарсай жайытында 27-28-сентябрда 12ге чейин көк жору байкалган, анын ичинен 5өө чоңдору болгон. 1992-жылы август-октябрь айларынын ичинде республика боюнча байкоо жүргүзүлгөн маалда 34 көк жору катталган, анын ичинен 21 чоңдору, 12 особдордон – 1-3 жаш жана бирөө ошол жылдагы балапаны болуп чыккан [31, 42].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Отуруктуу түр. Биринчи уясын кышында эле салат. Басышы 2 айга чейин созулат [23]. Уясында 1-2 жумуртка, бирок учууга чейин анын бирөө гана аман калат. Балапандары август-сентябрь айларында басылып чыгышат. Кыргызстанда көк жорунун популяциясынын жаштык структурасы боюнча жүргүзүлгөн байкоолорго караганда, чоңдору (жетилгендери) жыл сайын эле көбөйүүгө катышпагандыгы белгилүү болду[16, 65].

Чектөөчү факторлор. Жапайы туяктуулардын санынын кыскарылышынын эсебинен тоют базасынын азайышы. Ошону менен бирге, малдын санынын көбөйүшү анын санына жагымдуу таасирин тийгизбей койбойт, себеби өлгөн мал утилизацияланбай калат [16,31]. Кээде адамдар тарабынан түздөн-түз жок кылынышы.

Көбөйтүү (колдо багуу). Зоопарктарда ийгиликтүү эле көбөйүшөт. Кыргызстанда колдо өстүрүлбөйт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргыз Кызыл китебине киргизилген [3].

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Уялаган жерлерин сөзсүз түрдө коргоого алуу, байкоо жүргүзүүнү уюштуруу, андан алынган каражаттарды жасалма жол менен тамактандырып экологиялык туризмди өнүктүрүү. Ошондой эле жергиликтүү эл куштарды өлгөн малдын эти менен камсыз кылуусун уюштуруу.

Бородач

Gypaetus barbatus (Linnaeus, 1758)

Статус: *VI категория, Near Threatened, NT: R.* Единственный представитель рода в фауне Кыргызской Республики. Обитает подвид *G.b. aureus* (Hablizl, 1783).

Распространение общее и в стране. Ареал разобщен. Горные области Северной Африки, к югу до Драконовых гор. Горы Пиренейского полуострова в Европе. В прошлом гнездился в Альпах и на Сицилии. В Азии от Малой Азии и Йемена на западе до Сино-Тибетских гор на востоке, к северу до высоких гор юга Палеарктики, Афганистана, южного склона Гималаев, до северной части Юньнани [7, 15, 64]. В Кыргызской Республике встречается на всех крупных хребтах Западного, Северного, Центрального и Внутреннего Тянь-Шаня, а также Памиро-Алая [2, 3, 42].

Места обитания. Предпочитает высокогорные и среднегорные области Тяньшанской горной страны и Памиро-Алая, придерживаясь расчлененного рельефа, реже равнин, заселенных дикими парнокопытными, а также места отгонного животноводства.

Численность. Специального подсчета бородачей не проводилось, в то же время последние наблюдения подтверждают, что бородач является обычной оседлой птицей высокогорий. Численность его выше на юге страны. Если на севере наблюдаются 1-2 птицы на маршруте учета (0,01-0,4 ос./кв.км), то на юге группы птиц в 3-5 особей не редки, а в урочище Мазарсай Ноокатского района 27-28 сентября одновременно наблюдалось до 12 бородачей, из которых 5 были взрослыми. Всего за время наблюдений, в течение августа-октября 1992 года, по всей республике было отмечено, по крайней мере, 34 бородача, из которых 21 были взрослыми, 12 особей – 1-3 летними и только одна особь была слетком этого года [31, 42].

Образ жизни (жизненные циклы). Оседлый вид. Первые кладки появляются в зимнее время, насиживание продолжается до 2 месяцев [23]. В гнезде может находиться 1-2 яйца, но до вылета обычно выживает только один птенец. Слетков можно наблюдать в августе-сентябре. Судя по наблюдаемой возрастной структуре популяции бородача в Кыргызской Республике, очевидно, что взрослые бородачи размножаются не каждый год [16, 65].

Лимитирующие факторы. Сокращение кормовой базы, за счет снижения численности диких парнокопытных. В то же время увеличение поголовья частного скота благоприятно сказывается на его численности, так как павший скот зачастую не утилизируется [16, 31]. Реже – прямое истребление со стороны человека.

Разведение (содержание в неволе). Успешно разводится в зоопарках. В Кыргызской Республике в неволе не содержится.

Меры охраны существующие. Занесен в Красную Книгу Кыргызстана [3]. Добыча на территории республики запрещена с 1968 г.

Меры охраны рекомендуемые. Необходимо осуществлять охрану мест гнездовий, в том числе за счет средств, полученных за организацию наблюдения за бородачами, как части индустрии экологического туризма, в местах искусственного прикорма. Следует привлечь жителей местных общин как потенциальных организаторов подобных экотуров и поставщиков падали домашнего скота в специально обустроенные места прикорма. Провести точечное картирование мест гнездования. Проводить информационную кампанию по результатам исследований среди местного населения по вопросам охраны данного вида.

Lammergeier

Gypaetus barbatus (Linnaeus, 1758), ssp. *aureus* (Hablizl, 1783)

Status: *VI category, Near Threatened, NT: R.* Occurs in all major ridges of Western, Northern, Central, Inner Tien Shan, as well as in Pamir-Alai Mountains. Prefers highlands of Tien Shan and Pamir-Alai Mountainous Systems, next to wild goats and sheep. Lamergeier is one of the usual resident birds of prey in highlands. The density of it in the north of the country is 0.01-0.4 individuals per km^2. There were bigger flocks recorded in the south, altogether 34 Lamergeiers were observed for August-September, 1992. Out of those, 21 were adults, 12 – 1-3 years old and only one – juvenile of this year. Starts to nest quite early in winter time, lays 1-2 eggs but only one chick usually survive. Juveniles are seen in August-September. Feeds in carcasses, occasionally hunts after marmots, hares, and other appropriate prey. Limiting factors are reduction of wild sheep and goats stocks. Lamergeier is not held in captivity in Kyrgyzstan. Included in Kyrgyz Red Book of 1985. Hunting after it has been prohibited in Kyrgyzstan since 1968. It is recommended to protect breeding colonies, organize ecological tourism by making hides near sites with artificial feeding. It is necessary to obtain exact figures on numbers of Lamergeier populations in Kyrgyzstan.

Журтчу, тарпчы

Neophron percnopterus **(Linnaeus, 1758)**

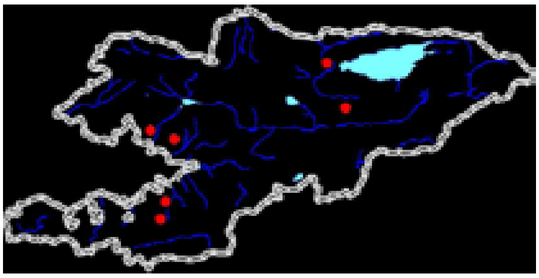

Шумкар сымалдар – Falconiformes – Соколообразные
Карчыгалар – Accipitridae – Ястребиные

Статусу: *V категория, Vulnerable, VU: R.* Кыргызстандын фаунасынын бир уруусунун бир өкүлү, анын ареалынын чеги түндүк-чыгыш жактан өтөт. Номинативдүү түрчөсү кездешүүдө.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Сахара кумдуу чөлү жана нымдуу тропикалык токойлордон башка Африкада. Евразия, Чыгышка карай Пириней жарым аралынан тартып Жунгар Алатоосуна чейин, Борохор, Тескей Алатоо кыркалары, Алай кырка тоосунун чыгыш жагы, Батыш Памир жана чыгышка карай Гималайдын түштүк бетине чейин. Түндүккө карай борбордук Францияга, Түндүк Италия, Югославиянын ортосуна чейин; Румынияга, Днестр өзөнүн түштүккө карай Черновцыга, Крым, Чоң Кавказ, Мангышлак, Каратоо кыркасы, Чүй-Илий тоолорунан Жунгар Алатоосуна чейин. Түштүктү көздөй Жер Ортолук деңиздин жээктери, Кичи Азияга, Түштүк Аравияга, Түндүк Азиянын океан менен чектелген жерине чейин; Индостан жарым аралында; Жашыл булуң, Канар, Балсар, Сицилия, Сонотра аралдары, Кипрде убактылуу учуп келгени байкалган [1,2]. Ошентип, Кыргызстандын түндүк-чыгышында анын ареалы жайгашкан. Бул жерлерде бардык ареалдары ээлейт, бирок башка жорулурга караганда жапыз тоолордо кездешет [9].

Жашаган аймактары. Республиканын чөлдүү тоо этектери жана орточо бийик тоолордо, ландшафттары тилкеленген жерлерде жашашат. Субальпы шалбаасында анда-санда кездешет.

Саны. Маалымат өтө аз. 1955-жылы 20-мартта П.П.Тарасов Балыкчы шаарынын аймагында тарпчынын 20 особдон турган тобун байкаган. Болжолдоп айтканда, ал анын учуп бара жаткан мезгилинде байкаган [3]. Биздин маалыматтар боюнча, анын уялоочу популяциясынын жорулардын башка түрлөрүнө караганда саны бир топ төмөн. 1992-жылы изилделген 44 капчыгайдын тарпчы биринде гана болгону белгилүү. Ошол эле жылы 15-сентябрда Ош областында Араван районундагы Араван өзөнүндөгү 1000 м бийиктиктеги Дангитуямоюн капчыгайында бир жуп чоң куш бир балапаны менен табылган. Эртеси үчөө тең учуп кетишкен. Андан кийин табылган эмес [4]. Ысыккөлдүн чыгышында тарпчы өтө сейрек кездешет (1км^2 жапалак арчалуу аянтта 0,002 особь) [5].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Келгин куш. Аскаланган тоолорго уя салат.

Чектөөчү факторлор. Жапайы ача туяктуулардын санынын азайышы анын азыктык базасын азайышына алып келет, аны максатсыз атуу.

Көбөйтүү (колдо багуу). Кыргызстанда колго багылбайт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргызстанда коргоо үчүн атайын чаралар колдонулган эмес.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Уялоочу жерлерин картага түшүрүү зарыл, көбөйүү мезгилинде тынчын алуучу факторлорду болтурбас максатында зоологиялык чакан заказниктердин картасына уялоочу жерлеринин реестрин көрсөтүү керек. Жергиликтүү элдин арасына тарпчынын популяциясын сактоо боюнча түшүндүрүү кампаниясын жүргүзүү.Тарпчынын жергиликтүү популяциясы санын, таралышын, уялоонун биологиясын, мүмкүнчүлүк болсо, морфологиялык белгилерин изилдеш өтө зарыл. Ошондой эле, анын санынын өсүшүн карап жана өсүшүнө көмөк бере турган чараларды сунуш кылыш керек (жасалма түрдө жем даярдоо, уялоочу жерлерин түзүү ж.б.). Ошондой эле уялоочу жерлеринде, учуп өтүү жана кыштоочу мезгилинде түрдү коргоо максатында стратегия иштеп чыгуу үчүн тарпчы кыштаган өлкөлөрдөгү орнитологиялык бирикмелер менен сөзсүз байланышта болуу зарыл болуп эсептелет.

Стервятник

Neophron percnopterus (Linnaeus, 1758)

Статус: *V категория, Vulnerable, VU: R.* Единственный представитель рода в фауне КР. Обитает номинативный подвид *N. p. percnopterus* (L., 1758).

Распространение общее и в стране. Африка, за исключением пустыни Сахара и влажных тропических лесов. Евразия от Пиренейского полуострова к востоку до Джунгарского Алатау, хребтов Борохоро, Тескей Ала-Too, восточной части Алайского хребта, Западного Памира и вдоль южного склона Гималаев к востоку до бассейна нижней Брахмапутры. К северу до центральной Франции, северной Италии, Югославии, Румынии, долины Днестра, Крыма, Большого Кавказа, Мангышлака, Каратау, Чу-Илийских. К югу до Средиземного моря, Малой Азии, южной Аравии, восточнее к югу до океанического побережья Южной Азии и мыса Кумари на п-ве Индостан. [7, 15]. В КР стервятник находится на северо-восточной окраине своего ареала. Встречается здесь повсеместно, но предпочитает меньшие высоты, чем другие грифы [2].

Места обитания. Преимущественно пустынные предгорья и среднегорья с резко расчлененным ландшафтом. Реже залетает в субальпийский пояс.

Численность. По численности сведения чрезвычайно скудны. Стая стервятников из 20 птиц встречена 20 марта 1955 г. в окрестностях г. Балыкчы, Иссыккульской области [2]. Из 44 обследованных урочищ в 1992 году, стервятник встретился только в одном. Взрослая пара с одним слетком наблюдалась 15 сентября 1992 года в урочище Данги Туя Муюн на высоте 1000 м н.у.м в бассейне реки Араван, Араванского района Ошской области [16]. В Восточном Приссыккулье стервятник чрезвычайно редок в арчевых стланиках (0,002 ос./кв.км) [31]. Весной 2005 г. две птицы встречены по дороге Ош-Эски-Ноокат [48].

Образ жизни (жизненные циклы). Перелетный вид. Полезный падальщик. Предпочитает открытые стации, постоянный спутник культурных ландшафтов. Строит гнездо из огромного количества высохших прутьев, грязных тряпок, шерсти в скалах, либо на искусственных возвышенностях заброшенных городищ и мавзолеев. В гнезде два яйца. О кладке и выводке заботятся оба родителя [19].

Лимитирующие факторы. Сокращение кормовой базы, за счет снижения численности диких парнокопытных. Отстрел ради развлечения.

Разведение (содержание в неволе). В Кыргызской Республике в неволе не содержится.

Меры охраны существующие. Специальные меры по охране стервятника в Кыргызстане не предпринимались.

Меры охраны рекомендуемые. Необходимо закартировать выявленные места гнездования и внести такие места в реестр зоологических минизаказников, с целью исключения фактора беспокойства в период размножения. Следует провести разъяснительную информационную кампанию среди местных жителей и жамаатов о важности сохранения местной популяции стервятника и о возможности их участия в охранных мероприятиях. Проводить мероприятия, способствующие росту численности (искусственное прикармливание, создание площадок для возможного гнездования и т.п.). Следует также связаться с орнитологическими сообществами тех стран, где зимуют стервятники, с целью разработки совместной стратегии по охране вида на местах гнездовий, пролета и зимовок.

Egyptian Vulture

Neophron percnopterus (Linnaeus, 1758), ssp. *percnopterus* (Linnaeus, 1758)

Status: *V, Vulnerable, VU: R.* Nesting bird, which prefers low- and midlands of Kyrgyzstan. It is northern-eastern edge of the species area worldwide. Numbers of this species is low compared to other vulture species. Out of 44 sites investigated in Kyrgyzstan in August-September 1992, only once Egyptian Vulture was seen in Dangi Tuya Muyun locality in Aravan River in the south at 1,000 m above see level. A pair of birds was feeding juvenile near the nest on September 15, 1992. In the north its density is 0.002 individuals per km^2 in junipers shrubs. Lays 2 eggs in stick platform based on rocks or abandoned human constructions. Both sexes take care of next generation. Good carcass eater. Reduction of wild animals stocks and poaching are major threats. No special measures to protect Egyptian Vulture were undertaken in Kyrgyzstan. It is recommended to map all existing nests and include those sites into the list of mini protected areas, to conduct public education campaigns.

Кумай

Gyps himalayensis **Hume, 1869**

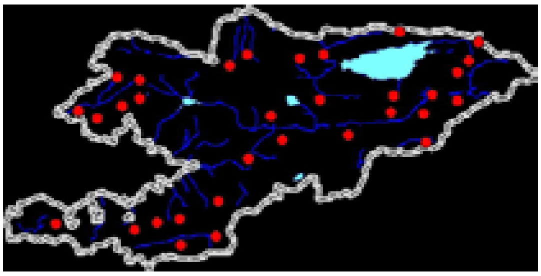

Шумкар сымалдар – Falconiformes – Соколообразные
Карчыгалар – Accipitridae – Ястребиные

Статусу. *VII категория, Least Concern, LC.* Монотиптүү түр. Кыргыз Республикасынын фаунасындагы уруунун тибеттен келип чыккан бир өкүлү.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Гималай, Гиндукуш, Тибет, Куньлунь, Алтынтаг, Наньшань, Тяньшань, Алай, Түркстан, Фергана, Кыргыз тоо кыркалары, Тескей, Алатоодо, Борбордук жана Ички Тяньшань тоо кыркаларында кездешет [7,3].

Жашаган аймактары. Тяньшандын субальпы жана альпы алкактарында, жапайы туяктуулардын жашаган жана үй жаныбарларынын чогулган жерлеринде кездешет. Ачык зоолордо уялайт.

Саны. 1980-жылдын аягында Тескей Алатоо жана Борбордук Тяньшанда кумайдын саны боюнча эсеп жүргүзүлгөндө, ал негизинен бийик тоолуу алкактарда 1-2 особдордон турганы белгилүү болгон (маршруттук эсептөөдө 1км² 0,1-0,9 особго жакын). 1992-жылы зоологиялык эларалык экспедициянын катышуучулары көбүнчө изилделген бийик тоолуу аймактан 13-55 особдорду каттоого алышкан. Анын көпчүлүгү 2130-2460 м бийиктикте, Ноокат районундагы Акжылга жайытында экен. Ошол жерде 28-сентябрда уялоочу колониянын четинде 26 куш байкалган [16, 31].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Отуруктуу куш. Жалгыздап же бир нече жуптарды түзүп, топтошуп уялашат. Уялоосунун биологиясы боюнча маалымат өтө аз. Марттан тартып балапандарын басышат. Май айында уясында 1 жумуртка табылган. 1992-жылы сентябрдын аягында Акжылга жайытында он чакты уясы менен жорунун колониясы табылган. Ошонун ичинен биреөндө гана чоңойгон балапаны болгон, ага чоңдору тамагын ташыганы байкалган. Калган уяларда балапандары учууга жарап калган. Жору тарптар менен азыктанат. Көзү курч болгондуктан, бир эле учурда тарптын жанына 8-20 особго чейин чогулушу мүмкүн [2,28].

Чектөөчү факторлор. Негизги факторлордун бири жапайы жана үй жаныбарларынын тарптарынын бар же жок болушу. Ошондой эле карышкырларга салынган ууланган жемди жеп өлүшү. Кээде кишинин түздөн-түз кол салып, кырышы.

Көбөйтүү (колдо багуу). Зоопаркта оңой эле көбөйүшү болгонуна мисалдар бар. Кыргызстанда колдо багылбайт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргыз, Казак, Өзбек Кызыл китептерине киргизилген. Жумурият боюнча анчылыкка тыюу салынат.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Уялоочу колониялары жайланган жерлерди чакан заказникке айлантып, коргоого алуу зарыл. Ошондой эле кызыккан жергиликтүү адамдарды, кумайларды байкоого жайларды курууга чакырыш керек, ошону менен бирге алардын тынчтыгына кам көрүү. Андай кызыккан кишилер экологиялык турларды уюштурууга да салымын кошушат, атайын жем бере турган жерлерине өлүп калган малдын этин ташып турушат. Мындай иштен түшкөн каражаттардын бир бөлүгү фонддун эсебине түшүш керек. Массалык түрдө уялоочу жерлерин картага түшүрүү, көбөйүшүнүн биологиясын изилдөө, кумайдын ареалын тактап бөлүү, ак кажырдын таралган жерлери менен интеграциясын аныктап чыгуу, эки түрдүн ортосундагы карым-катнаштарды билүү, эки түрдүн ортосундагы аргындашууну каттоо.

Гималайский гриф

Gyps himalayensis Hume, 1869

Статус: *VII категория, Least Concern, LC.* Единственный вид рода в фауне Кыргызской Республики – представитель комплекса видов тибетского происхождения. Монотипичный вид.

Распространение общее и в стране. Гималаи, Гиндукуш, Тибет, Кунь-Лунь, Алтын-Таг, Наньшань. На Тянь-Шане населяет Алайский, Туркестанский, Ферганский, Кыргызский хребты, Тескей Ала-Тоо, хребты Центрального и Внутреннего Тянь-Шаня [3, 7].

Места обитания. Населяет субальпийский и альпийский пояса Тянь-Шаня, в местах обитания диких парнокопытных и скопления домашних животных. Предпочитает гнездиться в местах со скальными обнажениями.

Численность. На Тескей Ала-Тоо и Центральном Тянь-Шане в конце 80-х гг. кумай регулярно встречался на маршрутах в высокогорных поясах в количестве 1-2 особей (в пересчете - 0,1-0,9 ос./кв.км). В 1992 г. зарегистрировано 55 особей, преимущественно в высокогорьях на 13 обследованных участках из 44. Наибольшей концентрации гриф достигал в урочище Ак-Джилга Ноокатского района Ошской области на высотах 2130-2460 м н.у.м., где 28 сентября одновременно наблюдалось 26 птиц в окрестностях гнездовой колонии [16, 31].

Образ жизни (жизненные циклы). Оседлая птица. Гнездится как отдельными парами, так и колониями до нескольких десятков пар. Сведения по гнездовой биологии крайне скудны. Насиживание начинается в марте. В мае находили гнездо грифа с одним яйцом. В конце сентября 1992 г. была обнаружена колония грифов в урочище Ак-Джилга, с двумя десятками гнезд. Только в одном из них наблюдался подлеток, которого все еще кормили взрослые особи. Остальные ювенальные особи, очевидно, уже поднялись на крыло. Питается падалью. Обладая острым зрением, грифы могут концентрироваться у падали до 8-20 особей одновременно [2, 28].

Лимитирующие факторы. Основным лимитирующим фактором является сокращение диких и домашних животных. Могут быть жертвами, в результате поедания отравленных приманок для волков. Реже – прямое истребление со стороны человека.

Разведение (содержание в неволе). Имеются примеры успешного разведения в зоопарках. В Кыргызской Республике в неволе не содержится.

Меры охраны существующие. Вид занесен в Красную книгу Кыргызстана [3], а также в Красные книги Казахстана и Узбекистана. Добыча на территории республики запрещена повсеместно.

Меры охраны рекомендуемые. Необходимо осуществлять охрану гнездовых колоний, объявив такие места мини-заказниками, в том числе за счет средств, полученных за организацию наблюдения кумаев любителями-орнитологами в местах гнездовий и искусственного прикорма. Следует привлечь заинтересованных жителей из местных общин для строительства схронов для лучшего наблюдения за кумаем, при этом, не доставляя ему беспокойства. Они же могут выступить в качестве организаторов экологических туров и поставщиков трупов домашнего скота в специально обустроенные места прикорма, при условии, что часть заработанных средств будет оставаться в распоряжении общины в составе общинных фондов, если таковые имеются. Необходимо картировать места массового гнездования, изучить биологию размножения, разграничить ареал кумая, выявить места интерградации с белоголовым сипом, выяснить вопросы взаимоотношения этих двух видов, зарегистрировать возможные случаи гибридизации этих видов.

Himalayan Griffon

Gyps himalayensis Hume, 1869

Status: *VII category, Least Concern, LC.* Monotypic, resident species in highlands of Northern, Western, Inner, Central Tien Shan and Pamir-Alai mountains, higher then 1,800-2,200 m (5,900-7,200 feet) above see level. The Himalayan Griffon density in Northern Tien Shan is 0.1-0.9 individuals per km^2. There are several nesting colonies identified in Pamir-Alai Mountains, the quantity of Griffons in observed flocks range from several birds to 26. The Griffon much depends on carcass availability that is why it occurs in the areas with high density of wild sheep and goats. The species is included into current Red Book of Kyrgyzstan of 1985. It is suggested to create small protected areas in localities, where nesting or roosting sites are identified, encourage local community to display dead domestic animals at the sites, organize special watching place and attract ecological tourists. Money received should be re-invested back to maintain a protection of the species.

Ак кажыр

Gyps fulvus (Hablizl, 1783)

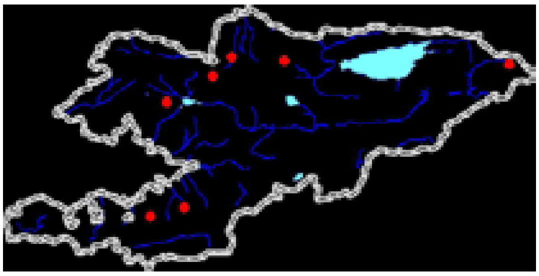

Шумкар сымалдар – Falconiformes – Соколообразные
Карчыгалар – Accipitridae – Ястребиные

Статус: *VI категория, Near Threatened, NT: R* Кыргызстанда *G.f.fulvus* (Hablizl, 1783) түрчөсү кездешүүдө.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Түндүк Африка Мароккодон чыгышты карай Кызыл деңиздин жээгине чейин. Түштүккө карай Мароккодо 20-параллелге чейин, Сахара Атласына чейин, Түштүк Туниске чейин жана Кызыл дениздин жээги боюнча түштүккө карай Суданга чейин. Евразияда Пиреней жарым аралынан чыгышты көздөй Саур жана Тарбагатайга, Монгол Алтайына, Чыгыш Тянь-Шанга, Батыш Памирдин Алай системасына чейин жана Гималайдын түштүк жантаймасы боюнча батыш Ассамга чейин. Кыргызстанда – Тянь-Шандын түндүк жана түштүк четинде кээ бир жерлерде кумай менен интерградацияланат [2, 7, 16].

Жашаган аймактары. Түндүк жана түштүк Тянь-Шандын жапыз жана орто тоолорунда, жапайы ача туяктуулардын жана үй жаныбарларынын жайылган жерлеринде жашашат. Уялоо үчүн кескин бөлүнгөн ландшафттуу жерлерди артыксынтат.

Саны. Саны боюнча маалымат толук эмес. Мурда ак кажыр Кыргыз кырка тоолорунда уялоочу жана табылчу [2]. 1992 жылы Араван районунун Данги Туя Муюн өзөнүндө 1100 м бийиктикте эл аралык зоологиялык экспедициянын мүчөлөрү 15 ак кажырдан турган топту каттаган. Дагы 4 канаттуу Фергана өрөөнүнүн тоо этектеринде байкалган [16, 48].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Отурукташкан канаттуу. Өзүнчө жуп болуп да, бир канча жуптан турган колония менен да уялайт. Уялоо биологиясы боюнча маалымат абдан аз. Жумурткаларын басуу мартта башталат. Ак түстөгү бир жумуртка басат. Июлдун башында уча албаган жаш канаттууларды табышкан. Тарп менен азыктанышат. Кажырларга мүнөздүү адаттарга ээ [2, 19].

Чектөөчү факторлор. Негизги чектөөчү фактор болуп жапайы же үй жаныбардарынын тарпынын бардыгы же жоктугу саналат. Карышкырларга даярдалган уулуу азыкты жеп алуусунун натыйжасында зыянга учурашы мүмкүн. Кээде адам тарабынан кырылуусу.

Көбөйтүү (колдо багуу). Көпчүлүк зоопарктарда багылат. Кыргыз Республикасында колдо кармалбайт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Атайын коргоо иш-аракеттери каралган эмес.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Уялоо колониясын коргоо үчүн бул аймактарды кичи-заказник катары кабыл алуу керек, ошону менен бирге орнитологдор үчүн ак кажырларга байкоо жүргүзүүнү уюштуруудан жана канаттууларды атайын азыктандыруу жерлеринен түшкөн каражаттардын эсебинен коргоо иш-аракеттерди жүргүзүү зарыл. Ак кажырга анын тынчын албоодон байкоо жүргүзүү үчүн изилдөөчү жай куруугa жергиликтүү коомчулуктардын ичинен кызыккан жашоочуларды тартуу керек. Массалык уялоо жерлерин картага түшүрүү, көбөйүү биологиясын изилдөө, ак кажырдын жашоо аймагын чектөө, кумай менен интерградациялануу жерлерин иликтөө, бул эки түрдүн өз ара катнашуу суроолорун изилдеп чыгуу, бул эки түрдүн аргындашуусунун мүмкүн болгон учурун каттоо керек.

Белоголовый сип

Gyps fulvus (Hablizl, 1783)

Статус: *VI категория, Near Threatened, NT: R.* Один из двух видов данного рода в Кыргызстане, обитает номинативный подвид *Gyps fulvus fulvus* (Hablizl, 1783).

Распространение общее и в стране. Северная Африка от Марокко к востоку до побережья Красного моря. К югу в Марокко до 20-й параллели, до Сахарского Атласа, южного Туниса и вдоль побережья Красного моря к югу до Судана. Евразия от Пиренейского полуострова к востоку до Саура и Тарбагатая, Монгольского Алтая, Восточного Тянь-Шаня, Алайской системы Западного Памира и вдоль южного склона Гималаев до западного Ассама. В Кыргызстане – на северной и южной окраинах Тянь-Шаня, местами интерградирует с кумаем [2, 7, 16].

Места обитания. Населяет низкогорья и среднегорья северного и южного Тянь-Шаня, в местах обитания диких парнокопытных и скопления домашних животных. Предпочитает гнездиться в местах, с резко расчлененным ландшафтом.

Численность. Сведения по численности неполны. В прошлом сип отмечался на гнездовье и добывался на Киргизском хребте [2]. В 1992 году встречена группа сипов из 15 птиц в урочище Данги Туя Муюн Араванского района на высоте 1100 м н.у.м. (0,5-1 особи/кв.км) [48]. Еще 4 птицы наблюдались в предгорьях Ферганской долины [16].

Образ жизни (жизненные циклы). Оседлая птица. Гнездится как отдельными парами, так и колониями до нескольких десятков пар. Сведения по гнездовой биологии крайне скудны. Насиживание начинается в марте. Откладывает одно яйцо. В начале июня находили молодых, но еще нелетных птиц. [2, 19].

Лимитирующие факторы. Основным лимитирующим фактором является наличие падали диких и домашних животных. Могут быть жертвами, в результате поедания отравленных приманок на волков. Реже – прямое истребление со стороны человека.

Разведение (содержание в неволе). Содержится во многих зоопарках. В Кыргызской Республике в неволе не содержится.

Меры охраны существующие. Специальных мер охраны не предусмотрено.

Меры охраны рекомендуемые. Необходимо осуществлять охрану гнездовых колоний, объявив такие места мини-заказниками, в том числе за счет средств, полученных за организацию с помощью заинтересованных жителей местных общин наблюдения за сипами любителями-орнитологами в местах гнездовий и искусственного прикорма.

Eurasian Griffon

Gyps fulvus (Hablizl, 1783), ssp. *fulvus* (Hablizl, 1783)

Status: *VI, Near Threatened, NT: R* low- and midlands of Northern and Southern Tien-Shan, sympatric with *Gyps himalayensis* in some areas, prefers to nest on rocks next to wild goat and sheep populations. The species is resident, occurs not higher then 1,500-2,000 m (4,900-6,600 feet) above see level. The estimated density in highlands of Southern Tien-Shan is 0.5-1 individuals per km^2 [48]. Much dependent on carcass availability, vulnerable because of illegal poaching or poisoning. No special protection measures are currently observed. It is suggested to create small protected areas in localities where nesting or roosting sites are identified, encourage local community to display dead domestic animals at the sites, organize special watching place and attract ecological tourists. Money received should be re-invested back to maintain a protection of the species.

Таз кара

Aegypius monachus (Linnaeus, 1758)

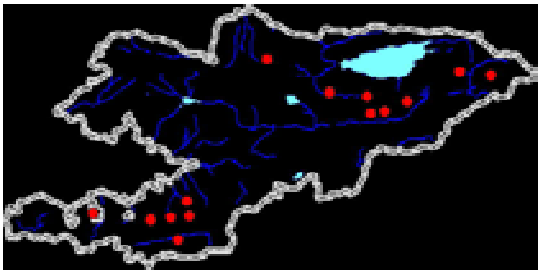

Шумкар сымалдар – Falconiformes – Соколообразные
Карчыгалар – Accipitridae – Ястребиные

Статусу: *VI, Near Threatened, NT*. Кыргызстандын фаунасынын бир уруунун бир өкүлү.Монотиптүү түр.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Африкада – Марокко менен Египеттин түндүк жагы, Евразияда Пириней, Балкан жарым аралынан тартып чыгышка карай Хангай, Гоби Алтайына, Ганьсуга, Бутанга жана Ассамага чейин. Түндүккө карай Славенияга, Румынияга, Крымга, Чоң Кавказдын жана Балкандын, Копетдагдын, Бадхыздын, Каратоонун түндүк бетине чейин; Чүй-Илий тоолоруна, Жунгардын Алтайга, Тарбагатайга, Алтайга, Саянга, Хангайга жетет. [7, 15]. Кыргызстандын бардык территориясына адатта кара жору уялаганга келет [2, 16].

Жашаган аймактары. Тяньшандын субальпы жана альп алкактарында, жапайы ача туяктуулар жашаган жана үй жаныбарлар чогулган жерлерде кездешет.

Саны. Кыргызстанда атайын саны эсепке алынган эмес. Бирок, 1992-жылы 17-августтан 16-октябрга чейин изилделген 44 жайыттан 10дон 21ге чейин кара жору катталган. Ал көбүнчөсү бийик тоолордо, мисалы, деңиз деңгээлинен 3200 м бийикте Каракол жайытында кездешкен, ошондой эле ал өтө бийик эмес, мисалы Фергана өрөөнүндө 1250 м бийиктикте Кызылкыя жайытында болгону катталган. Дайыма кара жору гималай жорусу менен кошулуп топту түзөт. Байкоо жүргүзүүнүн натыйжасында жорулардын жашын аныктоо өтө татаал, бирок бир нече жаштары жана бир балапаны аныкталган [16]. Ысыккөлдүн чыгышынын альпы шалбаасында кара жору өтө сейрек кездешет (1 $км^2$ 0,02 - 0,04 особь). Ошондой эле токойдо ал өтө сейрек кездешет [31]. 2003-жылы 21-июнда Кыргыз тоо кыркаларында 2000 м бийикте Кашкасуу колотунда бир кара жору өлгөн жылкынын үстүндө учуп жүргөнүн көрүшкөн, бирок кишилер анын этин жегенге тоскоол кылышкан.

Чектөөчү факторлор. Жапайы туяктуу жаныбарлардын санынын азайышы. Кызык үчүн гана атып жоготуу.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Отуруктуу куш. Ал уясын дарактарга (көбүнчөсүн арчага), анда-санда зоолорго салат. Көбүнчөсүн уясын кургак арчадан салат, анын ичин тоо эчкилердин жана койлордун жүнүнөн төшөйт. Уясын эрте салат, биринчи жумуртканы февраль-мартта тууйт. Уясында адаттагыдай бир эле жумуртка. Балапандарын апрель-майда басып чыгарат, алар август-сентябрда учканга жарап калат.

Көбөйтүү (колдо багуу). Кыргызстанда колго багылбайт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Атайын коргоо иш-аракеттери каралган эмес.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Уялоочу жерлерин картага түшүрүп, анан чакан заказниктер болуш үчүн өзгөчө коргоого алынган территория кылып реестрге киргизиш керек. Уялоочу жерлерин сөзсүз түрдө коргоо; байкоо жүргүзүүнүн эсебинен алынган каражаттарды жасалма жол менен тамактандырып экологиялык туризмди өнүктүрүү, ошондой эле жергиликтүү жамааттарды кызыктыруу керек. Атайын жем жечү жерлерди куруп, ал жакка өлгөн малдын тарптарын таштап, куштун жашоосуна шарт түзүү.Кара жорунун популяциясынын санын тактоо, уя салуунун биологиясын изилдөө, гималай жорусу менен түр арасындагы карым-катнаштарды изилдөө.

Черный гриф

Aegypius monachus (Linnaeus, 1758)

Статус: *VI, Near Threatened, NT*. Единственный представитель рода в фауне КР. Монотипичный вид.

Распространение общее и в стране. На севере Морокко и Египта, в Евразии – Пиренейский полуостров, от Балканского полуострова к востоку до Хангая, Гобийского Алтая, Ганьсу, Бутана и Ассама. К северу до Славонии, Румынии, Крыма, северного склона Большого Кавказа, Копетдага, Бадхыза, Каратау, Чу-Илийских гор, Джунгарского Алатая, Тарбагатая, Алтая, Саяна, Хангая. К югу до побережья Средиземного моря, Малой Азии, Сирии, Загроса, Белуджистана, Афганистана, Кашмира и юго-восточного Тибета [7, 15]. На гнездовье обычен по всей территории КР [2, 16].

Места обитания. Населяет субальпийский и альпийский пояса Тянь-Шаня, в местах обитания диких парнокопытных и скопления домашних животных.

Численность. Специальных учетов численности в Кыргызской Республике не проводилось. С 17 августа по 16 октября 1992 г. учтен 21 черный гриф в 10 урочищах из обследованных 44 по всей стране. В том числе, на высоте 3200 м н.у.м. в урочище Каракол, а также на более низких высотах, в Ферганской долине на высоте 1250 м н.у.м. в урочище Кызыл-Кыяк. Обычно черный гриф парил в смешанных стаях с гималайским грифом. Были отмечены несколько молодых птиц и, по крайней мере, один слеток [16]. В Восточном Прииссыккулье черный гриф очень редок в альпийском поясе (0,02-0,04 ос./кв.км). Реже его можно наблюдать в лесном поясе [31]. Один черный гриф парил над трупом павшей лошади в урочище Кашка-Суу Кыргызского хребта на высоте 2 тысяч метров 21 июня 2003 г. в местообитании с древовидной арчой.

Образ жизни (жизненные циклы). Оседлый вид. Черный гриф строит гнезда на деревьях (чаще на арче), реже в скалах. Гнездо сооружается обычно из арчевых веток, лоток выстилается шерстью горных козлов и домашних овец. Гнездится довольно рано, откладывает первые яйца в феврале-марте. В кладке обычно одно яйцо. Птенцы появляются в апреле-мае, встают на крыло в августе-сентябре.

Лимитирующие факторы. Снижение численности диких копытных животных. Отстрел ради развлечения.

Разведение (содержание в неволе). В Кыргызской Республике в неволе не содержится.

Меры охраны существующие. Специальные меры по охране данного вида в Кыргызстане не предпринимались.

Меры охраны рекомендуемые. Места гнездовий следует нанести на карту и занести в реестр особо охраняемых территорий в качестве миниазказников. Необходимо осуществлять охрану мест гнездовий, в том числе за счет средств, полученных за организацию наблюдения черных грифов, как части индустрии экологического туризма, в местах искусственного прикорма. Следует привлечь жителей местных общин как потенциальных организаторов подобных мероприятий и поставщиков падали домашнего скота в специально обустроенные места прикорма. Необходимо установить численность популяции черного грифа, изучить гнездовую биологию, выяснить межвидовые взаимоотношения с гималайским грифом.

Cinereous Vulture

Aegypius monachus (Linnaeus, 1758)

Status: *VI, Near Threatened, NT.* Monotypic, resident species, prefers subalpine and alpine belts of the highlands, next to populations of wild goats and sheep. Although in the south it may occur in midlands, at 1,250 m above see level. It was observed in 10 sites out of 44 investigated sites by Swiss-Czech-Kyrgyz expedition in August-September, 1992, altogether 21 Vultures were identified. It slides in the stocks together with Himalayan Griffon. One juvenile was identified, the rest were immature or mature birds. The density of Cinereous Vulture in alpine belt of Issyk-Kul Region is 0.02-0.04 individuals per km^2. It is rarer in forest belt. Nests are on the top of juniper trees, rarer on rocks. Lays 1 egg in February-March. Juveniles leave the nest in August-September. Limiting factors are reduction of ungulate animals, illegal game hunting. It is not held in captivity in Kyrgyzstan, special protection measures were not undertaken in the past as well. It is recommended to map found nests, mini protected areas need to be established around those sites. Necessary to encourage local communities to display dead domestic animals at the sites, organize special watching place and attract ecological tourists. Money received should be re-invested back to maintain a protection of the species.

Жыланчы

Circaetus gallicus (J.F. Gmelin, 1788)

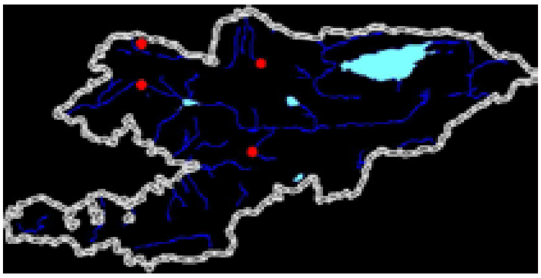

Шумкар сымалдар – Falconiformes – Соколообразные
Карчыгалар – Accipitridae – Ястребиные

Статусу: *V категория, Vulnerable, VU: R.* Саны кыскарып бара жатат. Кыргызстандын фаунасында бир уруунун жалгыз гана өкүлү.*C.g.heptneri* Dementiev, 1932 түрчөсү кездешүүдө.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Африка, Евразия, Кичи Азия, Иран, Пакистан, Индия, Аравияда кыштайт. Кыргызстандын түндүк жагында Чүй жана Талас өрөөндөрүндө кездешкени катталган, ошондой эле Ысыккөлгө жакын түштүк региондо кездешет. Кыргыз, Талас, Фергана, Чаткал жана Пскем тоо кыркаларында уялоо мезгилинде табылган [66].

Жашаган аймактары. Тоо этегиндеги адырлар жана чөлдөр. Республиканын түштүгүндө деңиз деңгээлинен 1500-2000 м бийикте жаңгак-токойлорунда уялоо мезгилинде кездешет [66].

Саны. Кыргызстанда анын саны такталган эмес. Байкоого караганда акыркы 5 жылдын ичинде 2 особь гана кездешкен, ал эми 1998-жылы Нооруз капчыгайынын тоо этектеринде, 2001-жылы бир особь Бешарал коругунда, 2002-жылы Пскем тоосунун капчыгайында эки особь кездешкен. Бардык жерлерде анын саны анча көп эмес жана азайуу тенденциясы байкалат.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Кыргызстанда апрелдин башында учуп келишет [66]. Майдын биринчи ондугунда уя сала баштайт. Уясында көбүнчө бир гана жумуртка, аны бир жарым айга жакын басып чыгарат. Сойлоп жүрүүчүлөр менен азыктанат.

Чектөөчү факторлор. Түздөн-түз кыруу, уяларын талкалоо, тынчсызданууча фактору. Чарбачылык менен байланышту тоют базасын кыскартуу.

Көбөйтүү (колдо багуу). Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. 1986-жылдан тартып Республиканын территориясында аңчылык кылууга тыюу салынган. Сарычелек коругунун аймагында коргоого алынган. «Жапайы фаунанын жана флоранын жоголуп бара жаткан түрлөрүн соода-сатык боюнча эларалык конвенциясынын» 2-тиркемесине киргизилген [2].

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Республика боюнча санын тактап чыгуу, биологиясын изилдөө, уялоо мезгилинде жасалма уяларга көнүктүрүү. Азык база абалын аныктап жана өзгөрүлүшүн тактап чыгуу.

Змееяд

Circaetus gallicus (J.F. Gmelin, 1788)

Статус: *V категория, Vulnerable, VU: R***.** Единственный представитель рода в фауне Кыргызстана, подвид - *Circaetus gallicus heptneri Dementiev, 1932*

Распространение общее и в стране. Африка, Евразия, Малая Азия, Иран, Пакистан, Индия. Зимует в Африке, Аравии. В Кыргызстане зафиксированы встречи на севере Республики в Чуйской и Таласской долинах, в Приисcыккулье. По южному региону отмечались повсеместно. На гнездовьях найдены в Киргизском, Таласском, Ферганском, Чаткальском и Пскемском хребтах [66].

Места обитания. Основные места обитания -сухие предгорья, пустынные горы, в орехово-плодовые леса, на высоте 1500-2200 м н. у. м. [66].

Численность. В условиях Кыргызстана численность не изучена. По наблюдениям последних пяти лет было встречено две особи, по предгорьям ущелья Нооруз 1998 г, в 2001 г. Беш-Аральском заповеднике одна особь, в 2002 г. Пскемский хребет ущелье две особи. Повсеместно численность его не велика и имеет тенденцию к снижению.

Образ жизни (жизненные циклы). В Кыргызстане появляются в начале апреля [66]. Гнездится начинают в первой декаде мая. В кладке чаще одно яйцо. Насиживание продолжается около полутора месяцев, птенцы появляются в конце июня в начале июля. Питаются преимущественно рептилиями.

Лимитирующие факторы. Прямое уничтожение, разорение гнезд, фактор беспокойства. Сокращение кормовой базы в связи с хозяйственным освоением угодий.

Разведение (содержание в неволе). Сведений нет.

Меры охраны существующие. Занесен в Красную книгу СССР, в Красную книгу Казахстана. На территории Республики добыча запрещена с 1986 г. Охраняется на территории Сарычелекского заповедника. Включен в приложение 2 “Конвенции международной торговле видами дикой фауны и флоры, находящимися под угрозой исчезновения“ [3].

Меры охраны рекомендуемые. Уточнение численности по Республике, изучение биологии, возможность привлечения для гнездования в искусственные гнездовья. Выяснить состояние и тенденции изменения кормовой базы.

Short-toed Eagle

Circaetus gallicus (J.F. Gmelin, 1788), ssp. *heptneri* Dementiev, 1932

Status: *V category, Vulnerable, VU: R.* Occurs in Chu and Talas Valleys and Issyk-Kul oblast, as well as throughout the south of the country. Nests are found in Kyrgyz, Talas, Fergana, Chatkal and Pskem Mountainous Ridges. Prefers dry lowlands and uplands up to 1,500-2200 m above sea level. No data on exact numbers are, several individuals were sporadically observed in different places for the last few years. Arrives in Kyrgyzstan in April, nests in May, and lays 1 egg. Incubation period is about a month. Uses for food predominantly reptiles. Illegal game shooting, destruction of nests, reduction numbers of reptiles are limiting factors. Included into USSR Red Book of 1984, in Kyrgyzstan hunting is prohibited since 1986. It is recommended to make artificial nests to attract Short-toed Eagle to nest.

Кубарган кулаалы

***Circus macrourus* (S.G. Gmelin, 1771)**

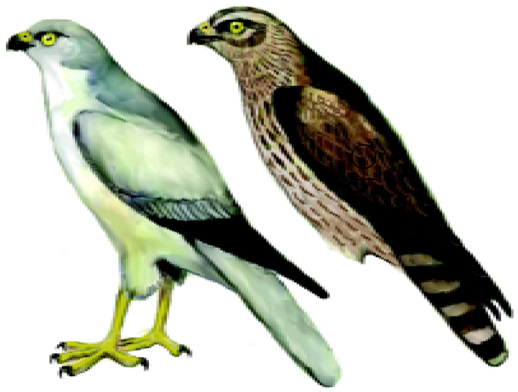

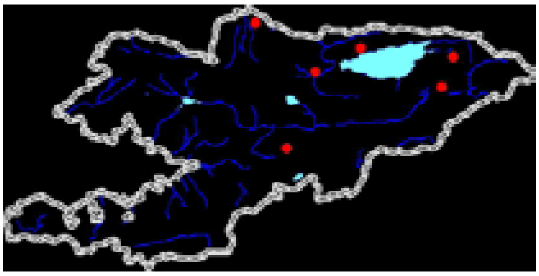

Шумкар сымалдар – Falconiformes – Соколообразные
Карчыгалар – Accipitridae – Ястребиные

Статусу: *VI категория. Near Threatened, NT.* Кыргыз Республикасынын фаунасында уруунун төрт өкүлүнүн бири. Монотиптүү түр.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Евразияда Дунайдын төмөнкү агымынын өрөөнүнөн чыгышты көздөй Түндүк-Батыш Монголияга чейин, болжол менен Түштүк-Батыш Байкалга чейин. Түндүккө карай Припятье өрөөнүнө чейин, Белорусия жана Урал тоо кыркаларынын ортосунда 55-параллелге чейин, Урал тоо кыркалары жана Енисей өрөөнүнүн ортосунда 57-параллелге чейин. Түштүктөн Кара деңиздин түндүк жээгине, Крымга, Түштүк Байкалдын тышына, Ирандын Каспий алдынкы провинцияларына, Камыш-Самар көлдөрүнө, Эмбанын жогорку бөлүгүнө, Жезказганга жана Уралга, Арал деңизинин түндүк-чыгыш жээгине, Сырдарыя өрөөнүнө, Тарбагатайга жана Түндүк-Батыш Монголияга чейин. Кыргызстанда – Чүй, Атбашы дарыяларынын өрөөндөрү, Ысыккөл ойдуңу, Ички Тяньшандын сырттары [2, 7, 31, 43].

Жашаган аймактары. Түздүктөрдү, жапыз жана орто тоолуу ачык жерлерди артык көрөт, маданий территорияларда да сейрек эмес, кээде бийик тоолорго көтөрүлөт.

Саны. Саны боюнча системдүү маалымат жок. Адатта Чүй дарыясынын жана Ысыккөл көлүнүн өрөөндөрүндө кездешет. 2005-жылы Бишкектен алыс эмес көлмөлөрдө өткөрүлгөн жайкы жана күзгү байкоо жүргүзүүлөрдө кубарган кулаалынын эркектерин эки жолу байкашкан. Бир жаш канаттуу көлмөлөрдүн биринин жээгинде белгиленген [67].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Уялоочу түр. Жерде отурганды артыксынтат, кээде бадалдарда жана дарактарда отурат. Канаттарын жайып, айыл чарба аянттарын тынымсыз айланып учат, азыгын көрүп, абада кыймылсыз калат да, тик ылдый түшүп кол салат. Чычкан сымал кемирүүчүлүргө, кескелдириктерге, бакаларга, чегирткелерге, башка канаттуулардын балапандарына аңчылык жасайт. Апрелден июлга чейин уялайт. Чөптөрдөн жана жалбырактан жасалган уясын жерде, көбүнчө талааларда салат. Күрөң тактары бар ак түстөгү 4-5 жумуртка тууйт.

Чектөөчү факторлор. Уялоо жерлеринде тынчсыздандыруучу факторлордун көптүгү, айрыкча, үй жаныбарлары уялары үчүн коркунуч туудурат. Кээде киши тарабынан кырылуусу.

Көбөйтүү (колдо багуу). Кыргыз Республикасында колдо багылбайт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Республикада атайын коргоо чаралары жок. Түр IUCNдин Кызыл Китебине VI категориясына Near Threatened, NT киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Уялоого ылайыктуу жерлерди коргоо керек, уялоо аймактарда адамдын жана үй жаныбарларынын жүрүшүн чектөө. Аныкталган уяларды картага түшүрүү жана кубарган кулаалынын санына мониторинг жүргүзүү.

Степной лунь

Circus macrourus (S.G. Gmelin, 1771)

Статус: *VI категория, Near Threatened, NT.* Один из 4 представителей рода в фауне Кыргызской Республики. Монотипичный вид.

Распространение общее и в стране. Евразия от долины нижнего течения Дуная к востоку до северо-западной Монголии и предположительно юго-западного Забайкалья. К северу до долины Припяти, между Белоруссией и Уральским хребтом до 55-й параллели, между Уральским хребтом и долиной Енисея – до 57-й параллели. К югу до северного побережья Черного моря, Крыма, южного Забайкалья, прикаспийских провинций Ирана, до Камыш-Самарских озер, верховьев Эмбы, Джезказгана и Урала, северо-восточного побережья Аральского моря, долины Сырдарьи, до Тарбагатая и северо-западной Монголии. В Кыргызстане – долины рек Чу, Ат-Баши, Иссыкульская котловина, сырты Внутреннего Тянь-Шаня [2, 7, 31, 43].

Места обитания. Предпочитает равнинные и низко- и среднегорные открытые стации, нередок на окультуренных территориях, реже поднимается в высокогорья.

Численность. Системных сведений по численности нет. Является обычной птицей на пролёте в долинах р. Чу и озера Иссык-Куль. Самцов степного луня дважды наблюдали на прудах под городом Бишкек на летне-осенних учетах 2005 года. Одна молодая птица, была отмечена на берегу одного из прудов [67].

Образ жизни (жизненные циклы). Возможно, гнездящийся вид. Предпочитает сидеть на земле, реже – на кустарниках и деревьях. Без устали осуществляет облет сельхозугодий на вытянутых неподвижных крыльях, замирает в одной точке в воздухе, увидев добычу, закладывает крутые виражи, набрасываясь на нее. Охотится на мышевидных грызунов, ящериц, лягушек, кузнечиков, птенцов других видов птиц. Гнездится с апреля по июль. Строит гнезда на земле, преимущественно на полях из листьев и травы. Откладывает 4-5 яиц белого цвета с коричневатыми пятнами.

Лимитирующие факторы. Высокий фактор беспокойства на местах гнездовья, в частности домашние животные представляют опасность для гнезд. Реже – прямое истребление со стороны человека.

Разведение (содержание в неволе). В Кыргызской Республике в неволе не содержится.

Меры охраны существующие. Специальных мер охраны в республике нет. Вид занесен в Красную Книгу IUCN в VI категорию Near Threatened, NT.

Меры охраны рекомендуемые. Необходимо осуществлять охрану мест, пригодных для гнездовий, ограничить пребывание человека и домашних животных на местах гнездовья. Необходимо картировать выявленные гнезда и проводить мониторинг численности степного луня.

Pallid Harrier

Circus macrourus (S.G. Gmelin, 1771)

Status: *VI category, Near Threatened, NT.* Monotypic species. Occurs in rivers valleys of Chu, At-Bashi, Issyk-Kul Regions, in highlands of Inner Tien Shan. Prefers open plains, low-, and midlands, cultivated landscape, rarer in highlands. No systematic data on numbers. Males of Pallid Harrier and one juvenile were observed twice at the census transects in summer-autumn 2005. Nesting bird. Prefers to sit on ground compare to bush or tree. Feeds in lizards, frogs, grasshoppers, nestling birds. Builds nest from leaves and grass on the ground in agriculture fields. Lays 4-5 eggs. Limiting factors are disturbance at the nest sites by humans and domestic animals, such as cattle and dogs, rarer – direct killing as potential chicken lifter. No holding in captivity is evident. Special conservation measures were not undertaken so far. It is recommended to protect nesting sites, limit human and domestic animals influence during nesting time, to map identified nests and conduct monitoring of Pallid Harrier's numbers.

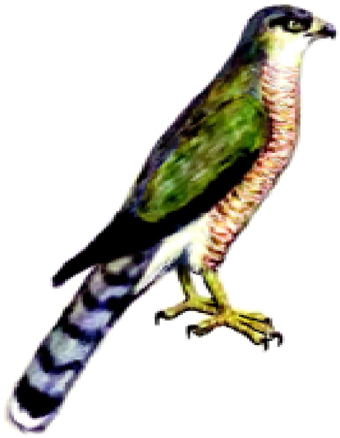

Күрөнкөкүрөктүү кыргый

Accipiter badius (J.F. Gmelin, 1788)

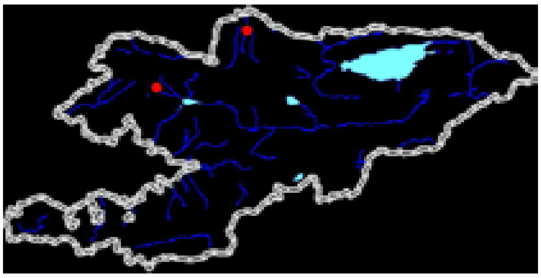

Шумкар сымалдар – Falconiformes – Соколообразные
Карчыгалар – Accipitridae – Ястребиные

Статусу: *VI категория Near Threatened, NT: R.* Кыргызстандын авифаунасында тукумдун 10 түрүнүн бири. *A.b.cenchroides* (Severtzov, 1873) түрчөсү кездешүүдө.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Орто жана Түштүк Азияда Арал деңизинен, Сумбара өрөөнүнөн, Талыштан, Фарстан чыгышты карай Гуанси жана Индокытай жарым аралынын чыгыш жээгине чейин. Түндүк тараптан Сырдарыя өрөөнүнө, Караталга, Илге, Балкашка, Гималайдын түштүк жантаймасына, Юньнанга, Гуансиге чейин. Түштүккө карай Түндүк Йеменге, Фарска, Пакистанга чейин, Индияда жана Бангладеште, түштүк-чыгышта Түштүк Азиянын океан жээгине чейин, Мьянмада. Африкада Сахарадан түштүктү көздөй, Аравиянын түштүк-батыш бөлүгү. Шри-Ланка, Никобарские, Хайнань аралдары [7, 15, 19, 20, 43]. Кыргыз Республикасында анда-санда Фергана өрөөнүндө уялоосу ыктымал. Маданий ландшафттык өзөндөрдү артыксынтат, түндүк бөлүктө учуп өтүүдө жана уялоодо сейрек кездешет, бийик тоого көтөрүлбөйт, мисалы, Гималайда деңиз денгээлинен 1300 м бийиктикке чейинки жерлерде жашайт [2, 7, 41]. Чүй өрөөнүндө уялоо мезгилинде табылган [95].

Жашаган аймактары. Бир аз токойлуу жапыз жана бийик тоолуу ландшафттык өзөндөр, токойлуу жантаймалуу саванналар, көпчүлүк учурда маданий зоналар [2, 15].

Саны. Азыркы учурдагы саны боюнча маалымат жок. 1930-жылга чейин Д.П. Дементьев жай мезгилинде Ош шаарынын тегерегинде табылган чүйлүлөрдүн терилеринин сериясын алган [2].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Ургаачысы эркегинен чоңураак. Бир аз гана токойлуу ачык жайларда жашайт, туташ токойлордон алыс. Аңчылыкка ылайыктуу жери – кишинин турак жайына жана айыл-чарба жерлерине жакын жайгашкан бийик бактардын топтору. Жалбырак арасынан карап туруп, азыгы коркунучту байкагыча тике ылдый түшөт. Кескелдириктерге, майда кемирүүчүлөргө жана канаттууларга аңчылык кылат. Балапандарын азыктандырууда короолордон жөжөлөрдү ташышы мүмкүн. Уясын бактын башына салат. Үчтөн төрткө чейин кубарыңкы агыш көк түстөгү, кээде боз майда тактары бар жумуртка тууйт. Эркеги да, ургаачысы да тукумуна бирдей кам көрөт, бирок жумуртканы ургаачысы гана басып чыгарышы мүмкүн [19].

Чектөөчү факторлор. Уялоого ылайыктуу жерлерге күчөп жаткан чарбалык басым, мыйзамсыз атуу жана кармоо.

Көбөйтүү (колдо багуу). Кыргыз Республикасында колдо багылбайт. Чүйлүнү жергиликтүү жашоочулар тарабынан аң куш катары колдонгон учурлары да кездешүүсү мүмкүн.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Чүйлүнү коргоо үчүн атайын иш-аракеттер жүргүзүлгөн эмес.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Маданий ландшафттагы уялоо жерлерин уруксатсыз кыш мезгилинде бак кыюулардан сактоо керек, уялоо учурунда чүйлү тарабынан үй канаттууларынын санына келтирилген зыянды фермерлерге компенсациялоонун системасын ойлоп чыгуу керек. Фергана өрөөнүндөгү уялоо жерлерин иликтөө, табылган уяларды картага түшүрүү, бул түрдүн санынын ар бир жылдык динамикасына мониторинг жүргүзүү зарыл.

Туркестанский тювик

Accipiter badius (J.F. Gmelin, 1788)

Статус: *VI категория Near Threatened, NT: R.* Один из десяти видов рода в авифауне Кыргызской Республики, обитает подвид *Accipiter badius cenchroides* (Severtzov, 1873).

Распространение общее и в стране. Средняя и Южная Азия от Аральского моря, долины Сумбара, Талыша и Фарса к востоку до Гуанси и восточного побережья Индокитайского полуострова. К северу до долины Сырдарьи, Каратала, Или, Балхаша, южного склона Гималаев, Юньнани, Гуанси. К югу до Северного Йемена, Фарса, Пакистана, включая Индию и Бангладеш, восточнее к югу до океанического побережья Южной Азии и далее включая Мьянму. Африка к югу от Сахары, юго-западная часть Аравии. Острова: Шри-Ланка, Никобарские, Хайнань [7, 15, 19, 20, 43]. В Кыргызской Республике, по всей вероятности, спорадично гнездится в Приферганье, предпочитая окультуренные ландшафтные урочища, редок на пролете и на гнездовье в северной части, высоко в горы не поднимается [2, 7, 41]. Найден на гнездовании в Чуйской долине [95].

Места обитания. Равнинные, низко- и среднегорные ландшафтные урочища, слегка облесенные; саванны с лесными склонами, часто в культурной зоне [2, 15].

Численность. Современные данные по численности отсутствуют. До 1930 г. Д.П. Дементьев получал серию шкурок тювиков, добытых в летнее время в окрестностях г. Ош [2].

Образ жизни (жизненные циклы). Самка крупнее самца. Излюбленное место охоты – группа высоких деревьев в соседстве с поселениями и сельхозугодьями. Выглядывая из листвы, пикирует вниз прежде, чем жертва замечает опасность. Охотится за ящерицами, мелкими грызунами и птицами, выкармливая птенцов, может таскать цыплят из подворий. Строит гнезда в кронах деревьев, яиц – от 3 до 4, бледно-голубые, иногда с серыми крапинами. Самец и самка одинаково заботятся о потомстве, но насиживает яйца, по-видимому, только самка [19].

Лимитирующие факторы. Усиливающаяся хозяйственная нагрузка на пригодные для гнездования местообитания, вырубка деревьев в зимнее время, нелегальный отлов и отстрел.

Разведение (содержание в неволе). В Кыргызской Республике в неволе не содержится. Возможно, имеются случаи использования тювиков в качестве ловчих птиц в местах их обитания местными жителями.

Меры охраны существующие. Специальных мер по защите тювика не предпринимались.

Меры охраны рекомендуемые. Места гнездования данного вида в культурных ландшафтах необходимо защищать от нелегальных вырубок в зимнее время, продумать систему компенсаций фермерам за нанесенный ущерб поголовью цыплят в гнездовое время. Следует выявить места гнездования в Ферганской долине, нанести на карту выявленные гнезда, провести мониторинг ежегодной динамики численности данного вида.

Shikra

Accipiter badius (J.F. Gmelin, 1788), ssp. *cenchroides* (Severtzov, 1873)

Status: *VI category, Near Threatened, NT: R.* Most probably nests sporadically in Fergana Valley in the plains and lowlands, prefers cultivated landscape. Very rare during migrating and nesting period in the north of the country. No data on numbers available. In 30-s Dr. Dementiev D.P. received series of Shikra’s skins obtained in summer time in Fergana Valley. Likes groves of large trees in the neighborhood of villages and cultivation. Hunts after lizards, nice, birds. Can be chicken lifter from the farms. Nest is untidy loose platform of twigs in the tree. Lays 3-4 eggs. Both sexes share domestic duties. Limiting factors are increased human impact on suitable habitats, felling trees in winter, illegal captivity and game shooting. Probably, Shikra is used for hunting purposes in the south. No special conservation measures are undertaken so far. It is recommended to prohibit felling suitable for nesting trees in winter time, think about compensation mechanisms to farmers, whose poultry farm is affected by Shikra, map found nests.

Чаар бүркүт

Aquila clanga Pallas, 1811

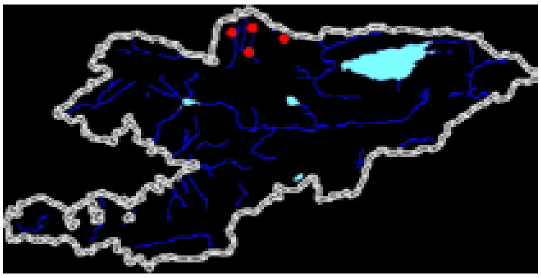

Шумкар сымалдар – Falconiformes – Соколообразные
Карчыгалар – Accipitridae – Ястребиные

Статусу: *VI категория. Near Threatened, NT.* Кыргыз Республикасынын фаунасында уруунун төрт өкүлүнүн бири. Монотиптүү түр.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Евразияда түштүк Финляндиядан, Польшадан, Румыниядан, мурунку Югославия Республикаларынан чыгышты карай Приморьеге жана Түндүк-Чыгыш Кытайга чейин. Россия Федерациясынын европалык бөлүгүндө түндүктү көздөй 64-параллелге чейин, Обь өрөөнүндө 62-параллелге, Енисей өрөөнүндө 63-параллелге чейин, Байкал башында 54-параллелге, Байкал тышында 53-параллелге, Амур өрөөнүндө жана, болжол менен, Приморьеде 49-параллелге чейин. Түштүктө Македонияга, Добруджиге, Украинада болжол менен 50-параллелге, Волга өрөөнүндө 53-параллелге, Батыш Сибирде жана Түндүк Казакстанда 52-параллелге чейин, Түштүк-Батыш Алтайга, Кентейге, Хебей провинциясынын түндүк бөлүгүнө чейин. Түндүк Индияда, Пакистанда, Непалда, Бангладеште жана Мьянмада отурукташкан канаттуу болуп эсептелет [7, 19]. Кыргыз Республикасында көбүнчө Чүй өрөөнүндө, кээде Ысыккөл ойдуңунда учуп өтүүдө кездешет. Мурда Кыргыз жана Алай тоо кыркаларында уялагандыгы жөнүндө маалымат бар [2, 31].

Жашаган аймактары. Түздүктөрдү, жапыз жана орто тоолуу ландшафттарды артыксынтат, сууга жакын жашайт.

Саны. Чаар бүркүттүн саны боюнча маалымат абдан аз. Ысыккөлдүн чыгышындагы карагай токойлорунда чаар бүркүттүн саны бир квадраттык километрде 0,007 канаттууну түзөт [31]. 2005-жылдын ноябрында А. Остащенко Жаңыжер айылынын тегерегинде Чүй дарыясынын жээгинде бир чаар бүркүттү байкаган.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Миграциялаган түр. Суу канаттуулары, майда таранчы сымалдар, бакалар менен азыктанат, көпчүлүк учурда өзүнөн кичирээк жырткычтардын азыгын тартып алат. Бактын башында отуруп шаңшыйт. Апрелден баштап уялайт. Бактын башына бутактардан жана чырпыктардан жасалган, чоң уя салат. Уясынын ортосундагы ойдуңду жалбырактар менен төшөйт. 1-2 ак түстөгү, кээде кызгылт темгилдүү жумуртка басат.

Чектөөчү факторлор. Уялоо үчүн ылайыктуу жерлердин азаюусу. Кээде – киши тарабынан кырылуусу.

Көбөйтүү (колдо багуу). Кыргыз Республикасында колдо багылбайт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Республикада атайын коргоо чаралары жок. Түр IUCNдин Кызыл Китебине 6-категориясына Near Threatened киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Уялоо үчүн ылайыктуу жерлерди коргоо, суу боюндагы токойлордо бак кыюуга тыюу салуу керек.

Большой подорлик

Aquila clanga Pallas, 1811

Статус: *VI категория, Near Threatened, NT.* Один из 4 представителей рода в фауне Кыргызской Республики. Монотипичный вид.

Распространение общее и в стране. Евразия от южной Финляндии, Польши, Румынии, республик бывшей Югославии, к востоку до Приморья и северо-восточного Китая. В европейской части Российской Федерации к северу до 64-й параллели, в долине Оби до 62-й параллели, в долине Енисея – до 63-й параллели, в Предбайкалье – до 54-й параллели, в Забайкалье – до 53-й параллели, в долине Амура и предположительно в Приморье – до 49-й параллели. К югу до Македонии, Добруджи, на Украине примерно до 50-й параллели, в долине Волги до 53-й параллели, в Западной Сибири и Северном Казахстане до 52-параллели, до юго-западного Алтая, Кентея, северной части провинции Хэбэй. Является оседлой птицей в Северной Индии, Пакистане, Непале, Бангладеш и Мьянме [7, 19]. В Кыргызской Республике встречается на пролете преимущественно в Чуйской долине, реже в Иссыккульской котловине. Имеются сведения о его гнездовании в прошлом на Киргизском и Алайском хребтах [2, 31].

Места обитания. Предпочитает равнинные и низко- и среднегорные ландшафты, придерживаясь околоводных стаций.

Численность. Сведения по численности больших подорликов весьма скудны. В Восточном Прииссыккулье численность подорлика в еловых лесах составляет 0,007 ос./кв.км [31]. В ноябре 2005 г. А. Остащенко наблюдал одну птицу в прибрежных зарослях реки Чу, в окрестностях с. Джанги-Джер.

Образ жизни (жизненные циклы). Мигрирующий вид. Кормится преимущественно водоплавающими птицами, мелкими воробьиными, лягушками, очень часто забирает добычу у более мелких хищных птиц. Часто издает резкий клекот, сидя на вершине дерева. Гнездится весной, начиная с апреля, строит возле макушки деревьев массивное гнездо из веток и прутьев, с центральным углублением, выстланным листьями. Насиживает 1-2 белого цвета яйца, иногда в красноватую крапинку.

Лимитирующие факторы. Сокращение пригодной для гнездования среды. Реже – прямое истребление со стороны человека.

Разведение (содержание в неволе). В Кыргызской Республике в неволе не содержится.

Меры охраны существующие. Специальных мер охраны в республике нет. Вид занесен в Красную Книгу IUCN в 6 категорию Near Threatened.

Меры охраны рекомендуемые. Необходимо осуществлять охрану мест, пригодных для гнездовий, запретить вырубку прирусловых лесов.

Spotted Eagle

Aquila clanga Pallas, 1811

Status: *VI category, Near Threatened*. Migrating bird in Chu valley, rarer in Issyk-Kul oblast. There is old information about breeding of the species in Kyrgyz and Alai Mountainous Ridges. Prefers plain, law- and midlands, next to well-watered areas. The information about numbers is scarce. It is extremely rare in spruce forests of eastern part of Issyk-Kul oblast (0.007 individuals per km^2). One bird was seen in November 2005 in floodplain forests of Chu River. Hunts after waterfowl, passerines, frogs, often pirating food from other birds of prey. Nest is massive platform of sticks and twigs built near the top of tree. Lays 1-2 eggs. Limiting factors are reduction of suitable habitats, rarer – direct destruction by humans. No evidence of holding it in captivity in Kyrgyzstan. Special conservation measures were not undertaken in the country. It is recommended to protect suitable for nesting habitats, prohibit felling trees in floodplains of the rivers and lakes.

Кара куш

***Aquila nipalensis* Hodgson, 1833**

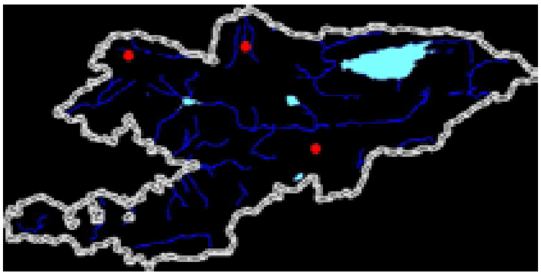

Шумкар сымалдар – Falconiformes – Соколообразные
Карчыгалар – Accipitridae – Ястребиные

Статусу: *VI категория, Near Threatened, NT: R***.** Сейрек кездешүүчү түр. Кыргызстандын фаунасында бир уруунун төрт түрүнүн бирөө. *A.n.orientalis* Cabanis, 1854 түрчөсү кездешүүдө.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Кургак боздоңдор жана Евразиянын түндүк чөлдөрү, Дунай дарыясынын ылдыйкы агымынан тартып Байкал жана Сары деңиздин жээктерине чейин, түштүктү карай түндүк-батыш, чыгыш жана Түштүк Африканы көздөй, Орто жана Борбордук Азиянын чөлдөрүндө [68]. Кыргызстанда учуп келген мезгилде гана учурайт [62].

Жашаган аймактары. Тоо этектериндеги ачык жерлер [62].

Саны. Чүй өрөөнүндө келгин мезгилде гана кездешет [62]. 1995-жылы Жарлыкайынды капчыгай этегинде 11 особу, ал эми 2001-жылы Виноградный айылынын айланасында 2 особу катталган.

Чектөөчү факторлор. Түздөн-түз кыруу, уяларын талкалоо, ЛЭП зымдарына урунуп өлүшү.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Келгин куш. Уясын жерге, чоң эмес бадалдардын арасына, жарларга салат. Азыгынын негизин орто өлчөмдөгү кемирүүчүлөр түзөт [66].

Көбөйтүү (колдо багуу). Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргызстандын территориясында мамлекеттик коргоого алынган жаныбарлардын тизмесине 1975-жылы киргизилген. «Жапайы фаунанын жана флоранын жоголуп бара жаткан түрлөрдү соода-сатык боюнча эларалык конвенциясынын» 1-тиркемесине киргизилген [3].

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Браконьерлер менен күрөшүү. Массалык-маалымат каражаттары аркылуу эл арасына түрдү коргоо боюнча пропаганда жүргүзүү. Уялоочу жерлерин мүмкүн болушунча таап коргоо, ӨКЖА түзүү.

Степной орел

Aquila nipalensis Hodgson, 1833

Статус: *VI категория, Near Threatened, NT: R..* Один из четырех видов рода в фауне Кыргызстана. Обитает подвид *Aquila nipalensis orientalis*[1] Cabanis, 1854.

Распространение общее и в стране. Сухие степи и северные пустыни Евразии от низовьев р. Дунай до Забайкалья и берегов Желтого Моря, на юг проникает до Сев.-Зап., Восточной и Южной Африки, пустынь Средней и Центральной Азии [68]. В Кыргызстане встречается только на пролете [62].

Места обитания. Открытые пространства предгорий [62].

Численность. В Чуйской долине встречается на пролете [62]. В 1995 году по предгорьям ущ. Жарды-Каинды было зафиксировано 11 особей, 2001 г. в окрестностях с. Виноградное зарегистрировано 2 особи.

Образ жизни (жизненные циклы). Пролетная птица. Гнезда устраивает на земле, небольших кустах и скалах. Основу питания составляют грызуны средних размеров [66].

Лимитирующие факторы. Прямое уничтожение, разорение гнезд, гибель на проводах и опорах ЛЭП.

Разведение (содержание в неволе). Сведений нет.

Меры охраны существующие. Редкий вид. Включен в Красную книгу СССР [39]. Занесен в 1975 г. в Список животных, подлежащих государственной охране на территории Кыргызстана. Включен в приложение 1 “Конвенции о международной торговле видами дикой фауны и флоры, находящимися под угрозой исчезновения” [3].

Меры охраны рекомендуемые. Борьба с браконьерством. Пропаганда охраны вида средствами массовой информации среди населения. Выявить возможные места гнездовий, создать ООПТ.

[1] Степанян Л.С. [7] сводит этот вид к подвиду *Aquila rapax* (Temminck, 1828) [93].

Steppe Eagle

Aquila nipalensis Hodgson, 1833, ssp. *orientalis* Cabanis, 1854

Status: *VI category, Near Threatened, NT: R.* Migrating bird in lowlands of Chu valley. No systematic data on numbers available. Eleven Eagles were seen in Jardy-Kaindy gorge in 1995, 2 – close to Vinogradnoe Village in 2001. Builds nest on ground under bushes and rocks. Uses for food rodents. Limiting factors are illegal game hunting, nest destruction, death at electricity wires and poles. No data on captivity available. Included into USSR Red Book of 1984. It is recommended to fight with illegal poachers, increase pubic awareness.

Кара шакылдак

Aquila heliaca Savigny, 1809

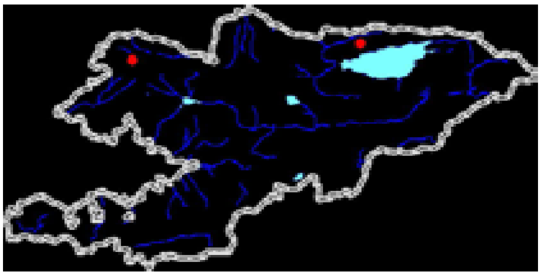

Шумкар сымалдар – Falconiformes – Соколообразные
Карчыгалар – Accipitridae – Ястребиные

Статусу: *V категория, Vulnerable, VU, C1.* Монотиптүү түр. Саны азайып бара жаткан сейрек кездешчү түр. Кыргызстандын фаунасынын бир уруунун 4 түрдүн бири.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Молдавиянын токойлуу талаадан тартып чыгыш Байкалга чейин, Мароккодо, Евразияда. Кыргызстанда негизинен Чүй өрөөнү боюнча жана Ысыккөлдүн аймагында дайыма учурайт [66].

Саны. Кыргызстан боюнча маалымат жок. 1997-жылы Бишкек шаарынын четиндеги тоо этектеринде келгин мезгилинде бир гана куш катталган.

Жашаган аймактары. Деңиз деңгээлинен 2000 м бийиктиктен өйдө көтөрүлбөйт, адатта өсүмдүктөргө бай тоо этектерине көчүшөт.

Чектөөчү факторлор. Азык-зат базасынын азайышы. Уяларынан балапандарын алып жок кылуу. ЛЭП зымдарына урунуп, өлүмгө дуушар болушу.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Келгин куш. Жазында мартта учуп келет, сентябрда кайрадан учуп кетет. Уясында 1-3 жумуртка, аны 43 күндө басып чыгарат. Көбүнчө майда кемирүүчүлөр менен азыктанат.

Көбөйтүү (колдо багуу). Көбөйү мезгили белгисиз.

Коргоо үчүн колдонгон чаралар. СССРдин Кызыл китебине киргизилген [39]. 1975-жылы Кыргызстандын территориясына кирүүчү мамлекеттик коргоого алынган жаныбарлардын тизмесине киргизилген, «Жапайы фаунанын жана флоранын жоголуп бара жаткан түрлөрдү соода-сатык кылуу боюнча эларалык конвенциясына» киргизилген [3].

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Браконьерлер менен күрөш жүргүзүү. Уяларын таап, аларды коргоо. Колго багып көбөйтүүнүн ыкмаларын иштеп чыгуу. Республиканын территориясында уялоочу жерлерин таап жана анын санын аныктоо. Санын чектөөчү факторлорду аныктап табуу.

Могильник

Aquila heliaca Savigny, 1809

Статус: *V категория, Vulnerable, VU, C1.* Редкий вид, численность которого сокращается. Один из четырех видов рода в фауне Кыргызстана. Монотипичный вид.

Распространение общее и в стране. Лесостепная полоса от Молдавии до вост. Забайкалья. Марокко, Евразия. В Кыргызстане встречается в основном по Чуйской долине и в Приссыккулье [66], более часто- на юге страны.

Места обитания. Предпочитает держаться предгорных районах высоко в горы не поднимается до 2000 м. н. у. м. Придерживается участков с древесной растительностью [66].

Численность. По Кыргызстану сведений нет. В 1997 г. по предгорьям г. Бишкек зафиксирована одна птица на пролете, отмечен на зимовке возле Токтогульского водохранилища.

Образ жизни (жизненные циклы). Перелетная птица. Весной прилетает в марте, отлет начинается в сентябре. Кладка состоит из 1-3 яиц, насиживание длится 43 дня. Питается преимущественно грызунами средней величины.

Лимитирующие факторы. Сокращение кормовой базы. Разорение гнезд путем изымания птенцов. Гибель на опорах ЛЭП.

Разведение (содержание в неволе). Случаи разведения не известны.

Меры охраны существующие. Занесен в Красную книгу СССР [39]. Занесен в 1975 г. в Список животных, подлежащих государственной охране на территории Кыргызстана. Включен в “Конвенцию о международной торговле видами дикой фауны и флоры, находящимися под угрозой исчезновения” [3].

Меры охраны рекомендуемые. Борьба с браконьерством. Разработка методов разведения в неволе. Выявить факторы, лимитирующие численность.

Eastern Imperial Eagle

Aquila heliaca Savigny, 1809

Status: *V category, Vulnerable, VU, C1.* Monotypic species. Rare migrating and nesting bird in lowlands of Chu Valley and Issyk-Kul Region. Systematic data on numbers are not available. One bird was observed in uplands near Bishkek in 1997. Arrives in March, departs in September, occasionally winters. Lays 1-3 eggs, incubates for 43 days. Uses rodents for food. Limiting factors: illegal removal of chicks by smugglers, death at electrical poles. No data on holding Eagles in captivity. Included into USSR Red Book. It is recommended to fight with poachers and smugglers, identify and protect nesting sites, develop techniques on breeding in captivity.

Бүркүт

Aquila chrysaetos (Linnaeus, 1758)

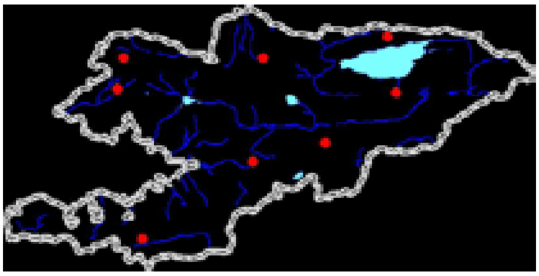

Шумкар сымалдар – Falconiformes – Соколообразные
Карчыгалар – Accipitridae – Ястребиные

Статусу: *VI category, Near Threatened, NT: R.*. Кыргызстандын фаунасында бир уруунун төрт түрдүн бири. *A.c.daphanea* Severtzov, 1873 түрчөсү кездешүүдө.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Евразияда, Түндүк Америкада, Түндүк-Батыш Африкада кеңири таралган [69]. Кыргызстандын бардык тоо кыркаларында кеңири таралган [4].

Саны. Маалымат жок. Кыргыз тоо кыркаларынын түндүк бетинде 5 капчыгайда 1996-жылы октябрда экспедиция учурунда 11 бүркүт катталган. 1999-жылы март-апрелде Тескей Ала-Тоосунда 15 бүркүт катталган. 2001-жылы Бешарал коругунда 3 особь табылган.

Жашаган аймактары. Токойлуу тоонун аскалары, субальпы жана альпы зоналары [2].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Отурукташкан куш. Жумурткасын март-апрелде тууйт. Уясына 1-2 жумуртка тууп, аны 40-45 суткада басып чыгарат. Балапандары уясында 75 суткага чейин болушат. Негизги азыгы – суур, улар жана коендор.

Чектөөчү факторлор. Түздөн-түз кыруу, капканга түшүшү, бүркүтчүлөр уялардан балапандарын алышы, тынчын алуучу.

Көбөйтүү (колдо багуу). Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. СССРдин Кызыл китебине [39] киргизилген.«Жапайы фрунанын жана флоранын жоголуп бара жаткан түрлөрдү соода-сатык кылуу боюнча эларалык конвенциясынын» 2-тиркемесине киргизилген. Коруктардын, заказниктердин жана мамлекеттик жаратылыш парктардын территорияларында коргоого алынган [3].

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Уя салуучу жерлерди коргоону күчөтүү. Эл арасына аны коргоого алыш үчүн жумуштарды жасоо боюнча түшүнүк жүргүзүү. Мергенчи-бүркүтчүлөргө бүркүттөрдү кармап багуу боюнча эрежесин регламенттештирүү. Уялоонун кадастрын түзүү. Чектөөчү факторлорду изилдөө.

Беркут

Aquila chrysaetos (Linnaeus, 1758)

Статус: *VI категория, Near Threatened, NT: R.* Один из четырех видов рода в фауне страны. В Кыргызстане обитает подвид *Aquila chrysaetos daphanea* Severtzov, 1873.

Распространение общее и в стране. Широко распространена в Евразии, Сев. Америке, Сев.-Зап. Африке [69]. В Кыргызстане широко распространен по всем горным системам [4].

Места обитания. Скалы, расположенные в лесном поясе гор, в субальпийской и альпийской зонах [2].

Численность. Достоверных сведений нет. Численность относительно невелика, еще недавно она быстро сокращалась. В результате экспедиционных работ в октября 1996 года удалось зарегистрировать 11 беркутов в 5 ущельях по северному макросклону Киргизского хребта. В 1999 году по Тескей Ала-Тоо в марте-апреле зарегистрировано 15 беркутов. В 2001 году зарегистрировано 3 особи в Бешаральском заповеднике.

Образ жизни (жизненные циклы). Оседлая птица. Откладка яиц в марте-апреле. В кладке 1-2 яйца. Насиживание длится 40-45 суток. Птенцы находятся в гнезде 75 суток.Основной объект питания-сурок, а также улары, зайцы.

Лимитирующие факторы. Прямое уничтожение, гибель в капканах у привад. Изъятие птенцов из гнезд охотниками-беркутчи, фактор беспокойства.

Разведение (содержание в неволе). Сведений нет.

Меры охраны существующие. Занесен в Красную книгу СССР [39]. Включен в приложение 2 “Конвенции о международной торговле видами дикой фауны и флоры, находящимися под угрозой исчезновения”. Охраняется на территории заповедников, заказников и государственных природных парков [3].

Меры охраны рекомендуемые. Усиление охраны мест гнездовий. Разъяснительная работа среди населения о необходимости охраны. Регламентация правил преобретения и содержания беркутов охотниками-беркутчи. Составление кадастра гнездовий. Изучение лимитирующих факторов.

Golden Eagle

Aquila chrysaetos (Linnaeus, 1758), ssp. *daphanea* Severtzov, 1873

Status: *VI category, Near Threatened, NT: R.* Resident bird, occurs throughout Kyrgyzstan mountains. Prefers rocky sites in forest, subalpine and alpine belts. No systematic data on numbers are available. Eleven Golden Eagles were seen in Kyrgyz Mountainous Ridge, 15 birds in Issyk-Kul oblast in 1999, 3 birds – in Besh-Aral zapovednik (protected area). Lays 1-2 eggs in March-April, incubates those for 40-45 days, juveniles leave nests in 75 days. Removal juveniles from nests by local hunters for hunting purposes, death in traps, direct killing are major limiting factors. No breeding in captivity is known. Included into USSR Red Book of 1984, Kyrgyz Red Book of 1985. It is proposed to strengthen Gooden Eagle nests protection efforts, conduct public education campaigns, and develop policy and rules for local traditional Eagle hunters, map nest sites.

Сымал бүркүтү

Hieraaetus fasciatus (Vieillot, 1822)

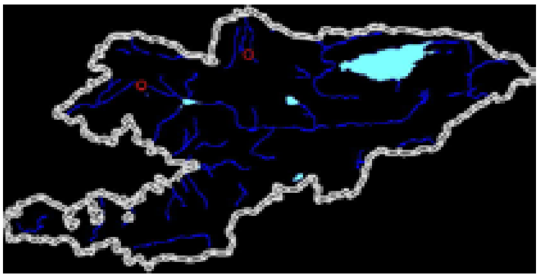

Шумкар сымалдар – Falconiformes – Соколообразные
Карчыгалар – Accipitridae – Ястребиные

Статусу: *VI category, Near Threatened, NT: R.* Кыргыз Республиканын авифаунасындагы туйгундар тукумунун эки түрүнүн бири.Номинативдүү түрчөсү*Hieraaetus fasciatus fasciatus* (Vieillot, 1822).

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Африкада Сахаранын кумдуу мейкиндигин жана экватордук нымдуу токой аймактарын албаганда, Евразиядагы Пиреней жарым аралынан чыгышты карай, Кытайдын чыгышына чейин. Түндүк жагы түштүк Францияга, түштүк Италияга, Грецияга, Кичи Азияга, түндүк Иракка, түндүк Иранга, Копетдагга, Наратау, Фергана (Каратау) тоо кыркалары, Сырдарыянын Келес суусу куйган жеринде, Гималайдын түштүк беттеринде, түндүк Бирмада, Янцзы өрөөнүндө. Түштүк жагы Жер Ортолук деңизинин жээктерине чейин, Палестина, Кызыл деңиздин жээктери (Аравиянын аймагында бирин-серин, чачыранды), Түштүк Иран, Түштүк Пакистан, Индия, Борбордук Бирма, түштүк жагы Түштүк-Чыгыш Кытайга чейин. Аралдар: Балеар, Сардиния, Сицилия, Крит, Кипр, болжол менен Корсика, кичине Зонд аймактарында таралган [2, 7, 19, 20, 43, 70]. Алай системасы номинативдүү түрчөнүн ареалына киргендиктен, Кыргыз Республикасынын түштүгүндө чачыранды уялашы ыктымал [7].

Жашаган аймактары. Жапыз жана орто тоолордун жыгач өсүмдүктүү жана аскалуу жерлери. Бийик тоолордон качат, кышкысын түзгө түшүшөт.

Саны. Саны боюнча маалымат жок. Ош областынын Шахимардан дарыясынын капчыгайынан бирөө кармалганы белгилүү [2].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Калыбы чачыранды уялоочу жырткыч, ареалынын түштүгүндө туруктуу отуруктанкан. Көлөмү айры куйруктан бир аз чоң. Бардык жерде сейрек кездешет. Өтө күчтүү, кыймылдуу жана тайманбаган жырткыч куш. Көлөмү жагынан өзүнөн чоң сүт эмүүчүлөргө жана канаттууларга, көпчүлүк учурда уядагы шериги менен бирдикте, буктурмага алуу же аңдуу жолу менен аңчылык кылат. Тамак катары ири канаттууларды жана анча чоң эмес сүт эмүүчүлөр талаа коёндорун, суурларды жакшы көрөт. Каз, илек-илек сыяктуу ири канаттууларга да кол салышы мүмкүн, ошондой болсо да эчкимерди бөлөктөрдөн артык көрөт. Дарактардын уч жагынан жана аскалардын бери чыгып турган жерлерине, бутактардан, чырпыктардан көлөмдүү чоң уя салышат. Жумурткасы негизинен экөө, ак түстүү, сүйрү. Ургаачысы жана эркеги тукуму үчүн бирдей кам көрүшөт [19, 20].

Чектөөчү факторлор. Уя салууга жарактуу жерлерине чарбачылык жактан күчөтүлгөн басымдын жасалышы, уруксатсыз жашыруун атуу.

Көбөйтүү (колдо багуу). Кыргыз Республикасында колдо багылган эмес.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Мурда коргоо чаралары жүргүзүлгөн эмес.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Түрдүн уя салуучу жерлерин активдүү чарбалык пайдалануудан чыгарып, ал жерлерге коргоолуучу аймак деген статусту берүү зарыл.

Ястребиный орел

Hieraaetus fasciatus (Vieillot, 1822)

Статус: *VI категория, Near Threatened, NT: R.*. Один из двух видов рода в авифауне Кыргызской Республики, обитает номинативный подвид *Hieraaetus fasciatus fasciatus* (Vieillot, 1822).

Распространение общее и в стране. Африка, исключая песчаные пространства Сахары и области влажных экваториальных лесов. Евразия от Пиренейского полуострова к востоку до восточного Китая. К северу до южной Франции, южной Италии, Греции, малой Азии, северного Ирака, северного Ирана, Копетдага, хребта Нуратау, Ферганы (Каратау), на Сырдарье в устье Келеса, южного склона Гималаев, северной Бирмы, долины Янцзы. К югу до побережья Средиземного моря, Палестины, вдоль побережья Красного Моря (спорадичен на территории Аравии), южного Ирана, южного Пакистана, Индии, центральной Бирмы, южной части юго-восточного Китая. Острова: Балеарские, Сардиния, Сицилия, Крит, Кипр, предположительно Корсика, малые Зондские [2, 7, 19, 20, 43, 70]. В Кыргызской Республике, по всей вероятности, спорадично гнездится на юге, так как Алайская система входит в ареал номинативного подвида [7].

Места обитания. Низко- и среднегорные ландшафтные урочища с древесной растительностью и скальными выходами. Избегает высокогорий, зимой спускается на равнины.

Численность. Данные по численности отсутствуют. Известен один экземпляр, добытый в ущелье р. Шахимардан в Ошской области [2].

Образ жизни (жизненные циклы). Очевидно, спорадично гнездящийся хищник, оседлый на юге ареала. Повсеместно очень редок. Очень сильный, смелый и активный хищник, охотящийся за млекопитающими и птицами, которые превышают его по размеру, либо с засады, либо активным преследованием, часто – в дуэте с гнездовым партнёром. Кормовые предпочтения – крупные птицы и небольшие млекопитающие, такие как зайцы-толаи, сурки. Может охотится на таких крупных птиц как аисты и гуси, отдает предпочтение врановым. Строит массивное гнездо из веток на вершине деревьев или на скальных выступах, яиц обычно два, овальные и белые. Самец и самка одинаково заботятся о потомстве [19, 20].

Лимитирующие факторы. Усиливающаяся хозяйственная нагрузка на пригодные для гнездования местообитания, нелегальный отстрел.

Разведение (содержание в неволе). В Кыргызской Республике в неволе не содержится.

Меры охраны существующие. Меры ранее не предпринимались.

Меры охраны рекомендуемые. Места гнездования данного вида необходимо вывести из активного землепользования и придать им статус охраняемых территорий. Следует уточнить статус пребывания данного вида в пределах страны, нанести на карту выявленные гнезда, провести мониторинг ежегодной динамики численности данного вида.

Bonelli's Eagle

Hieraaetus fasciatus (Vieillot, 1822), ssp. *fasciatus* (Vieillot, 1822)

Status: *VI category, Near Threatened, NT: R.* Probably, sporadically nests in Alai Mountain System. Prefers forestry low- and midlands with rocks. Avoids highlands, visits plains in winter. No data on numbers is available. One specimen was collected in Shakhimardan River Gorge. Resident bird, very powerful and bold, hunts after mammals and birds, which are larger then itself in size. Rarely heard, builds massive stick platform on trees or cliff ledges. Lays normally 2 eggs, both sexes share domestic duties. Limiting factors are increasing anthropogenic pressure on suitable for nesting habitats, illegal game hunting. No information on captivity holding is available. So far, no measures on conservation of the species are observed. It is recommended to identify nesting sites, exclude it from cultivating business and establish protected areas. It is necessary to map those nests and conduct annual monitoring of Bonelli's Eagle numbers.

Кидик бүркүт

Hieraaetus pennatus (J.F. Gmelin, 1788)

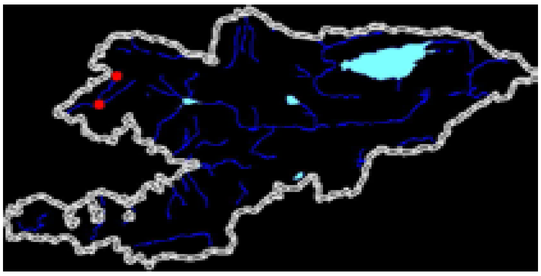

Шумкар сымалдар – Falconiformes – Соколообразные
Карчыгалар – Accipitridae – Ястребиные

Статусу: *VI категория, Near Threatened, NT: R.* Аз изилделген куш. Монотиптүү түр [47]. Кыргызстандын фаунасында бир уруунун жалгыз өкүлү.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Европанын түштүгүндө, Африкада, Орто жана Түштүк Азияда, Жаңы Гвинея жана Австралияда, республиканын токойлуу тоолорунда кездешет.

Жашаган аймактары. Ар кандай типтеги токойлордо, көбүнчө жалбырактуу, ийне жалбырактуу токойлордо сейрек кездешет.

Саны. Кыргызстандын шарттарында саны такталган эмес. Ар кандай жактарда анын саны көп эмес. Акыркы үч жылдын ичинде 2 особь 2001, 2002 жж. кездешкен [62].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Көчмөн куш. Республиканын территориясына апрелде келет. Уяларын көбүнчө жалбырактуу, чанда гана ийне жалбырактуу дарактарга салат. Уясында 1-2 жумуртка болот. Куштар менен, чанда гана майда кемирүүчүлөр жана сойлоп жүрүүчүлөр менен тамактанат.

Чектөөчү факторлор. Түздөн-түз кыруу, уяларын талкалоо.

Көбөйтүү (колдо багуу). Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Коргоо үчүн атайын чаралар колдонулган эмес, бирок республика боюнча аны кармоого тыюу салынган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Коруктардын территорияларында коргоону уюштуруу. Уялоочу жерлерге ӨКЖА уюштуруу. Чектөөчү факторлорду аныктоо, түрдүн биологиясын толугу менен изилдөө.

Орел-карлик

Hieraaetus pennatus (J.F. Gmelin, 1788)

Статус: *VI категория, Near Threatened, NT: R.* Монотипичный вид [47]. Редкая малоизученная птица. Один из двух представителей рода в фауне Кыргызстана.

Распространение общее и в стране. Обитает на юге Европы, в Африке, Средней и Южной Азии, Новой Гвинее и Австралии. В Кыргызстане обитает в горных лесах республики.

Места обитания. Населяет леса разных типов: лиственные, реже хвойные.

Численность. В условиях Кыргызстана численность его не изучена. Повсеместно численность его не велика. В последние три года были зафиксированы встречи двух особей в 2001, 2002 гг. [62].

Образ жизни (жизненные циклы). Перелетная птица. Появляется на территории республики в апреле. Гнезда устраивает преимущественно на лиственных деревьях, реже на – хвойных. В кладке 1-2 яйца. Питается преимущественно птицами, реже мелкими грызунами и рептилиями.

Лимитирующие факторы. Прямое уничтожение, разорение гнезд.

Разведение (содержание в неволе). Сведений нет.

Меры охраны существующие. Охраняется в ряде заповедников и национальных парков. Специальные меры по охране не принимались, но добыча по республике запрещена.

Меры охраны рекомендуемые. Организовать охрану на территориях заповедников. На местах гнездовий создать ООПТ. Детально изучить биологию вида с целью выявления лимитирующих факторов.

Booted Eagle

Hieraaetus pennatus (J.F. Gmelin, 1788)

Status: *VI category, Near Threatened, NT: R.* Monotypic species. Rare bird, scantily explored. Inhabits in mountainaous decidious and rarer – in coniferous forests. Numbers are not avaialble. For the last three years only 2 birds were recorded in 2001 and 2002. Breeding bird, arrives in April, lays 1-2 eggs. Uses for food birds, rarer – in rodents and lizards. Nest destruction and illegal game shooting are major limiting factors. There is no data on breeding in captivity. No special measures to protect the species were undertaken, but hunting after Booted Eagle is prohibited. It is recommended to establish protected areas around nesting sites.

Чоң тоодак

***Otis tarda* Linnaeus, 1758**

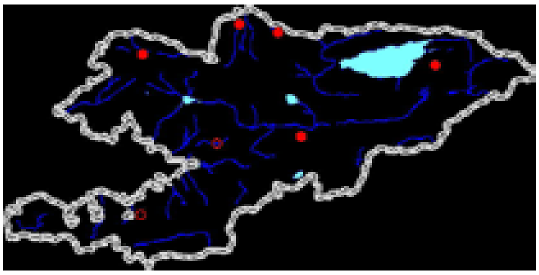

Турна сымалдар – Gruiformes – Журавлеобразные
Тоодактар – Otidae – Дрофиные

Статусу: *III, Critically Engendered, CR: R, A1.* Номинативдуу түрчөсү кездешүүдө.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Африкада – түндүк Марокко, Евразияда –Пиреней жарым аралынын түштүк бөлүгү, Эльба бассейнинен, Австриядан, Словакиядан чыгышты көздөй түштүк Приморьеге чейин. Түндүккө карай түндүк Польшага, Гомель районуна, Чернигов областынын ортонку бөлүгүнө чейин, Брянск, Тула, Рязань, Пенза областтарынын түштүк бөлүктөрүнө, түштүк Башкирияга чейин, батыш Сибирде 55-параллелге чейин, Минусинск районуна, Барнаулга, Чыгыш Саяндын түштүк тоо этегине, Жогорку Ангаранын төмөнкү агымынын өрөөнүнө чейин, түндүк-чыгышка карай 54-параллелге чейин, төмөнкү Зея өрөөнүнө, Ханкай ойдуңуна чейин. Түштүктөн Жер Ортолук деңиздин жээгине чейин, түштүк Азербайжанга, түндүк Иранга чейин. Каспий деңизинен чыгышыраак түштүккө карай Урал тоо этегине, Эльбанын орто агымына, Тургай жана Иргиздин тоо этектерине чейин, чыгыш Казакстанда 47-параллелге чейин. Тяньшань аркылуу түштүктөн Гоби чөлүнүн түндүгүнө чейин, Чоң Хингандын түштүк-батыш тоо этегине чейин, Хэйлуньцзяндын түндүк-чыгыш провинциясына, түштүк Приморьеге чейин. Индияда жана Пакистанда – отурукташкан түр [7, 15, 19]. Кыргыз Республикасында Чүй жана Ысыккөл өрөөндөрүндө, Ички Тяньшандын бийик тоолуу сырт зоналарында жана Өзгөндүн тегерегинде кездешчү [2].

Жашаган аймактары. Бир аз бадалдуу жарым чөлдүү жана талаалуу ачык жерлерди артыксынтат.

Саны. Азыркы учурдагы саны боюнча так маалымат жок. Ошону менен бирге, тоодак бардык жерде өтө сейрек кездешери анык. Мисалы, Түндүк Кыргызстан боюнча көп жылдык байкоо жүргүзүүлөрдө тоодак бир дагы жолу кездешкен эмес, Кыргызстандын жалпы территориясы боюнча 44 аймакта канаттуулардын санын иликтөө үчүн өткөрүлгөн байкоо жүргүзүүлөрдө тоодактын күз мезгилинде бул аймактарда болуусу катталган жок. Нарын областындагы жана Ысыккөл ойдуңундагы изилдөөлөр да тоодактын бул жерлерде кыштоосун аныктаган жок [16, 18, 31, 56, 71, 72].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Адатта кичине 3-4 канаттуудан турган топ менен жашашат. Кээде, өзгөчө кышында жана учуп өтүүлөрдө чоң топторго (25-30 канаттуу) чогулушат. Абдан жакшы чуркайт, оор көтөрүлөт, бирок абада болгон соң, кубаттуу учат. Азык тандабайт, бирок дан жана башка эгиндерди артыксынтат, ошондой эле коңуздар, кескелдириктер ж.б. менен азыктанат. Тоодак – полигамдуу канаттуу, эркеги бир нече ургаачыга көңүл бурат. Ургаачылар кара-күрөң темгилдүү, күрөңүрөөк бир, кээде эки жумуртка тууйт. Жумуртканы ургаачылары гана басып чыгарат.

Чектөөчү факторлор. Мыйзамсыз атуу, уяларын бузуу.

Көбөйтүү (колдо багуу). Так маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Атайын коргоо чаралары каралган эмес.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Кичи заказниктерди түзүү аркылуу уялоо жана учуп өтүү жерлерин коргоо зарыл. Тоодактардын массалык учуп өтүү маалында кайсы дыйкандардын эгин талааларына зыян келтирерин аныктоо жана бул жоготууларды компенсациялоо үчүн механизмди иштеп чыгуу. Бардык жерде тоодакка аңчылык жасоого тыюу салуу. Тоодакка аңчылык кылгандар үчүн чоң айып санкцияларын киргизүү керек жана алынган каражаттарды жаратылышты коргоо иш-аракеттерине жумшоо зарыл. Республикада уялоо аймактарын аныктоо, табылган уяларды картага түшүрүү, бул түрдүн санынын ар бир жылдык динамикасына мониторинг жүргүзүү. Кыргызстандын шартында тоодактын тиричилик өзгөчөлүктөрүн изилдөө керек.

Дрофа

Otis tarda Linnaeus, 1758

Статус: *III, Critically Engendered, CR: R, A1.* В Кыргызстане обитает номинативный подвид *Otis tarda tarda* Linnaeus, 1758.

Распространение общее и в стране. В Африке – северное Марокко, в Евразии – южная часть Пиренейского полуострова и от бассейна Эльбы, Австрии, Словакии, к востоку до южного Приморья. К северу до северной Польши, средней части Черниговской области, южных частей Брянской, Тульской, Рязанской, Пензенской областей, южной Башкирии, в западной Сибири до 55 параллели, района Минусинска, Барнаула, Восточного Саяна, восточнее к северу до 54-й параллели, нижней Зеи, Ханкайской низменности. К югу до побережья Средиземного моря, Малой Азии, Азербайджана, Ирана. Восточнее Каспийского моря до низовьев Урала , низовьев Тургая и Иргиза, в восточном Казахстане до 47-й параллели. Через Тянь-Шань к югу до северной окраины пустыни Гоби, Большого Хингана, провинции Хэйлуньцзян, Приморья. В Индии и Пакистане – оседлый вид [7, 15, 19]. В Кыргызской Республике встречался в Чуйской и Иссыккульской долинах, высокогорной сыртовой зоне Внутреннего Тянь-Шаня, на юге в окрестностях Узгена [2].

Места обитания. Предпочитает открытые полупустынные и степные стации, с редкой кустарниковой растительностью, перемежающиеся с посевами.

Численность. Точных современных сведений по численности нет. Вместе с тем, можно констатировать, что повсеместно дрофа чрезвычайно редка, так например, при многолетних маршрутных учетах в северной части Кыргызстана, дрофа не была встречена ни разу, проведенные в 44 точках по всей территории Кыргызстана учеты численности птиц, также не выявили пребывание дроф в осенний период. Предпринятые учеты в зимний период в Иссыккульской котловине и Нарынской области также не выявили зимовку дрофы [16, 18, 31, 56, 71, 72].

Образ жизни (жизненные циклы). Обычно держится в маленьких группах по 3-4 птицы, иногда, особенно зимой и на пролетах, собирается в группы до 25-30 голов. Очень хорошо бегает, тяжело взлетает, но взлетев, летит очень мощно, ритмично махая широкими крыльями. Всеядна, но отдает предпочтение растительной пище – зерновые и другие посевные, также в диету включаются жуки, ящерицы и др. Дрофа – полигамная птица, самец ухаживает за несколькими самками. Самки откладывают только одно, реже два оливково-коричневатых яйца, с темно-коричневыми крапинками. Яйца насиживают только самки.

Лимитирующие факторы. Распашка пригодных для гнездования стаций, разорение гнезд, браконьерство.

Разведение (содержание в неволе). Достоверных сведений не имеется.

Меры охраны существующие. Специальных мер охраны не предусматривалось

Меры охраны рекомендуемые. Необходимо осуществлять охрану мест гнездовий и пролета путем создания миниказаников. Выявить фермеров, чьи посевы страдают от посещения дроф и продумать механизмы компенсации потерь во время массового пролета. Необходимо повсеместно запретить отстрела, ввести крупные штрафные санкции за охоту на дроф. Следует нанести на карту выявленные гнезда, проводить мониторинг ежегодной динамики численности.

Great Bustard

Otis tarda Linnaeus, 1758, ssp. *tarda* Linnaeus, 1758

Status: *III category, Critically Endangered, CR: R, A1.* Inhabited steppe zones in Chu Valley, Issyk-Kul Region, highlands of Inner Tien Shan, in the south of the country – around Uzgen town. Prefers open semidesert and steppe biotopes with scarce shrubs and cultivated zones. No data on numbers available. It is extremely rare. Transect surveys of birds' populations in Kyrgyzstan for the past 2 decades did record a single bird seen or heard neither in breeding nor in winter seasons. Usually flocks consisting of 5-30 up to 300 birds were seen regularly both in migrating and winter seasons. Great Bustard is polygamy bird, male mates with several females, each of them lays 1 or sometimes 2 eggs, which are incubated only by females. Among limiting factors are ploughing up natural habitats suitable for nesting, nests destruction, illegal game shooting. There are no data on holding the bird in captivity. Special protection measures were not undertaken yet. It is recommended to protect existing semidesert and steppe zones from ploughing them up, identify those farmers, whose fields are subject for Great Bustard's negative impact and figure out possible mechanisms of compensations, if a crop loses are much too high. It is necessary to streamline commercial hunting after Great Bustards, introduce serious fines for illegal poaching.

Жорго тоодак

***Chlamydotis undulata* (Jacquin, 1784)**

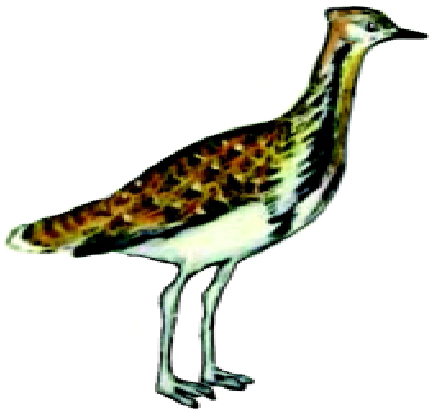

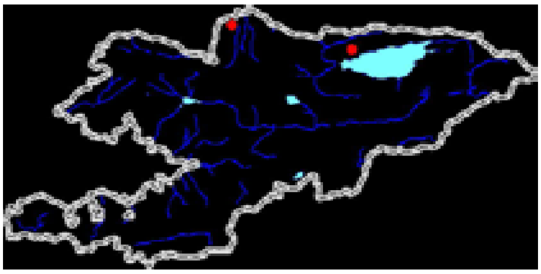

Турна сымалдар – Gruiformes – Журавлеобразные
Тоодактар – Otidae – Дрофиные

Статусу: *III категория, Critically endangered, CR: R, A1.* Кыргызстанда *Chlamydotis undulata macqueenii1* (J.E. Gray, 1832) кездешүүдө.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Түндүк Африка түштүктү карай түндүк тропикке чейин, Синай жарым аралы, Уэнтевентура жана Лансароте аралдары. Евразияда Кичи Азиянын чыгыш бөлүгүнөн, Сириядан, Палестинадан чыгышты көздөй Ички Монголияга чейин. Казахстандын түштүк жарымында уялоодо жана учуп өтүүдө, түндүктөн Тайсуган кумдарына, Иргиздин ылдый жагына, Түндүк Прибалхашье жана Зайсан ойдуңуна чейин кездешет [7,43]. Белуджистанда уялайт, Пакистанда, Индиянын Раджастанында жана Гуджиратында кыштайт, Кашмирде жана Делинин тегерегинде кездешет [19]. Кыргызстанда көбүнчө Ысыккөл ойдуңунда кездешчү [2].

Жашаган аймактары. Такырдуу чөлдөр жана жарым чөлдөр, тоо кыркаларынын чөлгө айланган этектери, кээде күзүндө жана кышында дан өсүмдүктөрү өстүрүлгөн жерлерде кездешет.

Саны. Азыркы учурда жорго тоодактын саны кыскарды, эң эле сейрек кездешүүчү канаттуу. Негизинен Ысыккөл ойдуңунда жалгыз особдор кездешет. 1988-жылы жалгыз канаттуу коруктан тышкары Ысыккөл районунун Торуайгыр айылынын тегерегинде бир ай бою жашаган. Ушул эле жерде 1988-жылы Тору-Айгырда 5 жорго тоодак арпа эгилген талаада кездешкен. 1991-жылы жалгыз канаттуу ушул айылдын айланасында байкалган.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Ачык жерлерди артыксынтат, караңгы түнү жана түштө активдүү эмес, түндөсү айдын жарыгында азыктанат. Тынчсызданган маалда башын маскировкалайт, денесинин түсү чөйрө менен аралашып кетүүгө жардам берет. Тамак тандабайт, бирок өсүмдүктү артыксынтат, буудайдын башы, мөмөлөр менен азыктанат, бирок кумурскаларды, коңуздарды, чегирткелерди, кескелдириктерди жана чоң эмес жыландарды этибар калтырбайт. Үн чыгарбайт. Уясы - жөн гана болгон өсүмдүктүн алдындагы кум же шагылдагы чуңкур жер. Уясында 3-4 күрөң түстөгү темгилдүү жумуртка бар.

Чектөөчү факторлор. Антропогендик факторлордун таасиринин, анын ичинде жашоого ылайыктуу жерлерди айдоо, законсуз атуунун натыйжасында бул түрдүн саны кыскарууда. Жаратылышты коргоонун жана пропаганданын начардыгы.

Көбөйтүү (колдо багуу). Кыргызстанда изилденген эмес.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Чаралар колдонулган эмес.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Бул түрдүн учуп өтүүдө жана уялоодо же кыштоодо иликтелген популяциялары сакталган райондордо заказниктерди түзүү. Мындай кыштоо жана уялоо жерлерди аныктоо. Түрдүн Кыргыз Республикасындагы жашоо аймагын жана таралышын тактап изилдөө.

Дрофа-красотка

Chlamydotis undulata (Jacquin, 1784)

Статус: *III категория, Critically Endangered, CR: R, A1.* В Кыргызстане обитает *Chlamydotis undulata macqueenii* (J.E. Gray, 1832).

Распространение общее и в стране. Северная Африка к югу до северного тропика, Синайский полуостров, острова Уэнтевентура и Лансароте. Евразия от восточной части Малой Азии, Сирии, Палестины к востоку до Внутренней Монголии. Гнездится и встречается на пролете в южной половине Казахстана, к северу до песков Тайсуган, низовьев Иргиза. Северного Прибалхашья и Зайсанской котловины [7, 43]. Гнездится в Белуджистане, зимует в Пакистане, Раджастане и Гуджирате Индии, встречается в Кашмире и окрестностях Дели [19]. В Кыргызстане встречались преимущественно в Иссыккульской котловине [2].

Места обитания. Такырные пустыни и полупустыни, опустыненные предгорья хребтов, изредка осенью и зимой встречаются на стерне, где были посевы зерновых культур.

Численность. В настоящее время численность дрофы-красотки сократилась, исключительно редкая птица. В основном встречаются одиночные особи в Иссыккульской котловине. В 1988 году одиночная птица держался долго в течении месяца вне заповедника в окрестности с. Тору-Айгыр Иссыккульского района. Тут же в 1988 году с. Тору-Айгыре на ячменном поле дрофа-красотка держалась в количестве 5 особей. В 1991 г. одиночная птица держалась в районе с. Тору-Айгыр на стерне.

Образ жизни (жизненные циклы). Предпочитает открытые стации, не активен в темное ночное время и в полдень, предпочитает кормится ночью при луне. В случае беспокойства, маскирует голову, так как окрас туловища помогает слиться с окружающей обстановкой. Всеядна, однако предпочитает растительную пищу, пшеничные колосья, ягоды, но не игнорирует муравьев, жуков, кузнечиков, ящериц и небольших змей. Очень молчалива. Гнездо – простое углубление в песке или щебня под имеющейся растительностью. Яиц в гнезде 3-4, коричневатой окраски, с пестринками.

Лимитирующие факторы. Влияние антропогенного фактора приводит к сокращению численности этого вида, включая распашку пригодных для обитания стаций, незаконный отстрел. Низкая организация охраны природы и пропаганда.

Разведение (содержание в неволе). В Кыргызстане не изучено.

Меры охраны существующие. Не предпринимались.

Меры охраны рекомендуемые. Создать заказник в районах, где еще сохранились популяции данного вида, выявленных либо на пролете и гнездовье, либо на зимовке. Выявить такие места зимовки и гнездовья. Подробно изучить места обитания и распространения вида в Кыргызской Республике.

Houbara Bustard

Chlamydotis undulata (Jacquin, 1784), ssp. *macqueenii* (J.E. Gray, 1832)

Status: *III category, Critically Endangered, CR: R, A1.* Prefers deserts and semi-deserts of Issyk-Kul oblast during migration and winter time. Data on numbers are irregular and scarce. A single bird was recorded feeding for a month near Toru-Aigyr village in 1988; another group consisting of 5 birds was seen not far from that place in the agricultural fields. One Houbara Bustard was recorded in the place in 1991. Uses for food field crops, cherries, can eat ants, beetles, lizards etc. Nest is a depression in sand or stones under existing scarce vegetation. Lays 3-4 eggs. Limiting factors are ploughing up desert and semidesert habitats, illegal poaching, law quality of protection management and low public awareness. No captivity holding is known. There were no special protection measures in Kyrgyzstan. It is recommended to establish protected areas in the natural habitats with high concentration of the species populations.

Кадимки безбелдек

Tetrax tetrax Linnaeus, 1758

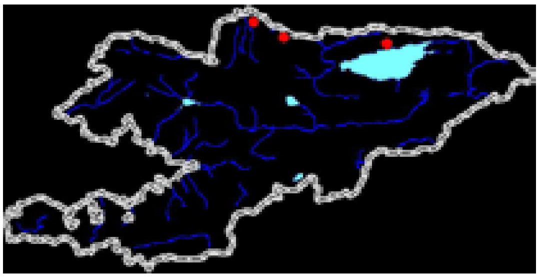

Турна сымалдар – Gruiformes – Журавлеобразные
Тоодактар – Otidae – Дрофиные

Статусу: *VI категория, Near Threatened, NT.* Монотиптүү түр. Кыргызстанда 30-40 жылдан бери уялабайт. Орто Азияда сейрек безбелдек уруусунун түрчөсүнөн бирөө.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Кыргызстанда жарым кылым мурда өтө көп санда эмес Суусамырда, Ысыккөлдө, Ош областынын айрым чөлкөмдөрүндө, Талас жана Казакстан менен чектеш Чүй өрөөнүндө уялаган [2,49]. Азыркы убакта республиканын территориясында уялоосу далилделген эмес. Ысыккөлдө жана Чүй өрөөнүндө учуп өтүүдө өтө эле сейрек. Коңшу Казакстанда уялайт жана дайыма кездешет [66]. Евразиянын чегинде анын ареалы бир топ чоң. Венгриядан тартып батышка карай Обь, Омск дарыяларына чейин. Таралышынын түштүктөгү чеги Воронеж, Саратов жана Омскийге чейин жетет. Поволжьеде дайыма болот. Шериктеш мамлекеттерден сырткары Кытай, Афганистан, Сирия жана Палестинде жашайт.

Саны. Уялоочу жерлеринде кездешпейт. Бул куштар күзгү учуп өтүшүндө бирин-серин гана байкалат. 1975-жылы 15-ноябрда С.Н. Аксенов 40 куштан турган безбелдектин тобун Чүй өрөөнүндөгү Панфилов районундагы Күрпүлдөк айылынын четинде люцерна талаасында учураган. Чүй өрөөнүндө Жаңыжер айылынын четинде люцерна талаасында 21 жыл мурун сентябрдын аягында В.Н. Катаевский 7 кушту көргөн. 1999-жылы Кыргызстандын Түндүк-Батыш жагында Казакстан менен чектешкен Маймак айылынын четинде А.Н. Ковшарь менен В.И. Тороповалар бир безбелдекти катташкан [51]. Санынын өзгөрүлүшүнүн себептери. Безбелдектин саны мурунку жылдары жана кошуна Казакстанда азайган. Акыркы убакта анын саны Батыш, Түндүк жана Түштүк Казакстанда көбөйүүдө [73]. Уялоого Түндүк Кыргызстанга кайрадан келиши мүмкүн. Негизги себеби − антропогендик факторлордун таасир этиши.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Талаалуу же жарым чөлдү кеңири территорияларга жайылышы мүнөздүү. Солодка, төөтикендин, мятликтин жана башка чөп өсүмдүктөрү өскөн жерлерде кездешет. Канаттуу өтө сак. Кыргызстанда безбелдектин биологиясы жөнүндө маалымат өтө аз. Апрелде учуп келишет [2], уясын жерге эчнерсе төшөбөй эле салат [49], анда негизинен 3-5 жумуртка болот [2, 66, 74]. Чүй өрөөнүндө уясы майдын ортосунда эле салынат [2]. Күзүндө безбелдектин топтолушу талаада, көбүнчө бедеде кездешет. Негизинен курт-кумурскалар менен азыктанат, кээде өсүмдүктөрдү, мисалы люцернанын жалбырактарын жейт [2, 66]. Күздүн аягында кыштоо үчүн түштүк өлкөлөргө учуп кетишет.

Чектөөчү факторлор. Жагымдуу территорияларды казуу, уялаган жерлерине мал жаюу жана браконьерлик.

Көбөйтүү (колдо багуу). Шериктеш мамлекеттер боюнча маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргызстандын фаунасынын өзгөчө коргоого алынган түрлөрдүн тизмесине киргизилген. Сейрек жана жоголуп бара жаткан куштардын тизмесинде. Биологиясын изилдөө жана жасалма шарттарда көбөйтүүгө аракет жасоо, андан кийин ылайыктуу жерлерге коё берүү.

Стрепет

Tetrax tetrax Linnaeus, 1758

Статус: *VI категория, Near Threatened, NT*. В Кыргызстане, по видимому, уже 30-40 лет не гнездится. Один из видов рода – редких в Средней Азии. Монотипичный вид.

Распространение общее и в стране. В Киргизии еще полвека назад в небольшом количестве гнездился на Сусамыре, Прииссыккуле, в отдельных районах Ошской области, в Таласском регионе и в Чуйской долине на границе с Казахстаном [2,49]. В настоящее время случаи гнездования на территории республики не подтверждены. Крайне редок на пролетах в Прииссыккуле и в Чуйской долине. Встречается и гнездится в соседнем Казахстане [66]. Вообще ареал его значительный в пределах Евразии. От Венгрии на запад до р. Оби на востоке. Северная граница распространения доходит до Воронежа, Саратова и Омска. Обычен в Поволжье. За пределами стран СНГ южнее обитает в Китае, Афганистане, Сирии и Палестине.

Места обитания. Предпочитает участки целинной степи с полынно-эфемеровой растительностью.

Численность. Уже не встречается на гнездовании. Отмечены отдельные случаи встречи этих птиц на осенних пролетах. С.Н. Аксенов 15 ноября 1975 г. встретил стаю стрепетов около 40 птиц на поле люцерны в окрестностях с. Курпульдек в Панфиловском районе в Чуйской долине. В.Н. Катаевским отмечено 21 год назад в конце сентября на поле люцерны в окрестностях с. Джаны-Джер в Чуйской долине 7 птиц. А.Н. Ковшарь и В.И. Торопова в Северо-Западной части Кыргызстана на границе с Казахстаном в окрестности с. Макмал 1999 г. зарегистрировали одного стрепета [51]. Численность стрепета в те годы одновременно упала и в соседнем Казахстане. В последнее время имеет место повышения численности на западе, севере и даже на юге Казахстана [73]. Возможно стрепет снова появляется на гнездовании в северном Кыргызстане. Основная причина – значительное воздействие антропогенного фактора.

Образ жизни (жизненные циклы). Предпочитает обширные территории степного или полупустынного характера. Держится в местах, поросших солодкой, верблюжьей колючкой, мятликом и другими травянистыми растениями. Птицы очень осторожны. Летят невысоко над землей, создавая своеобразный свист. Сведений по биологии стрепета в Кыргызстане довольно мало. Прилетают в апреле, [2], гнезда устраивают на земле почти без подстилки [49]. В кладке в основном от 3 до 5 яиц [2,66,74]. В Чуйской долине кладки были уже в середине мая [2]. К осени стайки стрепетов встречаются на полях , чаще люцерны. Питаются стрепеты в основном насекомыми, но иногда поедают и растительную пищу, например, листья люцерны [2,66]. К концу осени отлетают к местам зимовок в южные страны.

Лимитирующие факторы. Распашка видопригодных территорий, выпас скота в местах гнездования и браконьерство.

Разведение (содержание в неволе). Нет данных по странам СНГ.

Меры охраны существующие. Включен в список особо охраняемых видов фауны Кыргызстана. Находится в списке редких и исчезающих птиц.

Меры охраны рекомендуемые. Изучать его биологию и попытаться добиться размножения в искусственных условиях с дальнейшим выпуском в характерные места обитания.

Little Bustard

Tetrax tetrax Linnaeus, 1758

Status: *VI category, Near Threatened, NT*. Monotypic species. Most probably, does not breed in Kyrgyzstan for the last 30-40 years. In the past bred in Suusamyr Valley, Issyk-Kul Region, Talas and Chu Valleys, as well as in Fergana Valley. Extremely rare during migration period in Chu Valley and Issyk-Kul oblast. Prefers steppe zones with scarce vegetation. Information about numbers is scarce. Seven birds were seen in agriculture field near Djangi-Djer village 20 years ago, 1 bird – in 1999 near border with Kazakhstan. Little Bustard is very shy bird. Arrives in April, nests on ground, and lays 3-5 eggs. Uses for food insects but does not ignore vegetation matter as well. Limiting factor is ploughing up suitable habitats, overgrazing and poaching. Hunting was prohibited in the USSR. It is recommended to study biology of the Little Bustard, try to breed it in captivity and re-introduce them back.

Кадимки тартартоок

Crex crex (Linnaeus, 1758)

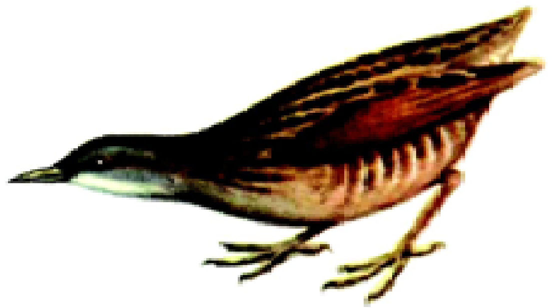

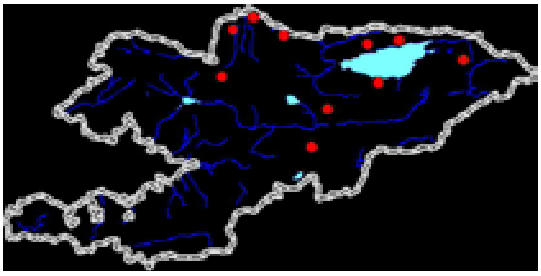

Турна сымалдар – Gruiformes – Журавлеобразные
Суутартар – Rallidae – Пастушковые

Статусу: *VI категория. Near Threatened, NT.* Кыргыз Республикасынын фаунасында уруунун жалгыз өкүлү. Монотиптүү түр.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Евразияда Пиринейден чыгышты көздөй Вилюйдүн жогорку жана орто бөлүгүндө жана түштүк-чыгыш Байкалдын Ангаранын жогорку агымынын бассейнинде Чонанын өрөөнүнө чейин. Түндүктөн Норвегиянын, Швециянын жана Финляндиянын түштүк бөлүгүнө чейин, Карелияда 62-параллелге, Онега жана Түндүк Двинага, Печоранын өрөөнүндө 63-параллелге, Урал тоо кыркаларында 61-параллелге, Батыш Сибирде жана Енисей өрөөнүндө 62-параллелге, Төмөнкү Тунгусканын бассейнинде 62-параллелге, Чона өрөөнүндө 63-параллелге чейин. Түштүктөн Жер Ортолук деңиздин түндүк жээгине, түндүк Италияга, түндүк Грецияга, Кичи Азияга, түндүк-батыш Иранга, Хорасанга чейин. Каспий деңизинен чыгышты карай түштүктөн Волганын чатына, Уралдын чатына, Мугоджар, чыгыштан 50-параллелге чейин. Иртышты бойлой ареалдын түштүк чек арасы Зайсанга чейин түшөт да, андан Жетисуунун түштүк-батышына чейин, Гиссар тоо кыркаларына чейин созулат. Ареалдын чыгыштагы түштүк чек арасы Чыгыш Тяньшань, Түштүк Алтай, Ангаранын жогорку агымынын өрөөнү боюнча өтөт. Британ, Оркней, Гебрид аралдары [7]. Кыргыз Республикасында уялоодо жана учуп өтүүдө Чүй өрөөнүндө, Ысыккөл ойдуңунда, Суусамырда, Нарын жана Атбашы дарыяларынын жайылмасында кездешет [2, 31, 75].

Жашаган аймактары. Жапыз жана орто тоолордун селитебдүү эмес антропогендүү жана шалбаалуу өзөндөрдү артыксынтат.

Саны. Ысыккөлдүн жээгинде (1 км^2 де 2 канаттуу), талааларда (1 км^2 де 3 канаттуу), токой-шалбаа-талаа тилкесиндеги шалбааларда адатта кездешүүчү түр [14, 31, 48]. Учуп өтүү учурунда кадимки тартартооктун саны көбөйөт. Май айында ондогон кадимки тартартооктор Чүй өрөөнүнүн саздарында азыктанышат [75]. Тяньшандын карагай токойлорунда бул түрдүн саны аз, кээбир гана жерлерде адатта кездешет [76].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Уялоочу жана учуп өтүүчү түр. Кадимки таратартоок майдын башында учуп келет да, 15-20 күндөн кийин, көпчүлүк учурда түнкүсүн үйүгүшүүсүн баштайт. Чөптүн арасында чуркап жүрүүнү артыксынтат, кээде учат. Жайдын аягына чейин жүрүшөт. Негизинен курт-кумурскалар менен азыктанышат, бирок айыл-чарба өсүмдүктөрүнүн уруктары менен да азыктанат. Адатта 8-10 жумуртка тууйт. Жөжөлөрү июндун экинчи жарымында чыгышат. Кадимки тартартооктор сентябрдын башында учуп кетишет.

Чектөөчү факторлор. Тартартоок жана анын балапандары кулаалыга жана башка жырткыч канаттууларга жем болушат. Үй жаныбарлары кадимки тартартооктун талаадагы жана шалбаадагы жумурткалары үчүн коркунуч туудурушу мүмкүн.

Көбөйтүү (колдо багуу). Кыргыз Республикасында колдо багылбайт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Республикада атайын коргоо чаралары жок. Түр IUCNдин Кызыл китебинин VI категориясына Near Threatened киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Уялоого жарактуу жерлерди коргоо керек.

Коростель

Crex crex (Linnaeus, 1758)

Статус: *VI категория, Near Threatened, NT.* Единственный представитель рода в фауне Кыргызской Республики. Монотипичный вид.

Распространение общее и в стране. Евразия от Пиринеев к востоку до долины Чоны в верхней и средней частях Вилюя и бассейна верхнего течения Ангары в юго-восточном Предбайкалье. К северу до южных частей Норвегии, Швеции и Финляндии. В Карелии до 62-й параллели, до устьев Онеги и Северной Двины, в долине Печоры до 63-й параллели, в области Уральского хребта – до 61-й параллели, в Западной Сибири и в долине Енисея – до 62-й параллели, в бассейне Нижней Тунгуски – до 62-й параллели, в долине Чоны – до 63-й параллели. К югу до северного побережья Средиземного моря, северной Италии, северной Греции, Малой Азии, северно-западного Ирана, Хорасана. Восточнее Каспийского моря к югу до устья Волги, устья Урала, Мугоджар, восточнее до 50-й параллели. Вдоль Иртыша южная граница ареала опускается до Зайсана и от последнего протягивается к юго-западу Семиречья, к югу до Гиссарского хребта. Восточнее южная граница ареала проходит в области Восточного Тянь-Шаня, южного Алтая, долины верхнего течения Ангары. Острова: Британские, Оркнейские, Гебридские. [7]. В Кыргызской Республике встречается на гнездовье и пролете в Чуйской долине, в Иссыккульской котловине, на Суусамыре, в поймах Нарына и Атбаши [2, 31, 75].

Места обитания. Предпочитает неселитебные антропогенные и луговые ландшафтные урочища низко- и среднегорья.

Численность. Обычен в прибрежных зарослях озера Иссык-Куль (2 особи/кв.км), на полях (3 особи/кв.км), на лугах лесо-лугово-степного пояса [14, 31, 48]. На пролете численность коростеля возрастает. В мае месяце, десятки коростелей кормятся на болотах Чуйской долины [75]. В ельниках Тянь-Шаня численность коростеля везде невысокая, лишь местами он обычен [76].

Образ жизни (жизненные циклы). Гнездящийся и пролетный вид. Коростель прилетает в начале мая, через 15-20 дне после прилета, начинает токовать, преимущественно в ночное время. В густой траве коростель предпочитает бегать, взлетает реже. Птицы держатся до конца лета. Кормится преимущественно насекомыми, но также питается семенами сельскохозяйственных культур. В гнезде обычно 8-10 яиц. Птенцы выводятся во второй половине июня. Отлетают коростели в начале сентября.

Лимитирующие факторы. Коростель и его птенцы являются идеальной мишенью для луней и других хищных птиц, предпочитающих схожие местообитания. Домашние животные могут представлять угрозу кладкам коростеля на полях и лугах.

Разведение (содержание в неволе). В Кыргызской Республике в неволе не содержится.

Меры охраны существующие. Специальных мер охраны в республике нет. Вид занесен в Красную Книгу IUCN в VI категорию Near Threatened.

Меры охраны рекомендуемые. Необходимо осуществлять охрану мест, пригодных для гнездовий.

Corncrake

Crex crex (Linnaeus, 1758)

Status: *VI Category, Near Threatened, NT.* Monotypic species. Migrates and breeds in Chu and Suusamyr Valleys, Issyk-Kul Region, floodplain vegetation of Naryn and At-Bashi Rivers. Prefers cultivated and meadows habitats in low- and midlands. Common in shore bushes of Issyk-Kul Lake (2 individuals per square km), in the fields (3), in the meadows of forest belt. During migration the bird numbers grow, dozens of Corncrakes feed in marshes of Chu Valley in May. It is rare in spruce forests. Arrives in the beginning of May and starts to display, usually during night time. Prefers running among grass rather than flying. Uses for food insects, rarer in seeds of the crops. Lays 8-10 eggs, fledglings appear for the second half of June. Departs in September. Limiting factors are birds of prey, domestic animals. There is no information on holding it in captivity. No special protection measures were developed and introduced in the past. It is recommended to protect nesting sites.

Каркыра

Anthropoides virgo (Linnaeus, 1758)

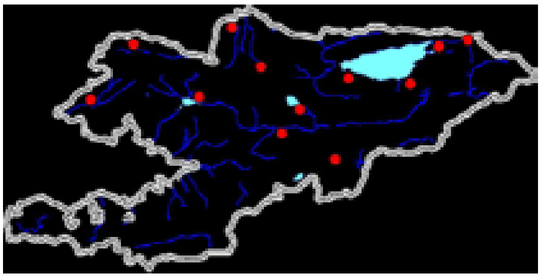

Турна сымалдар – **Gruiformes – Журавлеобразные**
Турналар – **Gruidae – Журавлиные**

Статусу: *VI категория, Near Threatened, NT: R.* Монотиптүү түр. Кыргызстандын фаунасында уруунун бир гана өкүлү.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Евразиянын жана Түндүк Африканын талаалары менен жарым чөлдөрү. Индия менен Пакистанда кыштайт. Кыргызстанда деңиз деңгээлинен 3000 м ге чейинки бийикте талаалар менен шалбалуу талааларда жашайт.

Жашаган аймактары. Боздоңдорго, шалбалуу талааларга, кээбирде саздарга жана чарбалык талааларга уя салат. Жаз-күз учуп өтүү мезгилинде маданий өсүмдүктөр эгилген жайытта оттошот.

Саны. Чүй өрөөнү, Суусамыр, Кетментөбө, Ысыккөл ойдуңунда, Соңкөлдө, Арпада, Аксай өрөөнүндө, Атбашы, Нарын дарыяларынын өзөндөрүндө уялайт. Уялоочу куштардын жалпы саны 100 жупка жакын. Жазгы жана күзгү учуп өтүүдө көп санда болот. Чүй өрөөнүндө жазгы учуп өтүүсүндө 60000 особдон кем болбойт.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Жыныстык жагынан 3 жылда жетилет. Суудан алыс эмес, ачык, жайык жерге уялайт. Бир же эки балапан басып чыгарат. Жайдын аягында куштар топко биригишет.

Чектөөчү факторлор. Өрөөндүү райондордо уялоочу жерлерин казып, айдоо кылуу жана тоолуу райондордо малдын жайылышы. Киши тарабынан түздөн-түз кырып жоготуу.

Көбөйтүү (колдо багуу). Зоопарктарда оңой эле көбөйүшөт. Кыргызстанда колдо багылбайт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. 1985-жылы Кыргыз ССРинин Кызыл китебине киргизилген. Казакстандын Кызыл китебине да жазылган. Аңчылык кылууга тыюу салынган. Караталжапырык коругунун Соңкөл аймагынын территориясында бир нече жуп коргоого алынган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Коргоо үчүн атайын чаралар талап кылынбайт. Республиканын территориясында уялоочу популяциясынын санын тактоо өтө зарыл.

Журавль-красавка

Anthropoides virgo (Linnaeus, 1758)

Статус: *VI категория, Near Threatened, NT: R.* Один из двух видов рода в фауне Киргизии. Монотипичный вид.

Распространение общее и в стране. Степи и полупустыни Евразии и Северной Африки. Зимует в Индии и Пакистане. Гнездится в Казахстане. В Киргизии населяет степи и лугостепи до высоты 3000 м н. ур. м. и выше. Гнездится в Чуйской долине, Суусамырской и Кетмень-Тюбинской котловинах, Иссык-Кульской области, на оз. Сон-Куль, в Арпе и Ак-Сайской долине, в долинах рек Ат-Баши, Нарын.

Места обитания. Гнездится в степях, лугостепях, сазах и сельскохозяйственных посевах, на открытых участках с хорошим обзором, недалеко от воды. Во время миграций охотно кормится на посевах зерновых культур**.** Часто образует скопления на берегах крупных водоемов.

Численность. Общая численность гнездящихся птиц в Кыргызстане менее 100 пар. На весеннем и осеннем пролетах многочислен. Весной в Чуйской долине пролетает не менее 60 000 особей [77].

Образ жизни (жизненные циклы). Половой зрелости достигает в трехлетнем возрасте. В кладке обычно 2 яйца. Высиживают и воспитывают потомство оба родителя. В выводке один или два птенца [2]. В конце лета птицы объединяются в стаи. Весенний пролет проходит по долинам в конце марта - апреле. Осенью в августе начале сентября пролетает по всему Кыргызстану. Зимует в Индии, Пакистане. Питается различными беспозвоночными и семенами растений.

Лимитирующие факторы. Распашка мест гнездования в долинных районах и выпас скота в горных районах. Редко прямое истребление со стороны человека.

Разведение (содержание в неволе). Легко разводится в зоопарках и питомниках.

Меры охраны существующие. Охраняется на территории Сон-Кульского участка Каратал-Жапырыкского заповедника и в Иссык-Кульском заповеднике.

Меры охраны рекомендуемые. Ограничение выпаса скота и снижение фактора беспокойства в местах гнездования. Необходимо выяснить численность и локализацию гнездящейся популяции на территории республики.

Demoiselle - Crane

Anthropoides virgo (Linnaeus, 1758)

Status: *VI category, Near Threatened, NT: R.* Monotypic species. Breeds in Chu, Suusamyr, and Ketmen Tyobyo Valleys, Issyk-Kul oblast, Song-Kul Lake, as well as Arpa, Aksay, At-Bashi, and Naryn rivers. Prefers steppe, meadows, marshes and cultivated fields that are close to the water. During migration lives on crop field, often groups near water. The estimated nesting numbers are about 100 pairs. At least 60,000 birds migrate through Chu Valley in spring time. Lays 2 eggs, both parents share domestic duties. Spring migration starts in the end of March-April, autumn one – in August-September. Feeds in invertebrates, plant seeds. Limiting factors are ploughing up of the nesting sites, overgrazing. Rarer – game shooting. Easily breeds in captivity. Protected in Song-Kul and Issyk-Kul protected areas. It is recommended to limit cattle grazing around nesting sites.

Жылкычы чулдук

***Burhinus oedicnemus* (Linnaeus, 1758)**

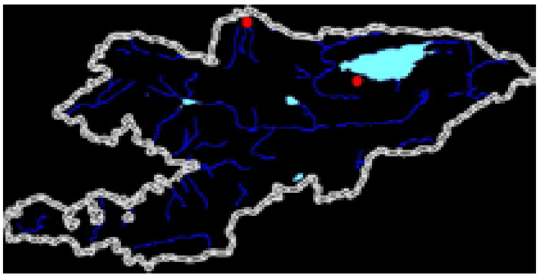

Чулдук сымалдар – Charadriiformes – Ржанкообразные
Жылкычы чулдуктар – Burhinidae – Авдотки

Статусу: *V category, Vulnerable, VU: R, A1.* Ошол эле учурда кыргыз орнитологдордун айтуусуна караганда бул түр аярлуу деп эсептелет, саны азаюуда, IUCNдеги азыркы статусун кайра карoo керек. Тукумдун жалгыз өкүлү. Орто чоңдукта, узун буттуу канаттуу. Жыныстык диморфизм өнүккөн эмес. Денесинин үстү узун кара темгилдүү боз-күрөң, ал эми асты агыш келет. Кыргызстанда *Burhinus oedicnemus harterti* Vaurie,1963 [7] деген түрчөсү кездешет.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Евразиянын талааларында жашайт. Кыргызстанда Ысыккөл котловинасында, Чүй жана Талас өрөөндөрүнүн талааларында жана Фергана тарапта кездешет. Негизинен күзгү учуп өтүүдө белгиленет.

Жашоо аймактар. Талаалар, жарым чөлдөр. Уялоо мезгилинде Чүй өрөөнүнүн түндүгүндө кездешкендиги жөнүндө маалымат бар [75].

Саны. Жаратылышта аз байкалуучу канаттуу. Саны тууралуу маалымат жок.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Келгин куш. Жазында апрель айында келет да, сентябрда учуп кетет. Тиричилигин жашыруун жүргүзөт, коркунуч туулса, курчап турган чөйрөсүнө аралашып жашынып калат. Ошондуктан, жакындан да бул канаттууну байкоо кыйын. Бир басканда 4кө чейин жумуртка тууйт. Балапандарын ата-энесинин экөө тең өстүрүшөт. Уялоо мезгилинде Чүй өрөөнүнүн түндүгүндө кездешкендиги жөнүндө маалымат бар. Негизинен омурткасыздар жана өсүмдүктөрдүн уруктары менен азыктанат.

Чектөөчү факторлор. Талааларды жана жарым чөлдөрдү айдоо.

Көбөйтүү (колдо багуу). Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Коргоого алынган эмес.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Иштелип чыккан эмес. Жылкычы чулдуктун республикада болуу мүнөзүн жана жашоо аймактарын изилдеп чыгуу зарыл.

Авдотка

Burhinus oedicnemus (Linnaeus, 1758)

Статус: *V категория, Vulnerable, VU: R, A1.* В то же время согласно сведениям кыргызских орнитологов, вид считается уязвимым, численность его сокращается, необходимо пересмотреть существующий IUCN статус. Единственный представитель семейства. Половой диморфизм не развит. В Кыргызстане встречается подвид *Burhinus oedicnemus harterti*[1] Vaurie, 1963 [7].

Распространение общее и в стране. Населяет степные территории в Евразии. В Кыргызстане встречается в Иссык-Кульской котловине, в степях Чуйской и Таласской долин и в Приферганских районах [2]. В основном отмечена на осеннем пролете.

Места обитания. Степи полупустыни и возможно поля. Имеются сведения о встрече в гнездовое время на севере Чуйской долины [75].

Численность. Трудно заметная в природе птица. Сведений по численности не имеется.

Образ жизни (жизненные циклы). Перелетная птица. Весной, прилетает в апреле, улетает в сентябре. Ведет скрытный образ жизни, при опасности затаивается, сливаясь с окружающим фоном. Поэтому даже с близкого расстояния заметить птицу трудно. В кладке до 4 яиц. Птенцов выращивают оба родителя. Имеются сведения о встрече в гнездовое время на севере Чуйской долины. Питается в основном беспозвоночными и семенами растений.

Лимитирующие факторы. Распашка степей и полупустынь.

Разведение (содержание в неволе). Сведений нет

Меры охраны существующие. Не охраняется

Меры охраны рекомендуемые. Не разработаны. Необходимо выяснить местообитания и характер пребывания авдотки в республике.

Eurasian Stone Curlew

Burhinus oedicnemus (Linnaeus, 1758), ssp. *harterti* Vaurie, 1963

Status: *V category, Vulnerable, VU: R, A1*. Kyrgyz ornithologists are in position to reconsider the current status appealing to IUCN because its numbers have stable tendency to decrease. Migrating bird, observed in steppes of Chu and Talas Valleys, Issyk-Kul oblast, and in Fergana Valley. Prefers semidesert and steppe landscapes, probably, cultivated zones as well. No systematic data on numbers are available. Very shy bird, difficult to sight even from close distance. Both sexes share domestic duties. There is information about Stone Curlew occurrence during nesting time in Chu Valley. Uses for food invertebrates and plat seeds. Limiting factor is ploughing up natural habitats suitable for nesting and roosting. There is no data on captivity holding in Kyrgyzstan. Currently, is not protected. It is recommended to figure out habitats and learn more about the species.

Орок тумшук чулдук

Ibidorhyncha struthersii Vigors, 1832

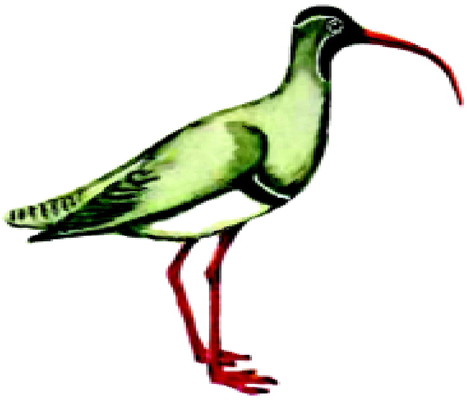

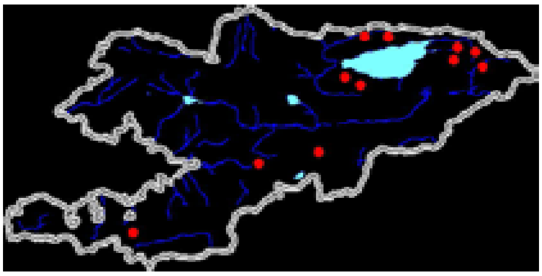

Чулдук сымалдар – Charadriiformes – Ржанкообразные
Оролтумшуктуу чулдуктар – Ibidorhynchidae – Серпоклювы

Статусу: *V category, Vulnerable, VU: R, D1.* Саны анча көп эмес стенобионт, жашаган жерлери бузулса, жоголуп кетүүгө коркунуч туулат. Азиянын тоолуу аймактарында бир типтеги уруунун бир өкүлү. Монотиптүү түр.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Борбордук Азиянын эндемиги. Кыргызстанда Борбордук, Ички, Түндүк Тяньшань жана Алай бийик тоолорунда жашайт; Батыш Тяньшанда болбойт. Уялоочу жерлери белгилүү: Чоңкемин, Чоңаксуу, Каркыра, Сарыжаз, Түргөн Аксуу, Каракол, Арашан, Жетиөгүз, Алабаш өрөөнү, Нарын, Атбашы, Аксай, Каракужур, Арпа, Алай [3, 78, 79, 80, 81].

Жашаган аймактары. Деңиз деңгээлинен 2000-3000 м бийикте көптөгөн тоо таштуу дарыялардын аралчалары.

Саны. Кыргызстанда орок тумшук чулдуктун саны 23-25 жуптан ашпайт деген болжол бар. Акыркы жылдары жүргүзүлгөн эсеп боюнча көптөгөн тоо дарыяларда 100 жуптан кем эмес. Кыргызстанда жашашы белгилүү, ошонун ичинен эң чоң популяциясы Чоңкемин (20,22 жуп), Каркыра менен Алабаш өрөөндөрүндө 6-9 жуп, калган жерлерде 1-3төн жуп [23, 78, 82, 83, 84]. Чоңкемин популяциясы боюнча салыштырмалуу маалыматтар көрсөткөндөй 4 жыл бою анын санынын туруктуулугу байкалат [78].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Май-июнь айларында көбөйүү мезгили, суу аралчаларына майда таштардан уя салат. Уясында 4, же 3 жумуртка, эркеги менен ургаачысы алмак-салмак басып чыгарат [84]. Түр канаттуулардын, ийнеликтердин, капталдап сүзгүчтөрдүн личинкасы жана башка суудагы омурткасыздар менен азыктанат [85]. Отуруктуу куш, кышында уялоочу жеринде же суунун ылдый жагында кездешет.

Чектөөчү факторлор. Суулардын багыты, табигый жана жасалма гидрологиялык режиминин өзгөрүлүшү, өзгөчө уялоо мезгилинде. Уялоонун ийгиликтүү бүтүшүнө кечки кар менен коштолгон үшүктүн жүрүшү жагымсыз шарттардын бири болуп эсептелет. Суу аркылуу малды айдап өткөндө малдын тепсендисинде жана балапандарына иттин кол салышы да жагымсыз фактор [82]. Элдин куштардын тынчын алышы, сагызгандын, кара карганын жана башка куштардын орок тумшуктун уяларын талкалоосу.

Көбөйтүү (колдо багуу). Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Сарычат-Эрташ коругунун, Каракол жана Чоңкемин Улуттук жаратылыш парктарынын территорияларында коргоого алынган. Казакстан менен Тажикстандын Кызыл китептерине киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Каркыра суусу боюнча сезондук чек аралык (Казакстан менен бирге) заказник уюштуруу, себеби ал жерлерде республика боюнча орок тумшук саны боюнча экинчи орунду ээлейт.

Серпоклюв

Ibidorhyncha struthersii Vigors, 1832

Статус: *V категория, Vulnerable, VU: R, D1.* Немногочисленный стенобионт, подверженный опасности исчезновения при разрушении мест обитания. Монотипичный вид.

Распространение общее и в стране. Эндемик Центральной Азии. В Киргизии населяет высокогорья Центрального, Внутреннего, Северного Тянь-Шаня и Алая и отсутствует в Западном Тянь-Шане. Известные места гнездования: Чон-Кемин, Чон-Ак-Су, Кар-Кыра, Сары-Джаз, Тургень-Ак-Су, Каракол, Арашан, Джеты-Огуз, Алабашская долина, Нарын, Ат-Баши, Ак-Сай, Кара-Куджур, Арпа, Алай. [3, 78, 79, 80, 81].

Места обитания. Галечниковые отмели горных рек с многочисленными островками в пределах высот 2000 – 3000 м над у.м.

Численность. Предполагалось, что численность серпоклюва в Киргизии не превышает 23-25 пар [3]. Проведенные в последние годы учеты на многих горных реках позволяют утверждать, что в Киргизии обитает не менее 200 пар серпоклювов, наиболее крупная популяция в Чон-Кемине (20-22 пары), в Алабашской долине (6-9 пар), в остальных местах по 1-3 пары [23, 78, 82, 83, 84]. Сравнительные данные по Чонкеминской популяции [78] показывают стабильную численность ее на протяжении почти 40 лет.

Образ жизни (жизненные циклы). Оседлая птица, зимой совершающая иногда незначительные вертикальные кочевки. Гнездо - ямка, вымощенная мелкими камушками - обычно устраивается на незатопляемых островках, период размножения -май, июнь. Кладку из 4-х, реже 3-х яиц насиживают обе птицы [84]. Питаются личинками ручейников, стрекоз, бокоплавами и другими водными беспозвоночными [85].

Лимитирующие факторы. Естественные и искусственные изменения гидрологического режима и русла рек, особенно в период гнездования. Поздние заморозки со снегопадами также неблагоприятно сказываются на успешности гнездования. Наблюдается гибель гнезд и птенцов от собак и под копытами скота во время скотопрогона через галечники [82]. Частое беспокойство птиц людьми способствует разорению гнезд серпоклюва сорокой, черной вороной и другими пернатыми хищниками.

Разведение (содержание в неволе). Данных нет.

Меры охраны существующие. Серпоклюв охраняется на территории Сарычат-Эрташского заповедника, Каракольского и Чонкеминского национальных природных парков. Внесен в Красные книги Казахстана и Таджикистана.

Меры охраны рекомендуемые. Организация сезонного трансграничного (совместно с Казахстаном) заказника по реке Каркыра, где обитает вторая по численности в республике популяция серпоклюва.

Ibisbill

Ibidorhyncha struthersii Vigors, 1832

Status: *V category, Vulnerable, VU: R, D1.* Monotypic species, resident bird, occurs in Central, Inner, Northern Tien Shan and Alai Mountainous Ridge. Nests were observed in Chong-Kemin, Chong-Ak-Suu, Karkyra, Sary-Djaz, Turgen-Ak-Suu, Karakol, Arashan, Djety-Oguz, Alabash, Naryn, At-Bashi, Ak-Sai, Kara-Kujur, Arpa Rivers and in Alai Mountains. Prefers pebbly banks of mountainous rivers with islands within a range 2,000-3,000 m (6,500-9,800 feet) above sea level. There are at least 200 breeding pairs in Kyrgyzstan. Nest is a small depression with small stones in pebbly islands. Nesting period is May-June. Eggs – 3-4, both parents share domestic duties. Uses for food the larvae of dragonflies, other water invertebrates. Limiting factors are natural and artificial changes of hydrological regime of the rivers, late frosts with snowing, domestic animals like sheep and dogs. No data on holding it in captivity. Currently, Ibisbills are protected in Sarychat-Ertash zapovednik (protected area), Karakol and Chong-Kemin National Parks. Included into Kazakh and Tadjik Red Books as well as in Kyrgyz one. It is recommended to pay more attention to Ibisbill's populations in Karkyra river at the border with Kazakhstan.

Чөл ызгыты

Vanellus gregarius (Pallas, 1771)

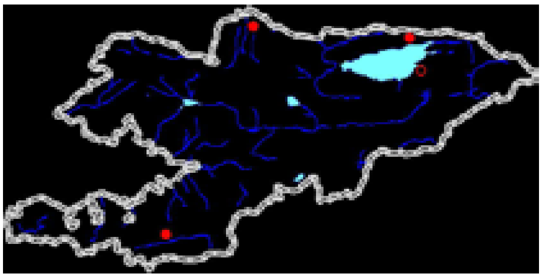

Чулдук сымалдар – **Charadriiformes – Ржанкообразные**
Маарактар – **Charadriidae – Ржанковые**

Статусу: *III category, Critically Endangered, CR, A3bc.* Жоголуп бара жаткан түрлөрдүн бири. Казакстан жана Россиянын эндемиги.Уруудан бир гана түр, монотиптүү түр.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Толук изилденген эмес. Өткөн кылымдын 70-жылдары Ысыккөлдүн батыш жээгинде чоң ызгытты жолуктуруу жөнүндө маалымат бар. 2003-жылы 9-майда 3 особь Ананьев айылынын аймагында жолукканы белгилүү (Ысыккөлдүн түндүк жээги) [87].

Жашаган аймактары. Талаа жана жарым чөлдүү зоналарда жашоосу мүнөздүү. Ушундай жерлер Тянңшандын тоо этектери талапка жооп берет. Уялоочу жерлери – шор участкалуу кургак боздоңдор, өсүмдүктөр өтө сейрек өскөн жерлер. Бардык боздоңдордо жайкы жана күзгү көчүү мезгилде жолугушу мүмкүн. Учуп өтүү убагында көлмөлөргө жакын жайланышат, бирок кургак участкаларда.

Саны. Маалымат жок. Бардык жерлерде саны азайууда. Казакстанда 70-жылдарга салыштырганда 4 эсе азайды [89].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Жылдын өзгөчөлүктөрүнө, жашаган жерлерине жараша уялоого марттын башынан майдын ортосуна чейин учуп келет. Казакстанда Наурзум жана Кургалжын коруктарында уялашат. Кыргызстандын территориясында уялашы байкалган эмес. Уясын чуңкурга же өлөң чөптүн арасына салат. Уялаганда оң чактыдан турган колонияны түзөт [87]. Уясында 4 жумуртка, аны 21-25 күн басып чыгарат. Биринчи тууган жумуртка жарабай калса, кайтадан тууйт. Басып чыгарганга ургаачысы жана эркеги алмак-салмак басып чыгарат [39]. Азыгынын негизин курт-кумурскалар түзүшөт. Кара коңуз, шиш тумшук коңуздар, чегирткелер, коңуздар, көпөлөктөрдүн гусеницалары ж.б. [90].

Чектөөчү факторлор. Уялоочу жерлерге мал жаюу, чар каргалар уяларын талкалашы [67, 88].

Көбөйтүү (колдо багуу). Россияда 3 жумуртканы инкубациялап 2 балапан чыгарылган, анын бирөө чоңойтулган [90].

Уюштурулган коргоо аракеттери. Аңчылык кылууга тыюу салынган. СССРдин жана Казакстандын Кызыл китебине киргизилген. Казакстандагы Наурзум жана Кургалжын коруктарында уялаган жерлери коргоого алынган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Талааларды өрттөп жана мал жайуудан сактоо. Эл арасына коргоо боюнча пропаганда жүргүзүү.Түргө мүнөздүү жерлерди изилдөө.

Кречетка

Vanellus gregarius (Pallas, 1771)

Статус: *III категория, Critically Endanagered, CR, A3bc.* Эндемик Казахстана и России. Единственный представитель рода, монотипичный вид.

Распространение общее и в стране. Степи Евразии от Украины до Восточного Казахстана. В Кыргызстане не изучено, имеются отрывочные сведения о встрече кречетки на западном берегу оз. Иссык-Куль в 70-х годах. [87].

Места обитания. Свойственна степной и полупустынной зонам, в сущности, под такие требования попадают предгорья Тянь-Шаня, со степным характером растительности. Типичные места гнездования – сухие степи с участками солончаков, места с сильно разреженной растительностью. Во время летних и осенних кочевок, может быть встречена повсюду в степных участках. На пролетах держится поблизости от водоемов, но на сухих участках [86].

Численность. Точных данных нет. Численность повсюду уменьшается, в Казахстане уменьшилась в сравнении с 70-ми годами в 4 раза [88]. В 2003 году 9 мая три особи встречены в районе с. Ананьево (северный берег оз Иссык-Куль), имеется фото [89].

Образ жизни (жизненные циклы). В зависимости от места, особенностей года, прилетает на места гнездования с начала марта до середины мая. Гнездится в Казахстане в Наурзумском и Кургальджинском заповедниках. На территории Кыргызстана на гнездовании обнаружена не была. Гнездо устраивает в углублении и на ровной поверхности часто под прикрытием куртинки травы. Гнездятся часто колониями иногда в несколько десятков гнезд[87]. В кладке 4 яйца, период инкубации 21-25 дней. При гибели первых кладок могут быть повторные. В насиживании принимают участие самец и самка[39]. Основу питания составляют насекомые: чернотелки, долгоносики, саранчовые, жуки, гусеницы совок [90].

Лимитирующие факторы. Выпас скота в местах гнездования, разорение гнезд грачами. [67, 88].

Разведение (содержание в неволе). В России проводилась инкубация 3-х яиц, выведено 2 птенца, один из которых выращен [90].

Меры охраны существующие. Охота запрещена. Вид находится в Красной книге СССР и Красной книге Казахстана. Охраняется на местах гнездования в Наурзумском и Кургальджинском заповедниках.

Меры охраны рекомендуемые. Охрана степных участков от пожаров и перевыпаса скота. Пропаганда среди населения. Необходимо обследовать участки характерные для пребывания этого вида.

Sociable Plover

Vanellus gregarius (Pallas, 1771)

Status: *III category, Critically Endangered, CR, A3bc.* Monotypic species. Endemic in Russia and Kazakhstan. Seen in Issyk-Kul oblast. Prefers semi-desert and steppe habitats with scarce vegetation and salt-marshes. No data on exact numbers, but it has reduced. For instance in Kazakhstan the numbers has been reduced 4 times for the last 30 years. There were 3 birds registered on northern shore of Issyk-Kul Lake in 2003. No evidence on nesting in Kyrgyzstan yet. Nest is small depression on the ground under the grass, breeds often in colonies, lays 4 eggs, incubation period is 21-25 days. If the first egg laying is lost, Sociable Plover can go for the second one. Both sexes share domestic duties. Feeds in insects, beetles, grasshoppers, larvae. Limiting factor is overgrazing, natural enemy is Rook, which hunts after eggs and nestlings. There is one successful captivity breeding case in Russia. Included into Kazakh and USSR Red Book. It is recommended to protect suitable habitats against fire and overgrazing, conduct public awareness campaigns, and investigate sites suitable for nesting.

Ичкетумшуктуу төөчулдук

Numenius tenuirostris Vieillot, 1817

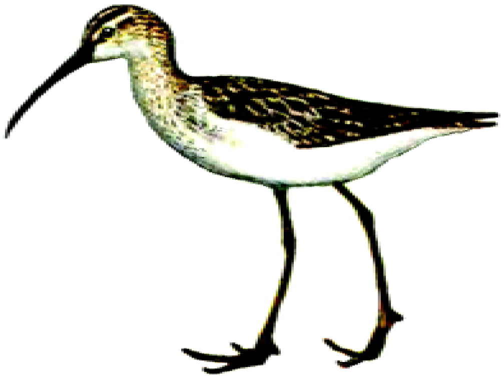

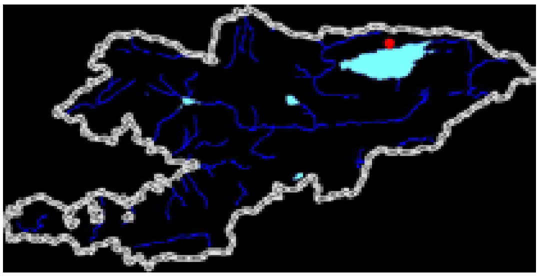

Чулдук сымалдар – Charadriiformes – Ржанкообразные
Маарактар – Charadriidae – Ржанковые

Статусу: *III категория. Critically Endangered, CR, C2a(ii); D.* Кыргыз Республикасынын фаунасында уруунун 3 өкүлүнүн бири. Монотиптүү түр.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Болжол менен Батыш Сибирдин тайга зонасынын түштүк бөлүгүндө Урал кырка тоолорунан чыгышты көздөй Обь өрөөнүнө чейинки мейкиндикте уялайт. Тара жана Барнаул райондорунда уялоосу далилденген. Кээде гана көлмөлүү, саздуу түздүктөрүндө учуп өтүүдө кездешет [7, 43]. Кыргыз Республикасында Ысыккөл ойдуңунда кокусунан учуп кирген канаттуулар учурайт, Чүй өрөөнүнүн көлмөлүү, саздуу жерлеринде да кездешиши мүмкүн [4].

Жашаган аймактары. Жапыз жана орто тоолордун көлмөлүү жана саздуу жерлерин артыксынтат.

Саны. Саны боюнча маалымат жок.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Кыргызстан үчүн кокусунан учуп кирүүчү канаттуу экендиги шексиз. Себеби, республикабыздын территориясы ичкетумшуктуу чулдуктун уялоо жеринен Батыш Африкадагы кыштоо аймактарына чейинки миграциясына мүмкүн болгон жолдон тышкары жатат [91]. Ошону менен бирге, келечекте да мындай учуп кирүүлөр жокко чыгарылбайт. Ошондуктан, бул түрдүн сейректигин эске алып, бул канаттуукa, эс алуу жана азыктануу жерлерине зыян келтирген ар кандай иш-аракеттерди жасоо эң эле тилексиз.

Чектөөчү факторлор. Мыйзамсыз атуу, азыктанууга ылайыктуу жерлерди кургатуу.

Көбөйтүү (колдо багуу). Кыргыз Республикасында колдо багылбайт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Республикада атайын коргоочу чаралар жок. IUCNдин Кызыл китебинин III категориясына *Critically Endangered, CE* киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Учуп өтүү убактысында эс алуу жана азыктанууга жарактуу жерлерди коргоо, ичкетумшуктуу чулдуктун жашоосуна ылайыктуу жерлерди кургап кетүүдөн сактоо максатында суу ресурстары боюнча иш алып жүрүүнү иреттөө керек. Жергиликтүү жашоочулардын арасында түшүндүрүү иш-аракеттерин жүргүзүү зарыл, ичкетумшуктуу чулдук байкалган учурлардын бардыгы Кыргызстандын илимий мекемелерине же тийиштүү өкмөттүк эмес уюмдарга баяндалышы керек.

Тонкоклювый кроншнеп

Numenius tenuirostris Vieillot, 1817

Статус: *III категория, Critically Endangered, CR, C2a(ii); D*. Один из 3 представителей рода в фауне Кыргызской Республики. Монотипичный вид.

Распространение общее и в стране. Гнездится предположительно на пространстве, занятом южной полосой таежной зоны Западной Сибири от Уральского хребта к востоку до долины Оби. Фактические доказательства гнездования имеются для районов Тары и Барнаула. Изредка встречается на пролете в водно-болотных угодьях равнинного Казахстана [7, 43]. В Кыргызской Республике встречаются залетные особи в Иссыккульской котловине, не исключены одиночные встречи в водно-болотных угодьях Чуйской долины [4].

Места обитания. Предпочитает водно-болотные угодья, низко- и среднегорья.

Численность. Сведений по численности нет.

Образ жизни (жизненные циклы). Для Кыргызстана, несомненно, залетный вид, так как территория республики лежит вне обычных путей миграции тонкоклювого кроншнепа с мест гнездований к местам зимовки в Западной Африке [91]. Вместе с тем, такие залеты не исключаются и в будущем, поэтому принимая во внимание исключительную редкость данного вида, любые действия, приносящих вред, как самой птице, так и местам ее отдыха и кормежки, крайне нежелательны.

Лимитирующие факторы. Нелегальный отстрел, осушение мест, пригодных для кормежки.

Разведение (содержание в неволе). В Кыргызской Республике в неволе не содержится.

Меры охраны существующие. Специальных мер охраны в республике нет. Вид занесен в Красную Книгу IUCN в III категорию *Critically Endangered, CE.*

Меры охраны рекомендуемые. Необходимо осуществлять охрану мест, пригодных для отдыха и кормежки во время пролета, упорядочить менеджмент водных ресурсов, с целью исключения осушения стаций, пригодных для обитания тонкоклювого кроншнепа. Необходимо проводить разъяснительную работу среди местного населения, все случаи обнаружения тонкоклювого кроншнепа должны быть немедленно доложены в научные учреждения и профильные неправительственные организации Кыргызстана.

Slender-billed Curlew

Numenius tenuirostris Vieillot, 1817

Status: *III category, Critically Endangered, CR, C2a(ii); D.* Monotypic species. Extremely rare vagrant bird in Issyk-Kul oblast. Prefers wetlands. No data on numbers is available. Kyrgyzstan is located out of major Slender-billed Curlew's migrating routs. However, vagrant cases are not excluded in future both in Issyk-Kul oblast and Chu Valley. That is why any actions negatively affecting either the bird and/or its habitats are extremely undesirable. Limiting factors are drainage of suitable for roosting habitats and illegal poaching. No special protection measures are undertaken so far. It is important to protect those sites suitable for Curlew's feeding and roosting against drainage and poor water management. It is recommended to conduct public awareness campaigns, all recorded cases should be immediately reported to Kyrgyz scientific institutions and environmental NGOs.

Караканаттуу ачачулдук

Glareola nordmanni J.G. Fischer, 1842

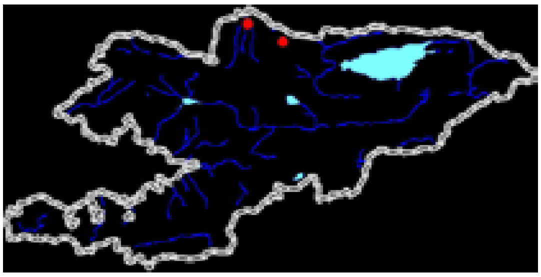

Чулдук сымалдар – Charadriiformes – Ржанкообразные
Ачачулдуктар – Glareolidae – Тиркушки

Статусу: *VIII категория. Data Deficient, DD.* Кыргыз Республикасынын фаунасында уруунун эки түрүнүн бири. Монотиптүү түр.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Евразияда төмөнкү Дунай өрөөнүнөн чыгышты көздөй жогорку Обдун өрөөнүнө чейин. Түндүккө карай Полтава областына жана Воронеж областынын түштүк бөлүгүнө чейин, Волга жана Урал дарыяларынын ортосу 55-параллелге чейин, Костанай районуна, Чаны көлүнө, Камень-на-Обиге чейин. Түштүк тараптан Кара деңиздин түндүк жээгине, Чоң Кавказдын түндүк тоо этектерине, Устюрттун түндүгүнө, Арал деңизи жакта 45-параллелге чейин, Сырдарыя өрөөнү боюнча жогору карай Казалинскке, Тургайдын төмөн жагына чейин, Сарысу жана Зайсан ойдуңдары. Учуп өтүүдө Казакстандын бардык жеринде кездешет [7, 43]. Кыргыз Республикасында учуп өтүүдө өрөөндүү жерлерде учурайт [35, 36].

Жашаган аймактары. Суу жана суунун жанындагы мейкиндиктерди артыксынтат.

Саны. Саны боюнча системдүү маалымат жок.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Учуп өтүүчү түр. Көбүнчө курт-кумурскалар менен азыктанат.

Чектөөчү факторлор. Жашоого ыңгайлуу аймактарга тийгизген антропогендик таасир: жер иштетүү, мал жаюу, атып өлтүрүү. Жакалуу ачачулдук менен конкуренттүү карым-катнашта турушу мүмкүн.

Көбөйтүү (колдо багуу). Кыргыз Республикасында колдо багылбайт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Республикада атайын коргоо чаралары жок. Түр IUCNдин Кызыл китебинин 8-категориясына Data Deficient киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Кичи заказниктерди түзүү аркылуу эс алуу жана уялоо жерлерине адамдын иш-аракетинин тийгизген таасирин чектөө. Мындай аймактарды жана караканаттуу ачачулдуктун республикада болуу мүнөзүн аныктоо.

Степная тиркушка

Glareola nordmanni J.G. Fischer, 1842

Статус: *VIII категория, Data Deficient, DD.* Один из двух видов рода в фауне Кыргызской Республики. Монотипичный вид.

Распространение общее и в стране. Евразия от долины нижнего Дуная к востоку до долины верхней Оби. К северу до Полтавской, южной части Воронежской областей, в Волжско-Уральском междуречье до 55-й параллели, до района Костаная, оз. Чаны, района Камня-на-Оби. К югу до северного побережья Черного моря, северных предгорий Большого Кавказа, северного чинка Устюрта, в области Аральского моря до 45-й параллели, по долине Сырдарьи вверх до Казалинска, до низовьев Тургая, Сарысу и Зайсанской котловины. На пролете встречается в Казахстане повсеместно [7, 43]. В Кыргызской Республике встречается на пролете в долинной части [35, 36].

Места обитания. Предпочитает околоводные пространства.

Численность. Системных сведений по численности нет.

Образ жизни (жизненные циклы). Пролетный вид. Кормится преимущественно насекомыми.

Лимитирующие факторы. Антропогенное воздействие на пригодные для существования местообитания: распашка, перевыпас, отстрел. Возможны конкурентные взаимоотношения с луговой тиркушкой.

Разведение (содержание в неволе). В Кыргызской Республике в неволе не содержится.

Меры охраны существующие. Специальных мер охраны в республике нет. Вид занесен в Красную Книгу IUCN в 8 категорию *Data Deficient.*

Меры охраны рекомендуемые. Рекомендуется свести к минимуму влияние человеческой деятельности на местообитания, пригодные для гнездования и отдыха, путем создания минизаказников. Необходимо выяснить такие местообитания и характер пребывания тиркушки в республике.

Black-winged Pratincole

Glareola nordmanni J.G. Fischer, 1842

Status: *VIII category, Data Deficient, DD*. Monotypic species. Rare migrant in plains of Kyrgyzstan. Prefers wetlands and neighboring dry habitats. No systematic data on numbers are available. Feeds in insects, competitive relationships with *Glareola pratincola* (Linnaeus, 1766) are not excluded. Limiting factors are ploughing up suitable habitats, overgrazing, occasional game shooting. The species is not held in captivity in the country. There are no special protection measures undertaken either. It is necessary to develop protection measures and identify habitats where Black-winged Pratincole may occur and even nest.

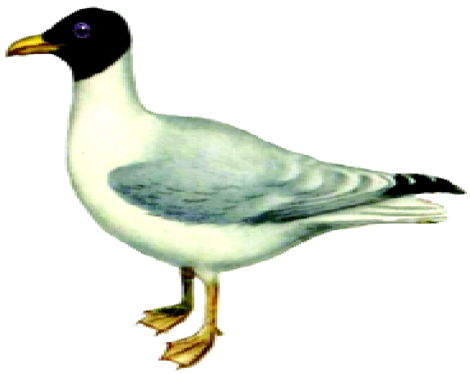

Чоң карабаштуу чардак

***Larus ichtyaetus* Pallas, 1773**

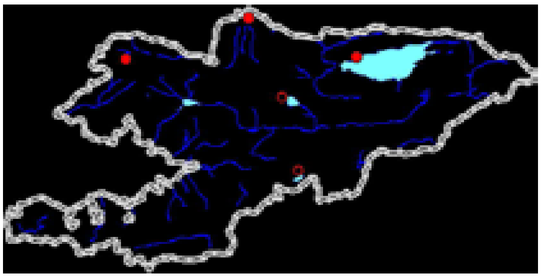

Чулдук сымалдар – Charadriiformes – Ржанкообразные
Чардактар – Laridae – Чайковые

Статусу: *VI Near Threatened, NT: R..* Кыргыз Республикасында уруунун 6 түрүнүн бири. Монотиптүү түр.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Крымдан жана Азов деңизинен чыгышты карай Маркаколго, түндүк-батыш Монголияда Чоң Көлдөрдүн ойдуңуна, Урюгнорго жана Кукунорго чейин. Түндүктөн Россия Федерациясынын европалык бөлүгүндө 47-параллелге чейин, Волга-Урал дарыя арасында Камыш-Самар көлдөрүнө, Уилдин бассейнине, Ик, Салтаим, Чаны көлдөрүнө чейин. Түштүктөн Каспий деңизинин түштүк жээгине, Амударыянын чатына, Ысыккөлгө, Кукунорго чейин. Кыргызстанда негизинен Чүй өрөөнүндө жана Ысыккөл ойдуңунда регулярдуу түрдө кездешет. [2,6,7,31,40,43]. Соңкөлдө жаш канаттууларды кездештирүү анын уялоосу жөнүндө айтып турат.

Жашаган аймактары. Көл жана көлмөлөрдүн, кээде дарыялардын жээктери [44].

Саны. Чүй өрөөнүндө чоң карабаштуу чардак 2004-жылдын февралынан апрель айына чейин регулярдуу түрдө жума сайын байкоо жүргүзүүлөрдө 2 ден 55 ке чейинки санда кездешкен [6]. Ысыккөлдө Кара-Булуң тумшугунун айланасында көп санда кездешчү (10 км жээк сызыгында 27 особ)[31]. 1972-жылдын күзүндө жалгыз чоң карабаштуу чардак Чатыркөл көлүндө байкалган [6].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Адатта тиричилигин жалгыз, кээде, өзгөчө учуп өтүү маалында, чоң эмес үйүрлөр менен жүргүзөт. Башка чардактарга караганда чоң көлмөлөрдү артыксынтат. Балык, майда рак сымалдар жана коңуздар менен азыктанат. Пиратчылыктан жийиркенбейт [2, 19].

Чектөөчү факторлор. Уялоого ылайыктуу жерлерде тынчсыздандыруучу факторлордун күчөшү: көлмөлөрдүн жээктерин рекреациялык колдонуу, түздөн-түз кыруу жана уяларын бузуу. Конкуренттери, мителери жана оорулары жөнүндө маалымат жок.

Көбөйтүү (колдо багуу). Кыргыз Республикасында колдо багылбайт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргызстанда бул түрдү коргоо боюнча атайын чаралар колдонулган эмес.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Уялоо аймактарын картага түшүрүү жана кичи заказниктер катары өзгөчө корголуучу территориялардын реестрине киргизүү керек. Уялоо жана учуп өтүү жерлерин коргоо, жергиликтүү жашоочулардын, балыкчы жана аңчылардын арасында түшүндүрүү иш-аракеттерин жүргүзүү зарыл.

Черноголовый хохотун

Larus ichtyaetus Pallas, 1773

Статус: *VI, Near Threatened, NT: R.*. Один из 6 видов рода в Кыргызской Республике. Монотипичный вид.

Распространение общее и в стране. От Крыма и Азовского моря к востоку до Маркаколя, котловины Больших Озер в северо-западной Монголии, Урюгнора и Кукунора. К северу в европейской части Российской Федерации до 47-й параллели, в Волжско-Уральском междуречье до Камыш-Самарских озер, до бассейна Уила, до озер Ик, Салтаим, Чаны. К югу до южного побережья Каспийского моря, дельты Амударьи, Иссык-Куля, Кукунора. В Кыргызстане встречается регулярно на учетах, главным образом в Чуйской долине и Иссыккульской котловине [2, 6, 7, 31, 40, 43]. Встреча молодых на Сон-Куле свидетельствует о гнездовании.

Места обитания. Побережья озер и водоемов, реже – рек [44] .

Численность. В Чуйской долине черноголовый хохотун регулярно встречался на еженедельных учетах с февраля по апрель 2004, его численность колебалась с 2 до 55 особей за учет [6]. На Иссык-Куле в окрестностях мыса Кара-Булун был многочислен (27 особей на 10 км береговой линии,) [31]. Одиночный хохотун наблюдался на озере Чатыр-Куль осенью1972 г. [6].

Образ жизни (жизненные циклы). Обычно ведет одиночный образ жизни, реже – в небольших стаях, особенно на пролете. Предпочитает большого размера водоемы, по сравнению с другими чайками. Питается рыбой, мелкими ракообразными и жуками. Не гнушается пиратским поведением [2, 19].

Лимитирующие факторы. Усиливающийся фактор беспокойства на местах пригодных для гнездовья: рекреационное использование побережья водоемов, прямое истребление и разорение гнезд. Сведения по конкурентам, паразитам и болезням отсутствуют.

Разведение (содержание в неволе). В Кыргызской Республике в неволе не содержится.

Меры охраны существующие. Специальные меры по охране данного вида в Кыргызстане не предпринимались.

Меры охраны рекомендуемые. Места гнездовий следует нанести на карту и занести в реестр особо охраняемых территорий в качестве минизаказников. Необходимо осуществлять охрану мест гнездовий и пролета, проводить разъяснительную работу с местным населением, рыбаками и охотниками.

Great Black-headed Gull

Larus ichtyaetus Pallas, 1773

Status: *VI category, Near Threatened, NT: R.* Monotypic species. Resident species regularly recorded at bird censuses in Chu Valley and Issyk-Kul oblast. Prefers wetlands with lakes and ponds, rarer – rivers' banks. Great Black-headed Gull has been regularly recorded on ponds' shores near Bishkek from February to March 2004 with numbers oscillated from 2 to 55 birds. The density of the species in Issyk-Kul Lake is 27 individuals per 10 km of the Lake's shore. One bird was seen on the shore of Chatyr-Kul Lake in autumn 1972. Uses for food the fish, water invertebrates, and beetles. Limiting factors are economical development of suitable for nesting and roosting shores of the lakes and ponds, overgrazing, nest destruction. No data on competitors, parasites and diseases are available. Not held in captivity. Special protection actions were not observed so far. It is recommended to map nesting sites and establish mini protected areas around nest colonies. There is a need in public awareness campaigns among community members, fishermen and hunters.

Булдурук

Syrrhaptes paradoxus (Pallas, 1773)

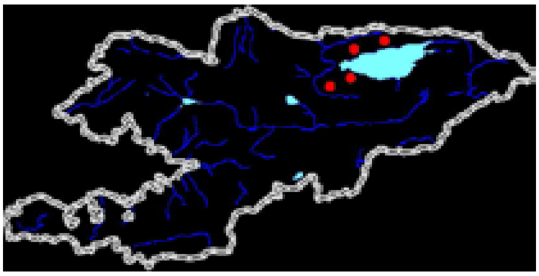

Көгүчкөн сымалдар – Columbiformes – Голубеобразные
Кара бооролор – Pteroclidae – Рябковые

Статусу: *V категория, Vulnerable, VU: R.* Монотиптүү түр. Аз санда жана аз изилделген түр.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Республиканын түндүк-чыгыш жагында жашайт [3]. Уялоо учурунда Ысыккөлдүн батыш жээктеринде, Атбашы, Нарын дарыяларынын жана Кочкор өрөөнүндө кездешет. Кышында жана күзүндө республиканын башка райондорунда да учурайт [92].

Жашаган аймактары. Уялоочу биотоптору таш-шагылдуу 1600-1900 м бийикте караган өскөн жапыз тоолор, айрым жерлерде бадалдар болбойт [3].

Саны. Так маалымат жок, бирок бардык жерлерде саны аз. Кездешкен топтордо бир нече жуптан он чакты жана андан да көп жуп саналат [3].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Негизинен отуруктуу, кээбир жерлерде көчмөндүк кылуучу түр. Уялоочу мезгили марттын аягынан июлдун аягына чейин созулат. Жумурткасын марттын аягынан тартып бүт апрель бою тууйт. Айрым жуптар мүмкүн жумурткаларын бир жылда эки жолу тууйт. Уясында 3, чанда эле 2 жумуртка, аны ургаачысы менен эркеги алмак-салмак басып чыгарат, ал бир айга жакын созулат [86]. 2000-жылы 7-апрелде Ысыккөлдүн батыш жээгинде эрте чыккан тыбыт түктүү балапандар табылган. Алар адаттагыдай июнь бою кездешет [92]. Чөл өсүмдүктөрүнүн кайчылаш гүлдүүлөр, чанактуулардын майда уруктары менен азыктанышат. Мезгил-мезгили менен суу ичкенге бир топ аралыкка учушат, чоңдору балапандарына жемсөөсүнө суу алып келип беришет [57].

Чектөөчү факторлор. Жашаган жерлеринде малдын оттошу, иттер балапандарын жеп жоготушу жана браконьерлик.

Көбөйтүү (колдо багуу). Казакстан жана Россиянын зоопарктарында мезгил-мезгили менен багылат. 2000-жылы 3-5 күндүк балапандарды багуу жүргүзүлгөн. 2000-жылы 7-апрелде салмагы 23 жана 31 гр. эки балапандар табылган. Колго багылып, 3 жыл жашаган. Жүргүзүлгөн байкоого караганда колго кармоого алардын жакшы ыңгайланышы белгилүү, ошондуктан аларды колдо көбөйтсө болот [92].

Уюштурулган коргоо аракеттери. Республикада мергенчиликтин эрежесине ылайыктуу булдурукту атууга тыюу салынган. 1975-жылдан тартып өзгөчө коргоочу түрлөрдүн тизмесине киргизилген [86].

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Уялоочу территорияларга мал жаюуга тыюу салынат. Браконьерлик менен күрөш жүргүзүү жана түрдү коргоо боюнча пропаганданы кеңири жүргүзүү.

Саджа

Syrrhaptes paradoxus (Pallas, 1773)

Статус: *V категория, Vulnerable, VU: R,* Монотипичный вид.

Распространение общее и в стране. Обитает в северо-восточной части республики. [3] На гнездовании встречается на западном побережье оз.Иссык-Куль, в долинах рек Ат-Баши и Нарын, встречается также в Кочкорской котловине. В зимнее и осеннее время нередко встречается в других районах республики [92]

Места обитания. Гнездовым биотопом являются широкие каменисто-щебнистые плоскогорья на высоте 1600-1900м. н. у. м., с кустиками караганы, анабазиса и солянок, а в некоторых случаях совершенно без кустарниковой растительности [3].

Численность. Точных данных нет, но всюду низкая. Во встреченных стаях насчитывается от 4-6 до двадцати и более особей [3].

Образ жизни (жизненные циклы). В основном оседлая, местами кочующая птица. Период гнездования сильно растянут, с конца марта до конца июля. Откладка яиц начинается рано: с конца марта и весь апрель. Возможно, некоторые пары откладывают яйца дважды в год. В кладке три, редко два яйца. Насиживание около месяца, в насиживании принимают участие как самка так и самец.[86] Наиболее ранние пуховые птенцы были найдены на западном побережье оз. Иссык-Куль -7 апреля 2000г. Обычно птенцы встречаются весь июнь [92]. Питаются мелкими семенами пустынных растений: крестоцветных, бобовых, бурачниковых. Регулярно летают на водопой, иногда на значительные расстояния, птенцам взрослые птицы приносят воду в зобу [57].

Лимитирующие факторы. Выпас скота, пастушеские собаки, которые уничтожают молодняк, и браконьерство.

Разведение (содержание в неволе). Птицы периодически содержатся в зоопарках Казахстана и России. Выращивание птенцов с 3-5 дневного возраста было проведено нами в 2000г. Два птенца были найдены 7.04.2000 года их вес был 23 и 31 гр. В неволе птицы прожили 3 года. По проведенным наблюдениям выявлена хорошая адаптация к содержанию в неволе, возможно разведение [92].

Меры охраны существующие. Правилами охоты отстрел саджи в республике запрещен. С 1975 года внесена в список особо охраняемых видов [86].

Меры охраны рекомендуемые. Запрет выпаса скота на гнездовых территориях. Усиление борьбы с браконьерством и широкая пропаганда охраны вида.

Pallas's Sandgrouse

Syrrhaptes paradoxus (Pallas, 1773)

Status: *V category, Vulnerable, VU: R.* Monotypic species. Breeds in western part of Issyk-Kul Region, valleys of Kochkor, At-Bashi and Naryn Rivers. In winter time spreads around the country. Nesting site is stone-detritus deserts in a range between 1,600-1,900 m (5,200-6,200 feet) above sea level, next to *Caragana* and other scrubs. Data on numbers are scarce and irregular. Flocks observed had been consisted of from several to dozens pairs. Lays 3, rarer 2, eggs, incubates for a month, both sexes share domestic duties. First nestlings were recorded on April 7, 2000. Usually nestlings are recorded in June. Uses for food the plant seeds. Overgrazing, domestic dogs and poaching are major limiting factors. There is successful case of holding Sandgrouse in captivity. Two chicks were taken from the nest and kept for 3 years. The birds demonstrated a good adaptation to the captivity; there are good chances to breed them in future. Included into Kyrgyz Red Book of 1985, hunting is prohibited in the country. It is recommended to cease grazing at nesting sites, fight with poachers and increase public awareness.

Актөштүү карабоор

Pterocles alchata (Linnaeus, 1758)

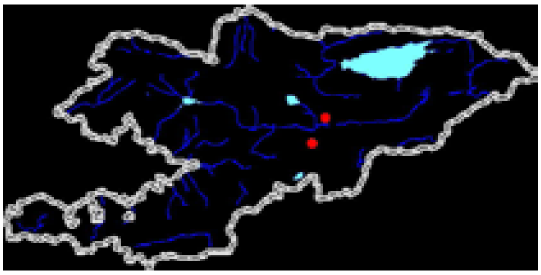

Көгүчкөн сымалдар – Columbiformes – Голубеобразные
Кара боорлор – Pteroclidae – Рябковые

Статусу: *VI категория, Near Threatened, NT: R* Аз сандуу түр, аз изилденген. *P.a.caudatus* (S.G. Gmelin, 1774) түрчөсү кездешүүдө.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Түштүк Европа, Кичи, Алдынкы жана Орто Азия. Кыргызстандын территориясында Нарын областында жана Атбашы дарыясынын жайылмасында учуп өтүү мезгилинде гана кездешет [92].

Жашаган аймактары. Башка кара боорлорго караганда кумдуу жерлер менен көбүрөөк байланышкан. Көпчүлүк учурда чополуу жана шор жерлер менен кезектешип турган дөңдүү кумдарда жашайт. Сууга жакын жерлерде уялайт [86]

Саны. Так маалымат жок, бирок бардык жерде аз санда.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Жазда марттын аягында апрелдин башында кездешет. Колония болуп уялайт, уясын кумдуу дөңдүн жантаймасында же чополуу жерлерде, көбүнчө өсүмдүктөрдүн көлөкөсүндө салышат. Бир басканга 2-3 жумуртка тууйт. Ата-эне экөө тең 21-23 күн басышат. Балапандары чоңойгондо үйбүлөлөр чогулуп көчүшөт [86]

Чектөөчү факторлор. Изилденген эмес.

Көбөйтүү (колдо багуу). Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Атайын коргоо иш-аракеттери иштелип чыккан эмес.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Түрдү коргоону пропагандалоо.

Белобрюхий рябок

Pterocles alchata (Linnaeus, 1758)

Статус: *VI категория, Near Threatened, NT: R***.** Вид с низкой численностью, малоизученый. В Кыргызстане обитает подвид *Pterocles alchata caudacutus* (S.G. Gmelin, 1774).

Распространение общее и в стране. Южная Европа, Малая Передняя и Средняя Азия. В пределах Кыргызстана встречается только на пролете в Нарынской области и пойме р. Ат-Баши. [92].

Места обитания. Более других рябков этот связан с песчаными пространствами. Обитает преимущественно в бугристых песках, которые чередуются с глинистыми и солончаковыми участками. Гнездится в непосредственной близости от воды. [86]

Численность. Точных данных нет, но всюду низкая.

Образ жизни (жизненные циклы). Весной встречается в конце марта – начале апреля. Гнездится колониями, гнезда устраивает на склонах песчаных бугров или на глинистых площадках, обычно в тени растений. В кладке 2-3 яйца. Насиживают оба родителя 21-23 дня. Семьи с подросшими птенцами объединяются и кочуют [86].

Лимитирующие факторы. Не изучены.

Разведение (содержание в неволе). Данных нет

Меры охраны существующие. Специальные охранные мероприятия не разработаны.

Меры охраны рекомендуемые. Шире пропагандировать охрану вида.

Pin-tailed Sandgrouse

Pterocles alchata (Linnaeus, 1758), ssp. *caudatus* (S.G. Gmelin, 1774)

Status: *VI category, Near Threatened, NT: R*. Species with a law numbers, scantily explored. Recorded during migrating season in Naryn oblast and At-Bashi River valleys. Prefers sandy habitats, breeds next to water. No data on numbers are available. Lays 2-3 eggs, incubates for 21-23 days, both parents are responsible for domestic duties. Limiting factors are not investigated. No data on holding in captivity. It is recommended to increase public awareness about the species protection.

Чыгыш карабоор

Pterocles orientalis (Linnaeus, 1758)

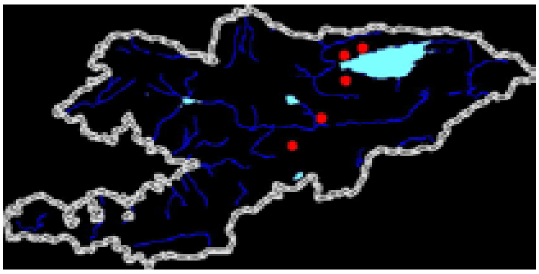

Көгүчкөн сымалдар – Columbiformes – Голубеобразные
Кара боорлор – Pteroclidae – Рябковые

Статусу: *VI категория. Near Threatened, NT.* Аз сандуу, аз изилденген түр. Кыргызстанда *Pterocles orientalis arenarius* (Pallas, 1775) түрчөсү кездешет.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Пиреней жарым аралы, Африка, Кичи, Алдыңкы, Орто Азия, Түштүк Казакстан жана Кавказ сырты. Республикабыздын түндүк-чыгыш бөлүгүндө жашайт. Уялоодо Ысыккөлдүн батыш жээгинде, Атбашы жана Нарын дарыяларынын өрөөндөрүндө, ошондой эле Кочкор ойдуңунда кездешет [92].

Жашаган аймактары. Уялоочу биотоп болуп деңиз деңгээлинен 1500 м бийиктиктен 2000 м бийиктикке чейинки чополуу, кемпир муштум, төө куйрук жана баялыш өскөн тайпак тоолор, кээбир учурларда бадалсыз жерлер эсептелет. Кыл куйруктан айырмаланып, тоо-этектеринде аз өсүмдүктүү чоң эмес түздүктөрдө уялоону артыксынтат [92].

Саны. Так маалымат жок, бирок бардык жерде саны төмөн. Кездешкен үйүрлөрдө бир нече жуптан ондогон жупка чейин жана андан көбүрөөк болот [92].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Жазында эрте келет, марттын ортосунда эле кездешет. Учуп өтүү апрелдин ортосуна чейин уланат. Уялоого салыштырмалуу кеч киришишет, көбөйүү маалы абдан чоюлган. Бул кайталап жумуртка туушу менен түшүндүрүлөт [86]. Үч, кээде эки жумуртка тууйт. Негизинен ургаачысы басат, эркеги аз убакытка гана аны алмаштырып турат. Балапандарына экөө тең кам көрөт. Суугa жубу менен же топтошуп учуп барышат, балапандарына сууну жемсөөсүндө алып келишет [92]. Азыктануусунун негизин чөл өсүмдүктөрүнүн уруктары түзөт, бүчүрлөрдү жешет, күзүндө жыйналган жана мал тебелеген талааларда да азыктанышат [86].

Чектөөчү факторлор. Жашаган аймактарында мал жайуу, жаш карабоорлорду жок кылуучу чабандардын иттери жана браконьерчилик.

Көбөйтүү (колдо багуу). Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Атайын коргоо иш-аракеттери иштелип чыккан эмес.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Уялоо аймактарында мал жаюуга тыюу салуу. Браконьерликке каршы күрөшүүнү күчөтүү, түрдү коргоону кеңири пропагандалоо.

Чернобрюхий рябок

Pterocles orientalis (Linnaeus, 1758)

Статус: *VI категория, Near Threatened, NT.* Вид с низкой численностью, малоизученый. В Кыргызстане обитает подвид *Pterocles orientalis arenarius* (Pallas, 1775).

Распространение общее и в стране. Пиренейский полуостров, Малая Африка, Малая, Передняя, Средняя Азия, Южный Казахстан и Закавказье. Обитает в северо-восточной части республики. На гнездовании встречается на западном побережье оз.Иссык-Куль, в долинах рек Ат-Баши и Нарын, встречается также в Кочкорской котловине [92].

Места обитания. Гнездовым биотопом являются глинистые предгорные плоскогорья на высоте от 1500 до 2000 м. н. у. м., с кустиками караганы, анабазиса и солянок, а в некоторых случаях совершенно без кустарниковой растительности. В отличии от саджи предпочитает гнездиться в предгорно-адырной зоне на небольших ровных участках со скудной растительностью [92].

Численность. Точных данных нет, но всюду низкая. Во встреченных стаях насчитывается от нескольких до двадцати и более особей [92].

Образ жизни (жизненные циклы). Весной прилетают рано, встречаются уже в середине марта. Пролет проходит почти месяц до середины апреля. К гнездованию приступают сравнительно поздно, период размножения сильно растянут, это объясняется повторными кладками [86]. В кладке три яйца, иногда два. Насиживает в основном самка, самец заменяет ее на непродолжительное время. Ухаживают за птенцами оба родителя. На водопой летают парами или небольшими стаями, птенцам воду приносят в зобу.[92] Основу питания составляют семена пустынных растений, иногда птицы поедают побеги, осенью нередко кормятся на убранных, стравленных скотом полях [86].

Лимитирующие факторы. Выпас скота в местах обитания, пастушеские собаки, которые уничтожают молодняк и браконьерство.

Разведение (содержание в неволе). Данных нет.

Меры охраны существующие. Специальные охранные мероприятия не разработаны.

Меры охраны рекомендуемые. Запрет выпаса скота на гнездовых территориях. Усиление борьбы с браконьерством и широкая пропаганда охраны вида.

Black-bellied Sandgrouse

Pterocles orientalis (Linnaeus, 1758), ssp. *arenarius* (Pallas, 1775)

Status: *VI category, Near Threatened, NT.* Species with low numbers, scantily explored. Breeds in western part of Issyk-Kul oblast, valleys of Kochkor, At-Bashi and Naryn Rivers. Prefers clay uplands within the range 1,500-2,000 m (4,900-6,600 feet) above sea level with scarce scrubs. No systematic data on numbers are available. Flocks recorded had consisted of from several birds to dozen and more pairs. Arrives in the mid of March, migrates till mid of April. Lays 3, sometimes 2 eggs. Female predominantly incubates, sometimes male replace her, and both sexes take care of nestlings. Uses for food the plant seeds, often in the fields. Limiting factors are overgrazing, domestic dogs, and poaching. No data on holding in captivity. There are no protection measures foreseen. It is recommended to limit cattle grazing around nesting sites, fight with poachers and increase public awareness.

Актөштүү көгүчкөн

Columba leuconota Vigors, 1831

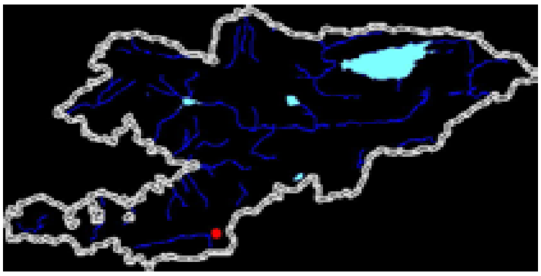

Көгүчкөн сымалдар – Columbiformes – Голубеобразные
Көгүчкөндөр – Columbidae – Голубиные

Статусу: *VII, Least Concern, LC***.** Кыргызстандын фаунасында уруунун 6 түрүнөн бирөө.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Памир-Алай, Гималай, Тибет. 1985-жылы Кыргызстанда Алай өрөөнүнүн чыгышында жашашы айкын болгон. Ошол эле жерде 1999-жылы 3 куштун болушу билинген [76-94].

Жашаган аймактары. Бийик тоолордун аска-зоолору, 3 мин м жогоруу.

Саны. Сейрек кездешет, саны белгисиз.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Кыргызстанда изилделген эмес.

Чектөөчү факторлор. Белгисиз.

Көбөйтүү (колдо багуу). Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. 1985-жылы Кыргызстандын Кызыл китебине киргизилген. Тажикстандын Кызыл китебине жазылган.Аңчылык кылууга тыюу салынган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Санын эсепке алуу, коргоо максатына ылайык уялоочу жерлерин тактап билүү. Эл арасына түрдү сакташ үчүн пропаганда жүргүзүү. Түрдү коргош үчүн уялоочу жерлерине ӨКЖА уюштуруу. Ареалын, санын жана биологиясынын өзгөчөлүктөрүн изилдөө.

Белогрудый голубь

Columba leuconota Vigors, 1831

Статус: *VII, Least Concern, LC.* Один из шести видов рода в фауне Киргизии. Обитает номинативный подвид *Columba leuconota* Vigors, 1831.

Распространение общее и в стране. Памиро-Алай, Гималаи, Тибет. В Киргизии достоверно установлено обитание в восточной части Алайской долины в 1985 г. [76, 94].

Места обитания. Скалистые горы в высокогорье, на высоте выше 3 тыс. м.

Численность. Очень редок. Возможно, появляется спорадически в различных частях ареала. В июне 1985 г. за 5 дней в восточной части Алайской долины (вост. Кызылсуу) встречено 5 птиц, 4 из них – в ущелье Нуры, 1 – по Коксу. 14 июня 1983 г. отмечена одиночная птица на перевале Аккыя в 200 км на северо-восток от Нуры [76, 94].

Образ жизни (жизненные циклы). 14 июня 1985 г. в каньоне правого притока р.Нура (Чоналайский хр.) найдено гнездо на скальном уступе с 2 яйцами, с которого слетела насиживавшая птица. [94]. Гнездо сооружено из корешков трав, толщина более 10 см, что может свидетельствовать о неоднократном использовании для гнездования.

Лимитирующие факторы. Не известны.

Разведение (содержание в неволе). Данных нет.

Меры охраны существующие. Охота запрещена.

Меры охраны рекомендуемые. Не установлены. Необходимо провести исследования по выявлению ареала, численности и особенностей биологии в предполагаемых местообитаниях.

Snow Pigeon

Columba leuconota (Vigors, 1831), ssp. *leuconota* (Vigors, 1831)

Status: *VII, Least Concern, LC.* Occurs in Pamir-Alai Mountainous System. Prefers rocky habitats in highlands. Rare species, no data on numbers and nesting biology are available. There is no also information on limiting factors and breeding in captivity. Included in Kyrgyz Red Book of 1985. It is recommended to research and identify area, numbers and nesting biology of the species.

Эверсманндын к#гүчк#нү

Columba eversmanni Bonaparte, 1856

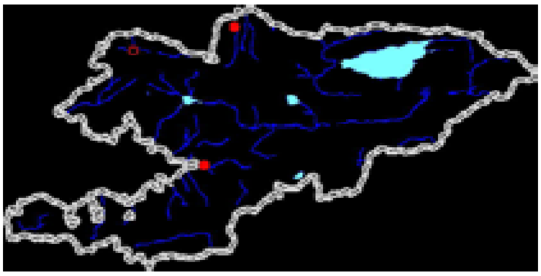

Көгүчкөн сымалдар – Columbiformes – Голубеобразные
Көгүчкөндөр – Columbidae – Голубиные

Статусу: *V категория, Vulnerable, VU, A2bcd+3bcd*. Кыргызстандын фаунасында уруунун 6 түрүнүн бири. Монотиптүү түр.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Казакстан, Өзбекстан, Тажикстан, Афганистан жана Пакистан, Кашкар, Кашмир жана Ладак. Кыргызстанда Чүй, Талас өрөөнүндө жана Ферганада кездешет. XX кылымдын аягында Чүй жана Аксуу дарыяларынын жээктериндеги жарларда уялаган. 2003-жылы Фергана тоо кыркаларынын этектеринде Көкарт дарыясынын жарлуу жээктеринде уялашы байкалган.

Жашаган аймактары. Дарыяларын жээктерине уяшалат [2].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Чүй өрөөнүндө Чүй жана Аксуу дарыяларында уялоосу белгилүү [75]. Дарактардын коңулдарына, эски имараттарга да уя салышы мүмкүн. Уясында 2 жумуртка. Балапандарын экөө тең багат. Бир жайдын ичинде экөө тең балапандарын 2-3 жолу чыгарууга жетишет. Өсүмдүктөрдүн жана маданий кылкандуу өсүмдүктөрдүн уруктары менен азыктанышат. Күзүндө август-сентябрда учуп кетишет. Иран, Афганистан жана Индостандын түндүк жагында кышташат.

Чектөөчү факторлор. Аңчылык кылуу куштардын тизмесине киргендиктен, такталган эмес.

Көбөйтүү (колдо багуу). Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Казакстандын Кызыл китебине киргизилген.Түрдү сактап калыш үчүн атайын колдонгон чаралар жок. Спорттук аңчылык жүргүзүү.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Аңчылыкка кирүүчү түрлөрдүн тизмесинен алып салуу.Азыркы таралышын жана санын билүү үчүн изилдөөлөрдү жүргүзүү. Түрдү сактоого керектүү чараларды иштеп чыгуу.

Бурый голубь

Columba eversmanni Bonaparte, 1856

Статус: *V категория, Vulnerable, VU, A2bcd+3bcd***.** Уязвимый. Один из шести рода в фауне Киргизии, имеющий преимущественно центрально-азиатский ареал. Монотипичный вид.

Распространение общее и в стране. Казахстан, Узбекистан, Таджикистан, Афганистан, Пакистан, Кашгария, Кашмир и Ладак. В Кыргызстане встречается по Чуйской и Таласской долинам и в Приферганье. В конце 20 века гнездился по береговым обрывам рек Чу и Ак-Су. В 2003 году встречен по обрывистым берегам реки Кек-Арт в предгорьях Ферганского хребта.

Места обитания. Речные обрывы по низкогорным долинам [2]. Может гнездиться в дуплах деревьев.

Численность. В начале семидесятых годов 20 века был довольно многочисленнен на осеннем пролете в Чуйской долине. В последние годы в Чуйской долине на гнездовье не встречен. Численность в республике не известна. Падение численности отмечено также в Казахстане.

Образ жизни (жизненные циклы). В Чуйской долине гнездился в речных обрывах Чу и Ак-Су [75]. Может гнездиться в дуплах деревьев и заброшенных строениях. В кладке 2 яйца. Птенцов выкармливают оба родителя. За лето пара может выводить птенцов два раза. Питается семенами растений и культурных злаков. Осенью отлетают в августе-сентябре. Зимуют в Иране, Афганистане и на севере Индостана.

Лимитирующие факторы. Не установлены. Отрицательно влияет на численность охота в местах гнездования и пролета и разрушение мест гнездования. Падение численности возможно связано с хищничеством майны, широко распространившейся в последние 30 лет.

Разведение (содержание в неволе). Сведений нет.

Меры охраны существующие. Специальных мер по охране вида нет.

Меры охраны рекомендуемые. Провести исследования по выявлению современного распространения и численности. Разработать меры по сохранению вида.

Pale-backed Pigeon, Yellow-eyed Pigeon

Columba eversmanni Bonaparte, 1856

Status: *V category, Vulnerable, VU, A2bcd+3bcd.* Monotypic species. Breeds in Chu, Talas and Fergana Valleys. Prefers river precipices in lowlands. Can nest in hollows of tree-trunk. It was numerous species during autumn migration in Chu Valley in the past. No data on numbers are known nowadays. It has been declining in Kazakhstan. Lays 2 eggs, both parents take care of the eggs and nestlings. Can breeds twice for a summer time. uses for food the plant seeds. Departs in August-September. Limiting factors are unknown but the most probably, hunting after Pigeons during nesting time and Mynah’s activities lead to decrease in numbers. No data on holding in captivity are available. So far, there are no protection measures undertaken. It is recommended to develop such measures and research a current distribution of the species.

Чоң үкү

***Bubo bubo* (Linnaeus, 1758)**

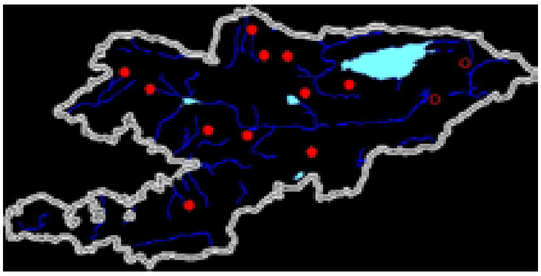

Үкү сымалдар – **Strigiformes** – **Совообразные**
Үкүлөр – **Strigidae** – **Совиные**

Статусу: *VII категория. Least Concern, LC.* Кыргызстанда *Bubo bubo hemachalanus* Hume, 1873 түрчөсү жашайт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Европа, Түндүк Африка, Азия – түндүктөн токойдун чегине чейин, түштүктөн Түндүк Аравия, Индостан жана Индокытайга чейин. Кыргызстанда Ысыккөлдө, Каракужурда, Атбашыда, Соңкөл жана Аксай өрөөндөрүндө, Кыргыз, Алай жана Чаткал тоо кыркаларында уялайт [2, 56]. Чоң үкүнүн жаңы түктөрү Төлөк айылынын (Чүй өрөөнү) тегерегинде 2002-жылдын июнь айында табылган [59]. Бул чоң үкүнүн ушул жерде уялоосун болжолдоого мүмкүндүк берет. Сасык жумурткасы бар ташталган уя Алабука айылынын тегерегинде (Жалалабат обл.) табылган [55].

Жашаган аймактары. Кыргызстанда жай мезгилинде анда-санда тоолуу-токойлуу ландшафттарда кездешет. Аскалуу жерлерди, чополуу жарларды жана үңкүрлөрдү артыксынтат. Кышында көпчүлүк учурда тоо арасындагы өрөөндөргө түшөт, эл отурукташкан жерлерде кездешет. Ылайыктуу азыгы болгон кезде бийик тоолордо кыштайт [56].

Саны. Белгисиз, бирок бардык жерде сейрек. Ошентсе да, Янушевич ж.б. [57] чоң үкүнү тоодо адатта кездешүүчү канаттуу катары белгилейт (саны боюнча маалымат жок).

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Отурукташкан канаттуу, кышында маанилүү эмес вертикалдуу миграцияларды жасайт. 2-5 жумуртканы апрелде тууйт, ургаачысы 33-35 күн басат [57]. Балапандары апрелдин аягында – майдын башында чыгат да, үч ай бою уялоо аймагында калат. Азыктануусунун негизи – майда сүт эмүүчүлөр (чычкандар, момолойлор), кээде канаттуулар (таандар, майда таранчы сымалдар ж.б.).

Чектөөчү факторлор. Чоң үкүнүн саны олуттуу деңгээлде коёндун санынан көзкаранды: депрессия жылдары чоң үкүнүн саны да азаят. Жергиликтүү калк чоң үкүнүн түктөрүн улуттук кийимдерди кооздоо, тумарларды жасоо үчүн колдонушат [23]: балапандарды уяларынан алышат, чоңдорун кармашат. Чоң үкүлөрдүн ЛЭП өткөргүчтөрүндө, автоунаалардын алдында калып өлгөн учурлары белгилүү.

Көбөйтүү (колдо багуу). КМШнын зоопарктарында чоң үкүлөр бир катар жылдар бою ийгиликтүү көбөйүүдө [58].

Уюштурулган коргоо аракеттери. Чоң үкү Сарычелек, Чаткал, Нарын, Каракол, Чоңкемин, Кыргызата ж.б. коруктарынын жана улуттук парктарынын территориясында жашайт. Казакстандын Кызыл китебине катталган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Атайын чоң үкүлөрдү өстүрүүчү жайларды түзүү, түктөрдү тирүү үкүлөрдөн алуу, жергиликтүү калктын арасында түрдү сактоо боюнча түшүндүрүү иш-аракеттерин жүргүзүүнү күчөтүү.

Филин

Bubo bubo (Linnaeus, 1758)

Статус: *VII, Least Concern, LC.* В Кыргызстане обитает *Bubo bubo hemachalanus* Hume, 1873

Распространение общее и в стране. Европа, Северная Африка, Азия – до границы леса на севере и до Северной Аравии, Индостана и Индокитая на юге. В Кыргызстане гнездится в Прииссыккулье, Кара-Куджуре, Ат-Баши, долинах Сон-Куля и Ак-Сая, Кыргызском, Алайском и Чаткальском хребтах. [2,5,6]. Свежие перья филина обнаружены в окрестностях с.Тюлек (Чуйская долина) в июне 2002 г. [5,9], что позволяет предположить здесь его гнездование. Покинутое гнездо с яйцом-болтуном обнаружено в окр. с. Алабука (Джалал-Абадская обл) [55].

Места обитания. В Кыргызстане в летнее время спорадично встречается в горно-лесных ландшафтах, предпочитая участки с наличием скал и глинистых обрывов, пещер. Зимой часто спускается в межгорные долины, встречаясь и у населенных пунктов, хотя при наличии пищевой базы, остается зимовать в высокогорьях [56].

Численность. Неизвестна, везде редок, хотя Янушевич и др. [57] определяют филина как обычную в горах птицу (без данных по численности).

Образ жизни (жизненные циклы). Практически оседлая птица, зимой нередко совершающая незначительные вертикальные миграции. В условиях гор откладка яиц в апреле, количество яиц в кладке 2-5, насиживает самка в течение 33-35 дней [57]. Птенцы появляются в конце апреля - начале мая и в течение трех месяцев остаются на гнездовом участке. Основа питания – мелкие млекопитающие (зайцы, мыши, полевки), реже птицы (галки, мелкие воробьиные и др.)

Лимитирующие факторы. В годы депрессии численности зайца уменьшается и численность филина. Перья филина используются местным населением для украшения национальных костюмов, и изготовления талисманов [23]. Известны случаи гибели филинов на проводах ЛЭП, под колесами машин.

Разведение (содержание в неволе). В некоторых зоопарках СНГ филины успешно размножаются в течение ряда лет [58].

Меры охраны существующие. Филин обитает на территории нескольких заповедников и национальных парков: Сарычелекский, Бешаральский, Нарынский, Каракольский, Чонкеминский, Кыргызатинский и др.

Меры охраны рекомендуемые. Создание питомников для филинов с прижизненным получением перьев, усиление пропаганды идей сохранения вида среди местного населения.

Eurasian Eagle-Owl

Bubo bubo (Linnaeus, 1758), ssp. *hemachanus* (Hume, 1873)

Status: *VII, Least Concern, LC.* Resident bird, breeds in Issyk-Kul oblast, Kara-Kujur, At-Bashi, Kyrgyz, Alai and Chatkal Mountainous Ridges as well as Song-Kul and Aksai Valleys. It may breeds in Chu Valley as well. Prefers mountainous areas with forests next to cliffs, clay precipices, caves. In winter time it moves downward into valleys, close to villages. Although if there is adequate feeding base, it stays in highlands. Exact numbers are unknown. Lays 2-5 eggs in April, female incubates for 33-35 days. Nestlings appear in the end of April – beginning of May. Uses small rodents, hares, birds for food. Eurasian Eagle-Owl numbers depend on those of hare, there is a correlation between the two numbers. The bird feathers are used to decorate traditional folk costumes and making talismans, that is why adult and nestlings are subject for captivity. Another limiting factor is death at electricity poles and wires because of car accidents. There are successful cases of captivity breeding in Almaty. The Owl occurs in protected areas of Kyrgyzstan, included in Kazakh Red Book. It is recommended to breed them in captivity in order to get feathers from live birds, increase pubic awareness.

Мыкый үкү

Strix aluco Linnaeus, 1758

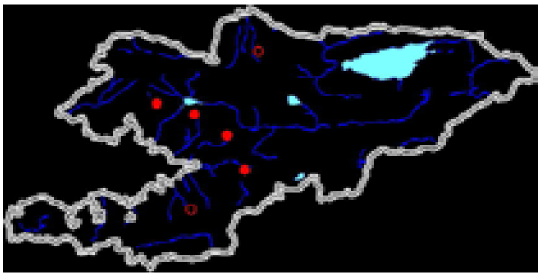

Үкү сымалдар – Strigiformes – Совообразные
Үкүлөр – Strigidae – Совиные

Статусу: *VII категория. Least Concern, LC.* Кыргызстанда *Strix aluco harmsi* (Zarudny, 1911) түрчөсү жашайт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Уялоо ареалы үзгүлтүктүү жана Европанын, Азиянын жана Түндүк-Батыш Африканын чегинде жатат, түндүктөн Норвегияга, Швецияга, Санкт-Петербургга, Ишимге чейин, түштүктөн Түркияга, Түндүк Иранга чейин, андан ары мыкый үкү Чыгыш Иранда жана Батыш Афганистанда жок да, чыгышты көздөй Түркстанда, Батыш Тяньшанда, Пакистанда, Индияда, Кытайда жана Кореяда кездешет [45]. Кыргызстанда адатта Чаткал жана Фергана тоо кыркаларынын жаңгак токойлорунда, кээде Чүй өрөөнүндө кездешет [2]. Кыш мезгилинде Гүлчөдө жана Өзгөндө кездешкендиги жөнүндө маалымат бар.

Жашаган аймактары. Токой канаттуусу, Кыргызстандын шартында эски жаңгак токойлорун артыксынтат.

Саны. Белгисиз.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Кыргызстанда көбөйүү убактысы аныкталган эмес. Казакстандын коңшу райондорунда көбөйүү маалындагы үндөр майдын аягында, ал эми июлдун башында уча алган балапандар белгиленген. 2-6 жумуртка тууйт, 30 күн басат, бир айдан кийин балапандар уяны таштайт да, көпкө чейин уялоо аймагында болушат [45]. Азыгы ар түрдүү: майда сүт эмүүчүлөр жана канаттуулар, кээде сойлоп жүрүүчүлөр, жерде-сууда жашоочулар жана коңуздар, бирок негизги бөлүгүн майда кемирүүчүлөр момолойлор жана чычкандар, биздин шартта түркстан келемиши түзөт [2].

Чектөөчү факторлор. Көңдөйлүү эски бактарды кыюу, негизги азыгы болгон кемирүүчүлөрдүн депрессиясы.

Көбөйтүү (колдо багуу). Белгисиз.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Мыкый үкү Сарычелек жана Падышата коруктарынын территориясында жашайт.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Токойлордун эски бөлүктөрүндө жасалма көңдөйлөрдү түзүү.

Серая неясыть

Strix aluco Linnaeus, 1758

Статус: *VII, Least Concern, LC.* В Кыргызстане обитает *Strix aluco harmsi* (Zarudny, 1911).

Распространение общее и в стране. Гнездовой ареал разорван и лежит в пределах Европы Азии и Северо-Западной Африки, на севере до Норвегии, Швеции, Санкт-Петербурга, Ишима, на юге- до Турции, Северного Ирана, затем перерыв: неясыть отсутствует в Восточном Иране и Западном Афганистане и появляется восточнее: в Туркестане, Западном ТяньШане, Пакистане, Индии, Китае и Корее [45]. В Кыргызстане это обычная птица орехоплодовых лесов Чаткальского и Ферганского хребтов, иногда встречается в Чуйской долине [2]. Есть данные о зимних встречах из Гульчи и Узгена.

Места обитания. Лесная птица, в условиях Кыргызстана предпочитает старые захламленные орехоплодовые леса.

Численность. Неизвестна.

Образ жизни (жизненные циклы). Сроки размножения в Кыргызстане не установлены. В соседних районах Казахстана брачные крики отмечены в конце мая, а в начале июля – уже летные птенцы. Число яиц в кладке 2-6, самка насиживает 30 дней, птенцы через месяц покидают гнездо и долго держатся на гнездовом участке [45]. Пища разнообразная: мелкие млекопитающие и птицы, реже рептилии, амфибии и жуки, но основу питания все же составляют мелкие грызуны: полевки и мыши, в наших условиях и туркестанские крысы [2].

Лимитирующие факторы. Вырубка старых лесов с дуплистыми деревьями, депрессии основных видов питания-грызунов.

Разведение (содержание в неволе). Неизвестно.

Меры охраны существующие. Серая неясыть обитает на территории Сарычелекского и Падышатинского заповедников.

Меры охраны рекомендуемые. Развешивание дуплянок в захламленных старых участках леса.

Tawny Owl

Strix aluco (Linnaeus, 1758), ssp. *harmsi* (Zarudny, 1911)

Status: *VII, Least Concern, LC.* Common bird in walnut forests of Chatkal and Fergansky Mountainous Ridges sometimes occurs in Chu Valley. Wintering birds were seen in Gulcho and Uzgen villages. Data on numbers are unknown. Nesting biology is also not available. In Kazakhstan males display calls are heard in the end of May. Lays 2-6 eggs, female incubate for 30 days, juveniles leave the nest in a month. Uses for food the small rodents and Turkestan Rat. Limiting factors are felling old trees with hollows in tree-trunks, depression of rodents' numbers. No evidence about captivity holding. It is protected in Sary-Chelek and Padysha-Ata zapovedniks (protected areas). It is recommended to hang artificial nests in mature parts of the walnut forests.

Акканаттуу тоңкулдак

Dendrocopos leucopterus (Salvadori, 1870)

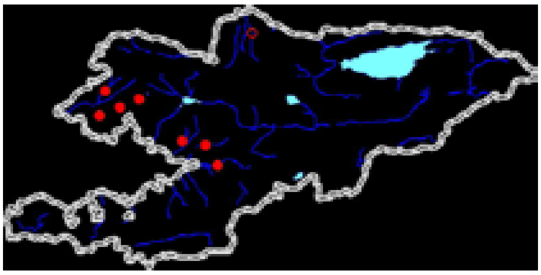

Тоңкулдак сымалдар – Piciformes – Дятлообразные
Тоңкулдактар – Picidae – Дятловые

Статусу: *VII, Least Concern, LC.* Монотиптүү түр [47].

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Ички Азиянын Орто жана Батыш бөлүгү. Батыш Узбойдон, Арал деңизинин түштүк жана чыгыш жээктеринен чыгышты карай Богдошань тоо кыркасына жана Лобнор көлүнө чейин. Түндүктөн Сырдарыянын чатына, Чунун ылдый жагына, Балхаштын түштүк жээгине, Борохоро тоо кыркаларына чейин. Түштүктү көздөй Копетдагдын этегине, Паропамиздин этегине, Гиндикуштун түндүк тоо этегине, Алтынтаг тоо кыркаларынын түндүк этегине чейин [7, 43]. Кыргызстанда кээде Нарын жана Атбашы дарыяларынын жайылма токойлорунда, Кыргызстандын түштүгүндөгү жаңгак токойлорунда көбүрөөк кездешет. Алай жана Фергана тоо кыркаларында, Бишкекте кездешкен [2, 16].

Жашаган аймактары. Жалбырактуу токойлордо жашайт. Бийик тоолорго деңиз деңгээлинен 2800 м бийиктикке чейин көтөрүлөт.

Саны. Системдүү маалымат жок. Жаңгак токойлорунда жана Фергана тоо кыркаларынын жана өрөөнүнүн бактарында адатта кездешүүчү канаттуу (1-3 особ/кв.км) [48].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Отурукташкан түр. Уялоо биологиясы боюнча маалымат үзгүлтүктүү. Жалбырактуу бактардын көңдөйлөрүндө уялайт, жупташуу апрелдин ортосунда жүрүшү мүмкүн. Жумуртка туу мезгили белгисиз. Чоңдорунан айырмаланбаган жаш канаттуулар токойдо июлдун ортосунда кездешет. Өзгөчө зыяндуу курт-кумурскалар менен, жаңгактын данеги жана жапайы данектүү өсүмдүктөрдүн мөмөсү менен азыктанат [2].

Чектөөчү факторлор. Уялоого ылайыктуу көңдөйлүү эски бактарды контролсуз браконьердик кыюуу.

Көбөйтүү (колдо багуу). Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргызстанда бул түрдү коргоо боюнча атайын чаралар колдонулган эмес.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Санитардык иш-аракеттерди жүргүзүүдө дагы эски бактарды контролсуз кыюууну чектөө, токойдун климакстык стадиядагы бөлүктөрүндө кичи заказниктерди түзүү. Биотехникалык иш-аракеттерди орнитологдор менен макулдашуудан кийин жүргүзүү.

.

Белокрылый дятел

Dendrocopos leucopterus (Salvadori, 1870)

Статус: *VII, Least Concern, LC.* [47]. Монотипичный вид [47].

Распространение общее и в стране. Средняя и западная части Внутренней Азии. От западного Узбоя, южного и восточного побережий Аральского моря к востоку до хребта Богдошань и оз. Лобнор. К северу до устья Сырдарьи, низовий Чу, южного побережья Балхаша, хребта Борохоро. К югу до подножий Копетдага, северного подножия Паропамиза, северного подножия Гиндукуша, северного подножия хребта Алтынтаг [7, 43]. В Кыргызстане изредка встречается в пойменных лесах рек Нарын и Ат-Баши, более многочислен в орехово-плодовых лесах на юге Кыргызстана, встречался на Алайском и Ферганском хребтах [2, 16], в г. Бишкек.

Места обитания. Обитает в лиственных лесах. Поднимается высоко в горы до 2800 м н.у.м.

Численность. Системных сведений нет. Обычен в орехо-плодовых лесах и садах Ферганского хребта и долины (1-3 особи/кв. км) [48].

Образ жизни (жизненные циклы). Оседлый вид. Сведения по гнездовой биологии отрывочны. Гнезда устраивает в дуплах лиственных деревьев, спаривание происходит, по-видимому, в середине апреля. Период кладки яиц неизвестен. Молодые птицы, неотличимые от взрослых, встречаются в лесу в середине июля. Питается в основном насекомыми, особенно вредителями леса, нередко – ядрами ореха и плодами диких косточковых [2].

Лимитирующие факторы. Бесконтрольная браконьерская вырубка старых деревьев с подходящими для гнездовья дуплами.

Разведение (содержание в неволе). Сведений нет

Меры охраны существующие. Специальные меры охраны не предпринимались.

Меры охраны рекомендуемые. Ограничить бесконтрольную вырубку старых деревьев, даже в целях санитарных мероприятий, создать минизаказники в частях леса, находящихся в климаксной стадии. Биотехнические мероприятия проводить только по согласованию с орнитологами.

White-winged Woodpecker

Dendrocopos leucopterus (Salvadori, 1870)

Status: *VII, Least Concern, LC.* Monotypic species [47]. Resident bird in walnut forests in the south of Kyrgyzstan, rarer – in floodplain forests of Naryn and At-Bahsi Rivers. Prefers deciduous forests, can occur up to 2,800 m above sea level. No systematic data on numbers. Density of White-winged Woodpecker in walnut forests and orchards is 1-3 individuals per km^2. Nesting biology is unknown. Juveniles are recorded in mid of July. Uses for food the insects, rarer – in nuts, and fruits. Major limiting factor is illegal felling of mature trees with suitable hollows in trunks. No evidence of captivity holding. So far, no special protection measures were undertaken. It is suggested to cease illegal felling of mature trees, even sanitary tree felling needs to be coordinated with ornithologists. It is necessary to establish mini protected areas in climax parts of the forests. [93].

Чоң чаар тонкулдак

Dendrocopos major **(Linnaeus, 1758)**

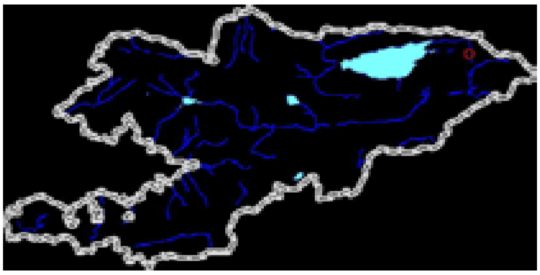

Тоңкулдак сымалдар – Piciformes – Дятлообразные
Тоңкулдактар – Picidae – Дятловые

Статусу: *VI, Near Threatened, NT: R.* Жалпы 18 түрчөлөр белгилүүдө.Кыргызстанда тяньшандык чоң чаар тоңкулдак жашайт - *P.m.brevirostris* (Reichenbach, 1854).

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Чоң чаар тоңкулдак КМШнын батыш чек араларынан тартып, Камчатка жана Сахалинге чейинки территорияда жашайт. Түндүктөн токой-тундрасына жетет, түштүктөн чек арасы Украина, Поволжье, Урал аркылуу өтүп, Иртышка да жетип, Тяньшанга келет. КМШдан тышкары Түндүк-Батыш Африкада, Кичи Азияда, Монголиянын, Кытайдын, Жапандын ж.б. бөлүктөрүндө тараган. 18 анча айырмаланбаган расасы белгилүү [2, 46].

Жашаган аймактары. Кыргызстандын территориясынан эки экземпляр белгилүү: Тескей Алатоодон (Северцев 10.07.1876) жана Кыргыз тоо кыркаларынан (ММУнун зоомузейинин коллекциясы). Биздин коллекцияда чоң чаар тоңкулдактын бир гана коллекциясы бар. ММУ жана РИАнын коллекциясында бул тоңкулдактын 1912-жылдын 22-январынан жана 6-мартынан Текес дарыясынын өрөөнүнөн (Казакстан) 3, ал эми Чыгыш Тяньшандан жана Кытайдан бир нече экземпляры бар. Чыгыш Ысыккөлдүн карагай токойлорунда кездешиши мүмкүн.

Саны. Маалымат жок.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Карагай жана жаңгак токойлорунда жашайт. Негизинен курт-кумурскалар, өзгөчө зыяндуу курт-кумурскалар менен азыктанат

Чектөөчү факторлор. Белгиленген эмес.

Көбөйтүү (колдо багуу). Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Карагай жана жаңгак токойлорунда Жашаган аймактарын коргоо.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Жашаган аймактарын коргоо. Карагай, жаңгак жана жайылма токойлорду бак кыюудан сактоо боюнча биотехникалык иш-аракеттерди жүргүзүү жана токойлорду калыбына келтирүү.

Большой пестрый дятел

Dendrocopos major (Linnaeus, 1758)

Статус: *VI, Near Threatened, NT: R.* Кыргызстан населяет *Dendrocopos major brevirostris*[1] (Reichenbach, 1854). Известно 18 недостаточно различающихся рас.

Распространение общее и в стране. Большой пестрый дятел в пределах СНГ населяет территорию от западных границ до Камчатки и Сахалина. На севере достигает лесотундры на юге граница проходит по Украине, Поволжью, Уралу, доходит до Иртыша, вклинивается в Тянь-Шань. Вне СНГ населяет Северо-Западную Африку, Малую Азию, часть Монголии, Китая, Японии и др. С территории Кыргызстана известно 2 экземпляра: с Теской Алатоо (Северцов 10.07.1876 года) и с Киргизского хребта (коллекция зоомузея МГУ). В нашей коллекции имеется всего один большого пестрого дятла. В коллекциях МГУ и ЗИН РАН имеется 3 экз. этого дятла с долины реки Текес от 22 января и 6 марта 1912 года (Казахстан), а также ряд экземпляров с Восточного Тянь-Шаня в пределах Китая [2, 46].

Места обитания. Возможно встречается в еловых лесах Восточного Прииссыккулья.

Численность. Сведений нет.

Образ жизни (жизненные циклы). Обитает в ельниках и орехо-плодовых лесах. Питается в основном насекомыми, особенно вредителями леса.

Лимитирующие факторы. Не установлены.

Разведение (содержание в неволе). Сведений нет.

Меры охраны существующие. Охрана мест их обитания в еловых и орехо-плодовых лесах.

Меры охраны рекомендуемые. Охрана среды их обитания. Биотехнические мероприятия по охране еловых, орехоплодовых и пойменных лесов от бесхозной вырубки и их воспроизводство.

Great Spotted Woodpecker

Dendrocopos major (Linnaeus, 1758)

Status: *VI category, Near Threatened, NT: R.* Occurrence status is not clear. Two Woodpeckers were collected: one from Issyk-Kul oblast, another one from Kyrgyz Mountainous Ridge. Prefers spruce forests. Data on numbers are unknown. Information about limiting factors is not available. It is proposed to protect suitable for nesting forest habitats against unlimited felling trees.

Узункуйруктуу чымынчы

Terpsiphone paradisi (Linnaeus, 1758)

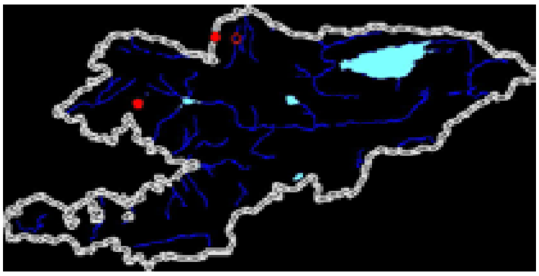

Таранчы сымалдар – **Passeriformes – Воробьинообразные**
Монархтар – **Monarchidae – Монарховые**

Статусу: *VI, Near Threatened: NT: R.*. Кыргызстанда *T.p.leucogaster* (Swainson, 1838) кездешүүдө.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Казакстанда, Өзбекстанда жана Тажикстанда жашайт. Кыргызстанда түрдүн ареалынын чеги чыгыш-түштүктө өтөт. Батыш Тяньшанда, мүмкүн Талас жана Кыргыз тоо кыркаларынын чыгыш жагында кездешет.

Жашаган аймактары. Жалбырактуу токойлор жана бактар, көлмөлөр жана тоолуу дарыялардын жээктери.

Саны. Республикада белгисиз, бирок ага мүнөздүү жерлерде адаттагыдай эле кездешет. Чектелүү территорияларда да таралган.

Чектөөчү факторлор. Браконьерлик, түргө жагымдуу территориялардын кыскарылышы.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Келгин куш, уялоочу мезгили узакка созулат. Майдын экинчи-үчүнчү декадасында уя салышы башталат. Уясында 2-3 жумуртка.

Көбөйтүү (колдо багуу). Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. 1985-жылы Кыргызстандын Кызыл китебине киргизилген. Тажикстандын Кызыл китебине жазылган. Сарычелек жана Бешарал коруктарынын территориясында коргоого алынган. Республиканын территориясында кармоого тыюу салынган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Эл арасына түрдүн уялоочу жерлерин коргоого алуунун зарылчылдыгы жөнүндө пропаганда жүргүзүү. Коргоону күчөтүү, браконьерликке каршы күрөш жүргүзүү. Республикада түрдүн ареалын аныкташ үчүн кошумча изилдөөлөрдү жүргүзүү, санын жана статусун тактап аныктоо.

Райская мухоловка

Terpsiphone paradisi (Linnaeus, 1758)

Статус: *VI, Near Threatened: NT: R.* Один вид семейства Монарховых *MONARCHIDAE* в фауне Киргизии [36]. Обитает подвид *Terpsiphone paradisi leucogaster* (Swainson, 1838).

Распространение общее и в стране. Обитает в Казахстане, Узбекистане и Таджикистане. В Киргизии проходит юго-восточная граница ареала вида. Распространена по Западному Тянь-Шаню, возможно по западной части Таласского и Киргизского хребтов [2].

Места обитания. Обитает в лиственных лесах и садах по берегам водоемов и горных рек.

Численность. В республике не известна, но в подходящих местообитаниях довольно обычная птица. На сопредельных территориях обычная птица.

Образ жизни (жизненные циклы). Период гнездования растянут. В кладке обычно 2-3 яйца.

Лимитирующие факторы. Не известны.

Разведение (содержание в неволе). Данных нет.

Меры охраны существующие. Охраняется в Сары-Челекском и Падышатинском заповедниках, внесена с 1985 г.в Красную книгу Киргизской ССР, а также - Таджикской ССР. Специальные меры по охране не проводятся. Добыча не разрешена.

Меры охраны рекомендуемые. Не разработаны. Нужны дополнительные исследования по установлению ареала вида в республике и определения его численности и природоохранного статуса.

Asian Paradise Flycatcher

Terpsiphone paradisi (Linnaeus, 1758), ssp. *leucogaster* (Swainson, 1838)

Status: *VI category, Near Threatened, NT: R.* Occurs in Western Tien Shan, probably in western part of Talas Mountainous Ridge. Breeds in deciduous forests and orchards along lakes and rivers. No data on numbers are available, although it is quite common bird in suitable habitats. Lays 2-3 eggs. Included into current Kyrgyz Red Book of 1985. It is recommended to conduct additional research on species issues, such as area, distribution, and numbers.

Илимий редакторлор
Научные редакторы
Scientific editors

Шукуров Э.Д.
Касыбеков Э.Ш.

Түзүүчүлөр
Составители
Compilers

Давлетбаков А. Т.

Ursus arctos isabellinus

Катаевский В. Н.

Martes foina, Lynx lynx isabellinus, Cervus elaphus asiaticus, Gazella subgutturoza, Allactaga elater, A. saltator, A. severtzovi

Кумушалиев Б. К.

Lutra lutra seistanica,

Касыбеков Э. Ш.

Otonycteris hemprichi, Tadarida teniotis

Милько Д. А.

Cervus elaphus asiaticus

Остащенко А. Н.

Vormela peregusna, Ovis ammon

Токмергенов Т. З.

Hemiechinus hypomelas, Neomys fodiens, Barbastella leucomelas, Otonycteris hemprichi, Cuon alpinus, Marmota menzbieri

Торопова В. И.

Rhinolophus bocharicus, Rh.hipposideros, Tadarida teniotis, Otocolobus manul, Uncia uncia, Hystrix indica

Сүт эмүүчүлөр

Млекопитающие

Mammals

Түрлөрдүн тизмеси
Список видов
List of Species

КУРТ-КУМУРСКАЧЫЛАР – ***INSECTIVORA*** **Bowdich, 1821 – НАСЕКОМОЯДНЫЕ**

Кирпилер – ***Erinaceidae*** Fischer, 1814 – **Ежовые**

1. Брандттын кирписи – *Hemiechinus hypomelas* – Длинноиглый ёж – Brandt's Hedgehog

Жер чукуулар – ***Soricidae*** Fischer, 1814 – **Землеройковые**

2. Суу чычкан – *Neomys fodiens* – Обыкновенная кутора – Eurasian Water Shrew

КОЛ КАНАТТУУЛАР – ***CHIROPTERA*** **Blumenbach, 1779 – РУКОКРЫЛЫЕ**

Така тумшуктуу жарганаттар – ***Rhinolophidae*** Gray, 1825 – Подковоносые

3. Бухара така тумшуктуу жарганат – *Rhinolophus* (s. str.) *bocharicus* – Бухарский подковонос – Bokhara Horseshoe Bat

4. Кидик така тумшуктуу жарганат – *Phinolophus* (s. str.) *hipposideros* – Малый подковонос – Lesser Horseshoe Bat

Кадимки кол канаттуулар – ***Vespertilionidae*** Gray, 1821 – **Гладконосые рукокрылые**

5. Жазы кулактуу жарганат – *Barbastella leucomelas* – Азиатская широкоушка – Asian Barbastelle, Asiatic Wide-eared Bat

6. Акбоор жебекулак жарганаты – *Otonycteris hemprichi* – Белобрюхий стрелоух – Desert Long-eared, or Hemprich's Arrow-eared, Bat

Бучуктар жарганаттар – ***Molossidae*** Gervais, 1855 – **Бульдоговые летучие мыши**

7. Кош эрин жарганаты – *Tadarida teniotis* – Широкоухий складчатогуб – European Free-tailed Bat

ЖЫРТКЫЧТАР СЫМАЛДАР – ***CARNIVORA*** **Dowdich, 1821 – ХИЩНЫЕ**

Иттер – ***Canidae*** Fischer, 1817 – **Псовые**

8. Чөө – *Cuon alpinus* – Красный волк – Asiatic Wild Dog

Аюулар – **Ursidae** Fischer, 1817 – **Медвежьи**

9. Аюу – *Ursus arctos* – Бурый медведь – Brown Bear

Кундуздар – ***Mustelidae*** Fischer, 1792 – **Куньи**

10. Суусар – *Martes* (s. str.) *foina* – Каменная куница или белодушка – Beech Marten

11. Чаар күсөн – *Vormela peregusna* – Перевязка – Marbled Polecat

12. Кундуз – *Lutra lutra* – Среднеазиатская выдра – Common Otter

Мышыктар – ***Felidae*** Fischer, 1817 – **Кошачьи**

13. Маныл – *Otocolobus manul* – Манул – Pallas's cat

14. Сүлөөсүн – *Lynx lynx* – Рысь – Eurasian Lynx

15. Илбирс – *Uncia uncia* – Снежный барс – Snow Leopard

АЧА ТУЯКТУУЛАР СЫМАЛДАР – ***ARTIODACTYLA*** **Owen, 1848 – ПАРНОКОПЫТНЫЕ**

Бугулар – ***Cervidae*** Goldfuss, 1820 – **Оленьи**

16. Бугу, Марал – *Cervus elaphus asiaticus* – Благородный олень (тяньшанский подвид), Марал – Asiatic Red Deer, Tien Shan Maral, Tien Shan stag

Көндөй мүйүздүүлөр – ***Bovidae*** Gray, 1841 – **Полорогие**

17. Жейрен – *Gazella subgutturoza* – Джейран – Goitered gazelle

18. Аркар, кулжа – *Ovis ammon* – Горный баран – Argali

КЕМИРҮҮЧҮЛӨР СЫМАЛДАР – ***RODENTIA*** **Bowdich, 1821 – ГРЫЗУНЫ**

Тыйын чычкандар – ***Sciuridae*** Fischer, 1817 – **Беличьи**

19. Мензбир сууру – *Marmota menzbieri* – Сурок Мензбира – Menzbier's marmot

Чүткөрлөр – ***Hystricidae*** Fischer, 1817 – **Дикообразные**

20. Жейре, чүткөр – *Hystrix indica* – Дикобраз индийский – Indian Crested Porcupine

Кошаяктар – ***Allactagidae*** Vinogradov, 1925 – **Ложнотушканчиковые**

21. Кидик кошаяк – *Allactaga elater* – Малый Тушканчик – Small Five-toed Jerboa

22. Кошаяк – *Allactaga saltator* – Тушканчик-прыгун – Jerboa

23. Северцов кошаягы – *Allactaga severtzovi* – Тушканчик Северцова – Severtzov's Jerboa

Кириш сөз

1985-жылы чыккан Кыргыз ССРинин Кызыл китебине сүт эмүүчүлөрдүн 13 түрү кирген. Түрлөрдүн сүрөттөлүшү, рубрикация, айрыкча статусу боюнча маалымат өтө эле жалпы мүнөзгө ээ болгон. Андан берки жылдары өзгөчө кол канаттуулар боюнча маалымат кыйла толукталды. Эл аралык деңгээлде сүт эмүүчүлөрдү коргоо стратегиясы боюнча маалыматты учурдагы маалымат жана коммуникациялык технологиялардын жардамы аркылуу алууга жеңил. Ошондуктан, Кыргызстандын сүт эмүүчүлөрү боюнча жаңы маалыматтарды бул тармакта эл аралык аракеттер менен тыгыз байланышта басып чыгаруу зарылдык болуп эсептелет.

Класстын табигый популяцияларынын абалынын тенденциясы боюнча учурдагы маалыматтар бүгүнкү күнгө чейин сүт эмүүчүлөрдүн 74 түрү тукум курут болгондугун, 4 түрдүн табийгатта жок болгондугун көрсөтүүдө. Жүз алтымыш эки түр критикалык, 352 – коркунуч алдындагы, 587 – аярлуу абалда турат. 1996-жылдан 2000-жылга чейинки убакытта бул тизмеге 51 түр кошулган, акыркы 4 жылдын ичинде 36 түр аярлуу абалдан чыгарылды. Бул ийгиликтүү мисал жаратылышты коргоо иш-аракеттеринин негиздүүлүгүн, табигый жашоо чөйрөлөрүн жакшыртуунун, ошондой эле жапайы жаныбарларды табигый жана антропогендик жаратылышка ээ болгон чектөөчү факторлордон коргоонун стратегиясынын пайда болушун далилдейт. Унификацияланган критерийлерди жана категорияларды колдонуу улуттук жана эл аралык деңгээлде мындай стратегиялардын эффективдүүлүгүн жогорулатат.

Бул чыгарылышка сүт эмүүчүлөрдүн 23 түрү катталган. Сүт эмүүчүлөрдүн көпчүлүк түрлөрү боюнча бул же тигил түрдү киргизүү же киргизбөө жөнүндө келише албастык болгон жок. Талаш-тартышты Аркар, кулжа *Ovis ammon* Linnaeus, 1758 түрү пайда кылды. Белгилүү болгондой, 1985-жылкы чыгарылышта бул түрдүн тяньшандык түрчөсү гана коргоого алынган. Кыргызстандын алдыңкы илимпоздорунун көпчүлүгүнүн оюу боюнча жапайы жаныбарларды коргоонун эл аралык практикасынын көз карашы менен караганда, мындай ыкма акталбайт жана аркардын башка түрчөлөрүнө зыян келтирет. Өзгөчө, памир түрчөсү *Ovis ammon polii* Blyth, 1840 бир катар жылдар бою коммерциялык аң уулоонун объектиси болуп келет. Мындай бизнестен түшкөн каражаттын өтө эле аз бөлүгү коргоо иш-аракеттери түрүндө кайтат. Адистер тарабынан текшерүү жокко эсе, эң мыкты тукум берүүчү, чоң мүйүздүү аркарлар атылат. Бул, натыйжада, популяциянын жыныстык-курактык, фенотиптик жана генотиптик түзүлүшүнүн начарлашына алып келген. Калган эркектер бир топ начар генотипке жана фенотипке ээ, бул, натыйжада популяциялык морфологиялык белгилердин жок болуусуна жана жакынкы жана орто аралык келечекте чет өлкөлүк аңчылар үчүн Кыргызстандын аймагында аңчылыктын мындай түрүнүн коммерциялык кызыкчылыгынын жоголуусуна алып келет. Ошондуктан, коммерциялык аңчылыкты чектөөнүн натыйжасында Кыргызстандын бюджетине түшүүчү каражаттар жоголот деген эксперттердин далилдери негизсиз, анткени, жогоруда аталган себептер боюнча мындай жоготуулар баары бир болот. Бирок келерки муун экономикалык пайданы гана жоготпостон, андан да маанилүү болгон – аркардын табигый түрүндө памирдик формасын жоготот. Анын үстүнө, «Биологиялык көп түрдүүлүк жөнүндө» конвенциясына караганда, жаратылыш ресурстары аркарларга коммерциялык аңчылыкты уюштуруучулардын эмес, элдин мүлкү болуп эсептелет. Кызыл китепке бардык түрчөлөрдү киргизүү конвецияны республиканын Жогорку Кеңеши тарабынан ратификациялоодон кийин Кыргызстандын өзүнө алган милдеттенмелерин аткарууга жардам берет. Ошондой эле, IUCNдин классификациясына жараша аркар V категорияга, Vulnerable, VU A2cde кире тургандыгын белгилөө зарыл, бул, аркардын табигый популяцияларынын абалынын деградациясынын глобалдык тенденциясы жөнүндө айтып турат. Бул фактыга көңүл салбоо дүйнөлүк экологиялык коомчулуктун алдында Кыргызстандын эл аралык беделин түшүрөт, эл аралык кызматташтыктын перспективаларын кыскартат. Ошондой эле, жаратылыш ресурстарына туура маркетинг жана башкаруу иш-аракеттерин жүргүзүүдө республиканын бюджетине түшүүчү, анын ичинде аркарды коргоо жана санын көбөйтүү боюнча иш-аракеттерге жана Кыргызстандын жапайы жаратылышын коргоо боюнча жергиликтүү жамааттардын демилгелерин колдоого арналган кирешенин альтернативдүү, негизгиси – туруктуу булагы боло алган экологиялык туризмдин перспективасын жокко чыгарышы мүмкүн.

Таблица 1. Кызыл китепке сүт эмүүчүлөрдүн Кыргызстандын экосистемалары боюнча бөлүнүшү

Экосистеманын тиби	Түрлөрдүн саны
Токойлор	3
Бадалдар	4
Шалбаалар	5
Талаалар	7
Жарым чөлдөр	5
Чөлдөр	5
Суу жээгиндеги экосистемалар	2

Э.Д. Шукуров, г.и.д.

Э.Ш. Касыбеков, б.и.д.

Вводный очерк

В Красную Книгу Киргизской ССР, изданной в 1985 году вошло 13 видов млекопитающих. Описание видов, рубрикация, особенно информация по статусу носила весьма общий характер. За истекшие годы информация, особенно по рукокрылым, значительно пополнилась. Информация по стратегии охраны млекопитающих на международном уровне легко доступна через современные средства информационно-коммуникационных технологий. Поэтому, публикация новых данных по млекопитающим Кыргызстана в тесной координации с международными усилиями в этой области, является настоятельной необходимостью.

Современные сведения по тенденциям состояния естественных популяций класса, говорят о том, что 74 вида млекопитаюищих на сегодняшний день вымерли, 4 – вымерли в природе. Сто шестьдесят два вида находятся в критическом состоянии, 352 – в угрожаемом, 587 – в уязвимом состоянии. За период с 1996 по 2000 гг., этот список пополнился на 51 вид, за последние 4 года 36 видов удалось вывести из уязвимого состояния. Этот положительный пример свидетельствует о состоятельности природоохранных мероприятий, появлении стратегий улучшения как естественных обитаний, так и защиты самих диких зверей от воздействия лимитирующих факторов как естественного, так и антропогенного происхождения. Применение при этом унифицированных критериев и категорий только усиливает эффективность таких стратегий как на национальном, так и международном уровнях.

В данную редакцию включены 23 вида млекопитающих. По большинству видов млекопитающих, разногласий по включению или не включению того или иного вида не было. Наибольшие споры вызвал вид Аркар, кулжа *Ovis ammon* Linnaeus, 1758 Горный баран Argali. Как известно, в редакции 1985 г. охране подлежал только тяньшанский подвид горного барана. По мнению большинства ведущих ученых Кыргызстана, такой подход совершенно не оправдан, с точки зрения международной практики охраны диких животных и в ущерб другим подвидам горного барана. В частности, памирский подвид *Ovis ammon polii* Blyth, 1840 является объектом коммерческой охоты уже на протяжении ряда лет, доход от такого бизнеса в мизерном количестве возвращается в виде охранных мероприятий, контроль со стороны специалистов практически отсутствует, отстреливаются только лучшие производители – обладатели наибольших рогов, что в результате привело к значительному ухудшению поло-возрастной, фенетической и генетической структуры популяций. Оставшиеся самцы обладают значительно худшими генотипом и фенотипом, что в результате приведет к вырождению популяционных морфологических признаков и потере коммерческого интереса к такому роду охоты в пределах Кыргызстана со стороны зарубежных охотников в кратко- и среднесрочной перспективе. Поэтому, доводы экспертов о потере поступлений в бюджет Кыргызстана в результате ограничения коммерческой охоты несостоятельны, так как такого рода потери все равно наступят по указанным выше причинам, но будущее поколение потеряет не только экономическую выгоды, но что более важно – памирскую форму горного барана в его первозданном виде. Тем более что согласно Конвенции «О биологическом разнообразии», природные ресурсы являются достоянием народа, а не отдельных его представителей, организующих коммерческую охоту на горных баранов. Внесение всех подвидов в Красную Книгу поможет Кыргызстану исполнять взятые на себя обязательства после ратификации конвенции Жогорку Кенешем республики. Необходимо также отметить, что горный баран, согласно классификации IUCN, входит в V категорию, Vulnerable, VU A2cde, что говорит о глобальной тенденции деградации состояния естественных популяций горного барана. Игнорирование данного факта сильно ухудшит международный имидж Кыргызстана в глазах мировой экологической общественности, сузит перспективы интернационального сотрудничества, сведет на нет перспективы экологического туризма, который при правильном маркетинге и менеджменте, в том числе природными ресурсами, может послужить альтернативным, а главное устойчивым источником доходов в бюджет республики, в том числе на природоохранные мероприятия по защите и воспроизводству поголовья горного барана и поддержку инициатив местных общин-жамаатов в практике охраны дикой природы Кыргызстана.

Таблица 2. Распределение видов млекопитающих Красной книги Кыргызстана по экосистемам

Тип экосистемы	Число видов
Лесной	3
Кустарниковый	4
Луговой	5
Степной	7
Саванноидный	5
Пустынный	5
Водно-околоводный	2

Примечание: некоторые виды обитают более чем в одной экосистеме и поэтому суммы по столбцам могут не совпадать с общим числом видов в группе.

Э.Д. Шукуров, д.г.н.

Э.Ш. Касыбеков, д.б.н.

Маалымат булактары
Источники информации
Information sources

1. Корелов М.Н. Фауна позвоночных Бостандыкского района.// Природа и хозяйственные условия горной части Бостандыка. Алма-Ата, 1956.-С.310-316.
2. Кашкаров Р.Д. Современное состояние и ресурсы фауны хищных млекопитающих (Canidae, Ursidae, Mustelidae) Западного Тянь-Шаня. // Биоразнообразие Западного Тянь-Шаня: охрана и рациональное использование.Ташкент, 2002.-С.115-121.
3. Янушевич А.И., Айзин Б.М., Кыдыралиев А.К. и др. Млекопитающие Киргизии. – Фрунзе: Илим, 1972. – 463 с.
4. Красная Книга Казахстана, - Алма-Ата, 1996.
5. Бобринский Н.А. и др., 1965 г.
6. Давлетбаков А. неопубликованные данные.
7. Красная Книга СССР. - М., 1984.- С. 72-73.
8. Лобачев Ю.С. Экология каменной куницы на юго-востоке Казахстана. Промысловые млекопитающие Казахстана. Алма-Ата 1973. С. 107-134.
9. Красная Книга Киргизской ССР. Фрунзе. 1985. – 136 с.
10. Красная Книга Казахской ССР. - Алма-Ата, 1978. - Ч. 1. - 204 с.
11. Красная книга СССР. - М., 1978. - Т. 1. - 390 с.
12. Еремченко В.К., личное сообщение .
13. А. Верещагин, 2002 г.
14. Слудский А.А. Центральноазиатская рысь. Манул./Красная книга Казахской ССР. -Алма-Ата, 1978. - Ч. 1. - С. 55-58.
15. Матюшкин, 1984.
16. Гептнер В.Г., Слудский А.А. Млекопитающие Советского Союза. - М., 1972 .- Т. 2. - 551 с.
17. Афанасьев А.В. и др. Звери Казазстана. - Алма-Ата, 1953. - 530 с.
18. Кузнецов Б.А. Звери Киргизии. - М., 1948.- с. 94-95.
19. Кошкарев Е. Снежный барс в Киргизии, 1989 .
20. Торопова В.И., Хардер Т. Охрана снежного барса в странах Средней Азии/ Экол. вестник “Мърёк”. - Бишкек, 2002. - №1-2.
21. Цалкин В.И. Горные бараны Европы и Азии. - М., 1951. - С. 343
22. Северцов Н.А. Вертикальное и горизонтальное распространение тукестанских животных// Изв. об-ва любителей естеств., антропологии и этнографии. - 1872. - Т. 8, вып. 2.
23. Федосенко А.К. Архар в России и сопредельных территориях. М., 2000. - С. 19-20.
24. Сопожников Г.Н. Дикие бараны Таджикистана. - Душанбе, 1976. - 200 с.
25. Петров Г.М. К биологии сурка Мензбира/Узб. биол. ж. - Ташкент, 1960.
26. Слудский А.А, и др. Млекопитающие Казахстана. - Алма-Ата, 1977. - Т.1, ч. 2. - С. 231-243.
27. Давлетбаков А., Кумушалиев Б.К., неопубликованные данные.
28. Катаевский В.Н., Давранов Э. Особенности фауны млекопитающих Беш-Аральского заповедника/Мат-лы научню конф. - Бишкек, 2002. - С. 140.
29. Слудский А.А., Бекенов А., Борисенко В.А., Грачев Ю.А., Исмаилов М.И., Капионов В.И.Страутман Е.И., Федосенко А.К., Шубин И.Г. Млекопитающие Казахстана т.1. ч.2 Алма-Ата. Наука, 1977.
30. Виноградов Б.С. Тушканчики фауны СССР. Млекопитающие Т 3. 1937. С. 119-125

35. Красная книга Республики Узбекистан. Ташкент: «Chinor ENK@, 2003. - Том II. - 230с.
36. Рыбин С.Н. Рукокрылые Южной Киргизии//Рукокрылые. - М.: Наука,1980.
37. Редкие звери и птицы Казахстана, 1991
38. Стрелков П.П., Шаймарданов Р.Т. Фауна, систематика и биология млекопитающих. - Л., 1983.
39. Воложенинов, 1986.
40. Хабилов Т.Х. Млекопитающие. Рукокрылые/Фауна Республики Таджикистан. – Душанбе: Дониш, 1992. – Т. 20. ч. 7. – 352 с.
41. Кузнецов Б.А. Звери Киргизии, Москва 1948.
42. Arlettaz, R. Bats/Zoological expedition, Kyrgyzstan, 1992, 96 p.
43. Feeding habits of the Long-Eared Desert Bat Otonycteris hemprichi (Chiroptera: Vespertilionidae)/Arletaz, R., Dandliker G., Kasybekov E., at all. – Journal of Mammology, 1995, 76(3):873-976.
44. Стрелков П.П. Ушаны Палеарктики//Проблемы зоологии. - Л., 1976.
45. Шнитников В.Н. Млекопитающие Семиречия, М. 1936.
46. Федосенко А.К. Марал. – А.-Ата: Наука, 1980.
47. Оригинальные данные В. Н. Катаевского.
48. Дементьев Д.П. О распространении марала на территории Кирг. ССР. / Тр. Кирг. госпединс-та им. М.В. Фрунзе. – 1946. – Т. I. – Вып. 1.
49. Оморов Д. Краткая информация о марале в Нарынском государственном заповеднике / Труды заповедников Кыргызстана. – Б., 2005. – С. 237.
50. Заповедники СССР. Заповедники Средней Азии и Казахстана. / Под ред. В. Е. Соколова и Е. Е. Сыроечковского). – М.: Мысль, 1990. – 399 с.
51. Оригинальные данные Д. А. Милько.
52. Тарасов П. П. Млекопитающие и птицы Сары-Джазских сыртов // Известия АН Кирг. ССР (серия биол. наук). – Т. III. – Вып. 1. – С. 67–83.

Брандттын кирписи

Hemiechinus (Paraechinus) *hypomelas* (Brandt, 1836)

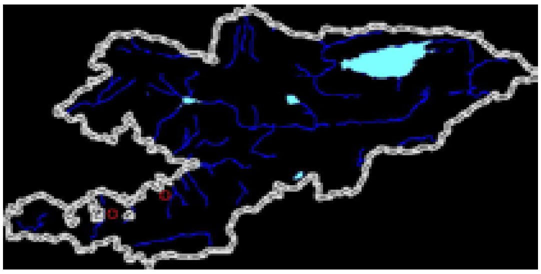

Курт-кумурскачылар – Insectivora – Насекомоядные
Кирпилер – Erinaceidae – Ежовые

Статусу: *VIII категория, Data Deficit, DD: R.* Сейрек кездешүүчү түр. Кыргызстандын түштүгүндө бирин-серин жабылганы белгилүү. 1990-жылы Кыргызстандын түштүгүндө Prucha Kaler деңиз денгээлинин 1400 м бийиктикте бир экземпляр эле кармалган жана ушул түрдүн баш сөөгүнүн калдыгы Сары үкүнүн кусундусунан табылган, аны кара тикендүү кирпиге киргизген - *Paraachinum hupomelas* (тагыраак аты *Hemicchinus(Paraachimus) hypomeles* Brandt,1836 - узун тикендүү кирпи).

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Пакистан, Афганстан, Оман, Ирак, Түркмөнстан, Өзбекстан, Тажикстан, Казакстан, Кыргызстандын чегинде сыягы Ош, Баткен, Жалалабат областарынын тоо этектеринде кездешет.

Жашаган аймактары. Оазистер, тоо этектердеги талаалар жана жарым чөлдөр.

Саны. Республикада узун тикендүү кирпинин саны боюнча маалымат жок.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Кыргызстанда изилденген эмес. Адабият маалымат боюнча марттан тартып октябрь бою активдүү, түнкүсүн жүрүүчү жаныбар. Кыштоо үчүн жана жашыруун жүрүү үчүн кемирүүчүлөрдүн ийиндерин пайдаланат. Үйүүгүшүүсү март-апрелде, майда 2-5 тууйт, алар июнда уя ийиндеринен кетишет. Биринчи кышташынан кийин жыныстык жагынан жетилет. Негизинен курт кумурскалар, сойлоочулар жана өсүмдүктөрдүн мөмөлөрү менен азыктанат [35].

Чектөөчү факторлор. Дың жерлерди өздөштүрүү, айыл чарбалык айдоолорду сугаруу жана айдоо.

Көбөйтүү (колдо багуу). Кыргызстанда колдо кармалып багылбайт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Учурдагы коргоо чаралары жок.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Жасалма жол менен көбөйтүү, кичи коруктарда коргоо.

Длинноиглый еж

Hemiechinus (Paraechinus) hypomelas (Brandt, 1836)

Статус: *VIII категория, Data Deficit, DD: R*. Редкий, уязвимый вид, известны единичные находки на юге Кыргызстана. Prucha Kaler в 1990 г на юге Кыргызстана на высоте 1400 м над ур. м. отловил один экземпляр и обнаружил остатки черепа в погадках филина, отнесенные им к виду темноиглого ежа - *Paraechinum hypomelas* (более точное название: *Hemiechinus (Paraechinus) hypomelas* Brandt, 1836 - длинноиглый еж).

Распространение общее и в стране. Пакистан, Афганистан, Иран, Оман, Туркмения, Узбекистан, Таджикистан, Казахстан. В пределах Кыргызстана населяет, вероятно, предгорья южных областей - Ошской, Баткенской, Джалалабадской.

Места обитания. Предгорные степи и полупустыни, оазисы.

Численность. Сведения отсутствуют.

Образ жизни (жизненные циклы). Не изучен. Активен с марта по октябрь, ведет ночной образ жизни, используя в качестве убежищ и для зимовки норы грызунов. Спаривание в марте-апреле, в мае рождаются 2-5 детенышей, которые в июне покидают гнездовые норы. Половозрелыми становятся после первой зимовки. Основу питания составляют насекомые, пресмыкающиеся, плоды растений [35].

Лимитирующие факторы. Антропогенные: освоение целинных земель, распашка и орошение сельхозугодий.

Разведение (содержание в неволе). Не разводится.

Меры охраны существующие. Отсутствуют.

Меры охраны рекомендуемые. Искусственное разведение, охрана в микрозаповедниках.

Brandt's Hedgehog

Hemiechinus (Paraechinus) *hypomelas* (Brandt, 1836)

Status: *VIII category, Data Deficit, DD: R.* Rare, vulnerable species, single occurrences known. Occurs in Osh, Batken and Jalalabat oblasts. Prefers steppe and semi-deserts, oasis in foothills. No available data on numbers as well as on breeding biology. Usually active from March till October, nocturnal, mating season is March-April, females deliver 2-5 young hedgehogs. Uses for food insects, reptilians, fruits. Limiting factor is economic development of suitable habitats. No data on captivity breeding. It is recommended to breed it in captivity, establish microreservations.

Суу чычкан

Neomys fodiens (Pennant, 1774)

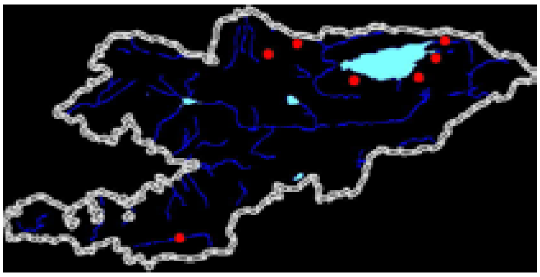

Курт-кумурскачылар – Insectivora – Насекомоядные
Жер чукуулар – Soricidae – Землеройковые

Статусу: *VI категория, Near Threatened, NT: R.* Кыргызстан үчүн сейрек кездешүүчү түр, өзүнүн ареалынын чет жагында жайгашкан. Кыргызстанда уруунун жалгыз өкүлү.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Европа, Кавказ, Сибирь, Казахстандын түндүк бөлүгү. Кыргызстанда Күңгөй жана Тескей Алатоо тоо кыркаларында (Жыланды өзөнү), Ысыккөл ойдуңунда (Каракол шаарынын, Түп, Оттук, Туура-Суу айылдарынын айланасы, Түргөн, Аксу дарыялары), Чүй өрөөнүндө (Токмоктун тегерегинде) жана Кыргыз тоо кыркаларында (Чоң-Курчак өз.), Суусамыр өрөөнүндө табылган.

Жашаган аймктары. Өрөөндөрдөн альпы курчоосуна чейин көл, дарыя, саздак жерлердин жанындагы токойлуу, бадалдуу биотоптор.

Саны. Абдан аз сандуу түр. Жыланды өзөнүндө (Тескей Алатоо) 3 жылда 20 650 кармоочу цилиндро-суткада 2 особ, Кыргыз тоо кыркаларында 200 цилиндро-суткада 2 жылдын ичинде 6 особ кармалган.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Жыл бою активдүү. Тиричилигин түндөсү жүргүзөт. Азыгынын негизин омурткасыздар түзөт. Көбөйүү мезгили - марттан июлга чейин, 7 эмбрион катталган. Ареалынын европалык бөлүгү үчүн боодук маалы болжол менен 28 күндү түзөт, көбөйүү мезгили 3-3,5 айдан ашпайт.

Чектөөчү факторлор. Жашоого ылайыктуу аймактардын айыл-чарба жерлерине айланышы.

Көбөйтүү (колдо багуу). Жүргүзүлгөн эмес.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Каралган эмес.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Жайылма токой жана бадал өсүмдүктүүлүктү, суу жана саздак аймактарды коргоо менен байланыштуу. Санын жана таралышын аныктоо, чектөөчү факторлорду иликтөө.

Обыкновенная кутора

Neomys fodiens (Pennant, 1774)

Статус: *VI категория, Near Threatened, NT: R.* Редкий вид для Кыргызстана, находится на периферийной части своего ареала. Единственный представитель рода в Кыргызстане.

Распространение общее и в стране. Европа, Кавказ, Сибирь, северная часть Казахстана. В Кыргызстане найден на хребтах Кунгей и Терскей Ала-Тоо (ур. Джиланды), в Иссыккульской котловине (окр. г. Каракол, с. Тюп, с. Оттук, с.Туура-Суу, р. Тургень, Аксу), в Чуйской долине (окр. г. Токмак) и Киргизском хр. (ур. Чон-Курчак), в Суусамырской долине.

Места обитания. Лесокустарниковые биотопы близ озер, рек, заболоченных мест от долин до альпийского пояса.

Численность. Очень малочисленный вид. В ущ. Джиланды (хр. Терскей Ала-Тоо) за 3 года на 20.650 ловчих цилиндро-суток отловлено 2 особи, в Киргизском хр. на 200 цилиндро-суток за 2 года - 6 особей.

Образ жизни (жизненные циклы). Активна круглый год, ведет ночной образ жизни. Основу питания составляют беспозвоночные. Сезон размножения - с марта по июль, зарегистрировано до 7 эмбрионов. Для европейской части ареала продолжительность беременности составляет около 28 дней, период размножения не превышает 3-3,5 месяцев.

Лимитирующие факторы. Трансформация пригодных для обитания мест в сельскохозяйственные угодия.

Разведение (содержание в неволе). Не проводилось.

Меры охраны существующие. Не предусмотрены.

Меры охраны рекомендуемые. Сопряжены с охраной водно-болотных местообитаний, лесокустарниковой пойменной растительности. Выяснение численности и распространения, выявление лимитирующих факторов.

Eurasian Water Shrew

Neomys fodiens (Pennant, 1774)

Status**:** *VI категория, Near Threatened, NT: R.* Rare species in Kyrgyzstan. Dwells in Kungei, Teskei and Turgen Ak-Suu Ala-Too Ridges, next to Krakakol town, Tyup and Ottuk villages of Issyk-Kul oblast, in Chu valley, Kyrgyz Mountainous Ridge and Suusamyr Valley. Prefers forest biotopes next to lakes, rivers, marches up to alpine belt. Stocks are very law. Only 2 Shrews were caught per 20,650 cylinder-days/nights in Teskei Ala-Too, and 6 animals per 200 cylinder-days/nights for 2 years in Kyrgyz Ridge. Active throughout the year, nocturnal, uses for food invertebrates, but no available detailed data for Kyrgyzstan. Breeding season from March till July, females have up to 7 embryos. Limiting factor is economic development of habitats and transformation those into agriculture fields. No cases of captivity breeding in Kyrgyzstan. No specific protection measures were undertaken. It is recommended to protect wetlands, floodplain habitats, figure out exact numbers and explore on other limiting factors.

Бухара така тумшуктуу жарганат

Rhinolophus (R.) bocharicus (Kastschenko et Akimov, 1917)

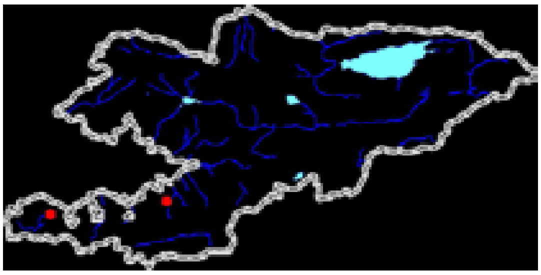

Кол канаттуулар – **Chiroptera** – **Рукокрылые**
Така тумшуктуу жарганаттар – **Rhinolophidae** – **Подковоносые**

Статусу: *VI категория, Near Threatened, NT: R.* Кыргызстан үчүн сейрек кездешүүчү түр, өзүнүн ареалынан сырткары четтерде жайгашкан.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Ареалы мээлүн алкактын түштүк бөлүгүн жана Палеарктиканын субтропикасын камтыйт. Буларга дагы бүт Батыш Европа, Кичи Азия, Түндүк Африка, Батыш Украина, Молдова, Түштүк Крым, Кавказ сырты, Афганстандын түндүгү, Түштүк Казакстан, Кытай, Непал жана Жапан аралдары кошулат. Борбор Азияда, Түштүк Түркмөнстанда, Түштүк Казакстанда (эң эле түндүк жагында табылышы Каратоодо белгилүү), Батыш Тажикстанда, Өзбекстандын чыгыш бөлүгүндө кездешет.Кыргызстанда Алай Кекликтоо жана Түркстан кыркаларынын тоо этектеринин түндүк беттеринде жашашат.

Жашаган аймактары. Климаты кургак жапыз тоо этектери, чөлдүү өсүмдүктүү келген тоо беттери жана өрөөндөгү оазистик айдоо жерлер. Көпчүлүк учурда башка түрлөр менен бирге (тик кулак, кичи жана ири така тумшук жарганат, жазы кулактуу жарганат) үңкүрлөрдү пайдаланат. Жылуу (18-25С) жана нымдуу (салыштырма нымдуулугу 100% ке чейин) үңкүрлөргө корголойт.

Саны. Саны анча көп эмес, бирин-серин тобу он чакты особго жетпейт.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Түштүк Кыргызстандын территориясында жыл бою учурайт, бирок дайыма көчүп жүрүүгө ыңгайланган. Ноябрда кыштоого кыштаганга келишет жана андан февралдын аягынан тартып уча башташат.Жашоо тиричилигин түнкүсүн өткөрөт, күндүз жашыруун жерлерде болушат. Андан 2 жолу учуп чыгышы белгилүү: кечкисин узактыгы 3 саатка чейин жана таңга маал узакка созулбайт. Активдүүлүгүнүн радиусу 1,5 км ге чейин жетет. Азыгынын негизин жумшак жабдуулуу курт-кумурскалар – кош канаттуулар, үкү – көпөлөктөр, коңуздар, жалтылдак сары аарылар түзөт. 0,2 м ден 15 м ге чейинки бийиктикте айдоолор, суулардын жайылмасы, суулардын жана каналдардын үстүндө учуп жүрүп азыктанышат. Така мурундуулар суулардан жана каналдардан алыс эмес жерлерде жайгашышат, себеби сууну ичүүгө активдүү колдонушат, өзгөчө ургаачылары балдарын багуу мезгилинде.Көбөйүү мезгилинин башталышы майдын аягына - июндун башына туш келет.

Чектөөчү факторлор. Адамдардын үңкүрлөргө келип турушуна өтө сезгич болушат.

Көбөйтүү (колдо багуу). Көбөйтүлбөйт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Жок.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Жашаган жана жашынуучу жерлерине кишилердин көзөмөлсүз келип турушунан коргоо.

Бухарский подковонос

Rhinolophus (R.) bocharicus (Kastschenko et Akimov, 1917)

Статус: *VI категория, Near Threatened, NT: R.* Редкий вид для Кыргызстана, находится на периферийной части своего ареала.

Распространение общее и в стране. Ареал охватывает южную часть умеренного пояса и субтропики Палеарктики, включая почти всю Западную Европу, Малую Азию, Северную Африку, Западную Украину, Молдову, Южный Крым, Закавказье, север Афганистана, Южный Казахстан, Китай, Непал и Японские острова. В Центральной Азии населяет Южную Туркмению, Южный Казахстан (самые северные находки известны в Кара-Тау), Западный Таджикистан, восточную часть Узбекистана. В Кыргызстане обитает в предгорьях северных макросклонов Алайского (Кеклик-Тоо) и Туркестанского хребтов.

Места обитания. Низкие предгорья с засушливым климатом, пустынной и полупустынной растительностью на склонах гор и оазисным земледелием в долинах. В качестве убежищ использует пещеры, чаще всего с другими видами (остроухая ночница, малый и большой подковонос, азиатская широкоушка). Предпочитает теплые (18-25 ^{0}C) и влажные (до 100 % относительной влажности) пещеры.

Численность. Численность невелика, отдельные скопления обычно достигают нескольких десятков особей.

Образ жизни (жизненные циклы). На территории Южного Кыргызстана встречается круглый год, но проявляет склонность к постоянным миграциям. На зимовках появляется в ноябре и улетает начиная с конца февраля [3]. Ведет ночной образ жизни, проводя дневное время в убежищах. Отмечают два вылета из убежищ: вечерний (продолжительностью до 3 часов) и непродолжительный предрассветный. Радиус активности до 1,5 км. Основу питания составляют преимущественно насекомые с мягкими покровами: двукрылые, бабочки-совки, жуки, осы-блестянки. Охотится над полями, поймами рек, над водной поверхностью и каналов, на высоте - от 0,2 до 15 м. Поселения располагаются недалеко от рек и каналов, так как зверьки активно потребляют воду, особенно самки в период выкармливания молодняка. Период размножения приходится на конец мая - начало июня.

Лимитирующие факторы. После посещения пещер людьми, покидает их.

Разведение (содержание в неволе). Не разводится.

Меры охраны существующие. Отсутствуют.

Меры охраны рекомендуемые. Защита мест обитания и убежищ от бесконтрольного посещения их людьми.

Bokhara Horseshoe Bat

Rhinolophus (R.) bocharicus (Kastschenko et Akimov, 1917)

Status: *VI category, Near Threatened, NT:R.* This south-Palaearctic (from Western Europe up to Japan) species is rare bat species in Kyrgyzstan, inhabits at the edge of specific area, where is recorded in northern piedmonts of Turkestan and Alai Mountains. This is comparatively small bat species, body length is 52–60 mm. The species occurs in habitats year round while these bats permanently migrate. It populates warm humid caves in different rocky low-montane landscapes (together with other bat species) and is active from end of February to November. Bats catch delicate insects, need water near roosting place (radius of activity is 1.5 km). Period of reproduction begins in May – June. Stock is insignificant, largest aggregations do not exceed several dozens individuals. Limiting factors: disturbance in retreats caused by human (disturbed bats left caves). It is not held in captivity in Kyrgyzstan, special protection measures were not undertaken though several caves in the specific area of occupancy have Nature Sanctuary status since 1975 (Kan-i-Gut and Jidalik Caves in Batken Province, Barytes, Ajidaar-Unkur, Tchil-Ustun, Tchil-Mairam and Surot-Tash Caves in Osh Province). To conserve the species it is necessary to limit human visits to caves in area of occupancy.

Кидик така тумшуктуу жарганат

Phinolophus hipposideros Bechstein, 1800

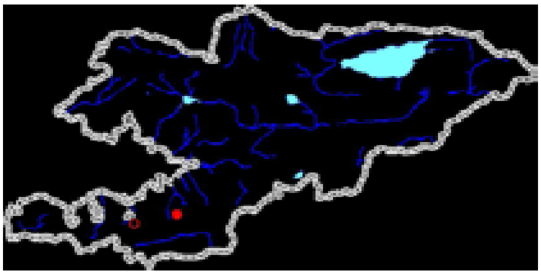

Кол канаттуулар – Chiroptera – Рукокрылые
Така тумшуктуу жарганаттар – Rhinolophidae – Подковоносые

Статусу: *VI category, Near Threatened, NT: R* Саны азайып бараткан түр (3).

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Түштүк Европа, Түндүк Африка, Кичи жана Алдынкы Азиядан Түндүк-Батыш Гималайларга чейин, Казакстанда, Түркмөнстан, Өзбекстанда жана Тажикстанда жашайт [3]. Ош областынын түштүгүндө гана Араван районунда учураган жана Ош шаарынын чет жакасында [3, 36]. Бирок, Пскем, Багам сууларынын жогорку агымында жана Угам суусунун ортонку агымында [37, 38]. Шахимардан кыштагынын чет жакаларында (Фергана өрөөнү) [39] бул түрдүн кездешкени Кыргызстанда бул түрдүн ареалы кеңири экендигин болжолдоого мүмкүндүк берет.

Жашаган аймактары. Үңкүрлөрдүн жогорку камералары түп жагы деңиз деңгээлинин 2500 м ге чейинки бийиктиктеги орточо бийик тоолордогу жана тоо этектериндеги шахталар [3, 37, 39].

Саны. 1962-1964-жылдары Ош шаарынын чет жакасында эки үңкүрдөн 86 жана 73 така тумшук кичи жарганаттар табылган, алардын колониясын туристтер талкалап кетишкен [36]. Азыркы учурдагы маалымат жок.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Көбөйүшүнүн биологиясы изилденген эмес. Белгилүү болгондой, жай мезгилинде, т.а. 20-июнда Тажикстанда балдары чоңдорунун теңинен келишкен, ал эми августтун башында өз алдынча азыктанышкан [3]. Жайында азыктануу активдүүлүгү 21 саатка жакын башталат, ар бир 40-45 мүнөт сайын. Күн баткандан тартып күн чыкканга чейин 35-45 мүнөт калганда бүтөт [39].

Чектөөчү факторлор. Үнкүрлөрдү талкалоо, көптөгөн туристтер жана эс алуучулар менен байланышкан тынчын алуу факторунун болушу, чөйрөнүн гербицид, пестициддер менен булганышы.

Көбөйтүү (колдо багуу). Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. 1985-жылдан тартып бул түр Кыргызстандын Кызыл китебине киргизилген. Ошондой эле Тажикстан жана Түркмөнстандын Кызыл китебине киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Көбөйүү мезгилинде жарганаттар жашаган үңкүрлөргө барууну токтотуу же чектөө, кидик така тумшук жашоочу үңкүрлөргө барууга толук тыйуу салып, заказниктерди уюштуруу. Азыркы учурдагы жашаган жерлерин коргоо системасын иштеп чыгуу максатына ылайык санын, көбөйүү мезгилин аныктоо.

Малый подковонос

Phinolophus hipposideros Bechstein, 1800

Статус: *VI категория, Near Threatened, NT: R.* Вид с сокращающейся численностью [3].

Распространение общее и в стране. Южная Европа, Северная Африка, Малая и Передняя Азия до Северо-Западных Гималаев. Обитает в Казахстане, Туркмении, Узбекистане и Таджикистане (1). В Кыргызстане встречен только на юге Ошской области (Араванский район) и в окрестностях г. Ош [3, 36]. Однако встречи этого вида в верхнем течении р. Пскем, Багам и среднем течении р. Угам [37, 38], в окрестностях с. Шахимардан (Ферганская долина) [39] позволяют предполагать более широкий ареал этого вида.

Места обитания. Верхние камеры пещер, штольни в предгорьях и среднегорье на высоте до 2500 м. н. у. м. [3, 37, 39].

Численность. В двух пещерах в окрестностях г. Ош в 1962–1964 гг. было 86 и 73 экземпляра, колонии были разорены туристами [36]. Современных данных нет.

Образ жизни (жизненные циклы). Биология размножения почти не изучена. Известно, что 20 июня в Таджикистане детёныши были почти вполовину взрослых особей, а в первых числах августа кормились самостоятельно [3]. Пищевая активность летом начинается около 21 часа, через 40–45 минут после захода солнца, и кончается за 35–45 минут до восхода [39].

Лимитирующие факторы. Разрушение пещер, фактор беспокойства в связи с многочисленными туристами и отдыхающими, возможно, загрязнение среды гербицидами и пестицидами.

Разведение (содержание в неволе). Данных нет.

Меры охраны существующие. Вид внесен в КК Киргизской ССР (1985). Включен также в КК Таджикистана и КК Туркмении.

Меры охраны рекомендуемые. Ограничение посещения пещер с летучими мышами в сезон размножения, создание заказников в пещерах, с полным запретом посещения. Выявление современных мест обитания, численности, сроков размножения для разработки системы охраны.

Lesser Horseshoe Bat

Phinolophus hipposideros Bechstein, 1800

Status: *VI category, Near Threatened, NT: R.* These small-sized bats are rare resident sporadically spread Iran-Turan subspecies (*Rh. h. midas* Andersen, 1905) of the south-west-Palaearctic species listed in IUCN RLTS. In Kyrgyzstan there are two records only in northern part of Osh oblast, though records in neighbouring countries assume wider distribution in the country. Habitats: roosts in upper cave segments and galleries in low- and mid-montane belts, up to 2,500 m above sea level. Biology is studied insufficiently; young animals begin feeding on their own at the beginning of August (in Tadjikistan). Number is reducing, about 40 years ago in two caves there were disturbed colonies registered each numbering up to 100 individuals; recently no data is available. Limiting factors: destruction of caves, disturbance for bats in retreats by tourists, probably also pesticide pollution in habitats. It is not held in captivity in Kyrgyzstan, special protection measures were not undertaken despite of including in Red Book of the country since 1981. To conserve the species it is necessary to reveal current areas of occupancy, abundance, seasonal biology and create zoological wildlife areas with prohibition of speleo-tourism and any disturbance in caves in reproduction period.

Жазы кулактуу жарганат

Barbastella leucomelas (Cretzschmar, 1826)

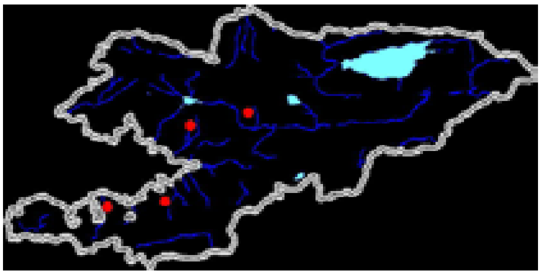

Кол канаттуулар – Chiroptera – Рукокрылые
Кадимки кол канаттуулар – Vespertilionidae – Гладконосые рукокрылые

Статусу: *VI категория, Near Threatened, NT: R.*

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Кавказ сырты жана Орто Азия тоо кыркалары, Түндүк Индия, Непал, Кашкар аркылуу Синай жарым аралынан тартып Индокытай жана Жапанга чейин. Бардык жерлерде сейрек. Кыргызстанда Ош жана Баткен областтарында, Түркстан, Алай жана Фергана кыркаларынын тоо этектеринде (адырларда) гана табылган. [3, 40]. Ички Тяньшанда да табылышы белгилүү.

Жашаган аймактары. Кургак келген тоо этектеринде жайгашкан. Таштуу жана токойлуу үңкүрлөрдө жашашат. Ал жерде оазис талаалары (пахталуу талаалар) жана жайыттар (Ош областынын түштүк-чыгыш чети) жанаша болот. Жайында деңиз деңгээлинен 2200-2500 м ге чейинки бийиктикке көтөрүлөт. Кыргызстанда эң эле жогорку кышкы жайланышы 1000 м бийиктикте экени белгилүү. Эң эле жагымдуу кышкы жашыруун жерлери болуп ташталган шахтылар эсептелишет [40].

Саны. 3-7 особдон турган анча чоң эмес топтуу түзүүчү аз сандуу түр. Көпчүлүк учурда бириндеп жашашат. Кыргызстанда саны боюнча маалыматтар жок.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Кыргызстанда аз изилденген. Адатта үңкүрлөрдүн беттеринде анча чоң эмес чуңкурларды ээлешет, чанда гана бош илинип турат. Тикесинен көчмөндүүлүк кылышат: кышкысын тоо этек алкактагы үңкүрлөрдө жашашат, ал эми жайында жогору тоо тарапка көтөрүлүшөт. Жазы кулактуулардын кышкы чээнге кириши үңкүрдүн температурасына көзкаранды, жана денесинин температурасы андан 1-2°С жогору. Денесинин температурасы 10°С жакын болгондо жарыкты сезишет, себеби кол тийгенде ошол замат чыйпылдап жооп беришет жана 10-15 минуттан кийин активдүү учуп кетүүгө даяр болушат. Мындай абалы температура 6°С жана андан да төмөн болсо байкалбайт. Жазы кулактуулар кыштоосун март-апрелде таштašат. Кыргызстандын шарттарында алардын азыктануусу менен көбөйүшүүсү изилденген эмес.

Чектөөчү факторлор. Кыргызстандын шарттарында табигый душмандары изилденген эмес. Жазы кулактуулардын чогултулган кан соруучу муунактуулар көрсөтүлгөн.

Көбөйтүү (колдо багуу). Колдо багуусу белгисиз.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Жок.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Жашоочу жана жашынуучу жерлерин коргоо.

Азиатская широкоушка

Barbastella leucomelas (Cretzschmar, 1826)

Статус: *VI категория, Near Threatened, NT: R.*

Распространение общее и в стране. От Синайского полуострова через Закавказье и южные цепи среднеазиатских гор, Северную Индию, Непал, Кашгарию до Индокитая и Японии. Всюду редка. В Кыргызстане найдена только на юге Ошской и Баткенской областей, в предгорьях (адырах) Туркестанского, Алайского и Ферганского хребтов [3, 40]. Имеются находки во Внутреннем Тянь-Шане.

Места обитания. Селится в каменных (рудный и известняковый карст) и лессовых пещерах, которые расположены в засушливых предгорьях, с редкой полупустынной растительностью соседствующих с оазисными полями (хлопчатниковыми) и отгонными пастбищами (на крайнем юго-востоке Ошской области). Летом поднимается в горы на высоту до 2200-2500 м. н. у. м. Самое верхнее зимнее местонахождение известно на высоте 1000 м. Наиболее излюбленными зимними убежищами являются заброшенные штольни [40].

Численность. Малочисленный вид, не образующий значительных скоплений (селится по 3–7 зверьков, нередко – поодиночке). Данные по численности в Кыргызстане отсутствуют.

Образ жизни (жизненные циклы). Малоизучен. В пещерах обычно занимает небольшие углубления в стенах, реже свободно висит на своде. Совершает вертикальные миграции: зимой обитает в пещерах предгорного пояса, летом поднимается в вышележащие пояса гор. Глубина спячки (зимней) зависит от температуры пещеры и температуры тела. При температуре тела около 10°С, не реагируя на свет, моментально отвечает писком на прикосновение и через 10–15 минут готов к активному полету, чего не наблюдается при 6° и ниже. Зимовку покидает в марте–апреле. Питание и размножение в условиях Кыргызстана не изучены.

Лимитирующие факторы. Естественные враги не изучены. Обнаружены кровососущие членистоногие – клещи и блохи.

Разведение (содержание в неволе). Не отмечены.

Меры охраны существующие. Отсутствуют.

Меры охраны рекомендуемые. Охрана мест обитания и убежищ.

Asian Barbastelle (Asiatic Wide-eared Bat)

Barbastella leucomelas (Cretzschmar, 1826)

Status: *VI category, Near Threatened, NT: R.* Sporadically spread south-Asian (from Western Mediterranean to Japan) resident sub-solitary bat species, listed in IUCN RLTS. In Kyrgyzstan it is known in arid semi-desert piedmonts of Turkestan, Alai and Fergana Mountains, also recorded in Inner Tien Shan. The species populates stony and loess caves as well as old galleries (preferable place for hibernation) and reveals vertical seasonal migration (most elevated winter record in Kyrgyzstan is at 1,000 m, in summer bats migrate to mountains up to 2,500 m). Hibernation finishes in March – April, sleep deepness depends on air temperature; groups are usually consist of 3–7 individuals. In Kyrgyzstan its life-mode is insufficiently known (four tick and two flea species were registered), feeding and reproduction are unstudied, limiting factors undetermined, data about number and breading in captivity are not available, as well as any protection measures undertaken. For the species conservation it is offered to organise protection of habitats and retreats.

Акбоор жебекулак жарганаты

Otonycteris hemprichi (Peters, 1859)

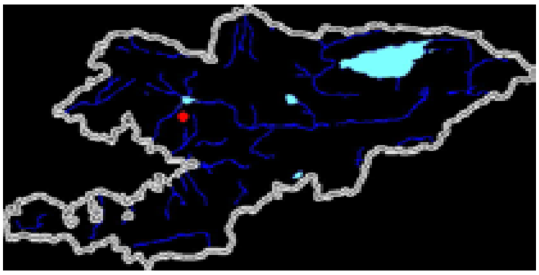

Кол канаттуулар – **Chiroptera** – **Рукокрылые**
Кадимки кол канаттуулар – **Vespertilionidae** – **Гладконосые рукокрылые**

Статусу: *VII категория, Lower Risk – Least Concern, LR/lc.*

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Алдынкы Азия аркылуу Алжир менен Египеттен тартып Батыш Тяньшань, Памир жана Кашмирге чейин Кыргызстанда 1966-жылы 18 майда Чаткал тоо кыркаларынын түштүк этектеринде Ташкөмүрдөн 10 км түндүк батышка карай бир экземпляры табылган. Бул Өзбекстандагы жакынкы табылгандан 300 км түндүк-чыгышка көздөй. 1992-жылы азыктануу жүрүм-турумун изилдөө үчүн жебе кулакты деңиз денгээлинин 850 м бийиктикте (40С 30-33; 72С 30-31) Араван районунун зоолуу тоо этектеринин Дувахан, Чилүстүн жана Ашкана жерлеринин чет жакаларында кармашкан [42].

Жашаган аймактары. Кыргызстанда бирин-серин мистелүү жарым чөлдүү адырларда кездешет. Жашаган жерлеринде зоолуу, конгломеративдүү, кумчул, сланцалуу жарлар болгону белгилүү. Зоокалардын жаракаларына жашынышат. Имараттардын болушу сөзсүз эмес, бирок көп учурда алардын колониясы эл жашаган жерлерде, ал тургай шаарларда, мисалы, Душанбеде табылган [40].

Саны. Албетте сейрек кездешүүчү, мүмкүн биздин өлкөнүн стенойктуу (аз жерлерде кездешкен) түр. Жагымдуу жерлерде дайыма кездешет, мисалы, 1992-жылы сентябрда түнкү беш күндүн ичинде Араван районунун зоокалуу тоо этектеринде 18 торго жырткыч түшүп кармалган, алардан 12 жетилген эркектери, 3 – жаштары, андан тышкары 2 чоң ургаачысы жана бирөө жашы [42, 43].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Түркүмдүн башка өкүлдөрүндөй эле жашоо тиричилигин күүгүмдө жана түнкүсүн өткөрөт. Кыргызстандын шарттарында көбөйүүсү начар изилденген. Көбөйүшү сыягы майдын аягында – июндун башында башталат, июлда болсо жаштары өз алдынча азыктанууга киришет. Мисалы, Душанбеде О.П. Богданов июндун башында түйүлдүгү жана жаңы эле туулган балдары менен ургаачысын таап алган [40]. Жерден 0,4-1м бийиктикте учуп жүрүп аңчылык кылат. Табылгасын көрөрү менен аны кармаш үчүн жебе кулак 2-5 секундда жерге тез ылдыйлап, андан кийин 3-7 м бийиктикке көтөрүлүп учуп жүрүп эле табылгасын жей берет. Ушул учурда анын учушу жай болот. 13 экземплярынын кумалагынын анализи жебе кулактын диетасында музоо баштар (Arachnidue - 21,9%, Acrididae - 18,8%), чаяндар (Arachnidae жана Aranidae - 9,2%) болгонун көрсөттү. Ошентип, жебе кулактын диетасы негизинен жарымы курт-кумурскалар – коңуздар, какач канаттуулардын имагосу ж. б. турат [43]. Үңкүрлөрдө жалгыздап (бириндеп) кышташат.

Чектөөчү факторлор. Кыргызстандын шартында табигый душмандары, конкуренттери жана оорусу изилденген эмес. Эл жашаган жерлерде колонияны түзүүчү жебе кулактарды кишилердин таасири астында кырылышы күнөм калтырбайт.

Көбөйтүү (колдо багуу). Жасалма шарттарда көбөйтүлбөйт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргыз ССРинин Кызыл китебине катталган (1985).

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Жагымдуу жашоо жерлерине кичи заказниктерди уюштуруу, үңкүрлөрдү коргоо. Түрдүн жашаган жерлерине жакын кыштак жана айылдардын калк арасына түшүнүк иштерин жүргүзүү.

Белобрюхий стрелоух

Otonycteris hemprichi (Peters, 1859)

Статус: *VII категория, Lower Risk – Least Concern, LR/lc*.

Распространение общее и в стране. От Алжира и Египта через Переднюю Азию до Западного Тянь-Шаня, Памира и Кашмира. В Кыргызстане один экземпляр был добыт 18.05.1966 г. в южных предгорьях Чаткальского хр. (в 10 км к северо-западу от Таш-Кумыра) почти в 300 км к северо-востоку от ближайшей находки его в Узбекистане. В 1992 г. зверьков отлавливали для изучения кормового поведения в скальных предгорьях Араванского района в окр. Дувахан, Чиль-Устун и Ашкана на высоте 850 м [42].

Места обитания. Полупустынные адыры, с редкими кустами фисташки. Отмечаются выходы на скальные, конгломератовые, песчаниковые, сланцевые обрывы, убежищем служат трещины в скалах. Довольно часто колонии находили в населенных пунктах и даже городах, в частности в Душанбе [40].

Численность. Несомненно, редкий и, вероятно, стенобионтный вид. В местах излюбленного обитания весьма обычен, так, за 5 ночей в сентябре 1992 г. в скальных предгорьях Араванского района было отловлено в паутинные сети 18 особей, из которых 12 были взрослыми самцами, 3 – молодыми самцами, 2 – взрослые самки и 1 – молодая [42, 43].

Образ жизни (жизненные циклы). Ведет сумеречный и ночной образ жизни. Размножение в условиях Кыргызстана слабо изучено, вероятно, начинается в конце мая – начале июня, в июле молодые начинают питаться самостоятельно. Так, в Душанбе, О.П. Богданов находил самок с эмбрионами и новорожденными в начале июня [40]. Охотятся зверьки, летая над землей на высоте 0,4–1 м. Завидев добычу, быстро приземляется на 2–5 секунд для ее поимки, затем взмывает на высоту 3–7 м, жует добычу на лету, полет в это время медленный, парящий. Анализ фекалий 13 экземпляров указывает на преобладание в диете стрелоуха сольпуг (Arachnidae – 21,9%, Acrididae –18,8%), скорпионов (Arachnidae и Aranidae – по 9,2%). В целом, диета зверьков состоит наполовину из представителей арахнид, другую половину составляют насекомые: жуки, имаго чешуекрылых и др. [43]. Зимует одиночно в лессовых пещерах.

Лимитирующие факторы. Естественные враги, конкуренты и болезни не изучены. Не исключаются случаи физического уничтожения людьми зверьков, образующих колонии в пределах населенных пунктов.

Разведение (содержание в неволе). Не разводится.

Меры охраны существующие. Занесен в КК Киргизской ССР [9].

Меры охраны рекомендуемые. Создание минизаказников в подходящих местообитаниях, охрана убежищ, разъяснительная работа среди населения сел и поселков, соседствующих с местами обитания данного вида.

Desert Long-eared, or Hemprich's Arrow-eared, Bat

Otonycteris hemprichi (Peters, 1859)

Status: *VII category, «Lower Risk – Least Concern», LR/lc*. This comparatively large (body length is 69 mm) light-coloured bat is very rare resident species in Kyrgyzstan. It is included in IUCN RLTS, locally distributed stenoeic west-south-Palaearctic (from Northern Africa up to Kashmir) representative of the monotypic relic genus. In Kyrgyzstan Desert Long-eared Bat was registered in southern spur of Chatkal Mountain Range (vicinity of Tash-Kumyr town) in 1966 and in vicinities of Aravan village in 1992, where it populates semi-desert slopes with sparse Pistachio forest; retreats are clefts in rocky, sandstone or schistose denudations. Bats hibernate one by one in loess caves, period of reproduction starts in May – June, young animals begin feeding on their own in July, males/females ratio is 5 in population examined (18 individuals captured per five nights, in pet habitat). These bats have specific hunt behaviour (low searching fly and catching at land surface), half of their prey consists of arachnids (scorpions, sun spiders, orb-web spiders), other half is insects (mainly acridids). Ecology and limiting factors are insufficiently studied in Kyrgyzstan, probably colonies in settlements are destructed by human. It is not held in captivity in Kyrgyzstan, special protection measures were not undertaken. For conservation of the species options offered are creation of micro-reservations in habitats and awareness building work for local people.

Кош эрин жарганаты

Tadarida teniotis Rafinesque, 1814

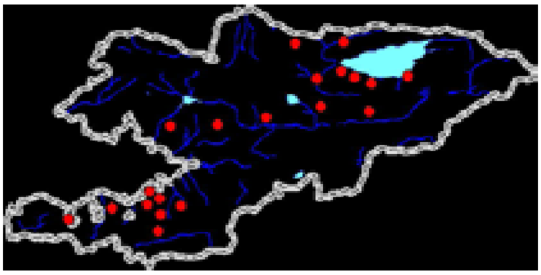

Кол канаттуулар – Chiroptera – Рукокрылые
Бучуктар жарганаттар – Molossidae – Бульдоговые летучие мыши

Статусу: *VII категория, Lower Risk/least concerned, LR/lc.*

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Евразиянын, Түндүк Африканын тоолуу аймактары. Орто Азия өлкөлөрүнүн бардыгында жана Казахстанда кездешет, бардык жерде сейрек кездешүүчү түр катары эсептелет [10]. Мурда Ош шаарынын тегерегинде үңкүрлөрдө гана кездешет деген пикир тараган [9]. Акыркы изилдөөлөр көрсөткөндөй [42], бул түр Кыргызстандын территориясы боюнча дээрлик бардык жерде кездешет.

Жашаган аймактары. Жапыз жана орто тоолордун аскалуу аймактарында (кээде деңиз деңгээлинен 3000 м бийиктикке чейин) жашайт, аскалардын жаракаларында жана үңкүрлөрдө жайгашат.

Саны. 1992-жылы Кыргызстандын бардык территориясы боюнча жүргүзүлгөн Швейцар - Чех - Кыргыз экспедициясынын жыйынтыгы боюнча изилденген 44 ландшафттык өзөндүн ичинен кош эрин жарганаты 22синде 700 м бийиктиктен 2500 м, бир жолу 3000 м ге жакын бийиктикке чейинки диапазондо кездешкен. Ысыккөл облусунун Тоң районунун бир жеринде жана Ош облусунун Араван районунун 3 өзөнүндө бул жаныбардын көп сандаган чакырыктары түнү бою угулуп турган. Изилденген территориялардын сегизинде чакырык регулярдуу түрдө, ал эми он аймакта кээде гана угулган. Торго кармалган жарганаттардын ичинен кош эрин жарганаты тутулуу боюнча экинчи орунга ээ болгон да, 81 кош эрин жарганат кармалган. Арашан дарыясынын жана анын аскалуу жээктеринин үстүндө учуп жүргөн жүздөн ашык особь (1992-жылы 21 сентябрда) байкалган [42].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Өзгөчө ареалынын түндүгүндө келгин түр [11]. Кыргызстандын үңкүрлөрүнүн биринде майдын аягынан августтун ортосуна чейин кездешкен [36, 44]. Көбөйүү биологиясы начар изилденген, ургаачылары июнь айында бирди тууй тургандыгы белгилүү [4, 9, 11]. Бир нече ургаачы жана бир эркеги бар чоң колониялар менен жашайт. Аңчылыкка 20 км ден алыс аралыкка учушу мүмкүн [10].

Чектөөчү факторлор. Адамдардын үңкүрлөргө тез барып турушу [36], балким, колонияларга жакын жайгашкан айыл-чарбада гербициддерди жана пестициддерди колдонуу [9, 37].

Көбөйтүү (колдо багуу). Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. 1975-жылдан бери өзгөчө коргоого алынган түрлөрдүн тизмесине киргизилген, Кыргыз ССРинин Кызыл Китебине (1985), ошондой эле Казахстан, Узбекистан, Тажикистан жана Туркменияныи Кызыл Китептерине киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Үңкүрлөрдү жана жашоого ылайыктуу аймактарды коргоо. Жергиликтүү жашоочулардын арасында түшүндүрүү иш-аракеттерин жүргүзүү.

Широкоухий складчатогуб

Tadarida teniotis Rafinesque, 1814

Статус: *VII категория, Lower Risk/least concerned, LR/lc.*

Распространение общее и в стране. Горные районы Евразии, Северной Африки. Встречается во всех странах Средней Азии и в Казахстане, и везде считается редким видом [10]. Ранее превалировало мнение, что встречается только в пещерах, в окрестностях г. Ош [9]. Согласно последним исследованиям [42], этот вид встречается практически повсеместно, по всей территории Кыргызстана.

Места обитания. Типичный обитатель гор и придерживается скальных участков в низкогорье и среднегорье (иногда до 3000 м. н. у. м.), селится в трещинах скал, на потолках пещер [4, 11, 37].

Численность. По результатам работы Швейцарско-Чешско-Кыргызской экспедиции 1992 г. из 44 обследованных ландшафтных урочищ по всей территории Кыргызстана, складчатогуб встречался в 22, в диапазоне от 700 до 2500 м. н. у. м., однажды – около 3000 м. В одной точке Тонского района Иссыккульской области и в 3 урочищах Араванского района Ошской области многочисленные позывы животного были слышны на протяжении ночи. В 8 обследованных участках позыв был слышен регулярно, наконец, в 10 местообитаниях – только отдельные позывы. Из числа отловленных в паутинные сети летучих мышей складчатогуб, занимал второе место по попадаемости, всего был отловлен 81 зверек. Наконец, более ста особей наблюдались визуально (21 сентября 1992 г.) летающими над рекой Арашан и ее скальными берегами [42].

Образ жизни (жизненные циклы). Перелетный вид, особенно на севере ареала [11]. В одной из пещер Кыргызстана встречался с конца мая до середины августа [36, 44]. Биология размножения изучена слабо, известно, что самки приносят по одному детенышу в июне [4, 9, 11]. Живёт большими колониями, где на несколько самок может быть один самец. На охоту может летать за 20 км [10].

Лимитирующие факторы. Частая посещаемость пещер человеком [36], возможно, применение гербицидов и пестицидов в сельском хозяйстве по соседству с колониями [9, 37].

Разведение (содержание в неволе). Данных нет.

Меры охраны существующие. С 1975 г. вид включен в Список особо охраняемых видов, внесен в КК Киргизской ССР (1985), а также в КК Казахстана, КК Узбекистана, КК Таджикистана и КК Туркмении.

Меры охраны рекомендуемые. Охрана пещер и подходящих местообитаний. Проведение разъяснительной работы среди местного населения.

European Free-tailed bat

Tadarida teniotis Rafinesque, 1814

Status: *VII category, Lower Risk/least concerned, LR/lc.* It is comparatively large, naturally rare migratory locally distributed south-Palaearctic mastiff bat species, was considered extremely rare in Kyrgyzstan up to present times. This globally vulnerable colonial species is listed in many regional Red Books along the area of distribution. In Kyrgyzstan these bats were observed in 22 sites out of 44 throughout the country by Swiss-Czech-Kyrgyz zoological expedition in 1992. This typical mountain species populates in rocky localities in low- and mid-mountain belts, sometimes up to 3,000 m above sea level; roosting spots are deep rocky clefts and ceilings of caves. There were numerous calls head during the night in 4 sites, regular calls – in 8 sites isolated calls were heard in 10 sites out of those 22. Among bat species captured by mist nets, European fee-tailed Bat occupied the second place by number, altogether there were 81 animals captured. Finally, over 100 bats were observed visually along Aravan river in Aravansky rayon. Seasonal biology (hibernation, migration etc.) is insufficiently studied; period of reproduction begins in May – June, females bore 1–2 cubs in June, young bats achieve reproduction age in one year time, bats catch night flying insects. Limiting factors: disturbance in retreats by human (disturbed bats left caves), probably pesticide treatment in surrounding agricultural lands. It is not held in captivity in Kyrgyzstan, special protection measures were not undertaken despite the species has formal status of protected species in the country since 1975 year and is listed in Red Books of USSR and Kyrgyzstan. To conserve the species it is necessary to prevent human visits in caves populated by bats and awareness building work for local people.

Чөө

Cuon alpinus (Pallas, 1811)

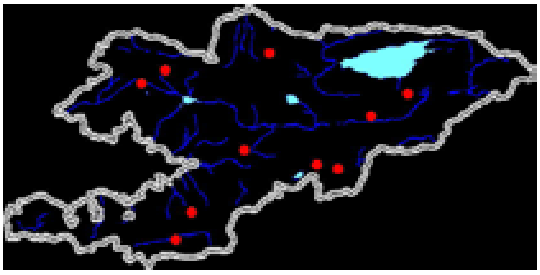

Жырткычтар сымалдар – Carnivora – Хищные
Иттер – Canidae – Псовые

Статусу: *III категория Critically Endangered, CR: R.* Кыргызстан боюнча IUCN маалыматтары көрсөткөндөй (айткандай) (IUCN 2004, 2004 IUCN Red List of Threatemed Species – www.redlist.org. Downloaded on 22 November 2005). Акыркы 50 жылдын ичинде Кыргызстандын территориясында чыныгы катталуусу жөнүндө фактылар жок. Кыргызстандын жана КМШдин фаунасында уруунун бир гана өкүлү.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Мурунку таралган ареалы – Тяньшань менен Алайдын бүт тоо системасы. Болжолдуу мурунку таралган жерлери – Алай сырты тоо кыркасы, Алай өзөндөрүнүн башы, Аксай суусунун өрөөнү, Нарын жана Талас Алатоо кыркалары, Кетментөбө ойдугунун тоо беттери, Фергана тоо кыркаларынын түндүк беттеринде Казакстан менен чектеш территорияда кезиккени көрсөтүлгөн [2].

Жашаган аймактары. Альпы жана субальпы алкактарынын талаалуу биотоптору, токойлуу алкактын жогорку бөлүгү. Туяктуу жандыктар менен бир жерде таралган.

Саны. Жоголуп кеткен түрлөрдөн болушу мүмкүн. 1922 жылдан 1956 жылга чейин сыйлык алыш үчүн өткөзгөн карышкырдын терисинин арасында алты тери чөөнүкү болуп чыккан. Бирок, теричилердин туура аныкташканына толук ишенүүгө болбойт.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Кыргызстанда изилденген эмес. Адабияттарда көрсөтүлгөн маалыматтар боюнча чөө күндүзү да, түнкүсүн да активдүү, 500 км ге чейин же андан да ашык алыстыкка көчүүгө жөндөмдүү. Кууту январь-февралдарга туш келет, 62-64 күн көтөрүп, 3-9 күчүк тууйт. Жыныстыгы 1-2 жылда жетилет. Көбөйүшүнөн сырткары 5-10дон турган үйүрдү (30 особго чейин) түзөт. Жапайы туяктууларга, негизинен текелерге аңчылык кылат.

Чектөөчү факторлор. Чөөгө карышкыр менен иттердин конкуренциясы, болжолдогондо адам тараптан түздөн-түз куугунтуктоо.

Көбөйтүү (колдо багуу). Кыргызстанда колдо багылбайт. Айрым дүйнөлүк зоопарктарда ийгиликтүү көбөйүшөт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. IUCN Кызыл китебине EN категорияда көрсөтүлгөн. «Жапайы фаунанын жана флоранын жок болуп бара жаткан түрлөрүнүн эларалык соода-сатык кылышы боюнча конвенциянын 2-тиркемесине киргизилген (СИТЕС). 1975-жылдан бери Кыргызстанда атууга жана кармоого тыюу салынган, 1985-жылы Кыргызстандын Кызыл китебине киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. ӨКЖА (өзгөчө алынган жаратылыштык территорияларда) жасалма жол менен көбөйтүү жана репродукциялоо. Республиканын территориясында чөө жашаган жерлерди билүү максатына ылайык кеңири анкета алууну жүргүзүү. Кыргызстанда көбөйтүүнүн биологиясынын өзгөчөлүктөрүн жана курчаган чөйрөгө ыңгайланышын изилдөө.

Красный волк

Cuon alpinus (Pallas, 1811)

Статус: *III категория Critically Endangered, CR: R.* За последние 50 лет факты достоверной регистрации на территории Кыргызстана отсутствуют. Единственный представитель рода в фауне Кыргызстана и СНГ.

Распространение общее и в стране. Ареал былого возможного обитания – вся горная система Тянь-Шаня и Алая. Места предполагаемых встреч, отмеченных в прошлом, – Заалайский хр., верховье Алайской долины, долина р. Аксай, верховье р. Нарын, хребты Тескей, Киргизский и Таласский Ала-Тоо, горные склоны Кетмен-Тюбинской котловины, верховье р. Чаткал, восточные склоны Ферганского хр. В 1953 г. отмечался в верховьях Наралисая [1], в 1977 г. – на Ангренском плато, в конце 80-ых годов – на северных склонах Угамского хр. сопредельной с Казахстаном территории [2].

Места обитания. Остепненные биотопы альпийского и субальпийского поясов, верхняя часть лесного пояса. Сопряжены с местами концентрации копытных.

Численность. Вероятно, исчезнувший вид. С 1922 по 1956 гг. среди шкур обыкновенного волка, предъявленных на получение премии за добычу, было зарегистрировано 6 шкур данного вида, впрочем выражаются сомнения в правильности их идентификации приемщиками шкур.

Образ жизни (жизненные циклы). Активен в дневное и ночное время, может совершать кочевки до 500 км и более. Гон приходится на январь–февраль, продолжительность беременности – 62–64 дня, численность щенков в помете – 3–9. Половой зрелости достигает в 1–2 года. Вне периода размножения образует стаи в 5–10 (до 30) особей. Объекты охоты – дикие копытные, в основном козероги.

Лимитирующие факторы. Конкуренция со стороны обыкновенного волка, собак и, предположительно, прямое преследование со стороны человека.

Разведение (содержание в неволе). В Кыргызстане не разводится. В некоторых зоопарках мира успешно размножается.

Меры охраны существующие. Внесен в КК IUCN, в категории EN. Внесен в Приложение 2 Конвенции о международной торговле видами дикой фауны и флоры, находящими под угрозой исчезновения (СИТЕС). Отстрел и отлов в Кыргызстане запрещен с 1975 г., в 1985 г. внесен в КК Киргизской ССР.

Меры охраны рекомендуемые. Искусственное разведение и реинтродукция в ООПТ. Широкое анкетирование с целью выявления мест появления этого вида на территории республики с последующим наблюдением. Изучение особенностей биологии размножения в неволе и адаптации в природную среду.

Asiatic Wild Dog

Cuon alpinus (Pallas, 1811)

Status: *III category Critically Endangered, CR: R.* Occurred in Tien Shan and Pamir-Alai mountain systems in the past. Prefers steppe type habitats in subalpine and alpine belts and upper part of forest belt next to wild populations of ungulate animals. Most probably in Kyrgyzstan species are extinct. Six skins were identified as Asiatic Wild Dogs among wolf skins obtained in 1922-1956 from hunters for bonuses. Those cases were doubtful because of ability to make right identification based on skin collectors. Active during the day and night time, able to roam for 500 km and more. Mating season starts in January-February, pregnancy lasts for 62-64 days, females deliver 3-9 puppies. Animals become mature after 1-2 years. Groups consist of 5-10 (up to 30) individuals after mating season. Uses mostly for food the wild goats. Limiting factors are competition with wolfs, poaching. No cases of captivity breeding. Hunting is prohibited since 1975, included in Kyrgyz Red Book in 1985. Recommendations- captivity breeding and reintroduction, survey through questionnaires distribution to identify dwelling animals.

Аюу

Ursus arctos Linnaeus, 1758

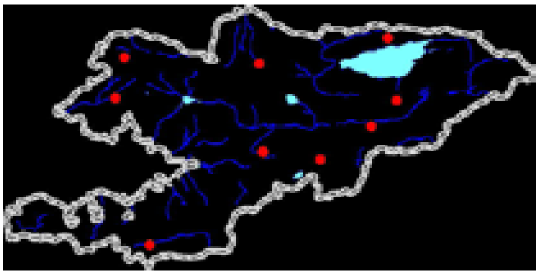

Жырткычтар сымалдар – Carnivora – Хищные
Аюулар – Ursidae – Медвежьи

Статусу: *VII категория, Lower Risk/least concerned, LR/lc.* Ареалы менен саны кыскарып бара жаткан түр. *U.a.isabellinus* Horsfeld, 1826 түрчөсү кездешүүдө. Республиканын территориясында аюунун сейрек түрчөсү.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Негизинен бийик тоолорду мекендейт. Аюулар Кыргызстанда өрөөндөрдөн башка бүткүл территорияларды ээлейт. Аюулар жашаган жерлер белгилүү: Тескей жана Күнгөй Алатоо, Нарын, Атбашы, Кыргыз, Талас, Чаткал, Фергана, Алай жана Заалай сыртындагы тоо кыркалары [3]. Кыргызстандан тышкары Казакстан, Өзбекстан, Тажикстан, Кытай, Индия, Непал, Пакистан жана Афганистан [4, 5].

Жашаган аймактары. Негизинен бийик тоолуу аймактар.

Саны. Өткөн кылымдын 70-жылдарында Чаткал тоо кыркаларынын жаңгак-мөмөлүү токойлорунда аюунун саны бир кыйла көп болгон. Ушул зоналарда 1 миң гектарда түрдүн жыштыгы 0,6-0,8 башка жеткен. Сарычелек коруктун 10-12 миң гектар территориясында түргө жагымдуу жерлерде 26 баш саналган. 1964-жылы Фергана тоо кыркаларынын чыгыш бетинде аңчылыктардын изилдөөлөрү боюнча 200 миңге жакын гектар аянтта аюунун жалпы саны 200-250 башты түзгөн. Ошондой эле Фергана тоо кыркасынын калган территорияларында, дагы Бабашата, Чандалаш, Пскем жана Талас тоо кыркаларында жашашы белгилүү. Тескей Алатоо, Кыргыз тоо кыркаларында жана Ички Тяньшанда 40 миң гектар территорияда 1-2 аюу гана саналган [4]. Акыркы 10 жыл ичинде бардык жерлерде саны кескин азайды [6]. Аюунун саны төмөн, бул жырткычка мүнөздүү эмес.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Суткалык жашоо тиричилиги даана бөлүнгөн эмес. Эртең менен жана кечкисин азыктанууга чыгат. Туруктуу сезондук көчүүнү аюулар жасашпайт, белгилүү гана жерлерде болот, бирок тоют издеп же бир нерсени кууп убактылуу башка жерлерге көчүшөт. Жашоо тиричилик өзгөчөлүктөрүнүн бир кызыктуу жагы – анын кышкы чээнге кириши. Адегенде анча терең эмес кышкы уктоого кирет, андан кийин кыштын жарымына жеткенде, алар бара-бара катуу уктоого өтүшөт. Көбүнчө кышкы ийинин жардын же зоолордун жаракаларына салат. Аюунун кууту июнь-июль айларында жүрөт. Ушул убакта бир нече эркектери ургаачысын ээрчип жүрөт. Кээбирде эркектеринин ортосунда өлүмгө алып келүүчү талаш-тартыштар болот. Декабрдын аягында – январдын башында аюунун ийининде мамалагы туулат. Аны 6 ай көтөрөт. Ургаачысы көбүнчөсүн 2, чанда 3 көзү ачыла элек келген мамалакты тууйт, ар биринин салмагы 500 г дан ашпайт. Жыныстык жагынан алар 3 жашка жеткенде жетилет [3].

Чектөөчү факторлор. Браконьерлик.

Көбөйтүү (колдо багуу). Колдо көбөйтүү боюнча маалыматтар белгилүү.

Уюштурулган коргоо аракеттери. СССРдин жана Кыргыз ССРинин Кызыл китептерине киргизилген. 1986-жылдан тартып азыркы убакытка чейин ага аңчылык кылууга тыюу салынган. Кыргызстандын коруктары менен заказниктеринде башка жаныбарлар менен бирге коргоого алынган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Анын чогулган жеринде жаңы коруктар менен заказниктерди уюштуруу. Жергиликтүү элдердин арасына түшүнүк иштерин жүргүзүү. Ушул түрчөнүн биологиясы начар изилденгендиктен көңүл буруу зарыл.

Бурый медведь

Ursus arctos Linnaeus, 1758

Статус:. *VII категория, Lower Risk/least concerned, LR/lc.* Редкий подвид медведя *Ursus arctos isabellinus* Horsfeld, 1826 обитает на территории республики.

Распространение общее и в стране. Населяют Казахстан, Узбекистан, Таджикистан, Китай, Индия, Непал, Пакистан и Афганистан [4,5]. Почти вся территория Кыргызстана, за исключением долин, освоенных под земледелие. Известные места: хребты Терскей и Кунгей Ала-Тоо, Нарынский, Атбашинский, Киргизский, Таласский, Чаткалский, Ферганский, Алайский и Заалайский [3].

Места обитания. В основном высокогорья.

Численность. Имеет тенденцию к сокращению. В 70х годах прошлого столетия численность была довольно высокая в орехо-плодовых лесах по Чаткальскому хр. В этих зонах плотность вида достигала до 0,6–0,8 животных на 1 тыс. га видопригодных угодий. В Сарычелекском заповеднике на территории 10–12 тыс. га насчитывалось 26 особей. На восточных склонах Ферганского хр., по материалам охотобследования 1964 г., на площади около 200 тыс. га общая численность животных составила 200–250 голов. Медведь обычен был и на всей остальной территории Ферганского хр., а также на Бабашатинском, Чандалашском, Пскемском и Таласском хребтах. По Терскей Ала-Тоо, Киргизскому хр. и Внутреннему Тянь-Шаню на территории 40 тыс. га насчитывалось 1–2 медведя [4]. За последнее десятилетие численность повсеместно значительно сократилась [6].

Образ жизни (жизненные циклы). Нет четкого разграничения суточного образа жизни. На кормежку выходит чаще в утренние и вечерние часы. Постоянных сезонных перемещений не делает, в основном придерживается определенных мест, однако бывают случаи, когда в поисках корма или преследования звери временно переходят на другие участки. Одной из наиболее интересных особенностей жизнедеятельности является зимняя спячка, она носит характер неглубокого зимнего оцепенения, которое постепенно возрастает ко второй половине зимы, тогда животное спит крепче. Зимние убежища устраивает чаще в расщелинах скал. Гон проходит в июне–июле, в это время, при наличии нескольких самцов, ухаживающих за самкой, часто происходят ожесточенные драки, оканчивающиеся иногда смертью одного из противников. Половозрелость наступает в возрасте трех лет [3]. В конце декабря – начале января у самки в берлоге появляются двое, реже трое слепых детенышей, вес которых не превышает 500 г. Срок беременности длится 6 месяцев.

Лимитирующие факторы. Браконьерство, сокращение видопригодных территорий.

Разведение (содержание в неволе). Известны случаи разведения в неволе.

Меры охраны существующие. Занесен в КК Киргизской ССР и КК СССР [7]. С 1986 г. охота запрещена. В заповедниках и заказниках Кыргызстана взят под охрану.

Меры охраны рекомендуемые. Создание новых заповедников и заказников концентрации животных, ужесточение борьбы с браконьерством. Проведение разъяснительной работы среди населения. Изучение биологии этого подвида.

Brown Bear

Ursus arctos Linnaeus, 1758

Status: VII category, Lower Risk/least concerned, LR/lc. Dwells in highlands of over 3,000 m (9,800 feet), almost across the whole Kyrgyzstan. Occurs in Teskei, Kungei, Naryn-Too, At-Bashi, Kyrgyz, Chatkal, Fergana, Alai and Zaalai Mountainous Ridges. Information about numbers is quite out-dated. In the 70-s of the last century the species density was 0.6-0.8 individuals per 1,000 ha of suitable habitats. There were 26 bears in Sary-Chelek zapovednik (protected area). There are 1-2 animals per 40,000 ha of suitable habitats in Teskei and Kyrgyz Mountainous Ridges and in Inner Tien Shan. The numbers have reduced for the last decade. Feeds in the mornings and evenings, resident, rare roams after the feed. Hibernates in winters. Mating season starts in June-July, males fight against each other, sometimes killing an opponent. Pregnancy is 6 months. Females deliver 2-3 bear-cubs in February in den. Bear becomes mature at 3 years. Limiting factors are poaching, transformation of suitable habitats. There are cases of captivity breeding. Included in the USSR and Kyrgyz SSR Red Books. It is recommended to establish new protected areas and reservations and improve public awareness.

Суусар

Martes (Martes) foina Ezxleben (1777)

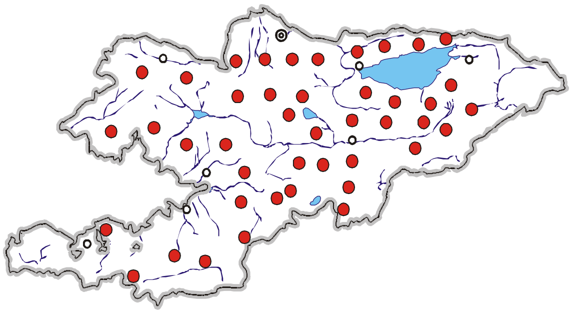

Жырткычтар сымалдар – **Carnivora** – **Хищные**
Кундуздар – **Mustelidae** – **Куньи**

Статусу: Түр сейрек кездешүүчү, бирок жоголуп бара жатуучу.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Европанын жана Азиянын тоолуу райондорунда кездешет. Кыргызстанда бардык тоо кыркаларында жашайт.

Жашаган аймактары. Анын эң жагымдуу биотоптору – ортонку жана бийик тоолордо, таштуу жана шагылдуу таштар.

Саны. Республика боюнча саны төмөн, 10 км^2 бир особдон аз келет. Түштүктөгү тоолордо бул көрсөткүчтөр бир топ жогору жана Борбордук менен Чыгыш Тяньшанда суусарлар абдан аз [6,3].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Чээнге кирбөөчү жырткыч катары жыл бою ал активдүү. Негизинен чычкан сымал кемирүүчүлөр жана чыйпылдак чычкандарга аңчылык кылууга жөндөмдүү, алар таштуу зоналардын жана шагылдардын арасынан табышат. Азыктануусунда көрүнүктүү орунду куштар ээлейт. Суусар жекече участкаларды ээлейт, бирок ар кандай себептер менен бир-бирине өтүп турушат. Күүгүмдө жана түнкүсүн активдүү, күндүз жашыруун жерлерде жүрүшөт. Суусарлардын кууту июль-августта өтөт, кийинки жылы чөндөлөйлөрү апрель-майда гана туулат. 2-5 туушат, алардын көздөрү бир айдан кийин гана ачылат. 3 айдан кийин өз алдынча жашап калышат [8]. 2-3чү жылы жыныстык жагынан жетилип калышат [8,9].

Чектөөчү факторлор. Төмөнкү тукумдуулугу, азык базасынын жетишсиздиги, браконьерлер жана суук, калың кардуу кыш.

Көбөйтүү (колдо багуу). Колдо аларды керектүү жаныбар катары кармашпайт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Атайын коргоо чаралары иштелип чыккан эмес.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Иштелип чыккан эмес.

Каменная куница или белодушка

Martes (Martes) foina Ezxleben (1777)

Статус:. *VII категория, Lower Risk/least concerned, LR/lc.* Редкий вид с невысокой численностью.

Распространение общее и в стране. Горные районы Европы и Азии. В Кыргызстане обитает по всем хребтам [3]. В Кыргызстане обитает подвид *Martes (Martes) foina intermedia* Severtzov, 1873.

Место обитания. Излюбленные биотопы – каменистые крупно-обломочные нагромождения и осыпи в среднегорье и высокогорье.

Численность. Довольно низкая, менее одной особи на 10 км^2. Несколько выше эти показатели в горах на юге республики и очень мало ее в Центральном и Восточном Тянь-Шане [6,3].

Образ жизни (жизненные циклы). Незимоспящий хищник, активен в течение круглого года. Охотится в основном на мышевидных грызунов и пищух, преследуя их среди скал и осыпей. Заметное место в питании занимают также птицы [8]. Имеет индивидуальные участки, но по разным причинам может совершать переходы. Активна в сумерках и ночью, днем находится в убежищах. Гон проходит в июне – августе, молодые рождаются только на следующий год в апреле – мае. В помете 2 – 5 детенышей, которые прозревают месяц спустя, а через три месяца живут самостоятельно [8]. На второй, третий год становятся половозрелыми [8,9].

Лимитирующие факторы. Видимо, низкая плодовитость, недостаточная кормовая база, браконьерство и суровые многоснежные зимы.

Разведение (содержание в неволе). Не представляет хозяйственного интереса, не разводят.

Меры охраны существующие. Не разработаны.

Beech marten

Martes (Martes) foina Ezxleben (1777)

Status: VII category, Lower Risk/least concerned - LR/lc. Rare species, occurs in all mountainous ridges in Kyrgyzstan. Prefers stony-rocky habitats in mid- and highlands. Density is low, less than 1 individual per 10 km^2, it is higher in the south, very low on Central and Eastern Tien Shan. Marten is active thoroughwort the year. Feeds in small rodents and pikas pursuing them among stones and rocks. Does not avoid hunting after birds. Marten has individual spots but may roam from place to place. Mating season starts in June-August, young animals appear in April-May. There are 2-5 young animals in the droppings, which start to see light after one month. Limiting factors are low prolificacy, dearth of food, poaching and severe cold winters. No special protection measures are undertaken. It is recommended to reduce grazing around suitable habitats and fight against poachers.

Чаар күсөн

Vormela peregusna Guldenstaedt, 1770

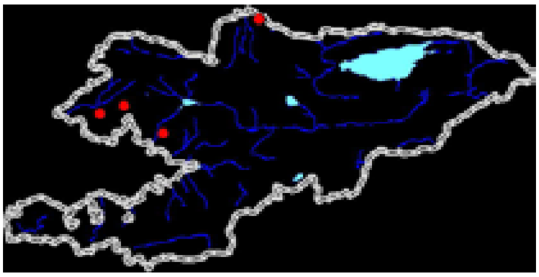

Жырткычтар сымалдар – Carnivora – Хищные
Кундуздар – Mustelidae – Куньи

Статусу: *III категория, Critically Endangered, CR: R, C1*, Республиканын территориясында өлүп жоголгонго жакын уруунун бир гана түрү.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Түштүк-Чыгыш Европанын, Алдынкы, Ортонку жана Борбордук Азиянын талаалары, жарым чөлдөрү жана чөлдөрү. Мурун Кыргызстандын Чүй, Талас өрөөндөрүндө жана Түркстан кыркаларынын адырларында жашаган [3]. Акыркы 10 жылдыкта Чүй өрөөнүндө жана Чаткалдын түштүк тарабында таралышы белгилүү.

Жашаган аймактары. Талаалар жана жарым чөлдөр. Дарыялардын өрөөндөрүндө бадалдуу токойлордо кездешет.

Саны. Белгисиз.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Жашоо тиричилигин түнкүсүн өткөрүүчү жаныбар. Кумчулдар, сары чычкандар, кош аяктар жана башка майда жаныбарлар менен азыктанышат. Февраль-мартта жаштары туулат. Негизинен 3-8 тууйт, кээде гана 14кө чейин жетет.

Чектөөчү факторлор. Белгисиз. Жашоочу жерлерин айдоо анын популяциясынын санына тескери таасир этет.

Көбөйтүү (колдо багуу). Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. 1985-жылдагы Кыргызстандын Кызыл китебине киргизилген [9]. Өзбекстан, Казакстан жана Тажикстандын Кызыл китептерине киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Иштелип чыккан эмес. Болжолдуу жашоо жерлерин изилдөө иштерин жүргүзүү. Зарыл керектүү коргоо чараларды иштеп чыгуу.

Перевязка

Vormela peregusna Guldenstaedt, 1770

Статус: *III категория, Critically Endangered, CR: R, C1*. Близок к вымиранию. Единственный вид в роде.

Распространение общее и в стране. Степи, полупустыни и пустыни Юго-Восточной Европы, Передней, Средней и Центральной Азии. В Кыргызстане в прошлом обитала в Чуйской, Таласской долинах и адырах Туркестанского хр. [3]. В последнее десятилетие известны встречи в Чуйской долине и на южных склонах Чаткальского хр.

Места обитания. Степи и полупустыни. Встречается в кустарниковых зарослях по долинам рек.

Численность. Не известна.

Образ жизни (жизненные циклы). Ведет преимущественно ночной образ жизни. Питается песчанками, сусликами, тушканчиками и другими мелкими животными. Молодые появляются в феврале – марте. В помете 3 – 8 детенышей, иногда до 14.

Лимитирующие факторы. Распашка мест обитания.

Разведение (содержание в неволе). Сведений нет.

Меры охраны существующие. Внесен в КК Киргизской ССР в 1985 г. [9]. Занесен в КК Казахстана, КК Узбекистана и КК Таджикистана.

Меры охраны рекомендуемые. Проведение обследования предполагаемых мест обитания, в результате – разработка необходимых охранных мероприятий.

Marbled Polecat

Vormela peregusna Guldenstaedt, 1770

Status: *III category, Critically Endangered, CR: R.* Inhabits in Chu, Talas Valleys, and Turkestan Mountainous Ridge. Nowadays occurs only in Chu Valley and southern slopes of Chatkal Mountainous Ridge. Prefers stepper and semi-desert habitats, in floodplain vegetation along rivers banks. Stocks are unknown. Nocturnal animal, uses for food the jirds, ground squirrels, jerboas and other small animals. Females deliver 3-8, up to 14 young animals in February-March. Limiting factors are unknown, however, ploughing up the suitable habitats negatively impacts polecats. No data on captivity breeding is available. Included into Kyrgyz Red Book of 1985, as well as Kazakh, Uzbekistan and Tajikistan ones. No other special protection measures are undertaken or developed. It is necessary to research suitable habitats, obtain data and develop recommendations based on these.

Кундуз

Lutra lutra Linnaeus, 1758

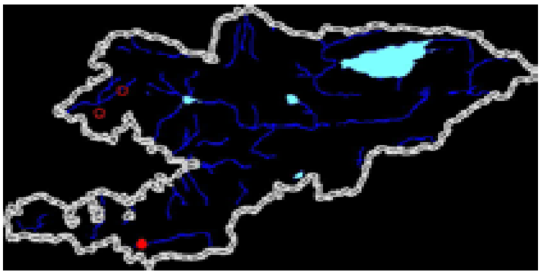

Жырткычтар сымалдар – Carnivora – Хищные
Кундуздар – Mustelidae – Куньи

Статус: *III категория Critically Endangered, CR: R, C1.* Кыргызстанда *Lutra lutra seistanica* Birula, 1912 түрчөсү жашайт. Борбордук Азиянын эки түрчөсүнүн бири.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Казакстан, Тажикстан. Кыргызстанда мурда Ысыккөл бассейнинин көлмөлөрүндө, Чаткалда, Нарында жана Алай өрөөнүндө жашачу. Азыркы учурда Кыргызстанда Алай өрөөнүндө, Кызылсуу дарыясынын түштүк-батыш бөлүгүндө кездешет. Чаткал жана Үзөңгүкууш дарыяларынын бассейндеринде сакталып калышы мүмкүн [3, 9].

Жашаган аймактары. Балыкка бай, жайылмасы бадалдуу жана бак-дарактуу же аска тектеринин сыныктары бар дарыялардын жана көлдөрдүн жээктери.

Саны. Азыркы учурда бир нече жуптан көп эмес.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Изилденген эмес.

Чектөөчү факторлор. Адам тарабынан кырылуусу, балыктын санынын азайышы.

Өстүрүү (колдо багуу). Белгисиз.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Аңчылык жасоого тыюу салынган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Алай өрөөнүндө ӨКЖА түзүү. Азыркы кездеги ареалын иликтөө үчүн Алай өрөөнүнүн территориясын изилдөө. Чаткал өрөөнүндө жана Сарыжаз дарыясынын бассейнинде болжолдуу жашоо аймактарын тактап изилдеп чыгуу.

Среднеазиатская выдра

Lutra lutra Linnaeus, 1758

Статус: *III категория Critically Endangered, CR: R, C1.* В Кыргызстане обитает подвид *Lutra lutra seistanica* Birula, 1912. Один из двух подвидов Центральной Азии.

Распространение общее и в стране. Казахстан, Таджикистан. В Кыргызстане ранее обитала на водоемах бассейна Иссык-Куля, Чаткала, Нарына и в Алайской долине. В настоящее время – в Алайской долине, юго-западной части р. Кызыл-Суу. Возможно, сохранилась в бассейне р. Чаткал, Узенге-Кууш [3, 9].

Места обитания. Берега рек и озер, богатых рыбой, с пойменными зарослями деревьев и кустарников или обломками скальных пород.

Численность. В настоящее время сведений нет.

Образ жизни (жизненные циклы). Не изучен.

Лимитирующие факторы. Истребление человеком, истощение рыбных запасов.

Разведение (содержание в неволе). Не известно.

Меры охраны существующие. Охота запрещена.

Меры охраны рекомендуемые. Создание ООПТ в Алайской долине. Обследование территории Алайской долины для установления современного ареала. Проведение детального обследования предполагаемых мест обитания в Чаткалской долине и бассейне р. Сары-Джаз.

Common otter

Lutra lutra Linnaeus, 1758

Status: *III category Critically Endangered, CR: R.* Inhabited in rivers and lakes of Issyk-Kul, Chatkal, Naryn and Alai Basins in the past. Occurs in Alai valley along Kyzyl-Suu river, probably, Chatkal and Uzenge-Kuush rivers nowadays. Prefers river banks and lake shores with floodplain vegetation, or rocky spots. There are no more than several pairs breeding in Kyrgyzstan. Species biology is not explored. Poaching and reduction of fish supply are major limiting factors. Captivity breeding is unknown. Hunting is prohibited. It is recommended to establish protected area in Alai valley, investigate

Маныл

Otocolobus manul (Pallas, 1776)

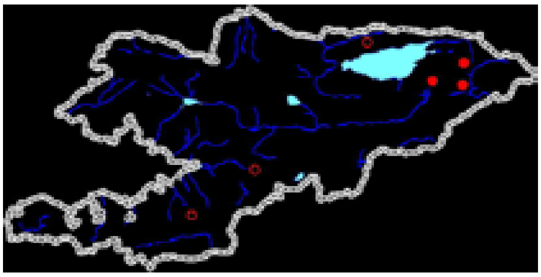

Жырткычтар сымалдар – Carnivora – Хищные
Мышыктар – Felidae – Кошачьи

Статусу: *VI категория, Near Threatened, NT.* Ареалы боюнча сейректерге кирет. Кыргызстандын фаунасында майда мышыктарынын 3 түрүнүн бири.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Кемин капчыгайын курчаган бийик тоолуу зоналарда, Ысыккөл ойдуңунда, Ички Тяньшанда, андагы Сарыжаз, Эңгилчек, Адыртер, Көйкап, Койлуу, Акшыйрак, Ыштаккарасай, Тарагай, Кызылбел, Жетим, Үзөңгүкууш, Нарынтоо, Атбашы, Какшаал тоолорунда. Ошондой эле түштүк Кыргызстандын тоо системаларында: бийик тоолуу Алайда, Түркстан тоо кыркаларынын түндүк беттеринде, Каракулжа, Тар дарыяларынын башталышында, бирок маалыматтар анык эмес. Бардык жерде бирин-серин болуп таралган [4,9,10].

Жашаган аймактары. Манып адатта жапыс тоолордун арасындагы талаалуу жерлерде жашайт, бирок Тяньшандын шарттарында ал бийик тоолордун арасындагы талаалар менен ачык сырттарды ээлешет. Токойсуз тоолордун зоолуу бетинде, шагылдуу тоо беттеринде, суунун бойлорунда, суулар таралган, кар аз түшкөн бадалсыз жерлерге умтулушат [1, 3]. Зоолордун кычыктарында, кээде суурлардын ийиндеринде жашашат. Адам бийик тоолорду өздөштүрүшү менен бирге манып сырт зонасынан сүрүлүп чыгат, себеби тоют базасы азайат жана тынчын алуучу факторлор таасирин тийгизет.

Саны. Бул түнкүсүн жүрүүчү сейрек жырткыч, жашыруун жүргөндүктөн анын саны жөнүндө маалыматтар чектелген жана так эмес. Суурга аңчылык кылууда кошо кармалат, бирок аз санда. 1977-1979-жылдары Ички Тяньшандын бийик тоолуу райондорунда атайын жүргүзүлгөн санынын эсеби алардын айрым жайыттарда бир топ санда болгонун көрсөткөн. Мисалы, Сарычат боюнча 14 миң гектар аянтта 10-12 манып сакталганы белгилүү [9]. Бирок, 1998-жылы май-июнда ушул эле жерде эсеп жүргүзүлгөндө бир дагы манып жолуккан эмес (Еремченконун оозеки билдирүүсү). А.Верещагиндин оозеки билдирүүсү боюнча [13] манып Сарычатэрташ коругунун аз кардуу сырткы зонасында анча көп эмес санда кездешкен.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Республика боюнча маалыматтар дээрлик аз. Адабияттарда берилген маалыматтар боюнча отуруктуу тиричилиги менен белгилүү, бирок калың кардуу кыштарда кар азыраак түшкөн райондорго оошот. Ийиндерин аска-зоолордун жаракаларына жасашат, суурдун калган ийиндерин пайдаланышы мүмкүн. Февраль-мартта кууту башталып, апрель-майда 3-4, чанда 2ден 10го чейин тууйт. Негизги азыгы – чыйпылдак, момолой чычкандар ж.б. чычкан сымалдуу кемирүүчүлөр, канаттуулар. Анын атаандаштары – түлкү, кадимки суусар, душмандары – карышкырлар, түлкүлөр, иттер, ири жырткыч куштар. Коркунуч туулганда качып кутулушат [4, 5].

Чектөөчү факторлор. Браконьерлик, койчулардын иттеринен өлүшү, калың кардуу кыш [4, 5].

Көбөйтүү (колдо багуу). Колдо оңой эле көбөйөт. Өткөн кылымдын 80-жылдарынын башталышында дүйнөлүк зоопарктарда 54 манып багылган [2].

Уюштурулган коргоо аракеттери. Казакстан, Өзбекстан жана Түркмөнстандын Кызыл китептерине киргизилген. Кыргызстанда 1972-жылдан тартып маныпга аңчылык кылууга тыюу салынган. 1975-жылдан тартып өзгөчө коргоого алынган түрлөрдүн тизмесине кирген, ал эми 1985-жылы – Кыргызстандын Кызыл китебине киргизилген. Нарын жана Сарычатэрташ коруктарынын территорияларында коргоого алынган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Сырт зоналарында суурларга аңчылык кылууга тыюу салынган атайын заказниктерди уюштуруу.

Манул

Otocolobus manul (Pallas, 1776)

Статус: *VI категория, Near Threatened, NT.* Редкий вид по всему ареалу.

Распространение общее и в стране. В Кыргызстане населяет высокогорную зону хребтов Кеминского ущ., Иссыккульской котловины, Центрального и Внутреннего Тянь-Шаня, в том числе Сары-Джаз: Энильчек, Адыр-Тер, Кейкап, Койлю, Ак-Шыйрак, Ыштак-Карасай, Тарагай, Кызыл-Бель, Джетим, Узенгю-Кууш, Нарын-Тоо, Ат-Баши, Кок-Шаал-Тоо. Возможно, обитает и в горных системах Юга Киргизии: в высокогорье Алая, на северных склонах Туркестанского хр., в верховьях р. Кара-Кульджа, Тар, но сведения недостоверны [4, 9, 10]. Всюду распространен спорадически.

Места обитания. Обычно живет в степных участках невысоких гор, но в условиях Тянь-Шаня занимает высокогорные степи и сырты. Поселяется на скалистых безлесых склонах гор, по каменистым россыпям, на остепненных склонах сыртов, по речным поймам, отдавая предпочтение бесснежным, слабозакустаренным участкам близ поселений сурков [9, 11]. Живет в расщелинах скал, осыпях, иногда в сурчиных норах.

Численность. Сведения случайны, ограниченны и зачастую недостоверны. Попутно, в небольшом количестве, регулярно отлавливается при промысле сурков. Специальные учеты численности в 1977 – 1979 гг. в высокогорных районах Внутреннего Тянь-Шаня показали, что в некоторых урочищах плотность обитания его довольно высокая: по Сарычату на площади 14 тыс. га учтено 10 - 12 особей [9]. Однако в мае - июне 1998 г. в этих же местах не было встречено ни одного [12]. По устному сообщению А. Верещагина [13], в небольшом количестве обитает в малоснежных участках сыртовой зоны Сарычат-Эрташского заповедника.

Образ жизни (жизненные циклы). Ночной хищник, ведет скрытный образ жизни. Живет оседло, но в многоснежные зимы порой переселяется в менее заснеженные районы. Логово устраивает в расщелинах скал, возможно, в брошенных норах сурков. Гон – в феврале – марте, в апреле – мае рождается 3 – 4, реже – от 2 до 10 котят. Основной корм – пищухи, сурки, полевки, другие мышевидные грызуны, птицы.

Лимитирующие факторы. Антропогенные: браконьерство, промысел сурка; освоение высокогорья, а также многоснежные зимы [14, 15], конкуренты (лисица, каменная куница), враги (волки, лисицы, собаки, крупные хищные птицы), фактор беспокойства.

Разведение (содержание в неволе). В неволе успешно размножается. В зоопарках мира в начале 80-х гг. содержалось 54 особи [4, 10].

Меры охраны существующие. Внесен в КК Казахстана, КК Узбекистана, КК Туркменистана. Запрещена охота с 1972 г. В 1975 г. включен в Список особоохраняемых видов, в 1985 г. внесен в КК Киргизской ССР. Охраняется на территории Нарынского и Сарычат-Эрташского заповедников.

Меры охраны рекомендуемые. Введение запрета на промысел сурка в сыртовой зоне, создание специальных заказников.

Pallas’s cat

Otocolobus manul (Pallas, 1776)

Status: *VI category, Near Threatened, NT.* Rare species throughout area, inhabits highlands of Kemin Gorge, Issyk-Region, Central and Inner Tien Shan, including Sary-Jaz, Enilchek, Adyr-Ter, Keikap, Kuilu, Ak-Ashyirak, Yshtyk Karasay, Taragai, Kyzyl-Bel, Jetim, Uzyengyu-Kuush, Naryn-Too, At-Bashi, Kokshaal-Too Mountainous Ridges. Probably occurs in the high mountains of Alai, northern slopes of Turkestan Mountainous Ridges, upper river streams Kara-Kulja and Tar, but data are not reliable. Distribution is sporadic. Usually lives in steppe habitats of low mountains, but in Tien Shan, it prefers alpine steppe and syrts (highland plains and hills) zones along with stone taluses, selects snowless scarse scrubby spots next to marmot colonies. Occupies rocky clefts, marmot burrows. Nocturnal predator, extremely reserved, that is why all data on stock are occasional and not reliable. However, special census efforts undertaken in 1977-1979 proved existence of 10-12 Cats in Sarychat locality within area of 14,000 ha. There was no single Cat observed in 1998 in the same census site. Another source states that there are several animals in snowless spots in Sarychat-Ertash zapovednik (protected area). Almost no data available on breeding biology for Kyrgyzstan. This is resident species. Usually mating season starts in February-March, females deliver usually 3-4, and rarer 2-10 kittens. Uses for food pikas, marmots, small rodents, birds. Limiting factors are direct poaching and poaching after its major prey - marmots, Sheppard dogs, winters with too much snow, and competitors such as wolfs, foxes, large birds of prey. There are successful captivity breeding cases throughout the world. Included into Red Books of Kazakhstan, Uzbekistan, Turkmenistan and Kyrgyzstan. Hunting has been prohibited in Kyrgyzstan since 1972. It is recommended to cease commercial hunting after marmots and establish special protected areas.

Сүлөөсүн

Lynx lynx Linnaeus, 1758

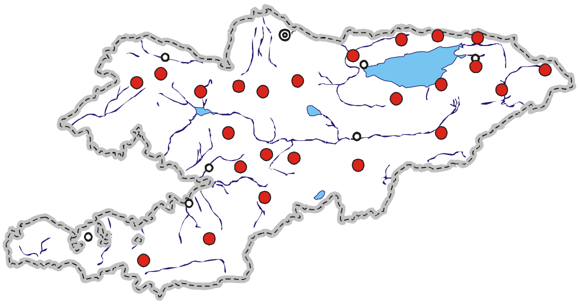

Жырткычтар сымалдар – Carnivora – Хищные
Мышыктар – Felidae – Кошачьи

Статусу: *VI категория, Nearly Threatened, NT.* Сүлөөсүндүн саны анча көп эмес болгонуна карабастан азырынча санынын төмөндөшү байкалбайт. Республиканын территориясында сүлөөсүндүн сейрек түрчөсү.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Бүт Кыргызстан боюнча негизинен орто бийик тоолуу токойлор жана бадалдуу тоолордо жашайт. Сырткары Казакстан, Өзбекстан, Тажикстан, Тибет, Гималай, Индия, Пакистан жана Афганстанда кездешет [16].

Жашаган аймактары.Сүлөөсүн кеңири таралганы менен бардык жерлерде саны аз санда. Ар бир эле капчыгайларда жолуга бербейт [6]. Анын таралышы азыгынын болушу менен байланыштуу. Эгерде ал аз болсо, тоо кыркаларынын бойлоп башка участкаларга көчүшөт [6].

Саны. Жашоочу 100 гектар жерге 0,1-0,02 особдон ашыгыраак келет. Мисалы, Шамшы, Кегети, Ысыката, Аламүдүн, Аларча, Аксуу, Жарлыкайынды, Кыргыз тоо кыркаларынын түндүк бетинде 20 сүлөөсүн катталган [6]. Бул факт анын аз санда экенин жана жашыруун жашап жүрүшүн айкындайт. Чоңкеминде сүлөөсүн дайыма болот. Талас аймагында жана Нарын дарыясынын башында карагайлуу токойлордо анын саны биртоп жогору [6]. Бул жырткычка мүнөздүү болуп саны аз.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Түркстан сүлөөсүнүн биологиясы толук изилденген эмес. Бул түрчө Европалыктан айырмаланып дарактуу-бадалдуу токойлордо көбүрөөк болгону менен токойлордо дайыма жашоочулардан болуп саналбайт. Сүлөөсүн ар кандай биотоптордо кездешет. Аны карагайлуу, арчалуу жана жалбырактуу токойлордо же бадалдардан эле турган участкаларда табылган. Ал эми токойсуз райондордо таштуу зоолордо жашынышат [6]. Сүлөөсүн көбүнчөсүн ортонку бийиктикте жашайт, кээбирде тоо этектеринде да келет, ошондой эле бийик тоолордун этектеринде жапалак арчалуу же таштуу келген зоокаларга жашынат. Бул жырткыч көпчүлүк учурда жашоо-тиричилигин түнкүсүн жана күүгүмдө жүргүзөт. Күндүз капчыгайларда, көбүнчөсүн калың токойлордо же чоң-чоң таштуу жерлердин арасында жашынат. Азык базасы жетиштүү болсо, көп алыс кетпейт, отуруктуу жашайт. Эгерде жетишпесе, башка райондорго көчмөндүүлүк кылат (көчүшөт) [3, 6, 7, 17, 18]. Сүлөөсүндүн кууту кыштын аягында – жаздын башында башталат [6]. Болжолу, 70 күндөн кийин 2ден 3кө чейин балдарын тууйт [9, 17], кээбирде алардын саны 4-5 ке жетет [17]. Энеси менен балдары келерки жылга чейин бирге жүрүшөт. Сүлөөсүндүн негизги азыктары – ар түрдүү омурткалуу жаныбарлар, негизинен сүт эмүүчүлөр түзүшөт, ошондой эле куштар. Жырткычтын эң жакшы көргөн табылгасы – коёндор, алар аз болуп калса эликке, бөдөнөгө, кекиликке, чычкан сымал кемирүүчүлөр жана майда таранчы сымал куштарга кол салат. Бийик тоолордун этегине өтсө эчкилерди жана жаш текелерди кармап жешет, ушул жерлерде уларга да аңчылык кылат [3, 6].

Чектөөчү факторлор. Жашоочу жерлеринде азык базасынын мүмкүн жетишсиздиги жана карышкырлардын конкуренциясы. Браконьерлер сүлөөсүндү абдан сейрек атышат.

Көбөйтүү (колдо багуу). Колдо көбөйтүү боюнча маалымат бар.

Уюштурулган коргоо аракеттери. СССРдин жана Кыргыз ССРинин Кызыл китептерине киргизилген. 1986-жылдан тартып азыркы убакка чейин сүлөөсүнгө аңчылык кылуу тыюу салынган. Кыргызстандын коруктарында жана заказниктерде башка жаныбарлар менен ал кошо коргоого алынган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Тоолордун ортонку бөлүгүндө жаңы коруктар менен заказниктерди түзүш керек, себеби бул жерлерде сүлөөсүн коргоого алынат. Браконьерлер тапкан сүлөөсүндүн анча-мынча териси жергиликтүү элдин колуна түшөт. Ошондой эле түшүндүрүү иштерин жүргүзүү зарыл. Бул түрчөнүн биологиясы начар изилденгенине жана жашаган жерлеринде анын биоценоздук ролуна көңүл буруш керек.

Рысь

Lynx lynx Linnaeus, 1758

Статус: *VI категория, Nearly Threatened, NT.* На территории республики обитает редкий подвид *Lynx lynx isabellinus* Blyth,1874.

Распространение общее и в стране. Казахстан, Узбекистан, Таджикистан, Тибет, Гималаи, Индия, Пакистан и Афганистан [16]. На территории Кыргызстана распространена в лесных районах.

Места обитания. Населяет в основном среднегорные лесные и закустаренные участки горных хребтов. Встречается не в каждом, даже крупном, ущелье [6]. Её присутствие связано с наличием достаточного корма, при недостатке которого мигрирует на другие участки вдоль хребтов [6].

Численность. Немногочисленное животное, но снижение численности пока не происходит. В местах обитания – более 0,1–0,02 особей на 1000 га [6]. Около двух десятков рысей зарегистрировано, например, в ущ. Шамси, Кегеты, Иссык-Ата, Аламедин, Ала-Арча, Ак-Суу, Жарлы-Каинды, на северном макросклоне Киргизского хр.[6].

Образ жизни (жизненные циклы). Биология изучена не достаточно полно. Этот подвид, в отличие от европейского, не является строгим обитателем лесов, хотя тяготеет к древесно-кустарниковым зарослям. Встречается в различных биотопах, в ельниках, в арчовых и лиственных лесах, на участках, покрытых только одним кустарником, а в безлесных районах укрывается в скалах и нагромождениях камней [6]. В основном живет в среднегорье, хотя иногда заходит в предгорья, посещает и нижнюю часть высокогорья. Ведет преимущественно ночной и сумеречный образ жизни. При достаточной кормовой базе живет оседло, при недостатке мигрирует в другие районы [3, 6, 7, 17, 18]. Гон отмечается в конце зимы – в начале весны [6]. Приблизительно через 70 дней рождаются детеныши [9, 17]. Количество их чаще от 2 до 3, известны случаи до 4–5 [17]. Молодые ходят с матерью до следующего года. Объекты питания – различные позвоночные животные, в основном млекопитающие, а также птицы. Излюбленной жертвой хищника являются зайцы – толаи, если их мало или нет, задирает косуль, ловит бородатых куропаток, кекликов, не брезгует мышевидными грызунами и мелкими воробьиными птицами. В нижней части высокогорья иногда нападает на самок и молодняк козерогов, здесь же охотится на уларов [3, 6].

Лимитирующие факторы. Возможно, недостаточная кормовая база в местах обитания и конкуренция со стороны волков. Браконьеры отстреливают ее очень редко.

Разведение (содержание в неволе). Известны случаи разведения в неволе.

Меры охраны существующие. Вид занесен в КК Киргизской ССР и КК СССР. С 1986 г. и по настоящее время охота на неё запрещена. В заповедниках и заказниках взят под охрану.

Меры охраны рекомендуемые. Создание в средней части гор новых заповедников и заказников, проведение разъяснительной работы с местным населением. Изучение биологии этого вида и биоценотической роли в местах обитания.

Eurasian Lynx

Lynx lynx Linnaeus, 1758

Status: *VI category, Nearly Threatened. NT,* inhabits in forest zones throughout Kyrgyzstan. Stock is stable, although Lynx is a rare animal. Occurs next to prey sites. Density is 0.01-0.02 individuals per 100 ha. About twenty lynxes registered in Shamsi, Kegety, Issyk-Ata, Alamedin, Ala-Archa, Ak-Suu, Jardy-Kaindy gorges in northern slopes of Kyrgyz Mountainous Ridge. Common in Chong-Kemin, stock is a bit higher in Talas Region and spruce forests of upper part of Naryn River. Numbers are low but very typical for the predator. Breeding biology is not fully known. Occurs in different types of biotopes, however, prefers forests and bushes. May occur in lower part of highlands, hides in Juniper bushes, rocks and big stones. Nocturnal animal, may hunt in dusk. During day time hides in dense bushes or rocks. Resident if the amount of prey is enough, may roam following it. Hunting season starts at the end of winter, beginning of spring. Pregnancy lasts for 70 days. Uses for food hares, roe deer, partridges, does not avoid small rodents and passerines. In highlands hunt after wild goats and snowcocks. Limiting factors are shortage of prey, competition with wolves; poaching is rare. There are cases of captivity breeding. Included in Kyrgyz SSR and USSR Red Books. Hunting is prohibited since 1986. It is recommended to establish protected areas and reserves, increase public awareness.

Илбирс

Uncia uncia Shreber, 1775

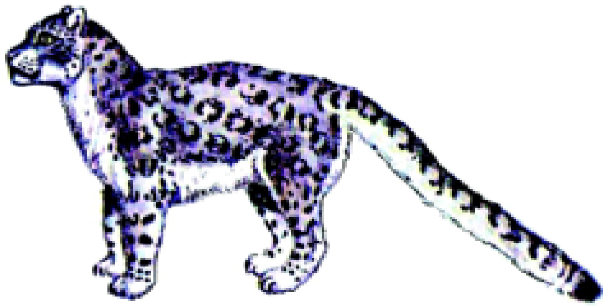

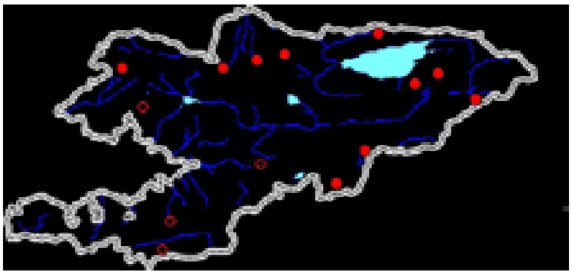

Жырткычтар сымалдар – Carnivora – Хищные
Мышыктар – Felidae – Кошачьи

Статусу. *III. Critically Endangered, CR C2a(i): R, C1.*

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Азиянын 12 тоолуу өлкөлөрүндө кездешет. Кыргызстанда Пскем, Чандалаш, Талас, Кыргыз, Суусамыр, Чаткал, Фергана, Түркстан, Алай, Күнгөй жана Тескей Алатоо, Нарынтоо, Молдотоо, Атбашы, Сарыжаз жана Какшаалтоо кыркаларында [19].

Жашаган аймактары. Альпы жана субальпы ландшафттык алкактарда (деңиз деңгээлинен 3төн 4 миң м бийиктикте). Илбирс жашаган жерине орточо тилкеленген рельефтерди, жашынууга көп таштуу (шагылдуу) жана анча чоң эмес бадалдуу (карачаналар жана арчалар) дөңдөрдү тандап алат (пайдаланат). Токойлуу жерлерге бир өрөөндөн экинчисине көчкөндө кирет. Кышкысын токойлордун үстүнкү алкактарына тоо эчкилердин артынан кууп барат.

Саны. Кыргызстанда көптөгөн тоо кыркаларында дайыма кездешүүчү түр катары саналат. 80-жылдардын башталышына чейин жалпы саны 1400 особдор болгон [9]. Е. Кашкарёв бул цифраны өтө көп берилген деп санап Кыргызстанда илбирстин саны 600-700 особдон ашпайт, б.а. 1000ден көп эмес деп баалаган [19]. Акыркы 10-12 жылда Кыргызстанда бул түрдүн саны 5-10 эсе азайган [9, 20] жана азайуусу уланып жатат. Азыркы убакта бул түрдүн саны 150-250 особдон ашпайт [20]. Илбирстин эң эле көбү Түндүк Тяньшандын бийик тоолорунда. Алайда, Ички жана Борбордук Тяньшанда болжол менен анын жыштыгы бирдей, Батыш Тяньшанда саны эң аз [19].Дүйнөлүк популяциясында түрдүн саны 5-7 миң особго барабар.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Отурукташып жашайт. Күүгүмдө жана түнкүсүн активдүү, кыш менен жазында туяктуулар күндүз активдүү кезде, илбирс да күндүзү кездешет. Кууту февраль-мартта, 98-103 күн көтөрүп 1-3 (чанда 5 ке чейин) тууйт. Ургаачысы 2 жылда бир жолу гана тууйт, жыныстыгы эки жашында жетилет. Негизги табылгасы - тоо эчкилер, аркарлар, суурлар, чанда - эликтер, маралдар, камандар, коёндор, уларлар, кекликтер. Ооруусу толук изилденген эмес, кутурма жана котур оорулар менен ооруганы белгилүү [4,19].

Чектөөчү факторлор. XIX кылымдын аягынан тартып Кыргызстанда илбирс аңчылык түр болгон, ушул себептен XX кылымдын биринчи жарымында анын саны азайып кеткен. 1948-жылдан тартып ага аңчылык кылууга тыюу салынгандыктан санын азайганы токтогон, бирок кой чарбасынын өнүгүшү жана тоолорду өздөштүрүү жапайы туяктуу жаныбарларды сүрүп чыгышты, ошондуктан алардын саны кескин кыскарды. Ушул себептен илбирстин саны кыскарды. Акыркы он жылда кайрадан браконьерлердин саны өстү.

Көбөйтүү (колдо багуу). Дүйнөнүн көпчүлүк зоопарктарында көбөйтүшөт, анын ичинен КМШнын 6 зоопаркында. Зоопарктарда илбирстин жалпы саны 700 особдон кем эмес.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Кыргызстандын территориясында аны кармоого 1948-жылдан бери тыюу салынган, ал эми 1959-жылдан тартып лицензиясыз кармоо жана аңчылык кылууга жоопкерчиликти күчөткөн. Эларалык Кызыл китепке жана «Жапайы фауна жана флоранын жоголуп бараткан түрлөр боюнча эларалык соода-сатык кылуу жөнүндө конвенциясынын» биринчи тиркемесине киргизилген. 1975-жылдан бери Кыргызстандын өзгөчө коргоого алынган түрлөрдүн тизмесине киргизилген. Сарычелек, Бешарал, Нарын, Караталжапырык, 1993-жылы ушул түрдү сактоо үчүн уюшулган Сарычатэрташ коруктардын территорияларында, ошондой эле Аларча, Каракол жана Чоңкемин улуттук жаратылыш парктарына коргоого алынган. 1999-жылдан тартып «Илбирс» аттуу биргелешкен Кыргыз-немис долбоору жана 2002-жылдан бери - Сарычатэрташ коругунун базасынын негизинде илбирсти коргоого жана мониторинг боюнча биргелешкен Кыргыз-америка долбоору иштеп жатат.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Алайда илбирсти сактоо үчүн корголуучу территорияны уюштуруу. Жергиликтүү эл арасына илбирсти сактоо боюнча пропаганда жүргүзүү, коргоону күчөтүү жана Кыргызстандын жаныбарлар дүйнөсүн коргоо жөнүндө Мыйзамдын белгилүү статьяларын ишке ашыруу (2000 ж).

Снежный барс

Uncia uncia Shreber, 1775

Статус: *III. Critically Endangered, CR C2a(i): R, C1.*

Распространение общее и в стране. Встречается в 12 горных странах Азии. В Кыргызстане – на Пскемском, Чандалашском, Таласском, Киргизском, Суусамырском, Чаткалском, Ферганском, Туркестанском, Алайском хр., а также Кюнгей и Тескей Ала-Тоо, Нарын-Тоо, Молдо-Тоо, Ат-Баши, Сары-Джаз и Кокшаал-Тоо [19].

Места обитания. В альпийском и субальпийском ландшафтных поясах на высоте от 3 до 4 тыс. м., предпочитает рельеф средней расчлененности с отдельными возвышенностями для обзора и укрытиями в виде камней и куртин кустарников (карагана, арча). Лесной пояс посещает обычно при переходе из одной речной долины в другую. В зимнее время встречается и в верхнем поясе леса, следуя за горными козлами.

Численность. Считался обычным видом на многих горных хребтах, общая численность на начало 80-х годов оценивалась в 1400 особей [9], по Е. Кошкареву – в 600-700 особей, но не больше 1000 [19]. За последние 10-12 лет численность вида сократилась в 5-10 раз [9, 20] и продолжает уменьшаться, в настоящее время – не превышает 150–250 особей [20]. Наиболее высокая плотность – в высокогорье Северного Тянь-Шаня, примерно одинаковая – в Алае, Внутреннем и Центральном Тянь-Шане, и наименьшая – в Западном Тянь-Шане [19]. Численность мировой популяции вида – 5-7 тыс. особей.

Образ жизни (жизненные циклы). Живет оседло. Активен в сумеречные и ночные часы, зимой и весной, когда копытные активны днем, встречается также в дневные часы. Гон – в феврале-марте, беременность самок длится 98–103 дня, в помете 1-3 детёныша (очень редко – до 5). Самка рожает один раз в 2 года, половая зрелость наступает в двухлетнем возрасте. Основная добыча – горные козлы, архары, сурки, реже – косули, маралы, кабаны, зайцы, улары, кеклики. Болезни изучены плохо, известны случаи бешенства и зудневой чесотки [4, 19].

Лимитирующие факторы. Антропогенные: разрешенный промысел (конец XIX–начало XX в.); развитие овцеводства и освоение гор, браконьерство.

Разведение (содержание в неволе). Прекрасно разводится во многих зоопарках мира, общая численность не менее 700 особей, в том числе и в 6 зоопарках СНГ.

Меры охраны существующие. Охота на территории Кыргызстана запрещена с 1948 г., с 1959 г. установлена исковая ответственность за добычу и отлов без лицензий. Внесен в Международную КК и Приложение 1 Конвенции о международной торговле видами дикой фауны, находящимися под угрозой исчезновения. С 1975 г. внесен в Список особо охраняемых видов Киргизии. Охраняется на территории Сарычелекского, Бешаралского, Нарынского, Каратал-Жапырыкского, Сарычат-Эрташского (созданного в 1993 г. в первую очередь для этого вида) заповедников, а также в Алаарчинском, Каракольском и Чонкеминском национальных природных парках. С 1999 г. работает совместный киргизско-немецкий проект «Снежный барс», а с 2002 г. – совместный киргизско-американский проект по мониторингу и охране барса на базе Сарычат-Эрташского заповедника.

Меры охраны рекомендуемые. Создание охраняемой территории в Алае. Усиление пропаганды охраны вида среди местного населения, усиление охраны и реализация соответствующих статей Закона об охране животного мира Киргизии (2000).

Snow Leopard

Uncia uncia Shreber, 1775

Status: *III, Critically Endangered, CR, C2a(i): R.* Occurs in Pskem, Chandalash, Tals, Kyrgyz, Suusamyr, Chatkal, Fergana, Turkestan, Alay, Kungei, Teskei, Naryn-Too, Moldo-Too, At-Bashi, Sary-Jaz and Kokshaal-Too Mountainous Ridges. Inhabits in subalpine and alpine belts: 3,000-4,000 m (9,800-13,100 feet) above sea level. Prefers partitioned relief with hills for observations and hiding spots among stones and bushes (*Caragana, Juniperus*). Visits forest belt only during roaming from one river valley to other one. Occurs in forest zone in winter following wild goats. It was common species in the past, total numbers were up to 1,400 animals. For the last decade, the Leopard's numbers drastically reduced and do not exceed 150-200 individuals. The highest density is in Northern Tien Shan. World's total numbers are 5-7,000 animals. Resident species are most active in dusky and night time. Heating season begins in February-March, pregnancy lasts for 98-103 days, female delivers 1-3 cubs, rarer – up to 5, once in a two years. Uses for food wild goats, sheep, marmots, and relatively rare deers, hares, snowcocks, chukars. Diseases poorly investigated, rabies and mange are well known. Limiting factors are reduction in numbers of wild goats and sheep populations, poaching. Hunting is prohibited in Kyrgyzstan since 1948. Protected in all zapovedniks (protected areas), Sarychat-Ertash protected area was established with major purpose to conserve Snow Leopard. Several international projects are designed to introduce protection interventions: Kyrgyz-German and Kyrgyz-American ones. It is recommended to establish protected area in Alai Ridge, increase public awareness among local communities, better implementation of Kyrgyz Law about Wildlife Conservation.

Бугу (эркеги), Марал (ургаачысы)

Cervus elaphus **Linnaeus, 1758 ssp.** ***asiaticus*** **Lydekker, 1898**

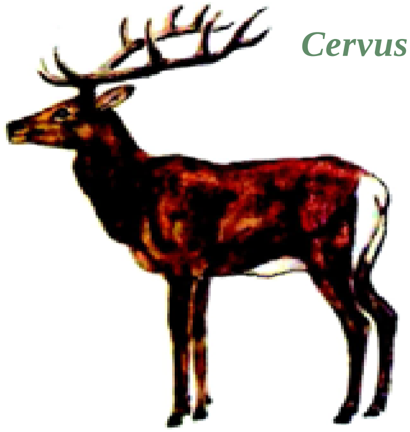

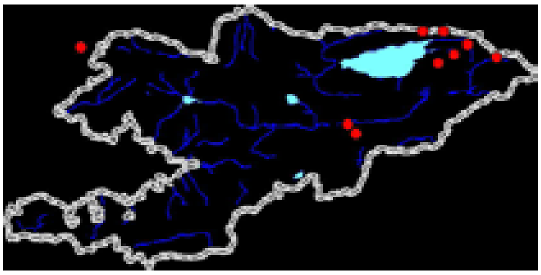

Ача туяктуулар сымалдар – Artiodactyla – Парнокопытные
Бугулар – Cervidae – Оленьи

Статусу: *IV категория, Endangered, EN C 2a(i):* R. Бүткүл ареалы боюнча саны кескин кыскарган голарктикалык түрдүн борбордук азиялык түрчөсү; Кыргыз Республикасында аз санда. *C.e. sibiricus* Severtzov, 1973 жана *C.e. songaricus* Severtzov, 1873 аттары инфратүрчөлүк катары саналып жарабайт.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. C.e. asiaticus ареалы Тяньшанды, Джунгар Алатоосун, Тарбагатай тоо кыркаларын, Саур, Алтай, Саянды (Казахстан, Кыргызстан, Россия), ошондой эле Түндүк Синьцзянды жана Чоң Хинганга чейин Түндүк Монголияны камтыйт. Кыргызстанда XIX кылымда дээрлик бардык карагай токойлорунда тараган, бирок 1980-жылдарга чейин Чаткал, Талас, Кыргыз, Молдотоо, Кавактоо, Жумгалтоо, Сарыжаз, Фергана жана Атбашы тоо кыркаларында жоголгон [3, 9, 41, 47, 48]. Азыркы учурда Нарынтоо тоо кыркаларында жана Тескей жана Күңгөй Алатоосунун чыгыш бөлүгүндө кездешет [47,49,51]. Улан жана Жаңыжер (Джалджир) капчыгайында, Атбашы дарыясынын жогорку бөлүгүндө, Сарыжаз дарыясынын бассейнинде Куюкап жана Жетим тоо кыркаларынын [9] түштүк жантаймасында кездешүүсү боюнча азыркы учурга ылайык маалыматтар жок.

Жашаган аймактары. 2000-2900 м бийиктиктеги карагай токойлору жана бадалдуу аймактар. Жайында токойсуз ачык жерлерге [3], 3900 м бийиктикке чейинки субалпы шалбааларына кетиши мүмкүн [51].

Саны. 1983-жылы Нарын коругун түзүүдө популяциясынын саны 130 [49], 1985-жылы - 150 [50], 2003-жылы 280 особдун тегерегинде болгон, бул популяциянын 1/4 - 1/2 бөлүгү түздөн түз коруктун территориясында жашачу [3, 50]. Ысыккөлдүн Чыгыш бөлүгүндө отурукташкан жана Казахстандын территориясынан кирген бирден особдор болушу мүмкүн [51].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Бадалдуу жана карагай токойлорунда жашайт, негизинен чөп өсүмдүктөрү менен азыктанат. Кээде алыс аралыктарга чейин көчөт. Ысыккөлдүн чыгышында Казахстандан (Чилик дарыясынын бассейни) Тескей Алатоого (Аксуу капчыгайына чейин) жана кайра Казахстанга өтүүлөрү байкалган [3, 51]. Ургаачылары менен жаштар топ тобу менен кездешкен, эркектер кууттан тышкаркы убакта жалгыздан жүрүшөт [47]; куут учурунда (сентябрь - октябрь) эркектери айланасына 3-10 ургаачыны топтойт [9, 17, 41, 46]. Майдын аягында - июндун башында ургаачылар бирди, кээде эки же үчтү тууйт [9, 46]. Ургаачылар жыныстык жактан үчүнчү жылы жетилет. Эркектери жыл сайын май айында мүйүздөрүн таштайт.

Чектөөчү факторлор. Түрдүн жашоо аймагын чарбалык максатта иштетүү (бак кыйуу, мал оттотуу) жана тынчсыздандыруучу фактор [9, 50]. Кышында тоют жерлеринин аянтынын аздыгы [50]. Браконьерчилик, жырткычтарга жем болуу (аюу, карышкыр, сүлөөсүн) [9, 49]. Кээ бир жылдардагы катуу кыш, мителер жана оорулар.

Көбөйтүү (колдо багуу). Жүргүзүлбөйт. Зоопарктарда көбөйтүү учурлары белгилүү [9].

Уюштурулган коргоо аракеттери. 1948-жылы [9] аң уулоого толук тыйуу салынган. 1958-жылы түрдүн жашоо аймактарында Теплоключенко жана Нарын коруктары түзүлгөн, акыркысы 1983-жылы [9] аянты 37 миң га болгон мамлекеттик корукка айландырылган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Нарын коругун кеңейтүү жана Ысыккөлдө көчүү үчүн экологиялык коридорлорду түзүү. Реакклиматизация, ошондой эле вольердик шартта көбөйтүү жана жаратылышка чыгаруу. Браконьерчилик үчүн жоопко тартууну күчөтүү жана карышкырдын санын контролдоо боюнча иш-аракеттерди жүргүзүү.

Благородный олень (тяньшанский подвид), Марал

Cervus elaphus Linnaeus, 1758 ssp. *asiaticus* Lydekker, 1898

Статус: *Категория IV, Endangered, EN C2a(i): R.* Резко сократившийся в численности по всему ареалу горный центральноазиатский подвид голарктического вида; малочисленный в КР. Названия *C.e. sibiricus* Severtzov, 1973 и *C.e. songaricus* Severtzov, 1873 непригодны как инфраподвидовые.

Распространение общее и в стране. Ареал *C.e. asiaticus* включает Тянь-Шань, Джунгарский Алатау, хр. Тарбагатай, Саур, Алтай, Саяны (Казахстан, Кыргызстан, Россия), а также Северный Синьцзян и Северную Монголию до Большого Хингана. В Кыргызстане в XIX в. был распространён почти по всем еловым лесам, но к 1980 г. исчез в на хр. Чаткальском, Таласском, Киргизском, Молдо-Too, Кавак-Too, Джумгал-Too, Сары-Джаз, Ферганском и Атбашинском [3, 9, 41, 47, 48]. В настоящее время встречается на хр. Нарын-Too и в вост. части хр. Терскей и Кунгей Ала-Too [47, 49, 51]. О местах обитания в ущ. Улан и Джаны-Джер (Джалджир) в верховьях р. Ат-Баши, Куюкап в басс. р. Сары-Джаз [47, 51, 52] и на южном склоне хр. Джетим [9] нет современных данных.

Места обитания. Еловые леса и заросли кустарников, на высотах 2000–2900 м. Летом может уходить в открытые безлесные участки [3], в субальп. луга, до высоты 3900 м. [51].

Численность. В 1983 г. при организации Нарынского заповедника популяция насчитывала 130 [49], в 1985 г. – 150 [50], в 2003 г. – около 280 особей [49], причём непосредственно на заповедной территории обитала 1/4–1/2 этой популяции [3, 50]. В Восточном Прииссыккулье – вероятно единичные, оседлые и заходящие с территории Казахстана особи [51].

Образ жизни. Держится в густых ельниках и зарослях кустарников, кормится в основном травянистой растительностью. Кочует, иногда на значительные расстояния. В Вост. Прииссыккулье отмечены переходы из Казахстана (басс. р. Чилик) на хр. Терскей Ала-Too (до ущ. Ак-Суу) и обратно [3, 51]. Самки с молодняком и сеголетки встречены группами, взрослые самцы вне периода гона держатся поодиночке [47]; во время гона (в сентябре – октябре) самцы собирают гаремы из 3–10 самок [9, 17, 41, 46]. В конце мая - начале июня самки приносят одного, реже 2–3 детенышей [9, 46]. Самки достигают половозрелости на третьем году жизни. Самцы ежегодно в мае сбрасывают рога.

Лимитирующие факторы. Хозяйственное освоение мест обитания (вырубка леса, интенсивный выпас скота) и фактор беспокойства [9, 50]. Малая площадью зимних кормовых угодий [50]. Браконьерство, гибель от хищников (медведь, волк, рысь) [9, 49]. Многоснежные зимы в отдельные годы, паразиты и болезни.

Содержание в неволе. Не проводится. Известны случаи размножения в зоопарках [9].

Меры охраны существующие. С 1948 г. [9] введен полный запрет на добычу. В местах обитания 1958 г. созданы Теплоключенский и Нарынский заказники, последний из них в 1983 г. [9] преобразован в госзаповедник площадью около 37 тыс. га.

Меры охраны рекомендуемые. Расширение территории Нарынского заповедника и создание экологических коридоров для кочевок в Приисыккулье. Реакклиматизация, а также воспроизводство в вольерных условиях, с последующим выпуском в природу. Ужесточение ответственности за браконьерство и организация контроля за численностью волка.

Asiatic Red Deer, Tien Shan Maral, Tien Shan stag

Cervus elaphus Linnaeus, 1758 ssp. *asiaticus* Lydekker, 1898

Status: *IV category, Endangered, EN C2a(i): R.* It is large red deer, sporadically spreaded Central Asian subspecies of Holarctic species. The species was numerous 100–120 years ago quite in all territory of spruce-forests in Kyrgyzstan, where at present time there are one compact population (about 280 individuals in 2003, 150 in 1985) in Naryn-Too Mountain Range and several small groups occasionally occur in Eastern part Issyk-Kul Region. There were also registered in 1970th up to 10 specimens in upper part of At-Bashi River basin. It populates forest and shrubby landscapes in mid-montane belt and migrates in summer to subalpine meadows, at 2,000–2,900 (3,900) m above sea level. Individuals are able both for resident habitation and to far migrations (to Kazakhstan and back to Eastern Issyk-Kul Region). Stags are observed separately all the year round with the exception the rut period in September – October; calving is from end of May up to beginning of July, fertility is 1–2 (3) calves. limiting factors: destruction of habitats (wood-cutting, excessive cattle pasturage), limitation of area of occupancy and winter feeding. anthrop disturbance, poaching, press of predators (especially wolves), parasites, transmissible diseases. Is not held in captivity in Kyrgyzstan, but successful propagation in zoos is known. Protection measures undertaken in Kyrgyzstan: hunt prohibition (1948), 2 wildlife areas (1958), re-organisation of one of those as Naryn Nature Reserve (1983) which Reserve covers at present time an approximate square 370 km^2. For conservation of the species, there are offered: the expanding of the protected area in Naryn-Too Mountain Range, the creation of seasonal ecological zones in migration places in Eastern Issyk-Kul region, the control for wolves number, experiments over the re-acclimatisation into areas of former occupancy and the breeding in half-wild conditions.

Жейрен

***Gazella subgutturoza* Guldenstaedt, 1780**

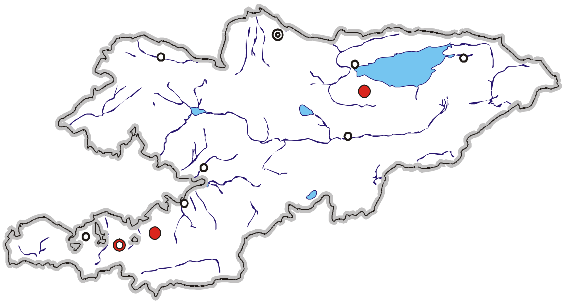

Ача туяктуулар сымалдар – Artiodactyla – Парнокопытные
Көндөй мүйүздүүлөр – Bovidae – Полорогие

Статусу: *III категория, Critically Endangered, CR: R, C1* Жоголуп бара жаткан түр же Кыргызстандын территориясында такыр эле жоголуп кеткен. Кыргызстанда, Орто Азия жана Казакстанда уруунун бир гана түрү.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Өткөн кылымдын 30-чу жылдарына чейин Ысыккөлдүн түндүк жээгинде, анын түштүк-батыш чөлдүү жерлери жана Ортотокой районунда кездешүүчү [3, 17]. 70-жылдары Ысыккөлдүн түштүк-батыш жагында гана сакталып калган, анда бирин-серин эле болгон [3]. Азыркы убактарда ошол райондордо жейрендин сакталганы жөнүндө эч маалымат жок [8]. 1968-жылы Кыргызстандын түштүк-батыш тарабында Күнгөй тоолорунда жана Ош областынын Лейлек районунда болгону аныкталган. 1975-жылы ушул эле жерлерде 100 особго жакын болгону белгилүү [3, 9]. Жейрендин тагдыры белгисиз. Республикадан сырткары жейрен Орто Азия жана Казакстанда, Чыгыш Кавказ сыртындагы чөлдөрдө, Иран, Афганстан, Пакистан, Кытай жана Монголияда таралган [7, 16].

Саны. Жейрендин саны жөнүндө сөз кылуу кыйын, себеби болсо да бирин-серин же он чактыга жетпейт.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Кыргызстандын шартында жейрендин биологиясы толук изилденген эмес. Шагылдуу жана чополуу өсүмдүктөрү сейрек келген чөлдөрдө таралган. Түздүү же дөбөлүү ачык мейкиндикти каалайт [6] . Суу жээктен же суулар аз болгонуна карабастан жээктерге жакын болушат. Төмөн жакка чогулган жаандын жана кардын суулары менен каныгышат. Жашоо тиричилиги отуруктуу түрдө өтөт [3]. Эртең менен жана кечинде оттошот. Жейрендер өтө сак, көздөрү курч жана сак кулак. Казакстанда жейрендин тууту ноябрь-декабрда өтөт [14, 1,7]. Эркектери 2-5 ургаачылары менен топту түзүп, бөлөк особдорду жолотпойт [14]. Жейрен 5,5-6 айга жакын көтөрүп апрелдин аягынан тартып июлдун башталышына чейин тууй баштайт, бирок негизинен майдын экинчи жарымынан тартып [14] ургаачысы 1-2 же чанда эле 3-4 тууйт [14, 17]. Жейрен 3 айга жакын, кечирээк туулганын күзгө чейин эмизет [14].

Чектөөчү факторлор. Санынын өзгөрүлүшүнүн себептери-браконьерлик. Түргө жагымдуу жерлерди чарбага же жайытка гана пайдаланылышы. Жырткычтардын таасири, адамдын куугунтугу, жерлерин жайытка пайдалануу.

Көбөйтүү (колдо багуу). Зоопарктарда жана питомниктерде жакшы төлдөшөт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. ЖКЭБдин Кызыл китебине, СССРдин жана Кыргыз Республикасынын Кызыл китебине киргизилген. Өзгөчө жейренди коргоого Ысыккөл аймагында өтө көңүл бурулган жана Кыргызстандын түштүгүндө Түркстан кыркаларынын урчуктарында.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Браконьерлер менен күрөш жүргүзүү, жейрендин жашаган жерлерине малды жайууга тыйуу салуу. Мурунку жайылган жерлерине коё берүү максатына ылайык жаныбарды колго багып көбөйтүүсүн уюштуруу. Бул жерлерге катуу тартип коюп, заказниктерди уюштуруу. Кийин жейрендин биологиясын, колдо көбөйүшүн өзгөчөлүктөрүн жана чектелүү жерлерге, ал тургай антропогендик ландшафтка анын ыңгайланышын изилдөө.

Джейран

Gazella subgutturoza Gulg., 1780

Статус: *III категория, Critically Endangered, CR: R, C1*. Исчезающий вид или совсем исчезнувший на территории Киргизии. Единственный вид рода в Киргизии, Средней Азии и в Казахстане.

Распространение общее и в стране. Средняя Азия и Казахстан, пустыни Восточного Закавказья, Иран, Афганистан, Пакистан, Китай и Монголия [7, 16]. До 30-х годов прошлого столетия населял северный берег Иссык-Куля, юго-западную его пустынную часть и район Орто-Токоя [3, 17]. К 70-м годам сохранился лишь в юго-западной части Прииссыккулья, здесь насчитывались единицы этих животных [3]. В настоящее время сведений о наличии джейрана в этом районе нет [6]. В 1968 г. было установлено присутствие джейрана на юго-западе Киргизии – в Ляйлякском районе Ошской области, здесь в 1975 г. обитало около 100 животных [3, 9]. Дальнейшая судьба их не известна.

Численность. Крайне низкая, регистрируется нерегулярно.

Образ жизни (жизненные циклы).Обитает в щебнистых и глинистых пустынях с редкой травянистой растительностью. Предпочитает ровные или холмистые открытые пространства [6]. Держится около водопоев, которые представляют здесь редкость. Довольствуется дождевой и снеговой водой, собирающихся в понижениях. Ведет преимущественно оседлый образ жизни [3]. Кормится утром и вечером. Хорошо видит и слышит, это очень осторожное животное. Гон у джейрана в Казахстане происходит в ноябре – декабре [14, 17]. Самцы в это время собирают группы самок 2 – 5, молодых особей к ним не подпускают [14]. Беременность самок длится около 5,5 – 6 месяцев, ягнята рождаются с конца апреля и до первых чисел июля, в основном во второй половине мая [14]. Самка приносит 1 – 2 и очень редко 3 – 4 [14, 17] детенышей, лактация длится около 3 месяцев [14].

Лимитирующие факторы. Антропогенные: браконьерство, освоение видопригодных территорий, а также хищники.

Разведение (содержание в неволе). Хорошо размножаются в зоопарках и питомниках.

Меры охраны существующие. Внесен КК МСОП, в КК СССР и КК Киргизской ССР. Особое внимание уделено охране в отрогах Туркестанского хр. на юге Киргизии.

Меры охраны рекомендуемые. Усиление борьбы с браконьерством, запрещение выпаса скота в местах обитания вида. Организация полувольного разведения животных с последующим выпуском в видопригодную местность и места прежнего обитания, с созданием заказников. Изучение биологии вида, особенностей размножения в неволе, адаптация его в условиях ограниченного местообитания и даже антропогенного ландшафта.

Goitered gazelle

Gazella subgutturoza Gulg., 1780

Status: *III category, Critically Endangered, CR: R.* Inhabited on northern and southern shores of western part of Issyk-Kul Lake as well as Orto-Tokoi and Leilek Locality in the south till 70th of the last century. No evidence of existence is available nowadays. No data on numbers are known. Prefers plain or hilled open habitats close to watered sites. Often limits water consumption with raining and snow water accumulated in depressions. Resident species. Feeds in mornings and evenings. Extremely shy animal with good sight and hearing abilities. Mating season starts in November-December. Males group 2-5 females and isolate them from other males. Pregnancy period is about 5.5-6 months, female give a birth to 1-2 rarer 3-4 young animals at the end of April till beginning of July. Lactation time lasts for 3 months. Limiting factors are poaching and cattle grazing. Breeds successfully in captivity. Included in Kyrgyz Red Book. It is recommended to fight against poachers, cease cattle breeding in suitable for Gazelle habitats, organize captivity breeding and re-introduction of the animal.

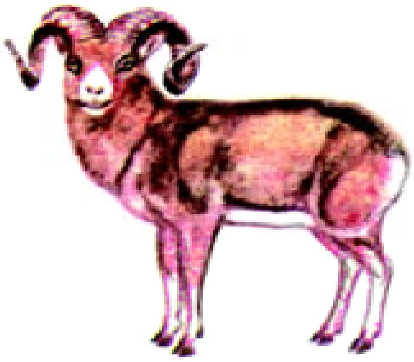

Аркар, кулжа

Ovis ammon Linnaeus, 1758

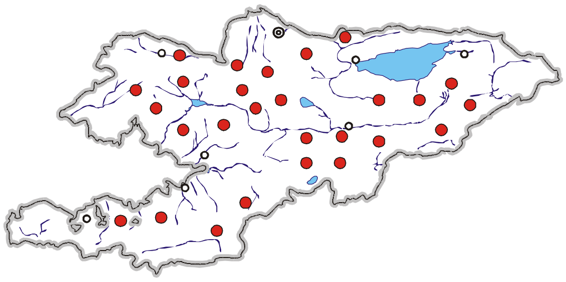

Ача туяктуулар сымалдар – Artiodactyla – Парнокопытные
Көңдөй мүйүздүүлөр – Bovidae – Полорогие

Статусу: Республиканын аймагында ар түрдүү статустагы үч түрчө кездешет. Памир аркары (Ovis ammon polii Blyth (1841) статусу –3; Тяньшань аркары (*Ovis ammon karelini* Severtzov (1873) статусу – 2; Северцов Аркары (*Ovis ammon severtzovi* Nasonov (1914), статусу –1.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Борбордук Азиянын тоолуу аймактары: Кызылкум тоо калдыктарынан Нуртау, Памиралай, Тяньшань, Чу-Или тоо кыркалары, Казактын майда тоо чокуларында, Алтай, Саян, Гималай тоолоруна чейин- мурда Кыргызстандын корунун бардык жерлеринде кездешкен [53,23]. Азыркы убакта көбүрөөк санда Тескей Алатоо, Нарынтоо, Атбашы тоо кыркаларынын түштүгүрөөк жактарында жана Алай өрөөнү курчалган төөрлөрдө. Республиканын калган аймактарында Тяньшань аркары Кунгөй Алатоонун батыш бөлүгүндө, Сонкүлдүн айланасындагы тоолордо, Кыргыз жана Талас кырка тоолорунда чачарыганы сакталып калган [47]. Северцов аркарынын анча чоң эмес популяциясы Түркстан тоо кыркаларынын этегинде кездешет [9,47].

Жашаган аймактары. Тоо жеолеринин түзөң талаалуу коомчулугун жана тоо арасындагы өрөөндөрдү артык көрөт, деңиз деңгээлинин бийиктиги анча маанилүү эмес. Бирок азыркы мезгилде негизинен анын изиг азыраак кубалоочу бийик тоолуу жерлерде сакталып калган [47].

Саны. Памир аркары азыр жогорку санда [47]. Алардын саны боюнча так маалыматтардын жок, бирок ар кандай булактардын билдирүүсү боюнча алардын саны 8000-10000 особго жетет деп божомолдого мүмкүн. Тяньшань аркарынын саны 1000 особдон ашпайт. Северцев аркары дээлик жок болууда, анын популяциясынын саны бир-нече ондогон особ.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Үйүрлүү жаныбар, жетилген жана карган эркектери гана жалгыздан же кичинекей топ болуп жүргөндү артык көрүшөт. Тынчсыздандырбаган жерлерде негизинен күндүз, ал эми браконьердик күчтөр өнүккөн жерлерде түнкүсүн тиричилик кылышат. Көбүнчө чөп өсүмдүктөрү менен азыктанышат [47]. Жыныстык жетилүүсү 2,5 жаш курагында. Полигам. Куугу ноябрь – декабрь айларында өтөт. Апрель-май айларында бир же эки козу тууйт. Алар энесинин сүтү менен октябрь кээде андан да кечирээк убакка чейин тамактанышат.

Чектөөчү факторлору. Аркарлардын санынын аныктоочу негизге факторлор – браконңерчилик, кай бирде калың терең карлуу кыш. Табигый душмандары карышкыр, илбирс кээде аюу болуп эсептелет. Көптөгөн козуларын, ал турсун чоңдорун да иттер жок кылышат.

Көбөйтүү (колдо багуу). Зоопарктарда, питомниктерде өстүрүшөт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Сарычатэрташ, Бешарал, Сарычелек коруктарынын аймагында корголот. Мергенчилик кылууга чет элдик мергенчилер үчүн уюштурулган трофей мергенчилигинен башкага тыюу салынган.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Жаныбарлардын саны боюнча туруктуу мониторинг жүргүзүү зарыл. Талас жана Кыргыз кырка тоолоруна ӨКЖА уюштуруу жана тез арада Түркстан кырка тоолорундагы Северцов аркарын коргоо боюнча комплекстүү иш чараларын иштеп чыгуу талапка ылайык. Валюталык мергенчилик боюнча иштеген фирмалардын санын азайтуу зарыл [47].

Горный баран

Ovis ammon Linnaeus, 1758

Статус: На территории республики обитает три подвида имеющих разный статус. Памирский горный баран (*Ovis ammon polii* Blyth, 1841), статус – 3. Тянь-шаньский горный баран (*Ovis ammon karelini* Severtzov, 1873), статус - 2. Баран Северцова (*Ovis ammon severtzovi* Nasonov, 1914), статус – 1.

Распространение общее и в стране. Горные районы Центральной Азии от останцевых гор Кызылкумов, хр. Нуратау, Памиро-Алай, Тянь-Шань, Чу-Илийские горы, Казахский мелкосопочник, Алтай, Саяны, Гималаи. На территории Кыргызстана раньше встречался по всей республике [53,23]. В настоящее время наиболее высокая численность в районах, расположенных южнее хребтов Тескей Алатоо, Нарын-Тоо, Атбашинского, горах, окружающих Алайскую долину. На остальной территории республики сохранились разрозненные очаги тянь-шаньского горного барана в западной части Кунгей Алатоо, в горах окружающих озеро Сон-Куль, по Кыргызскому и Таласскому хребтам [47]. Небольшая популяция горного барана Северцова сохранилась в предгорьях Туркестанского хребта [9, 47].

Места обитания. Предпочитает степные сообщества на выровненных участках гор и межгорных долин, высота над уровнем моря большого значения не имеет. Но в настоящее время сохранился по большей части в высокогорье, где его меньше преследуют [47].

Численность. Наиболее высокая численность памирского горного барана [47]. Хотя точных сведений о его численности нет, но исходя из разных источников, можно предположить, что его численность составляет 8000-10000 особей. Численность тянь-шанского горного барана не превышает 1000 особей. Практически исчез баран Северцова, численность его популяции не превышает нескольких десятков особей.

Образ жизни (жизненные циклы). Стадное животное, лишь взрослые и старые самцы предпочитают держатся небольшими группами и одиночками. Там где его не тревожат, ведет преимущественно дневной образ жизни. В местах, где сильно развито браконьерство, предпочитает кормится в темное время суток. Кормится преимущественно травянистой растительностью [47]. Половой зрелости достигает в возрасте 2.5 лет. Полигам. Гон происходит в ноябре – декабре. Молодые появляются в апреле – мае, один реже два ягненка. Молоком матери питаются до октября, иногда и позже.

Лимитирующие факторы. Основным фактором, определяющим численность баранов, является браконьерство, иногда глубоко-снежные зимы. Естественными врагами являются волки и снежный барс, реже медведь. Много молодняка и даже взрослых уничтожают собаки.

Разведение (содержание в неволе). Разводится в зоопарках и питомниках.

Меры охраны существующие. Охраняется на территории Сарычат-Эрташского, Беш-Аральского и Сары-Челекского заповедников. Охота запрещена, кроме трофейной охоты для иностранных охотников.

Меры охраны рекомендуемые. Необходимо проведение постоянного мониторинга за численностью животных. Создать ООПТ в Таласском и Кыргызском хребтах. Необходимо срочно разработать комплекс мер по охране барана Северцова в предгорьях Туркестанского хребта. Сократить количество охотфирм по валютной охоте [47].

Argali

Ovis ammon Linnaeus, 1758

Status: *V category, VU A2cde.* Inhabits in all mountainous ridges of Kyrgyzstan, *karelini* is sporadic in Sandalash, Talas, Kyrgyz, Djumgal, Kungei and Teskei Ridges, Song-Kul Region, common in syrts of eastern part of Tien Shan, but not in Arpa and Ak-Sai Localities, *polii* occurs in Arpa and Ak-Sai, Chatyr-Kul Lake Region, Kokshaal-Too, Alai Ridge. Typical inhabitant of highland steppes, meadows, open midlands. Helicopter census demonstrated that there were 400-700 *karelini* argali in Talas Ridge, 1,200 animals in Sarychat-Ertash zapovednik (protected area), in the rest localities – around 100 animals. Density of *polii* argali obtained from helicopter census is 10 animals within 10 km transect in Arpa, 27 – in Ak-Sai, 30-39 – in Korumdu Locality. Numbers of that subspecies dropped by almost twice for the last 10 years because of commercial hunting, especially males reducing by 12-18 times. Current density of that subspecies is 20.2-23 animals per 1,000 ha. Males of *karelini* join females in autumn, heating season starts in October-November, males fight with each others. Males start mating in 5 years. Pregnancy lasts for 160-165 days, female delivers 1 or 2 young animals in March-April. Mating season of *pollii* starts in November-December. Females deliver 1 young animal in May-June. Limiting factors for both subspecies are poaching, commercial hunting for *pollii*, predators, heavy snow winters. Breeds successfully in captivity. Subspecies *karelini* was included in Kyrgyz SSR and the USSR Red Books, protected in Sarychat-Ertash zapovednik (protected area). It is recommended to protect argali in habitats where they may inhabit, limit cattle grazing in suitable for argali habitats, establish protected area in Talas Ridge, control stock of wolves.

Мензбир сууру

Marmota menzbieri Kaschkarov, 1925

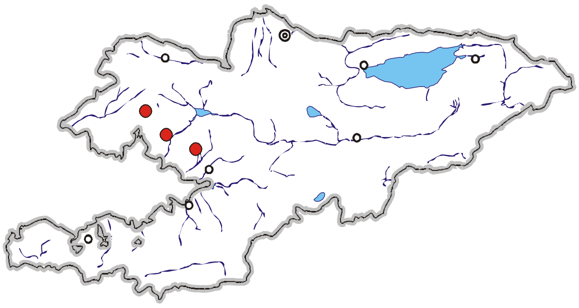

Кемирүүчүлөр сымалдар – Rodentia – Грызуны
Тыйын чычкандар – Sciuridae – Беличьи

Статусу: *V категория. Vulnerable. VU B1+2c.* Сейрек түр. Батыш Тяньшандын эндемиги, ареалы кууш, байыркы тоолу түр [5]

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Угам, Пскем, Чаткал жана Ангрен суулардын башындагы тоолуу райондогу чакан территорияларды ээлейт. Мензбир суурунун эки түрчөсү белгилүү – угамдык менен чаткалдык [3, 25, 26]. Биринчиси толугу менен Казакстандын Чымкент областында таралган, экинчиси негизинен Өзбекстанда жана анча-мынча саны Тажикстан жана Кыргызстандын территорияларында. Биздин Республикада Чаткал тоо кыркаларынын батышыраак Касансай, Гавайсай жана Терсалардын үстүнкү (жогорку) алкактарынын Чапчыма ашуусунан батыш тарапка карай жактан табылган.

Жашаган аймактары. Анын таралышы Чаткал кыркасынын түндүк-батыш бет жагынан шалбааларда орун алган [9, 25, 47].

Саны. Өткөн кылымдын 60-жылдарында Чаткал кыркасынын участкалардын 1 км² бөлүгүндө 200дөн 400гө чейин Мензбир суурунун особдору катталганы белгилүү [3]. 2001-жылы Чаткал ашуусунда суур табылган эмес. Жайында батыш тарапта Бешарал коругунун территориясында суурдун максималдык жайгашынын жыштыгы 1 км² та 28 особго чейин түзгөн (Чоңбулак жайыты), башка тоолуу участкаларда - 23дөн 26га чейин [6, 28]. Ошол эле жылы бүт корук боюнча санак жүргүзгөндө бардыгы болуп 1503 особь калган.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Суурлар кеңири территорияларда деңиз деңгээлинен 2200 м ден 3400 м ге чейин бийиктикте прангос менен жабдылган субальпы жана альпы алкактарында жашашат [26]. Ийиндери таштак жерлерде казылат. Кээбир учурда алардын ийиндери шалбаалуу өсүмдүктөргө бай, жайык жерлерде казылат. Суурлар жапыз тоолордун беттерине же айдоо жерлерге жайгашууга аракет кылышат, өтө бийиктен качышат. Ийинин жай эрүүчү карлар жаткан жайыт жерлерге, түзөңгө, нымдуу чөпкө бай чоң эмес суулардын бойлоруна казышат [26]. Негизги ийиндери 2-3 кирип чыгуу тешиктеринен турат. Суурлардын жайланышы көбүнчө чыгыш менен түндүк жакта, чанда эле батыш беттерде байкалат. Күндүз активдүү келишет, көп колонияны (топ-топ болуп) түзүп жашашат [6]. 6,5-7 айларга жакын созулган кышкы чээнге киришет [6, 25]. Жер бетинин экспозициясына жана жашаган жеринин бийиктигине карата марттын аягында - апрелдин башында чээнден чыгышат. Жайдын аягында организиминде майлар бир топ топтолот, анан августтун аягында - сентябрдын биринчи жарымында чээнге киришет [25, 26]. Жылына бир жолу эле көбөйүшөт. Тукумдуулугу анча көп эмес, болгону 3-4 чоңдолой тууйт [25, 26]. Ургаачылары көбөйүүгө 2-3 жолу чээнден чыккандан кийин катышат [25], бирок бардык эле ургаачылары тууй бербейт. 100 суурга 20дан ашык эмес көбөйүүгө катышуучу ургаачылар туш келет [10]. Чөндөлөйлөрү жердин үстүнө майдын аягында чыгышат [6, 26]. Чөптүү өсүмдүктөр - Мензбир суурунун негизги азыгы (тоюуту) [6].

Чектөөчү факторлор. Браконьерлер. Кургакта (жер үстүндө) жүрүүчүлөрдүн жана жырткыч куштардын таасири.

Көбөйтүү (колдо багуу). Маалымат жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. 1975-жылдан бери Кыргызстанда ал өзгөчө коргоого алынган түрлөрдүн тизмесинде. 1979-жылы уюшулган Бешарал коругу Чаткал тоо кыркалардын түндүн бетинде таралган Мензбир суурун коргоого жана санын калыбына келтирүү максатына ылайык атайын программа иштеп чыккан. Мензбир сууру СССРдин Кызыл китебине кирүүчү сейрек жана жоголуп бара жаткан жаныбарлардын тизмесинде. ЖКЭБдин Кызыл китебине киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Суурлар жашаган жерине коргоону күчөтүү, браконьерлер менен күрөш жүргүзүү. Бул түр сакталган участкаларды кошуп Бешарал коругунун территориясын кеңейтүү. Мензбир биологиясын сөзсүз түрдөө изилдөө. Суурдун популяциясына терс таасир этүүчү факторлорду билүү жана ушул эндемикалык жаныбарлардын санын калыбына келтирүүгө максат коюу.

Сурок Мензбира

Marmota menzbieri Kaschkarov, 1925

Статус: *V категория, Vulnerable, VU B1+2c.* Редкий вид. Эндемик Западного Тянь-Шаня, узкоареальный, древний горный вид [5].

Распространение общее и в стране. Горные районы в верховьях рек Угама, Пскема, Чаткала и Ангрена. Выделено два подвида сурка Мензбира – угамский (Южноказахстанская обл. [26]) и чаткальский (Узбекистан, Таджикистан, Кыргызстан) [3, 25].

Места обитания. В КР обитает на лугах Чаткальского хр., западнее перевала Чапчыма, в верхних поясах Касан-Сая, Гава-Сая, Терса [9, 25, 47].

Численность. В 60-х годах 20 в. на отдельных участках Чаткалского хр. было зарегистрировано от 200 до 400 особей на 1 кв^2 [3]. В 2001 г. на перевале Чапчама их уже не было. На территории Бешаралского зап. численность до 28 особей на 1 кв^2 (ур. Чон-Булак), на других горных участках – от 23 до 26 [6, 28]. Всего – 1503 особей. Сейчас численность вида медленно восстанавливается [6].

Образ жизни (жизненные циклы). Селится в субальпийском и альпийском поясах на высоте от 2200 до 3400 м [6]. Обычно на восточных и северных склонах, реже – на западных. Крутых склонов избегает. Охотно устраивает поселения у медленно тающего снега, у небольших ручьев, где влажно и имеется сочная трава [26]. Норы приурочены к каменистым участкам, в некоторых местах норы находились на полянках с луговой и степной растительностью. В основном норы имеют 2-3 входа. Живёт семьями и колониями [6]. Ведёт дневной образ жизни. В конце лета накапливает в организме значительное количество жира, и в конце августа – первой половине сентября залегает в спячку [6, 25], которая длится около 6,5–7 месяцев [25, 26]. Просыпается в конце марта – начале апреля, в зависимости от высоты обитания и экспозиции склонов [6]. Размножается один раз в году. Плодовитость невысокая – 3–4 детёныша [25, 26]. Самки приступают к размножению после 2–3 зимних спячек [25], не все самки приносят потомство, на 100 особей приходится не более 20 самок, дающих приплод [25]. Молодые появляются на поверхности в конце мая [6, 26]. Основной корм – травянистые растения [6].

Лимитирующие факторы. Браконьерство. Наземные и пернатые хищники.

Разведение (содержание в неволе). Сведений нет.

Меры охраны существующие. В Киргизии с 1975 г. включён в список особо охраняемых видов. В Бешаральском заповеднике, созданном в 1979 г., специально разработана программа восстановления численности вида. Внесен в Красную книгу МСОП, Красную книгу КР.

Меры охраны рекомендуемые. Усиление охраны сурков в местах обитания, ужесточение мер воздействия по отношению к браконьерам. Расширение территории Бешаралского заповедника, включая те участки, где ещё сохранился этот вид, изучение его биологии.

Menzbier's marmont

Marmota menzbieri Kaschkarov, 1925

Status: *V category, Vulnerable, VU, B1+2c*. Rare endemic species of Western Tien Shan. Inhabits in Chatkal Mountainous Ridge, westwards from Chapcham Pass in upper belts of Kasan-Sai, Gava-Sai and Ters Localities. According to reports of Besh-Aral zapovednik (protected area), there were around 10,000 animals registered in census in 1999. Later internally displaced people were settled next to protected area starting cattle breeding and hunting after marmots. Several years ago those people moved to a different place, stock of marmots have been slowly recovering. Prefers subalpine and alpine belts within 2,200-3,400 m (7,200-11,100 feet) above sea level. Marmot burrows located nest to stone or meadow sites. Hibernates in winter for 6.5-7 months, wakes up at the end of March- beginning of April. Breeds once a year, not all females mate. Juveniles appear outside at the end of May. Limiting factors are poaching, predators. No data on captivity holding. Included in protected list since 1975, Besh-Aral zapovednik was establish with major purpose to protect that species. Included in the USSR Red Data Book. It is recommended to strengthen measures against poaching, increase Besh-Aral zapovednik square, research the biology of the species.

Жейре, чүткөр

Hystrix indica Kerr, 1792

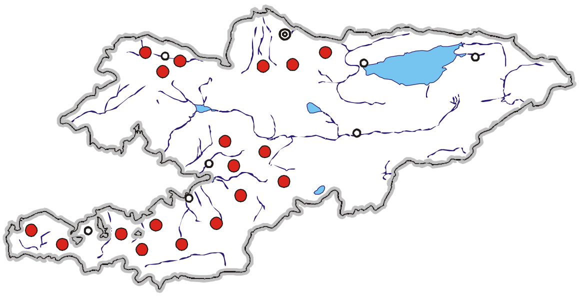

Кемирүүчүлөр сымалдар – Rodentia – Грызуны
Чүткөрлөр – Hystricidae – Дикообразные

Статус: *VII категория, Lower Risk/least concerned, LR/lc,* аз изилденген түр.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Батыш Европанын түштүгү, Алдыңкы жана Орто Азия, Индия. Кыргызстанда чүткөрдүн жашоо аймактары тоо этектеринин булуң-буйткалуу рельефине, деңиз деңгээлинен 2300 м бийиктикке чейинки орто тоолуу райондорго туш келет. Кыргыз, Талас, ошондой эле Фергана жана Чаткал тоо кыркалары. Чоңкеминде жана Боом капчыгайында кездешкендиги жөнүндө маалымат бар.

Жашаган аймактары. Чүткөр Талас жана Чаткал тоо кыркаларынын булактардан алыс эмес, бадалдуу төмөнкү бөлүктөрүн артыксынтат. Кыргыз тоо кыркаларында көбүнчө тоо этектеринде жумшак жана камыштуу жерлерде кездешет.

Саны. Бардык жерде сейрек, бирок азыркы кездеги саны боюнча так маалымат жок.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Адатта чүткөрлөр чоң эмес колониялар менен отурукташчу, бирок акыркы он жылдыктарда санынын азайышына байланыштуу жалгыздан гана кездешет. Тиричилигин түнкүсүн жүргүзөт, ийинин өзү казат, ийиндери туруктуу болот жана сыртка чыгуучу бир нече жолдору бар. Ал эми азыктанууга бир гана жол менен чыгат да, ал жол бутактанбайт. Адабияттагы маалыматка караганда [3, 4, 41, 45] жылда бир гана жолу көбөйөт. Апрелде 2 – 5 чөндөлөй туулат, алар июлдун аягында эле өз алдынча жашоого жөндөмдүү болушат. Жай мезгилинде чүткөрлөр өсүмдүктөрдүн жашыл бөлүктөрү менен, мөмөлөр жана уруктар менен азыктанышат. Бакчаларга жана огороддорго кириши мүмкүн. Кышында анча активдүү эмес, жаш дарактардын кабыгы, бутактар жана чөп өсүмдүктөрүнүн тамырлары менен азыктанат.

Чектөөчү факторлор. Айрым жылдары кардын калыңдыгынын жана жердин тоңушунун себебинен ачкалыктан өлөт. Бирок негизги фактор – бул браконьерлик иш-аракеттер [4].

Көбөйтүү (колдо багуу). Алматы зоопаркында жана Казакстандын сейсмология Институтунун Биополигонунда багылат жана көбөйтүлөт, 7 чүткөр Чымкент жана Караганда зоопарктарында жашайт [4].

Уюштурулган коргоо аракеттери. Сарычелек, Падышата, Бешарал коруктарында, Бешташ, Карашоро жана Аларча улуттук парктарында корголот. Казакстандын Кызыл китебине киргизилген.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Сакталып калган жерлерде зоологиялык заказниктерди түзүү.

Дикобраз индийский

Hystrix indica Kerr, 1792

Статус: *VII категория, Lower Risk/least concerned, LR/lc,* малоизученный вид.

Распространение общее и в стране. Юг Западной Европы, Передняя и Средняя Азия, Индия, Киргизский хр., Таласский, а также Ферганский и Чаткалский хребты. Есть сведения о встречах в Чон-Кемине и Боомском ущелье.

Места обитания. Приурочены к изрезанному рельефу предгорных и среднегорных районов, селится на высотах до 2300 м.. В Таласском и Чаткалском хребтах предпочитает нижние зоны, густозаросшие кустарником, недалеко от ручьев и других водных источников. В Киргизском хр. чаще встречается в предгорьях, на участках с мягким грунтом и густыми зарослями тростников.

Численность. Крайне редок, но конкретных данных нет.

Образ жизни (жизненные циклы).Селится небольшими колониями, но в последнее время, в связи с уменьшением численности, встречается поодиночке. Ведет ночной образ жизни, норы роет самостоятельно, причем норы бывают постоянные (с несколькими выходами на поверхность) и кормовые (с одним выходом и ходом без разветвлений). Размножается один раз в году, в апреле на свет появляются 2–5 детенышей, которые в конце июля уже могут вести самостоятельный образ жизни. Питается в летнее время зелеными частями растений, плодами, ягодами, семенами. Может заходить в сады и огороды. Зимой менее активен, питается корой молодых деревьев, ветками, корневищами травянистых растений.

Лимитирующие факторы. В отдельные годы из-за глубокого снежного покрова и сильного промерзания грунта погибает от голода. Но в основном-браконьерский промысел [4].

Разведение (содержание в неволе). Содержится и размножается в Алма-Атинском зоопарке и на Биополигоне Института сейсмологии МНОК Казахстана, 7 особей живут и в Чимкентском и Карагандинском зоопарках [4].

Меры охраны существующие. Охраняется в Сарычелекском и Падышатинском, Бешаральском заповедниках, в национальных природных парках «Беш-Таш», «Кара-Шоро», а также в Алаарчинском. Внесен в КК Казахстана.

Меры охраны рекомендуемые. Создание зоологических заказников в местах с сохранившейся численностью.

Indian Crested Porcupine

Hystrix indica Kerr, 1792

Status: *VII категория, Lower Risk/least concerned, LR/lc.* Inhabits in foothills and midlands up to 2,300 m (7,500 feet) in Kyrgyz, Talas, Chatkal, Fergana Mountainous Ridges as well as in Chong-Kemin Valley and Boom Gorge. Prefers bush zones next to springs and small ponds. No exact data on stock numbers. Nocturnal animal, digs burrows with several holes. Delivers 2-5 young animals in July. Feeds in green parts of vegetation, fruits, cherries, seeds. Less active in winter, feeds in young trees barks, branches, grass roots. Limiting factors are cold and snow winters and poachers. There are successful cases of captivity breeding in Kazakhstan. Protected in Sary-Chelek, Padysha-Ata and Besh-Aral zapovedniks (protected areas), in Besh-Tash, Kara-Shoro, Ala-Archa National Parks. Included into Kazakh Red Book. It is recommended to establish zoological reservations in suitable habitats.

Кидик кошаяк

Allactaga elater Lichtenstein (1825)

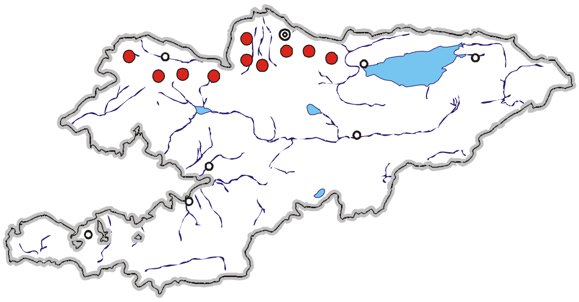

Кемирүүчүлөр сымалдар – Rodentia – Грызуны
Кошаяктар – Allactagidae – Ложнотушканчиковые

Статусу: *VII категория, Lower Risk / least concerned, LR / lc.*

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Түндүк-Батыш Кытай, Түркия, Иран, Афганстан, Чыгыш Кавказдын башынан тартып, Зайсан ойдуңуна чейин чополуу чөлдөрдө жана жарым чөлдөрдө жашайт. Орто Азия менен Казакстандын ойдуңдарында кездешкени белгилүү. Анын таралышы Аму дарыя өрөөнүндө, Вахшада, Чүй, Или, Балхаш тегерегинде жана чөлгө окшош башка жерлер белгилүү. *A.E. vinogradovi* түрчөсү Казакстандын Жамбул областында, Кыргызстанда Чүй жана Талас өрөөнүндө кездешкени белгилүү.

Жашаган аймактары. Сейрек чөптүү жана бадалдуу өсүмдүктөрү бар чополуу тегиз чөлдүү участкаларда жашаганы жагымдуу келет. Чуй өрөөнүндө Кыргыз тоо кыркасынын бөксөөсүнөн өйдө чыгышпайт, Талас тоо кыркаларында кош аяктын жогорку чеги деңиз деңгээлинен 2200 м ге чейин жетет [31]. Ушул жерлерде дагы эле айдоонун жер платосунда жайылган. Токойлордо, бадалдарда, саздуу, айдалган жана сугат жерлерде жашабайт. Талас өрөөнүнүн батыш бөлүгүндө кош аяктар чанда гана чийлер өскөн кумдуу жерлерди ээлешкен [31].

Саны. Чүй өрөөнүндө түнкүсүн автомобилден санаганда (санак жүргүзгөндө) 10 км маршрутта 7 кемирүүчү кездешкен, Талас өрөөнү үчүн бул көрсөткүчтөр 1,5-2 эсе жогору [31]. Демек, жалпысынан алганда саны ага мүнөздүү жерлерде төмөн.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Кош аяктар жупташып жүрүүчү жаныбарлар. Кичи кошаяктардын ийиндери туруктуу жана убактылуу болуп бөлүнөт. Туруктуу ийиндери убактылууларга караганда бир топ алыстыкта турат. Ийиндери бири-бири менен жакшы билинүүчү издер же жолдор менен байланышып турат [6,31]. Кичи кош аяк өзүнүн жашоо тиричилигин түнкүсүн гана өткөрөт. Сутканын жарык мезгилинде ийиндеринен чыкпайт. Талас өрөөнүндө жылдын муздак мезгилинде чээнге киришет, б.а. октябрдын экинчи жарымында, ал эми апрелдин биринчи декадасында (биринчи он күндүк) чээнден чыгышат [6,31]. Чүй өрөөнү үчүн сезондук активдүүлүгүнүн мөөнөтү жылуу климатка байланыштуу узарган. Ноябрдын аягында чээнге киришип, мартын башында ийиндеринен чыгышат [3]. Ошол эле Чүй өрөөнүндө көбөйүүсү мартта башталат [3]. Талас өрөөнүндө кош аяктар кечирээк көбөйүшөт-апрелден август бою [6,31]. Кээбир особдор жаз-жай мезгилинде эки жолу төлдөшөт. Түйүлдүктүн саны 2-5ке барабар [31]. Жазында кош аяк өсүмдүктөрдүн жашыл бөлүкчөлөрү менен азыктанат, жайкысын (жайында) жеминин көпчүлүк бөлүгүн уруктар, мөмө тамырлар, эфемер менен эфемероиддердин тамырчалары түзөт. Кош аяктардын азыгынын (тоготунун) белгилүү ролун курт-кумурскалар – көпөлөктөрдүн гусеницалары, түз канаттулар, кумурскалар, ж.б. аткарат [3,29,30,31].

Чектөөчү факторлор. Адамдын чарбалык ишмердүүлүгү менен байланыштуу болучу жаныбарлар жашаган жерлерди өздөштүрүү: жерди айдоо жана кургатуу ж.б.

Көбөйтүү (колдо кармоо). Кош аяктарды колдо багып (кармап) көбөйтпөйт.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Азыркы убакта коргоо чаралары колдонгон эмес.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Мүмкүчүлүккө жараша азыркы убакта жашаган жерлерди (жерлерин) сактоо.

Малый тушканчик

Allactaga elater Lichtenstein (1825)

Статус: *VII категория, Lower Risk/least concerned, LR/lc.*

Распространение общее и в стране. Северо-Западный Китай, Турция, Иран, Афганистан. Обитает в глинистых пустынях и полупустынях от Восточного Предкавказья до Зайсанской котловины. Отмечен во всех низменных районах Средней Азии и Казахстана, долинах Амударьи, Вахша, Чу, Или, в Прибалхашье и других местах пустынного характера. Подвид *A.e.vinogradovi* обитает в Джамбульской области (Казахстан), Чуйской и Таласской долинах (Кыргызстан).

Места обитания. Предпочитает глинистые относительно ровные пустынные участки с редкой травянистой и кустарниковой растительностью. В Чуйской долине выше подножий Киргизского хр. не поднимается, в Таласском хр. верхняя граница поселения доходит до 2200 м [31]. Держится на плато, избегая крутых склонов. Не живет в лесах, кустарниках, на заболоченных, распаханных и поливных землях. В западной части Таласской долины зарегистрирован на песчаной местности с редкими кустами чия [31].

Численность. Немногочисленный вид, исчезающий в связи с освоением мест обитания. В Чуйской долине при учетах из автомобиля в ночное время на 10 км маршрута встречено 7 особей, для Таласской долины эти показатели в 1,5-2 раза выше [31]. Следовательно, численность его даже в характерных местах обитания низкая.

Образ жизни. (жизненные циклы). Норные животные. Норы бывают постоянные или временные (постоянные находятся на более значительном расстоянии, чем временные), соединяются хорошо заметными тропинками, которые вытаптывают зверьки [6,31]. Ведет ночной образ жизни, в светлое время суток из нор не выходит. В Таласской долине в холодное время года впадает в спячку, т.е. во второй половине октября, просыпается в первой декаде апреля [6,31]. Для Чуйской долины сроки сезонной активности растянуты в связи с более теплым климатом (залегает в конце ноября, выходит из нор в начале марта) [3]. В Чуйской долине приступает к размножению в марте [3]. В Таласской долине размножается позднее - с апреля по август [6,31]. Некоторые особи дают по два приплода за весенне-летний период. Количество эмбрионов - 2-5 [31]. Весной поедает зеленые части растений, летом большую часть корма составляют семена, луковицы, клубни, корневища эфемеров и эфемероидов, а также насекомые, гусеницы надгрызающих совок, прямокрылые, муравьи и др.[3, 29, 30, 31].

Лимитирующие факторы. Освоение мест обитания животных в связи с хозяйственной деятельностью человека: распашка земель, обводнение и др.

Разведение (содержание в неволе). Не проводилось.

Меры охраны существующие. В настоящее время отсутствуют.

Меры охраны рекомендуемые. Сохранение характерных мест обитаний.

Small Five-toed Jerboa

Allactaga elater Lichtenstein (1825)

Status: *VII, Lower Risk/least concerned, LR/lc.* Occurs in Chu and Talas Valleys. Prefers clay plain desert spots with scarce grass and scrubs up to 2,200 m (2,200 feet) above sea level. There were 7 Jerboas registered from the car within 10 km census transect in Chu Valley, that figure is 1.5-2 times higher in Talas Valley. Lives in permanent and temporary burrows. Holes are well connected with Jeboa paths. Nocturnal animal, hibernate during the winter. Starts to mate in March in Chu Valley and later – in Talas Valley. Uses for food green parts of vegetation, seeds, bulbs, roots of ephemers and ephemeroids. Insects are included into Jerboa's food. Limiting factors are destruction of suitable habitats such as ploughing up and watering. No evidence on keeping them in captivity. Protection measures are not currently undertaken. It is recommended to conserve suitable habitats.

Кошаяк

Allactaga saltator Eversmann (1848)

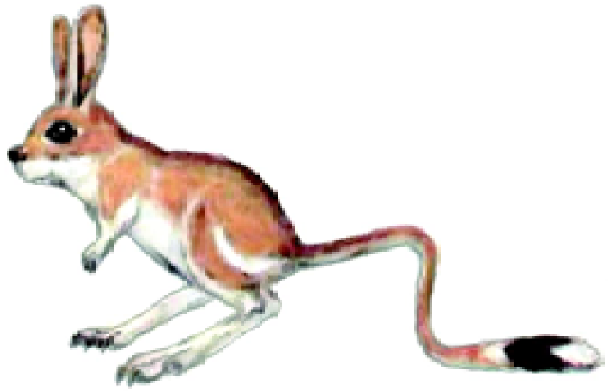

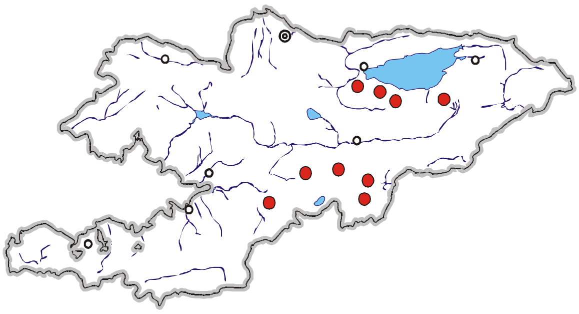

Кемирүүчүлөр сымалдар – Rodentia – Грызуны
Кошаяктар – Allactagidae – Ложнотушканчиковые

Статусу:*Near Threatened, NT: R.*

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Урал тегериндеги чөлдөрдөн тартып түштүк Байкал сырты, Монголия, Түндүк Кытайга чейин. Алтайда Чүй талааларда, Казакстандын көп жерлеринде таралган. Кыргызстанда кош аяктын эки түрчөсү, *A.s. altorum* Ognev Ысыккөл ойдуңунда жана *A.S. dementiewi* Кочкор өрөөнүндө жашайт, б.а. экинчи түрчөсү Атбашыда, Арпада жана Аксайда жашайт. Бул кош аяктар бир - биринен обочолонгон.

Жашаган аймактары. Жаныбарлар өлөң чөптүү, кээбирде шагылдуу участкаларды, же салыштырмалуу айыштуу түзөң, же чополуу айдоо жерлерди тандап алат. Негизинен булар чөлдөр же жарым чөлдөр; бийик тоолуу түрчө деңиз денгээлинен 3500 м бийиктикте талаалуу биотопторду да ээлеши мүмкүн, бирок баары бир көбүнчө чөлдүү ландшафттарга жакын келишет [6]. Ушул түрчө ортонку тоонун чегинен ылдый карай түшпөйт, ошол эле Чүй өрөөнүндө да [3].

Саны. Адабияттарда көрсөтүлгөндөй ушул түрчөлөрдүн саны боюнча анча көп эмес сандагы материалдар айкындап турат. Мисалы, Атбашы өрөөнүндө капкан менен кармаганда анын түшүшү 15,7%ти, ал эми Кочкор өрөөнүндө-28%ти түзгөн [3].

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Кош аяктар жашаган жерлеринде жашоо тиричилигин түнкүсүн өткөрөт. Кышында чээнге киришет. Бийик тоолуу Аксайда алар чээнге сентябрда киришип, андан жазында апрелдин башында чыгышат. Климаты өтө деле катаал болбогон анчалык бийик эмес Ысыккөлдө сезондук активдүүлүгү бир кыйла жогору болот. Кош аяктар негизинен өсүмдүктөр-жалбырактар, уруктар, тамырлар, мөмө тамырларды жешет. Азыгынын курамына анча-мынча курт-кумурскалар да болушу мүмкүн. Кош аяктардын көбөйүүсү май-июнга созулат. Түйүлдүгүнүн саны 2ден 6га чейин, орточо 4кө жакын болот. Чөндөлөйлөрү июнда чыгышат [29].

Чектөөчү факторлор. Ортонку, бийик тоолордун климаттык шарттары жана жырткычтар.

Көбөйтүү (колдо багуу). Бул кемирүүчү чарбачылык жагынан кызыксыз болгондуктан, аны багып жана көбөйтүүнүн эч зарылчылыгы жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Буларды коргоо чаралары жок.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Ушул түрчөлөрдүн жашаган жерлерин сактоо.

Тушканчик-прыгун

Allactaga saltator Eversmann (1848)

Статус: *Near Threatened, NT: R*

Распространение общее и в стране. Пустыни Приуралья до Южного Забайкалья, Монголии, Северного Китая. Чуйская степь на Алтае, большая часть Казахстана. В Кыргызстане обитает два подвида тушканчиков, которые изолированы друг от друга: *A.S. altorum* Ogn обитает в Иссыккульской котловине и Кочкорской долине, *A.s. dementiewi* “ в Ат-Баши, Арпе и Аксае [32].

Места обитания. Животные выбирают относительно ровные или слабопологие глинистые, иногда щебнистые участки, поросшие чахлой травянистой растительностью. Преимущественно это пустыни или полупустыни; высокогорный подвид может селиться и на степных биотопах, на высотах до 3500 м, но опять же больше приурочен к пустынному ландшафту [6]. Подвид, ниже, не спускается за пределы среднегорья [3].

Численность. Данные немногочисленные. Например, при отлове капканами процент попадания зверьков в Атбашинской долине составил 15,7%, а в Кочкорской -28% [3].

Образ жизни (жизненные циклы). Ведет ночной образ жизни. На зиму впадает в спячку. В высокогорье Ак-Сая залегает в спячку в сентябре, выходит в начале апреля. На небольших высотах, на Иссык-Куле, где климат менее суровый, сроки сезонного бодрствования гораздо значительнее. Поедает в основном растения-листья, семена, луковицы, корневища, клубни, в небольшом количестве-насекомых. Размножение длится май-июнь. Количество эмбрионов варьирует от 2 до 6, в среднем около 4. Молодые зверьки появляются в июне [29].

Лимитирующие факторы. Погодные условия среднегорья, высокогорья, хищники.

Разведение (содержание в неволе). Не представляет хозяйственного интереса, нет необходимости в его содержании и разведении.

Меры охраны существующие. Отсутствуют.

Меры охраны рекомендуемые. Сохранение мест обитания этих подвидов.

Jerboa

Allactaga saltator Eversmann (1848)

Status. VI, *Near Threatened, NT: R. A.s. altorum* occurs in Issyk-Kul Region and Kochkor Valley, *A.s. dementiewi* – in At-Bashi, Arpa, and Aksay Rivers valleys. Those two races are isolated from each other. Prefers plain or slightly slopping habitats, sometimes with pebbly spots with wilted grass. Those are deserts and semi-deserts. Data on numbers is scarce. Percentage of jerboas’ falling into traps is 15.7 in At-Bashi Valley, and 28 – in Kochkor Valley. Jerboas are nocturnal animals, hibernate in winter time. In highland Ak-Say Valley, Jerboas start to dormant in September, end in beginning of April. In Issyk-Kul Region, waking season is longer. Uses for food leaves, seeds, bulbs, roots, and tubers, sometimes – in insects. Limiting factors are weather conditions in highlands and predators. No need to breed it in captivity. No special protection measures are undertaken so far. It is recommended to conserve habitats.

Северцов кошаягы

Allactaga severtzovi Vinogradov (1925)

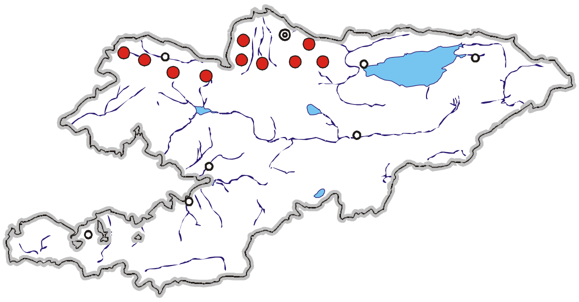

Кемирүүчүлөр сымалдар – Rodentia – Грызуны
Кошаяктар – Allactagidae – Ложнотушканчиковые

Статусу: *VII category, Lower Risk / least concerned, LR / lc* Кыргызстанда сейрек, аз изилденген түр.

Жалпы жана өлкөдө таралышы. Кеңири таралган ареалдары Орто Азиянын жана Казакстандын чөлдөрү. Устюрта, Арал тегерегинде, Бетпакдалда, Балхаш тегерегинде, Түркмөнстанда, Каспий аймагында, Батыш жана Түндүк Тяньшанда, ошондой эле Фергана өрөөнүнүн батыш бөлүгүндө кездешет.

Жашаган аймактары. Негизинен эфемер жана эфемероиддерден турган чөптүү өсүмдүктөр өскөн түздүк жарым чөлдүү жерлерде жашайт. Биздин шарттарда чополуу (ылайлуу) участкалар.

Саны. Биздин республикада бул түрдүн саны боюнча материалдар жок. Адабияттардан алынган маалыматтары боюнча Казакстанда кеңири таралганына карабастан анык саны бир топ төмөн. Мисалы, 10 км маршрутта 1,9-2,1 кезиккен, жайында – 3, 7 учураган.

Жашоо тиричилиги (жашоо циклдары). Кыргызстанда кош аяктын биологиясы белгисиз. Адабияттарда берилген маалыматтарга караганда активдүү сезондук мезгили 7-8 айга жакын созулат. Жашоо тиричилигинин күүгүмдө жана түнкүсүн өткөзөт. Анча терең эмес ийиндерди казышат. Жазында ийиндеринен чыккандан кийин көбөйүүсү башталат. 26 күнгө жакын көтөрүп 2-7ни тууйт. Көбөйүү мезгили созулган. Ургаачылары майдын башында тууйт.

Чектөөчү факторлор. Маалымат жок.

Көбөйтүү (колдо багуу). Колдо кармалып багуу боюнча фактылар жок.

Уюштурулган коргоо аракеттери. Азыркы учурда коргоого алынган чаралар белгисиз.

Коргоо үчүн зарыл аракеттер. Мүмкүнчүлүк болсо жашаган жерлерин сактап, коргоо зарыл.

Тушканчик Северцова

Allactaga severtzovi Vinogradov (1925)

Статус: *VII category, Lower Risk/least concerned, LR/lc*Редкий, малоизученный вид.

Распространение общее и в стране. Широкое. Ареал вида-пустыни Средней Азии и Казахстана. Устюрт, Приаралье, Бет-Пакдала, Прибалхашье, Туркмения, район Каспия, Западный и Северный Тянь-Шань, а также западная часть Ферганской долины.

Места обитания. Предпочитает селиться на относительно ровной полупустынной местности, поросшей травянистой растительностью, состоящей преимущественно из эфемеров и эфемероидов. В наших условиях - это глинистые участки.

Численность. Данных нет. В Казахстане, хотя и широко распространен, но численность его довольно низкая. Например, на 10 км маршрута встречено 1,9-2,1 особей, летом 3,7.

Образ жизни (жизненные циклы). Не известен. Активный сезонный период длится около 7-8 месяцев. Ведет сумеречно-ночной образ жизни. Роет неглубокие норы. Приступает к размножению весной, после выхода из нор. Беременность самок в Кызылкумах отмечена в апреле. Продолжительность беременности-около 26 дней. Период размножения растянут. Количество эмбрионов-от 2 до 7. Самки приносят детенышей в начале мая [29, 30, 34].

Лимитирующие факторы. Нет данных.

Разведение (содержание в неволе). Не проводилось.

Меры охраны существующие. Отсутствуют.

Меры охраны рекомендуемые. Сохранение мест обитания.

Severtzov's Jerboa

Allactaga severtzovi Vinogradov (1925)

Status: *VII category, Lower Risk/least concerned, LR/lc*. Inhabits in Western and Northern Tien Shan, as well as in western part of Fergana Valley. Prefers plain semi-desert habitats with grass consisting of ephemers and ephemeroids. No data on numbers as well as on species biology for Kyrgyzstan are available. Wake period lasts for 7-8 months, nocturnal animals. Digs shallow burrows. Number of embryos is 2-7, mating season is outstretched. Females give birth to young animals at the beginning of May. No evidence on holding them in captivity. Protection measures are unknown. It is recommended to conserve Jerboa's habitats.

Көрсөткүчтөр

Указатели

Indices

Түрлөрдүн кыргызча аттарынын алфавиттик көрсөткүчү

Козукарындар жана өсүмдүктөр

А
Айгүл 74
Ак карагай 60
Ак мандайдай пиретрум 222
Алай искандерасы 120
Алай көп башы 216
Алай книдиокарпасы 172
Алай наталиелласы 202
Алай физохлайнасы 198
Алма
  кызыл алма 136
  кызыл жалбырактуу алма 134
Алма-четини
  Персия алма-четини 140
Алмурут
  Коржинский алмуруту 132
  Орто Азия алмуруту 130
Араладай юнона 98
Ачаланган диктиофора 40
Б
Байбиче чекей 146
Беш мүйүздүү склеротиария 158
Боз кемпир 144
Бурма кара 116
Е
Евгения коңгуроо гүлү 208
И
Ит мутинусу 42
К
Качымдай кой тикен 106
Кашкар бөрү карагаты 114
Кашкар жуп жалбыракчаны 154
Кнорринг бүтөөсү 108
Кнорринг долоносу 138
Козополянския
  Түктүү мөмөлүү козополянския 160
  Түркстан козополянскиясы 162
Колпаковский чекилдеги 100
Комаров лепидолофасы 224
Костычев кундуз гүлү 112
Көк баш
  Введенский көк башы 196
  Корольков көк башы 194
Кыйшык корум гүл 190
Кыска канаттуу ак барсылдак 148
Л
Литвинов чегендири 122
М
Майда мөмөлүү дорема 174
Мандалак
  Грейг мандалагы 80
  Жазы аталыктуу мандалак 90
  Жалтырак мандалак 86
  Жогору умтулган мандалак 78
  Зинаида мандалагы 96
  Кауфман мандалагы 82
  Колпаковский мандалагы 84
  Корольков мандалагы 86
  Мала кызыл мандалак 92
  Окшош мандалак 76
  Островский мандалагы 88
  Төрт жалбырактуу мандалак 94
  Чаар мандалак 80
Минквиц тезиуму 102
Мөңгү пастинакопсиси 176
Н
Нык төө таман 184
О
Ольга инкарвиллеясы 204
Ольга четиндиги 126
Олуяата рапонтикуму 214
Оролгон соссюрея 212
Орто бойлуу гиалолена 166
Отостегия
  Шенников отостегиясы 192
Ө
Өрмө кара 116
П
Петунников бадамы 142
Пияз
  Он эки тишчелүү пияз 68
  Пскем пиязы 70
  Семенов пиязы 72
Примула
  Евгения примуласы 178
  Ири чөйчөкчөлүү примула 180
Р
Регел тамыр кучаласы 62
С
Сабаксыз буплеурум 164
Семенов кауфманиясы 182
Сесели
  Көк башчалуу сесели 168
  Коржинский сеселиси 170
Скутеллярия
  Андрахнадай скутеллярия 186
  Непетадай скутеллярия 188

Суусамыр чайыр гүлү 104
Т
Тармал чөбү 216
Тартылган торбашчан 38
Трихантемис
    Олуяата трихантемиси 218
    Сары трихантемис 220
Түркстан фумариоласы 118
Түктүү тыйынчык 150
Тыйынчанак
    Мөмөсү түктүү тыйынчанак 152
Тяньшань сибирчиси 124
Тяньшань скутигери 44
У
Узунакмат жүзүмү 156
Укмуштуу шилби 206
Учсуз анемона 110
Ч
Чатырчалуу тяньшанчек 200
Чыраш
    Зинаида чырашы 64
    Зоя чырашы 66
Ш
Шакаптар ламиропаппусу 210
Шалфей
    Введенский шалфейи 196
    Корольков шалфейи 194
Шренк табылгы гүлү 128
Э
Эдуард чаар гүлү 74

Жаныбарлар

А
Аары
    Мазарис сары аарысы 280
    Полохрум сары аарысы 278
Айман чегиртке 252
Ак кажыр 408
Ак кунас 376
Аккуу 362
Акбаштуу өрдөк 368
Акбоор жебекулак жарганаты 492
Акканаттуу тоңкулдак 466
Аккөз өрдөгү 364
Аккуйруктуу суубүркүт 400
Актөштүү карабоор 454
Актөштүү көгүчкөн 458
Ала буга 310
Аркар 516
Арчачыл мүйүз куйрук 274
Аюу 498
Б
Бака
    Жашыл кур бака 326
    Кызыл колтук бака 328
Балыкчы кушу 396
Бахарин ылаачыны 392
Боз земзем 334
Боз эчкемер 334
Боздон чаар жылан 344
Брандттын кирписи 482
Бугу (эркеги) 512
Булдурук 452
Бутсуз кескелдирик 336
Бухара така тумшуктуу жарганат 486
Бүркөкчү
    Кара алп бүркөкчү 258
    Фергана бүркөкчү 256
Бүркүт 424
Г
Галатея күлүгү 254
Д
Дөө шер чымыны 272
Ж
Жазы кулактуу жарганат 490
Жаян балык 312
Жейре, чүткөр 520
Жейрен 514
Жорго тоодак 432
Журтчу 404
Жыланчы 412
Жылан сымал кескелдирик 336
Жылкычы чулдук 440
И
Илбирс 510
Ителги 388
Ичкетумшуктуу төөчулдук 446
К
Кадимки безбелдек 434
Кадимки ит мурун 306
Кадимки тартартоок 436
Кадимки тартак сцинк 338
Калдыркан
    Локсиас калдыркань 266
    Мерцбахер (кадимки) калдырканы 268
Кара кунас 374
Кара кур 358
Кара куш 420
Кара шакылдак 422
Караканаттуу ачачулдук 448
Каркыра 438
Кашка 300
Кашыктумшуктуу кытан 378
Кидик бүркүт 428
Кидик караказ 384
Кидик кошаяк 522

Кидик така тумшуктуу жарганат 488
Кош эрин жарганаты 494
Кошаяк 524
Көк жору 402
Көк өрдөк 370
Көк чаар 310
Кубарган кулаалы 414
Кузнецов бутак муруттуу таарыгычы 276
Кулжа 516
Кумай 406
Кумурска
Кара курсактуу кул ээлөөчү кумурска 282
Кундуз 504
Күрөнкөкүрөктүү кыргый 416
Кызгылт бирказан 380
Кызгылт фламинго 372

Л
Лакка 312
М
Манул 506
Марал (ургаачысы) 512
Махаон
Кичи махаон 270
Мензбир сууру 518
Мурутчан
Кыргызобия мурутчаны 262
Чичерин мурутчаны 260
Мыкый үкү 464
Н
Науманндын күйкөсү 386
О
Орок тумшук чулдук 442
Орто Азия таш бакасы 330
Р
Ренарддын боздоң чаар жыланы 344
С
Сазан кара балыгы 308
Саид-Алиевдин жумуру баш кескелдириги 332
Северцов кошаягы 526
Сойлок
Чарала сойлок 342
Суу чычкан 484
Суусар 500
Сүлөөсүн 508
Сымал бүркүтү 426
Т
Таз кара 410
Тармал бирказан 382
Тарпчы 404
Теңге балык 304
Тикен куйрук ийнелик 250
Тоо казы 360
Трихолатис реликт жөргөмүшү 248
Түркстан жаяны 312
У
Узункуйруктуу суубүркүт 398
Узункуйруктуу чымынчы 470
Узунтумшуктуу кытай 366
Учтуу канат 302
Х
Христоф сары көпөлөгү 264
Ч
Чаар бүркүт 418
Чаар күсөн 502
Чоң карабаштуу чардак 450
Чоң үкү 462
Чоң тоодак 430
Чоң чаар тоңкулдак 468
Чөө 496
Чөл ызгыты 444
Чыгыш карабоор 456
Чыгыш кумчул мууунткучу 340
Чүткөр 520
Ш
Шахин 394
Шумкар 390
Э
Эверсманндын көгүчкөнү 460

Index alphabeticus - nominum latinorum

Fungi et Planta

A
Abies semenovii 60
Acantholimon compactum 184
Acanthophyllum gypsophiloides 106
Alajja anomala 190
Allium dodecadontum 68
Allium pskemense 70
Allium semenovii 72
Allochrusa gypsophiloides 106
Ammopiptanthus nanus 146
Amygdalus petunnikowii 142
Anemone obtusiloba 110
B
Berberis kaschgarica 114
Bupleurum rosulare 164
C
Campanula eugeniae 208
Centaurea alaica 216
Chesneya villosa 150
Chesniella villosa 150
Cnidiocarpa alaica 172
Colutea brachyptera 148
Corydalis pseudoadunca 116
Crataegus knorringiana 138
D
Delphinium knorringianum 108
Dictyocephalus attenuatus 38
Dictyophora duplicata 40
Dorema microcarpum 174
E
Eminium regelii 62
Eremurus zenaidae 64
Eremurus zoae 66
Erianthera anomala 190
F
Fritillaria eduardii 74
Fumariola turkestanica 118
H
Hedysarum chaitocarpum 152
Hyalolaena intermedia 166
I
Incarvillea olgae 204
Iridodictyum kolpakowskianum 100
Iris kolpakowskiana 100
Iskandera alaica 120
J
Juno orchioides 98
K
Kaufmannia brachyanthera 182
Kaufmannia semenovii 182
Kosopoljanskia hebecarpa 160
Kosopoljanskia turkestanica 162
Kostyczewia villosa 150
L
Lamyropappus schakaptaricus 210
Lepidolopha komarowii 224
Lonicera paradoxa 206
M
Malus niedzwetzkyana 134
Malus sieversii 136
Matthiola albicaulis 120
Mutinus caninus 42
N
Nathaliella alaica 202
O
Otostegia schennikovii 192
P
Pastinacopsis glacialis 176
Petilium eduardii 74
Physochlaina alaica 198
Primula eugeniae 178
Primula macrocalyx 180
Pseudoglossanthis aulieatensis 218
Pulsatilla kostyczewii 112
Pyrethrum leontopodium 222
Pyrus asiae-mediae 130
Pyrus korshinskyi 132
R
Rhaponticum aulieatense 214
Rhodiola litwinowii 122
S
Salvia korolkowii 194
Salvia vvedenskyi 196
Saussurea involucrata 212
Sclerotiaria pentaceros 158
Scutellaria andrachnoides 186
Scutellaria nepetoides 188
Scutiger tianschanicus 44
Seseli eryngioides 168
Seseli korshinskyi 170

Sibiraea tianschanica 124
Silene sussamyrica 104
Sophora griffithii korolkowii 144
Sorbaria olgae 126
Sorbus persica 140
Spiraeanthus schrenkianus 128
Stemmacantha aulieatensis 214
Styphnolobium korolkowii 144
T
Thesium minkwitzianum 102
Tianschaniella umbellifera 200
Trichanthemis aulieatensis 218
Trichanthemis aurea 220
Tulipa affinis 76
Tulipa anadroma 78
Tulipa greigii 80
Tulipa kaufmanniana 82
Tulipa kolpakowskiana 84
Tulipa korolkowii 86
Tulipa nitida 86
Tulipa ostrowskiana 88
Tulipa platystemon 90
Tulipa rosea 92
Tulipa tetraphylla 94
Tulipa zenaidae 96
V
Vitis usunachmatica 156
Z
Zygophyllum kaschgaricum 154

Animalia

A
Accipiter badius 416
Aegypius monachus 410
Agrionemys horsfieldi 330
Allactaga elater 522
Allactaga saltator 524
Allactaga severtzovi 526
Anser indica 360
Anthropoides virgo 438
Aquila chrysaetos 424
Aquila clanga 418
Aquila heliaca 422
Aquila nipalensis 420
Aspiolucius esocinus 300
Aythya nyroca 364
B
Barbestella leucomelas 490
Barbus brachycephalus 304
Barbus capito conocephalus 306
Bubo bubo 462
Bufo viridis 326
Burhinus oedicnemus 440
C
Capoetobrama kuschakewitschi orientalis 302
Carabus ferghanicus 256
Carabus validus 258
Cephalota galatea 254
Cervus elaphus 512
Chlamydotis undulata 432
Ciconia ciconia 376
Ciconia nigra 374
Circaetus gallicus 412
Circus macrourus 414
Colias christophi 264
Columba eversmanni 460
Columba leuconota 458
Crex crex 436
Cuon alpinus 496
Cygnus cygnus 362
D
Dendrocopos leucopterus 466
Dendrocopos major 468
Diptychus dybowskii lansdelli 310
E
Eryx tataricus 340
F
Falco cherrug 388
Falco naumanni 386
Falco pelegrinoides 394
Falco peregrinus 392
Falco rusticolus 390
G
Gavia arctica 370
Gazella subgutturoza 514
Glareola nordmanni 448
Glyptosternum reticulatum 312
Gypaetus barbatus 402
Gyps fulvus 408
Gyps himalayensis 406
H
Haliaeetus albicilla 400
Haliaeetus leucoryphus 398
Hemiechinus hypomelas 482
Hieraaetus fasciatus 426
Hieraaetus pennatus 428
Hystrix indica 520

I
Ibidorhyncha struthersii 442
K
Kirgisobia bohnei 262
L
Larus ichtyaetus 450
Lutra lutra 504
Lynx lynx 508
Lyrurus tetrix 358
M
Marmota menzbieri 518
Martes foina 500
Masaris longicornis 280
Megalodontes kuznetzovi 276
Mergus serrator 366
N
Neomys fodiens 484
Neophron percnopterus 404
Novoeumeces schneideri princeps 338
Numenius tenuirostris 446
O
Otis tarda 430
Otocolobus manul 506
Otonycteris hemprichi 492
Ovis ammon 516
Oxyura leucocephala 368
P
Pandion haliaetus 396
Papilio alexanor voldemar 270
Parnassius apollo merzbacheri 268
Parnassius loxias tashkorensis 266
Pelecanus crispus 382
Pelecanus onocrotalus 380
Phalacrocorax pygmaeus 384
Phoenicopterus ruber 372
Phinolophus hipposideros 488
Phrynocephalus saidalievi 332
Platalea leucorodia 378
Polochrum pamirepandum 278
Prionus tschitscherini 260
Pseudopus apodus 336
Pterocles alchata 454
Pterocles orientalis 456
R
Rana asiatica 328
Rhinolophus bocharicus 486
Rossomyrmex proformicarum 282
S
Saga pedo 252
Satanas gigas 272
Schizothorax issykkuli 308
Sonjagaster coronatus 250
Spalerosophis diadema schiraziana 342
Strix aluco 464
Syrrhaptes paradoxus 452
T
Tadarida teniotis 494
Terpsiphone paradisi 470
Tetrax tetrax 434
Tricholathys relicta 248
U
Urocerus sah 274
Ursus arctos 498
Uncia uncia 510
V
Vanellus gregarius 444
Varanus griseus 334
Vormela peregusna 502
Vipera ursinii renardi 344

g

Алфавитный указатель русских названий видов

Грибы и растения

А
Акантолимон плотный 185
Алайя уклоняющаяся 191
Аммопиптант карликовый 147
Б
Барбарис кашгарский 115
Большеголовник аулиеатинский 215
Боярышник Кнорринг 139
В
Василёк алайский 217
Ветреница туполопастная 111
Виноград Узунахматский 157
Володушка розеточная 165
Волосистоцветочник аулиеатинский 219
Волосистоцветочник золотистый 221
Г
Гиалолена промежуточная 167
Груша Коржинского 133
Груша Средней Азии 131
Д
Дорема мелкоплодная 175
Дымяночка туркестанская 119
Ж
Жабрица Коржинского 171
Жабрица синеголовниковая 169
Жестковенечник пятирогий 159
Живокость Кнорринг 109
Жимолость странная 207
И
Инкарвиллея Ольги 205
Иридодиктиум Колпаковского 101
Искандера алайская 121
К
Кауфмания Семёнова 183
Книдиокарпа алайска 173
Козополянския пушистоплодная 161
Козополянския туркестанская 163
Колокольчик Евгении 209
Колючелистник качимовидный 107
Копеечник щетиноплодный 153
Л
Ламиропаппус шакафтарский 211
Ленец Минквица 103
Лепидолофа Комарова 225
Лук двенадцатизубый 69
Лук пскемский 71
Лук Семёнова 73
М
Миндаль Петунникова 143
Мутинус собачий 43
Н
Наталиелла алайская 203
О
Отостегия Шенникова 193
П
Парнолистник кашгарский 155
Пастернаковник ледниковый 177
Первоцвет крупночашечный 181
Первоцвет Евгении 179
Пихта Семёнова 61
Поповник эдельвейсовидный 223
Прострел Костычева 113
Пузырник короткокрылый 149
Пузырница Алайская 199
Р
Родиола Литвинова 123
Ромашник эдельвейсовидный 223
Рябина персидская 141
Рябинник Ольги 127
Рябчик Эдуарда 75
С
Сетконоска сдвоенная 41
Сетчатоголовник оттянутый 39
Сибирка тяньшанская 125
Скутигер тяньшанский 45
Смолёвка суусамырская 105
Соссюрея обёрнутая 213
Софора Королькова 145
Т
Таволгоцвет Шренка 129
Тюльпан блестящий 87
Тюльпан вверхстремящийся 79
Тюльпан Грейга 81
Тюльпан Зинаиды 97
Тюльпан Кауфмана 83
Тюльпан Колпаковского 85
Тюльпан Королькова 87
Тюльпан Островского 89
Тюльпан пестролистный 81
Тюльпан родственный 77
Тюльпан розовый 93
Тюльпан широкотычиночный 91
Тюльпан четырёхлистный 95
Тяньшаночка зонтиконосная 201
Х
Хохлатка ложносогнутая 117
Ч
Чезнея мохнатая 151

Ш
Шалфей Королькова 195
Шалфей Введенского 197
Шлёмник андрахновидный 187
Шлёмник котовниковидный 189
Э
Эминиум Регеля 63
Эремурус Зинаиды 65
Эремурус Зои 67
Эриантера уклоняющаяся 191
Ю
Юнона орхидная 99
Я
Яблоня Недзвецкого 135
Яблоня Сиверса 137

Животные

А
Авдотка 441
Азиатская широкоушка 491
Алексанор (подвид Вольдемар) 271
Амазонка-Россомирмекс 283
Аполлон Локсиас (подвид ташкорооский) 267
Аполлон обыкновенный (подвид Мерцбахера) 269
Б
Балобан 389
Белоголовый сип 409
Белоглазая чернеть 365
Белокрылый дятел 467
Белый аист 377
Беркут 425
Большой подорлик 419
Бородач 403
Белобрюхий рябок 455
Белобрюхий стрелоух 493
Белогрудый голубь 459
Благородный олень 513
Большой пестрый дятел 469
Брызгун могучий 259
Брызгун ферганский 257
Булавобрюх увенчанный 251
Бурый голубь 461
Бурый медведь 499
Бухарский подковонос 487
В
Варан серый 335
Г
Горный гусь 361
Гадюка степная Ренарда 345
Гималайский гриф 407
Горный баран 517
Д
Джейран 515
Дикобраз индийский 521
Длинноносый крохаль 367
Длинноиглый еж 483
Дрофа 431
Дрофа-красотка 433
Дыбка степная 253
Ж
Жаба зелёная 327
Желтопузик 337
Желтушка Христофа 265
Жерех щуковидный 301
Журавль-красавка 439
З
Змееяд 413
К
Колпица 379
Коростель 437
Каменная куница 501
Кречет 391
Кречетка 445
Красный волк 497
Круглоголовка Саид-Алиева 333
Ктырь гигантский 273
Кудрявый пеликан 383
Л
Лебедь-кликун 363
Лягушка, центральноазиатская 329
М
Малый баклан 385
Могильник 423
Малый подковонос 489
Малый тушканчик 523
Манул 507
Марал 513
Маринка Иссыккульская 309
Мегалодонт Кузнецова 277
О
Обыкновенный фламинго 373
Обыкновенная кутора 485
Орел-карлик 429
Орлан белохвост 401
Орлан долгохвост 399
Оса мазарис длинноусая 281
Оса Полохрум азиатская 279
Осман голый Иссыккульский 311
Остролучка чуйская 303
П
Паук Трихолатис реликтовая 249
Перевязка 503
Полоз Диадемовый 343

Полоз пятнистый 343
Р
Розовый пеликан 381
Райская мухоловка 471
Рогохвост арчёвый 275
Рыжеголовый сокол 395
Рысь 509
С
Савка 369
Сапсан 393
Серпоклюв 443
Саджа 453
Серая неясыть 465
Скопа 397
Скакун Галатея 255
Снежный барс 511
Сомик туркестанский 313
Среднеазиатская выдра 505
Степная пустельга 387
Степной лунь 415
Степной орел 421
Стервятник 405
Степная тиркушка 449
Стрепет 435
Сурок Мензбира 519
Сцинк длинноногий Шнайдера 339
Т
Тетерев 359
Тонкоклювый кроншнеп 447
Туркестанский тювик 417
Тушканчик -прыгун 525
Тушканчик Северцова 527
У
Удавчик восточный 341
Усач аральский 305
Усач Киргизобия 263
Усач туркестанский 307
Усач Чичерина 261
Ф
Филин 463
Ч
Чернобрюхий рябок 457
Черноголовый хохотун 451
Черный аист 375
Черный гриф 411
Черепаха среднеазиатская 331
Чернозобая гагара 371
Ш
Широкоухий складчатогуб 495
Я
Ястребиный орел 427

Alphabetical index for English species names

Fungi and Plants

A
Alajja, anomalous 191
Allochrusa, Gypsophila-like 107
Almond, Petunnikov's 143
Alpine Saw-wort, wrapped 213
Ammopiptanth, dwarf 147
Apple-tree, Niedzvetzki's 135
Apple-tree, Sievers's 137
B
Barberry, Kashgarian 115
Bastard Toad-Flax, Minkwitz's 103
Bean Caper, Kashgarian 155
Bell-flower, Eugenia's 209
Bladder-senna, short-winged 149
Blueflag, Kolpakovski's 101
C
Catchfly, Susamyr 105
Centaury, Alai 217
Chesneya, pilose 151
Chinese Trumpet-creeper, Olga's 205
Cnidiocarpa 173
Crown Imperial, Eduard's 75
D
Desert Candle, Zoya's Yellow 67
Dorema, microcarpous 175
E
Eminium, Regel's 63
F
False Spirea, Schrenk's 129
Fir-tree, Semenov's 61
Fir-tree, Tien Shan 61
Foxtail Lily, Zenaida's 65
Fumitory, false Hooked 117
G
Grape, Uzun-Akhmat 157
H
Haw-tree, Knorring's 139
Honeysuckle, Paradoxical 207
Hyalolaena, intermediate 167
I
Iskandera, Alai 121
J
Juno, orchid-like 99
K
Kaufmannia, Semenov's 183
Kosopoljanskia, Turkestan 163
Kosopoljanskia, wolly-fruited 161
L
Larkspur, Knorring's 109
Lamyropappus 211
Lepidolopha, Komarov's 225
M
Meadow Saxifrage, seaholly-like 169
Meadow Saxifrage, Korshinsky's 171
Microfumitory 119
N
Nathaliella 203
Net-cap, tapered 39
O
Onion, twelve-dentate 69
Onion, Pskem 71
Onion, Semenov's 73
Otostegia, Schennikov's 193
P
Pagoda-tree, Korolkov's 145
Pascueflower, Kostychev's 113
Pastinacopsis 177
Pear, Middle Asian 131
Pear, Korzhinski's 133
Prickly-thrift, dense 185
Primrose, Eugenia's 179
Primrose, large-calyxed 181
Physochlaina, Alai 199
Pseudoglossanthis Centaury, Aulie-Ata 219
Pyrethrum, edelweiss-like 223
R
Rosewort, Litvinov's 123
Rowan, Persian 141
S
Sage, Korolkov's 195
Sage, Vvedensky's 197
Sclerotiaria 159
Scullcup, Andrachne-like 187
Scullcup, catmint-like 189
Scutiger, Tien Shan 45
Sibiraea, Tien Shan 125
Sorbaria, Olga's 127
Stemmacantha Centaury, Aulie-Ata 215
Sweet Broom, chaeto-fruited 153
Stinkhorn, dog 43
Stinkhorn, doubled Netted 41
T
Thorough-wax, rosetted 165
Tianschaniella 201

Trichanthemis Centaury, Golden 221
tulip, broad-stamened 91
tulip, Chatkal Yellow 79
tulip, Greig's 81
tulip, Kaufmann's 83
tulip, Kolpakovski's 85
tulip, Korolkov's 87
tulip, Ostrovski's 89
tulip, pink 93
tulip, similar 77
tulip, quadrifolious 95
tulip, Zenaida's 97
W
Windflower, Obtusilobous 111

Animals

A
Argali 517
Asian Barbastelle 491
Asian Paradise Flycatcher 471
Asiatic Wild Dog 497
Asiatic Red Deer 513
B
Barbel
  aral 305
  turkestan 307
Barbary Falcon 395
Bar-headed Goose 361
Beech marten 501
Beetle, Ground Fergana 257
Beetle, Ground Vigorous 259
Beetle, Longicorn Kirghizobia 263
Beetle, Tiger Galatea 255
Black Grous 359
Black Stork 375
Black-bellied Sandgrouse 457
Black-throated Loon 371
Black-winged Pratincole 449
Boa, Tatary Sand 341
Bokhara Horseshoe Bat 487
Bonelli's Eagle 427
Booted Eagle 429
Brandt's Hedgehog 483
Brown Bear 499
Butterfly, Apollo Loxias 267
Butterfly, Apollo Merzbacher's 269
C
Catfish, Turkestan 313
Cinereous Vulture 411
Clouded Yellow, Christoph's 265
Common otter 505
Corncrake 437
Cricket, Bush Predatory 253
D
Dalmatian Pelican 383
Demoiselle Crane 439
Desert Long-eared 493
E
Eastern Imperial Eagle 423
Egyptian Vulture 405
Eurasian Eagle-Owl 463
Eurasian Griffon 409
Eurasian Lynx 509
Eurasian Spoonbill 379
Eurasian Stone Curlew 441
Eurasian Water Shrew 485
European Free-tailed Bat 495
F
Ferruginous Duck 365
Frog, Middle Asia Wood 329
G
Glass-lizard, Armour 337
Goitered gazelle 515
Golden Eagle 425
Great Black-headed Gull 451
Great Bustard 431
Great Spotted Woodpecker 469
Great White Pelican 381
Greater Flamingo 373
Gyrfalcon 391
H
Himalayan Griffon 407
Horntail, Juniper 275
Houbara Bustard 433
J
Jerboa 525
I
Ibisbill 443
Indian Grested Porcupine 521
L
Lammergeier 403
Lesser Horseshoe Bat 489
Lesser Kestrel 387
Little Bustard 435
M
Marbled Polecat 503
Marinka, Issyk-Kul 309
Monitor, Transcaspian Desert 335
Menzbier's marmont 519
O
Osprey 397
Ostroluchka, Eastern 303

P
Pale-backed Pigeon 461
Pallas's cat 507
Pallas's Fish Eagle 399
Pallas's Sandgrouse 453
Pallid Harrier 415
Peregrine Falcon 393
Pike Asp 301
Pin-tailed Sandgrouse 455
Pygmy Cormorant 385
R
Red-breasted Merganser 367
Robber-fly, Giant Eversmann's 273
Root Borer, Tschitscherin's 261
Rossomyrmex, Russian 283
S
Saker Falcon 389
Saw-fly, Lamellicorn Kuznetzov's 277
Severtzov's Jerboa 527
Scaleless Osman, Issyk-Kul 311
Shikra 417
Short-toed Eagle 413
Skink, Gold Schneider's 339
Slender-billed Curlew 447
Small Five-toed Jerboa 523
Snake, Rat Clifford's 343
Snow Leopard 511
Snow Pigeon 459
Sociable Plover 445
Spider, Relic Ovchinnikov's 249
Spiketail, coronate 251
Spotted Eagle 419
Steppe Eagle 421
Swallowtail, Southern Voldemar 271
T
Tawny Owl 465
Toad, Green 327
Toad Agama, Said-Aliev 333
Tortoise, Steppe 331
V
Viper, Meadow Renard's 345
W
Wasp, Longicorn Kuznetzov's 281
Wasp, Sapygid Polochrum asiatic 279
White Stork 377
White-headed Duck 369
White-tailed Eagle 401
White-winged Woodpecker 467
Whooper Swan 363

Кыргыз тилине которгондор
Перевод на кыргызский язык
Kyrgyz translation

Жолдошова У. К.- кириш сөз, «Жерде-сууда жашоочулар жана сойлоп жүрүүчүлөр» бөлүгү.
Жусупбаева А. А. - «Канаттуулар«(кириш сөз жана 31 түрлөрдүн макалалары), «Сүт эмүүчүлөр» бөлүктөрү (кириш сөз жана 2 түрлөрдүн макалалары).
Кадырова Б.К. – «Жерде-сууда жашоочулар жана сойлоп жүрүүчүлөр» бөлүгү (бардык түрлөрдүн макалалары), «Сүт эмүүчүлөр» (21 түрлөрдүн макалалары) бөлүгү.
Карабекова Ж.У. – «Балыктар» бөлүгү (кириш сөз жана бардык түрлөрдүн макалалары), «Канаттуулар» (2 түрдүн макалалары) бөлүгү.
Карабекова Ж.У., Челпакова Ж.М. – «Муунак буттуулар» бөлүгү (бардык түрлөрдүн макалалары жана тиркемелери).
Мээрканова Г., Малыризлова З. – кириш сөз, «Муунак буттуулар» бөлүгү.
Шалпыков К.Т. – биринчи бөлүм «Козукарындар жана татаал түзүлүштүү (жогорку) өсүмдүктөр», (кириш сөздөр, бардык түрлөрдүн макалалары жана тиркемелер).

Англис тилине которгон
Перевод на английский язык
English translation

By **Arnol Samiev** – the foreword.
By **Erkin Sh. Kasybekov** – chapters «Birds» and «Mammals» (partly, 18 sketches).
By **Dmitry A. Milko** – chapters «Fungi» , «Plants", «Arthropods», «Fishes», «Amphibians and Reptiles» and «Mammals» (partly, 6 sketches).

Тартылган сүрөттөр
Рисунки
Figures

В разделах «Грибы», «Высшие растения» и «Членистоногие» – выполнены художником **Т.Б. Осмоналиевой;**
в разделе «Рыбы» – заимствованы из книги И. А. Пивнева «Рыбы Киргизии» (1990) (художник **А. Холодулькин**);
в разделе «Земноводные и пресмыкающиеся» – выполнены **Д. Серебряковым и А. Тюриной** (кроме *Phrynocephalus saidalievi*), *Phrynocephalus saidalievi* – оригинальный рис. **Э. Дж. Шукурова**;
в разделах «Птицы» и «Млекопитающие» - заимствованы из книг Э. Дж. Шукурова «Птицы Киргизии» (1981, 1986) и «Млекопитающие Киргизии» (1989).

Фото сүрөттөр
Фотографии
Photos

Жумабай уулу К. – *Uncia uncia, Ovis ammon;*
из архива Кыргызского Энтомологического общества – *Saga pedo*;
Лазьков Г.А. – *Amygdalus petunnikowii;*
Мамбеталиев У. – *Gyps himalavensis*;
Милько Д.А. – *Eminium regelii, Tulipa greigii, Petilium eduardii, Fumariola turkestanica, Dorema microcarpum, Alajja anomala, Otostegia schennikovii, Salvia vvedenskyi, Saussurea involucrata, Parnassius loxias, Urocerus sah, Agrionemys horsfieldi, Phrynocephalus saidalievi*;
Шукуров Э.Дж. – *Falco rusticolus, Dendroscopus leucopterus, Lynx lynx isabellinus..*

Корректорлор
Корректоры
Correctors

Акынбаев К.А. (кыргыз текстери)
Верченко И.В., Стрельникова Л.М. ,**Старцева О.А.** (русский текст)
A. Samiev (for English text)

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КЫЗЫЛ КИТЕБИ

ЭКИНЧИ БАСЫЛЫШЫ

Башкы редактор

Э.Дж. Шукуров

Консультант

В.Д. Замошников

Техникалык жардам

Кыргыз Республикасынын өкмөтүнө караштуу курчап турган чөйрөнү коргоо жана токой чарбасы боюнча Мамлекеттик агенттиги

«БИОМ» экологиялык кыймылы

«ЭКОГИД» коомдук кыймылы

Супермукабанын дизайны

Г. Зарылбекова

КРАСНАЯ КНИГА КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

ВТОРОЕ ИЗДАНИЕ

Главный редактор

Э.Дж. Шукуров

Консультант

В.Д. Замошников

Техническая поддержка

Государственное агентство по охране окружающей среды и лесному хозяйству при Правительстве Кыргызской Республики

Экологическое Движение «БИОМ»

Общественное объединение «ЭКОГИД»

Дизайн суперобложки

Г. Зарылбекова

KYRGYZ REPUBLIC RED DATA BOOK

SECOND EDITION

Editor-in-chief

E.Dj. Shukurov

Consultant

V.D. Zamoshnikov

Technical assistance

State agency on environment protection and forestry under the Government of Kyrgyz Republic

Ecological Movement «BIOM»

Public Union «ECOGUIDE»

Design of supercover

G. .Zarylbekova